SOLAN AKDENİZ

1550-1870

Türkçesi: Nurettin Elhüseyni Çağlar Keyder'in önsözü, Immanuel Wallerstein'ın sonsözüyle

FARUK TABAK

Telemak

FARUK TABAK

Eskişehir 1953 - Ankara 2008

ODTÜ Mimarlık'tan 1976'de mezun oldu. 81'de SUNY Binghamton'da sosyoloji doktorasına başladı. 2000 yılında tezini tamamladıktan sonra 2002'de Georgetown Üniversitesi, Ertegün Modern Türk Araştırmaları Kürsüsü'nde Profesör oldu. Doktorasından hareketle kaleme aldığı *The waning of the Mediterranean, 1550-1870*, 2008'de yayımlandı. Buna ilaveten editörü olduğu kitaplar: *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East: Globalization, Revolution, and Popular Culture* (Çağlar Keyder'le birlikte, SUNY Press, 1991); *Informalization: Process and Structure* (Michaeline A. Crichlow'la birlikte, Johns Hopkins University Press, 2000); *Allies As Rivals: The U.S., Europe and Japan in a Changing World-System* (Routledge, 2015).

NURETTİN ELHÜSEYNİ

Silvan/Diyarbakır, 1954 doğumlu Elhüseyni Darüşşafaka Lisesi ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu. AnaBritannica'da yazı kurulu üyesi ve çeşitli yayın kuruluşlarında editör olarak çalıştı. Halen serbest çevirmenlik ve araştırmacılık yapıyor. Türkçe'ye çok sayıda önemli metnin çevirisini yaptı.

Faruk Tabak

SOLAN AKDENİZ 1550-1870

Tarihsel Coğrafya Açısından Bir Yaklaşım

Çağlar Keyder'in Önsözü
Immanuel Wallerstein'ın Sonsözüyle

Türkçesi: Nurettin Elhüseyni

Telemak

Telemak Kitap: 07
Tarih: 01
Sertifika No: 49472
ISBN: 978-605-74522-5-2
1. Baskı, Eylül 2021

Faruk Tabak
Solan Akdeniz, 1550-1870:
Tarihsel Coğrafya Açısından Bir Yaklaşım
Orijinal Adı:
The Waning of the Mediterranean, 1550-1870:
A Geohistorical Approach
© 2008 The Johns Hopkins University Press
All rights reserved. Published by arrangement
with Johns Hopkins University Press, Baltimore,
Maryland.

İlk Basım: YKY, 2010.
İngilizce'den Çeviren: Nurettin Elhüseyni

Genel Yayın Yönetmeni: Selim Karlıtekin
Kapak Resmi: Ali Yaycıoğlu
Uygulama: Ömer Faruk Yıldız
Dizgi: Fatih Mutlu

Baskı:
Ana Basın Yayın Gıda İnş. Tic. A.Ş.
Mahmutbey Mah. Devekaldırımı Cad.
2622. Sok. No: 6/13 Bağcılar/İstanbul
Tel: (212) 446 05 99
Matbaa Sertifika No: 20699

Telemak Kitap
Erenköy Mh. Hatboyu Sk. No.6A, 34738
Kadıköy / İstanbul
Tel: 216 467 3948
E-Posta: editor@telemakkitap.com
Web: www.telemakkitap.com

Solan Akdeniz, 1550-1870: Tarihsel Coğrafya Açısından Bir Yaklaşım **kitabının**
yayın hakları Telemak Kitap'a aittir.
Telemak Kitap, Karint İnşaat Taah. Yayıncılık
Danışmanlık ve Bil. Hiz. San ve Tic. Ltd. Şti.'nin
tescilli markasıdır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ - ÇAĞLAR KEYDER, 7
YAYINCININ NOTU, 13
TEŞEKKÜR, 19

GİRİŞ
İÇDENİZ'DE ZENGİNLİĞİN HAFİFLEMEYEN AĞIRLIĞI, 21
GENEL YÖNELİMLER VE ORTAK KADERLER, 33
KİTABIN YAPISI, 51

BİRİNCİ KISIM
AZİZLERİN KENTLERİ VE DEĞERLİ MAL TİCARETİ, 59

BİRİNCİ BÖLÜM
İMPARATORLUKLAR VE
İMPARATORLUK KURAN KENT-DEVLETLER, 61
KENT-DEVLETLER: AKDENİZ DÜNYASININ BAĞDOKULARI, 67
UZUN 16. YÜZYILDA KENT-DEVLETLER VE İMPARATORLUKLAR, 85
CENEVİZ ÇAĞI, 96
AKDENİZ'İN SOLMASI, 113

İKİNCİ BÖLÜM
KENT-DEVLETLER VE İÇDENİZ, 125
HAREKET HALİNDEKİ ŞÖLEN: DOĞU ÜRÜNLERİ, 135
TİCARİ DÜŞÜŞ İÇİNDEKİ AKDENİZ ÜRÜNLERİ ÜÇLÜSÜ, 152
BUĞDAY EMPERYALİZMİNİN SONU, 166

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KENT-DEVLETLERİN DÜŞÜŞÜ VE
AKDENİZ'İN YENİDEN ÖNE ÇIKIŞI, 189

İMALATIN YAYILIŞI, 201
AKDENİZ ÜÇLÜSÜNÜN GERİ DÖNÜŞÜ, 222
"KAZANAN" YEREL TÜCCAR, 238

İKİNCİ KISIM
SITMALI OVALAR VE AĞAÇLIK TEPELER, 255

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
OVALARIN TALİHİNDE TERSİNE DÖNÜŞ, 257
İÇDENİZ'İN ÜÇ YAŞAMI, 270
ALÇAK ARAZİLERİN SAĞLIKSIZ PUSUNDAN KAÇIŞ, 290
ALÇAK ARAZİLERİN TALİHİNDE TERSİNE DÖNÜŞ, 307

BEŞİNCİ BÖLÜM
TEPELERİN YENİ DÜNYASI, 323
CENEVİZ ÇAĞINDAN SONRA
AKDENİZ'İN BİTKİSEL VE EKOLOJİK TEMELİ, 338
DAĞLAR VE OVALAR ARASINA TÜNEMİŞ YERLEŞMELER, 356
KIRSAL YERLEŞMELERİN AŞAĞIYA İNİŞİ, 374

SONUÇ
DONUK YEŞİL DENİZ İLE
YEŞİL DENİZ ARASINDAKİ AKDENİZ, 395

SONSÖZ - IMMANUEL WALLERSTEIN, 409

NOTLAR, 415
KAYNAKÇA, 467
DİZİN, 529

ÖNSÖZ

Çağlar Keyder

Faruk Tabak elinizdeki kitap üzerinde uzun yıllar çalıştı, konu üstüne yazılmış hemen hemen ne varsa okuyup değerlendirdi. Akdeniz tarihine gönül vermişti. Tarih yazımının bir yandan Akdeniz'in bütünselliğini sergilemesi bir yandan da zaman içinde döngüsel devinimini açığa çıkarması gerektiğini göstermek istiyordu. Gerçek bir bilim insanı olarak bu projeye yıllarını hasretti. Çabasının ve kitabı nihayet tamamlamanın kendisine ne büyük entelektüel tatmin verdiğini biliyoruz. Ne yazık ki başarısının akademik dünyada da hayranlıkla karşılandığını göremeden vefat etti.

Faruk'un bu eseri tamamladığı dönemde şimdilerde çok örneğini gördüğümüz ekoloji çalışmaları yaygın değildi; daha doğrusu çevre tarihi genel tarih yazımı içinde hak ettiği önemi henüz kazanmamıştı. O nedenle bu kitabın esas kaynağını Annales ekolü içinde aramak gerekir: Faruk'un referansları Akdeniz'i bir bütün olarak ele alan Braudel'i ve takipçilerini ön plana çıkarıyor. Onların fiziki coğrafya ve çevre üzerinde duran döngüsel yaklaşımını izliyor. Bu nedenle de kitabın ilk kısmı Akdeniz ekonomisine damga vurmuş olan Venedik ve Ceneviz rekabetini anlatır. Bu ikiz şehirler ticari güçlerini para sermayesine tahvil ederek 16. yüzyılda ticaret ağlarını Yeni Dünya'ya kaydırmışlardır. Klasik anlatıya göre Akdeniz'in "solması" ve gölgede kalması, ticaret yollarının Atlantik ortamına çekilmesiyle olmuştu. Faruk ise Akdeniz'in göreli çökü-

şünü anlatmada dünya ticaretinde ağırlığını kaybetmesinin yeterli olmadığını vurgular. Akdeniz ekolojisindeki dönüşümü anlamak ticaretin değişen coğrafyasından daha güçlü bir dünya-tarihsel değişkene işaret eder: 1500'lerin sonundan itibaren bütün dünyayı ve tüm Akdeniz havzasını etkisi altına alan Küçük Buz Çağı.

Küçük Buz Çağı, şimdilerde içinde olduğumuz dönemin etkilerine benzer şekilde, farklı coğrafyalarda farklı sonuçlara yol açan bütünsel bir iklim değişikliğini anlatıyor. Bu iklim değişikliğinin etkileri Akdeniz çevresinde ortalama sıcaklığın azalması, yazların daha serin geçmesi, kışın kar yağışının artması, buzlanmanın, yağmurun ve sel olaylarının daha sık görülmesi ve bütün bunların tarım üretiminde ve yerleşim örüntüsünde yol açtığı dönüşümleri kapsıyor. Küçük Buz Çağı 19. yüzyılın ortalarına kadar devam ediyor; yani üç yüzyıllık bir dönemde Akdeniz dünyasında yeni bir ekolojik yapı oluşuyor. Maddi dünyaya baktığımızda büyük altüst oluşlar gözlüyoruz: üretimin nerede yapıldığı değişiyor, çünkü sahillere yakın ovalar yoğun yağışlardan dolayı bataklık ve tuzlalara dönüşüyor; başta sıtma olmak üzere sivrisineklerin getirdiği hastalıklar ve salgınlar, sahillerden yüksekteki topraklara doğru bir göç dalgasına neden oluyor. Fakat bu süreç boyunca Akdeniz bütünlüğünü koruyor. Sözü edilen ekolojik yapılanma Anadolu ve Lübnan'daki etkisini İtalya, Güney Fransa ve İspanya'da da gösteriyor. Yani, Akdeniz'i bir bütün olarak ele alma seçimi geçerliliğini devam ettiriyor. Doğal olarak yeni yerleşim örüntüleri farklı ürünlerin farklı şekillerde üretimi anlamına geliyor; maddi koşullar (iklim değişikliği) sosyo-ekonomik bir devrime yol açıyor. Faruk'un eserinin ekoloji tarihinin öncü kitaplarından biri olmasını sağlayan da bu yaklaşımdır. İklim değişikliği sonucunda oluşan yeni koşullar beraberinde yeni ilişkiler getirmiştir.

Yeni ilişkileri tartışırken iki ayrı perspektiften söz etmek mümkün: İlki ürün ve ölçek temelinde üretim biçimindeki değişiklikler; ikincisi ise (özellikle Anadolu bağlamında) sosyal coğrafyanın geçirdiği dönüşüm. İlk perspektifin izini sürdüğümüzde Akdeniz'in bitki yelpazesinin sadece önceki dönemin ürünlerinin giderek yeni

dünyaya ve kolonilere taşınmasıyla değişmediği karşımıza çıkıyor. Evet, özellikle şeker kamışı ve pamuk artık çok daha elverişli şartlarla ve ucuza Karayiplerde ve Amerika'nın güneyinde üretilebiliyordu, fakat Akdeniz sahilleri de artık büyük ölçekli tarıma elverişli değildi. Akdeniz'de klasik çağdaki ürün yelpazesine geri dönüş yaşanmıştı: köylüler ovaları bırakıp daha kuru irtifalara çıkınca ağaç bitkilerine dönmek, yani bağ ve bahçelerde uzmanlaşmak daha akılcı hale gelmişti. Akdeniz'in "geleneksel" (veya öyle algılanan) ürünleri ön plana geçmişti: üzüm, zeytin, buğday, ve küçük baş hayvanlar. Gayet tabii, farklı tahıllar ve bakliyat da gündeme gelmişti: buğdayın yanında mısır ve darı, bakliyattan da çeşitli fasulyeler ve tüketim için çok önemli bir orta Amerika ürünü olarak patates.

Patates, mısır ve fasulye gibi yeni dünya ürünleri kısa zamanda Akdeniz köylüleri tarafından benimsendi. Köylüler önceki dönemde yaygin olan büyük ölçekli ticari üretimden koptular ve küçük ölçekli ve ağırlıkla kendi ihtiyaçlarına yönelik aile işletmelerine döndüler. Tarımın daha yüksek topraklara geçmesi beraberinde farklı bir üretim biçimini getirdi: büyük ölçekli ticari tarım yerine küçük ölçekli, öncelikle aile tüketimine yönelik üretim yapan haneler ortaya çıktı. Bu aile işletmeleri pazardan tamamen kopmuş değildi: Anadolu'dan bildiğimiz şarap, pekmez, pestil, kuru meyveler, ve tabii zeytin ve zeytin yağı bugünkü duruma nazaran çok çeşitli coğrafyalarda (Karadeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri dahil) üretiliyordu. Böyle bir ürün çeşitlenmesi, çok gelişmiş olmasa da belli bir pazar yönelimini de beraberinde getirdi. Çeşitli ham maddelerin üretimi (özellikle ev dokuması için pamuk) küçük ölçekte hayvancılık, tüccarların örgütlediği ev içi üretim (cottage industry) çerçevesinde piyasada istenen desenlerde parça işleri (kilim gibi), küçük çiftçinin aile bütçesini tamamlayıcı gelir kaynakları oldu. Geriye kalan, azalmış miktarda büyük ölçekli tarım ise genelde ortakçılık ilişkileriyle yürütülüyordu. Yani, yakın tarihten de bildiğimiz gibi, nispeten yoksul köylüler ilave gelir elde etmek için ortakçı olarak buraları ekip biçiyorlardı. Bu resimden anlaşılacağı gibi sözünü ettiğimiz yüzyıllar boyunca Akdeniz tarımı büyük bir

dönüşüm geçirdi: Venedik veya Ceneviz güdümünde ticarete yönelik, ağırlıkla topraksız köylü emeğine dayalı, nispeten büyük ölçekli tarımdan, küçük üreticilik çerçevesinde hane halkının yaşamını sürdürmeye odaklandığı ve ürün çeşidini bu amaçla zenginleştiren aile işletmelerinin hakim olduğu bir kırsal dünyaya geçildi.

Faruk'un kitabında daha genel hatlarıyla ele alınan ikinci perspektifin Anadolu'da nasıl tezahür ettiğine baktığımızda "sosyal coğrafya" yaklaşımı, yani insanların nerelerde nasıl yaşadıklarını irdeleyen bakış açısı karşımıza çıkar. Akdeniz'in klasik ürün örüntüsü, Küçük Buz Çağı'nın bitişinden sonra da devam etti. Hatta Anadolu'da günümüzde birçok bölgede hakim örüntü halâ budur. Bunun bir nedeni bu topraklarda yüzyıllar boyunca egemen olan Osmanlı İmparatorluğunun öngördüğü toprak düzeninin Faruk'un tanımladığı Küçük Buz Çağı'nda oluşmuş düzeni kutsayan nitelikte olmasıdır. İklimin belirlediği maddi temel üzerine kurulan hukuki yapı, küçük çiftçilik olarak bildiğimiz aile işletmesi ağırlıklı tarımı daha elverişli kılar. Tabii, bu oluşumu belirleyen çok boyutlu koşullar arasında devletin nasıl şekillendiği ve hazineyi nasıl doldurduğu (nasıl vergi topladığı) gelir. Fakat, iklim başta olmak üzere maddi koşulların iktidar yapısıyla ne kadar uyum içinde olduğu, nasıl bir ilişkiye ortam sağladığı gibi faktörleri de göz ardı etmemek gerekir. Geçtiğimiz on yılda filizlenen Osmanlı çevre tarihinin önemli isimlerinden Sam White'ın kitabındaki temel tez, Anadolu bağlamında, 16. yüzyılda başlayan iklim değişikliğinin, öncelikle de o zamanın hakim üretim biçiminin değişmesini gerektiren soğukların, öngörülemez kuraklığın ve bazen de şiddetli yağmurun, Celali isyanlarını tetikleyen koşulları oluşturduğu üzerinedir.[1] Yine aynı konjonktürün etkisiyle (isyanların dirlik ve düzeni bozduğu argümanı çerçevesinde) Anadolu köylerinin ovalardan kaçarak erişilemez dağ başlarına taşınmış olması, Anadolu toplumsal coğrafyasının temel özelliklerinden biri olarak görülür.

---

[1] Sam White, *The Climate of Rebellion in Early Modern Ottoman Empire, Cambridge University Press, 2011*; Türkçe'de: *Osmanlı'da İsyan İklimi: Erken Dönemde Celali İsyanları*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yayınları, 2020.

Küçük Buz Çağı'nın sonlanması esas olarak İngiltere'nin 19. yüzyılda tesis ettiği hegemonya ile eş zamanda oluyor. Bilindiği gibi Doğu Akdeniz'in buharlı gemilerle yürütülen büyük hacimli ticarete açılması 1840'larda başlayıp Birinci Dünya Savaşı öncesi defalarca katlanan dünya ticaret hacmine paralel bir çizgi izliyor. Fakat Anadolu coğrafyasında bu hıza yaklaşılmıyor. Muhtemelen bunun arkasındaki nedenlerin başında Anadolu'nun alışılmış toprak düzeninin büyük ölçekli tarım örgütlenmesine izin vermemesi yatıyor. Yani, şöyle bir hipotez öne sürülebilir: Küçük Buz Çağı'nın getirdiği değişikliklerle ortaya çıkan üretim biçimleri Osmanlı devletinin kurumsal ve ideolojik tercihleri ile pekişmiş ve mukavemet kazanmıştır. Belki de bu nedenle, 1830'lardan itibaren iklim koşullarının yumuşamaya yüz tutmasının imkan sağladığı ürün yelpazesi, üretim biçimini ve sosyal coğrafyayı epey yavaş bir biçimde dönüştürmüş, daha yüksek bir ticarîleşme sağlanmasına rağmen, 17. ve 18. yüzyılların yaygın, küçük çiftçi ağırlıklı, sahilleri boş bırakan sosyal coğrafyası uzun müddet devam etmiştir. 1838 Serbest Ticaret Anlaşması ile beraber, ve de ılıman iklimin süreklileşmesiyle, pazara yönelik üretim istikrarlı bir şekilde yükselmiş, ihracat da (dünya ortalamasına göre yavaş da olsa) büyümüştür. Dağ başlarındaki köyler ve mezralar boşaltılmış, verimsiz topraklar terkedilmiş, bataklıklar kurutulmuş, ovalarda ve sahillerde yerleşen nüfusun oranı, özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, hızla yükselmiştir. Fakat bu dönüşümün büyük ölçekli tarımı ve topraksız köylüyü geri getirdiğini söylemek zor. Aksine, küçük üreticiliğin başat olduğu bir yapı kapitalist ağlarla eklemlenip pazarın hakimiyetini pekiştiriyor ve ticaretin genişlemesine yol açıyor. Tabii, artık nüfusun içinde bir azınlığın tarımla uğraştığı, ekonominin ağırlığının önce sanayiye, sonra da hizmetlere kaydığı bir dünyadayız. Yine de kırsal alanda nasıl bir değişim yaşanacağı, ekolojik, çevresel perspektif içinde düşünmemiz gereken bir sorun; çünkü tarım doğayı ve sosyal coğrafyayı doğrudan etkileyen bir faaliyet. İçinde yaşadığımız iklim değişikliği döneminin ne gibi dönüşümler doğuracağını öngörmek çok zor.

Faruk Tabak'ın elinizdeki kitabı bu tür soruları 'longue durée' bağlamında yanıtlamaya yönelik; maddi koşulların yol açabileceği dönüşümleri düşünebilmek için gerekli tarihi arka planı sağlıyor. Hem içerik hem de araştırma modeli olarak vazgeçilmez bir örnek.

YAYINCININ NOTU

Faruk Tabak 1953'te Eskişehir'de doğdu, 14 Şubat 2008'de Ankara'da vefat etti. Lise dahil Eskişehir'de okudu. ODTÜ Mimarlık Fakültesi'nden 1976'da mezun oldu. Bir süre Ankara'da çeşitli mimarlık bürolarında ve Mimarlar Odası'nda çalıştı. Lisansüstü için 1981'de ABD'ye gitti ve SUNY Binghamton Sosyoloji bölümünde "The Ottoman Countryside in the Age of the Autumn of the Mediterranean, c. 1560–1870" (2000) başlıklı doktorasını tamamladı. Bu süreçte Fernand Braudel Center'da araştırmacı olarak çalıştı. 2002'de Georgetown Üniversitesi, Ertegün Modern Türk Araştırmaları Kürsüsü'nde Profesör olarak ders vermeye başladı. 2008 yılbaşında Ankara'da geçirdiği beyin kanaması geçiren Tabak, tedavisi devam ederken hayata veda etti. Elinizdeki kitabın orijinali Faruk hocanın vefatından üç gün önce, 11 Şubat 2008'de dağıtıma çıktı.

Temel yayınları arasında Çağlar Keyder'le birlikte derlediği *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East: Globalization, Revolution, and Popular Culture* (SUNY Press, 1991)[1]; Michaeline A. Crichlow ile birlikte derlediği *Informalization: Process and Structure* (Johns Hopkins University Press, 2000); *Allies As Rivals: The U.S., Europe and Japan in a Changing World-system* (Routledge, 2015) derlemesi ve *The waning of the Mediterranean, 1550-1870: A geohistorical approach* (Johns Hopkins University Press, 2008) sayılabilir. Bunun haricinde birçok makale de kaleme almıştır.[2]

---

[1] *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, Ayşen Anadolu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.

[2] Türkçe'deki makaleleri: "Akdeniz'in Sonbaharı, 1560-1860", *Akdeniz Dünyası: Düşünce,*

Vefatını müteakip birçok anma yazısı yazıldı,[1] 6-8 Mart 2009'da İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde "Küresel Perspektifle Tarih: Faruk Tabak'ın Çalışmaları Anısına" konferansı düzenlendi.[2] Üzerinde çok uzun yıllar çalıştığı kitabı *The Waning of the Mediterranean*, 1550-1870, Nurettin Elhüseyni tarafından Türkçe'ye çevrildi (YKY, 2010).[3] Faruk Tabak'ın dört bini aşkın kitabı, dostu Tevfik Balcıoğlu tarafından "TB Evi: Urla Tasarım Kütüphanesi ve Faruk Tabak Okuma Odası"na taşınıp, araştırmacıların hizmetine sunuldu.[4]

Kitabın bu yeni baskısında, metnin romanı andıran akıcılığını korumak için, dipnotları kitabın sonuna almayı tercih ettik. Ayrıca birkaç yerde açıklayıcı dipnotlar eklendi, metindeki Latince ve

---

Tarih, Görünüm, ed. Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Eyüp Özveren, Süha Ünsal, İletişim Yayınları, 2006: 57-78; "Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009: 143-164; "Doğu Akdeniz'de Ekonomik ve Ekolojik Değişim, 1550-1850", *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, ed. Biray Kolluoğlu Kırlı & Meltem Toksöz, çev. Neyyir Berktay, İş Bankası Kültür Yayınları, 2015: 29-46.

[1] Keyder, Çağlar. "Remembering Faruk Tabak." *New Perspectives on Turkey* 38 (2008): 17-18; Reşat Kasaba, "Tarihçi Faruk Tabak'ın Sessiz ve Erken Ölümü" *Milliyet* 21 Şubat 2008; Tevfik Balcıoğlu, "Faruk Tabak", *TMMOB, Ankara Şubesi Bülteni* 58: 33-35; "Faruk Tabak (1953-2008)", Kebikeç: *İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 13, Sayı: 25, 2008; Balcıoğlu, "Güzel İnsan Faruk Tabak (1954-2008)", *XXI Mimarlık Tasarım Mekan Dergisi*, no. 65, Mart 2008; Ariel Salzmann, "An Introduction to the Research of Faruk Tabak, Sociologist", *International Journal of Middle East Studies* 40, no. 3 (2008): 529-531; Ravi Arvind Palat, "Faruk Tabak (1954–2008)." *History Workshop Journal*, vol. 67, no. 1, 2009: 299-302; Aylin Öney Tan, "Sessiz Soluş", *Cumhuriyet Pazar* 15.3.2009, sf.10. *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*'da (sayı 10, Bahar 2010) Ravi Arvind Palat'ın "Faruk Tabak Anısına" yazısı ile çevirisine burada yer verdiğimiz Wallerstein imzalı değerlendirme yayımlandı, Biray Kolluoğlu Kırlı & Meltem Toksöz'ün derlediği *Cities of the Mediterranean from the Ottomans to the Present Day* (I.B. Tauris, 2010) ile Malte Fuhrmann & Vangelis Kechriotis'in "The late Ottoman port-cities and their inhabitants: subjectivity, urbanity, and conflicting orders" makalesi (*Mediterranean Historical Review*, vol.24, no.2, 2009: 71-78) Faruk Tabak'ın anısına ithaf edilmiştir.

[2] Açılış konuşmasını Immanuel Wallerstein'ın verdiği konferansta İhsan Bilgin, Reşat Kasaba, Çağlar Keyder, Ravi Arvand Palat, Timothy Beach, Scott N. Redford, John McNeill, William G. Martin, Ariel Salzmann, Şevket Pamuk, Tarik Yousef, Sylvia Önder, Torry D. Dickinson, Deniz Yükseker, Hale Decdeli ve Zafer Yenal çalışmalarını sundular.

[3] Kitaba dair Türkçe kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Selim Karahasanoğlu, "Braudel'den Sonra Akdeniz ve Akdeniz Dünyası: Faruk Tabak'ın *Solan Akdeniz'i Üstüne*", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* XLI, 2013: 399-402.

[4] Adres: Yenice, Kapan Camii Sk. No:24, 35430 Urla/İzmir. Detaylı bilgi için websitesine bkz. https://tb-evi-urla-tasarm-kutuphanesi-faruk-tabak-okuma-odas.business.site/

diğer dillerdeki terimlerin Türkçesi köşeli parantez içinde verildi. Son notlar kısmında sayfa kuşağında ilgili notların isnat ettiği sayfaları takibi kolaylaştırmak adına belirtmeyi uygun gördük.

Bu baskı için özel bir sunuş kaleme alan Çağlar Keyder'e, takrizleri için Reşat Kasaba, Şevket Pamuk ve Emrah Safa Gürkan'a, kapak resmi için Ali Yaycıoğlu'na müteşekkiriz.

Selim Karlıtekin

KAPAK RESMİNE DAİR

"Kıyı Dağları, 2021"

Faruk Tabak'ın Akdeniz tarihi hakkındaki bu büyük kitabının kapağındaki resim Akdeniz kıyılarındaki dağlar ve alüvyon ovaları tahayyül edilerek ve Milano'lu ressam Tullio Pericoli'nın çalışmalarından ilham alınarak yapılmıştır.

Ali Yaycıoğlu

SOLAN AKDENİZ
1550-1870

TEŞEKKÜR

"All that is finished, let it fade." (Bitmiş olan her şey solup gitsin) der Yates, ama yazarın bu kitabı tamamlama sürecinde altına girdiği çok büyük borcu belirtmesinden önce değil. Immanuel Wallerstein, Terence K. Hopkins ve Çağlar Keyder kitabın daha önceki bir versiyonunu okuyup yorumladılar. Onların desteği ve rehberliği sadece bu kitap açısından değil, daha genel anlamda düşünsel yapımın oluşumu açısından esaslı rol oynadı. Metni belki de sıkılacağı kadar defalarca okuyan Ravi Palat'ın yorumlarından büyük ölçüde yararlandım. Georgetown'da John R. McNeill'ın Akdeniz ve çevre tarihi üzerine derin ve çok geniş bilgilerine erişme fırsatını buldum. Bu çalışmada onun titiz eleştirilerinin çok büyük payı var. Scott Redford'un yorumları Johns Hopkins University Press için metni gözden geçirmede bana büyük yarar sağladı. Tim Beach metni düzeltmeye dönük derin kavrayışlı önerilerde bulundu. Her üçü de bir meslektaşın çalışmasını baştan sona okumaya bolca zaman ayırdı. Onların cömertliğine ve inceliğine teşekkür ederim. Projeye başından itibaren sürekli destek veren yayınevi sorumlusu Henry Tom'a da özel teşekkür borcum var.

GİRİŞ
İçdeniz'de Zenginliğin Hafiflemeyen Ağırlığı

Akdeniz 14. yüzyıldan 16. yüzyılın dönümüne kadar kendi başına bir dünyaydı, yani bir dünya ekonomisiydi. Bu dünyanın ekonomik dokusu ilk başta İtalyan yarımadasının kuzey kıyıları boyunca dizili kent-devletlerce örülmüştü ve onların sayesinde "bütün deniz aynı sonuçları doğurmasa bile aynı sorunların ve genel yönelimlerin belirlediği ortak bir kadere sahipti."[1] Madeira'daki şekerkamışı tarlalarından İskenderiye'deki baharat pazarına ve Bohemya'nın gümüş madenlerinden el-Takrur'un altın madenlerine kadar Akdeniz'in tarihi en parlak döneminde böyleydi. Bölgenin tarihyazımında, bu ortak ve bütünleşik tarih bölgenin parlak döneminden –daha kesin bir ifadeyle 17. yüzyıl başlarından– sonra hızla karanlığa gömülür. Çoğu uzmana göre, baharat ticaretinin son durağının Doğu Akdeniz'den Atlantik ve Kuzey Denizi limanlarına doğru düzenli kayışı o sırada onların yararına bir sonla noktalanmıştır.[2] Ancak 16. yüzyılın kapanışını Akdeniz'in altın çağında sarsılmanın başlangıcı sayan alışılagelmiş belirlemenin getirdiği sonuçlar vardır. Bu yüzden gelişmeleri 17. yüzyılın dönümünden başlayarak sıralayan çalışmalarda, birdenbire olmasa bile az rastlanır bitiş İçdeniz'le ilgili evrensel tarihler haline gelmiştir. Ters bir tarzda, bizzat havzaya ilişkin bütüncül anlatımların azlığı zamanla çöküş çağının ayırt edici özelliklerinden birine dönüşmüştür – neredeyse mutat biçimde geniş, idiyografik, renkli fırça vuruşlarıyla kabataslak çizilen en parlak döneme ilişkin tasvirlerle keskin tezat içinde tabii.

Dolayısıyla İçdeniz'in tarihyazımında bütüncül anlatımlardan tekil ve bölümlü tarihlere doğru bu yüz seksen derecelik dönüş temelde yatan varsayımlara bağlanabilir. Bu varsayımlara göre, Akdeniz boyunca birliği besleyen kuvvetler bölgenin hazan çağında insicamını kaybetmiş ve buna bağlı olarak gücünün doruğundayken havzanın devlet yapılarınca paylaşılan kader ortak olmaktan çıkmıştır. Havza sakinlerinin 17. yüzyılın ilk yarısından, belki de daha öncesinden itibaren ayrı ve yalnız kaderlere mahkûm oluşu bu yüzdendir.[3]

Hiç kuşkusuz, Aragón ve Kastilya krallıkları arasındaki birliğin özellikle V. Karl döneminde Habsburg imparatorluğunun Atlantik'e kademeli ama sağlam biçimde tekrar demir atmasına yol açmasıyla birlikte, Akdeniz 16. yüzyılın başlarına doğru dünya ekonomisi akışlarında merkezî konumunu yitirmişti. Özellikle Manila kalyonların düzenli olarak Pasifik'i aşmaya başladığı 1563'ten sonra, II. Felipe'nin imparatorluğu gerçekten yerküreyi kapsar hale geldi.[4] Süreç içinde dünya ekonomisi akışlarının ağırlık merkezinin Akdeniz'den, Aziz Marco'nun kentine ait *Mare Nostrum*'dan uzaklaşmasıyla birlikte Venedik'in hükmü ciddi biçimde zayıfladı. Venedik ve daha az bir ölçüde Ceneviz koloni imparatorlukları Osmanlı hanedanının batıya doğru amansız ilerleyişiyle eşzamanlı olarak parçalanmaya yüz tuttu; ama bu durum böyle bir ilerleyişin mutlak bir sonucu değildi. Bir kere, Batı Akdeniz'in Trablusgarp'tan Oran'a kadar uzanan liman kentleri Osmanlıların eline ancak Cenovalı tüccarların bölgeyi önce Atlantik uğruna ve ardından Kastilya tahtının hizmetindeki kraliyet maliyesi uğruna her bakımdan boşaltmasından sonra geçti. Zaten Bâbıâli 16. yüzyılın sonlarına doğru Şah Abbas'ı durdurmak ve imparatorluk topraklarından geçen ipek ticareti akışını sağlama almak üzere doğuya yönelmişti.[5] Çok geçmeden Portekiz kadırgaları Hint Okyanusu'na sızarken ve Atlantik ana hatlarla birbirine bağlanırken, Akdeniz hızla sakin bir suya dönüşme yoluna girdi. Bununla bağlantılı olarak, Akdeniz havzasının birliği, aziz bekçisi Yüce Cumhuriyet için büyük bir hüsranla, kaçınılmaz ve onarılmaz biçimde çatlamaya başladı. Böylece *Mare Internum* [İç Deniz] içeriden ve dışarıdan, çoğunlukla Serenissi-

ma'nın denetiminin ötesinde işleyen yıkıcı kuvvetlere yenik düştü.

Okyanuslardaki değişimle birlikte, uzun 16. yüzyılda Atlantik –kapsayıcı okyanus, yani *el-Bahrü'l-Muhit*– kıyıları boyunca dünya ekonomisindeki olağanüstü coğrafi yayılmanın haritasını çıkarmanın Akdeniz'in parçalanışını ortaya koymaktan daha çekici bir tarihyazım işi haline gelmesi anlaşılır bir durumdur. Ne de olsa, Akdeniz'de 17. yüzyıl bir "kederli çöküntü ve iğrenç hüzün"[6] dönemiydi. Ve de bu yüzyılın ilk yarısında semalarını aydınlatan ışık 1550'lerde başlamış olan Ceneviz çağının (*el siglo de los Genoveses*) ölümcül bir sona vardığı 1657'den sonra daha da loşlaştı. Aziz Giorgio'nun kentindeki bankerlerin dünya ekonomisinin değerli metal akışları üzerinde kurduğu denetim görece hızlı bir tempoyla sarsılmaya başladı. Çünkü Amerikan madenlerinden gelen gümüşün son durağının Sevilla'dan Amsterdam'a kayışıyla egemenliği sarsılan Cenovalı banker-finansörler, "Amsterdam tüccarları için paravan adamlar"[7] olan Portekizli Yeni Hıristiyanlar (*marranos*) tarafından hemen devre dışı bırakıldı.

İşin garip tarafı, Cenovalı bankerler daha Felemenkli tüccarların ya da paravan adamlarının üstünlük sağlamasından önce, dünya ekonomisi akışlarının yönünün İtalyan yarımadası kıyılarından Kuzey Denizi kıyılarına kayışına fiilen katkıda bulundu. Çünkü kuzeye doğru bu kayışı özendiren şey, Aziz Giorgio'nun kentindeki bankerlerin 1557'de Habsburg İspanya'sının ticari sinir merkezi Sevilla'dan, imparatorluğun sırasıyla Akdeniz'i ve Kuzey Denizi'ni gözetleyen askerî ileri karakolları Milano'ya ve Anvers'e yönelen para akışlarını idare etme sorumluluğunu üstlenme hevesiydi. Katolik kralın Cenovalı bankerlere bahşettiği ayrıcalık bu para erbabına dışarıdan gelen Amerikan gümüşüne ulaşma fırsatını sağladı; bankerlerin Kastilya tahtının büyük çaplı ama düzensiz kazanç kaynaklarını düzenli gelir akışlarına dönüştürmesi beklentiyle verilmiş bir ayrıcalıktı bu.

Süreç içinde Cenovalı bankerlerin Habsburg diyarını aşarak daha öteye varan külçe ve finans akışlarını ustaca düzenlemesi 16. yüzyılın ikinci yarısında baharat ticaretini canlandırarak Akdeniz'in

eski ihtişamını bir süre için geri getirdi. Bu canlanmada Cenovalı banker-finansörlerin oldukça büyük rezervleri sayesinde Anvers ve Milano'da ödemeleri II. Felipe'nin adına altınla yapabilmesinin azımsanmayacak bir payı vardı. Açıkgöz krala ve Kastilya tahtına sunulan bu paha biçilmez hizmet, Cenovalı bankerlere efsanevi Amerikan gümüşü kargolarına sahip çıkma olanağını verdi.[8] Onlar da bu görece bol ve dolayısıyla daha düşük değerli metali Akdeniz limanlarına boşalttı.[9] Amerikan gümüşünün 16. yüzyıl ortalarından itibaren Ceneviz denetimindeki Sevilla aracılığıyla Akdeniz'e akışı, baharat ticaretinin geçmişi yüzyıllarca eskiye inen Doğu Akdeniz güzergâhına dönmesini getirdi. Gümüşle ödenmesi gereken bir tek-kamçı vergisinin yürürlüğe konmasından da anlaşıldığı üzere, Hint Okyanusu'nda ve Ming dönemi Çin'inde gümüşe dönük talebin yükselmesinden dolayı Akdeniz'de beyaz metalin bolluğu baharat ticaretinin dirilmesine hizmet etti.[10] Ne kadar cılız da olsa, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda Osmanlı donanmasının boy göstermesi baharat ticaretindeki canlanmayı yansıtan ve teşvik eden bir unsurdu.[11]

Bu yeni zenginlik bir yana bırakılırsa, görece kıt ve değerli altın ile bol ve ucuz gümüşün sırasıyla Kuzey Denizi ve Akdeniz limanları arasında paylaşılması iki denizin kaderinde 17. yüzyılın dönümünden çok önce başlayan bir değişimi örtük biçimde doğrular. Kuzeyde para basmada altına bağlılığın sağladığı istikrar, Akdeniz kıyıları boyunca gümüş paralara sürekli boğulmanın yol açtığı sert fiyat dalgalanmalarının zemin hazırladığı belirsizliklerle çarpıcı tezat içindeydi. Elbette baharat ticareti 16. yüzyılın ikinci yarısında, Amerikan gümüşünün gelişinin ardından, eskiden kalma Doğu Akdeniz güzergâhına geri döndü.[12] Ama Doğu Akdeniz güzergâhındaki canlanmanın yarattığı ekonomik atılım kısa ömürlü oldu ve İçdeniz'e zengin baharat ticaretini tek başına bahşeden 15. yüzyıl statükosunu tam anlamıyla geri getiremedi. Aksine, dengeyi Akdeniz'in çok ötesine, Kuzey ve Baltık denizlerine doğru kaydırdı.[13]

Bu kuzeye kayışın sağlamlığını ve kalıcılığını en iyi gösteren olgu, kuzeydeki Anvers ile güneydeki Lyon'un 17. yüzyılda izledik-

leri ayrı rotalardır. 16. yüzyılın ilk yarısında Anvers Kuzey Denizi, Lyon ise Akdeniz kıyısında en çok öne çıkan finansal merkezdi. Kastilya'nın Medina del Campo'suyla birlikte her iki kent 1550'lerin sonlarında zorlu bir tersine dönüşün sıkıntılarını çekti.[14] Cenovalı bankerlerin İspanyol tahtına bankerlik etme gibi gıptayla bakılan bir rolü Fugger ailesinden kapmasıyla ve Potosí gümüşünü işletme tekelini –ve böylece dünya ekonomisinin zenginliğini– ele geçirmesiyle birlikte, her üçü neredeyse aynı anda tahtından oldu. Fugger hanedanının çökmesinin ardından, Ceneviz *nobili*'nin Katolik kralın bankerleri konumunu üstlenmesinden en çok kayba uğrayan Anvers oldu. II. Felipe'nin verdiği İspanyol kontratları (*asiento*'lar) Aziz Giorgio'nun kentindeki para erbabına 1557'den itibaren Sevilla'nın gümüş hazinesine tek başına hükmetme olanağını sağladı ve Anvers'in dünya ekonomisinin değerli metal akışları üzerindeki denetimini azalttı. Bekleneceği gibi, bu durum Anvers'in finansörlerini 16. yüzyılın ilk yarısında sahip oldukları odak konumundan yoksun bıraktı. Yine de kent 1560'lardan itibaren bu sefer önemli bir sanayi merkezi ve bir finansal aracı olarak öne çıktı ve hatırı sayılır bir süre öyle kaldı.[15]

Buna karşılık Cenovalı bankerlerin panayırlarından çekilmesiyle aynı ölçüde sarsılan Lyon ise benzer bir esnekliği gösteremedi. Ceneviz *nobili*'nin Alpler'in kuzeyinde ve güneyinde para piyasalarının yerini tek başına belirleme gücünü kazanmasıyla birlikte, Lyon panayırlarının yerini Lons-le-Saulnier, Montluel, Chambéry ve son olarak 1579'da Piacenza panayırları aldı.[16] Cenovalı bankerlerin uzun gölgesi altında rekabet eden para piyasalarının ortaya çıkışı Lyon'un –ve beraberinde Midi bölgesinin– hemen ve görece uzun süreyle gölgede kalışına zemin hazırladı.[17] Cenova'ya coğrafi yakınlığından dolayı, bu kent hiç kuşkusuz bir ekonomik merkez olarak varlığını sürdürdü, ama öncekinden daha az önemli rollere çekilmek zorunda kaldı. 17. yüzyılda bölgesel ve tamamlayıcı bir para piyasası olarak ayakta kalabildi: Bankerlerinin finansal işlemleri hızlı bir düşüşle ancak kentin yakın hinterlandını kapsayacak düzeye indi.[18] Lyon son tahlilde Anvers gibi Amsterdam merkezli

canlı dünya ekonomisinin gidişatına değil, İtalyan kent-devletlerinin talihindeki dalgalanmalara tabi bir finansal merkezdi.

Ne var ki, Ceneviz çağında başlayan dönüşümler sadece finans dünyasıyla sınırlı değildi. Bundan çok daha kapsamlıydı. Öncelikle, İspanyol *asiento*'larının verilmesinden sonra Ceneviz yüksek finansının artan egemenliği, kentin para erbabına ekonomik güçlerinin doruğundayken ticaretten çekilme fırsatını sağladı.[19] Atlantik ve Batı Akdeniz ticaret dünyalarında Aziz Giorgio tüccarlarının azalan varlığı, dünya ekonomisindeki varlığına finansal ve böylece uhrevi bir nitelik kazandırdı. Ceneviz egemenliğinin mahiyetindeki metamorfoz, havzanın ticaret şebekelerini iki yolla yeniden şekillendirdi. Bir yandan, Cenovalı bankerlerin Amerikan hazinesini çekip çevirmedeki becerikliliği baharat ticaretinde bir canlanmayı tutuşturmaya yaradı. Değerli mal ticareti Cenovalı bankerlerin külçe akışları üzerindeki uhrevi denetimi sayesinde canlı kaldığı sürece, denizin cismani sakinlerinin, yani Signoria ve "Padişah"ın akıbetleri en azından 17. yüzyıl başlarına kadar birbirine kaynaşmış olarak kaldı.[20] Zira Osmanlı topraklarının ana mecra, Venedik'in karaya çıkışta ve yeniden dağıtımda merkezî nokta konumunda olduğu baharat ticaretinin yeniden başlamasından her ikisi de yarar gördü.[21] Bir başka deyişle, Ceneviz *nobili*'nin Grimaldi, Pinelli, Lomellini, Spinola ve Doria ailelerinin önderliğinde finans alanında uzmanlaşması kısa vadede Doğu Akdeniz ve buna bağlı olarak Venedik ticareti için bir nimet oldu.

Öte yandan, Aziz Giorgio tüccarlarının ticaretten çekilmesiyle ortaya çıkan boşluk kuzeyli gemilerin önce Cenovalı tüccarların başta gelen faaliyet odağı Batı Akdeniz'e ve ardından Doğu Akdeniz'e girmesini kolaylaştırdı. Doğu Akdeniz'de Cenovalı tacirlerin ticaretten çekilmeden önce denetlediği havaleli malları –tahıl, tuz ve yün– taşıma işini Ragusa gemileri devraldı.[22] Bu ikili süreç Venedikli tüccarların Doğu Akdeniz'deki egemenliğini 16. yüzyıl sonlarından itibaren ağır biçimde sarstı.[23] Cenovalı finansörlerin Atlantik bağlantılı Akdeniz üzerinde ihtiyatlı denetim kurmasının yansımaları kaçınılmaz olarak havzanın imparatorlukları, kent-devletleri

ve kara devletleri tarafından aynı ölçüde hissedildi – aynı şey bu denetimin çöküşünün getirdiği artçı şoklar için de geçerliydi. Ceneviz üstünlüğü 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren zayıflama ve sarsılma belirtileri göstermeye başlayınca, bu durum beklenmedik bir gelişme biçiminde olmasa bile, *asiento* dağıtma konumuna sahip IV. Felipe ve II. Carlos'un başında bulunduğu Habsburg hanedanını etkilemedi sadece. Baharat ticaretinin dirilmesi temelinde kaderleri sıkıca birbirine örülmüş Osmanlı hanedanı ve Signoria da bu bağlamda zarar gördü.[24] Böylece Osmanlı imparatorluğu ile Venedik Cumhuriyeti arasında 1570'lerde başlamış olan uzun barış dönemi 1654'te Girit krizinin ortaya çıkmasıyla son buldu ve ada 1669'da Osmanlı yönetimine girdi.[25] Dolayısıyla Ceneviz çağının kapanmasının yarattığı sarsıntılar ve beraberinde ekonomik faaliyette görülen daralma Akdeniz'in her köşesine yansıdı, hem de kuzeyli gemilerin havzanın bağrına girmesine ve orada varlığının gittikçe güçlenmesine karşın.

Doğrusu, Felemenk hegemonyasının ortaya çıkması ve pekişmesi kapitalist dünya ekonomisinin birikim merkezinin Kuzey Denizi'ne–ve Baltık Denizi'ne–doğru kayışını güçlendirip kesinleştirdi; Ceneviz *nobili vecchi*'nin [kadim asillerinin] öncelikle Atlantik ve Kuzey Denizi işlerini ve ancak ikinci derecede Akdeniz işlerini gözetmesi bunu doğrulayan bir olguydu. Ve de 1450'den 1650'ye kadar süren uzun 16. yüzyıldaki büyük genişlemenin ardından dünya ekonomisindeki işbölümünün yenilenişi kaçınılmaz olarak havzanın kuzey karşısındaki görece konumunu zayıflattı. Ama Atlantik gemilerinin 1590'larda Akdeniz'i istila edişi burayı bir çırpıda bir kuzey gölüne dönüştüremedi. *Mare Internum*'un ticari sinir merkezi konumundaki Aziz Marco Cumhuriyeti açısından şans eseri bir gelişmeyle, gücünün söndüğü dönemde rakiplerince devreye sokulan ticaret şebekeleri uzun ömürlü olamadı. Örneğin, hem Safevi ipek ticaretini yöneten ve dönemin bütün başlıca ticari merkezlerinde varlık kazanan Ermeni tüccarlar, hem de Doğu Akdeniz ticaretine ve kıta panayırlarında önemli aktörler haline gelen Yahudi tüccarlar bölgenin ticaret dünyasını ancak görece kısa sürelerle yönettiler.[26]

Özellikle Fransız ve İngiliz tüccarlar Akdeniz'in dalgalarına aralıklarla hükmettiler: Livorno liman kentinin 16. yüzyıl sonlarında kuzeyli tüccarların antreposu olarak birdenbire öne çıkması sonraki yüzyıllarda ticari üstünlük kazanmasını getirmedi.[27] Levant Kumpanyası da Doğu Hint Kumpanyası'nın Hint Okyanusu'nda ulaştığı türden dayatıcı bir varlık kazanmayı başaramadı.

Yeni ortaya çıkan ya da rakip tüccar filolarının faaliyet alanlarının görece dar ve Akdeniz uğrak limanlarındaki varlıklarının kısa süreli oluşu, Serenissima'nın hükmettiği sakin sulardan kabaca kovulmamasını neredeyse güvence altına aldı. 17. ve 18. yüzyıllarda hâlâ oldukça büyük olan Venedik ticari filosu Akdeniz'in sularında düzenli seferler yapmaya devam etti. Daha önce *hombres de negocios* [iş insanları] olarak görülen Cenovalı para erbabı özellikle IV. Felipe ve Olivares kont-dükü döneminde Kastilya sarayındaki varlıklarının 16. yüzyılın efsanevi servetlerini sağlayamamasından dolayı Akdeniz'i mesken tutmak zorunda kaldılar.[28] Hatta kimi zaman 16. yüzyıl ortalarında büyük ölçüde hor görmüş oldukları bir meslek olan tacirlikle uğraştılar.[29] Ve bekleneceği üzere, bölgedeki devletlere finansörlük yapmayı sürdürerek, Avusturya'dan Fransa'ya kadar devlet borçlarına iştirak yoluyla Akdeniz ekonomisine büyük bir teşvik unsuru verdiler. Aynı ölçüde önemli bir gelişme, her iki kent-devletin 17. ve 18. yüzyılların sanayi yayılmasında kilit roller oynamasıydı. İspanyol tahtının talihindeki tersine dönüşün ardından Akdeniz'deki işlerine dönmek zorunda kalan Cenovalı bankerler, en parlak dönemini 16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyıl başlarında yaşayan Venedik sanayileşmesinin geçtiği yolu izleyerek, imalata kısmen yatırım yapmaya başladılar. Mamul mallarını eski merkezleri Cádiz ve Lizbon'un taleplerine göre işlediler; bunun amacı hiç tartışmasız ilkinden altın, ikincisinden gümüş edinmektir.[30]

Aslında, ikiz cumhuriyetler Venedik ve Cenova'nın karşıt ama birbirini tamamlayıcı servetleri 1550'lerden 1650'lere kadar uzanan ikinci 16. yüzyılda gücü sönmeye yüz tutan Akdeniz'e dikkate değer bir esneklikle yatırımda bulundu. Bir yandan Doğu Akdeniz

baharat ticaretinin 16. yüzyılın ilk yarısında kesintiye uğramasıyla birlikte Venedik'in ekonomik yaşamında imalatın rolünün artması, diğer yandan Cenovalı tüccarların 1557'den sonra ticaretten çekilmesi ve ardından dünya ekonomisinin servetini çekip çevirmede uzmanlaşması Akdeniz ticaretine çifte bir teşvik sağladı. Birinci teşvik ikinci 16. yüzyılda Akdeniz'de Venedik'in başını çektiği ve daha sonra Cenova, Anvers, Cenevre ve Lyon'un katıldığı sanayileşme hamlesinden kaynaklanan ekonomik faaliyetin temposunda sağlanan bir ivmeyle verildi.[31] İkinci teşvik ise Cenovalı bankerlerin koruması altında Sevilla'ya yönelen Potosí gümüşünün doğuya doğru akışıyla sağlandı. Düzenli gümüş akışının yanı sıra Venetia ve Cenova'da imalatın gittikçe öne çıkması havzadaki genel ekonomik faaliyeti güçlendirip destekledi. *Mare Internum* kıyıları boyunca enine boyuna dolaşan ve yeni çok taraflı bağımlılıklar yaratan malların yelpazesinin çeşitlenmesine hizmet etti.

Aynı anda yaşanan bu iki gelişme İçdeniz'de ekonomik değişimin ayarını ve hızını belirleyerek, bölgenin yeni ama daha düşük statüsüne görece pürüzsüz ve sakin bir tarzda geçişine fırsat sağladı. Akdeniz'in günbatımı parıltısı büyük ölçüde Ceneviz yüksek finansının güvencesiyle yaşandı ve bu bankerlerin Kastilya tahtının 1627'deki iflâsından sonra da uzun süre İspanyol kontratlarına katılmaya devam etmesiyle 17. yüzyıl sonlarına kadar sürdü.[32] Bu "günbatımı parıltısı"nın ışıkları ne kadar soluk ve sağladığı "güz meyveleri"[33] ne kadar kıt olursa olsun, Ceneviz çağı havzanın ortak kaderini bozmaktan ziyade yeniden şekillendirdi. Baharat ticareti 17. yüzyılın dönümünden itibaren güzergâhını geri dönülmez biçimde değiştirip Lizbon, Anvers ve daha sonra Amsterdam yoluyla Kuzey Denizi'ne ulaşınca ve hatta ardından Amerikan gümüşünün akışı Akdeniz'den uzaklaşınca, bu ortak kader hemen çözülmedi.[34] Ancak bölgenin tarihyazımında, kent-devletlerin gücünün sarsılmasıyla ve baharat ticaretinin kaybedilmesiyle birlikte Akdeniz'in kaçınılmaz olarak ekonomik insicamını yitirdiği yolundaki geriye dönük varsayım havzaya ilişkin bütüncül analizleri sadece en parlak dönemiyle sınırlama eğilimini taşır. Bu dönemden sonra

ortaya çıktığı varsayılan yitik ve çatlak ekonomik birlik önermesi, ister kent-devletler ister imparatorluklar söz konusu olsun, havza boyunca konuşlanan devlet yapılarının tekil ve ayrı tarihlere sahip olduğu görüşünü onaylar.

Gerek Akdeniz'de sivrilen kent-devletlerin, yani Aziz Marco ve Aziz Giorgio'nun kentlerinin tarihleri, gerekse Akdeniz'i çevreleyen Habsburg ve Osmanlı imparatorluklarının tarihleri işte bu yüzden münhasırcı yoruma karşı bağışık kalmıştır. Akdeniz'in solmasını araştıran tarihsel çalışmalarda, havzadaki altın çağın evrensel ortamı silikleşerek arka-plana düşer ve onun yerini 17. yüzyıldan itibaren ayrışık ve tekil ortamlar alır.[35] Paradoksal olarak, bu ayrı anlatımlarda sürekli karşımıza çıkan ortak izlek şudur: Farklı bakış açılarından olsa bile, anlatımların hepsi Akdeniz'in görkemli geçmişinden gelen hayaletin barok ve aydınlanma çağlarındaki tarihine uzun bir gölge düşürdüğü bir çerçevede bölgenin altın çağının kapanışını kronolojik olarak verme işini tek ve ayrı bir yaklaşımla üstlenir. İçdeniz'in 17. yüzyıl başlarından itibaren geçmişteki bütünleştirici unsur olmaktan çıktığı görüşü bölgenin tarihyazımında yaygın olarak paylaşılan bir varsayım olarak kalır. Dikkat çekici istisnayı oluşturan Fransa'nın Akdeniz kadar Kuzey Denizi'ne de açık bir ülke olması rastlantı değildir; bunun sembolik ifadesi Lyon ve Paris arasındaki uzun süreli rekabettir. Rhône koridoru sayesinde, Midi bölgesi ılıman Fransa'dan kopuk değildi, aynen bugün olduğu gibi.[36]

Bu bakımdan Akdeniz'in ihtişamını kaybetmesinden sonraki ekonomik dokusunun parçalı ve kopuk bir yapı olarak sunulması, havzayı doruğundaki haliyle tasvir eden Braudel'in belirlediği kalıba uymaz. Bir bütün olarak onun analizi Akdeniz'i çevreleyen toprakların fiziki ve beşeri anlamdaki tarihsel birliğinin dayandığı temelleri ayrıntılı olarak ortaya koyar. Baltık ve Atlantik'in öne çıkışıyla bu birliğin çöktüğü varsayıldığından, onun sorgulama çizgisi bölgeyi 17. ve 18. yüzyıllarda yeniden şekillendiren gelişmelere dair analizler yapan araştırmalarca tam anlamıyla benimsenmemiştir. Hiç kuşkusuz, 16. yüzyılın dönümündeki uzun süreli savaşlar Ak-

deniz'i kuşatan bütün imparatorlukların ona sırt çevirdiğinin açık seçik işaretiydi. 1609–1621 arasındaki On İki Yıllık Ateşkes bir yana bırakılırsa, Kastilya merkezli Habsburg imparatorluğu savaşlarını Kuzey Denizi kıyılarında yürüttü. Bâbıâli için harekât alanı Akdeniz değil, imparatorluğun doğu cephesiydi; kuzeye dönük ipek ticaretini sağlama almak üzere 1578–90 ve 1603–39'da düzenlenen askerî seferler Safevi imparatorluğuna karşıydı.[37] Fransa'da din savaşları büyük ölçüde kuzey illerinde yoğunlaşmıştı.

Üstelik, Akdeniz'in 1550'lerden sonra canlanmasını harekete geçiren Ceneviz çağı bile, daha önce vurgulandığı gibi, zenginliğini tüccarlarının ve bankerlerinin Amerika'dan Sevilla'ya gelen değerli metallerin kuzeye ve doğuya doğru akışını yönetme becerisine borçluydu. Cenovalı bankerlerin İspanyol yönetimindeki Felemenk'e düzenli altın göndermesi, Potosí gümüşünün doğuya, Doğu Akdeniz'e doğru akışını mümkün kıldı. Başka bir ifadeyle, 16. yüzyılın ikinci yarısında bile Akdeniz kıyıları boyunca ekonomik faaliyeti teşvik eden unsur Baltık ve Kuzey denizlerinin canlılığıydı. Kaynağı ne olursa olsun, Cenovalı bankerlerce İçdeniz'e aktarılan bu genel ekonomik faaliyet ona hatırı sayılır derecede bir insicam kazandırmaktan geri kalmadı.[38]

16. yüzyıldan sonra çehresi değişmekle birlikte bu insicamın birçok tarihsel anlatımda gözardı edilmesi nedeniyle, Braudel'in çerçevesini çizdiği analiz alanı barok ve akıl çağlarında Akdeniz'in "ortak kader"lerinin ve "genel yönelim"lerinin haritasını çıkarmaya dönük çalışmalar için özellikle verimli bir zemini işlevini görmemiştir. Havzaya ilişkin bütüncül anlatımları tamamlama yönündeki "bölümlü" tarihler, bu tasarımdan dolayı 17. ve 18. yüzyılların genel yönelimlerine yeterince önem vermez ve havzayı yerel, tekil kuvvetlerin gelgitlerine maruz kalmış gibi gösterir. İspanyol imparatorluğunun *Siglo de Oro*'sunu izleyen gümüş ve bakır çağları, İtalyan kent-devletlerin servetlerindeki küçülme ya da Osmanlı imparatorluğunun klasik çağının sönmeye yüz tutuşu bir bütün olarak Akdeniz'i kapsadığı her zaman söylenemeyecek bir dizi kendine özgü etkene göndermeyle açıklanır. Akdeniz sanki

Atlantik'in fırtınalı boralarıyla darmadağın olmuş ve geriye sadece İçdeniz'in molozları kalmış gibi bir manzara sunulur. Bu referans çerçevesinde, "bölgesel" tarihlerdeki kopukluğun 19. yüzyıl ortalarında Akdeniz'e buharlı geminin girişiyle sona erdiği ve buharlı gemide havzaya ekonomik dinamizmi geri getiren çözücü değişim kuvvetleri bulunduğu varsayılır.[39] Dahası, Bourbon yönetimindeki İspanya'nın Amerikan imparatorluğunu kaybedişi ve Napolyon döneminin İber ve İtalyan yarımadalarında yol açtığı değişimler, bu iki yarımadanın 19. yüzyıldaki tarihlerini önceki iki yüzyılı kapsayan tarihlerinden açık seçik ayırıyormuş gibi sunulur.[40]

Ancak Akdeniz tarihinin çatlak halinin sebepleri mutlaka onu oluşturan tekil tarihyazımların ayrık mahiyetinden kaynaklanmaz. Daha ziyade bunlar, nasıl tanımlanırsa tanımlansın, geniş anlamdaki Akdeniz araştırmaları alanı içinde kalır. Eğer Akdeniz'in "aynı ritimlerle yaşadığı ve soluduğu" doğruysa, "tekil" tarihyazımların izlemesi gereken ya da izleyebileceği yolun buna uygun olarak belirlenebilmesi açısından, Akdeniz'in gölgede kalışına ilişkin analizlerinde bölge tarihçilerince bu ritimlere yakıştırılan görece marjinal rolün irdelenmesi gerekir.[41] Bir başka deyişle, bu yüzyılları karanlıktan çekip çıkarma işine koyulurken, havzanın ekonomik yapılarının amansız çözülmeye maruz kaldığını varsaymak yerine, gerek Akdeniz'in birliğini, gerekse Cenova ve Venedik'in bu birliği korumada ve böyle bir birliğin ima ettiği "genel yönelim"leri ve "ortak kader"leri belirlemede birlikte oynadığı rolü tekrar yerine oturtmak gerekir.

Eğer Baltık ve Kuzey denizlerinin canlılığı Akdeniz kıyılarındaki ekonomik faaliyeti canlandırdıysa ve Cenovalı bankerlerin Sevilla yoluyla aktarılan külçe akışlarını çekip çevirme becerisi bu iki su dünyası arasında bir sinerji yarattıysa, bunun sebebi Akdeniz'in günbatımı parıltısına karşın, 16. yüzyılın ikinci yarısının her şeyden önce *pax Neerlandica*'nın ortaya çıkışıyla şekillenmesiydi. Dünya ekonomisinin ağırlık merkezinin kuzeye kayışı hızla ya da bir anda gerçekleşmedi.[42] Ama spot ışığını 1550'lerden itibaren Akdeniz üzerinde tutarak Doğu Akdeniz baharat ticaretinin canlanmasına

ağırlık veren yaklaşım, bu büyük çaplı, köklü değişimi ve daha da önemlisi, bu değişimle birlikte Büyük Akdeniz'deki işbölümünün yenilenişini hafifsemeye yönelir. Baltık kıyısındaki deniz feneri tam ışıltılıyken Akdeniz'in sönükleşen ışıkları altında dolaşmanın kendine göre sakıncaları vardır.

Genel Yönelimler ve Ortak Kaderler

Kapitalist dünya ekonomisinin merkezinin İtalyan yarımadasının kuzey kıyılarından kıtanın kuzeyine kayışı basit bir yaklaşımla egemen iki tüccar cumhuriyetin *diminutio capitis*'ine indirgenemez. Aslına bakılırsa, bir bütün olarak Akdeniz'i kapsayan ve ona sonbaharında bir ortak kader sağlayan başlıca üç sürecin İçdeniz üzerindeki egemenliklerini güçlendirip kalıcılaştırmak üzere Venedikli ve Cenovalı tüccarlar ve finansörlerce başlatılmış olması bir tesadüf ya da şans eseri değildi. Bu süreçlerin ilki Venedikli ve Cenovalı tüccarların çabalarıyla şeker ve pamuk gibi kazançlı Doğu ürünlerinin sürekli batıya doğru taşınmasıydı. İçdeniz'deki ekonomik gerileme daha sonra Felemenk tüccarlarının çabalarıyla ticari tahıl üretiminin kuzeye doğru taşınması sonucunda arttı.[43] Bu iki yöneliş Akdeniz'in önce doğu ve ardından batı tarafında tropikal ve ekmeklik ürünlerin ekiminde eşzamanlı bir daralmayı getirdi.[44] Baltık tahıl ticaretinin Felemenk tüccarlarının ana ticaretine (*Moedernegotie*) dönüşmesi ve tropikal ürünlerin (ve baharatın) üretim ve dolaşımında bu tüccarların baskın bir rol üstlenmesi söz konusu yönelişlere uzun bir soluk kazandırdı.[45]

Şekerin elden çıkışını ve pamuğun plantasyon ürününden ticari ürüne dönüşümünü Akdeniz ağaç ürünlerine dönük rağbetin artışı izledi. Gelişen zeytinyağı (ve tahıl) ticareti haliyle Marsilya'nın eline geçti. Ama Cenova 17. ve 18. yüzyıllarda bu ticaretlerde Marsilya kadar kilit bir liman olduğu gibi, Aziz Giorgio'nun kentine mensup finansörler Marsilya'nın servetinde hatırı sayılır bir pay elde etti. Şarap ticareti Akdeniz'in batı tarafında gelişmeye devam etti. Tenerife ve Madeira'nın yanı sıra Gaskonya, Güney İberya, Duoro vadisi

ve Languedoc şaraplarını İngiliz adalarına gönderdiler. Ancak doğuda da Burgonya aracılığıyla sadece Felemenk'i değil, Baltık'tan Karadeniz'e kadar uzanan bölgenin türedi zenginlerini besleyen canlı bir ticaret vardı.[46] Bu ticarette Venedikli tüccarlar önemli bir rol oynadı.[47] Akdeniz'in en parlak döneminin ticari ürünleri belki başka yerlere taşındı; ama bölgenin yerli ürünlerinin canlanışı ikiz kent-devletler için en azından ilk başlarda yeni ticari faaliyet mecraları açtı.

Birinci genel yönelim ticari tarım alanıyla ve daha özgül olarak bunun daralmasıyla ve ardından ağaç ürünlerinin dirilişiyle ilgiliyken, Akdeniz'in birliğinin temelinde yatan ikinci süreç imalat alanındaki değişimlerle ilgiliydi. Bunlardan biri 17. yüzyılın dönümünden başlayarak Venedik yünlü sanayilerinin karşılaştığı kuzey kaynaklı sert rekabet nedeniyle başta dokuma sanayileri olmak üzere imalatın kırsal kesime sızmasıydı. Ancak Doğu Akdeniz kaynaklı ham pamuk sayesinde 14. yüzyıl sonlarında ve 15. yüzyılda Güney Almanya'da pazen imalatının Alpler'in ötesine taşınması sürecinden farklı olarak, bu kırsallaşma dalgası ilk dalganın epeyce yoksun olduğu uzun süreli bir dayanıklılığa sahipti. Büyük ölçüde bunun sebebi pamuğun ve erken dönemdeki ipeğin aksine, birincil hammadde yünün Brenner Geçidi'nin kuzeyinde en ücra köşelerdeki üreticilere bile kolayca ulaşabilmesiydi. Kuzeydeki dokuma sanayilerinin de üretim aşamalarının hepsini olmasa bile çoğunu kırsal bölgelere aktarmaya veya başka bir seçenek olarak yeni dokuma sanayilerini –kentsel ortamlarda dahi– mevcut kurumsal yapıların dışına çıkarmaya yönelik benzer bir stratejiye başvurması sürecin tarihsel ömrünü 18. yüzyıl sonlarına kadar uzattı.[48]

Aslında, havzanın altın çağının emperyal komuta kuleleri Venedik ve Cenova'nın ticari ve finansal hizmetlerini gerektiren şey imalatın 17. ve 18. yüzyıllarda Alpler'in kuzeyine yayılmasıydı. Bölgenin panayırlarında ve kentlerinde Floransa, Milano ve "hatta Venedik" kaynaklı kumaşları Leipzig ve Kraków'a dağıtan Venedikli tüccarlara rastlamak mümkündü.[49] Aziz Giorgio'nun kentine mensup para erbabı da özellikle during 17. yüzyılda birikmiş servetle-

rini kentin çoğunlukla Cenova'nın yakın çevresinde –Gavi, Serravalle, Busalla ve Voltaggio– yer alan imalat sanayilerinin hizmetine sundular.[50] Dahası, Brenner Geçidi'nin ve Pontebba'nın kuzeyinde ve doğusunda kalan devletlerin ekonomi akışlarının yönündeki ve niteliğindeki değişime uygun olarak artan finansal ihtiyaçları kısmen Cenovalı para erbabınca karşılandı. Avusturya yönetimindeki Lombardiya, Ceneviz sermayesinin Akdeniz'e dönüşünden kazançlı çıktı; aynı şey Fransa, Lombardiya ve Venedik için de haliyle geçerliydi.

Üçüncü ve son süreç 17. yüzyıldan itibaren Venedikli tüccarlar için Akdeniz'deki deniz ticaretinin öneminin azalmasına ve Cenovalı bankerlerin İspanyol tahtına bankerlik yapma konumunu yitirmesine bağlı olarak her iki kesimin faaliyet odağının yeniden düzenlenmesiydi. Venedikli tüccarların –"dalgalar imparatorluğu"nun[51] efendileri olarak– rakipsiz deniz üstünlüğüne sahip olduğu Doğu Akdeniz'de bu gelişme dengeyi kara ticareti lehine çeviren bir değişime büründü. Osmanlı topraklarını ve Adriya Denizi'ni Amsterdam'a ve Baltık'a bağlayan güzergâhlarda trafiğin eskiye göre daha yoğunlaşmasıyla birlikte, *Mare Internum*'un yeni can damarı artık denizle sınırlı olmaktan çıkarak karayı da içine aldı.[52] Bir rastlantı eseri, Ceneviz sermayesinin –başka hanedanların yanı sıra Habsburg hanedanına verilen– devlet borçları biçiminde bölgeye dönüşü Venedikli (ve Floransalı) tüccarların Kraków'dan Nürnberg ve Leipzig'e kadar uzanan bir bölgedeki alışverişlerine ve servetlerine damgasını vuran yönelimi desteklemeye yaradı.[53] İlk ikisi gibi bu süreç de uzun bir tarihsel ömre sahip oldu, çünkü Amsterdam dünya ekonomisinin ağırlık merkezi olarak kaldığı sürece, ekonomik varlığının yarattığı güçlü manyetik alan Akdeniz'in kendi taleplerine boyun eğmesini sağladı. Dolayısıyla, Amsterdam'ın güney ve doğusunda kalan ve Felemenk tüccarlarını hoşnut kılan ticaret şebekelerinin yeniden yapılanışı hiç de kısa ömürlü olmadı.[54] Kısacası, bu üçlü süreç ikiz kent-devletlerin düşüşüyle ve Ceneviz yüzyılının sona erişiyle momentum kaybetmedi. Aksine, Felemenk egemenliği sayesinde güç kazandı ve 18. yüzyıl sonlarına kadar

sürdü. Bir başka deyişle, yukarıda ana hatlarıyla belirtilen üç süreç geniş bir zamana yayıldı ve Akdeniz'in ekonomik yaşamını yeniden şekillendirecek genel yönelimleri oluşturdu. Bunun sebebi büyük ölçüde *pax Neerlandica*'nın sisteme özgü gerekleriyle uyumlu olmalarıydı, sadece ikiz kent-devletlerin kudretinin ya da maharetinin sürmesi değil.

Amsterdam merkezli dünya ekonomisinin ritimlerine tabi hale gelen havza, kuzey dengine oranla birçok bakımdan onun gidişatına daha çok benzeyen bir rota izledi. Her şeyden önce, İtalyan kent-devletlerinin 16. yüzyıl ortalarındaki sanayi rönesansı kısa sürerek 17. yüzyılın dönümünde durdu. Ama Anvers'te de durum böyleydi. Havzanın imalat faaliyetleri koruma altındaki kentsel anklavlardan tekrar kent-devletlerin *contado*'larına [kırsal alanlarına] veya imparatorluklarda daha küçük kentlere ve kırsal kesimin içlerine taşındı. Ama Amsterdam'da da durum böyleydi. Kentsel merkezlerden bu çıkışın bir sonucu olarak, 16. yüzyılda Felemenk'te ve Kuzey İtalya'da yoğunlaşmış olan sanayi faaliyeti 17. yüzyılda oralardan Flandre-Floransa ekseninin her iki yanına yayıldı.[55] Havzadaki imparatorluklar da bu yönelimleri yakından izledi. İspanya'da sanayi kasabaların dışına ve kırsal kesime doğru taştı; Osmanlı ve Fransız sanayilerinin de dışında kalmadıkları bir yönelimdi bu.[56] Venedikli tüccarlar usanmaksızın Güney Almanya'yı yoklayarak, yayılma (*verlag*) girişimlerinin karasal alanını genişlettiler. Ama Felemenk tüccarları da aynı şeyi yaparak, sırf iki örnek vermek gerekirse, Liege ve Ardennes hinterlandına açıldılar.[57]

Genelde havzanın imalat ve ticari faaliyetleri kuzey denginden kesin bir çizgiyle ayrılmasını getirmezken, tarımsal performansı için aynı şey söylenemez. Havzadaki tarım ve "köhne" kırsal sosyal yapılar genellikle 19. yüzyıl öncesindeki kötü ekonomik performansının asıl müsebbibi olarak gösterilir.[58] 18. ve 19. yüzyıl reformcuları ve bilginleri bölge tarımının içler acısı durumunu toprak ağalarının, mültezimlerin ve büyük sürü sahiplerinin zalimce tahakkümüne ve siyasal ağırlığına olduğu kadar mülkiyet ve tasarruf düzenlerinin karmaşıklığına bağlamaktaydı.[59] Dayandığı aile ya-

pıları ve ürün rotasyonu kalıplarından arazi tasarrufu ve göç sistemlerine kadar, Akdeniz tarımının –önde gelen kent-devletleri de kapsamak üzere bir bütün olarak– Manş Denizi'nin her iki yanında tarım biliminde sağlanan ilerlemelerden en azından 19. yüzyıl ortalarına kadar azade kaldığı söylenir.[60] Her ne kadar havzadaki tarımın 16. yüzyıldan sonraki evrimine ilişkin bütüncül dökümler yoksa da, mutat bir yaklaşımla Akdeniz'in kırsal kesimi bölgenin uzun erimli ekonomik sıkıntılarının bütün belirtilerini yansıtıyormuş gibi sunulur.[61] Ortakçılık ve iltizam düzenlerinin güçlenen egemenliği yüzünden kırsal üreticilerin konumundaki görece bozulma; İtalyan yarımadasında ve Karadeniz, Ege ve Adriyatik kıyıları boyunca, hem Elbe'nin doğusundaki malikânelerden, hem de kuzeyin kapitalist çiftliklerinden apayrı *fattoria* ve çiftlik tipi malikânelerin ortaya çıkışı; arazilerin din kurumlarının ve soyluların elinde toplanışı; ekim alanlarında hayvancılık lehine daralma; düşük tarım rekolteleri. Bunların hepsi Akdeniz'in geride kalan tarımsal performansının belirtileri olarak görülür.[62]

Ancak yukarıda belirtilen hususların Akdeniz'in kırsal kesimine renk verdiği söylemek mümkün olsa bile, bunlar bizatihi havzaya değil, alçak kesimlere uygun özelliklerdi; üstelik bu alanlar kapsam ve boyut bakımından sınırlı olduğu gibi, düzensiz oturulan ya da çoğunlukla 1620'lerden itibaren terk edilen yerlerdi. Alpler'in ve Pireneler'in kuzeyindeki geniş Atlantik ve Vistül ovalarının aksine, 17. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına kadar bölgenin hayati ekonomik uğraşlarının ve topluluklarının çoğunu barındıran korunaklı Akdeniz yaylalarıydı.[63] 1450'den 1650'ye kadar süren yayılmaya açık uzun 16. yüzyılda, ayrıca uzun süreli yayılmadan önceki dönemde, yani bölgenin alçak kesimlerinin tedbirli biçimde sabana koşulduğu, sürüldüğü ve düzenli yerleşime açıldığı 1000 ila 1250/1300 arasında böyle bir durum pek yoktu.[64] Dolayısıyla havzadaki ekonomik yaşamın merkezinin alçak alanlardan daha yüksek kesimlere kayışı köklü bir değişimdi ve bölgenin 15. ve 16. yüzyıllarda gezginlerce saptanan manzarasından çarpıcı bir kopuşun belirtisiydi. En başta ekmeklik ürünler ve özellikle uzun 16. yüzyılda ovaları ve

yeni ıslah edilmiş alçak arazileri istila eden buğday zamanla bu konumdan düşerek 17. ve 18. yüzyıllarda İçdeniz'in tepelik bölgelerinin *cultura promiscua*'lığına [kardeş bitkiliğine] sürüldü.

Oldukça garip bir cilveyle, İçdeniz'in bugünkü kabul ettiğimiz biçimiyle halis özelliklerine bürünmesi ya da bakışınıza göre yeniden bürünmesi en parlak dönemine değil, sonbahar dönemine denk gelen bir gelişmeydi. Bölgenin altın çağında seçme alanlarda ticari düzeyde üretilen üzüm ve zeytin –Akdeniz'in "uygarlık ürünleri"– havzanın her yanında egemenlik alanını çoğunlukla 17. yüzyıldan itibaren genişletti. Keza, bölgenin yüksek çağında İberya'daki Mesta, Napoli'deki Dogano veya Anadolu'daki aşiret konfederasyonları gibi tüzel kişiliklerin denetlediği hayvancılık sektörü yerleşik koyunların rolünde yayla koyunları aleyhine bir artışa sahne oldu.[65] Bu arada, önceki dönemin görece kazançlı ürünleri Atlantik'teki plantasyonları mesken tuttu. Kısacası, havzanın eski, "geleneksel" ürünleri bölgenin ekonomik geçiminde daha yüksek bir profil edinirken, ihtişam çağında Akdeniz'i saran çarpıcı ürün yelpazesi tür ve miktar bakımından azaldı.

Dolayısıyla, Akdeniz üçlüsünün –buğday, ağaç ürünleri (zeytin, üzüm) ve küçükbaş hayvanlar (koyun ve keçi)– havzadaki hükmü 17. ve 18. yüzyıllarda tam anlamıyla yeniden kuruldu.[66] Ancak bölgenin alâmetifarikası ürün üçlüsünün artan önemi bölgenin ekonomik itibarındaki düşüşten daha fazlasını yansıtmaktaydı. Bitki örtüsündeki değişiklikler doğal olarak bölgenin ekolojisindeki değişiklerin sonucunda ve onlarla birlikte ortaya çıktı: Akdeniz'in daha önce tek ürünlü ticari ekime beşiklik eden kıyı ovaları büyük ölçüde terk edildi ve yerini bataklıklar, sulak alanlar ve sazlıklar aldı – böyle ortamlarda barınan sivrisinek, yılan, leylek ve kertenkele gibi bir hayvan varlığının ortaya çıktığını söylemeye gerek yok zaten.[67] Bu araziler aralıklarla sürülmedikleri zamanlarda esas olarak kışlık otlak işlevini görmek üzere kendi haline bırakıldı.[68] Bölge genelinde ağaç ürünlerinin gittikçe yayılmasıyla, yamaçlar eskiye göre daha fazla yerleşime sahne oldu. Bununla bağlantılı olarak, havzanın ağırlık merkezi alçak arazilerden yamaçlara ve dağlara kaydı.

Daha önceleri ovalara serpişmiş ürünler arasında yer alan köyler artık dağ yamaçlarındaki ormanlar ile ovaların ve vadilerin ürünler arasına sıkıştı. 15. ve 16. yüzyılları kapsayan büyüme döneminde düz, alçak ovaların sunduğu fırsatlardan yararlanmak üzere "bayır aşağı kaymış" olan köyler alçak arazilerde iskân hızının önce yavaşlamasına ve ardından kesilmesine tanık oldu.[69] Meskenlerdeki bu yeniden düzenleme ikiz kent-devletlerin çağının kapanmasıyla uyumluydu, çünkü dalgaların imparatorlukları bu tüccar cumhuriyetlerin kurduğu denize bağlı düzen liman kentlerinin, kıyı ovalarının ve Doğu ürünlerinin önceliği üzerine kuruluydu. Atlantik kıyılarında ve adalarında Doğu ürünlerinin büyük ölçekli ekimi Venedik *stato do mar*'ının [deniz devletinin] temellerini sarstı. Bölgenin ekonomik öneminin tedricen azalışıyla ve bu itibar düşüşünün getirdiği dönüşümlerle birlikte, 16. yüzyıl sonlarından itibaren Akdeniz'in manzarası daha yüksek kesimlerin yararına değişti. Tepelerin lehine işleyen bu ekolojik dönüşümlere katkıda bulunan bir unsur da Kolomb dönemi alışverişiyle gelen ürünlerin kıtaya girişiydi. Doğu ürünleri 8. ya da 9. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar kıyı ovalarına nimet getirirken, Amerikan gıda ürünlerinin gelişi çoğunlukla bölgenin daha yüksek kesimlerinde yaşayan sakinlerden bazılarının ürün azlığı ve kıtlık dertlerinden kurtulmalarını sağladı. Buğdayın öneminin gerileyişine ve kırsal yerleşmelerin yukarıya doğru çıkışına tam uygun düşen bir gelişmeyle, bu ürünler ikame tahıllar olarak kırsal yerleşmelerin hastalık taşıyıcı alçak arazilerin ötesine taşınmasını desteklemeye yardımcı oldu.

Doğu ürünleri kent-devletlerin en parlak dönemini destekler ve simgelerken, ağaç ürünlerinin canlanışı ve Amerikan gıda ürünlerinin gördüğü rağbet denizci cumhuriyetlerin zayıflayışını –ve de buna eşlik eden ekonomik bozulmayı– yansıtmaktaydı. Sonuçta, işlenebilir topraklardan çekilmeye yol açan şey, Akdeniz'deki alçak kesimlerin boşalmasıyla birlikte Baltık bölgesinin ticari tahıl tedarikçisi olarak öne çıkışıydı.[70] Bunu Akdeniz'i çevreleyen tepe ve dağ yamaçlarında ağaç ürünlerinin gittikçe daha fazla yayılması ve rağbet görmesi izledi. Benzer bir şekilde, imalatın kırsal kesime

yayılışı ve yünlü dokumalarda herkesi birbirine düşüren rekabet işlenebilir toprakların hatırı sayılır bir bölümünün otlaklara dönüşmesini kolaylaştırdı. Dahası, kara ticareti lehine değişen denge, çeki hayvanlarına ve onların yemleri olan yulafa ve düşük değerli tahıllara dönük talebi arttırdı. Buğdayın aksine, söz konusu tahıllar için alçak arazilerdeki geniş tarlalara gerek yoktu. Bu gelişme hayvan yemi ekiminin ilerlemesini sağladı.[71]

Özetle, 16. yüzyıl ortalarından 19. yüzyılın dönümüne kadar süren dönemin genel yönelimleri Akdeniz'in ağırlık merkezinin ovalardan yamaçlara ve dağlara kayışında etkili oldu. Bu nitelikte ve büyüklükte bir değişim kısa bir sürede gerçekleşemezdi ve zaten gerçekleşmedi. Aksine, 1550'lerden 1870'lere ve belki de daha sonrasına kadar uzanan, yani üç yüzyılı aşkın süren sürüncemeli ve yavaş ilerleyen bir süreci gerektirdi. Bu köklü değişimi hızlandıran, pekiştiren ve daha da ileriye götüren etkenler arasında iklimden ekonomiye, ekolojiden patolojiye ve hegemonya döngülerinden dünya ekonomisinin asırlık yönelimlerine kadar uzanmak üzere bir dizi kuvvet vardı. Üç yüzyılı aşkın bir süreyi kapsayan Le Roy Ladurie tarzındaki büyük tarım döngüsü, ardışık ve birikimli biçimde ovalardan uzaklaşmayı pekiştiren ve Akdeniz'in ortak kaderini kalıba döken farklı geçici durumlardan oluşmaktaydı.[72] Bunlar üç katmanlı, örtüşen, birbirini tamamlayıcı ve süreleri farklı geçici durumlardı. Dayandıkları kökenler de coğrafya-tarih, dünya hegemonyası ve dünya ekonomisi olmak üzere farklıydı.

Büyük döngünün çerçevesini belirleyen şey kabaca 1550'lerden 1870'lere kadar süren Küçük Buz Çağı'nın geri gelişiydi.[73] Küçük Buz Çağı'nın *grosso modo* [ana hatlarıyla] 14. yüzyılın dönümünde başlamasına karşın, belirleyici ekolojik değişim 1550'lerde Braudel'in "ikinci 16. yüzyıl"ının başlamasıyla devreye girdi. Küçük Buz Çağı'nın sonraki üç yüzyıl boyunca yol açtığı geniş yelpazeli iklim ve çevre değişiklikleri arasında, analizimiz açısından önem taşıyanlar daha nemli (ve daha soğuk) koşulların ağır basmasının yanı sıra iklim değişkenliğinin artmasıdır. Küçük Buz Çağı'nın şafağı kuzeyde serin yazların ve karlı kışların habercisi olmuş olabilir;

ama Akdeniz ikliminde daha nemli koşullar şiddetli yağmur halinde artan yağış miktarı ve kimi zaman daha yüksek kesimlerde artan kar yağışı olarak kendisini gösterdi. Bunun kanıtı kar ticaretinin 17. yüzyıldan itibaren Sierra Espuña ve Ventoux'tan Cebel Lübnan, Toros Dağları ve Girit'e kadar gözde bir ekonomik uğraş haline gelmesiydi.[74] Ancak genelde, Alpler ve Pireneler gibi dikkate değer iki istisna bir yanda, karların erimesi bunun önemini sınırladı ve halen de durum öyledir.[75]

Öte yandan, artan akarsu aktivitesi ve taşkın olayları, Küçük Buz Çağı'nın iklim değişkenliğiyle birleşince, alçak arazilerde ekimi zahmetli, berbat ve öngörülemez bir girişime dönüştürdü.[76] Akdeniz'in engebeli yüzey yapısı nedeniyle, artan hidrolojik aktivite azgın suların ırmak yataklarını ve vadileri basmasına yol açtı.[77] Uzun ve kurak yaz aylarında genellikle kuru olan çaylar ve ırmaklar yağmur mevsiminde sıklıkla taştı.[78] Can alıcı bir gelişme olarak, arazi ıslahının yol açtığı ormansızlaşmanın ve 1000-1550 dönemindeki iskân çabalarının dağlardaki ve yamaçlardaki toprakların su emiş kapasitesini zaten azaltmış olması nedeniyle, dağlık alanların eteklerindeki vadi tabanları ve ovalar aralıklı taşkınların değişkenliklerine maruz kaldı.[79] Ve artan akarsu debilerinin bir sonucu olarak, bu su aktivitesinin yarattığı ve beslediği bataklıklar egemenlik sahalarını bölgenin değerli ekim alanları konumundaki alçak arazilerin zararına genişlettiler. Deltalar Ebro vadisinden Rhône vadisine, Arno ırmağından Menderes ırmağına kadar yayıldı; ama bunun sonucunda ırmak kıyılarında biriken verimli toprakları ekip biçmek ve hele ekime elverişli halde tutmak kolay değildi.[80]

Ekmek kaynağı arazilerdeki daralmanın feci sonuçları Akdeniz dağlarının eteklerinde ve vadi tabanlarında daha belirgindi. Özellikle Küçük Buz Çağı'nın uzun sürmüş olması nedeniyle, bu akarsu aktivitelerinin yoğunluğu elbette zaman içinde inişler ve çıkışlar gösterdi. Sonraki bölümlerde ele alınacağı üzere, taşkın dönemleri süre bakımından daha yoğundu; her yüzyılda akarsu aktivitesinin arttığı ve yinelendiği otuz ila kırk yıllık zaman dilimleri vardı. Bununla birlikte, yağış miktarında defalarca yaşanan artışın sü-

rekliliği ve su baskınlarının yinelenişi havzanın alçak arazilerinde ekimi zahmetli ve öngörülemez bir işe çevirdi. Akdeniz'in dört bir yanında, Cádiz civarı, Malàga, Roman Campagna, Sardinya, Korsika, Kilikya ve Filistin'de ortaya çıkan senaryo şaşırtıcı sayılmayacak biçimde benzerdi.[81] Sözgelimi, Edirne'de 1688–89 taşkınından sonra verimi can sıkıcı biçimde düzensizleşen tahıl üretiminin yerini bahçecilik ve keten ekimi aldı.[82] Küçük Buz Çağı'nın daha nemli koşulları ve bundan kaynaklanan hidrolojik aktivitenin yükselişi, kırsal yerleşmelerin yeni ekolojik ortama özgü sulak alanlardan, bataklık ve hummaya açık alçak arazilerin sağlıksız puslarından korunan çevredeki tepelere taşınmasını getirdi. Böylece büyük tarım döngüsünün çerçevesini açık seçik belirleyen birinci geçici durum, Akdeniz'in tarihinde 1560'lardan itibaren derinden işleyen bir akım olarak doğal dünyanın ekolojik nabzıyla ortaya çıktı.

İkinci geçici durum Küçük Buz Çağı'ndan daha kısa süreliydi. Yaklaşık 1590'da başlayıp 1815 dolaylarına kadar sürdü ve yükselen hegemon güç olarak önce Felemenk Birleşik Eyaletleri'nin ve ardından Büyük Britanya'nın küresel ekonomik alanı kendi ihtiyaçlarına ve imkânlarına göre yeniden şekillendirmeye girişmesiyle birlikte dünya ekonomisinin işbölümünde meydana gelen bir dönüşüme destek oldu. *Pax Neerlandica* çerçevesinden kurulan düzen süreç içinde Baltık tahıl ticaretini bölgenin "ana ticaret"ine dönüştürdü.[83] Ticari tarımın merkezindeki kayış Baltık tahılının 1590'larda İçdeniz'i istila etmesiyle apaçık hale geldi. Sadece Akdeniz'in tahıl ambarları (yani Sicilya, Apulia, Sardinya, Ceneviz yönetimindeki Romanya ve kimi zaman Osmanlı toprakları) değil, 11. yüzyıldan 1550'lere kadar ıslah edilip ekime açılmış alçak araziler de ticari tarımın İçdeniz'in kıyı ovalarından başka yerlere taşınmasından köklü biçimde etkilendi. Bunun uzun süreli bir süreç olduğu zamanla görüldü. Çünkü Elbe'nin doğu kesimi, yani *pax Neerlandica*'nın tahıl ambarı yerini zaman içinde dünya ekonomisinin ana bölgelerindeki kentsel merkezlere yiyecek sağlayan yeni birincil üretim alanlarına bıraktığında bile, bu üretim alanlarının hepsi istisnasız Polonya, Silezya ve Danzig'den daha kuzeydeki

enlemlerdeydi. Akdeniz'in görüş açısından bakıldığında, havza en azından Napolyon dönemi sonrasına kadar ticari tahıl üretiminin yeni coğrafi dağılımında önemli bir yer tutmadı.[84] Başka bir ifadeyle, havzada tahıllara ayrılan alanlar bu duruma bağlı olarak *pax Neerlandica*'nın başlangıcından *pax Britannica*'nın başlangıcına kadar daralmaya devam etti. Kısacası, ikinci geçici durumu dünya sistemi hegemonyasına özgü döngüler belirledi.

Üçüncü geçici durumun çerçevesini dünya ekonomisinin asırlık yönelimi, yani 17. yüzyıl krizi (yak. 1620/1650-1750) belirledi.[85] 17. yüzyılda çalışmaya elverişli işgücünü ve tahıla dönük talebi azaltan demografik yavaşlamanın ardından ortaya çıkan bu kriz, Akdeniz'in çoğu yerinde işlenebilir toprakların başka kullanımların yanı sıra otlaklara ve meyve bahçelerine çevrilmesini kolaylaştırdı ve böylece ekin alanlarında bir daralmaya yol açtı.[86] Tarımsal malların fiyatlarındaki görece keskin gerilemeyle birlikte, geçim için yetiştirilen düşük değerli tahıllar (ve baklagiller) buğday zararına bir geri dönüş gösterdiği için bu daralmanın etkisi daha da ağırlaştı.[87] Akdeniz'deki alçak arazilerin altın sarısı buğday tarlaları 16. yüzyıldaki altın çağın uzak bir anısı haline geldi. Onların yerine yamaçların gevşek, kuru ve taşlı toprakları kullanıldı ve havzanın ekolojisi çarpıcı bir değişim geçirdi. Dolayısıyla dünya ekonomisinin asırlık ritimleri tarım döngüsünün üçüncü ve son geçici durumunu belirledi. Yukarıda ana hatları üstünkörü verilen bu üç gelişme tek tek ve topluca Akdeniz'in alçak ovalarındaki işlenebilir topraklarda bir daralmaya yol açtı. Büyük tarım döngüsünün doruk noktasında, işlenebilir topraklarda üretim üçlü bir tehditle, sürekli ekimi son derece yıldırıcı bir işe çeviren gerçekten çetin bir tehditle karşılaştı. Büyük tarım döngüsünün büyük bölümünde, sadece birkaç örnek vermek gerekirse, Roussillon ovası, Ebro, Po ve Arno vadileri, Küçük Asya'nın kıyı ovaları, Selanik çevresindeki kırsal kesim ve Cezayir'in Mitice ovası ani taşkın dalgalarının ve havzanın –gerek kıyıdaki, gerekse iç kesimdeki– düzlüklerinde amansız taşkınlarla beslenen sağlıksız ortamın tehdidine sürekli uğradı.[88] Fuggia'nın Tavoliere ovası, Puglia ya da Ege kıyıları açısından 19. yüzyıla kadar

dikkat çekici nokta tarlaların ne kadar iyi sürüldüğü değil, sahil şeridinin ne kadar boş olduğuydu.[89]

Özetle, büyük tarım döngüsü ve Akdeniz'in sonbaharı sıkı sıkıya iç içe geçmişti. Büyük tarım döngüsünü belirleyen geçici durumlar üç katmanlıydı ve havzanın ovalarını ve alçak arazilerini terk etmeye yol açtı. Akdeniz'in solmasını belirleyen süreçler de üç katmanlıydı; havzanın alçak ve yüksek kesimleri arasında ilkinin zararına yeni bir denge kurdu ve kırsal üreticileri düşük verimli tahıl ürünlerinin zararına ürün bileşimlerini çeşitlendirmeye zorladı. Bu iki etkenin birlikte işlemesi sürekli ekimin alçak arazilerden çekilmesini getirdi, bölgenin daha yüksek kesimlerini sıkıca bütünleştirerek ürün çeşitlemesini özendirdi ve bu değişimin sunduğu farklı ekolojik ortamı kırsal hanelerin tarım-orman işletmeleri alanına taşıdı.

Oldukça garip biçimde, her üç sürecin de kökleri 1550'ler ile 1650'ler arasındaki tarihlere, yani Ceneviz çağının doruk evresine dayanmaktaydı. Bu çakışma belki ilk başta tesadüfiydi; ama Akdeniz üzerindeki Ceneviz egemenliği alçak arazilerin terk edilişine iki sebepten dolayı ilave teşvik sağladı. Birincisi, baharat ticaretinin eski Doğu Akdeniz güzergâhına dönüşünün ve taze gümüş akışının bir ölçüde sağladığı refah çok çeşitli tarımsal ve sınai mallara dönük talebi canlandırdı.[90] Böylece daha kazançlı ürünlere ya da uğraşlara yöneliş temel ekmeklik tahılların 1450-1550 döneminde edindiği rakipsiz konumunu ve bunların birinci üretim alanları olan alçak arazileri ve ovaları sarstı. İkincisi, gümüş akışının yarattığı enflasyon dalgası dünya ekonomisinin diğer tahıl ambarlarına, özellikle de Elbe'nin doğusunda kalanlara oranla Akdeniz'de fiyatları daha yukarıya çekti.[91] Bu enflasyoncu baskıların dinmeye başladığı 1620'lerde, dünya ekonomisinin tahıl ambarındaki kayış Akdeniz'in zararına tamamlanmıştı artık.[92] Kısacası, Cenova'nın artan uhrevi varlığı büyük döngünün harekete geçmesinde aşikâr öneme sahipti.

Keza, Ceneviz çağı büyük tarım döngüsünün başlaması için ideal konak olmaya hazırdı, çünkü bu döngü başladığı sırada geçmişi

yüzyıllara inen tarla açma ve ormansızlaşma süreçlerinin ekolojiye bindirdiği yük tehdit edici boyutlara varmak üzereydi.[93] İnsan etkisinin ve ekonomik faaliyetin takat kesici temposu da Akdeniz'in manzarasında derin izler bırakmıştı. Genelde, 11. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar süren büyümenin hızı –1250/1300-1450 çöküntü dönemi dışında– çılgıncaydı. Kuzeyde ormanların tarla için açılması ve güneyde (bataklık ve çayırlık) ovalarda yürütülen arazi ıslahı uzun 16. yüzyıldan çok önce bölgenin manzarasını köklü biçimde değiştirmişti.[94] Öte yandan, kentleşmenin ivmeli ritmi sık ormanlı dağlardaki yüksek kesimlerin gemi yapımı, madencilik ve yakıt gibi sınai işletme amaçlarıyla iskâna açılma temposunu hızlandırdı.

Bu yüzden 1300 dolaylarında daha soğuk ve daha nemli kışlarıyla yüksek kesimlerdeki iskânın ve ormansızlaşmanın yol açtığı ekolojik sıkıntıları açığa vurmaya uygun Küçük Buz Çağı başladığında, erozyon tehlikesi bütün ağırlığıyla ufukta belirmişti.[95] Rastlantı eseri mi değil mi bilinmez ama, Büyük Veba Salgını'nın demografik bedeliyle ağırlaşan 1250/1300-1450 darboğazı kentleşmenin ve dolayısıyla daha yüksek kesimleri iskâna açmanın baş döndürücü hızını kesti. Ne var ki, ekonomik faaliyetin momentumu uzun 16. yüzyılın 1450 dolaylarında başlamasıyla toparlandı. Küresel ısınmanın yaklaşık 1300-1450 döneminin daha nemli koşullarını geçici olarak tersine çeviren Ortaçağ İklim Optimumu'yla 1450-1560 döneminde geçici dönüşü sayesinde, havza yeniden başlayan kentleşmeye ve ormansızlaşmaya rağmen erozyonun bir süre kesilmesiyle keyifli bir rahatlama buldu.[96] Küçük İklim Optimumu'nun sağladığı soluklanma Küçük Buz Çağı'nın 1550'lerde dönüşüyle kısa sürdü; kentleşme ve ormansızlaşmanın çılgınca hızının havza ekolojisinde yol açtığı bedel anında ve acı biçimde ortaya çıktı.[97] Sözgelimi, 16. yüzyılın sonuna doğru kereste kıtlığı Akdeniz'in her yanında yaygınlaştı.[98] Yüksek yağış miktarının ve daha nemli koşulların 1550'lerde geri gelmesiyle birlikte, Ortaçağ İklim Optimumu boyunca bir yüzyıl kadar uykuya yatmış olan erozyon tehdidi ciddi olarak tekrar baş gösterdi.

Süreç Ceneviz çağında hız kazanmış olabilir; ama tarihsel ömrü

ondan çok daha uzun oldu. Zira Akdeniz'in sürülen alanlarındaki daralma ve alçak arazilerin terk edilişi, daha önce ileri sürüldüğü gibi, uzun erimli ve köklü yönelişlerdi. Yukarıda başlangıçları özetle anlatılan üç sürecin ardışık olarak tamamlanmasıyla bu yönelişlerin 18. yüzyıl ortalarından itibaren sona ermesi işte bu yüzdendi. Bölge genelinde işlenebilir topraklardaki daralmanın 1870'lere kadar sürmesine karşın, üç süreçten en kısa sürelisinin, yani 17. yüzyıl krizinin bitmesiyle birlikte süreç önce sakıngan bir şekilde olsa bile tersine dönmeye başladı. 1750'den sonra dünya ekonomisindeki büyük genişlemenin başlamasıyla beraber, pamuğa ve daha sınırlı bir düzeyde buğdaya dönük talep toparlandı. Sulama ve tesviyenin yanı sıra büyük ölçekli ekim için geniş arazi gerektiren pamuğun karşı konulamaz ilerleyişi, alçak arazilerin işlenmesinde bir tersine dönüşün ilk işaretlerini verdi. Her iki koşula uygun alçak arazilerin kaderinde ihmalden hafif ilgiye doğru bir tersine dönüş yaşandı.[99]

Uzun bir ilgisizlik döneminden sonra alçak arazileri akaçlamanın ve ovalardaki çalışma koşullarını düzeltmenin finansal ve başka bakımlardan külfetli olması nedeniyle, hummalı hastalıkların yuvası haline gelmiş olan bataklık alanların ıslahında angarya ağır basan seçenek olarak kaldı. Balkanlar'daki ve başka yerlerdeki çiftliklerde durum böyleydi.[100] Fakat sonuçta bataklıklar havzanın alçak kesimlerinin çoğunu kaplamaya devam etti, her ne kadar yaban kırları işlenebilir topraklara çevirmeye dönük çabalar ya da planlar ufukta belirmiş olsa da. Burada anlatılan yüksek kesimlere taşınma gibi uzun erimli ve büyük ölçekli bir sürecin tersine dönüşünün de aynı ölçüde tedrici ve uzun süreli olması oldukça anlaşılır bir durumdur: Bu süreç havzanın alçak kesimlerinin ve kıyı ovalarının gevşek biçimde ve kısmi olarak yeniden iskâna açılmasıyla başlamış olabilir. Ovaları tekrar ekime elverişli hale getirme yönünde artan hevesin ilk belirtileri belki 1750'lerde açık olsa bile, arazi ıslahına ve (yeniden) iskâna yöneliş ancak Napolyon savaşlarından sonra ve Victoria dönemindeki ekonomik canlanmanın ortalarında momentum kazandı ve böylece alçak araziler oturulması muteber yerler haline geldi.

Yani, alçak arazilerin talihindeki dönüş 17. yüzyıl krizinin sona erişi 1750'lerden sonra elle tutulur hale gelirken, alçak ovaların ekonomik diriliğini geri getirmeye hizmet eden ikinci teşvik unsuru Britanya'nın 1815'ten sonra üstünlüğü ele geçirişiyle birlikte dünya ekonomisindeki işbölümünü yeniden şekillendiren yeni hegemonya döngüsünün başlaması oldu. Tarımda yeni düzen "içeride" tahıl yasalarının 1840'larda kaldırılmasında, "denizaşırı" ülkelerde ise tahıl üretiminde buna denk düşen bir patlamanın yaşanmasında somutlaştı.[101] Victoria döneminin ortalarında bunu izleyen tarımsal canlanma sadece Karadeniz'e bitişik geniş alanlarda değil, ılıman kuşakta da tahıl ekimini kamçıladı.[102] Akdeniz bu gelişmenin dışında kalmadı. Daha alçak kesimlere dönerek yerleşme süreci ıslah edilmemiş araziler ile çorak topraklar üzerinde mülkiyet hakları sağlayan ve böylece ovaları toprak sahibi olmak isteyenlerin akınına açan 1858 tarihli Osmanlı Arazi Kanunnamesi'nin çıkarılmasının ardından hız kazandı. İspanya'da güçlü Mesta'nın 1830'larda dağıtılmasıyla daha önce hayvancılığa ayrılmış otlakları işlenebilir topraklara çevirme üzerindeki kısıtlamalar kalktı. Akdeniz'in eski tahıl ambarları Napoli, Sicilya ve Sardinya krallıkları Napolyon döneminde başlamak üzere 19. yüzyılın dönümünden itibaren benzer dönüşümlere sahne oldu.[103]

Alçak arazileri iskâna açma sürecinin sağlamlığını ve kalıcılığını kesinleştiren şey yukarıda sıralanan üç süreçten (ya da döngüden) en uzun süreli olanının sona erişiydi elbette. Küçük Buz Çağı'nın başlamasıyla 1550'lerde devreye girmiş olan büyük döngü, bu çağın 1870'lerde sona erişiyle birlikte haliyle tamamlandı. Bunun basit sebebi daha sıcak koşullara dönüşün ve iklim değişkenliğindeki azalışın bataklıklarda arazi ıslahını kıyas götürmeyecek ölçüde kolaylaştırmasıydı.[104] Daha sonraları "Cizvit ağaç kabuğu" diye anılan kininin İspanyol Peru'sundan kıtaya varması ve rastlantı sayılamayacak bir gelişmeyle 1550'lerden itibaren Cenevizler aracılığıyla Akdeniz'in en azından bazı kesimlerine ulaşması, bataklıkların genişlemesiyle büyük çapta yayılan en ürkütücü musibet sıtmaya karşı geçici ve kısa süreli rahatlama sağlamıştı.[105] Tahmin edi-

lebileceği gibi, insana kinin vermenin sunduğu rahatlık kalıcı bir çareye dönüştürülemedi, çünkü hastalığın nasıl ve hangi yollarla bulaştığı hâlâ bir gizemdi ve sıtma ova sakinlerinin canını sıkmaya devam etti. Ancak 1840'lardan itibaren kininin daha büyük çapta kullanılmasıyla sıtma ölümcül bir hastalık olmaktan çıktı. Kınakına plantasyonlarının kurulmasından ve düzenli bir kinin arzının sağlanmasından sonra, özellikle tropikal Afrika'da kinin sömürgeci güçlerin elinde gittikçe imparatorluk kurmanın bir aracına dönüştü.[106] Küçük Buz Çağı'nın ve büyük tarım döngüsünün birlikte kapandığı 19. yüzyıl sonlarında, hastalığı sivrisineğin taşıdığının ve bulaştırdığının belirlenmesiyle, sıtmanın yayılması sonunda başarıyla denetim altına alındı. Bu takatten düşürücü hastalığın o dönemdeki ifadeyle "sıtmalı hava"dan kaynaklanmadığının ve sivrisineklerce bulaştırıldığının anlaşılması çok önemliydi, çünkü sıtmanın kökünün kurutulması artık sivrisineklerin üreme alanı bataklıkların bertaraf edilmesine bağlıydı.[107]

Esasen, inişleri ve çıkışlarıyla üç yüzyıldan fazla süren bir yönelişin akıbetini belirleyen şey havza boyunca bataklıkların sistematik biçimde kurutulmasıydı.[108] Bataklıkları ve sulak alanları işlenebilir topraklara çevirmek bir aynı ölçüde uzun süreli ve kimi zaman bir akaçlama çalışmaları ustasının (*sluismeester*) becerilerini gerektiren bir süreçti. Akaçlama projelerinin "maitre des digues de France" olarak anılan efsanevi Humfroy Bradley'nin ya da Provence ve Languedoc'ta Cayman ve Hoefft ailelerinin ustaca idareleri altında 19. yüzyıl başlarından itibaren başlamasına karşın, bu yöneliş ancak 19. yüzyıl ortalarında düzenli momentum kazandı.[109] Havzanın bataklıklarla kaplı alçak arazilerini tam anlamıyla ıslah etme süreci 20. yüzyılın üçüncü çeyreğinde büyük çapta tamamlandı.[110] *Pax Britannica* sırasında başlatılan girişimlerin çoğunda vahşi doğadan kazanılan topraklar dünya ekonomisinin ana bölgelerine yiyecek sağlayan dünya tarımı düzeninin temellerini sağlamlaştırmak açısından üreticilerin, her zaman olmazsa bile tercihen mülk sahiplerinin eline bırakıldı.

Akdeniz'in manzarasında daha önce belirtilen dönüşümler ve

bunların sonucunda bölgenin sonbaharında ekonomik faaliyetin ovaların dışına çıkışı göz önünde tutulduğunda, havzanın yeni ekolojik ortamındaki tarımsal değişimi sırf Alpler'in kuzeyindeki geniş ve düz ovaları gözeterek hazırlanmış indekslere başvurarak anlatmanın o dönemdeki koşulların karmaşıklığını gereğince ortaya koyamadığı açıkça görülür.[111] Havzadaki alçak ovaların darlığı ve yamaçlardaki tarlaların sınırlı büyüklüğü nedeniyle, sadece verim oranlarını ve brüt tahıl hâsılasını ölçmek havza hâsılasının değişik niteliğini yansıtamaz. Yüzeylerin çoğunlukla düz olmamasından dolayı, makineleşme düzeyine bakmak için de aynı şey geçerlidir. Değişen görünüm Akdeniz'in solduğu yıllardaki ana sahnenin ovalar ya da tahıl tarımı değil, yaylalar ve dağlar ile çok ürünlü tarım olduğu gerçeğini yansıtan bir analiz çizgisini gerektirir.[112] İleride ayrıntılı işleneceği üzere, büyük tarım döngüsünün çerçevesini ortaya koymak tam da bunu sağlar. Tekrarlamak gerekirse, Akdeniz'in solmasını belirleyen ve ortak kaderini çizen geçici durumlar üç katmanlıydı: Dünya ekonomisinin asırlık ritimleri, dünya sistemi hegemonyasının döngüleri ve doğal dünyanın ekolojik nabzı. Buna uygun olarak, büyük tarım döngüsü sırasında Akdeniz kıyıları boyunca ekonomik yaşamın ağırlık merkezi alçak alanlardan yamaçlara ve dağlara kaydı – ve de tekrar alçak alanlara döndü. Havzanın ekonomik çekirdeklerinin kıyı ovalarından yamaçlara, dağlara ve yüksek vadilere taşınması haliyle Akdeniz'in manzarasını dönüştürdü; yerleşme tiplerinin ve dayandıkları yaşam tarzlarının yanı sıra bitki örtüsünün ve barındırdığı hayvan varlığının bileşimi de dönüşümden geçti.[113]

Tahmin edilebileceği gibi, bu çapta bir coğrafi-tarihsel yönelişin, havzanın manzarasını köklü biçimde dönüştürecek kadar müthiş bir yönelişin temelinde yatan etkenler çeşitliydi. Kaynakları ve yapıları bakımından köklü farklılıklar taşımalarına karşın, söz konusu etkenler bu çalışmada bir ikili kayıt çerçevesinde analiz edilmektedir. Dünya ekonomisinin ağırlık merkezinin Akdeniz'den Kuzey Denizi'ne ve Atlantik'e kayışına eşlik eden değişimler birinci kaydı oluşturur. Akdeniz'de 16. yüzyıldan itibaren sarsılan he-

gemonyalarını bir biçimde canlandırmak isteyen Cenovalı ve Venedikli tüccarların ve finansörlerin çabalarıyla dizginden kurtulan dinamikler bu başlık altında incelenmektedir, çünkü bu süreç İtalyan kent-devletlerin tetikteki bakışları altında bütün denizin paylaştığı "genel yönelim"lerin çerçevesini belirlemişti. Ardışık olarak ovaların ve alçak arazilerin aleyhine işleyen üç geçici durumun gelişim çizgisi bu kayıtta verilmektedir.

İkinci olarak, havzanın ağırlık merkezinin alçak arazilerden yamaçlara kayışına eşlik eden değişimlerin ve 1550'lerden 1870'lere kadar geçici olarak bu coğrafi-tarihsel yönelişin çerçevesini çizen büyük tarım döngüsünün ayrıntılı bir incelemesi söz konusudur. Akdeniz'in "ortak kader"i bu döngüyle belirlenen parametreler çerçevesinde gösterilmektedir. Üç yüzyılı aşkın bir süreyi kapsayan bu tarihsel genişlikteki bir döngüye hiç kuşkusuz doğal dünyadan dünya sistemine kadar uzanmak üzere çok sayıda geçici durum yön vermişti. Kitapta Akdeniz üçlüsünün –küçükbaş hayvanlar, ağaç ürünleri ve buğday– yeniden öne çıkışına ve tahıl tarımının birincil konumunun sona erişinin çeşitlenmiş bir ürün bileşimine geçişi kolaylaştırma yoluyla havzanın manzarasının yeniden kalıba dökülmesinde nasıl bir temel etken işlevi gördüğüne ağırlık verilmektedir. Tepelerin ve dağların Akdeniz tarımının ana sahnesi olarak ovaların yerini alışına zemin hazırlayan üçlü dinamikler işte bu kayıt içinde incelenmektedir.

Havzanın sonbaharında tarım yapılarında, yerleşme dokularında ve manzarasında ortaya çıkan değişimlerin açıklaması üç geçici durumda ve üç süreçte yatmaktadır. Kitapta Akdeniz'i yeniden şekillendiren dönüşümler bu ikili kayıt içinde çerçeveye oturtulup incelenmiştir, çünkü bu kayıtlar farklı kökene, süreye ve niteliğe sahip olan ve bir ortak-yaşam biçiminde birbirini tamamlayıp pekiştiren iki yöneliş dizisini izlemektedir.

Kitabın Yapısı

Akdeniz'in solma sürecinin büyük tarım döngüsü kadar uzun süreli olması bir rastlantı eseri değildi. Ne de olsa, Akdeniz 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar uzanan dönemin büyük bölümünde bir dünya sahnesi olmuştu. Bu yüzden ihtişamlı endamına uygun olarak solma süreci de uzun bir süreyi aldı: Büyük ölçüde Ceneviz çağıyla eşzamanlı olarak 16. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıl ortalarına kadar yaşanan "günbatımı parıltısı" çağı, ardından 19. yüzyıl ortalarına kadar varan bir "sonbahar" çağı geldiği için üç yüzyıldan fazla sürdü, daha doğrusu ayak diredi. Kitapta Akdeniz'in tarihsel rotasının bir ikili kayıt çerçevesinde incelenmesi nedeniyle, kitabın birinci kısmı kent-devletleri çağının başlaması, sağlamlaşması ve kapanmasıyla ortaya çıkan süreçlere ve bu deniz imparatorluklarının İçdeniz'i çoğu kez çatışan ihtiyaçları doğrultusunda yeniden şekillendirmesine ışık tutmaya ayrılmıştır. Buna uygun olarak, kaynağı Hint Okyanusu olan tropikal ürünlerin İçdeniz'de benimsenişinin ve oradan ayrılışının izlerini sürmekte ve bu ürünlerin yayılışının ve bölgeden çıkışının ikiz kent-devletlerin talihini nasıl yola koyduğunu ve bozduğunu göstermektedir. Kısacası, ticari tarımın Akdeniz kıyılarından çekilişini açıklamaktadır.

Kitabın ikinci kısmı günbatımı parıltısını ve Akdeniz'in sonbaharını belirleyen büyük tarım döngüsünü, ayrıca yerleşim ve ekim kalıpları açısından bölgenin manzarasında bu uzun döngünün yarattığı sonuçları ortaya koymaktadır. Kırsal yerleşmelerin çevredeki tepeler yararına sıtmalı alçak arazilerden çekilişine kritik bir rol biçmektedir. Bir yandan ticari tarımın kıyı ovalarından çekilişi, diğer yandan kırsal yerleşmelerin hastalıklı alçak arazilerden çekilişi, sönmeye yüz tutan Akdeniz'deki değişimin parametrelerini belirledi. İkinci kısım ayrıca Amerikan gıda ürünlerinin alternatif tahıllar olarak 16. yüzyıl sonlarından itibaren İçdeniz'in kıyıları boyunca yayılmasının sonuçlarını incelemekte ve bu yeni ürünlerin işlenebilir topraklardaki ekimin daralmasıyla ortaya çıkan boşluğu nasıl doldurduğunu göstermektedir.

Birinci kısımda Akdeniz'in manzarasına renk veren kent-devletler, değerli mal ticareti, Doğu ürünleri ve İçdeniz'in kıyı ovalarında ticari tarım ikinci kısımda sunulan manzarayla çarpıcı bir tezat oluşturur. Bu manzaraya havzanın tepelik yamaçlarında hayat bulan ağaç ürünleri ve Amerikan gıda ürünleri serpişmiştir. Şeker ve pamuk ekiminin bölgeye girip yayılışı Venedik ve Ceneviz ticaret erbabına nimet sağlarken ve kent-devletlerin altın çağına dayanak olurken, Amerikan gıda ürünlerinin yoksul insanların eti ve tahılı olarak bölgeye girişi İçdeniz'in talihinde bir tersine dönüşü yansıtmaktaydı.

Böyle bir arka-planda, birinci kısmın birinci bölümü havzanın imparatorluk kuran kent-devletleri ile imparatorlukları arasındaki ortak-yaşam ilişkisini göstermekte ve meşhur kent-devletlerin sadece Büyük Akdeniz'i kenetleyen ekonomi şebekelerini dokumada değil, havzayı kemer gibi saran imparatorlukların oluşmasında ve pekişmesinde üstlendikleri sorumlulukları ana hatlarıyla ortaya koymaktadır. Söz konusu ilişki Ceneviz *nobili* ve Kastilya tahtı, Serenissima ve Bâbıâli, Floransa ve Fransız tahtı arasında görülebilir. Bu bölümde izi sürülen başlıca konular şunlardır: 13. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar İçdeniz'in canlanmasında kent-devletlerin oynadığı kilit rol; uzun 16. yüzyılda kent-devletler ile emperyal devlet yapıları arasında karşılıklı bağımlılığın kalıcılaşması ve pekişmesi; Aziz Marco ve Aziz Giorgio'nun kentlerince yerine getirilen işlevlerin ayrı ama tamamlayıcı niteliği; 17. ve 18. yüzyıllarda havzanın ekonomik yeniden yapılanmasıyla uyumlu olarak Venedikli ve Cenovalı para erbabının faaliyet alanlarında ve tarzlarında ortaya çıkan değişim.

İkinci bölüm kent-devletlerin 12. yüzyıldan itibaren başarıyla oturttuğu işbölümünün bozuluşunu ve bu yeniden yapılanmanın Akdeniz ve ötesinin farklı kesimleri ile barındırdıkları devlet yapıları arasında nasıl çok taraflı bağımlılıklar yarattığını incelemektedir. Başta şeker olmak üzere kazançlı ürünlerin ekiminin Akdeniz dışına çıkışı ve pamuğun plantasyon ürününden ticari ürüne dönüşümü üzerinde durmaktadır. Elbe'nin doğusundaki toprakların 17.

yüzyılda Amsterdam merkezli dünya ekonomisinin tahıl ambarına dönüştürülmesinden sonra, bu ürünlerin göçüne havzadaki ticari tarımın önemindeki azalış eklendi. İkinci bölüm 11. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar bölgeye hükmeden Kral Buğday'ın bunun sonucundan tahtından inişinin öyküsünü vermektedir. Ayrıca gücünün doruğundaki Akdeniz'in ne kadar farklı olduğuna ışık tutmaktadır: Bağlar ve zeytinlikler –yani Akdeniz'in ünlü ağaç ürünleri– ancak havzanın değerli mal ticaretinden yoksun kalmasından sonra yamaçları ve boşaltılan ovaları kaplamaya başladı.

Üçüncü bölüm ticari tarımdaki daralmanın ve değerli mal ticaretinin bölgeden ayrılışının nasıl bölgenin uygarlık ürünlerine dönüşüne yol açtığı üzerinde durarak tabloyu tamamlamaktadır. Bağların çoğalmasıyla birlikte üzüm ve kuru üzüm ticareti Güney Fransa, Yunanistan, Girit ve İzmir'in ana ticareti haline geldi; zeytinyağı ve sabun üretimi İtalyan ve İber yarımadalarının dışında Doğu Akdeniz'den Kuzey Afrika'ya kadar yaygınlaştı; hayvancılık Mesta'nın, Dogana'nın ve Osmanlı topraklarındaki aşiret konfederasyonlarının küçük çiftçilerle birlikte "altın post"un egemenlik alanını genişletmesini sağladı. Yine bu bölüm kırsal imalatın ve küçük ev sanayilerin yayılmasının bu tabloyu nasıl tamamladığını açıklamaktadır. Daha önce Alpler'in kuzeyindeki İtalyan kent-devletlerinde yer alan sanayilerin ikinci 16. yüzyılda özellikle Güney Almanya'ya taşınmasıyla ya da aktarılmasıyla başlamış olan bir yöneliş daha sonra Akdeniz'in dört bir yanında yaygınlaştı. Sözgelimi, rönesans döneminin Venedik ipek sanayisi 17. yüzyılda sırf Venedik'e özgü olmaktan çıktı; önce Veneto ve ardından Cenevre ipekli dokuma üretiminin yeni merkezleri olarak öne çıktı. İmalatın 17. ve 18. yüzyıllarda Alpler'in kuzeyine yayılışı, havzanın altın çağının emperyal ikilisi Venedik ve Cenova'nin ticari ve finansal hizmetlerini gerektirdi.

Bölgenin panayırlarında ve kentlerinde Leipzig ve Kraków'a kumaş dağıtımı yapan Venedikli tüccarlara rastlanır oldu; Aziz Giorgio'nun banker-finansörleri de birikmiş servetlerini çoğunlukla kentin yakın çevresinde yer alan Ceneviz imalat sanayilerinin hiz-

metine sundu. Dahası, ekonomi akışlarının yönündeki ve niteliğindeki değişimin bir sonucu olarak, Brenner Geçidi'nin kuzeyinde ve doğusunda kalan devletlerin artan finansal ihtiyaçları kısmen Cenovalı para erbabınca karşılandı. Fransa, Lombardiya ve Venedik'in yanı sıra Avusturya tahtı da Ceneviz sermayesinin Akdeniz'e dönüşünden kazançlı çıktı. Akdeniz'de azalan hareketliliğe uygun olarak Venedikli tüccarların ve Ceneviz *nobili*'nin faaliyet cephelerinin ve alanlarının kayışı, havzanın tarihsel rotasında 17. ve 18. yüzyıllardaki ortaya çıkan değişim yönünü açıklayan üçüncü süreçti.

Kısacası, kitabın birinci kısmı bir dünya ekonomisi fenomeni olarak Akdeniz'in solmasını ele almaktadır. İki bölümden oluşan ikinci kısmın ele aldığı konu ise büyük tarım döngüsüdür. İkinci kısmın birinci bölümü, yani kitabın dördüncü bölümü kırsal toplulukların alçak arazilerden, özellikle de ovalardan çekilişini ve erozyon, alüvyonlaşma, tortulaşma, milleşme süreçlerindeki bir ivme yüzünden tahıl tarımındaki daralmayı ana hatlarıyla vermektedir. Birinci kısımda Akdeniz'in sonbaharının üç veçhesini anlatan denk bölüm gibi, büyük tarım döngüsünün dinamiklerini ve Akdeniz'in manzarasında bıraktıkları izleri inceleyip ayrıntılı olarak ortaya koymaktadır. Bu amaçla üzerinde durulan ve yukarıda ekimin alçak arazilerden çekilişine katkıları özetle belirtilen üç geçici durum vardır: Dünya ekonomisinin asırlık ritimleri, dünya sistemi hegemonyasının döngüleri ve doğal dünyanın ekolojik nabzı. Dördüncü bölüm işte bu üçlü süreçlerin ışığında, Küçük Buz Çağı'nın başlamasıyla birlikte İçdeniz'in kıyıdaki ve iç kesimdeki alçak arazilerin boşalmasının izlerini sürmektedir. Ekolojideki bu yüz seksen derecelik değişimle ilişkili olan iklim değişkenliği, ormansızlaşma, toprak erozyonu, tortulaşma ve bataklıkların ilerleyişi gibi süreçler 17. ve 18. yüzyıllarda dış hatlarıyla Akdeniz'in manzarasını değiştirdi. Ekolojik sebeplerin tetiklediği ovalardan çekiliş süreci, dünya ekonomisi akışlarının Kuzey Denizi kıyıları boyunca toplanışının hızlandırdığı bir ivmeyle ticari tarımın havzadan çıkışını dokunaklı biçimde tamamladı. Aynı bölüm alçak arazileri çoğu zaman akaçlama yoluyla ekime elverişli hale getirmeye dönük girişimle-

rin izini sürerek, alçak arazilerin Küçük Buz Çağı'na özgü sağlıksız puslardan ve sıtmanın ıstıraplarından tam kurtulmasının 20. yüzyıla da taşacak şekilde çok daha uzun sürmesine karşın, yönelimin 18. yüzyıl ortalarından itibaren tersine dönüşünün gelişim çizgisini vermektedir. Bir kez daha ekolojik toparlanma dünya ekonomisi akışlarının Manş Denizi kıyıları boyunca toplanmasıyla beraber ortaya çıkmıştı.

Ne var ki, büyük tarım döngüsü sırasında ovaları boşaltma ve daha sonra ovalara dönme süreci bir vakumda gerçekleşmedi. Alçak arazilerin hastalık taşıyıcı durumundan dolayı, yaylalar yararına üretim faaliyetlerinin ve buna bağlı olarak kırsal yerleşmelerin konumunda bir yeni dağılımı gerekli kıldı. Sözgelimi, ağaç ürünlerinin dönüşünde alçak değil, yüksek kesimler yeğ tutuldu. Hayvancılıkta otlak için hem ovalardan, hem de dağlık alanlardan yararlanılmasına karşın, hayvancılık alanının genişlemesi büyük ölçüde ovaların daha önce boşaltılmasıyla ve böylece ekicilerin öfkesini çekmeksizin bu metruk alanların kışlık otlak yapılmaya elverişli hale gelmesiyle açıklanabilir. Ovaların tarım üretiminin ana sahnesi olduğu 16. yüzyıl manzarasından yaylaların yamaçlarında ve eteklerinde gittikçe artan sayıda sakini barındırma görevini üstlendiği bir görünüme geçiş kendi başına ortaya çıkmadı. Kırsal yerleşmeleri alçak arazilerden daha yüksek kesimlere taşıyan bu tırmanış sürecinin izlediği gelişim çizgisi beşinci bölümün konusunu oluşturmaktadır.

Elbette havzanın ekonomik can damarının yüksek alanlara çıkışı ilk kez yaşanmıyordu ve yüksek kesimlerde yaşam alçak kesimlerin ılık, düz ve görece ferah ovalarındaki kadar hoş değildi. 16. yüzyıl sonlarından itibaren yukarıya doğru göçün *differentia specifica*'sı [özgül farklılığı] Kolomb dönemi alışverişiyle gelen ürünlerin bölgeye girmesinin ve denenmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan yeni ekolojik ve bitkisel ortamdı. Aslında dağ kaynaklı olmaları nedeniyle, bu ürünlerin gelişi kırsal yerleşmelerin Akdeniz'in daha yüksek kesimlerine alışma sürecinin daha rahat ilerlemesine olanak verdi. Ayrıca, birinci 16. yüzyılda ovaları "tahıllaştırma" sırasın-

da buğdayın emperyalist yayılmasıyla kovulmuş olan düşük değerli ürünler Akdeniz'e döndü. Buğdaya oranla çok yüksek kesimlerde yaşamaya daha yatkın ve tahılların şahından daha az uğraştırıcı olan düşük değerli ürünlerin yeniden öne çıkışı yukarıya göç süreciyle aynı ölçüde ilişkiliydi; zira bu özellikler kırsal meskenlerin daha yüksek kesimlere taşınmasını özendirdi.

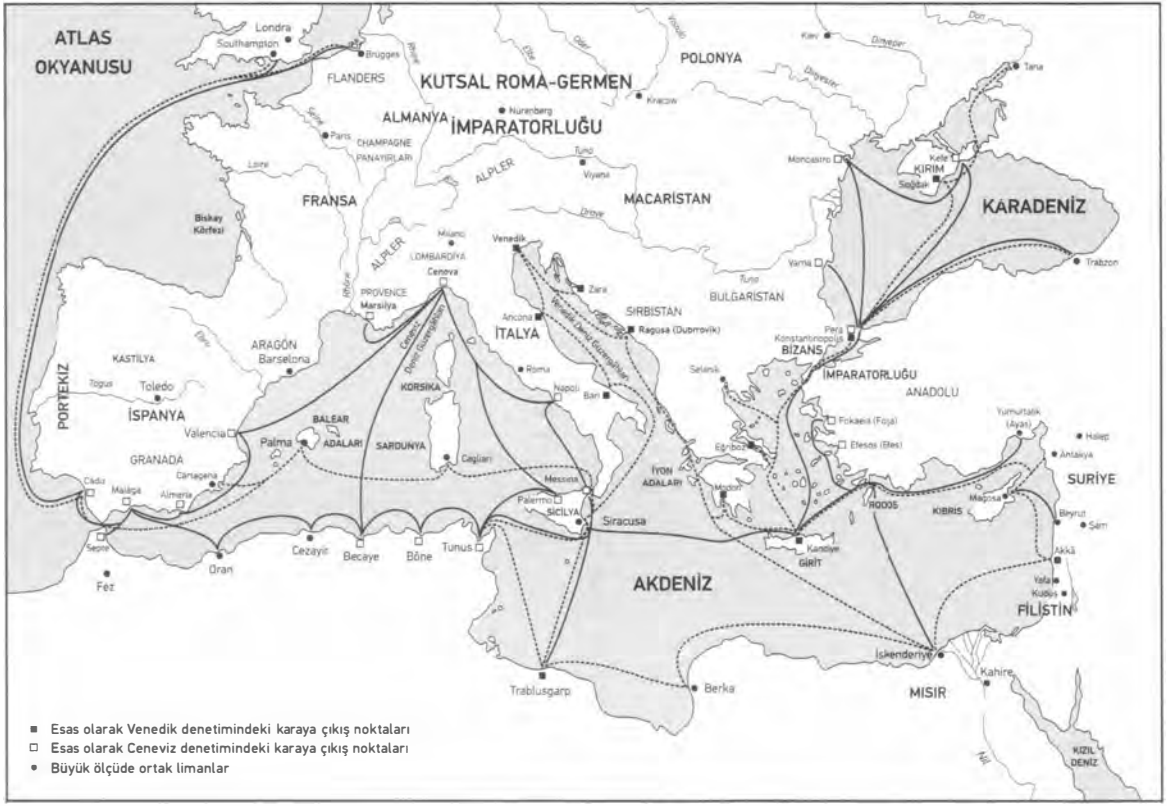
Kırsal yerleşmelerin hareketliliğinde ve esnekliğinde Amerikan gıda ürünlerine ve düşük değerli tahıllara rağbetin yanı sıra geçici yerleşmelerin varlığının ve değişkenliğinin payı olsa bile, kırsal yerleşmelerin daha yüksek kesimlere çıkışını kolaylaştıran etkenler hâlâ açıklanmaya muhtaçtır. Bu bağlamda, Akdeniz'in manzarasının ayrılmaz unsurları olarak geçici ve ikincil yerleşmelerin varlığına ve bunların koşullar gerektirdiğinde işlenebilir topraklara taşınma ve oralardan çekilme yetisine ağırlık vermek gerekir. Ne de olsa, alçak arazilerde oturmak ve görece büyük ovaların sunduğu fırsatlardan yararlanmak üzere 17. yüzyılın dönümüne kadar "bayır aşağı kaymış" olan köyler Küçük Buz Çağı'nın dönüşüyle tepelik meskenlerine çekilmek zorunda kaldılar. Kalıcı yerleşmelerden çoğunun bulunduğu tepelik alanlarda (ufak köyler, mezralar, *bastide*'ler biçimindeki) geçici yerleşmelerin sayısı havza boyunca mantar gibi arttı. Yaylalardaki kaynaklardan sistematik olarak yararlanılması alçak arazilerin tamamen terk edilmesini getirmedi. Küçük Buz Çağı'nın başlaması ve onun yarattığı akarsu ortamı sucul ürünleri –sözgelimi bir temel gıda ürünü olarak rağbet pirinç– ve sulama bağımlı pamuk gibi ürünleri daha fazla ekme olanakları sağladı. Ne var ki, dağlık bölgelerin kaynaklarına dönük demografik ve ekolojik baskıların artması yüzünden kırsal yerleşmelerin yukarıya çıkışı zamanla yavaşladı. Dördüncü bölümün konusunu oluşturan ovaların 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren canlanışına açık seçik biçimde tepelerden aşağıya doğru göç eşlik etti. Bu iki etkenin bir araya gelişi ovaları uzun 16. yüzyılda olduğu gibi yerleşime ve tarıma açtı.

Bunlar Akdeniz'in birliğine ve solma sürecine yön veren kuvvetlere ağırlık verildiğinde neredeyse kendiliğinden açılan araştır-

ma mecralarından bazılarıdır – tekil tarihyazımlarda büyük ölçüde irdelenmemiş mecralardır bunlar. Bölgenin sönüş çağını kapsayan sistematik verilerin nitelik ve hacim bakımından uzun 16. yüzyıldan kalma dokümantasyonun düzeyine asla erişemeyeceğini daha baştan ve hiç duraksamaksızın vurgulamak gerekir. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar uzanan dönemin büyük bölümü için tarihsel dokümantasyon yetersizliğinin bir süre daha devam etmesi de daha yüksek bir olasılıktır. Öte yandan, Akdeniz'in günbatımı parıltısının sunduğu geniş kapsamlı ve uzun erimli mecralar, bize 17. ve 18. yüzyılların loş dünyasına anlamlı bir bakış açısı ve giriş noktası sunmaktadır. Ne de olsa, Akdeniz merkezli dünya ekonomisinin en parlak dönemi en iyi biçimde odağının, yani İtalyan kent-devletlerinin bakış açısından betimlenebildiğine göre, solma süreci için de *ex hypothesi* [hipoteze göre] öyle olmalıdır.

BİRİNCİ KISIM
AZİZLERİN KENTLERİ VE DEĞERLİ MAL TİCARETİ

Ortaçağda Cenova ve Venedik'in Akdeniz güzergâhları

BİRİNCİ BÖLÜM
İmparatorluklar ve İmparatorluk Kuran Kent-Devletler

Birinci 16. yüzyıl 1450'lerde başladı. Bu başlangıçla birlikte, 1250/1300-1450 darboğazının felce uğrattığı kara devletleri ve emperyal devlet yapıları toparlanma yoluna girdi.[1] Uzun süreli darboğazın çalkantılı ortamında, Akdeniz'i çevreleyen imparatorluklar anakara topraklarını nüfuz altında tutmada hatırı sayılır bir zaafa uğramış veya ekonomik gidişatta bir tersine dönüş yaşamış yahut en kötüsü her iki durumla da karşılaşmıştı. Öncelikle, Fransız tahtı çok uzun süren Yüz Yıl Savaşı'yla (1337-1453) uğraşıp durdu ve Osmanlı hanedanının ata mirası 1402'de Timurlenk'in ordularınca neredeyse darmadağın edildi ve 15. yüzyılın ilk yarısında yeniden kazanılması gerekti. Benzer biçimde, Katalan rakiplerini sadece Batı Akdeniz'de değil, Kastilya krallığında da zamanla devre dışı bırakan Cenovalı tüccarların artan varlığından dolayı Aragón tahtının gelir dayanağı sürekli sarsıldı. Memlûk tahtı 15. yüzyıldaki külçe kıtlığının yanı sıra Eyyubilerden devraldığı filonun yıpranması yüzünden kuşatma altına girdi.[2]

Buna karşılık darboğaz sırasında kent-devletlerin işlerinin nispeten daha iyi gitmesinin sebebi bir ölçüde monarşilerin içine düştüğü kargaşa, esas itibariyle de kazançlı Orta Asya-Akdeniz ticaret devresinin açılmasıydı. Aslında tüccar cumhuriyetlerin bu zorlu dönemde sergiledikleri ekonomik ve siyasal esneklik yeni bir gelişmenin ana etkenlerinden biri oldu: Başta Venedik ve Cenova olmak üzere birkaç seçme kent-devletin inisiyatifiyle ve çabalarıy-

la İçdeniz 1450'lere doğru bütünleşik ve yaygın bir üretim ve ticaret şebekesine beşiklik etmeye başladı. Derin kökleri 12. ve 13. yüzyıllara dayanan bu Akdeniz merkezli sistemi, ilk başta çatlaklar barındırmakla birlikte 15. ve 16. yüzyıllarda olgunluğa ulaştı.[3] Kuzey İtalya kent-devletlerinin havzadaki liman kentlerinin yanı sıra Alpler'in kuzeyindeki ve güneyindeki topraklar arasında dokuduğu kafes örgü sadece sahil şeritleri boyunca değil, kıyılardan uzak iç kesimlerde de Akdeniz ekonomik yaşamının birliği ve bağdaşıklığı için gerekli temelleri attı.[4]

Denize dayalı bu pazar alanı doğası gereği sınır ötesi akışlarla serpildi ve onları daha da canlandırdı: Tek tük savaşlara ve hemen her yere sızmış korsanlığa rağmen, tüccarlar ve gemiler, ürünler ve mallar, para birimleri ve fikirler neredeyse gelişigüzel ve kesintisiz bir biçimde resmî sınırları aştı. 15. ve 16. yüzyılların ikiz devasa emperyal devlet yapılarının, yani Habsburg ve Osmanlı imparatorluklarının İçdeniz'e uzun bir gölge düşürdüğü elbette doğruydu.[5] Ancak tek başına ya da birlikte Akdeniz'in dalgalarına hükmeden esas olarak Venedikli ve Cenovalı tüccarlardı; havzanın kazançlı doğu yarısında –yani Adriya Denizi'nin ve Sicilya krallığının doğusunda– çoğunlukla ilkinin, batı yarısında ise ikincisini hükmü geçmekteydi.[6] Buna oldukça denk düşen biçimde, Kastilya tahtının toprakları havzayı batı sınırlarından, Bâbıâli'ye bağlı topraklar ise doğu sınırlarından sarmaktaydı; denizin özellikle Chioggia savaşından (1378–81) sonra Aziz Giorgio ve Aziz Marco'nun kentleri arasında fiilen paylaşılması bu durumla tam bir uyum içindeydi. Ve de şaşırtıcı olmayan bir biçimde, 16. yüzyılın ikinci yarısında iki hanedan arasındaki şiddetli sınır savaşları Sicilya ile Tunus kenti arasındaki stratejik boğazlardan geçen bu sınır hattı boyunca yürütüldü.[7]

Başka bir ifadeyle, havzanın manzarasına ağırlıklı olarak 16. yüzyılın biri Atlas Okyanusu'na, öbürü Hint Okyanusu'na sarkan cihan fatihi iki imparatorluğunun siluetlerinin vurmasına karşın, emperyal azametin ve ihtişamın "imparatorluk kuran kent"lerin Akdeniz dünyasını şekillendirmede üstlendiği kurucu role gölge düşürmesi söz konusu değildi.[8] Zira Kastilya tahtının anakara

topraklarını Atlantik ötesine genişletmesini sağlayan ve böylece ona canlılık katacak adaları sömürgeleştirip iskân etmesinin yolunu açan şey Ceneviz ticaret ve finans gücüydü.[9] Yine aynı durum Bizans imparatorluğunu uzun mesafeli ticaretini Aziz Marco Aslanı'na bırakmayan zorlayan şeyin Venedik ticaret filosunun Ege Denizi ve Doğu Akdeniz üzerindeki sıkı pençesi olduğu gerçeğini de örtbas edemezdi. Odağında Rialto'nun yer aldığı böylesine yaygın bir ticari irtibatın varlığı, daha sonraları Osmanlı topraklarının Doğu Akdeniz ticaretinin zenginliklerinden pay almasını sağladı: 16. yüzyılın son on yılında, Osmanlı devlet gelirleri Bâbıâli'ye muazzam tımar mülklerinden akan gelirleri de kapsamak üzere 8 ila 9 milyon duka dolayındayken, imparatorluğun Suriye kıyılarındaki Venedik baharat ticareti tek başına 2 milyon duka değerindeydi.[10] Dolayısıyla, Akdeniz'in önde gelen iki emperyal sakini, hükmedici varlığını hiç de azımsanmayacak ölçüde Venedik ile Cenova'nın geniş deniz imparatorluklarına ve kurdukları ticaret merkezlerine borçluydu – her ne kadar bu tüccar cumhuriyetlerin toprak kazanma yöntemleri, idare biçimleri ve ticari görenekleri arasında farklılıklar olsa da.[11]

Yüksek bir endama sahip olmakla birlikte, Osmanlı ve Habsburg hanedanları havzanın en parlak dönemindeki yegâne emperyal sakinler değildi. Üçüncü emperyal sakin olan Fransız tahtı, akranları gibi, bir kent-devletine, önce Floransa'ya ve ardından Milano'ya benzer bir bağımlılık gösterdi. Ama Toskana (ve Lombardiya) tüccarlarının Akdeniz'deki varlıkları ekonomik güçleriyle ciddi biçimde orantısızdı, çünkü Floransa ticaret erbabının faaliyet alanının doğuda Konstantinopolis'ten başlayarak batıda Atlantik'teki deniz ileri karakollarına kadar uzanmasına karşın, Aziz Giovanni'nin kentinin ekonomik varlığı özellikle Napoli üzerindeki nüfuzunun zayıflamaya başlamasından sonra Alpler'in güneyine oranla kuzeyinde daha büyük çapta hissedildi.[12] Floransa veba salgınından ve müthiş kumpanyalarının çöküşünden önce İçdeniz'de sahip olduğu ağırlığı bir daha asla kazanamadı.[13] Bu bakımdan kentin tüccarları Fransız (ya da İngiliz) tahtını Cenovalı tüccarların Batı

Akdeniz'in (ve Atlantik'in) her yanında Kastilya tahtına sağladığına ve Doğu Akdeniz'de Venedik'in değerli mal ticaretini çekip çevirmesinin Bizans, Memlûk ve Osmanlı tahtlarına sunduğuna benzer bir ekonomik alanla donatmada elverişsiz konuma düştü. Hatta süreç içinde Signoria *l'amancebada* ("Türk'ün fahişesi") kötü şöhretini kazandı.[14] Havzanın altın çağında Fransız imparatorluğunun öne çıkan liman kentleri Marsilya ve Aigues-Mortes ile Cenovalı ve Floransalı işadamlarının sıcak bir ortam bulduğu Lyon'un –Kahire, Konstantinopolis ve Sevilla'nın aksine– ancak kısa süreli ve geçici bir şöhreti yakalamaları hiç de şaşırtıcı sayılmaz. Akdeniz'deki Fransız varlığı ancak Fransız iktidar merkezinin 1422–1577 döneminde Paris'ten Jacques Coeur'un memleketi Bourges'ye ve Loire vadisine taşındıktan sonra biraz daha elle tutulur hale geldi.[15]

Yani, imparatorluk kuran üç kent-devletine denk düşen üç imparatorluk vardı. Belirtilen kentlerden sadece Floransa uzun 16. yüzyılda Akdeniz'de cılız bir varlığa sahipti. Dolayısıyla Fransız imparatorluğu da öyleydi; İçdeniz'deki varlığı 17. yüzyılın ikinci yarısına ve belki de sonrasına kadar hafif kaldı.[16] Buna karşılık Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları –ikiz kent-devletin daha belirginleştirdiği söylenebilecek bir güçle– zenginliğinin doruğundaki İçdeniz'de ağır bastı. Her iki imparatorluk topraklarını genişletmeyi 16. yüzyılın ortalarına doğru, yani Habsburg hanedanının başında V. Karl'ın (1519–56) ve Osmanlı hanedanının başında Kanuni Süleyman'ın (1520–66) bulunduğu dönemde büyük ölçüde tamamlamıştı.[17] Fransa'da ise altıgenin yeniden birleşmesi I. François ve II. Henri'nin başta olduğu dönemde (1516–59) büyük ölçüde tamamlanmıştı. Ve de 16. yüzyılın sonunda, Akdeniz sahil şeridinin büyük bölümü bu azman devlet yapılarının egemenliği altına girmişti: Osmanlı kıyıları tek başına 5.000 kilometreye yakın uzunluğuyla, bütün havza kıyı şeridinin üçte ikisini aşmaktaydı. Akdeniz kıyılarının geniş şeritlerini topraklarına katan Osmanlı imparatorluğu batıda Cebelitarık Boğazı'na yakın Tlimsen'den doğuda baharat antrepoları İskenderiye ve Kahire'ye kadar olmak üzere İçdeniz ve ötesini saran kuvvetlerin etkisine ister istemez tamamen tabiydi, yani

Kızıldeniz'den Hint Okyanusu'na kadar ticaret rüzgârlarına açıktı.

Akdeniz kıyılarındaki imparatorluklar 1450'lerden 1650'lere kadar süren uzun 16. yüzyılda elbette toprak bakımından genişlediler, egemenlik alanlarını pekiştirdiler güçlerinin doruğuna ulaştılar. Ama imparatorlukların topraklarındaki büyümenin egemen kent-devletler Venedik ve Cenova için kaçınılmaz olarak düşmanca ve tehlikeli bir ortam yarattığı pek söylenemezdi. Bu imparatorluk kuran kent-devletlerin kaderlerini cihan fatihi imparatorlukların kaderlerine kenetleyen bağlar çok yönlüydü ve aralarındaki ilişkisi ağırlıklı olarak ortak-yaşama dayalıydı. Dolayısıyla temelde farklı ama birbirini tamamlayıcı bu iki devlet yapısı arasındaki güç dengesi genellikle varsayıldığı gibi minicik tüccar cumhuriyetlerin aleyhine hemen dönmedi. Bunun basit nedeni imparatorlukların karada yayılmaya eğilimli olmasıydı.[18] Örneğin, 1550'lerden 1650'lere kadar uzanan Ceneviz çağı Akdeniz'deki imparatorluklara yeni bir soluk verdi, çünkü Cenovalı bankerler çok ihtiyaç duyulan altını sağlayarak Kastilya tahtının ve Doğu Akdeniz baharat ticaretini canlandırarak Bâbıâli'nin zenginliğini arttırdı. Bir başka deyişle, Habsburg ve Osmanlı hanedanlarının anakara topraklarındaki genişleme ve egemenliklerindeki pekişme, kent-devletlerin varlık koşullarının baltalanmasını ve hele sarsılmasını kaçınılmaz olarak getirmedi. Önde gelen kentlere mensup tüccarların ve bankerlerin emperyal saraylardaki kilit konumları Portekizli tefecilerin, Felemenk tüccarlarının ya da İngiliz ticaret kumpanyalarının meydan okumasıyla karşılaştığında bile, rakip kardeşlerin hizmetlerine daima ihtiyaç duyuldu.[19] Tarihsel olarak bakıldığında, kent-devletler ile imparatorluklar arasındaki ilişki değişime ve sürekli yenilenmeye açıktı; bu yenilenmeler de her durumda ve her zaman kent-devletlere zarar verici nitelikte değildi.[20]

Kent-devletler Akdeniz dünyasının bağdokuları oldu ve genellikle kabul edildiğinden çok daha uzun süre öyle kaldı. Çoğu durumda bu dişli küçük cumhuriyetler, tek ve ayrı olarak, havzadaki değişimin yönünü ve niteliğini belirledi. Bu bakımdan havzanın tarihi egemen kent-devletlerin bakış açısından görülmediği süre-

ce, imparatorlukların ve kara devletlerinin doğuşunu, serpilişini ya da ciddi güçlüklere düşüşünü tarihsel olarak açıklamak olanaksız hale gelir. Kent-devletler ile imparatorluklar arasındaki etkileşim Akdeniz tarihinin ana hatlarını ortaya koymada bir yer tutmakla birlikte hiç de tek etken değildi. Aynı ölçüde can alıcı bir etken kent-devletler arasında havzanın zenginliklerine dönük keskin rekabetin varlığıydı; ayrıca kökene ya da inanca bağlı olmaksızın her türden para erbabı arasında bir rekabet vardı. Aslına bakılırsa, tüccar cumhuriyetlerin İçdeniz'de üstlendiği ana rol ne bu kent-devletlerdeki yönetici elitlerin davranışlarının uyumlu niteliğine, ne de amaç ortaklığına bağlıydı. Durum böyle olmaktan çok uzaktı. Azizlerin kentleri birbirini tamamlayıcı düşmanlar olmalarından dolayı, Büyük Akdeniz'i ayakta tutan işbölümünde yerine getirdikleri işlevlerin ayrışık niteliğine rağmen, nadiren birlikte hareket ettiler.

Örneğin, para ticaretinde Rialto'da işlem yapan tüccarlar Venedikli değil, Floransalıydı.[21] Keza, Venedikli tüccarların Doğu Akdeniz'de kullandığı gümüş Cádiz limanından Ceneviz kalyonlarıyla taşınırdı. Aynı ölçüde önemli bir nokta, bu uzmanlaşmanın statik olmayıp sürekli yenilenmeye açık olmasıydı: Sözgelimi, 14. ve 15. yüzyıllarda Akdeniz'deki ticaretin önemli bir kısmını yürüten Cenovalı tüccarlar, daha önce Floransalı tüccarların 14. yüzyıl ortalarında yaptığı gibi, 1550'lerden sonra bu işten çekilerek itibarlı bankerlik-finansörlük alanına yöneldiler.[22] Keza, 16. yüzyılın Venedikli tüccarları Toskana'daki kırsal eşrafın yolunu izleyerek 17. ve 18. yüzyıllarda toprak sahibi soyluların safına başarıyla katıldı.[23] Bir işbölümünün varlığı kent-devletler arasında herkesi birbirine düşüren savaşlar biçimindeki doğrudan kapışmaları önleyemedi. Akdeniz pazarındaki canlılığın topluca hepsinin zenginliğini arttırması, pazarın aracılığına dayalı alışverişlerin genişleyip derinleşmesinden ve havzanın kıyıları boyunca metalaşmanın daha ileriye gidişinden hepsinin ayrı ayrı yarar görmesi çekişen kent-devletlerin arsızlığını ve aralıksız savaş halini önleyemedi.[24]

Dolayısıyla Akdeniz'in tarihsel rotasını bir yandan imparatorluk kuran cüce kentler ile geniş kara imparatorlukları arasındaki, diğer

yandan tüccar cumhuriyetlerin kendi aralarındaki ilişkilerin tarihsel arka perdesi, dinamikleri ve zaman içindeki dönüşümü çizdi. Bu bölümde iki ayrı ilişkiler dizisini dört kesimde ele alacağız. Birinci kesim kent-devletlerin ve imparatorlukların uzun 16. yüzyılın 1450 dolaylarında başlamasından önce gelişen ilişkisinin çerçevesini ve ana hatlarını ortaya koyacak. Havzanın kıyılarında, yani karada emperyal üstünlük ve toprak savaşları sürerken, kent-devletlerin açık denizlerdeki egemenliklerini nasıl genişletip pekiştirebildiklerine ağırlık verecek. İkinci kesim emperyal ve karasal devlet yapılarının uzun 16. yüzyılda pekişmesiyle ve genişlemesiyle devreye giren dönüşümlerin izini sürecek. Ancak bu karasal genişlemc kcnt-dcvlctlere mutlaka öldürücü bir darbe indirmedi, çünkü iki devlet yapısı arasındaki ilişki uzlaşmaz karşıtlığa değil, ortak-yaşama dayalıydı. İmparatorlukların 1450'lerden sonra topraklarını genişletmelerine rağmen, küçük kent-devletlerin Akdeniz üzerindeki egemenliklerini korumayı başarmaları ve bu sürecin Ceneviz çağına geçişle kolaylaşması üçüncü kesimin konusunu oluşturuyor. Sonuçta tüccar cumhuriyetler kazançlı ürünlerin batıya doğru yönelişini başlatıp daha ileriye götürdü, imalatın Alpler'in ötesine yayılışını finanse edip düzenledi ve orada ortaya çıkan pazarlara sızdı. Dördüncü ve son kesim 1450-1650 döneminde ortaya çıkan dönüşümlerin hız kesip son bulmak yerine, 1650-1850 döneminde Akdeniz dünyasının genel hatlarını şekillendirmeyi sürdürüşünü ve kent-devletlere soluk almayı sağlayacak değerli bir alan sağlayışını anlatacak. Özetle, ikinci bölüm kent-devletlerin bakış açısından Akdeniz'i – ve ötesini– şekillendiren genel yönelimlerin çerçevesini belirleyici süreçlere ışık tutacak.

Kent-Devletler: Akdeniz Dünyasının Bağdokuları

Hiç kuşkusuz, Akdeniz uzun 16. yüzyılın emperyal *redux*'undan [dirilişinden] çok önce, kıyılarında bir dizi imparatorluğa kaynaklık ve şen bir havayla beşiklik etmişti. Nitekim havzanın imparatorluğu andıran yapılarla çepeçevre sarılı olduğu son dönem binyılın

dönümüydü; o zamanın sakinleri Abbasi ve Frank imparatorluklarının saltanat uzantılarından siyasal gücü zayıflamakla birlikte ekonomisi sağlam Bizans imparatorluğuna kadar uzanmaktaydı.[25] Ne var ki, bu emperyal devlet yapılarının hepsi eski benliklerinin soluk gölgeleri gibiydi; havzada adı konulmamış kent-devlet yapısını her bakımdan taşıyan ve fiilen öyle kalan Barselona, Selanik ve Konstantinopolis gibi kentler vardı.[26] Tam da emperyal devlet yapılarının nadir ve zayıf olduğu bu dönemde, Akdeniz kıyılarında birer nokta oluşturan bir dizi kent-devlet Haçlı seferleri sayesinde etki alanını Doğu Akdeniz'e doğru genişletti. Bunlar havza içinde ve ötesinde çok çeşitli ekonomik malların sürekli ve düzenli akışını sağlayarak bir ekonomik şebeke oluşturmayı başardı.[27] Böylece kent-devletler önce Hint Okyanusu'ndan Kanarya Adaları'na (kimilerine göre Sonsuz Adalar, kimilerine göre de Uğurlu Adalar) kadar uzanan ve ardından İçdeniz kıyıları boyunca sıkı bir kentsel şebekeden oluşan geniş bir ekonomik alanın varlığından muazzam biçimde yarar gördü – seyrelmiş yeşil örtüsüyle dar sahil şeridini koruyan dağlar ile kıyıları yalayan "koyu şarap renkli" deniz arasında hayat bulmuş bir kentler zinciriydi bunlar.[28]

Kent-devletlerin tetikteki bakışları altında, emperyal devlet yapıları 1000-1250/1300 dönemindeki ekonomik düzelmeyle birlikte özellikle 12. yüzyıldan itibaren temkinli biçimde yeniden öne çıkmaya başladı. Bunun Doğu Akdeniz'deki belirtileri Komnenos hanedanı altında Bizans yönetiminin ve Alaeddin Keykubad döneminde Selçuklu yönetiminin gösterdiği enerjik canlanma ve geniş Moğol nüfuz alanının batı kenarında 1250'de Kahire'yi başkent edinen körpe Memlûk imparatorluğunun ortaya çıkışıydı.[29] Batı Akdeniz'de II. Friedrich yönetimindeki Kutsal Roma-Germen ve İyi Philippe yönetimindeki Fransız imparatorlukları da benzer bir istikamet değişikliği gösterdi. İmparatorluk kurma sürecinin vazgeçilmez unsuru küçücük kent-devletlerin İçdeniz'in en uzak köşelerine bile çoktan girmiş olan tüccarları ve bankerleriydi.[30] Akdeniz dünyasının ana sütunları haline gelen Venedik, Barselona, Piza, Amalfi ve Cenova gibi kentlerin tüccarları, emperyal devlet

yapılarının ayakta kalması ve yayılması için hayati önemdeki saray görevlerini üstlendiler.

Kent-devletlerin havza çevresindeki imparatorlukların da gelirlerinin önemli bir kısmını elde ettikleri İçdeniz üzerindeki egemenlikleri göz önünde tutulduğunda, sözgelimi Fransa kralı İyi Philippe'in maliyesini Floransalı bir tüccar olan Musciatto Guidi'ye ve donanmasını Cenovalı bir tüccar olan Benedetto Zaccaria'ya emanet etmesi şaşırtıcı değildir.[31] Bizans imparatoru I. Aleksios geniş kapsamlı ticari ayrıcalıklar tanıyarak Venedikli tüccarların bağlılığını satın aldı. Bunun sonucunda Konstantinopolis'in kendi ihracatı üzerindeki denetiminin kırılması ve "yabancı tüccar"lara tanınan sınırlı ikamet süresinin kalkması, 1182'deki anti-Latin arbedelerin gösterdiği gibi, Venedik ve Amalfi tüccarlarına haddinden fazla yarar sağladı. Ülkeden ipeğin rahatça ihraç edilmesi Bizans'ın zenginlik kaynaklarının birinden, efsanevi dokumalarından yoksun bıraktı: Venedik (ve Lombardiya) zanaatkârları zamanla ipek imalatı tekniklerinde ustalaştı. İpek ihracatı üzerindeki tekelin kalkmasından kaynaklanan gelir kaybı imparatorluğun tüccar cumhuriyetlerine bağımlılığını daha da derinleştirdi.[32] Daha önce Konstantinopolis'in elindeki topraklarda nüfuz kurmuş olan genç Selçuklu imparatorluğu açısından durum hiç de farklı değildi. Bir altın boğa mührü alışverişini içeren 1220 tarihli Venedik-Selçuklu antlaşmasının gösterdiği gibi, onlar da Venedikli tüccarların sızmasından kurtulamadı. Altın boğaların bir yüzünde sultanın, öbür yüzünde "*doge*'nin değil, ama Konstantinopolis'teki Venedik *podestà*'sının" mührünün bulunması Doğu Akdeniz'de Venedik varlığının ne kadar baskın hale geldiğini gösterir.[33] Barselona'nın 12. yüzyıldaki ekonomik büyümesini finanse etmiş olan kent kodamanları da özellikle Aragón kralı I. Jaime döneminde Mayorka, Sardinya ve Sicilya'nın alınışının akabinde gözlerini kraliyet maliyesine diktiler.[34]

Dolayısıyla imparatorluk topraklarının genişlemesi kraliyet maliyesini ve emperyal ticareti kent-devletlerin tüccarları ve bankerleri için servet kazandırıcı değerli piyasalara dönüştürdü ve her

iki tipteki devlet yapılarının birlikte ve pek kavgaya düşmeksizin yayılmalarına olanak verdi. İmparatorluk kurma süreci 14. yüzyılın dönümüne doğru havzada gözle görülür momentum kazandı; bunun göstergelerinden ikisi Anadolu ve Balkanlar'da geniş toprakları idaresi altına alan Osmanlı hanedanının hızlı yükselişi ile Aragón ve Anjou hanedanları arasında Sicilya krallığının denetimi için iki yüz yıl süren çığır açıcı mücadeleydi.[35] Her halükârda, tüccar cumhuriyetlerin her yere yayılan rekabeti hevesli anakara hükümdarlarına ve hanedanlarına kent-devletleri birbirine karşı kullanarak hâkimiyetlerini genişletme yönünde paha biçilmez bir fırsat sundu. Bunların rekabet ateşini körüklemelerinin ardındaki amaç fahiş bir bedel ödemeksizin tüccar cumhuriyetlerin finansal ve ticari hünerlerinden ve deniz ulaşımındaki maharetinden istifade etmekti – dönemin acil sorunlarını geçici olarak atlatmayla kıyas edilemeyecek bir bedeldi söz konusu olan.

Bu durum Bizans imparatoru I. Manuel Komnenos'un 12. yüzyılın ikinci yarısında Konstantinopolis'teki Ceneviz varlığını oturtup geliştirmeye yönelik girişimlerinde ve rüşeym halindeki bu tüccar kitlesini yerleşik Venedik (ve Piza) tüccarlarının saldırılarından korumaya çalışırken karşılaştığı sıkıntılarda görülebilir.[36] Daha sonraları 1258'de Venedikli tüccarların yerine Cenovalı tüccarların geçişinin pürüzsüz ve hızla gerçekleşmesi bu kardeş rekabeti sayesindeydi; nitekim kentin VIII. Mikhail Palaiologos'a geri verilişinin ardından Venedikli tüccarların Konstantinopolis'ten kovuluşunda da öyle olmuştu. Bir başka örnek 14. yüzyılın dönümünde, yani ünlü Floransa kumpanyalarının rakipsizliğin doruğunda olduğu sırada Napoli kralı II. Carlo'nun Venedikli tüccarlara gösterdiği sıcak kabuldü. Ama bu politika Akıllı Roberto döneminde oldukça uygun koşullarla çarçabuk tersine çevrildi.[37] Esasen, Akdeniz dünya ekonomisinin oluşum evresinde emperyal hanedanların ve savaşan tüccar cumhuriyetlerin kaderleri sıkı sıkıya birbirine örülüydü. Çoğu durumda kraliyet maliyesi ve emperyal ticaret yaygın ve açıkgöz kent-devletlerce münhasır ekonomik faaliyet alanı olarak paylaşılmıştı. Büyük çapta farklı ama birbirini tamamlayıcı bu

iki tipte devlet yapılarının kaderlerindeki karşılıklı bağlılık 1000-1250/1300 arasındaki ekonomik büyüme ve toprak genişletme döneminde ortaya çıkması aralarında çatışma olasılığını hatırı sayılır ölçüde azalttı.

Binyılın dönümünde başlayan yayılmaya elverişli ekonomik ve siyasal konjonktür 1250-1300 arasındaki bir tarihte sona erdi.[38] 12. yüzyıl sonrasındaki emperyal *redux* [diriliş] da kent-devletler, özellikle de Venedik ve Cenova için daha hayırlı bir ana denk gelemeyecek 1250/1300-1450 darboğazıyla kısa sürdü.[39] Ekonomik büyüme hızının yavaşlaması önde gelen kent-devletler arasında Doğu Akdeniz ve Akdeniz'in denetimine dönük sert bir rekabeti körükledi; bunu doruğa çıkaran "İtalyan" Yüz Yıl Savaşı 1454'te Lodi Barışı'nın imzalanmasıyla son buldu.[40] Acımasız rekabetin gündeme oturmasıyla birlikte, üstünlük için çekişen kentlerin sayısı 14. ve 15. yüzyılların gelişim sürecinde azaldı: Sıkı bir rakip olan Piza 1284'te Cenova'yla Meloria muharebesinden sonra bir deniz gücü olmaktan çıktı; Floransa 1340'larda Bardi ve Peruzzi ailelerinin çöküşünden sonra eski zorlu gücüne bir daha kavuşamadı.[41] Sicilya ve Mayorka krallıkları Aragón krallarının kuşatması altına girdi. Aziz Marco ve Aziz Giorgio'nun kentleri için şanslı bir gelişmeyle, asırlık darboğaz sadece rakip kent-devletlere darbe vurmakla kalmadı; kara devletlerini ve imparatorlukları önde gelen kent-devletlerinden daha fazla zayıflattığı için önceki dönemin emperyal rönesansının temellerini de sarstı. Ekonomik çalkantı ve şiddetli rekabet durulurken, Akdeniz'in emperyal komuta kuleleri Venedik ve Cenova 1250'lerden itibaren Avrasya anakarasındaki gelişmelerin havzadaki ticarete verdiği teşvikin semerelerini topladılar. Ana boşaltma limanı Kefe olan karasal Orta Asya güzergâhının açılması, Cenovalı işadamlarının yaklaşık 1250-1350 döneminde esas olarak Karadeniz merkezli değerli mal ticaretiyle bağlantılı büyük kârlar elde etmelerini sağladı.[42] Daha sonra Venedikli tüccarlar tam da aynı güzergâhın kapanması nedeniyle baharat ticaretinden sağlanan zenginliğe dayalı ihtişamın tadını çıkardı, çünkü bu durum 14. yüzyıl ortalarından itibaren Yüce Cumhuriyet tüccarlarının *pax*

Mongolica'nın doruğunda bile barınabildiği Kahire'de buluşan köklü deniz ticareti kanallarının yeniden kurulmasına yol açtı.[43]

Ekonomik durgunluğa bağlı zorlu dönem sıkıntı içindeki imparatorlukların ve serpilen ikiz kent-devletlerin tarihsel yörüngelerinde bir yol ayrımını getirdi; her iki tipteki devlet yapılarının uyumlu büyüdüğü 1000-1250/1300 döneminin coşkulu ekonomik büyümesi sırasında yaşanan durumla keskin tezat gösteren bir gelişmeydi bu. 1250/1300-1450 darboğazının külfetli döneminde Venedik devlet bütçesinin büyüklüğündeki düşüşün emperyal çağdaşlarınkinden kıyaslanamayacak ölçüde küçük olması iki tipteki devlet yapılarının yörüngelerinin ne kadar ayrıldığını gösterir. 15. yüzyılda İngiliz bütçesi yüzde 67 ve "İspanyol" yüzde 73 oranında düşerken, Venedik bütçesindeki düşüş sadece yüzde 27'ydi.[44] Aziz Marco Aslanı imparatorluklara oranla vartayı nispeten daha iyi atlatmakla kalmadı ve "içeride" de esas olarak 14. yüzyıl ortalarından itibaren *stato di terra*'sını [kara devletini] sağlamlaştırdı.[45] Cenova'da "özel" para sahiplerinin kent kamu maliyesini sıkıca ele geçirdikleri 1407'de Casa di St. Giorgio'nun saltanatı Venedik'tekine benzer bir gelişme gösterdi; ama bu sefer sıkıca pekişen şey devletin değil, sermayenin egemenliğiydi. Floransa kentinin reel geliri 13. yüzyılın ikinci yarısından 14. yüzyılın ikinci yarısına kadar on bir katlık bir artışla 26.000 Floransa liretinden 945.000 Floransa liretine çıktı.[46] Bu arada 15. yüzyıl içinde hem Osmanlı imparatorluğunun, hem de Kastilya krallığının para değerinde düşüş musibetine uğradığını belirtmek gerekir; birincisi 1444-1481 arasında, ikincisi ise 1429-30 ve 1464-70 arasında para değerini düşürdü.[47] Aragón tahtının yanı sıra Memlûk imparatorluğu da Sultan Baybars'ın başta olduğu 1425'te para birimini devalüe etti.[48] Genelde ekonomik darboğazın çetin koşulları sırf rekabet eden kent-devletlerin sayısını azaltmadı; daha can alıcı bir gelişmeyle, imparatorlukların sürekli savaşlara ve finansal sıkıntılara gittikçe daha fazla maruz kaldıkları bir dönemde, ayakta kalan tüccar cumhuriyetlerin egemenliğini ve zenginliğini pekiştirdi.[49]

Böylece uzun süreli bunalımın havzadaki imparatorlukları güç-

ten düşürücü etkisi ikiz kentlere mevcut kolonilerini ellerinde tutarken, resmî ve "gayri resmî" imparatorluklarını genişletmeleri için değerli bir fırsat sundu. Bu tarihsel konjonktürde kent-devletlerin *Mare Internum* [içdeniz] ve ötesi üzerindeki nüfuzu önemli ölçüde sağlamlaştı. Öte yandan, finansal külfetlerin arttığı bu dönemde, Osmanlı hanedanından Aragón hanedanına ve Bizans imparatorundan Memlûk sultanına kadar varmak üzere, Akdeniz çevresindeki emperyal devlet yapıları açık denizlere hükmeden kent-devletlerine eskisinden daha büyük çapta bel bağlamak zorunda kaldılar. Bunu sağlayan kara ve deniz askerî teçhizatları, deniz yollarındaki hâkimiyetleri, güçlüğe ve tereddüde düşmeden önemli miktarlarda borç verebilme kabiliyetleriydi.[50] Şöyle ki, 14. yüzyılda Bizans tahtı üzerindeki Ceneviz nüfuzunu yansıtan bir olgu şuydu: Konstantinopolis'teki Ceneviz gümrük idaresi 1348'te 200.000 altın *solidi* gelir elde ederken, "imparatorluk gümrüğünün geliri ancak 30.000" düzeyindeydi.[51] Aragón yönetimindeki Sicilya ve Sardinya'da, tarımda ekonomik yavaşlamaya eşlik eden darboğaz ve nüfusta yaşanan düşüş Cenova (ve Piza) tüccarlarına kırsal ürün fazlasını bölgesel pazarlara akıtan soylulara kendi koşullarını dayatmak için paha biçilmez bir fırsat sundu. Borç verenlerin malum borçlanma mekanizmalarıyla soylular üzerinde kurdukları baskı talebin nihayet yükseldiği dönemde açık seçik ortaya çıktı. Alacaklı tüccarların gözetimi altında adadan yapılan tahıl ihracatı artık soyluların ya da üreticilerin kaprislerine bağlı olmadığı için hızla yükseldi; 1350-1379 arasında yaklaşık 35.000 *salme* düzeyindeyken, Büyük Veba Salgını'ndan kaynaklanan ilk yıkımı atlatmaya başladığı 1400-1429 arasında 286.000 *salme* düzeyine çıktı.[52] Kent-devletlere mensup tüccarların ve finansörlerin İçdeniz'deki hükümdarlar üzerindeki pençesi 14. ve 15. yüzyılların berbat dönemi yüzünden daha da sıkılaştı.

Benzer bir akıbet daha önce birer transit ticaret merkeziyken 1350-1500 döneminde kent-devletlerin tüccarları sayesinde Floransa, Cenova ve İtalyan yarımadasının kuzeybatı kesimindeki başka yerler için başlıca yün üreticileri haline gelen Mayorka ve

Minorka adalarının başına geldi.[53] Cenovalı tüccarların ekonomik darboğaz sırasında Sardinya, Sicilya ve Mayorka krallığı üzerindeki nüfuzlarını pekiştirmedeki başarısı tekil bir gelişme değildi. Örneğin, Konstantinopolis'in 1453'te Osmanlıların eline geçtiği ve Bizans imparatorluğunun yıkıldığı sırada, tahtın Venedik'e olan ve "son sikkeye kadar titizlikle kayda geçirilip asla askıda bırakılmayan" borçları aşağı yukarı 6,5 milyon dukaydı; 15. yüzyılın ilk yarısında Venedik devlet bütçesinin yılda yaklaşık 1,6 milyon dukaya vardığı göz önünde tutulunca muazzam bir meblağdı bu.[54] Aynı şekilde, Champagne, Brie ve Lyon'da Toskana, Lombardiya ve Liguria tüccarlarının düzenleyip yönlendirdiği panayırların periyodik yükselişi ve gerileyişi Fransız imparatorluğunun kaderini Akdeniz'in nabzına bağladı.

Kent-devletlerin önceki yayılma döneminde havzanın imparatorlukları üzerinde kurdukları denetimi sıkılaştıran tek etken 1250/1300-1450 döneminin usandırıcı ekonomik yavaşlama değildi. Minicik kent-devletlerin 15. yüzyıl krizi sırasında devasa imparatorlukları başarıyla hizaya getirme ya da uslandırma gücüne kavuşması tüccar cumhuriyetler arasında daha önce anakara hükümdarlarına denizci cumhuriyetleri birbirlerine karşı kullanma fırsatını veren emperyal rekabetin hızla tarihe karışmasına da bağlanabilir. Bu dönüşümün kilit etkeni *pax Mongolica*'nın yıkılışı ve bunun sonucunda Karadeniz ticaretinin 1350'lerden itibaren düşüşüydü, çünkü bu gelişme bölgedeki Ceneviz üstünlüğüne ağır bir darbe indirdi.[55] Karadeniz ticaretinin küçülmesi ise Cenovalı tüccarların kurdukları deniz imparatorluğunun odağını zamanla havzanın batı yarısına kaydırmak zorunda kalmalarıyla Doğu Akdeniz'deki rekabetin şiddetini azalttı. İçdeniz örtük biçimde de olsa Venedik ve Ceneviz'e ait iki nüfuz alanına ayrıldı. Hiç kuşkusuz Aziz Giorgio Cumhuriyeti Ege ve Karadeniz'deki varlığını en azından bir süre daha ve oldukça küçülmüş biçimde korudu. Kentin tüccarları gittikçe işlerini kârlı köle ticaretine kaydırdılar, çünkü Büyük Veba Salgını'nın yol açtığı can kaybının bir sonucu olarak Akdeniz'de kölelere dönük talep hızla yükselmişti.[56] Ceneviz varlığının

Ege'de sürmesinin bir başka sebebi, henüz gelişme aşamasındaki Osmanlı imparatorluğunun Venedik'e bağlı Bizans'a karşı güvence sağlamak amacıyla, Signoria'yla savaş halindeki Cenova'ya kapitülasyonlar tanımasıydı. Ama zamanla Yüce Cumhuriyet'in tüccarları da 1384-1387 arasındaki bir tarihte kapitülasyonlar elde ederek, Osmanlı toprakları üzerindeki nüfuzunu sürekli sağlamlaştırdı.[57]

Sonuçta, Cenova'nın Konstantinopolis ve Ege'de küçülmekle birlikte süren varlığı, Memlûk sarayındaki ve dolayısıyla Doğu Akdeniz liman kentlerindeki cılız varlığını telafi edemedi. Karadeniz kıyısında son bulan kara güzergâhlarının kapanması Hint Okyanusu yoluyla deniz ticaretini yeniden canlandırdı ve bu da Memlûk imparatorluğundaki deniz limanlarının kısmetini açarak, baharat ticaretini ve başlıca geçiş yolu Doğu Akdeniz'i gözetim altında tutan bölgenin eski sakinleri Venedikli tacirlerin işine yaradı.[58] Cenovalı tüccarların baharat ticaretindeki payı zaman içinde, özellikle de 1378-81 Chioggia savaşından sonra sürekli daraldı, çünkü değerli mal ticareti Moğol imparatorluğunun 1250'lerde bayağı yükselmesinden önce olduğu gibi, Kahire ve İskenderiye merkezli bir konum kazandı. Karadeniz kıyılarında son bulan kara ticaretinin gittikçe küçülmesi, Cenovalı tüccarlara Konstantinopolis'teki "küçük Kefe"de sürekli azalan varlığını korurken, Batı Akdeniz'deki deniz imparatorluğunu yeniden inşa etme dışında bir seçenek bırakmadı.[59] Aziz Giorgio Cumhuriyeti'nin tüccarları İber Akdeniz'ine zaten aşinaydı; zira 1297'de Akdeniz ile Kuzey Denizi arasında bir deniz bağlantısı kurmaya, ayrıca Karadeniz'i ve dolayısıyla değerli mal ticaretini ellerinde tuttukları bir dönemde kuzeydeki tüketicilere aracılar kullanmaksızın ulaşmak amacıyla konvoy seferine başvurmaya öncülük etmişlerdi.

Sardinya, Sicilya ve Balear adalarını hâkimiyet alanına katan Aragón krallığının sürekli genişleyen sınırları, Cenova'nın denize dayalı imparatorluğunun büyümesini kolaylaştırdı.[60] Aziz Giorgio'nun kentinin adalarda, İber yarımadasında ve buna bağlı olarak Batı Akdeniz'de sağladığı ticari ve finansal varlık çarpıcı boyutlara ulaştı. Süreç içinde, daha önce Katalan tüccarların geçtiği sular

1350'ler ile 1380'ler arasındaki bir aşamada Cenova'nın yeni deniz imparatorluğunun ana sahnesi olarak Karadeniz'in yerini aldı.[61] İçdeniz'in doğu ve batı yarılarının iki rakip kent-devlet arasında paylaşılması ve bu iki ayrı nüfuz alanı arasındaki sınır hattının kalınlaşması anakara hükümdarlarının cumhuriyetleri birbirine düşürme şansını azalttı. Yeni güç yapısı kent-devletlere emperyal devletlerle ilişkilerinde daha büyük manivela gücü kazandırdı. 1250/1300-1450 döneminde Serenissima'nın Bizans imparatorluğu ve Ege Denizi kıyılarında filizlenen beylikler üzerindeki nüfuzunun önemli ölçüde sıkılaşmasının sebebi buydu.[62]

Aslına bakılırsa, karayla çevrili Osmanlı beyliğinin Cenovalı ve Venedikli tüccarların faaliyet odağı ve Ege Denizi'ne bitişik olan Karesi beyliği karşısında 1340'larda elde ettiği zafer, rüşeym halindeki imparatorluğa yeni bir ekonomik ağırbaşlılık kazandırdı.[63] Daha da önemlisi, Aziz Marco'nun kentine mensup tüccarlar bir yandan ilerleyen Moğol ordularının, diğer yandan Büyük Veba Salgını'nın darbeler indirdiği Memlûk imparatorluğuna ait limanlarda daha büyük bir varlık elde etti.[64] Benzer biçimde, Batı Akdeniz'de Cenovalı tüccarlar, yukarıda ileri sürüldüğü gibi, Mayorka'dan Sicilya'ya kadar Batı Akdeniz'i birbirine bağlayan ticaret şebekelerini ele geçirmeyi sürdürdü. Yün ticaretinin yükselişiyle birlikte İber yarımadasında ekonomik faaliyetin merkezinin başta Katalonya olmak üzere Akdeniz kıyılarından iç kesimdeki Burgos'a kayması, bölgenin Aziz Giorgio Cumhuriyeti tüccarlarınca ele geçirilişini hızlandırdı ve Katalan tüccarların yün ticaretindeki payı düştü.[65] Her halükârda, kent-devletlerin gücündeki artış İçdeniz'in ikiz kent-devletiyle sınırlı değildi. Champagne panayırlarının gerilemesinden sonra, Floransalı işadamları St. Bernard Geçidi'nin kuzeyine odaklı finansal şebekelerine ana giriş yeri konumundaki Lyon'a yöneldi.[66] Genelde, 1250/1300-1450 döneminin emperyal devlet yapılarını acımasızca sıkıntıya sokan ekonomik darboğazı büyük ölçüde kent-devletlerin işine yaradı, çünkü onlara dokunaçlarını Akdeniz'in uzak köşelerine ve daha öteye uzatmaları için paha biçilmez bir fırsat sundu.

İmparatorluklar başlangıcından itibaren Akdeniz merkezli dünya ekonomisinin ayrılmaz parçası oldular ve öyle kaldılar; bunun basit sebebi Kuzey İtalya kent-devletlerinin tüccarlarınca ve kumpanyalarınca büyük uğraşlarla kurulan, kıskançlıkla kollanan ve gözetim altında tutulan bir ekonomik alanda yer almalarıydı.[67] İmparatorlukların tüccar cumhuriyetlere bağımlılığı tam da yeni ortaya çıkan kara devletleri, beylikler ve imparatorluklar arasındaki iktidar mücadelelerinin endişe verici bir hızla tırmanması nedeniyle 1250/1300-1450 darboğazında daha da arttı. Venedik ve Cenova'nın *Mare Internum*'da hüküm sürdüğü ve büyük ölçüde rakipsiz olduğu bir dönemde, imparatorluklar topraklarını genişletmekteydi ve acil finansal ya da ticari yardıma muhtaçtı. Osmanlı hanedanı anakara topraklarını Anadolu yarımadasının en batı kenarından Karadeniz, Ege ve Akdeniz'in kıyı ovalarına ve kıyılarına doğru genişletmekteydi. Aragón hanedanı İtalyan yarımadasının batısına ve güneyine düşen Sicilya ve Sardinya gibi adaları topraklarına katarak güneye ve doğuya doğru yayılmaktaydı. Kastilya krallığı İber platosundaki çok eski yurdu Meseta'nın batısında ve güneyinde zamanla Akdeniz kıyılarına kadar varan bir ilerleyiş içindeydi. Memlûklar *pax Mongolica*'nın siyasal ve ekonomik bakımdan zorlu ortamında bile Suriye ve Mısır'ı ele geçirerek imparatorluklarını pekiştirdiler. Kuzey kesiminde sıkça ortaya çıkan sınır değişikliklerine rağmen, Fransız imparatorluğunun Akdeniz illeri üzerindeki egemenliği Provence bölgesinin alınışından önce bile sarsılmadan sürdü.[68]

İmparatorluklar karada ve kent-devletler gayet rahatça denizde egemenlik alanlarını genişletirken, Akdeniz kıyılarını birbirine bağlayan ekonomi şebekeleri 1250/1300-1450 döneminde büyük çaplı bir dönüşüm geçirdi. Daha önce bölgenin ticaretinde en yüksek mevki *grosso modo* [esas itibariyle] biber ve baharat ticaretlerinin elindeydi. Ancak ekonomik darboğaz sırasında İçdeniz'den geçen malların yelpazesi sadece genişlemekle kalmadı; ama temel gıda ürünlerini ve hammaddeleri de içine aldı. Böylece Akdeniz'i dokuyan ekonomi akışları şebekesi daha da sıkılaştı. Bu dönüşüme yol açan asıl etkenler bir yandan rakip kent-devletler arasında keskin-

leşen rekabet (ve süreç içinde bazılarının geriye düşüşü), diğer yandan Akdeniz'in Venedik ve Cenova arasında paylaşılmasıydı. Haliyle bu paylaşım Venedikli tüccarların itibarlı ve kazançlı Doğu Akdeniz baharat ticaretini ele geçirmeyi tamamlamasına olanak verdi. Daha da önemlisi, kentin tahıl ambarı olarak Romanya ve Doğu Akdeniz'e, pamuk ithalatı için Doğu Akdeniz'e bağımlılığı zaman içinde arttı; bunun ardında yatan sebepler sırasıyla başta Sicilya olmak üzere havzanın tahıl ambarlarında başlıca rakibi Cenova'nın artan varlığı ve Venedikli tüccarların Güney Almanya'da dokuma imalatına dönük işlerinde pamuğun oynadığı önemli roldü.[69] Benzer biçimde, Cenovalı tüccarların Sicilya ve büyük çaplı tahıl ihracatı üzerindeki nüfuzu bu tecrübeli işadamlarının Batı Akdeniz'in ticaret dünyasına girişini kolaylaştırdı. Mayorka'dan başlayarak bölgenin büyük bölümünde Kuzey İtalya kent-devletlerine dönük yün üretimine geçiş, mal bileşiminde temel mallar lehine çeşitlendirmeye doğru yönelimi daha ileriye götürdü; bu değişimin Cenovalı tüccarların Katalan topraklarına girişiyle birlikte ortaya çıkması tesadüf eseri değildi. Böylece Akdeniz'in her iki ucunda ekonomik darboğaz ikiz kent-devletlerin tüccarlarını tahıl ve hammadde, yani yün ve pamuk tedarikinde yer almaya fiilen zorlayarak derin izler bıraktı.

Tahıl ticaretinin kaderi açısından, Floransa'nın erken doğmuş kumpanyalarının ekonomik yavaşlamanın bütün ağırlığını taşımalarından dolayı aldıkları feci darbe son derece önemliydi, çünkü bu durum kaçınılmaz olarak Aziz Giovanni'nin kentini "içeriye" ya da Venediklilerin deyişiyle "kıtaya"[70] dönmeye ve işlerinin merkezine Fransız tahtıyla ilişkilerini oturtmaya mecbur etti.[71] Floransa'nın deniz ticaretinden çekilişi tam da Ceneviz imparatorluğunun can damarının Aslanlar Körfezi'nin batısına ve güneyine kayma sürecine denk geldiğinden, Liguria tüccarlarının Sicilya tahılı üzerindeki baskın denetimi onlara her zaman tahıla muhtaç durumdaki Aragón Akdeniz'ine rahatça sızma fırsatını sağladı.[72] Doğu Akdeniz'de Floransalı tüccarlar önemli Osmanlı kentlerinde daima vardı ve özellikle Bursa üzerinden yürütülen ipek ticaretinin ayrılmaz bir unsuruydu.[73] Bununla birlikte, onların denizdeki varlığı Venedik-

li tüccarlar için asla bir endişe kaynağı değildi, çünkü Venedik'in elindeki değerli baharat ticareti Floransalı işadamlarının faaliyet alanının çok ötesindeki Beyrut ve İskenderiye limanlarından geçmekteydi. Daha sonra Porto Pisano ve Livorno'nun satın alınışı Floransalı tüccarların 15. yüzyılda İçdeniz'e açılmasını sağladığında, asıl amaç taşımacılık işine zorla girmek değil, kumaş ve ipek sanayileri için gerekli hammaddeleri doğrudan temin etmek ve bu sanayilerin ürünlerini pazarlamaktı.[74]

Ancak ekonomik yavaşlamanın başlamasından önce, Floransa tahıl, yün, yağ ve şarap ticaretlerinde çok önemli bir yere sahipti.[75] 1250/1300-1450 darboğazı öncesinde Akdeniz'in kalabalık liman kentlerine yiyecek sağlama işini, bazıları havzadaki tahıl ticaretinin büyük bir kısmını üstlenen devasa Floransa kumpanyaları yerine getirmekteydi. Bu işte itibarlı Bardi, Peruzzi ve Accicciuoli üçlüsü baskın bir rol oynamaktaydı. Müşterek olarak bu kumpanyalar Napoli krallığında bir kartel oluşturacak ve Angevin hanedanından vergi toplama ve genel işleri açısından can alıcı öneme sahip tahıl ve şarap ticaretlerini yönetme gibi çok çeşitli kraliyet işlevlerini koparacak kadar güçlüydü. Tahıl ticaretinin 14. yüzyıl başlarındaki hacmi 16. yüzyıldaki Akdeniz tahıl ticaretinin standartlarıyla bile çarpıcıydı. Tek başına Puglia'dan yapılan ve Floransa kumpanyalarının denetleyip Akdeniz'in güney ve kuzey kıyılarında dağıtımını sağladığı yıllık tahıl ihracatı normalde ortalama 12.300 ton düzeyindeydi; bu miktar 1311'de "45.000 ton gibi şaşırtıcı bir toplam"a ulaştı.[76] Ancak daha sonraları nüfusu sarsıcı boyutlarda azaltan Büyük Veba Salgını'nın getirdiği yıkım yüzünden tarımsal mallara dönük talep hızla düştü. Talepteki düşüşün ölümcül bir darbe vurduğu Bardi ve Peruzzi kumpanyalarının ikisi de bir iflâslar zincirinin ardından tarihe karıştı.[77] Böylece 14. yüzyıl krizinin artçı etkileri yaygın Floransa kumpanyalarının birden batışı, tahıl ticaretindeki paylarının azalışı ve daha sonra Floransa'nın anakarada yatırımlara yönelişi oldu.

Elbette benzer ekonomik badireler daha önce de dev kumpanyaların yıkılmasına yol açmıştı. Ama zamanla bunların yerini yeni ve çoğunlukla daha büyük kumpanyalar almıştı. Ne var ki, 14. yüz-

yılda böyle olmadı ve Floransa kumpanyalarının sahneden çekilişi tahıl ticaretinin durumuna damgasını vurdu. Düzenli tahıl arzının tehlikeye düşmesi üzerine, belediye makamları –sözgelimi Floransa'da *Magistrato dell'Abbondanza*, Cenova'da *Officium victualium*, Venedik'te *Camera frumenti* ve Marsilya'da *l'Annonnerie*– kent-devletlerin ve kıyı kentlerinin yanı sıra iç kesimdeki uzantılarının yiyecek ihtiyacını sağlamakla görevlendirildi.[78] Açıkçası, belediye kurumları daha önce artık mevta durumdaki "süper kumpanya"ların yerine getirdikleri işlevlerden bazılarını üstlendi.[79] Seçkin Floransa kumpanyalarının talihindeki büyük tersine dönüşe İki Sicilya topraklarının Angevin yönetimindeki Napoli ile Aragón yönetimindeki Sicilya arasında paylaşılmasının eşlik etmesi, rakip tüccarlara tahıl ticaretinde bir pay kapmaları için beklenen bir fırsat verdi.[80] Bu da sahneyi sonunda neredeyse kaçınılmaz bir nihai kapışmayla yüzleşmek zorunda olan Venedikli ve Cenovalı tüccarlara bıraktı. Chioggia savaşı değerli mal ticareti açısından meseleyi Venedik lehine çözdü, ama Sicilya tahıl ticareti daha çok Cenovalı tüccarların uğraş alanı olarak kaldı. Böylece Venedikli rakipleri kentin deniz imparatorluğuna yiyecek sağlamak üzere alışılmış biçimde Puglia'nın tarım kaynaklarına dadandı.

Büyük Veba Salgını sonrasında, Akdeniz'in belirlenmiş tahıl ambarları –İki Sicilya, Sardinya, Kuzey Afrika, Mısır, Romanya ve Kırım– öldürücü salgının yanı sıra savaşların aşırılıkları yüzünden aynı ölçüde sarsıldı ve havzanın zenginlik merkezlerini düzenli ve güvenilir bir biçimde besleyemez hale geldi.[81] Sözgelimi, öteden beri bir tahıl sepeti olan Mısır, Memlûk yönetimi altında veba salgını, nüfus azalışı, topraktan kaçış, sulama kanallarının ihmal edilişi ve düşük fiyatlar yüzünden sıkıntılar çekti ve kıtlıkların önüne geçmek için zaman zaman Sicilya'dan büyük miktarda buğday ithal etmek zorunda kaldı.[82] Tahıl piyasasını 1350'lerden sonra saran belirsizlikler nedeniyle, kent-devletler "içeride" topraklarını genişletmeye yönelik bir strateji izlediler ve tüccarların beslenme alanını büyütmek amacıyla kent-devletlere yakın bölgeleri ana kentin yönetimi altına almayı getirdi. Böyle bir süreç haliyle çok uzun bir

zaman aldı. Venedik'in Veneto'ya, Floransa'nın Toskana'ya, Cenova'nın Liguria'ya ve Milano'nun Lombardiya'ya dönüşmesi 14. yüzyıl sonlarında başladı.[83]

Toprakları genişletmek kısa vadede bu yayılan kent-devletlerin bazı ihtiyaçlarını ilk başta karşılamış olsa da, sonraki bölümde ele alacağımız üzere, değişken tahıl ticaretine uzun süreli bir çözüm bulmak makbul olduğu kadar zaruri bir yoldu. Kent-devletlerce bir süre önce ilhak edilmiş bölgelerden bazılarının tahıl gibi görece az kazançlı ürünlerde uzmanlaşmalarını gerektirecek bir işbölümünü benimseyc razı edilmelerine karşın, çok geçmeden daha kazançlı iş alanlarına yönelecekleri kesindi. *Contado*'lar [kırsal alanlar] 15. yüzyılda Venedik'in tahıl ihtiyacının bir kısmını belki karşıladı; ama bu oran 16. yüzyıl içinde düştü. Daha da önemlisi, tahıl ticareti stratejik bakımdan hassas bir işti: İthal edilen tahılları ekmeklik ürünlerde sıkıntı çeken liman kentlerine ve emperyal başkentlere ihraç etme kapasitesi kent-devletlere çok değerli bir siyasal manivela kazandırdı. Bu bakımdan tahıl ticareti bir zenginleşme kaynağı olmanın ötesinde öneme sahipti. Dolayısıyla ticari dolaşıma sokulan ve kent-devletlerin tüccarlarına teslim edilen tahılın hacmi, üreticilerin ya da mahsulü pazara sürmekten sorumlu yöneticilerin kaprislerine bırakılamazdı. Kent-devletlere ve imparatorluklara sürekli ve düzenli tahıl tedariki için güvenilir ve sistemli bir çözüme gerek vardı. Ancak Floransa kumpanyalarının ortadan kalkışı tahıl tedarikini çekişen kent-devletler arasındaki mücadelenin odağına oturttu. Ceneviz imparatorluğunun ticaret tabanında Sicilya ve Sardinya tahıl ambarları olarak kilit bir yer tutmaya başladı; Venedik imparatorluğu için de Ege kıyıları aynı konumu kazandı.[84] Fırtınalı *Reconquista döneminde* İber ve Anadolu (ve daha sonra İtalya) yarımadalarında hayvancılığın yükselmesi ve *pax Mongolica*'nın pekişmesi, işlenebilir toprakları ve ticari amaçlara elverişli tarım fazlasını daha da azalttı. Bu yüzden ekonomik yavaşlamanın ve Büyük Veba Salgını'ndan kaynaklanan can kaybının tahıla dönük talebi önemli ölçüde düşürdüğü dönemde bile düzenli tahıl tedariki bir sorun olarak kaldı.[85]

Akdeniz'in doğu kıyılarında daha önce Bizans'a ve beyliklere aitken Osmanlı yönetimine giren topraklara sıkça uğrayarak ekonomik kaynaklarından neredeyse tekel kuracak ölçüde yararlanan Venedikli ve Cenovalı tüccarlar gerçekten de Akdeniz ve Karadeniz'in efendileri konumundaydı – onlara yakıştırılan "hakanü'l-bahreyn" Osmanlı yöneticilerinin gıptayla baktığı ve şevkle ulaşmaya çalıştığı bir unvandı.[86] Doğu Akdeniz ticareti Osmanlılara durgun gibi görünse de, değerli mal ticaretinin en parlak döneminden çok önce Francesco Pegolotti'nin *La practica della mercatura* adlı kitabında önemli yer tutmaktaydı. Tuz ve tahıl taşıyan sıradan yük gemileri Akdeniz'in sularını aşmaya erken başlamıştı.[87] Atlantik kıyıları açıklarında yeni ufukların açılmasına ve Baltık ticaretinin yükselmesine kadar, Osmanlı dünyası –Cenova ve Venedik'in üzerinde hak iddia ettiği "Romanya"nın yanı sıra çevresindeki toprakları kapsayan ve bu nedenle "Romanya *redux*" olarak nitelendirilmesi uygun sayılabilecek olan bölge de dâhil– Venedik'e ve kardeş kent-devletlerine olağan olduğu kadar tercihli bir yaklaşımla erzak sağlamayı sürdürdü.[88] Zorlu Venedik'in Doğu Akdeniz üzerindeki nüfuzu sadece Ceneviz gücünün Ege ve Karadeniz'de 1380'lerden sonra azalmasıyla değil, Signoria'nın ciddi bir dağılma tehlikesiyle karşı karşıya olan Bizans imparatorluğunun yanı sıra daha önce Bizans yönetimindeki topraklarda mantar gibi biten beyliklere gittikçe daha fazla hükmetmesiyle artmıştı. Yüce Cumhuriyet aslında Bizans imparatorluğundaki çözülmenin ardından bölgenin siyasal haritasının yeniden çizilmesinden önce var olan ticari ilişkileri canlandırmaya istekliydi. Bu nedenle beylikler döneminde buğday, şarap ve sabun gibi ürünlerin Venedik komutası altında Ege sularından öbür yakaya taşınması sürdü.[89] Dahası, Signoria'nın elinde zaten Venedikli "göçmen"lerin anayurt için tahıl üretimiyle uğraştığı Negroponte [Euboia, Eğriboz] ve Candia [İráklion, Kandiye] vardı; 1479'dan sonra *stato da mar* [deniz devleti] Kıbrıs'ın kaynaklarını da harekete geçirdi. Venedik ticaretinde temel gıda ürünlerinin payı arttıkça, Aziz Marco tüccarlarının Doğu Akdeniz'in üretim ve ticaret şebekelerine dalışı derinleşti.

Cenovalı tüccarlar kendi faaliyet alanlarında benzer kuvvetlerin etkisine maruz kaldılar. Orta Asya ticaret güzergâhının tehlikeli hale gelmesiyle Karadeniz ticaretinden yoksun kalınca, Kuzey Afrika'dan Sardinya ve Sicilya'ya kadar İçdeniz'in İber kıyılarındaki ticari nüfuzlarını kolayca pekiştirdiler, çünkü konvoy seferi çerçevesinde Batı Akdeniz ve Atlantik sularında dolaşmaya zaten başlamışlardı. *Genova La Superba* bu doğrultuda Aragón hanedanının kapmaya çalıştığı ekonomik alan içinde imparatorluğunu yeniden kurdu ve bu süreçte Anjou hanedanıyla kapıştı. Mayorka krallığının 1343'te yeniden Aragón tahtının topraklarına katılması, tahtın kaderini, Cenovalı tüccarlar için şanslı bir tesadüfle, Mayorka tüccarlarının denizdeki yayılmasını yavaşlatan Sicilya *imbroglio*'suna [anlaşmazlığına][90] bağladı. Dahası, Kanarya, Cabo Verde, São Tomé ve Madeira adalarının kademeli olarak sömürgeleştirilmesinde Cenova'nın üstlendiği baskın rol, bu kenti Akdeniz bağlantılı Atlantik'e bir kapısı olan imparatorlukların, yani Portekiz, Kastilya ve Aragón'un gözünde değerli kıldı.[91] Çoğu durumda Aragón hanedanının Sicilya'nın batısındaki adaları ve kıyıları siyasal bünyesine katması bu yerlerin Cenovalı tüccarların ihtiyaçlarına tabi kılınmasıyla tamamlandı: Akdeniz'i Atlantik'e bağlayan mallar arasında tahıl, şeker ve altın en önemli mevkii aldı.[92]

Elbette, Doğu Akdeniz'in Venedikli tacirler için ve geniş Kastilya-Aragón topraklarının Cenovalı tüccarlar için çekiciliğini arttıran sadece tahıl ticareti değildi. Venedik dokuma sanayisindeki kriz yeni bir dinamiği harekete geçirdi. Schwaben kasabalarında ve kırsal kesiminde pazen üretiminin ölçeğindeki artışla birlikte, Doğu Akdeniz'den ve özellikle Suriye kıyılarından gelen pamuğa duyulan ihtiyaç da arttı. Sanayinin Schwaben kırsal kesimine taşındığı en yoğun dönem 1350'ler ile 1450'ler arası, yani Büyük Veba Salgını sonrasıydı. Pazen imalatı oradan Rheinland, Bavyera, Bohemya, Silezya, Macaristan ve Polonya'ya yayılmaya devam etti.[93] Venedikli tüccarlar açısından Akdeniz'in bir pamuk kaynağı olarak taşıdığı cazibe pamuk/dokuma imalatı bölgelerindeki genişlemenin akabinde hızla arttı.[94] Aynı dönemde Batı Akdeniz'de, İtalyan

kent-devletlerinin İber yününe gittikçe daha bağımlı hale gelişiyle ve hayvancılığa yönelişle birlikte, yüne dönük talep hızla yükselerek Cenovalı tüccarların ticari hizmetlerini gerektirdi. Böylece Aziz Marco ve Aziz Giorgio'nun kentlerine mensup tüccarlar, doğu yarısında pamuk ve batı yarısında yün olmak üzere, havzanın dokuma sanayilerine hammadde tedarikini memnuniyetle üstlendiler. Özetle, tahılların ve hammaddelerin Akdeniz ticaretinin repertuarına alınmasıyla birlikte, havzanın ekonomik yapısı değişik ve çok daha girişik bir biçime bürünüdü.

Bu bakımdan İtalyan kent-devletlerinin sürekli genişleyen faaliyet alanlarının yakın yörüngesi içinde kurulup şekillenen imparatorluklar Akdeniz dünya ekonomisinin pekişmesinde, yani onlara birçok ekonomik fırsat sağlayan bir süreçte ister istemez bir rol üstlendi. Sözgelimi, liman kentleri Dubrovnik ve daha az bir ölçüde Avlona'nın genişleyen Osmanlı topraklarına erişme olanağı –her ikisinin de aslında Venedik'in uzun gölgesi altında faaliyet göstermesine karşın–Adriya Körfezi'nde gemiciliğin 1380'lerden itibaren gelişmesine destek oldu.[95] Daha sonra Bâbıâli'nin 1442, 1458 ve 1481'de Ragusa tüccarlarına tanıdığı ayrıcalıklar ve kentin 1550'lerden itibaren ticaretten çekilen Cenova'nın denizcilik faaliyetlerini devralışı, Aziz Vlas'ın kentine ve dolayısıyla imparatorluğa uzun 16. yüzyılın refahından tam anlamıyla pay alma olanağını verdi. Osmanlı gemicilik filosunun toplam kapasitesinin 80.000 ton civarında olduğu 1570'lerde, Dubrovnik'in toplam gemicilik tonajı tek başına 25.000 ila 40.000 ton civarındaydı.[96] İspanyol imparatorluğu da kısmen *Reconquista* sürecinin getirdiği momentumdan, kısmen Sicilya ve Apulia tahıllarına, ayrıca maliye ve ticaretindeki Ceneviz idaresine bağımlılığından dolayı Akdeniz'e sıkıca demir atmıştı.

Fakat bundan Akdeniz'in paylaşılmasının Venedikli ve Cenovalı tüccarlar dışında herkesin zararına olduğu sonucu çıkmaz. Venedik, Cenova ve Narbonne tüccarlarıyla bazen rekabet ederek, bazen de işbirliği yaparak Akdeniz'in sularında dolaşan Katalonya ve Aragón ticaret gemileri, Endülüs tüccarlarının aşağı yukarı 13. yüzyıldan itibaren deniz ticaretindeki hâkimiyetlerini kaybetmelerinden çok

önce bütün ana uğrak limanlarında bir varlığa sahipti.[97] Cenevizlerin İçdeniz ile Kuzey Denizi arasında doğrudan ve düzenli deniz ulaşım hatlarını kurduğu ve Biskay Körfezi'nin değerli mal ticareti için yeni ve tamamlayıcı bir geçiş yerine dönüştüğü 1297'den sonra bile, Akdeniz Katalan tüccarların faaliyetlerinin ana odağı olarak kaldı. Bunun sebebi bir ölçüde Cenovalı ve ardından Venedikli tüccarların ve finansörlerin Kuzey Denizi'ne girişiyle canlanan deniz ulaşımı faaliyetinin yerel tüccarların canını epeyce sıkan bir gelişmeyle Hanse Birliği'ni Büyük Akdeniz ticaretinin yörüngesine çekmesiydi.[98] Böylece 14. yüzyıla kadar bu ticarete egemen olan Gaskonya, Bretanya ve Bask bölgesi tüccarlarının yerini Hanse Birliği'ne mensup tüccarlar aldı. Buna karşılık, kent-devletlerin *Mare Nostrum*'unda baharat ve biber ticaretlerinin harekete geçirdiği ekonomik faaliyetin canlılığı sayesinde, Barselona, Montpellier, Valencia ve Marsilya gibi daha küçük kentlerin tüccarları, Jacques Coeur'un Doğu Akdeniz'deki girişimlerin görüldüğü gibi, kısa süreli ve ucundan olsa bile havzanın ticari yaşamında yer almaya devam ettiler.[99] Özetle, imparatorluk kuran kent-devletlerin ve imparatorlukların kaderlerini sıkıca birbirine bağlayan ve bu kentlere emperyal devlet yapılarının ayakta kalmasında ve yayılmasında gerekli bir unsur olma gücünü kazandıran ilişki ilk başta 1250/1300-1450 ekonomik yavaşlaması sırasında kuruldu. Dahası, imparatorlukların ufak kent-devletlerce ehlileştirilmesi İçdeniz'de dolaşıma sokulan mallar yelpazesinin genişleyerek rutin bir şekilde sanayi ve ekmeklik tahıl ürünlerini kapsar hale gelmesine denk geldi.[100]

Uzun 16. Yüzyılda Kent-Devletler ve İmparatorluklar

İkiz kent-devletlerin havza imparatorlukları üzerindeki hükmünü sıkılaştıran ekonomik darboğaz uzun 16. yüzyılın başlamasıyla sona erdi. Ekonomik büyümenin 1450'lerden itibaren hız kazanmasıyla birlikte, Osmanlı hanedanı 1453'te Konstantinopolis'in fethiyle yeniden güç kazandı ve Aragón kralı Âlicenap 1458'de Anjou hanedanıyla çatışmasından zaferle çıktı. Emperyal yayılmanın

ufukta belirmesiyle birlikte, V. Karl'ın üyeleri arasında Venedik ve Floransa'nın da yer aldığı Cognac Birliği'ne yönelik doğrudan tehdidinin gösterdiği gibi, Venedik ve Cenova deniz mevzilerinin tehdit altına gireceği neredeyse kesindi artık. İmparatorlukların topraklarını genişletmeleri zamanla Kefe (1475), Sakız (1566), Kıbrıs (1571) ve Oran (1574) gibi yerlerin el değiştirmesine yol açtı.[101] Deniz imparatorluklarının bazı kolonilerini kaybetmeleri bir yana bırakılırsa, bölgenin siyasal manzarasındaki değişiklikler Venedik ya da Cenova'ya hemen zarar vermedi; zira her ikisi de gayri resmî imparatorluklarını 1250/1300-1450 döneminde sağlamlaştırmışlardı. Kastilya ve Aragón krallıklarının Napoli ve Sicilya (ve Granada) üzerinde hükümranlık kurmasının, o sırada Batı Akdeniz'de "uzaktan kumandayla yürüttükleri" ticari işlerde hayati bir konum kazanmış olan Cenovalı tüccarların ve bankerlerin aleyhine işlediği pek söylenemezdi.[102] Nitekim, Liguria tüccarları Sicilya'nın şeker üretimini düzenleme ve adadan ipek ticaretini yürütme işini fiilen sürdürdü – üstelik Aragón idaresine rağmen değil, onun sayesinde. Venedik de Doğu Akdeniz'deki ticari alanını benzer biçimde genişletti ve aynı şekilde Osmanlı yayılması ona köstek değil, destek oldu. Sözgelimi, Phokaia [Foça] şap madenleri tekeli yüzyıla yakın bir süre Cenevizlerin elinde kaldıktan sonra Osmanlı yönetimince 1455'te iptal edildi, ama 1463'te ve tekrar 1481'de Venediklilere devredildi.[103] Daha da önemlisi, Portekiz'i Hint Okyanusu'ndan çıkarma çabaları ne kadar etkisiz olursa olsun, Osmanlılar 16. yüzyılın ikinci yarısında eski Doğu Akdeniz güzergâhının ve ona bağlı olarak Venedik deniz gücünün canlanmasında belirli bir rol oynadı.[104]

"Şehirlerin kraliçesi" Konstantinopolis'in kaybı bile İtalyan kent-devletlerine başka koşullarda olabileceğinden daha az zarar verdi. Moğol imparatorluğunun dağılmasının ardından Karadeniz ticaretinin kaçınılmaz olarak küçülmesi kentin ekonomik değerini zaten hatırı sayılır ölçüde düşürmüştü. Cenevizler açısından bakılınca, Pera'dan alınan vergiler 1334'te 1,9 milyon £ iken, 1391'de 1,2 milyon £ ve 1423'te 234.000 £ düzeyine geriledi.[105] Ticaretteki daralma ve gelirlerdeki düşüş Cenovalı tüccarların Karadeniz'den

ayrılışını hızlandırdı. Kuzey Afrika'da 1509–1511 arasında Pedro Navarro'nun öncülük ettiği İspanyol ilerleyişi Aziz Giorgio tüccarlarını "Ceneviz Afrika"sından nasıl sökmediyse, Kıbrıs'ın 1571'de Osmanlılarca fethi de Venedik'in baharat ticaretini düzenleme rolünü tehlikeye düşürmedi. Aslında, Osmanlıların Selanik (1430) ve Konstantinopolis'i (1453) ele geçirmesi, Aragón kralı II. Juan'ın Barselona'yı (1472) alması ve Marsilya'nın (1481) –aynı şekilde Provence bölgesinin– Fransız topraklarına katılması dönemin başat kent-devletlerini pek başarılı olamadan taklit etmeye çalışan şanlı kentlerin hükmüne son verdi. Ve de uzun 16. yüzyılda, ikiz kent-devletlerin uğradığı toprak kayıplarına rağmen, Akdeniz sıkı biçimde Aziz Marco ve Aziz Giorgio cumhuriyetlerinin egemenliğinde kaldı. Bunun açık göstergesi 1470'lerde, yani Konstantinopolis'in Serenissima pençesinden çıkışından sadece yirmi yıl sonra Venedik'te hiç kimsenin "artık Türklere aldırıyor" gibi görünmemsiydi. Girit (ve Kıbrıs) Venedik yönetiminde olduğu sürece, Akdeniz'den geçen ticaret Venedik'in büyük ganimeti olarak kaldı.[106] Signoria ve Bâbıâli'nin 1479–1645 arasında, yani aşağı yukarı uzun 16. yüzyılda sadece üç kez savaşa tutuşması ve her askerî kapışmanın en fazla üç yıl sürmesi anlamlıdır. Osmanlı imparatorluğu toprak genişliği bakımından doruk noktasına 1595'te ulaştı ve Habsburg imparatorluğu en zayıf konumda olduğu 17. yüzyılda bile önemli toprak kaybına uğramadı.[107] Aslında, Cenovalı bankerler Sevilla'yı (Madrid aracılığıyla) Atlantik'e bakan "göz" olarak belirlediler ve Signoria'yı Bâbıâli'yle kader birliğini yönelten bağ Hint Okyanusu'ndaki gelişmeler ışığında sadece daha da güçlendi.

Yani, imparatorlukların topraklarını genişletmeleri kent-devletler için değerli olan ekonomik alanın zararına işlemedi her zaman. Emperyal ve cumhuriyetçi devlet yapılarının çıkarları arasındaki karşılıklı bağlılığın düzeyi göz önünde tutulunca, imparatorlukların kent-devletlerin geçimlerini sağladıkları pazarlar üzerindeki etkilerini ya da nüfuzlarını genişlettikleri durumlarda bile, kent-devletlerin bu pazarlardaki yenilenmelerden yarar sağlamaları paradoksal bir gelişme değildi. Osmanlı hanedanı altında,

can alıcı deniz ulaşımı noktalarıyla Ege kıyılarından Küçük Ermenistan kıyılarına kadar uzanan ve daha sonraları *Oltramare*'yi da içine alan geniş ve birleşik bir ekonomik alan kurulması Venedikli tüccarların işine de son derece yaradı. Serenissima aynı dönemde Osmanlı imparatorluğunun gerek Basra Körfezi yoluyla Hint Okyanusu'na doğru yayılmasından, gerekse Kızıldeniz'deki egemenliğini pekiştirmesinden kazançlı çıktı; her iki gelişme sonuçta baharat ticaretinin canlanmasına destek oldu.[108] Dahası, 1552'ye kadar İskenderiye'yle sınırlı kalan Venedikli tüccarlar, oldukça şaşırtıcı ve hoşnut edici bir kararla "Kahire'de dükkân açma" hakkını elde etti ve böylece Hint Okyanusu'yla "ticaretin tam da can damarına" sızma fırsatını buldu.[109] Baharat ticaretinde önemli bir antrepo olan Mekke'de yıllık gümrük geliri 16. yüzyılın sonunda başına oranla oldukça yüksekti; 1587'de tahmini meblağ toplam 150.000 altın dukayı bulurken, 16. yüzyıl başlarında ancak 90.000 dukaydı. Kahire'deki baharat tüccarları 17. yüzyıl başlarında yaptıkları ithalatı karşılamak üzere Mekkc'yc hâlâ büyük miktarda gümüş taşımaktaydılar, hem de böyle bir girişimin beraberinde getirdiği tehlikelere rağmen.[110] Başka bir deyişle, Osmanlı topraklarının genişlemesi Doğu Akdeniz ticaretinde bir yavaşlamayı getirmediği gibi, Venedik çıkarlarına zarar da vermedi. Aslında imparatorluğun güneye doğru yayılması 16. yüzyılın ilk yarısında Goa ve Hürmüz'de artan Lusitania varlığı yüzünden baharat ticaretinde görülen yavaşlamanın bir yansımasıydı.[111] Buna bağlı ticari durgunluk ve baharat ticareti gelirlerindeki düşüş Memlûklar açısından güçlü Moğol ordularının en sert saldırıları karşısında bile ayakta kalmış bir imparatorluğun 1517'de yıkılmasına mal oldu.

Benzer bir şekilde, okyanus aşırı yolculukların öncüleri arasında yer alan Cenovalı tüccarlar Atlantik'teki adaların sömürgeleştirilip yerleşime açılmasından ve İber imparatorluklarının topraklarını genişletmelerinden yararlandı. Atlantik ticaretine yön veren ve hazine filolarını barındıran Sevilla kentinde Ceneviz nüfusu 15. yüzyılın ilk yarısında ikiye katlandı ve 1500-1550 döneminde yeni doruklara çıktı.[112] Habsburg imparatorluğunun topraklarını geniş-

letmesi Cenevizlerin engelle karşılaşmadan Sardinya ve Sicilya'ya girmelerini sağladı: Sicilya'dan tahıl ihracatı 16. yüzyılın dönümünde yılda 100.000 *salme*'ye ulaştı ve daha sonra yılda 120.000-150.000 *salme* arasında bir seyir izledi.[113] Okyanus yolculukları Cenovalı tüccarların yeni plantasyon alanları ve ürünleri üzerindeki egemenliğini genişleterek, Akdeniz'in ekonomik refahına bağımlılığı azalttı. Cenovalı tüccarlar 1550'lerden sonra Tiren Denizi ve başka yerlerdeki denizcilik faaliyetlerinin bir bölümünü, Akdeniz'deki baharat ticaretinin kesildiği ve Venedik'in en aciz konumda olduğu 16. yüzyılın ilk yarısında ticari girişim alanını genişleten Ragusa tüccarlarına kaptırdı.[114] Bu tüccarlar Sicilya buğdayının ve tuzunun taşınmasını devraldı; İspanya, Atlantik ve Doğu Akdeniz'e uzun mesafeli yolculukların kontrolünü ele geçirdi; tahıl için Doğu Akdeniz kıyılarını dolaştı.[115] Daha sonra Cenevizlerin çekilmesiyle oluşan boşluğu kuzeyliler derhal doldurdu. Kısacası, Habsburg imparatorluğunun Atlantik yoluyla Akdeniz'den Filipinler'e kadar yayılmasına ve Osmanlı imparatorluğunun güneye doğru genişleyerek, Memlûk topraklarının yanı sıra Kuzey Afrika'nın kıyı şeritlerini almasına karşın, kent-devletler 1450-1650 döneminde hesaba katılması gereken birer güç olarak kaldılar.

İçdeniz'in 1380'lerden itibaren bölünmesi ve temel gıda ürünleri ticaretinin sistemli biçimde bölgenin ekonomi akışlarına katılması, Venedikli ve Cenovalı tüccarları havzanın kendilerine ait yarılarında faaliyetlerinin esasını eskisinde daha sıkı biçimde sağlama almaya zorladı. Bunun sonucunda Venedikli tüccarlar Doğu Akdeniz'in yerleşik ticaret dünyasına dalarak zengin baharat ve biber ticaretlerinde yer alırlarken, Cenovalı tüccarlar Baltık'la düzenli bir bağlantı kurma girişimlerine öncülük ederek, altın ve köle peşinde Afrika'nın içlerine yöneldiler ve süreç içinde faaliyet alanlarını hatırı sayılır ölçüde genişlettiler. Doğu Akdeniz'deki rekabetin 1380'lerden sonra çözüme bağlanmasıyla ve bu rakip kentlerin faaliyet alanları arasında açık seçik bir sınırın çizilmesiyle birlikte, çalışma tarzları arasındaki ayrım da özellikle belirginleşti. Hiç kuşkusuz, İçdeniz'in iki deniz imparatorluğunun faaliyetlerindeki

örgütsel ve idari farklılıklar nispeten erken bir dönemde ortaya çıktı. Tarihsel olarak bakıldığında "Venedik'te devlet, Cenova'da ise sermaye her şey demekti."[116] Yüce Cumhuriyet anakara toprakları üzerinde sıkı denetim uygulayarak, denizaşırı imparatorluğunu idare etmek üzere atadığı koloni valileri sıkı bir gözetim altında tuttu; buna karşılık Cenova'ya özgü "herkese açık yarış" yaklaşımı, sahip olduğu toprakların çoğu kez ana kentte belirlenmiş politikalara uymak yerine başına buyruk davranan bağımsız ailelerin eline geçmesine yol açtı.[117] Doğu Akdeniz'de Aziz Marco tüccarlarının egemenliğine hiç girmemiş ya da çok az girmiş köklü ve kapsamlı ticaret şebekelerini ellerinde tutan yerleşik imparatorluklarla iş yapma zorunluluğu, Venedik devletinin hizmetlerini ve bunların daha da güçlendirilmesini gerekli kıldı.[118] Cenova açısından ise, Batı Akdeniz'in ve özellikle Atlantik'in herkese açık ortamının kolonileşmeye, göçmenlere ve plantasyonlara şekil vermesi nedeniyle, başıboş bırakılan ve eli güçlendirilen para erbabı bu alarga ortamda kendisine benzeyen bir dünya kurdu.

Eğer siyasal himayedeki değişiklikler, daha önce ileri sürüldüğü gibi, kent-devletlerin 1450-1650 döneminde Akdeniz üzerindeki nüfuzunu temelde değiştiremediyse, bunun dünya ekonomisindeki işbölümünde sürekli yenilenmelerde yatan köklü sebepleri vardı.[119] Bu yenilenmeler 16. yüzyılın ilk yarısında, Fugger ailesinin iki merkezi arasında uzanan kuzeye dönük Anvers-Augsburg ekseni boyunca yaşanan gelişmelerin Akdeniz havzasında ortaya çıkan gelişmeleri gölgede bıraktığı bir dönemde baharat ticaretinin aksamasıyla hızlandı.[120] Yenilenmelerden bazıları daha 15. yüzyılda sağlam temele oturmuştu ve Akdeniz tüccarlarının Doğu Akdeniz'in değerli mal ticaretinin ötesine bakmak zorunda kaldığı 16. yüzyılın ilk yarısında baharat ticaretinin kesintiye uğramasıyla momentum kazandı. Zaman içinde şeker ve pamuk gibi ürünlerin ticari ve nispeten büyük ölçekli ekiminin batıya dönük bir yönelişle Akdeniz'in önce doğu ve sonra batı kesiminden başka yerlere taşınması sonucunda üretim alanlarının dağılımı bir yenilenme sürecinden geçti; Doğu ürünleri sonunda Atlantik'te kalıcı bir yurt buldu.[121]

Doğu ürünlerinin yayılmasında ve yeni ortamlara uyum sağlamasında Doğu Akdeniz'in ne ölçüde ana sahne işlevini gördüğü, Kuzey Afrika'nın *patrie des Islams* [Dâr'ül İslam] içinde kalan batı kıyılarının 13. ve 14. yüzyıllarda bu ürünlere ulaşabilmesini Magrip yoluyla Endülüs'e varan karasal mecraların değil, (Visconti tarikatına mensup) Cenovalı tüccarların Doğu Akdeniz ile Kuzey Afrika arasındaki ticari ilişkilerinin sağladığı olgusuyla ortaya konabilir.[122] Bunun anlamı 15. yüzyıla girilirken durumun köklü biçimde değişmiş olmasıydı. O sırada bu kıyılar Cenovalı ve Portekizli tüccarların nüfuzu altına girerken, şeker ve pamuk alanları işlevini görme yükünü üstlenmişti.[123] *Ultramar*'ı değerli ürünlerinden yoksun bırakan ve sonraki kesimde ana hatlarıyla anlatılacağı üzere, Doğu ürünlerinin başlıca ekim alanlarının dağılımını değiştiren batıya doğru bitki göçünün bir sonucu olarak, ikiz kent-devletlerin Doğu Akdeniz'deki koloni mevzilerini kaybedişleri bir ya da iki yüzyıl önce olabileceği ölçüde ekonomik refah düzeyleriyle ilişkili olmaktan artık çıktı. Haliyle bu durum yüzü Atlantik'e dönük Cenova için Venedik'e oranla daha da geçerliydi.

Ancak Doğu Akdeniz'e yönelik gümüş akışı sayesinde, kazançlı mallara dönük talep 1620'lere ve hatta belki 1650'lere kadar yüksek düzeyde kaldı: Akdeniz'e serpişmiş adalar ve kıyı ovaları pamuk ve şeker üretmeye devam etti. 17. yüzyıl krizinin 1620/1650'de başlamasıyla birlikte, Karayip kıyıları boyunca "şeker devrimi" ciddi biçimde mayalanmaya yüz tutarken, küresel işbölümündeki yenilenmeler havzada ağırlığını duyurmaya başladı.[124] 16. yüzyılda gemiler İstanbul'dan Madeira adalarına şeker taşımaktaydı. Dolayısıyla denizin asıl bekçisi Serenissima'ya kafa tutmalar başta Cenova olmak üzere esas olarak Akdeniz'in içinden ve dışından geldi, üstelik 16. yüzyıl içinde defalarca karşı karşıya gelen iki geniş imparatorluğun, yani Habsburgların ve Osmanlıların gölgede bırakıcı varlığına rağmen. İleride ele alacağımız üzere, bölgesel işbölümünü yenileme yoluyla bu değerli ürünlerin batıya dönük bir yönelişle yeni ekim alanlarına taşınması, Cenovalı ve daha az bir ölçüde Venedikli tüccarları Osmanlı ve Habsburg hanedanlarının toprakları-

nı genişletmelerinin tam etkisinden korudu.

Akdeniz genelindeki işbölümünde, güçlerini koruma uğraşı içindeki önde gelen kent-devletler açısından aşikâr önemde olduğu anlaşılan ilave bir yenilenme unsuru görece yeni bir şeydi: İthalatı ikame edici sanayileşme süreci. Kent-devletlerce 16. yüzyıldan itibaren (Venedik'te dokumacılık, cam yapımı, ayna yapımı, kimya ve metalürji sanayisi alanlarında) imalatı yayma stratejisi, İçdeniz'den geçen ekonomi akışlarının niteliğini ve bileşimini Serenissima yararına değiştirdi.[125] İthal ikamesi sadece Venedik'in "denizaşırı" kaynaklı mallara dönük talebinin hacmini azaltarak çok taraflı ticaret bilançosunu düzeltmekle kalmadı; ona imalat alanında daha sonra16. yüzyılın ikinci yarısında denizdeki uzun süreli üstünlüğünü tamamlayacak bir üstünlük de sağladı. 17. yüzyıl krizinin başlaması dokuma üreticileri arasındaki rekabeti keskinleştirdiği için, zamanla kentsel imalat dalgasını sona erdirdi ve kent-devletlere uzun 16. yüzyılda en parlak dönemlerini uzatma fırsatını vermiş olan sanayi üstünlüğünü sarstı.[126] 16. yüzyılın sonuna varıldığında, Ege'deki Osmanlı deniz limanlarından gelen ipek, pamuk ve daha az bir ölçüde yün ile İber deniz limanları Bilbao, Cádiz, Barselona ve Alicante'den gelen yün İtalyan kent-devletlerinin dokuma sanayilerine ve İngiliz-Felemenk imalat kompleksine hammadde sağlar hale gelmişti.

Bu bakımdan uzun 16. yüzyılın emperyal *redux*'u [dirilişi] ikiz kentlerin Akdeniz genelindeki ekonomi akışları üzerinde ayrıcalıklı denetim kurmaya çalışmasının ve bunu uygulamasının önünde hiç de aşılmaz bir engel değildi. Evet, baharat ticaretinin 16. yüzyılın ikinci yarısında eski güzergâhına dönmesine ve Ceneviz *nobili*'nin Amerikan gümüşünü Doğu Akdeniz'e aktarma işini üstlenmesine karşın, Kuzey Denizi'ne yönelik biber ve baharatın çok ağırlıklı bir kısmı 1630'lardan sonra İçdeniz'i devre dışı bırakarak Şiddetli Fırtınalar Burnu'nun çevresinden dönen bir rota izledi. Ama baharat ticaretinin geride bıraktığı boşluk neredeyse anında ipek, kısa bir sürc sonra kahve ve esrar, en sonunda da pamuklu dokumalar ve pamuk tarafından dolduruldu[127] – Timurlu imparatorluğunun çö-

küşünden sonra Karadeniz ticaretinin geçirdiği dönüşümle, Orta Asya üzerinden yürütülen değerli mal ticaretinin yerini yerel keresteye, tahıla, Kafkasyalı kölelere, balık ve havyara dayalı ticaretin almasına benzer bir durumdu bu.[128] Hacim bakımından 16. yüzyıla göre azalmakla birlikte, bölgeden geçen ekonomi akışları 1650'lerden sonra hâlâ hatırı sayılır düzeydeydi.[129] Ve de bekleneceği üzere, bu akışlarda değerli mal ticaretinin payı hem mutlak, hem de göreli anlamda düştü.

Venedikli tüccarlar dünya ekonomisi merkezinin kuzeye doğru kayışından sonra kaçınılmaz olarak geriledi. Bu ticaret erbabı yüzyıllarca müstesna önem taşımış olan değerli mal ticaretinin kesilmesinden zarar gördü; ancak Venedik ticari donanmasının Akdeniz ticaret dünyasındaki varlığı sağlam kaldı. Livorno ve Trieste'ye 1775'te uğrayan 4.421 gemi içinde Venedik bayraklı olanlar 4.000'in üzerindeydi.[130] Gemilerinin daha küçük olması nedeniyle, Venedik'in toplam tonajdaki payı bu rakamların akla getirebileceğinden daha düşüktü; ama limanı işlemeye ve tüccarları çalışmaya devam etti. Her iki kent-devlet de becerilerine yeni işlerlikler kazandırdı, girişim alanlarını değiştirdi ve fırsat çıktığında Doğu Akdeniz'e döndü; örneğin, Napolyon savaşları sırasında Venedikliler Fransız tüccarların enterne edilmesinden yararlandı.

Benzer bir şekilde, Cenovalı bankerler İspanyol tahtının 1595, 1607, 1627 ve 1647'de içine düştüğü badirelere ve iflâslara defalarca dayanmak zorunda kaldı. Her ne kadar bankerleri dünya ekonomisinin servetini çekip çevirme gücünü yitirse de, kent önemli bir gümüş pazarı olarak kaldı. 17. ve 18. yüzyıllarda Akdeniz üzerinden Asya ticaret dünyasına her yıl 50 ton gümüş taşındı.[131] 17. yüzyılın sonunda bile, "İngiliz, Felemenk gemilerinin ambarlarında muazzam gümüş sevkiyatı hâlâ Cenova'ya ulaşmaktaydı."[132] Ve de şaşırtıcı olmayan bir biçimde, Cenevizler 17. yüzyıl sonlarında Sevilla'dan geçen ticaretin önemli bir kısmını hâlâ denetlemekteydi: Bu ticaretteki payları 1670'te yüzde 19'du.[133] Yine 1670'lerde olduğu gibi uygun fırsat çıkınca, para basacak metal sıkıntısı çeken Osmanlı limanlarına ipek karşılığında sahte para taşıdılar.[134] Ceno-

valı bankerler 18. yüzyılda Marsilya'nın Doğu Akdeniz'le yürüttüğü başarılı ticaretin büyük bir bölümünü finanse ettiler.

Yani, Venedik ticaret erbabı ve Ceneviz yüksek finansı, ekonomik faaliyetteki azalış ve servetteki düşüş karşısında uyum yeteneğine ve esnekliğe sahip olduğunu gösterdi. Bu esneklik gösterisinde çok büyük önem taşıyan husus, her şeyden önce Cenovalı bankerlerin 16. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıl ortalarına kadar Habsburg topraklarından geçen serveti idare etmede oynadıkları roldü. Amerikan gümüşünü havzaya akıtmada sergiledikleri finansal yetenek ve beceri Akdeniz'in solma sürecinin neredeyse düzgün ve sakin bir şekilde ilerlemesini sağladı. İtalyan kent-devletlerinin sonbaharı ne kadar kaçınılmaz olursa olsun, sakin sularında onlara fiilen kafa tutacak ve hele onları yerinden edecek tek bir güç ortaya çıkamadı. Ceneviz çağından sonra bile, yeni ticari filoların Akdeniz'deki hükmü, İngiliz ve Fransız örneklerinde görüldüğü gibi, çok zayıf ya da kısa ömürlü oldu yahut Yunan ticaret filosu örneğinde görüldüğü gibi, öne çıkan güçlerin nüfuz kurma girişimleri sınırlı bir düzeyin ötesine geçemedi.[135] Yahudi tüccarların doğuya doğru yönelişi ve Venedikliler için özellikle değerli (yün, sof ve şap gibi) ürünlerin toptan ticaretinin elde ettiği konum kısa bir erimli olgu olarak kaldı.[136] Öte yandan, çoğunlukla karadan yürütülen ve Ermeni tüccarlarca yürütülen Safevi ipek ticareti, kent-devletlerin ticari faaliyetlerindeki derinliğe ve genişliğe ulaşamadı.[137] Elbette Venedik deniz gücünün aleyhine bir gelişmeyle, Fransız tüccarların 18. yüzyılda Akdeniz'de daha büyük bir role kavuştuğu ve ünlü Rum tüccarların ortaya çıkışıyla sahanın daha kalabalıklaştığı söylenebilir. Ama *caravane* (taşımacılık) işinin hacim ve değer bakımından artışı, yeni rakiplerin oturmuş ve kalıcı bir alışveriş şebekesi kurmadaki yetersizliğine de işaret eder. Sonuçta, bunlar alımlarının karşılığını ödeyebilmek amacıyla para kazanmaya yönelik denizcilik hizmetlerini sunma yoluna başvurmak zorunda kaldılar; oysa Venedik ve Cenova egemenliğinin doruğunda böyle bir durumdan pek söz edilemezdi.[138] Dünya ekonomisi merkezinin Akdeniz dışına kayışı ve bunu izleyen ekonomik bozulma, tek bir gücün Akde-

niz'de sulta kuramayışının nedenleri ve apaçık göstergeleriydi.

Kalıcı bir kafa tutuşun yokluğunda, tüccar cumhuriyetler Akdeniz'deki varlıklarını epey küçülmüş haliyle korudukları gibi, ek uğraş alanları da yarattılar. Üçüncü bölümde ele alınacağı üzere, kapsamlı bir dağıtım sistemini ustalıkla yarattılar, gelişkin bir mal ve para akışları şebekesi kurup yönettiler, Balkanlar ve ötesindeki kara ticaretinde yeni ve genişleyen bir rol üstlendiler.[139] Bu bakımdan, altın çağının çöküş sürecinde işlerinin gidişatını ölçmek amacıyla Venedik'in sadece deniz ticareti hacmini ya da filosunun büyüklüğünü esas almak, faaliyetlerini çeşitlendirme becerisinin ya da 17. yüzyılda kara ticaretinde elde ettiği önemli yerin tam hakkını vermede yetersiz kalır. Venedik 18. yüzyılda şaşaalı döneminin kimliğinden çok uzak olsa da, bütün kuzeyli rakiplerinin dünya ekonomisine yeni katılan bölgelerde rekabet etmek üzere çoktan Akdeniz'i terk etmiş olmaları nedeniyle, Doğu Akdeniz'deki ticari varlığını geliştirme yolundaydı.[140] Çağlarının kapanışında bile İtalyan kent-devletleri birlikte *Mare Nostrum*'un kaderini ve değişim istikametini hatırı sayılır ölçüde etkilemeye devam ettiler. Akdeniz'in birliği genellikle sanıldığı gibi sonbahar çağına girişiyle beraber çatlamadı; rakipsiz saltanatları geri dönülmez bir sona doğru giden kent-devletlerin çabalarıyla yeni bir temelde başka bir kalıba döküldü.[141] İtalyan kent-devletlerinin 17. ve 18. yüzyıllarda havza için belirlediği yol ayrıntılı bir resim halinde olmazsa bile genel hatlarıyla ortaya konulmadığı sürece, İçdeniz'in kader çizgisi yeterli ölçüde saptanamaz.

Bu referans çerçevesi içinde, bir zamanların güçlü kent-devletlerinin batışı Akdeniz tarihinin seyrini şekillendirir; ona 15. ve 16. yüzyıllardaki yükselişlerinin belirlediğine benzemeyen belirli düzeyde bir insicam ve birlik kazandırır.[142] Bir başka şekilde belirtmek gerekirse, alışılmış yaklaşımla Akdeniz'in altın çağına hasredilen bütüncül analizlerin sadece en parlak dönemiyle sınırlı tutulmayarak, gerileyişine ve çöküşüne kadar da götürülmesi gerekir. Ama aynı sebeple, bundan Akdeniz'in solmasının çerçevesini geçici olarak çizen ve havzanın kaderini şekillendiren gelişmelere

sırf ikiz kent-devletlerin prizmasından bakılması gerektiği sonucu çıkmaz. Bu ikiz kent-devletlerin karşılaştığı badirelerin genel olarak havzanın yaşadığı badirelerle denk tutulması gerekmez. Kuzeyli gemilerin ve tüccarların bölgeye girişi Venedikliler için ne kadar can sıkıcı olursa olsun, aynı şey Akdeniz'in bütün sakinleri için de geçerli değildi. Sözgelimi, Osmanlılar açısından bu durum oyuncu kadrosunda bir değişimi getirerek, Bâbıâli'ye boğucu baskısını kırmaya çalıştığı Venediklilere karşı kuzeylileri kullanma şansını verdi.[143] Venediklilerin Osmanlı sarayını algılayışı ve sunuşu kuzeylilerin Akdeniz'e girişinden sonra kesin dönüşüm geçirdi.[144] Keza, Ceneviz çağı kapandığında, Kastilya tahtı bankerlik hizmeti verme konumunu hemen Portekizli *marrano* bankerler doldurdu.[145] Bununla birlikte, bölgenin uzun serüveninin gelişimini verirken, kent-devletlerin Akdeniz'deki üstünlüğünü sarsan dinamiklere göre çerçevesi çizilmiş bir bütüncül perspektifin önemi ne kadar vurgulansa azdır. Dolayısıyla sonraki kesim havzanın uzun 16. yüzyılda tanık olduğu dönüşümleri, Ceneviz çağına özel vurguyla bu bütüncül referans çerçevesi içinde analiz etmekte ve bu çağın 1450-1560 döneminin yönelimlerine nasıl damgasını vurduğunu göstermektedir.

Ceneviz Çağı

İhtişamının doruğundaki Akdeniz, Venediklilerce sevgi ifadesi olarak *Mare Nostrum* diye nitelendirilse de, denizin kendisinden çok daha geniş bir ekonomik alanı kapsamaktaydı. İçdeniz o sırada denizciliğe dayalı daha büyük bir ekonomik alanın, Braudel'in ifadesiyle "Büyük Akdeniz"in ayrılmaz parçasıydı.[146] Ancak 17. yüzyılın ortalarına doğru, bir zamanların canlı, kozmopolit ve geniş denizi düpedüz sakin bir suya, eski kimliğinin soluk bir gölgesine dönüştü. Kapitalist dünya ekonomisinin 1450'den itibaren coğrafi yayılışı, Büyük Akdeniz'in kökleri Hint Okyanusu, Atlantik ve Sahra'ya dayanan bütün kollarının İçdeniz'den başka yerlere sapmasına yol açacak ölçüde küresel ekonomik alanı yeniden şekillendirmişti.

Uzun 16. yüzyılın emperyal *redux*'una [dirilişine] rağmen, üç süreç Akdeniz'in ekonomik altyapısını uzun 16. yüzyılda topraklarını genişletme eğilimi içindeki imparatorluklardan ziyade kent-devletlerin yararına köklü biçimde dönüşüme uğrattı.[147] Üç yönlü olan bu süreçler kapsamlı ve köklüydü. Ortaya çıkışlarının 1450'leri izleyen döneme kadar inmesine karşın, Ceneviz çağında 1550'lerden itibaren momentum kazandılar.

Birincisi, Akdeniz'e serpişmiş adalara taşınmaları ve oralarda görece daha sağlam bir ölçekte yetiştirilmeleri sağlanan Doğu ürünlerinin ekimindeki coğrafi hareketlilik, bu bitki göçünün başını çeken kent-devletleri, uzun 16. yüzyılda imparatorlukların topraklarını genişletme sürecinin dışında tuttu. Baharat ticaretinin tekrar başlamasından yirmi yıl sonra Kıbrıs'ın elden çıkışı ilk başta göründüğü kadar zarar vermedi, çünkü Bâbıâli'ye 100.000 duka tutarında yıllık bir ödeme Venedik'e mevzilerinden bazılarını yeniden kazandırdı.[148] İkincisi, Akdeniz'in her yanında küçük ev sanayilerinin çoğalması pamuk ve ipek gibi hammaddelere dönük talebi canlandırdı ve bu ürünlerin ticareti büyük ölçüde kent-devletlerin ticari kuruluşlarının denetimine girdi. İkiz kentlerin ticari ve finansal bakımdan birçok kaynağa ve beceriye sahip tüccarları, faaliyet alanlarının olağanüstü genişliği sayesinde, imalatın ikincil kasabalara ve ücra kırsal kesimlere coğrafi yayılışından haliyle tam yararlandı. Kentsel mahallerin ve kentsel merkezlerde imalatı düzenleyen belediye mevzuatının devre dışı bırakılması, bu ticaret erbabının yatırım alanlarını genişletti. Pamuk ve ipek çok çeşitli dokumaların ortaya çıkışında kilit bir rol oynadı ve yünlü dokumalara dayalı rekabetin büyük ölçüde savuşturulabileceği paha biçilmez kapalı pazarların yaratılmasını kolaylaştırdı. Üçüncü, Doğu Akdeniz'de sadece 1620'lere kadar sürse bile baharat ticaretinin yeniden başlaması ve Kastilya tahtının 17. yüzyıl ortalarına kadar Cenova'nın verdiği borçlara finansal bağımlılığı, kent-devletler ile emperyal iktidar merkezleri arasında yeni bir yakınlaşma doğurdu. Bir yandan bölgedeki ticari dünyanın ekonomik odağının tedricen kuzeye doğru bir kayışla Doğu Akdeniz'den Ege'ye taşınışı ve Os-

manlılarla ilgili meselelerde İstanbul'un artan varlığı, diğer yandan Atlantik ticaretinin öne çıkışı ve Kastilya'da Madrid'in ezici varlık kazanışı 16. yüzyılın ikinci yarısında havzanın karşıt uçlarında iki yeni büyüme kutbu yarattı.[149]

Bu üç süreç imparatorluklar ile kent-devletler arasındaki ilişkileri yeni bir kalıba döktü ve önde gelen kentlerin bir emperyal genişleme yaşanırken, Akdeniz haritasının 1450-1650 döneminde yeniden çizilişinin yakın sonuçlarından kaçınmasını sağladı. Her üç sürecin kardeş kentine oranla Cenova'nın işine daha çok yaramasına karşın, bu durum Venedik'in etki alanı içinde kalan Akdeniz'in uzun 16. yüzyılın ekonomik yararlarından geri kalmasını getirmedi.

Yukarıda belirtilen birinci yönelim Doğu ürünlerinin ve işlenebilir topraklarda ticari üretimin göçüydü. Ekonomik faaliyetin ağırlık merkezinin Akdeniz kıyılarından önce Baltık ve Kuzey denizlerine ve ardından Atlantik'e kayışıyla birlikte, Ceneviz çağında İtalyan kent-devletleri ekonomik güç bakımından Amsterdam'ın (ve Felemenk Birleşik Eyaletleri'nin) gölgesinde kaldı. Böylece bir yandan gemi yapımı ve dokumacılık gibi kilit sanayiler "zeytin ağacı sınırının ötesindeki" bölgelere taşındı; kuzeyli tüccarların elinde değerli mal ticareti mekân ve mahiyet değiştirdi; biracılık gibi yeni uzmanlaşma alanları geliştirilip Alpler'in kuzeyine yöneltildi; balıkçılık ve mandıracılık da en çarpıcı ilerlemeleri orada gösterdi.[150] Diğer yandan, şeker ve pamuk gibi emek-yoğun üretim işleri gittikçe daha fazla köle işgücünün ve Atlantik bölgesinin özel alanı haline geldi; Habsburg ve Portekiz imparatorluklarının topraklarını genişletmelerinden dolayı, bu bölgede köleler bolca vardı ve toprağı bitkin düşüren böyle ürünler için geniş araziler sağlamak mümkündü.[151]

Akdeniz'den çıkış Doğu ürünleriyle sınırlı değildi: Şekerin ticari ekimini angaryaya bağlayan dinamik sistemliydi ve bu nedenle tahıl tarımında da geçerliydi. Ticari tahıl üretimi Viyana yoluyla Hamburg'dan Venedik'e kadar uzanan hattın doğusunda Akdeniz'den kuzeye doğru kaydı. Buna uygun olarak büyük ölçekli tarımsal üretim, küçük çiftçilerin kaprislerine bağlı olmayan bir tarım sistemini

arazilerinde veya malikânelerinde başarıyla oturtacak araçlara sahip –ve de çoğunluklu soylu– kişilerce üstlenildi. Ne de olsa, soylular üreticileri kandırıp serfliğe razı edecek kabiliyete sahipti.[152] Dolayısıyla uzun 16. yüzyıl, dünya ekonomisinin bütünleşmiş üretim ve ticaret şebekelerini Atlantik'e kaydırma yoluyla, havzadaki üreticileri artık Atlantik merkezli olan dünya pazarının kaprislerine fiilen maruz bıraktı. Ve de yeni eksensel işbölümünün gerekleri 17. yüzyıl krizi sırasında tam anlamıyla açığa çıktı. Atlantik'te köleliğin ve Elbe'nin doğusunda serfliğin yayılmasıyla birlikte, havza ortakçılarla ve köylülerle ilişkilerde son derece tehlikeli bir durumla karşı karşıya kaldı.

Böylece Doğu ürünlerinin kıyı ovalarından kaçışının çapı ticari tahıl üretiminin kuzeye doğru Silezya, Pomeranya ve Polonya'ya kayışıyla daha da büyüdü. Ticari tahıl üretiminin İtalyan kent-devletlerinin tüccarlarından çok Felemenk tüccarlarının etki alanı içindeki yerlere yönelişi, havzada ve güzide kesimi ovalarda ticari tahıl ekimine öldürücü bir darbe indirdi. Bunun sonucunda bölgeye ara sıra ürün sağlayan Kuzey Afrika gibi yerlerin yanı sıra Akdeniz'in çok eski tahıl ambarları –Sicilya, Apulia, Puglia, Ceneviz ve Venedik "Romanya"sı ve Sardinya– daha az güvenilir ve düzensiz erzak tedarikçileri haline geldi.[153] Böyle bir durumu Cenovalı ve Venedikli tüccarlar için sarsıcı kılan şey, kent-devletlerin iaşesinde aksama tehlikesinin doğması değil, tüccar cumhuriyetlerin Doğu Akdeniz'den ithal edilen düşük nitelikli tahılları ihraç etme gücünün azalmasıydı. Apulia'daki Foggia ovasında, Korsika'daki Alèria ovasında, Sardinya'daki Campidano'da, Güney İberya'daki Guadalquivir ovalarında ve Sicilya'daki ovalarda tahıl ekilen alanların daralmasıyla birlikte, havzadaki zengin kentlerin varlıklı ve seçici tüketicileri ağırlıklı olarak yüksek nitelikli ve pahalı tahıllara, özellikle de Romanya'dan ve kent-devletlerin *contado*'larından [kırsal alanlarından] ithal edilen buğdaya bağımlı duruma düştü. Başka yerlere ihraç etmek üzere satın alınan düşük nitelikli ve daha ucuz tahıllar normal olarak çoğu Doğu Akdeniz'de yer alan ikinci bir tedarikçi kademesinden sağlanmaktaydı. Kaynağı Tesalya, Trakya ve

Makedonya'nın alçak arazileri, Ege'nin doğu kıyıları, Romanya'nın Karadeniz kıyılarındaki alçak araziler ve Mısır olan bu düşük değerli tahıllar kent-devletlerin tüccarlarınca alınarak Akdeniz'in farklı köşelerine ihraç edilmekteydi.[154] Ticari tahıl akışı hacmindeki azalma kent-devletlerin geniş alana yayılmış imparatorluklarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere ithal tahılı yeniden dağıtma ve ihraç etme kabiliyetini zayıflattı.

Ancak bölgedeki tarım üreticileri, sivil ya da dinsel kurumlara bağlı mültezimlerin ve mülk sahiplerinin eziyetlerine maruz kaldıklarında bile, 17. ve 18. yüzyılların büyük bölümünde topraklarından kopmadılar. Hiç kuşkusuz, 16. yüzyılda imparatorluk bürokrasisince sıkı disiplin altında tutulan Osmanlı tımar sistemi, daha sonraları ömür boyu sürecek bir esasa bağlanan iltizamın doğuşuyla sarsıldı; Fransa'da toprak mülkiyetinin gittikçe az sayıda kişinin elinde toplanması *beau seizième* [güzel 16. yüzyıl] sisteminin sonunu getirdi; İberya'da kamu arazilerinin satışı özgür köylü ailelerin ayakta kalması için hayati önemdeki toprakları özel mülkiyete çevirdi; Cenovalı tüccarların Sicilya ve Sardinya'daki üreticiler üzerinde uyguladığı denetim tahıllara dönük talebin düşmesine bağlı 17. yüzyıl krizi sırasında bunaltıcı bir hal aldı.[155] Bu düzenlemeler küçük çiftçiler üzerindeki baskıyı şu ya da bu şekilde arttırdı. Her halükârda, tarım üreticilerinin Toskana ve Provence'ta görüldüğü gibi, birer ortakçı haline geldikleri ya da Osmanlı ve Habsburg topraklarında görüldüğü gibi, vergi yüklerinin eskiye göre daha da ağırlaştığı söylenebilir. Ama nadiren serf ya da köle konumuna düştüler. Gelgelelim, 17. yüzyıl krizinin sıkıntılı ortamında ağır basan özgür işgücü değil, kölelik ve serflik biçimindeki angaryaydı. Angarya Atlantik ve Baltık Denizi'nin merkezî konumu çerçevesinde küresel işbölümünün yeniden düzenlemesini son derece kolaylaştırdı.[156]

Tarihin garip cilvesiyle, Akdeniz'de yetiştirilen ticari ürünlerin batıya ve kuzeye doğru göçü, yani sonuç itibariyle havzanın ekonomik değerini düşüren ve Serenissima'nın havzadaki tekelini sarsan bu süreç bizzat Venedikli tüccarlarca başlatıldı. Kazançlı ürünlerin ticareti üzerinde tek başına denetim kurma arzusu, onları daha

başından itibaren böyle ürünlerin ekimini, Signoria tüccarlarını denetimi altında olmazsa bile kolayca erişilen adalara ve Akdeniz kıyılarına taşımaya yöneltmişti. Akdeniz ekonomisinin düzenleyici merkezi olarak kaldığı sürece, Venedik doğal olarak Bizans *hyperperum*'una, ayrıca Sırbistan ve Macaristan madenlerinden çıkan gümüşe (ve Cenovalı tüccarlarca aktarılan el-Takrur altınına) serbestçe erişme olanağına sahipti. Ama kurduğu düzen 16. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi meydan okumayla karşılaşınca, asıl zaafı –değerli metalleri tedarik etme güçlüğü– tam anlamıyla açığa çıktı.

Venedikli tüccarlar 1515-20 döneminde değerli metallere görece kolay eriştikten sonra, baharat güzergâhlarındaki değişimle birlikte Akdeniz'den geçen ekonomi akışları üzerindeki sultanın gevşemesi ve Atlantik'in öbür yakasında yeni gümüş ve altın madenlerinin açılması nedeniyle bundan yoksun kaldı.[157] Önce Alman gümüşünün ve Amerikan altınının, ardından Potosí madenlerinden gelen gümüşün idaresi büyük ölçüde Venedik denetiminden çıktığı için, kentin ticari kodamanları Doğu'ya gönderilen değerli metallerin miktarını azaltacak yollar aramaya mecbur kaldı. Venedikli tüccarların değerli metal akışlarını denetim altında tutma gücündeki gerileme 1540-1640 dönemi Potosí gümüş döngüsü sırasında çok daha belirgin hale geldi.[158] Bekleneceği üzere, Hint Okyanusu kaynaklı ürünlerin ekimini Akdeniz havzasında Yüce Cumhuriyet'in doğrudan idaresi altında olan ya da bu yola giren –Kıbrıs gibi– alanlara yaymak ilk başta Venedik'e gayet güzel hizmet etti.[159] Ürün göçü ithalat ödemeleri için harcanan değerli metallerin miktarını azaltarak, tüccarların ödemeler dengesinin düzelmesine katkıda bulundu. Venedikli tüccarların Girit'ten Kıbrıs'a kadar kurduğu koloni imparatorluğu, başta şekerkamışı ve pamuk olmak üzere neredeyse tamamen böyle ürünlerin ekimi için kullanıldı. Bu kazançlı ürünlerin ekimini yayma işi Venedik koloni mülklerinin dağınık halde bulunduğu Doğu Akdeniz'le sınırlı kaldığı sürece, Serenissima bundan kârlı çıktı. Batıya doğru göç Balear Adaları'ndan São Tomé Adası'na kadar uzanan ve Cenova, Portekiz ve Felemenk tüccarlarının gözetimi altında olan bölgeye ulaşınca yeni bir mahiyet

kazandı. Defalarca görüldüğü gibi, yeni ilhak edilmiş topraklarda sömürgeleştirme sürecini yönlendirmede şekerkamışı çoğu kez buğdayla birlikte en önemli yeri tuttu.[160] Bu ürünlerin başka ortamlara alışmasından Venedik'in payına düşen yararlar kısa ömürlü ve hatta bazen gelip geçici olmanın ötesine pek varamadı.

Sonuç olarak, bu kazançlı ürünlerin ekim alanlarındaki tedrici kayışın aslında Venedik'in başlıca rakibi Cenova, ayrıca Portekizli ve Flaman tüccarlar için daha yararlı olduğu görüldü.[161] Bu bitki göçünün Aziz Giorgio'nun kentine sağladığı muazzam yararlar Aziz Marco'nun kentince elde edilenden kesinlikle daha fazlaydı. Birincisi, bu göçün bir sonucu olarak, şeker ve pamuk (daha az bir ölçüde de ipek) üretimi Batı Akdeniz ve Atlantik'in yanı sıra İtalyan yarımadası kıyılarının açıklarındaki adalarda epeyce arttı. Bu adalar ticari ekime büyük ölçüde Cenovalı tüccarların ve finansörlerin denetim altında açıldı. Yeni ele geçirilmiş bölgelerde üreticileri hemen kapılabilecek alan içindeki Doğu ürünlerinin ekimine geçmeye teşvik ya da çok büyük olasılıkla razı etme fırsatlarının doğması, Cenovalı tüccarların daha önce ticari anlamda bariz bir varlık gösteremedikleri Doğu Akdeniz'in ürünleri üzerinde egemenlik kurma olanağını verdi.[162] Velhasıl, şeker üretimi sadece Venedik yönetimindeki Girit ve Kıbrıs'ta değil, ticari bakımdan Ceneviz hükmü altındaki Sicilya, Malta ve Kuzey Afrika'nın bazı kesimlerinde de tuttu.[163] Bu bitki göçü Doğu ürünlerinin ticari ekimini Doğu Akdeniz'in ötesine taşıdı ve söz konusu ticari ürünlerin daha önce yetiştirildiği ve çoğunlukla tek ürünlü tarımın yapıldığı kıyı ovalarının boşalmasını getirdi.[164]

İkincisi, Cenovalı tüccarların Afrika içlerine dönük Portekiz girişimleri ve akınları sayesinde Batı Akdeniz'de kolayca bulunabilen köle (ve Guançe) işgücünden yararlanabilmeleri, onlara üretim ölçeğini genişletmede ilave alan sağladı.[165] Cenovalı Vivaldi kardeşler Akkâ'nın Memlûklara kaptırıldığı 1291'de Cebelitarık Boğazı yoluyla Hint Okyanusu'na ulaşmaya çalışırken canlarından olmuşlardı. Oysa şeker ve pamuk ekiminin taşınması sayesinde, Aziz Giorgio'nun kentinin bölgede Doğu mallarıyla ilgilenmeyi ve ticaretini yapmayı

sağlayacak ticari köprübaşı elde etmek amacıyla Akkâ'yı zorla geri almasına ya da Doğu Akdeniz ticaretindeki Venedik tekelini kırmak için paralanmasına gerek kalmadı. Yapması gereken tek şey bu değerli ürünleri yeni ortamlara alıştırmak ve ekilmelerini "basit" hale getirmekti.[166] Bu bakımdan, imparatorluğunun Atlantik'e açılan Batı Akdeniz merkezli olmasından daha büyük bir şans eseri olamazdı.

Hiç kuşkusuz, Venedik Doğu ürünlerinin egemenliği altındaki topraklara taşınmasından kârlı çıktı. Ama 16. yüzyılda Anvers ve Sevilla aracılığıyla dolaşıma giren ve önce Fugger ailesince, daha sonra Cenovalı bankcr-finansörlcrce çekip çevrilen tarafından servet büyük ölçüde bu kentten kaçtı. Venedikli tüccarlar değerli metal stoklarını tekrar dolduramadıkları için, külçe ihtiyacını düşürecek bir önlem olarak Doğu ürünlerinin ithalatını kısma yoluyla dış ticaret açığını azaltmak zorunda kaldı.[167] Bir başka deyişle, Doğu ürünlerinin ekiminin batıya doğru kayışı kısa vadede Venedikli tüccarlara soluk alma fırsatı sağladı. Ancak Doğu ürünlerinin ekiminin Batı Akdeniz'den Atlantik'e yayılışı, uzun vadede bakılınca, Alpler'in kuzeyindeki kentlerle ticari ilişkiler açısından çok büyük önem taşıyan kuzey-güney eksenli antrepo ticaretinde Venedik'in payını kaçınılmaz olarak düşürdü. Sonuçta, Doğu ürünlerinin göçü Venedik'in Akdeniz'deki kilit ticari rolünü uzun vadede daha da azalttı. Venedikli tüccarların öncülük ettiği bir süreç böylece zaman içinde Signoria için büyük bir hüsranla kentin baş rakibinin lehine işledi. Gerçi Cenova'nın Atlantik'e doğru bu yönelişin asıl semerelerini topladığı söylenebilir; ama şunu da vurgulamak gerekir ki, şeker (ve Schwaben kasabalarının pazenleri için gerekli pamuğun bir kısmını Brezilya'dan almaları nedeniyle, sınırlı bir ölçüde de pamuk) üreten yerlerin sayısındaki çoğalmaya rağmen, 1560-1620/1650 döneminin coşkunluğu ve zenginliği çoğu çevreyi servetinden etti. Dahası, sonraki kesimde ele alınacağı üzere, Atlantik dünyasının açılmasına ve Madrid'in merkezî konumunun pekişmesine bağlı olarak Batı Akdeniz'in, Ege ile Balkanlar'ın hayati ekonomik alanlar olarak öne çıkışına ve kuzeye doğru bu ekonomik yönelişin İstanbul'un merkezî konumuna katkısına bağlı

olarak da Doğu Akdeniz'in kazandığı ekonomik canlılık 17. yüzyılın dönümünden itibaren piyasalarda yaşanan tedrici daralmayı gerçekten telafi etti. Akdeniz'in görüş açısından bakıldığında, yeni işbölümü ancak 17. yüzyıl ortalarından sonra, yani şeker plantasyonlarının Brezilya kıyılarında sağlamca tutunmasından sonra tam işlerliğiyle kendini gösterdi ve havzanın ekonomik düzeninin yapısal zayıflığını gözler önüne serdi.[168] Cenovalı tacirler ve finansörler 15. yüzyıldan itibaren Atlantik'in açılışında oynadıkları rolden dolayı zenginleşirken, 1550'lerden sonra kraliyet maliyesini kullanma yoluna gittiler. Portekizli, Flaman ve kuzeyli tüccarların bölgeye girişinden sonra Atlantik ticaretinin sıkışması nedeniyle, zamanlama açısından son derece uygun bir hamleydi bu.[169]

İkinci yönelim birincisiyle yakından bağlantılıydı, çünkü daha önce belirtilen batıya doğru bitki göçü Venedik'in Doğu ürünlerinin ve baharatın ana tedarikçisi işlevini görmesine zarar verdiği için, bu ticaretten elde ettiği kârlara olumsuz bir etkide bulunmuştu. Özellikle baharat ticaretindeki kesinti sırasında ve daha sonra kuzeyli gemilerin Akdeniz'e girmesinin ardından rekabetin yoğunlaşması nedeniyle Doğu Akdeniz ticaretinden elde edilen kârların gittikçe değişken bir hale gelişi, kentteki soyluların ve tüccarların servetlerini kentsel imalata ve 16. yüzyılın sonuna doğru arazilere yatırmalarını sağlayan bir teşvik unsuru oldu.[170] Bu strateji ilk başta tam bir başarı getirdi ve Venedik yünlü kumaşlarına 16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyıl başlarında dukasınınki kadar sağlam bir şöhret kazandırdı.[171] Süreç içinde, Veneto kimi zaman tüccarların geliştirdiği dağıtım stratejilerinden dolayı bilinçli bir seçimle, kimi zaman da ikincil ve daha küçük kentler ile kırsal kesimdeki kumaş üreticilerinin kendilerini belli kumaşların ve dokumaların özel üreticileri olarak kabul ettirmeyi başarmalarından dolayı zorla Venedik sanayi ortamının ayrılmaz parçası haline geldi.[172]

Bir kere, 16. yüzyılda kentsel sanayilere yatırım tercihinin güçlenmesinin temelinde yatan etkenler sırf Venedik'e mahsus değildi; Akdeniz'in dünya ekonomisi akışlarında merkezî konumunu yitirmesini izleyen büyük ölçekli dönüşümlerin sonucuydu. Havza

içindeki ve dışındaki başka yerlerde de benzer gelişmeler yaşandı. Cenovalı ve Portekizli tüccarların Doğu ürünlerini havzadan Atlantik'in tropikal kesimlerine taşıma işinde Venedikli tüccarlara katılmalarıyla birlikte, Akdeniz dünyasının kilit aktörleri 16. yüzyılın sanayileşme hamlesinde Venedik'e eşlik etti. Cenevre, Lyon ve Cenova'nın yanı sıra, özellikle Amsterdam'ın yükselişi üzerine gözden düşen Anvers başta olmak üzere kuzey kentleri de bu yolu izledi. Bunun sonucunda, dönemin oturmuş dokuma merkezlerindeki, yani geçmişte canlı imalat faaliyetine beşiklik etmiş olan Flandre'daki ve İtalyan yarımadasının kuzey kesimindeki üreticilere 16. yüzyılın ikinci yarısında yeni bir rakipler topluluğu katıldı. Bununla birlikte, artan rekabete rağmen, değerli metal akışları üzerindeki denetimin zayıfladığı bir dönemde Venedikli işadamlarının repertuarlarına baharat ithalatını karşılamada kullanılabilecek mamul malların yeniden ihracatını eklemeleri, kentin ödemeler dengesini düzeltmeye katkıda bulundu.[173]

17. yüzyılın dönümüne varıldığında, Venedik'in dokuma sanayisi kentin başta gelen ekonomik uğraşına dönüşmüştü. Sanayileşme hamlesi başarılı olmakla birlikte görece kısa ömürlü oldu; Doğu ürünlerini batıya doğru taşımada elde edilen başarıya çok benzer bir durumdu bu. Yöneliş ilk baştaki itici gücünü aşağı yukarı 1620'lerde kaybetti.[174] Bir yandan kuzeyin sert rekabetiyle karşılaşan, diğer yandan kentsel işgücünün yüksek ücret düzeyleri yüzünden zorlanan Venedikli tüccarlar, imalat üzerindeki denetimlerinden vazgeçmek istemedikleri için, dokuma üretimini yerleşik sanayi merkezlerinin dışına ve çoğunlukla Veneto'ya taşıyarak bu ikileme bir çözüm buldular. Vicenza ve Verona'da ipekböcekçiliğinin 16. yüzyılın sonundaki çarpıcı gelişmesi bunun göstergesiydi.[175] Bir bakıma, 17. yüzyıl krizi sırasında Venedik dokuma sanayisi 1250/1300-1450 darboğazında yükselen ücretlerle karşılaşınca başvurduğu stratejiye tekrar sığındı.[176] Bu sefer taşınan sektör pamuk ya da pazen sanayisi değil, yün sanayisiydi. Ancak kentin yünlü dokumalarının 17. yüzyıl krizi sırasında kuzeyden gelen sert rekabetle karşılaşması benzer bir sonuç doğurdu: Dokuma imalatı sürecinin bazı ya da

bütün aşamaları Veneto'ya taşındı. Dahası, Venedikli tüccarların hammaddeleri Akkâ gibi çok uzak yerlerden toplayıp taşıyarak Bohemya ve Steiermark'taki yeni üretim yerlerine ulaştırma ve nihai ürünleri oradan tekrar Doğu Akdeniz'e götürme becerisi, üretimin kırsallaşmasının önceki evresinde ikilemlerine en uygun çözümü sağlamıştı ve ikinci evrede de epeyce işe yaradı. Serenissima'nın ticari girişimlerinin olağanüstü kapsamına uygun olarak, tüccarları pamuk ve pazen sanayilerinin hâlâ canlı olduğu bölgelere pamuk (ve daha az bir ölçüdc ipck) ithalatı üzerindeki egemenlikleriyle eskisi gibi övünecek durumdaydı.[177] Ancak önceki evreden farklı olarak, bu bölgeler Venedik yünlü kumaş üretimiyle doğrudan rekabet içinde yünlü kumaşları da imal ya da ikmal etmekteydi.[178] Bu sürecin Otuz Yıl Savaşı sırasında haliyle istikrarsızlaşmasına karşın, savaşın bitişiyle birlikte yünlü sanayilerinin Güney Almanya'ya taşınması çok gecikmeksizin yeniden başladı. Cenovalı tüccarlar da pamuk ticaretinin içindeydi; ama onların denetimindeki pamuk düşük kaliteliydi ve Doğu Akdeniz'den değil, büyük ölçüde Kıbrıs, Küçük Asya ve Balkanlar'dan ithal edilmekteydi.[179]

Yünlü dokuma sanayisinin kentsel kovuğundan çıkıp kırsal kesime yönelişi, Venedikli ve Cenovalı tüccarların yararına olmadı, çünkü pamuktan daha bol ve yaygın olan yünün ticareti tek bir kent-devletin ya da kentin tüccarlarına münhasır bir uğraş değildi. Cenovalı tüccarlar İberya'daki nüfuzlarından dolayı, yarımadanın güneydoğu limanları üzerindeki denetime dayanarak bu işin büyük bölümünü yürütmekteydi.[180] Her iki durumda da pamuk, ipek ve yün ticaretleriyle uğraşmayı sürdürmenin kent-devletlerin tacirlerine gelir sağladığı söylenebilirdi; ancak imalatın kırsallaşmasının önceki evresinden farklı olarak, ne Cenovalı ne de Venedikli tüccarlar bu pazarlarda tekel kuracak bir konumdaydı. Aksine, kuzeyli tüccarlar Doğu Akdeniz'in hammaddelerine doğrudan ve daha büyük çapta ulaşma olanağını sağlama süreci içindeydi. İtalyan kent-devletlerin İber yününe dönük talebinin düşmesi Cenova'nın yün pazarındaki payını haliyle azalttı. İber yününde merkezî bir pazarlama yapısının olmayışı, yünlü kumaş sanayilerinin yaygınlı-

ğından dolayı devredeki kuvvetlerin çokluğuna bir kanıttı.

Sonuçta, kent-devletlerin 16. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı sanayi rönesansı, imalatın o dönemdeki oturmuş kentsel imalat alanlarının dışına yayılmasını kolaylaştıran bir süreci başlattı ya da hızlandırdı. Talebin 1620'ler/1650'lerden sonra aşırı daralmasıyla ve rakip sayısının çoğalmasıyla birlikte, taşeron kullanma süreçleri daha da momentum kazandı. İçdeniz'in sanayi ya da imalat ortamına eklemlenişi kalıcı bir hal alan küçük ev sanayileri, 17. yüzyıl krizi başlamasıyla havzanın ekonomik manzarasının ayrılmaz bir unsuruna dönüştü. Dokuma sanayisini emeğin görece ucuz ve daha da önemlisi örgütsüz olduğu yerlere taşımak, Venedik ticaret erbabı için başvurulabilir bir seçenekti.[181] Üstelik, üretimin böyle bir ölçekte genişlemesi için hayati önemdeki kırsal altyapı Amerikan hazinesinin ilk istila dalgasının Güney Almanya'ya sızdığı Fugger ailesi döneminde zaten hazırlanmıştı; kırsal üreticilerin ve tüccar kumpanyalarının bir araya gelmesine uygun ortamı sağlayan bir istilaydı bu.[182] Dağıtım sistemi için gerekli zemin önceden vardı ve Venedikli tüccarların bu mevcut şebekeye başvurması V. Karl'ın sarayında Fugger ailesinin gözden düşüşüyle birlikte zenginliği azalmaya başlamış olan bölge açısından olumlu bir gelişmeydi; Venedikli tüccarların ya da işadamlarının hammadde tedarikçisi ya da Floransa, Milano ve Venedik dokumalarının satıcısı olarak faaliyetlerini yürütebilecekleri hazır bir ortam bulmalarının sebeplerinden biri buydu.

Böylece dokuma sanayisinin Kuzey İtalya kent-devletlerinin dışına çıkışı, Ulm, Augsburg ve Nürnberg ile çevrelerinde bir kırsal sanayinin gelişmesine ya da bu sanayilerin kent-devletlerin hinterlandına ve Cenevre'nin ipek sanayisinde olduğu gibi, işgücü göçüyle yakın yerlere yayılmasına katkıda bulundu.[183] *Verlagssystem*'e[1] dayalı küçük ev sanayisinin alanı ve kapsamı 18. yüzyılda öylesine boyutlara vardı ki, büyük ölçüde kırsal temelli bu imalatın ilerleyişi –süreci belirtmek için kullanılan terimle "ön-sanayileşme"– açık-

[1] *Verlagssystem*, özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda yaygın bir üretim sistemiydi. Üretici sadece bir tacir/tüccar sipariş edince üretim yapardı. Genellikle üretim araçlarının ve hammaddenin sahibi üretici (*Verleger*) olurdu. -en.

ça bu fenomenin başarısını araştırmaya ve böyle gelişkin bir altyapının bu benzersiz ön-sanayi alanlarında niçin sahici bir "sanayi devrimi"ne yol açmadığına cevaplar bulmaya yönelik bir literatür doğurdu.[184] Yün ve ipek dokumacılığı loncalarının (*arte della lana* ve *arte della seta*) devre dışı kalışı ve dokuma sanayisinin ikincil kasabaların yanı sıra kırsal alanlara yönelişi, Venedik'in ilk sanayileşme girişimini izleyen başarılı bir adımdı. Kentsel sanayilerce sağlanan momentum durma noktasına varınca, üretimin kırsallaşması hız kazandı ve böylece sanayilerin kentsel ortamlardan çıkışının bağrında taşıdığı kaçınılmaz sosyal gerginliklere ve kavgacı kent loncalarının gösterdiği direnişe rağmen, kentin ticari gücünden tam yararlanmayı sağladı.[185] Ama daha ileride ele alınacağı üzere, her yerde uygulanabilecek hale gelen imalatı kırsallaştırma stratejisinin gördüğü rağbet, Venedikli tüccarların ilk baştaki avantajını baltaladı. Bu süreç Venedikli tüccarların erişim alanı içindeki bölgelerle sınırlı olmaktan çıktı. Daha da önemlisi, elyaf temininin Serenissima'nın tekeli altında olduğu pamuktaki durumun tersine, yün İberya'dan Anadolu'ya kadar kolayca bulunabilecek bir şeydi.[186] Her iki etken Venedikli tüccarların ilk başta sahip olduğu avantajların ortadan kalkmasında önemli rol oynadı. Bir kez daha ironik bir biçimde, Venedikli tüccarlarını hegemonyalarını korumak için başlattıkları bir süreç uzun vadede aleyhlerine işledi.

Kısaca belirtmek gerekirse, Akdeniz dünyasının ana bölgelerinde yünlü ve ipekli kumaşlarda yaşanan sanayi rönesansı, havzanın diğer önemli dokuma merkezlerindeki sanayilerin yıkımına yol açtı.[187] Bunun getirdiği sanayiden çekilme dalgası kırsal kesimin yararına işleyen iki nihai sonuç doğurdu. Birincisi, Venedik ve Felemenk'e, daha sonra dönemin küçük ev sanayilerine ihraç etmeye yönelik sanayi mallarının üretimini özendirerek, hammadde ve sanayi malı üretimini canlandırdı. Ancak sanayi ürünlerinin Doğu Akdeniz'den ve İber yarımadasından akışı yerli üretime ağır darbe vurdu. İkincisi, söz konusu dalga daha önce kentlerde yer alan sanayilerin Akdeniz genelinde ve ötesinde kırsal kesime, yani 15. ve 16. yüzyıllarda havzanın omurgasını çevreleyen bölgelerden çoğu

kez daha yoksul olan bölgelere yayılmasını teşvik etti.[188] Böylece İber yarımadasının güney kıyılarından Akdeniz'in doğu kıyılarına kadar sayıca çoğalan dut plantasyonları yerel ve bölgesel sanayilerin ihtiyaçlarını karşıladı. Benzer biçimde, güçlü Mesta'nın yönetimi altında olan ya da Osmanlı topraklarını usanmaksızın dolaşıp duran aşiret ve çoban topluluklarınca yürütülen hayvancılığın Akdeniz kıyıları boyunca dikkate değer bir hızla yayılması esas olarak içerideki ve dışarıdaki yünlü sanayilere hizmet etti.[189] Ama Doğu ürünlerinin başka yerlere taşınışında olduğu gibi, bu ikinci süreçten yarar gören yine Cenevizler oldu, çünkü kraliyet maliyesine yönelmeleri Nürnberg'den Cenevre'ye, Londra'dan Leiden'e kadar imalatın içine düştüğü rekabet sarmalından kurtulmalarını sağladı.

Bununla bağlantılı olan üçüncü ve son süreç, Venedikli ve Cenovalı tüccarların faaliyet odağının 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, ilki için Akdeniz'deki deniz ticaretinin azalan önemi ve ikincisi için İspanyol tahtına bankerlik hizmeti veren Fugger ailesinin düşüşü doğrultusunda yeniden düzenlenmesiydi. Bu konjonktür kent-devletler ile imparatorluklar arasındaki sistemli bütünleşmeyi güçlendirdi. İberya'da II. Felipe'nin emperyal emellerinin akıbeti 1550'lerden 1650'lere kadar Ceneviz *nobili vecchi*'nin [kadim asillerinin] finansal becerilerine sıkı sıkıya bağlı kaldı. Doğu Akdeniz'de Serenissima ve Signoria baharat ticaretinin Doğu Akdeniz güzergâhına dönmesi üzerine yeni bir yakınlaşma içine girdi; bu yakınlaşma 1570'lerde Kıbrıs ve 1660'larda Girit yüzünden olmak üzere sadece iki kez bozuldu. Cenevizlerin ticaretten çekilişi kuzeylilerin havzaya girişini kolaylaştırdı ve onların Doğu Akdeniz'deki girişimleri ticari rekabeti arttırdığı için, Venedik'in daha önceki rakipsiz üstünlüğünü zayıflattı.

Doğu ürünlerinin batıya doğru ve dokuma imalatının kentsel merkezlerin sınırları dışına yayılışını çabuklaştıran şey, Kuzey İtalya kent-devletlerinin ticari başarısı ve finansal gücüydü. Bunun sonucunda havzanın üretim coğrafyasında ortaya çıkan değişim sermaye, hammadde ve nihai mal akışlarının yeniden düzenlenmesini gerektirdi. İmalat şebekelerinin Güney Almanya içlerine doğru ge-

nişlemesiyle birlikte, kent-devletlerin ticari faaliyetleri Akdeniz'le denk olan asıl hareket alanlarının dışına kaydı ve daha çok Kuzey İtalya'yı Flandre'a bağlayan eski imalat omurgasının doğuya dönük kesimlerine odaklandı.[190] Dahası, kuzeyli tüccarların Hint Okyanusu'na girişleri ve okyanus yolculuklarının semerelerini Akdeniz'in aracılığına gerek kalmaksızın Kuzey Denizi ve Baltık bölgelerine ulaştırmada oynadıkları rol Venedik gemilerince taşınan işlerin hacmini kaçınılmaz olarak budadı.

Kaderin bir cilvesiyle, Venedikli tüccarların beslenip doyduğu ve çok uzun bir süre tek başına yönlendirdiği Akdeniz (deniz) ticaretine daha sonra Osmanlı yönetimindeki Balkanlar aracılığıyla zengin kuzeyin ihtiyaçlarını karşılamak üzere yeni gelişen bir kara ticareti eklendi ve hatta kimi zaman yerini ona bıraktı.[191] Venedik (ve Floransa) tüccarları kısmen kırsal imalatın Alpler'in ötesine geniş çapta yayılması sayesinde, Adriyatik ile Baltık arasındaki bölgede işlerini genişlettiler. Bölgenin Kraków'dan Frankfurt'a kadar uzanan panayırlarının, yeni kurulan toplama ve dağıtım şebekesinde kavşak noktaları olmaları nedeniyle, çoğaldıkları ve serpildikleri dönemdi bu. Osmanlı Akdeniz'inden bakılınca, artık büyük ölçüde kara ticaretiyle uğraşan İtalyan kent-devletlerinin üstünlüğü 18. yüzyıl sonlarına kadar sürdü.[192] Kara ticaretinin elde ettiği payın (ırmak ticaretinin de desteğiyle) deniz ticaretinin zararına yükselişi, 17. yüzyılın ikinci yarısında ve 18. yüzyılda Adriyatik ile Baltık arasına sıkışmış bölgenin apaçık özelliklerinden biri olarak kaldı. Bu köklü değişim mal akışlarının yerleşik kalıplarında radikal bir dönüşüme işaret etmekteydi.[193]

Havzanın doğu tarafında, Osmanlı yönetimindeki Balkanlar ve Adriyatik aracılığıyla Akdeniz ile Kuzey Denizi arasında özellikle deri, mum, post ve yüne dayalı kara ticaretinin hacmi yükseldi. Bu kara şebekesinin bazı bölümleri o sırada Adriyatik'ten Baltık'a kadar uzanan bölgede, yani Nürnberg, Frankfurt, Leipzig, Hamburg, Kraków ve Lwów'da varlıklarını kabul ettirmiş olan Venedik (ve kimi zaman Floransa) tüccarlarınca sıkı gözetim altında tutulmaktaydı.[194] Bu topraklardan sürekli geçen araba katarlarının Er-

meni tüccarların kılavuzluğu altında çalıştığı söylenebilirdi; ama Venedikli tüccarlar ve işadamları Alpler'in kuzeyini merkez alan ticaret içinde aktif olarak vardı.[195] Bölgenin zaten gelişkin bir ticari hayvancılık sektörünün oluşu, ticari malların karadaki dolaşımına ilave bir itici güç sağladı.[196] Genelde, 17. yüzyılın dönümünde doruğa ulaşmış olan sığır besiciliği savaşlar yüzünden gerilediyse de, 18. yüzyılda önceki gelişme hızına tekrar kavuştu. Dolayısıyla, kara ticareti ve hayvancılık sektörü verimli bir döngü yarattı: Birinin gelişmesi otomatik olarak diğeri için bir itici güç oldu. Batıdaki zengin pazarların yakınlığı ve geniş sınır alanları boyunca kara ticaretini idare etmenin güçlüğü hayvancılığın tarım dünyasına hükmetmesine izin verdi: "La victoire du bétail sur la blé" [Sığırın Buğdaya Karşı Zaferi].[197] Bu kuşağın doğu ve güney kesiminde, yani Balkanlar'da meşhur Ortodoks tüccarların yükselişi sadece Adriyatik'le bağlantıyı çok daha kolaylaştırma yoluyla ünlü Via Egnatia'ya yeni bir hayat vermekle kalmadı; odak noktasının Amsterdam olması şaşırtıcı sayılamayacak kara taşımacılığı şebekesini de sıkılaştırdı. Bu yeni tüccar sınıfının yalnız Rum kesimi denizle bağlantılıydı.[198]

Akdeniz'in batı tarafında, Cenevizler 1560'lardan önce İspanyol yününü çeşitli İtalyan dokuma merkezlerine taşımada kesinlikle son derece önemli bir rol oynadılar.[199] Ancak Ceneviz *nobili*'nin II. Felipe'nin sarayında konumunu pekiştirdikten sonra ticaretten büyük ölçüde çekilmesi ticari girişimlerdeki ilişkilerini azalttı. Bu bankerler finansal konulardaki, özellikle devlet borçlarındaki uzmanlıklarına uygun olarak, 17. ve 18. yüzyıllarda bazıları Alpler ötesinde hareketli bir kara ticaretinin geliştiği bölgelerde yer alan bir dizi devlete borç vermeyi sürdürdüler. Bu devletlerin topraklarında ortaya çıkmış olan canlı kırsal küçük ev sanayileri 17. yüzyıl ortalarından itibaren çoğalmaya devam etti. Aynı şekilde, denize dayalı ticaretin canlanma ve gelişme belirtileri gösterdiği Güney Fransa gibi yerlerde Cenovalı para erbabı arzı endam etti.[200] Özetle, Cenovalı finansörler ve Venedikli tüccarlar 16. yüzyılda olduğu gibi iki ayrı alanda iş görmek yerine, artık *Mare Nostrum*'un ekonomik esenliğine birlikte göz kulak olmaya yöneldiler.

Toparlamak gerekirse, 17. yüzyıl krizinin 1650 dolaylarında uç vermeye başladığı sıralarda, Venedik (ve Cenova) tüccarlarını harekete geçirdiği üç dönüşüm dizisi zaten Akdeniz'deki ekonomik yaşamın bütün veçhelerini etkilemiş ve Serenissima'nın oradaki konumunu yeniden tanımlamıştı. Öncelikle, tarımsal üretimin niteliği Doğu ürünlerinin batıya doğru göçü sonucunda dönüşüme uğrayarak, dengeyi Atlantik kıyılarındaki üreticilerin lehine çevirdi. Polonya, Prusya ve Pomeranya'da Elbe ve Oder ırmakları arasında uzanan toprakların dünya ekonomisinin yeni tahıl ambarı rolünü üstlenmesi Akdeniz'den tarımın dönüşmesini sağladı. Benzer bir şekilde, bölgenin imalat sektörü önce İtalyan kent-devletlerinden gelen yünlü dokumaların, daha sonra da kuzeyden gelen daha ucuz çeşitlerinin istilasına dayanmak zorunda kaldı.[201] Yarımadanın doğu ve batı uçlarındaki Selanik ve Segovia bu istilanın aşırılıklarına acı çekerek tanık oldu. Havzanın başlıca kentsel sanayi merkezleri 1550'lerden 1650'lere kadar gerek yünlü, gerekse ipekli dokumalarda uzun bir sanayiden çekiliş dönemi yaşadı.[202] Kırsal sanayi kentsel sanayilerdeki gerilemenin yarattığı boşluktan yararlanarak, havza ve ötesinde güçlü bir köprübaşı kurdu. Yani, imalatın kırsallaşma süreci sadece Alpler'in kuzeyindeki bölgelere yayılmadı. Bundan çok daha geniş bir etki alanına ulaştı. O sıradaki imalat faaliyetleri Venedikli tüccarlarca açılan yolu izleyerek kırsal kesime yayıldı. Ve de son olarak, zengin kuzeyin ihtiyaçlarını karşılama gereği önceki uzmanlığa ağır bastığından, ikiz kente mensup para erbabının faaliyet odağı değişti. Doğu Akdeniz'de yeni konjonktür bölgeden geçen ekonomi akışlarını yeniden düzenledi ve kara ticaretinin lehine işledi. Batı Akdeniz'de Atlantik ticaretiyle uğraşanların çoğalmasıyla kârlar üzerinde artan baskılar Cenevizleri emperyal ticaretten kraliyet maliyesine yönelmeye zorladı. Bölgenin ticari coğrafyası Ceneviz yüzyılında sırf Akdeniz ticareti sayesinde gelişmiş olan liman kentleri Kahire ve Sevilla zararına, kuzey varışlı ve çıkışlı ticari malların yükleme ve boşaltma noktaları Cádiz, Livorno ve İzmir gibi kentlerin yararına işleyen çarpıcı bir değişim geçirdi.[203]

Akdeniz'in Solması

Ceneviz çağıyla bağlantılı gelişmeler eğer son tahlilde azizlerin kentlerine ekonomik zindelik açısından ölümcül darbeler indirmediyse, bunun sebebi önceki kesimde ana hatları özetle verilen üç yönelimin ikinci 16. yüzyılın kapanışıyla birlikte ne işlerliğini yitirmesi, ne de tersine dönmesiydi. Ekonomik refahla belirlenen 1450-1560 döneminin harekete geçirdiği –tarımsal, sınai ve ticari nitelikteki– bu yönelimler Ceneviz çağında güç kazandı ve 1650'lerden 1850'lere kadar İçdeniz'deki değişimin gidişatına yön verdi.[204] Öncelikle, gezgin ve emek-yoğun ticari ürünlerin göçü 17. yüzyıldan sonra dünya ekonomisinin ana sahnesi olan Atlantik adalarındaki uzun erimli kalışla geçici bir duraklamaya uğradı. Burada başlıca ekim alanları değişmeye devam etti, ama Brezilya kıyıları boyunca ve Karayip havzası içinde. Atlantik'e taşınmasının ardından şeker ekiminin ölçeğinde görülen muazzam artış buna işaret eder. Akdeniz'deki ana sahne Kıbrıs'ta üretilen şeker miktarı "şeker kralı" Cornaro ailesinin 15. yüzyıldaki yönetimi altında bile en fazla birkaç yüz tona ulaşmıştı. 16. yüzyılda Brezilya'daki plantasyonlar yılda 1.600 ton sevk etmekteydi; 17. yüzyılda Jamaika'dan her yıl sevk edilen şeker 72.000 ton dolayındaydı; 18. yüzyılda tek başına Santo Domingo "en az bu kadar ve belki de daha fazla üretecekti." Şeker üretiminin köle emeği temelinde Atlantik'e demir atması 1650'lerden sonra, yani tam da 17. yüzyıl krizinin İçdeniz ve ötesinde henüz yatışmakta olduğu sıralarda gerçekleşti.[205] Kısacası, Doğu ürünlerinin batıya doğru yönelişi zaman içinde momentumunu korudu ve üretim hacmi hayal gücünün ötesinde bir artışla yükseldi.

Ticari tahıl üretimi de Elbe'nin doğusunda sağlam bir temel kazandı ve buna dayanan tahıl ticaretinin hacmi hızla arttı. 16. yüzyıl Akdeniz'inde hacmi 100.000 ila 200.000 ton arasında oynayan tahıl ticareti, Baltık kıyılarının daha yakınına taşınınca en yüksek düzeyle 600.000 tona ulaştı.[206] Bunu sağlayan şey öncelikle tahıl üretiminin bir mülk sahibi sınıfın sıkı gözetimi altında yeni kuzey alanına sağlamca bağlanması ve 17. yüzyıl boyunca öyle kalmasıydı.

Özgür köylülerin durumu 16.yüzyıldan sonra daha kötüye gitti. Ve de ticari tarım daha da öteye taşınma belirtileri gösterdiğinde, yöneliş güneyden ziyade Elbe ovalarının kuzeyine, İsveç yönetimindeki topraklara (Livonya, Estonya, Skåne) ve daha sonra İngiltere ve Amerika'ya doğru oldu.[207] Ticari tarımın kuzeye kayışıyla birlikte tahıl alanlarındaki tedrici daralma geçmişten kalma tedarik yapılarının dağılışını hızlandırdı. Akdeniz'i çevreleyen ovalar 17. ve 18. yüzyıllarda gözle görülür biçimde seyrek nüfusluydu.

Giuseppe Galanti'nin 18. yüzyılda Puglia'yı "insandan yoksun" ve "çok sayıda yılanla istila edilmiş" olarak nitelendiren iç karartıcı tasviri, Henry Swinburne'ün Katalonya'nın "tahıl kıtlığı"na sıklıkla göndermede bulunuşu ve C. F. Volney'in 18. yüzyılda Doğu Akdeniz'in çoğu kesimini "harap" ve "metruk" olarak betimleyişi, ticari tarımın daralmasından kaynaklanan nüfus yoğunluğuna işaret eder.[208] Ancak, ileride göreceğimiz üzere, ticari tarımın Akdeniz ovalarından çekilişinin geride bıraktığı boşluk daha sonraları bahçecilik, ağaç yetiştiriciliği ve hayvancılık tarafından doldurulduğu; bunların hepsi Akdeniz'in solması sırasında ekonomik faaliyetteki azalmanın etkilerine tahıl ekimiyle kıyaslanamayacak kadar daha iyi dayandı.[209] Akdeniz kıyıları boyunca ticari tahıl tarımının kuzey tahıl ticaretinin yükselişinden sonra epeyce azalan önemi 19. yüzyılın dönümünden sonra *pax Britannica*'nın pekişmesiyle bir itici güç kazandı: Ekmeklik tahılların ekildiği alanlarda bir artışın belirtileri 18. yüzyıl ortalarından itibaren tekrar görüldü ve ancak 19. yüzyıl ortalarında hatırı sayılır boyutlara ulaştı.[210] Üçüncü bölümde göreceğimiz üzere, Doğu ürünlerinin bölgeden çıkışını Akdeniz'in ağaç ürünlerinin, yani bölgenin "yerli" ürünlerinin tekrar sahneye çıkışı izledi. Pek beklenmedik sayılamayacak bir gelişmeyle, uzun bozulma süreci *Mare Internum* [içdeniz] kıyıları boyunca zeytinciliğin ve bağcılığın rağbet görmesi için gerekli alanı sağladı.

İmalatın yaygın dağılımı Akdeniz genelinde ve ötesinde 18. yüzyıl sonlarına kadar kalıcı bir varlık gösterdi. Geniş bir kırsal sanayi ve *verlagssystem* İçdeniz'in kırsal alanlarında sağlam bir temele oturmuş olarak kaldı. Bu yaygınlık öyle bir boyuta vardı ki, 16. yüzyılda

sanayi faaliyeti esas itibariyle Felemenk'ten Kuzey İtalya kent-devletlerine kadar uzanan eksen boyunca yoğunlaşmışken, sonraki yüzyıllarda eksenin her iki yanında da hatırı sayılır bir ölçekte gelişti. Dolayısıyla ekonomi literatüründe 18. yüzyıl sonraki yüzyılların büyük dokuma merkezlerinin yükselişini başlatması açısından "ön-sanayileşme"nin fideliği olarak görülür. Sözgelimi, çuha sanayisi batı yönünde Flandre'ın batı ve Fransa'nın kuzey (Arras, Cambrai, Amiens, Reims) kesimlerine, doğu yönünde de Brabant, Liege ve Aşağı Rheinland'a doğru yayıldı. Akdeniz kıyılarında Barselona ve Languedoc da çuha sanayisinde benzer bir rotayı izledi.[211]

İmalatın kırsal kesime yayılışının uzun ömürlülüğü yünlü sanayilerindeki uzun süreli ve kıyasıya rekabetin ve kentsel loncaları devre dışı bırakmaya ve çalışma mevzuatını gevşetmeye prim veren bir gelişme olarak üretim maliyetlerini kısma yönündeki kaçınılmaz baskının sonucuydu. Dokuma sanayisinde üretimi ikincil kasabalara ya da kırsal kesime taşıma eğilimi –rekabetin en sert olduğu yünlü değil– pamuklu dokumaların imalatının uzmanlaşmış alanlarda kümeleşmeye bir kez daha yöneldiği 18. yüzyıl sonlarına kadar varlığını sürdürdü.[212] Yün ve ipeğin 16. yüzyıldan itibaren maruz kaldığı rekabet baskıları dışında kalmış ve Doğu Akdeniz'de kırsal imalat için hayati bir sanayi ürününe dönüşmüş olan pamuğu işlemenin zamanla dünyanın çoğunlukla Manş'ın öbür yakasında yer alan gelecekteki atölyelerinin, yani yeni imalathanelerin ve fabrikaların duvarları içine hapsolması ironik bir durumdur. Orada pamuk özellikle yerel düzeyde temin edilmesi güç bir sanayi ürünüydü. Pamuğun geldiği yerler Atlantik'in öbür yakasındaki plantasyonlardı, dolayısıyla da kentsel loncaların ve işçilerin erişim ve gözetim alanının ötesindeydi. Bu durum pamuğu para erbabı için ideal bir ürün haline getirdi; ticari güçleri sayesinde çoğunlukla parayı ellerinde tuttuklarından, pamuk imalatına dönük üretimin düzenlenişinde kendi koşullarını dayatmaları mümkündü. Fabrika mamulü rakip ürünlerin dağınık kırsal sanayi tarafından üretilen pamuklu dokumalar için yarattığı tehlike korkutucu olmakla birlikte henüz öldürücü değildi; zira İngiliz kumaşlarının 19. yüzyılda

bölgenin uzak köşelerine sızması kentsel merkezlere oranla çok daha az hızlıydı.

İçdeniz'de Ceneviz çağında tarımın yeniden yapılanması daha önce kıyılarda ekilen ticari ürünlerin başka yerlere taşınmasını hızlandırırken ve tek ürünlü ekime bağımlılığın azalmasından dolayı ürün bileşimini çeşitlendirirken, imalatın bir kırsal sanayi doğuracak şekilde geniş alana dağılışı gerek hayvansal, gerekse elyaf türü sanayi ürünlerine dönük talebi artırarak ürün çeşitlendirme yönelimini güçlendirdi. İtalyan yünlü dokumalarına dönük talebin yükselişi doğrultusunda, Córdoba'dan Selanik'e kadar yünün ticari üretimi ve kent-devletlere ihracı arttı; aynı şey Sicilya'dan Bursa'ya kadar ipek için de geçerliydi.[213] Yerel pazarlarda ve ihraç pazarlarında bu hammaddelere biçilen fiyatların aralığı sürekli ikincisinden yana bir ağırlığa sahipti. Çok geçmeden İtalyan kent-devletlerinin talebi geriledi, ama genelde sanayi ürünlerine dönük talep diğer tarımsal mallarda olduğu kadar hızlı düşmedi. İmalatın öce Alpler'in kuzeyine yönelerek serpilmesine karşın, filizlenen küçük ev sanayileri çoğu sanayi ürününe dönük talebi ayakta tuttu.[214] Bu bakımdan dokuma üretiminin 17. ve 18. yüzyılların büyük bölümünde kırsal kesime yayılması nedeniyle hammaddeler dönük talep yüksek düzeyde kaldı.[215] Daha önce kent temelli olan sanayilerin kırsal kesime dağılışı, üretimin idari düzenlenişini uğraştırıcı bir iş haline getirdi. Bölgede ticari grupların kırsal üreticilere hammadde sağlamada Venedikliler kadar hünerli olmadığı ve sanayi ürünleri tedarikinin bizzat üreticilerin sorumluluğunda kaldığı yerlerde, sanayi ürünlerinin yayılması ve kırsal zanaatkârlarca kolay bulunabilmesi en önemli husus haline geldi.

Yerel pazarlardan gelen ham yün ve ipeğin tükenişi ve kaynakları sağlam *arte della lana* ve *arte della seta* [yün ve ipek dokumacılığı] loncalarındaki üreticilerin sert rekabeti, özellikle Doğu Akdeniz'de yerel sanayiler için pamuk ekimini teşvik etti. Pamuk ekimi 17. ve 18. yüzyıllarda önemli ölçüde ve neredeyse sürekli genişledi. Mümkün olan her yerde plantasyon benzeri birimlerde üretildi; ama ürünün ekolojik zorlamalarına karşın, çoğunlukla bu işi kü-

çük üreticiler yürüttü. Genelde yerel talebin süreklilik göstermesi sanayi ürünleri ekilen alanların ayakta kalmasını ve genişlemesini sağladı. Böylece imalatın değişen morfolojisi ve coğrafyası tarımsal üretimi çeşitlendirmeye hizmet etti ve süreç içinde –ilki bir lüks mal, ikincisi bir zaruri mal olan– ipekli ve yünlü dokumaların aksine sert rekabet baskısı altında olmayan bir ürün olarak pamuğun yaygın ekimini kolaylaştırdı.

Pamuk ekiminin Akdeniz'e dönüşü ürünün karakteri açısından çarpıcı bir değişimin habercisiydi: Pamuk bir plantasyon ürünü ya da sırf bir ticari ürün değildi artık; kırsal sanayinin tüketimi için ekilen bir üründü.[216] Bir başka deyişle, pamuk plantasyonlarının Atlantik kıyılarına göçünden sonra, Doğu Akdeniz'de pamuk küçük üreticilerin daha küçük tarlalarda çoğunlukla yerel ve bölgesel pazarlar için ektikleri yeni bir yedek ürüne dönüştü. Soylu karakterini yitirdi ve böylece bir avam ürünü olarak daha mütevazı bir korunuma büründü ve imalatın yayılışını sağlama aldı. Ama bir avam ürünü olduğundan sistematik sulamadan ya da özenli bakımdan mahrum kaldı, çünkü barındığı yerler havzanın çoğunlukla kalıcı insan yerleşiminden yoksun alçak ovalardı. Pamuk ekiminin genişlemesi kısmen Küçük Buz Çağı'nın yarattığı amfibi ortamın, yani beşinci bölümde ele alınacağı üzere, sulamaya yardımcı olan bir ortamın, kısmen de imalatın yayılışıyla ortaya çıkan talebin sonucuydu.[217] Akdeniz'de pamuğun tekrar ortaya çıkışı şekerkamışının bölgeden amansızca silinişiyle keskin tezat içindeydi – tek istisna olarak Mısır'da süren şekerkamışı ekimi eskiye göre daha küçük ölçekliydi.[218] Atlantik'te şeker üretimi yükselirken, Akdeniz'deki şeker sanayisi Sicilya'dan Kıbrıs'a kadar hızla geriledi. Aynen Doğu ürünlerinin bölgeden çıkışının ardından ağaç ürünlerinin rağbet görmesinde olduğu gibi, imalatın daha küçük merkezlere ve kırsal kesime sızması Güney Almanya'da keten, İtalyan yarımadasında kenevir, Osmanlı topraklarında pamuk, Languedoc'ta çivitotu ve Akdeniz'in bazı kesimlerinde kökboyası olmak üzere sanayi hammaddelerine dönük talebi arttırdı. Bunun sonucunda havza eskiye göre özgücüne daha fazla dayanır hale geldi.

Ticari altyapıdaki dönüşümler İçdeniz'in tarım ve imalat ortamlarındaki dönüşümleri yansıtmaktaydı; bunların ikisi de uzun tarihsel geçmişe sahipti ve temellerinde yatan süreçler daha da güçlendi. Akdeniz içinde ve genelinde ekonomi akışlarının düzeni ikinci 16. yüzyılda şekillendi ve sonraki yüzyıllarda da sürecek biçimde dengeyi kara ticaretinin lehine çevirdi. Bu bir ölçüde kuzeyde önce Amsterdam'ın ve ardından Londra'nın dünya ekonomisinin ağırlık merkezini oluşturmasının ve bu bölgelerin ekonomi akışlarındaki merkezî konumunun doğal olarak Akdeniz havzasından ya da Akdeniz yoluyla gelen malları çekmesinin sonucuydu.[219] Birikim merkezlerinin kuzeyde sağlam temele oturmasıyla birlikte, kara ticareti Astrahan, Osmanlı imparatorluğu ve Brenner Geçidi'nin kuzeyi üzerinden yürütüldü; zamanla kuzeyin iç kesimlerine ve İber yarımadası yoluyla Flandre'daki dokumacılık kasabalarına kadar uzatıldı: Bu kara bağlantısı 17. ve 18. yüzyıllar boyunca değişmez bir unsur olarak kaldı. Via Egnatia'nın batıya yönelik kanalları ancak 18. yüzyılın sonuna doğru tökezlemeye başladı ve onarıma muhtaç bir duruma düştü.[220] Çok sayıda Ermeni, Yahudi, Alman ve Leh tüccarın da bu kara ticaretinde yer almasına karşın, kuzeye yönelik kanalların canlılığı sayesinde İtalyan tüccarlar deniz ticaretinde yitirmiş oldukları mevzilerin bazılarına yeniden kavuştular.

Kuzeye yönelik kanalların artan çekimi bir yana bırakılırsa, değerli mal ticaretinin sarsılması bu alandaki tüccarları işlerini çeşitlendirmeye zorladı. Böylece dokunaçlarını kırsal kesime doğru uzattılar ve hammaddelerin üretimini finanse etmeye yöneldiler; sözgelimi, Kahireli tüccarlar baharat ticaretinin çöküşü üzerine keten ve şeker üretimi ve ticareti işine girdi ve bu ürünler Venedik yoluyla Akdeniz'in kuzey kıyılarına ulaştı.[221] Cenovalı bankerlerce kurulan panayırların Besançon'a taşınmasından sonra, Lyon bankerleri kredi işlemlerini kentin hinterlandına doğru genişlettiler ve ipekli dokumaların imalatını finanse ettiler.[222] Öte yandan, Cenovalı tüccarlar ham ipeğin yarımadadan Fransa anakarasına aktarılması üzerinde bir tekel kurdular.[223] Bölgenin bankerleri ve tüccarları dolaşıma sokulan malların miktarını arttırarak ve (çoğunlukla

bir dağıtım sistemi aracılığıyla) bunların üretimini düzenleyip finanse ederek, imalatın yayılma alanını genişlettiler. Yani, havzanın ekonomik yapısı Akdeniz ticaretindeki küçülmeden ve yeni ticari ortamdan kaynaklanan değişimlere uyum sağladı, her türden ve düzeyden tüccarlara yeni ekonomik faaliyet yolları açtı; kardeş kent-devletlerin yeni rakipleri karşısında hâlâ belli avantajlara sahip olan tüccarları da buna dâhildi.

Aslında, buharlı geminin devreye girişine ve *pax Britannica*'nın ortaya çıkışına kadar, Akdeniz'in altın çağında önde gelen kent-devletlerince oturtulmuş ticari ve finansal altyapıdan yoksun kalan Akdeniz ticareti, buna yakın bir ticari işlem şebekesinden büyük ölçüde mahrum olmaya devam etti. Felemenk tüccarları güçlerinin doruğundayken Akdeniz'den ziyade çoğunlukla Karayip adalarında ve Atlantik'te faaliyet gösterdiler. Böylece İçdeniz ikinci derecedeki güçlerin, yani İngiliz ve Fransız imparatorluklarının elinde kaldı; bunlar gümüş ya da altın akışları üzerinde Venedik ya da Cenova para erbabının en parlak döneminde sahip olduğu kadar sıkı bir sulta kuramadı. İkinci derecedeki güçlerin İçdeniz'de mallarını pazarlara sürmede karşılaştığı güçlük ve kıyı gemiciliği yoluyla ya da düşük değerli sikkeleri Osmanlı uğrak limanlarında ucuza satarak gelir sağlama ihtiyacı, coşkulu bir ekonomik ortamı besleyecek uzun süreli bir alışveriş şebekesi yaratmaya elverişli stratejiler getirmedi. Böyle yaygın ve sıkıca örülmüş bir para ve kredi ağının yokluğunda, Venedik dukası Doğu Akdeniz'de 18. yüzyılda bile yüksek itibar taşımaya devam etti. Cenovalı bankerlerce havzadaki devletlere verilen borçlar en önemli finans kaynaklarından biri haline geldi.[224] Belirtilen uygun ortam ancak 19. yüzyılda altın standardının benimsenmesiyle ve çok taraflı sağlam bir ticari mal akışı ve ödeme sisteminin kurulmasıyla ortaya çıktı. Böyle şebekelerin yokluğunda, İçdeniz'in tüccar topluluklarınca örülmüş yerel ve bölgesel şebekeler pek güçlükle karşılaşmadan işledi, ama sınırlı bir ölçekte. Her halükârda, zenginlik Kuzey Denizi kıyılarında kaldığı sürece, bütün deniz ve kara ticareti güzergâhları bilinçli bir seçimle bu kıyılara bağlandı; Osmanlı yönetimindeki Balkanlar,

İber yarımadası ve Alpler ötesi İtalya, sistemin karadan geçen damarları oldu.[225] Böylece 1560-1650 döneminde Akdeniz'in günbatımı parıltısıyla bağlantılı süreçler 17. yüzyıl krizinin başlamasıyla canlılığını yitirmedi. Her üç sürecin hükmü küresel ekonomik alanı yeniden düzenleyen *pax Britannica*'nın kurulmasıyla son buldu.

Her üç durumda da ikinci 16. yüzyılda başlamış olan yönelimler krizin bittiği 1650 dolaylarında sona ermedi. Aksine, dünya ekonomisindeki gelişmelerden dolayı sonraki iki yüzyılda pekişti ve daha da derinleşti. Kitabın ikinci kısmında etraflıca ele alınacağı üzere, bu üç sürecin Akdeniz tarihinin gidişatına, özellikle de havzanın tarımsal ve kırsal manzarasına vurduğu damga kalıcı oldu. Burada Doğu kaynaklı ticari ürünlerin ve ticari ekmeklik ürünlerin başka yerlere taşınmasının, imalatın yayılma alanındaki genişlemenin ve kara ticaretinin artan ağırlığının hep birlikte bölgede ticari tarımın uzun erimli geri çekilişine yol açtığını belirtmek yeterlidir. Bu geri çekilme *in vacui* gerçekleşmedi tabii. Geri çekilişin coğrafi sonucu 11. yüzyıldan 16. yüzyıl ortalarına kadar uzanan büyüme döneminde ıslah edilmiş toprakların terk edilmesiydi.[226] Akdeniz'de bu dönemde ıslah edilip sürülmüş olan topraklar alçak kesimlerde ve ovalardaydı: Bunlar sonraki iki yüzyıl içinde boşaltıldı. Bu yönelimde daha fazla arazinin ekime açılmasını sağlayan bir tersine dönüşün ilk belirtileri çekingen biçimde de olsa 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren açık seçik görüldü.[227] 19. yüzyılın dönümünde Rus tahılının kuzeyli tüccarların 16. yüzyılda Akdeniz'e girişteki atlama taşı olan Livorno limanına varışı havzadaki ticari tarımın kaderinde belirleyici bir dönüm noktasının habercisiydi.[228] Britanya'da tahıl yasalarının yürürlükten kaldırılışı ve ardından bu tek yanlı hamlenin getirdiği işbölümü, Akdeniz kıyıları boyunca tarımsal üretimi bir kez daha ticari temelde düzenleme olanağının yolunu açtı ve beraberinde daha çok ovalarda olmak üzere 17. ve 18. yüzyıllarda uğranan kayıpları giderme umudunu doğurdu. Dolayısıyla, Akdeniz'in ekonomik merkezinin ticari tarımdaki geri çekilişin bir sonucu olarak ovalardan yamaçlar ve dağlara kayışı ikinci 16. yüzyılda başladı ve 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürdü.

Özetle, Akdeniz'in düşüşünü belirleyen her üç süreç gıpta edilecek bir uzun ömürlülüğe sahipti ve üç yüzyılı aşkın bir süre işlerliğini korudu. Her ne kadar bu yönelimlerin temelinde yatan dinamikler uzun vadede değiştiyse de, dünya ekonomisinin ve siyasal gelişmelerin yol açtığı dolambaçlara ve dönemeçlere, rakip kent-devletler arasındaki çıkar ayrılıklarına rağmen değişimin yönü inatla kararlı kaldı. Venedikli ve Cenovalı tüccarların daha baştan Doğu Akdeniz ve Karadeniz'de işbirliği yaptığı ve birbirini tamamlayıcı hasımlar olarak yan yana yaşadığı söylenebilir; ama Venedik'in Doğu Akdeniz üzerindeki güçlü nüfuzu Cenevizler için 1380'lerden itibaren boğucu bir hal aldı. Bu ikiz kent-devletlerin faaliyet alanları arasında açık seçik bir sınır olduğu gibi, stratejileri ve yayılma alanları da önemli ölçüde değişikti. Serenissima Doğu Akdeniz güzergâhının canlanışı ve bir ithal ikame stratejisine bağlı kalma başarısı sayesinde 16. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıl başlarına kadar yeni bir soluk alma fırsatı elde etti. Cenova'nın en parlak dönemi banker-finansörlerinin atılımları sayesinde daha uzun sürerek, 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar taştı. O zaman kadar Akdeniz belki iki farklı makama ayarlı adımlarla ilerlemişti; ama 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Venedikli tüccarların Kraków'da ve Polonya panayırlarında yeni mevziler elde etmesiyle ve Cenovalı tüccarların Liguria ve Marsilya'yı almasıyla,[229] bu amansız rakiplerin stratejileri arasındaki farklılıklar daraldı. Atlantik kıyılarında Amsterdam'ın yükselişi imparatorluk kuran kent-devletler döneminden kara devletleri dönemine bir geçişe işaret ederken, Akdeniz'de İtalya krallığının 19. yüzyıl ortalarında birleşmesine Cenova öncülük etti.[230]

Azizlerin kentlerince üstlenilen kilit ve belirleyici rol göz önünde tutulursa, rakip emperyal devlet yapıları ve daha da kötüsü dinler arasında bir tarihsel ayrım alanı olarak çizdiğimiz Akdeniz tablosu pek tutarlılık taşımaz. Ufak kent-devletlerin kaleydoskopundan bakılınca, İçdeniz cihan fatihi Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları arasındaki çığır açıcı bir uygarlık kapışmasının ana sahnesi olmaktan çıkar. İslam ve Hıristiyan dünyaları arasındaki kapışmanın, yani ebedi ve evrensel tonlu bir kapışmanın ana sahnesi olarak da

görülemez. Havzadaki değişimin temposunu belirleyen şey, imparatorluk kuran iki kent-devlet, yani Venedik ve Cenova arasındaki görece masum, dünyevi ve "asırlık" bir rekabetti. İkinci 16. yüzyıl aslında bir yandan Bâbıâli ile Signoria, diğer yandan *nobili vecchi* [kadim asilleri] ile Kastilya tahtı arasında bağları derinleştirdi. Yukarıda verilen tarihsel dökümün etraflıca vurguladığı üzere, Venedik'i Cenova'dan ayrı kılan siyasal, ekonomik ve sosyal özellikler II. Felipe ya da Kanuni Sultan Süleyman döneminde ortaya çıkmadı. Bunların kökeni çok daha geriye götürülebilir. Bu iki kent-devletin ayrışan tarihsel yörüngelerinin, birlikte hareket eden Cenovalı tüccarların ve bankerlerin Amerikan kaynaklı efsanevi hazinelere sahip çıkmasından ve baharat ticaretinin eski Doğu Akdeniz güzergâhına dönmesinden sonra bu özelliklerine daha sert ve keskin hatlar kattığı söylenebilir.

Eğer böyle bir aynada Venedik kapitalizmi Cenova (aynı şekilde Floransa) denginden daha az serüvenci ve daha az yaratıcı görünüyorsa, bunun sebebi sadece Yüce Cumhuriyet'e Bizans, Memlûk ve daha sonra Osmanlı imparatorluklarının kaynaklarına güvenle erişme rahatlığının sunulmuş olması değildi.[231] Mesele daha kapsamlıydı. Venedik ve Cenova imparatorluklarının çalışma tarzları arasındaki farklılıklar basit bir yaklaşımla bir tarafta devlet müdahalesinin, diğer tarafta ise özel girişimin öne çıkmasından gelen köklü ayrıma da indirgenemez.[232] Farklılık Akdeniz'in de eklemlendiği daha büyük bir düzenle ilgiliydi: İçdeniz ana özelliklerini kent-devletlerin birer parçasını oluşturduğu iki ayrı dünyanın tarihsel özelliklerinden ve niteliklerinden almaktaydı. Bunlardan biri en doğu uçlarında, Venedikli tüccarların içine çekildiği "çok gelişkin ve zengin bir para ekonomisine sahip"ti. Diğeri ise "para ekonomisinin henüz yeni gelişmeye başladığı", Cenevizlerin dışarıya açtığı ve sömürgeleştirmeye öncülük eden tefecilerin ve kapitalistlerin ihtiyaçlarına uygun olarak şekillendirdiği bir dünyaydı.[233] Cenova bu boş sayfayı Batı Akdeniz'de yarattığı dünyaya benzeyecek şekilde düzenleme ve yeniden düzenleme lüksüne sahipken, Venedik para erbabı asla böyle bir lüksü bulamadı.

Aslına bakılırsa, bir bakıma Zorlu Venedik merkezi Hint Okyanusu, Arap denizleri ve Ming yönetimindeki Çin olan bir çevrenin en batı kesiminde durmaktaydı. Zaman içinde kurulmuş karmaşık ve geniş kapsamlı bir çevreydi bu; finansman ve sevkiyat mekanizmaları geniş bir yelpaze oluşturan ve birbirini tamamlayan çeşitli tüccarlar, taşımacılar, bankerler ve hükümdarlar tarafından oturtulmuştu.[234] Bu şebekede her zaman sırf bir kanal gibi görülen Moğol imparatorluğu bile atlar ve daha da önemlisi dokumalar için önemli bir pazardı, çünkü kocaman çadırlardan Asya'nın iç bozkırlarının keskin sıcaklık değişimlerine uygun ağır giysilere kadar dokumalarla sarılmış bir imparatorluktu bu.[235] 16. yüzyılın ilk yarısına varıldığında, Venedik'in Safevi topraklarında gittikçe artan varlığı sayesinde binlerce ailenin bölgeye ciddi akınlara girişebilmiş olmasına karşın, Venedikli işadamlarının bu uzak dünya üzerinde sınırlı bir denetimi vardı. Bu tüccarların kurduğu şebeke Halep'ten Diu'ya kadar uzanmaktaydı. Ancak içeride Floransalı bankerlerin, Hint Okyanusu'nda da yerli bankerlerin ve tüccarların uzun gölgesi altında kalan Venedik, Cenova'nın Karadeniz'i gözetim altında tuttuğu dönemde yaşadığı sürece çok benzer bir biçimde, oluşumunda katkısının hiç olmadığı ve eğer varsa desiselerinden bihaber olduğu bir dünyayla pürüzsüzce bütünleşti. Öbür tarafta ise Cenevizler Büyük Akdeniz'in batı kesiminde denize dayalı bir imparatorluk kurarak, *Mare Tenebrosum*'a ("Karanlıklar Denizi") doğru uzandı. Bu girişimde Cenova'ya İspanyol, Portekizli, Flaman ve kimi zaman Floransalı işadamları yardımcı oldu; ama imparatorluğun Atlantik'e, Hint Okyanusu merkezli sistemin aksine dünya ekonomisi şebekeleriyle ticari anlamda bütünleşmemiş bir dünyaya doğru genişlemesinin zeminini Ceneviz ticari ve finansal becerisi hazırladı. İber yarımadasında ve Batı Akdeniz'de, Cenevizler sadece "gerektiğinde ricat edebilecekleri bir kale" değil, "ilerlemelerine dayanak olacak bir ileri karakol" buldular.[236]

Venedik ve Cenova aynı yarımadanın tekinsiz bir yakınlıkla bir arada yaşayan sakinleriydi. Ama 1450'lerde aralarında dünyalar kadar fark vardı. Venedik en ölçülü kişilerin bile gözlerini kamaştıran

bir dünyanın simgesi ve aynasıydı. Buna karşılık *Genova La Superba* 15. yüzyıldaki "alarga" Akdeniz'in haşin dünyasının yansımasıydı ve Atlantik dünyasını bu görüntüye uygun bir kalıba döktü. Akdeniz ekonomi akışlarının merkezinin Kuzey Denizi'ne ve Baltık'a taşınmasıyla rekabette yenik düşmüş olabilirdi. Ama alarga dünyanın, yukarıda tasvir edildiği hareket halindeki dünyanın, sermayenin yeni baştan kurduğu dünyanın önünde uzun ve parlak bir gelecek vardı. Belki iki şehrin hikâyesi gibi bir durumdan söz edilebilir, ama Akdeniz'in iç havuzundaki sığ sulara yansıyan haliyle iki dünyanın hikâyesi demek daha doğru olur.

İKİNCİ BÖLÜM
Kent-Devletler ve İçdeniz

İkinci 16. yüzyıl 1560'larda başladı. O sırada Anvers'in Gasparo Ducci, Luis Perez ve Erasmus Schetz gibi en büyük tüccar-bankerleri ve tüccarları Lizbon ve Kastilya'ya hizmet veren tahıl aracıları olarak zaten öne çıkmışlardı. İberya'dan gelen varlıklı *marrano*'larla dolu Anvers, Manş'ın güneyinde Baltık tahıl açık ve kaçak akışı üzerinde hâkimiyet kurmuştu. Scheldt kıyısında yer alan kentin Baltık kaynaklı tahıl (ve dökme mallar) ticaretinin, Flaman dokuma ticaretinin ve Akdeniz ile Atlantik kaynaklı değerli mal ticaretinin kavşaklarındaki konumu buna uygundu. Karayipler altınının doğuya doğru akışının Alman gümüşünün batıya doğru akışıyla buluşma noktası da Anvers'ti.[1] Bu para akışlarıyla Anvers'te oluşan haliç, kentin tüccarlarına tahıl ticaretini imrenilecek bir rahatlıkla finanse etme gücünü vermekteydi.[2] Baltık tahılı Anvers yoluyla önce İberya'nın Cantabria ve Atlantik kıyılarına, özellikle de tahıl üretiminin yerini kazançlı ürünlerin ekimine bıraktığı ve bağların dalga hızıyla yayıldığı Lizbon'a ulaşmaktaydı; ikinci varış yeri, göçmenlerin sayıca arttığı ve anayurtta tüketme alışkanlığı edinilmiş ekmeklik tahıllara muhtaç olduğu Nueva España'ydı;[1] üçüncü varış yeri ise tahıllara dönük bildik talebin Akdeniz'de uç veren tahıl açığından dolayı tırmanmakta olduğu İtalyan kent-devletleriydi.

Öncelikle, Aziz Giovanni'nin kenti 17. yüzyılın dönümünde uzun süren bir dizi gıda kıtlığıyla sarsıldı.[3] O sırada Lizbon ve Anvers'in

[1] *Nueva España*, yani Yeni İspanya, İspanya'nın Yeni Dünya'daki topraklarını içeren 1521'de kurulmuş idari birimdir. Kabaca Panama Körfezi ve yukarısını, Florida'yı ve California'nın büyük bir kısmını kapsıyordu. -en.

Toskana grandükü için sevkiyatları ayarlamakla görevli Ximenez ailesi tahıl işiyle uğraşan diğer varlıklı Portekiz tüccarlarla birlikte Floransa'yı mesken tutmuştu.[4] Bu tüccarlar aslında Akdeniz havzası boyunca Valladolid'den Halep'e kadar amansız nüfus artışıyla tahıl fiyatlarında ortaya çıkan yükselişten kazanç elde etmek amacıyla 16. yüzyıl sonlarından itibaren toprağa yatırım yapmış –ya da toprak kapatmış– olan çevreler arasındaydı. Sermayenin toprağa dönüşünün ve "burjuvazinin ihaneti"nin yaşandığı bir dönemdi bu. Habsburg İspanya'sında II. Felipe'nin emriyle 1570'lerde kamu arazilerinin (*tierras baldías*) satılışı, by Osmanlı makamlarının 17. yüzyılın dönümünden itibaren "kasrü'l-feddan" ya da "çiftbozan" vergisini toplamada ısrar ederek işlenebilir toprakların bırakılışını durdurmaya ve kaçak köylülerin çiftliklerine dönüşünü zorla sağlamaya yönelik girişimleri ve Fransa'da IX. Charles ve III. Henri dönemlerinde kilise mülklerinin satılışı ekilen topraklardaki gerileyişi tersine çevirmede aynı ölçüde sonuçsuz kaldı.[5] Keza, önemli meblağda paranın toprağa dönüşü ve ardından İtalyan yarımadasının (ve Sicilya'nın) sadece belli kesimlerinde olmak üzere toprağa getirilen vergi muafiyeti bile tarımsal üretimdeki genel düşüşü haliyle durduramadı. Buna karşılık, Baltık tahıl ticaretinin hacmi ve önemi artmaya devam etti. Anvers'in 1585'te Alessandro Farnese'nin eline geçmesinden sonra, Amsterdam tüccarları bu temel gıda ürününün ticaretinde seleflerinin kilit konumunu hemen üstlendiler. Daha 17. yüzyıl başında çarpıcı bir tahıl toplama, depolama ve yeniden dağıtma şebekesi kurmaları Amsterdam'da ayrı bir tahıl borsası açmalarına olanak verdi.[6] Kısacası, 16. yüzyılın ikinci yarısında Baltık tahıl ticaretinin alanı genişleyerek, yavaş ama sürekli bir ilerlemeyle, sadece Atlantik'e açılan İberya'ya hâkim liman kentlerini değil, daha da önemlisi İçdeniz'in tam göbeğindeki liman kentlerini kapsar hale geldi.

Akdeniz'deki tarımsal üretimin uzun 16. yüzyılın demografik büyümesine ayak uyduramayışı ve kent-devletlerin önce Doğu Akdeniz'den, daha sonra kendi hinterlandından (*contadi* [kırsal alan] ve *stato di terra* [kara devleti]) ve nihayet tedarik kaynağına dönü-

şen Baltık'tan edindiği tahıla artan bağımlılığı mutlak anlamda sıkıntılı bir dönemin tezahürleri değildi. Tam aksine bir durum söz konusuydu. Baharat ticaretinin Kuzey Denizi kıyılarındaki Lizbon ve Anvers aracılığıyla yeni bir merkeze kaydığı 16. yüzyılın dönümünden itibaren Akdeniz'in yaşadığı ekonomik badire 1540'larda çarçabuk tersine döndü ve Cenevizlerin Amerikan gümüşünü yeniden Doğu Akdeniz'e yönlendirmesiyle toparlanma süreci sağlam bir temele kavuştu. Bunun sonucunda ortaya çıkan para akışı şaha kalkan kentleşmeyle birlikte, 16. yüzyılın son çeyreğindeki meşhur fiyat enflasyonunu körükleyen başlıca etkenlerden biri oldu.[7] Alpler'in kuzeyinde ve güneyinde fiyatlar yükselmeye devam ederek, yüzyıl sonlarında yeni zirvelere ulaştı. Bu arada, tarımsal üretimin büyüme hızı 1450'den 1560'a kadar, yani bir yüzyılı aşkın bir süre boyunca İçdeniz'in çoğu yerinde nüfus artışı hızına ayak uydurduktan ve hatta kimi zaman onu aştıktan sonra, geride kalmaya başlayarak çoğu kez feci sonuçlar doğurdu.[8] Ekmeklik tahıllardaki görece azlığın kaynağı tarımsal üretimin demografik büyümenin baş döndürücü hızına yetişememesiydi. Bunun yarattığı kıtlık tahıl tarımından daha kazançlı ürünlere yönelişle daha da ağırlaştı; böylece tahıl fiyatlarını yukarıya doğru çeken baskı 17. yüzyıl ortalarına kadar sürdü.[9] 17. yüzyıl krizi sırasında nüfus artışında görülen yavaşlama fiyatlar üzerindeki baskıyı tamamen kaldıramazsa bile gevşetti.

Enflasyonist yönelişin etkileri Akdeniz'in her yanında hissedildi, çünkü fiyatlardaki hızlı yükseliş daha çok 16. yüzyıl sonlarında olmak üzere, havzanın devletlerini sıkıştıran mali krizlere zemin hazırladı. Doğrusu, imparatorlukları küçük devletlerden daha çok sıkıntı çekti. Kastilya tahtının 1575'te ve 1596'da sürüklendiği iflâslar, Bâbıâli'nin 1590'lardan itibaren şişen bütçe açıkları ve Fransa'da 1580-1595 arasında yoğunlaşan köylü isyanları değişen ekonomik iklimin emperyal bürokrasilerin yeteneklerini nasıl sınadığını gösterir.[10] İtalyan kent-devletlerinin 16. yüzyıl sonlarının ve 17. yüzyıl başlarının mali baskılarından kısa vadede daha az sıkıntı çektikleri söylenebilir. Doğu Akdeniz'le ekonomik alışverişle-

rinde mamul malların oranındaki hızlı büyüme, 1620'lere ve belki de 1650'lerde Girit savaşının başlamasına kadar dönemin sancılarından uzak kalmalarını sağladı.[11] Ama uzun vadede tüccar cumhuriyetler, imparatorlukları her bakımdan sarsan mali kargaşadan çok daha ciddi ve belki de daha vahim bir gelişmeyle sıkıştı. Bu da Serenissima öncülüğünde kent-devletlerin uzun süreden beri büyük bir uğraşla kurup korumaya çalıştığı Akdeniz genelindeki işbölümünün sarsılmasıydı.

Amerika'dan 16. yüzyıl ortalarında gelen gümüş akışlarının yeni devresi "lüks eşyaların yayılması"nı sağladığından mevcut işbölümünün dağılmasına yol açtı.[12] Doğu Akdeniz'de metal istilası havzanın batı uçlarında yüzyılın ilk yarısında yaşanmış olan senaryonun tekrarlanmasına sebep oldu. Daha önce Anvers yoluyla gelen Alman gümüşü ve Karayip altını furyası İber yarımadasının Atlantik kıyılarında ekonomik uzmanlaşmada kazançlı ürünlere doğru bir yönelişi getirmişti. Bu istikamet değişikliğini gösteren gelişmelerden biri işlenebilir topraklardaki tarımın Atlantik İberya'sında (ekolojik koşulların elverişliliğinden dolayı) bağcılığa, Andalucia'da ise zeytinciliğe yarayacak biçimde gerilemesiydi.[13] 1550'lerden sonra Potosí gümüşünün Doğu Akdeniz'e akışı burada benzer bir sonuca vesile oldu; artan ürün çeşitlendirmesi ve hızlı kentsel büyüme tahıl tarımının aleyhine işledi. Yani, Fugger çağında (yak. 1460-1530/1540) Alman gümüşü ve Karayip altını akışı İberya'da düşük verimli tahılların zararına ticarileşme ve metalaşma temposuna ivme kazandırırken, Nueva España'dan İçdeniz'e gümüş akışı da Ceneviz çağında (yak. 1560-1620/1650) aynı sonuca yol açtı.[14] 16. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde, beyaz metalin *drang nach osten*'inin [doğuya doğru hücumunun] yarattığı dalgalar Karayip altınının Sevilla'ya varışından üç çeyrek yüzyıl sonra nihayet Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşmıştı.

Tahıl fiyatları 1590'lardan 1620'lere kadar hızla arttı; ama genel enflasyonist kabarma hepsinin olmazsa bile çoğu ürünün ve malın fiyatını yukarıya çekti. Buna kentleşmenin baş döndürücü hızı ve genişleyen yeni bir mal yelpazesine dönük kentsel talebin fırlayışı

eşlik edince,[15] Osmanlı ülkesinin işlenebilir topraklarında üretim ve ihracat, 16. yüzyılın dönümünde İber yarımadasının bazı kesimlerinde olduğu gibi azaldı. Böyle bir sonucu tetiklemede aynı ölçüde önemli bir etken, tahıl tarımına kolayca geçilebilecek toprakların tükenmesinden ya da kimi zaman 1450-1560 döneminin coşkulu ekonomik büyüme evresinde ekime açılmış olan görece çorak topraklardaki verimliliğin gerilemesinden dolayı işlenebilir topraklarda arazi ıslahı temposunun hız kesmesiydi.[16] Kişi başına tarımsal üretimdeki tedrici düşüşün bir sonucu olarak, bölgeyi kasıp kavuran ürün kesatlıkları ve kıtlıklar 1530'lardan itibaren önce Batı Akdeniz, Kastilya ve Andalucia'da ortaya çıktı. Daha sonra İberya'da ürün kesatlıklarının ve kıtlıkların şiddeti ve sıklığı yeni doruklara varırken, yüzyıl sonlarında İçdeniz'in doğu kesiminde, yani Osmanlı topraklarında benzer kıtlıklar görüldü.[17] İzleyen dönemde ara sıra kıtlıklarla birleşen ürün azlığı havzanın tahıl üretim bölgelerinde nükseden bir olgu haline geldi ve bunun sonuçları İçdeniz'in en ücra köşelerinde bile hissedildi. Önde gelen tahıl üreticileri durumu düzeltmek için deniz yoluyla tahıl ihracatını can havliyle kısıtlamaya ya da engellemeye çalıştılar. Ne de olsa, Venedik bakış açısından deniz yoluyla gelen tahıl (*grano del mare*) Osmanlı bakış açısından tam aksine "deryaya giden tereke"ydi.

Havzanın tahıl üreten bölgelerinin tahıl ticaretini gözetim ve düzen altına alma mücadelesine girmesi üzerine, tüccar cumhuriyetlerin esas almak zorunda kaldığı tedarik stratejisi doğası gereği kısa vadede çürüktü. Deniz yoluyla gelen tahıl miktarının küçülmesi üzerine, kent-devletler egemenlikleri altındaki yerlere düzenli ve yeterli gıda akışını sağlamak amacıyla, *terra ferma* ya da *contadi* olarak anılan yakın hinterlantlarının kaynaklarını kullanmaya dönük bir strateji benimsediler.[18] Oysa "denizden gelen tahıl"daki düşüşe karşı izlenen "özgüce dayanma" stratejisi olsa olsa kısa süreli bir çözüm sunabilirdi, özellikle de bu kentlerin normalde *contadi* mahsulüyle yılda ancak birkaç ay –sözgelimi Floransa örneğinde yılda beş ay– dayanabileceği göz önünde tutulunca.[19] İşin daha da kötüsü, kent-devletlerin *contado*'ları [kırsal alanları],

yani çevredeki hayalet kasabalar ve onların hinterlantları ana kentlerin ihtiyaçlarını esas alan işbölümüne sıkıca entegre olmuş bir ekonomik ortama sahipti. Bu çerçevede kent-devletlerin yumuşak karnını oluşturan yakın hinterlantlar, havzanın tahıl üreten bölgelerine oranla görece daha yüksek ücretler kazanan toplulukları barındırdıklar gibi, yünlü dokuma üretimindeki rekabetin doruğuna vardığı 16. yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyıl başlarında dokuma imalatında daha ağır bir yükün altındaydılar.[20] Dolayısıyla işlenebilir topraklarda tarım uğruna *contado*'lardan kolayca vazgeçilemezdi – tabii çok olağanüstü durumların yaşandığı dönemler dışında. Böyle durumlarda bile denizden gelen tahılın (*blé de mer*) yerini "yerli" tahılın alması 1590'ların tahıl krizlerini tam önleyemedi.[21] Hinterlantlara ana kentlerin tahıl ihtiyacını karşılamada daha büyük bir pay "yüklemek" ancak 17. yüzyıl ortalarında kent-devletlerin sanayi rönesansının kesintiye uğramasıyla mümkün oldu. Kent-devletlerin varlıklı soylularının, uzun mesafeli ticaretten elde ettikleri servetlerin küçülmeye başlaması üzerine, toprağa daha fazla para yatırdıkları ve tahıllar için daha fazla arazi ayırdıkları oldukça rahat biçimde söylenebilir.[22]

Akdeniz genelinde işlenebilir topraklara ticari ürünler ekme ve daha önce tahıl ekimi yapılan toprakları zaten geçmişte hepsi de tahıldan alan kapmış olan bağlara, meyve bahçelerine ve otlaklara dönüştürme süreci, birbirini izleyen ürün azlığı felaketlerinin yarattığı kargaşadan sanki etkilenmemişçesine hiç engelle karşılaşmadan ilerledi. İçdeniz'deki tahıl üretiminde hızla yükselen açığı gidermek uygulamaya konulan önlemler arasında, sadece İtalyan kent-devletlerinde ve Sicilya'da başvurulanların aristokrat ve baron kökenli ailelerin demir yumruğu altında işlenebilir toprakları genişletmeye ve tarımsal üretimi artırmaya yönelik olması çarpıcıdır.[23] İtalyan kent-devletlerindeki para erbabının –özellikle de Venedik aristokrasisinin– tahıl fiyatlarının hızla yükseldiği dönemde tarıma yatırım yapması hiç de şaşırtıcı değildi.[24] Çalılık ya da bataklık alanlardan toprak kazanmaya dönük girişimler bile vardı. Ve de bazı yeni araziler su basmış alanları kurutma yoluyla

yaratıldı.[25] Ancak tüccar cumhuriyetlerin finansal ya da başka alanlarda sahip olduğu muazzam kaynaklara rağmen, elde edilen başarılar gelgeç nitelikteydi. Zaten tarım fiyatları durgunluğa girince ve 1620'ler/1650'lerden itibaren gerileyince, toprağa yapılan yatırımlar durma noktasına vardı. Çok geçmeden Veneto'nun meraları işlenebilir topraklarda tarımın yerine hayvancılığın ve et üretiminin hizmetine koşuldu ve bu uzmanlaşma aydınlanma çağına kadar sürüp onun ötesine de taştı.[26] Bu süreçte Venedik soylularının yaşadığı tccrübc, 16. yüzyılda Scheldt kıyılarıııda araziler satın alan Anvers tüccarlarının başına gelenlerden pek farklı değildi. Onların toprağa dönmelerinin ardında yatan sebep mülk sahipliğinin sağladığı güce dayanarak borç para alabilmeleriydi. Başkaları açısından ise toprak satın almak enflasyonda ayakta kalmanın bir yoluydu.[27] Tahıl üreten ve tahıl ithal eden bölgelerde devletlerce ya da toprak sahiplerince alınan önlemlerin palyatif niteliğinden dolayı, işlenebilir topraklarda üretimin gerilemesi değişmez bir yönelim olarak sürdü ve gidişat tersine çevrilemedi. O sırada tahıl üretimi genelde Akdeniz'in zengin kesimlerindeki sakinler için uğraşılmaya değer bir ekonomik faaliyet olmaktan çıkmıştı. Böylece asıl yük doğu kıyılarındaki ve daha sonra havzanın dışında kalan Elbe'nin doğusundaki kırsal üreticilerin sırtına bindi.[28]

Akdeniz çevresindeki bu dönüşümlerin derin köklü ve yapısal olduğunu doğrulayan olgu gerek ürün azlığı ve kıtlık olaylarının sıklığının ve yaygınlığının, gerekse yüzyılın sonunda fiyatlardaki hızlı yükselişin tarımsal değişimin asıl gidişatını ve yönünü kesin biçimde değiştirmeye ve tahıl üretimini canlandırmaya yetmemesiydi. Başlı başına krizlerin ağırlığı işlenebilir toprakları bağlara, meyve bahçelerine ve otlaklara dönüştürme sürecinin, ayrıca tahıl tarımından uzaklaşmanın ne kadar başarılı olduğunun açık bir göstergesiydi. Toprakta çalışanlar açısından Potosí gümüşünün bir kısmının Akdeniz havzasını bastığı bir dönemde tekrar tahıl tarımına dönüş artık çekici bir vaat değildi. Bunun sebebi kazançlı ürünlere ve mallara dönük bölgesel talebi destekleyen metal istilasının ürün çeşitlendirmeye prim sağlarken, düşük verimli tahılların tiranlığına

dönmeyi gözden düşürmesiydi. Böylece İtalyan kent-devletlerinin eski tahıl ambarları tahıl ekimine daha az toprak ayırdı veya başka bir şekilde belirtmek gerekirse, Akdeniz pazarlarına giren tarımsal mahsulün hacmi insan çokluğu karşısında hatırı sayılır ölçüde düştü.[29] Dolayısıyla uzun 16. yüzyılda doruk noktasındaki Akdeniz'e damgasını vuran işbölümü havzanın önce batı, sonra doğu kıyılarında yavaş yavaş bozulma yoluna girdi.

Esasen, her iki durumda da süreç kısmen ürün çeşitlendirme, kısmen hızlı demografik büyüme sonucunda işlenebilir topraklardaki bir daralmayla birlikte ucuz ve kolay bulunabilir tahılların tedricen sahneden çekilişini getirdi. Aynı şekilde tahıl tarımından uzaklaşma da değerli metallerin her iki bölgeye aktığı dönemlerde gerçekleşti. Atlantik İberya'sı 1460-1530/1540 döneminde Alman gümüşünün ve Karayip altınının akışıyla birlikte işlenebilir topraklarda tahıl ekiminden uzaklaştı.[30] İberya içinde *Reconquista* sırasında ve sonrasında toprakların küçük bir azınlığın elinde toplanmasından dolayı kırsal işgücünde görülen yüksek hareketlilik ve tarım ırgatlarının (*jornaleros*) ağır basan varlığı, Atlantik ötesi göç hareketlerinin ortaya çıkışıyla bir araya gelince, yükselen fiyatlar nedeniyle pazara duyarlı stratejiler benimsemeyi kolaylaştırdı. Buna karşılık, Doğu Akdeniz'de devredilemez arazi hakları bahşedilmiş ya da yüklenilmiş küçük mülk sahibi köylülerinin tarımsal üretimi arttırma ve çeşitlendirme dışında bir seçeneği yoktu.[31] Dolayısıyla İçdeniz'in varlıklı kesimlerine yiyecek sağlamada Doğu Akdeniz 16. yüzyılda eskiye göre daha fazla sorumluluk üstlenmek zorunda kaldı. Osmanlı topraklarından gemilerle taşınan tahıl Lizbon'a kadar götürüldü.[32] Kent-devletleri beslemede Doğu Akdeniz'in merkezî konumu nedeniyle, Amerikan gümüşünün 1560-1620/1650 döneminde havzaya akışı özellikle tehlikeli oldu, çünkü daha önce Batı Akdeniz'i olumsuz etkilemiş olan bir süreci bu sefer daha vahim sonuçlar doğuracak şekilde harekete geçirdi.[33] O sırada Doğu Akdeniz başta İtalyan kent-devletleri olmak üzere İçdeniz'in zengin bölgelerine yiyecek sağlama görevini üstlenmişti. Bu gelişme havzadaki işbölümünün dağılışından önce bile Lizbon'dan Vene-

dik'e kadar Batı Akdeniz kentlerine düzenli yiyecek sağlamanın artık bir tedirginlik kaynağına dönüştüğü bir döneme denk geldi.[34]

Bu senaryoda can alıcı nokta tam da Atlantik'in sadece tahıl ve baharat ticaretlerinin başta gelen kanalı değil, şekerkamışı (ve daha az bir ölçüde pamuk) ekiminin ana alanı haline geldiği bir sırada İçdeniz'deki ticari tahıl ticaretinin küçülmesiydi. Değerli baharat ticaretinin Lizbon'a yarayacak biçimde Hint Okyanusu'nun en güney deniz güzergâhı yoluyla yeni bir yön kazanması, şekerkamışı (ve pamuk) ekiminin Atlantik adalarına taşınması ve 1450-1650 döneminde dünya ekonomisinin işbölümünde Baltık tahılının yeni bir merkezî konuma kavuşması –birinci bölümde vurguladığımız gibi, kent-devletlerin İçdeniz üzerindeki sultasına dayanak olan üç mal– hep birlikte kaçınılmaz olarak havzanın ekonomik dokusunda gedikler açtı. Değerli mal ticaretine özgü temel ürünlerin göçüyle bağlantılı dönüşümler İber Akdeniz'inde 1450'lerden itibaren daha derin bir kök saldı ve Fugger çağında ivme kazandı; Osmanlı Akdeniz'i de Ceneviz çağında 1550'lerden itibaren aynı yolu izledi. Şekerkamışının kıyı ovalarından ve havzanın vadilerinden ayrılışının yarattığı boşluk daha sonra Akdeniz'in ünlü ağaç ürünlerinin ilerleyişi doldu: Tepeleri zeytin ağaçları ve üzüm asmaları kaplamaya başladı ve hatta mümkün olan durumlarda tahıl tarlalarının yerini bağlar aldı.[35] Akdeniz üçlüsünün diğer iki unsuru olarak havzadaki yaylaların ve alçak arazilerin yerleşime açılmasına bazen birlikte, çoğu kez de rekabet halinde öncülük eden küçükbaş hayvanların ve buğdayın talihi 17. yüzyılın dönümünden itibaren tersine döndü.[36] Küçük çiftçilerin koyun yetiştiriciliğindeki ağırlığı sonraki iki yüzyılda büyük sürü sahibi birliklerinin zararına yavaş ama düzenli biçimde arttı. Koyun sayısı bakımından XII. Louis ve I. Francis dönemlerinde, yani hayvancılığın altın çağında ulaşılan tavan düzeyler 1700'de artık soluk bir hatıra haline gelmişti.[37] İşlenebilir topraklarda tarım benzer bir akıbetle karşılaştı: Buğdayın brüt hâsıladaki payı azaldı, çünkü artık havzadaki alçak arazilerin tartışmasız kralı değildi. Ekildiği yeni topraklardaki arazi ıslah çalışmaları durma noktasına vardı. Buğday artık alçak ovalardan ziyade

"vadi tabanlarının iyi akaçlanan topraklarında ve dağlar arasındaki çöküntü alanlarının tabanlarında" yetiştirilmekteydi;[38] yamaçlar artık bağları ve meyve bahçelerini barındırırken, yüksek araziler de hayvanlar için yaz otlakları olarak kullanılmaktaydı. Daha önce şekerkamışı, pamuk ve buğday ekilen kıyı vadileri ve ovalar yaylada güdülen sürülere ve ağaç ürünlerine bırakıldı. İşlenebilir topraklarda ekim de 18. yüzyıl sonlarına kadar düzensiz büyümeye devam eden hayvancılığın çarpıcı üstünlüğüyle sınırlandı.[39] Akdeniz ekolojine özgü temel ürünlerin değerli mal ticaretine özgü temel ürünlerin yerini almasıyla birlikte, çarpıcı ve inanılmaz bir hızla yeni bir ekolojik ve ekonomik düzen, kent-devletlerin altın çağının kalıntılarını tasfiye eden bir düzen ortaya çıktı. Bu geçiş pürüzsüz yaşandı ve en geç 17. yüzyıl ortalarında kesin sonuca bağlandı. Doruk noktasındaki İçdeniz'in muzaffer kent-devletlerin münhasır uğraş alanı olan değerli mal ticaretiyle şekillenişi ve havzanın bu süreçte gölgede kalan kendi temel ürünlerinin kaybettiği yerleri 1450'lerden itibaren geri alışı bu bölümün konusunu oluşturuyor.

Havzanın tarımsal manzarasındaki bu uzun erimli dönüşümü açıklamak için, önce Akdeniz ticaretinin temel ürünlerinin Venedik ve Cenova tarafından kurulan deniz imparatorluklarının temellerini nasıl attığının izlerini süreceğiz. Burada vurgulamamız gereken nokta baharat ticaretinin kent-devletlerin efsanevi zenginliğinin unsurlarından biri olduğudur. Bu unsurun yanı sıra kardeş kent-devletlerin Doğu Akdeniz'in değerli mal ticaretini denetim altına almaya yönelik rekabeti ekonomik ve sosyal değişimin itici gücüydü ve Doğu Akdeniz'in boşalmasına yol açtı. İkinci kesim İçdeniz'in en parlak döneminde Akdeniz ürünleri üçlüsünün –üzüm, zeytin ve tahıllar– niçin o çağın ticari canlılığına katılamadığını ana hatlarıyla ortaya koymaktadır. Üç ürün içinde tahıllar kent-devletlere ve deniz imparatorluklarına yiyecek sağlama açısından kalıcı bir sorun oluşturdu. Üçüncü kesim uzun 16. yüzyılla, özellikle de Ceneviz çağıyla bağlantılı tarımsal dönüşümlere ışık tutmaktadır. O dönemde Akdeniz ürünleri yeniden rağbet görmeye başladı ve onlara ayrılan topraklar genişledi. Aynı kesim havzadaki işbölü-

münde yeniden yapılanmayı ve Doğu Akdeniz kesiminin burada tuttuğu yeri kabaca açıkladıktan sonra, 16. yüzyılın ikinci yarısında tarım fazlasının küçülüşünün seyrini vermektedir. İçdeniz'de arazi ıslahı ve yeni toprakların iskâna açılması can sıkıcı bir durma noktasına varınca, buğday daha önce oynadığı öncü rolü kaçınılmaz olarak yitirdi.

Hareket Halindeki Şölen: Doğu Ürünleri

Önceki bölümde ele alındığı üzere, Akdeniz'in daha baştan havzanın liman kentlerini –ve kimi zaman Orta Asya ve Sahra altı Afrika içlerine kadar uzanan beslenme alanlarını– birbirine dokuyup iç içe geçiren karmaşık bir işbölümü vardı. Egemen kent-devletlerce oturtulan ve özenle kollanan bu bölgesel işbölümü doğası gereği dinamikti. Büyük ölçüde hegemonya için çekişen güçler, çoğunlukla Venedik ve Cenova arasında her yerde ve her zaman görülen rekabetten dolayı değişime açıktı. Değerli baharat ve biber ticaretleri hiç tartışmasız, İçdeniz'in can damarıydı ve en revaçtaki ticaretleriydi; Konstantinopolis ticaretiyle birlikte tüccar cumhuriyetlere muazzam servetler kazandırmaktaydı.[40] Haçlı devletlerinin 1099'dan sonra Doğu Akdeniz'e demir atmasının ardından, Akdeniz tahtının talipleri bu kazançlı ticaretler için uzun süreli ve kıyasıya bir savaşa tutuştu: Piza, Barselona, Amalfi ve Floransa da ilk başta bu seçkin azınlık içinde yer aldı. Haçlı seferlerinin başlangıcında, baharatın Hint Okyanusu'ndan Akdeniz'e taşınmasını sağlayan deniz güzergâhı Basra Körfezi ve Kızıldeniz yoluyla İçdeniz'e ulaştığından, havzanın kuzeydeki Beyrut'tan güneydeki İskenderiye'ye kadar uzanan doğu kıyılarına bu zengin ticaretten hatırı sayılır bir pay bırakmaktaydı. Şöyle ki, 13. yüzyılda "Akkâ kentinin transit baharat ticaretinden tek başına elde ettiği gelirler İngiltere krallığınınkiyle aşağı yukarı aynıydı."[41] Ancak 13. yüzyıl ortalarından ya da buna yakın bir tarihten itibaren Avrasya kara kütlesinin Moğol idaresi altında birleşmesi ve Güney Çin Denizi'nden Azak Denizi'ne kadar uzanan birleşik ve iyi korunan bir ticari alanın

oluşması Doğu'daki ticari malların batıya doğru akışını deniz güzergâhlarından kara güzergâhlarına çevirdi. Dahası, Hint Okyanusu kaynaklı malların başlıca güzergâhı tam da Konstantinopolis'te, Karadeniz'in tek ağzında yer alan Bizans başkentinde köklü bir siyasal değişimin yaşandığı sırada değişti. Ticaret güzergâhlarındaki değişiklik Signoria'nın canını epey sıkacak biçimde Aziz Giorgio'nun kenti için büyük bir nimet oldu.

Cenovalı tüccarlara bu harika fırsatı sağlayan şey, VIII. Mikhail Palaiologos'un 1261'de Konstantinopolis'i geri alışından sonra Bizans tahtınca izlenen ticaret politikasıydı. Cezalandırma amaçlı bu politikanın en büyük zararı Venedik çıkarlarına vermeye yönelik olması çok eski düşmanı Cenova'nın epey hoşuna gidecek bir durumdu.[42] Ne de olsa, Venedik 1204'teki Dördüncü Haçlı seferi sırasında Konstantinopolis'in yağmalanmasına öncülük ederek, süreç içinde Romanya ve Dalmaçya'nın yeni oluşan denizcilik düzeninin gereklerine tabi kılınması için gerekli zemini hazırlamıştı. Ancak *città galante* tüccarlarının Karadeniz'den kovulmaları, bu uslanmaz tüccarlar zamanla işlerinden bazılarını Tana'daki mevzilerinden yürütmeyi başardıklarında bile, Hint Okyanusu'nu Akdeniz'e bağlayan ticaret güzergâhlarının niteliğindeki tektonik değişimden dolayı, Bizans tahtının başlangıçta öngördüğünden çok daha ağır bir cezaya dönüştü. Dördüncü Haçlı seferini izleyen "kapitalizm cümbüşü" Venediklilere pahalıya patlayacaktı.[43] Aziz Giorgio cumhuriyeti tüccarları açısından şanslı bir gelişmeyle, iki olayın çakışması –yani bir yandan Orta Asya güzergâhının açılışı, diğer yandan Bizans imparatorluğunda Palaiologos hanedanının başa geçişi– onlara Karadeniz ve *il deserto dei Tartari*'nin, yani Moğol topraklarından çıkan ya da geçen değerli ticari malların varış noktasının anahtarlarını sundu.[44] Cenovalı tacirlerin Karadeniz (ve Tuna) üzerinde denetimi elde etmesiyle birlikte, Aziz Giorgio'nun kenti üzerinden yürütülen ticaret 1293'te Philippe le Bel yönetimindeki Fransa krallığınınkinden üç misli fazla gelir sağladı.[45]

Tahmin edilebileceği gibi, Orta Asya kara güzergâhının öne çıkması ve Karadeniz kıyılarında ticaretin yoğunlaşması sadece

Venedikli tüccarlara değil, ama daha can alıcı bir sonuçla, genel olarak Doğu Akdeniz ticaretine zarar verdi. Kahire Hint Okyanusu'nu Akdeniz'e bağlayan iki önemli kavşaktan biriydi. Ve Memlûk yönetim altında, 1258'de yerle bir edilen rakibi Bağdat'ın aksine, Moğol ordularının ulaştığı sınırın ötesinde kaldı. Ne var ki, bozkır imparatorluğunun Kahire'ye boyun eğdirememesi Doğu Akdeniz ticaretini harekete geçirmeye yetmedi. Hiç kuşkusuz, Bağdat'ın batıya giden Doğu mallarının ana boşaltma limanı konumunu yitirmesinden sonra, halifelerin kenti rakipsiz bir konuma kavuştu. Ancak canlı bir deniz ticareti olmayınca, denetlediği alanı büyük ölçüde kurumuş bir ırmak üzerindeki bir köprüden ibaret kaldı. Aynı sebeple, Haçlı devletlerinin 1290'larda yıkılışı ve 14. yüzyılda yeni hacı kafilelerinin sürekli akınına rağmen Doğu Akdeniz'e tekrar hâkim olamayışı, azımsanmayacak bir ölçüde, değerli mal ticaretinin Moğol pazar alanı lehine Memlûk imparatorluğunun Doğu Akdeniz kıyılarının ötesine kayışının sonucuydu.[46] Böylece Haçlıları değerli mal ticaretiyle bağlantılı yüksek kârlardan yoksun bırakan ekonomik yavaşlama bu devletlerin korunmasını göçmenler için aşırı maliyetli hale getirdi.

Moğol egemenliğinin dağlık Orta Anadolu'ya doğru genişlemesi elbette Ermeni Kilikya krallığı ve liman kenti Lajazzo (Ayas) aracılığıyla İçdeniz'e ulaşan bir kanal açtı. Ticaretin bu ayağı Famagusta merkezli tüccarların elindeydi.[47] Ama genelde baharat ticaretinin bu güzergâhı izleyen kısmı görece mütevazı kaldı ve Moğolların Akdeniz'e açılan penceresi Lajazzo'nun 1322'de Memlûkların eline geçmesinden sonra daha da geriledi.[48] Haçlı seferlerinin nihai neticesi tarihin en büyük ironilerinden biri oldu. Haçlılar değerli mal ticaretinin hamisi Moğol tahtıyla kısa süreli de olsa ittifak kurarak, Doğu Akdeniz'deki ticari aracıları devre dışı bırakma amacını gütmüşlerdi. Oysa sonuçta Moğol imparatorluğunun planlı olarak Doğu Akdeniz güzergâhını önemsizleştirmesiyle, bizzat kendileri Kutsal Topraklar'dan sürüldüler. Haçlı seferlerinin en sıkı destekçileri arasında yer alan Cenovalı tüccarlar ise Kutsal Topraklar'dan uzak bir yerde *pax Mongolica*'nın semerelerini toplama fırsatını bul-

dular, çünkü gözlerini Kutsal Kabir'den ziyade "pagan" ve "şaman" Orta Asya'nın geniş ve açık bozkırlarına dikmişlerdi.

Cenovalı tacirlere yarayan konjonktür Moğol imparatorluğunun 14. yüzyıl ortalarından başlayarak düşüşüne ve dağılışına kadar sürdü. İmparatorluğun parçalanmasının ardından kara güzergâhları boyunca güvenliğin bozulması, Hint Okyanusu'nu Kahire-İskenderiye kıstağı ve Şam-Beyrut yolu üzerinden Akdeniz'e bağlayan eski güney deniz güzergâhına yeniden işlerlik kazandırdı.[49] Yani, Karadeniz güzergâhının kapanışını Kızıldeniz güzergâhının yeniden açılışı izledi. Ve de geçiş yerinin değişmesi Venedik yönetimindeki Doğu Akdeniz kıyılarında ekonomik faaliyeti tekrar canlandırdı. Gidişatın tersine dönmesi Venedikli tüccarlar için hoş bir ödül oldu, çünkü havza baharat ticaretinin ana kanalı olmaktan çıkınca ve değerli mal ticaretinde Aziz Marco'nun kentine düşen pay düşünce bu ticaret erbabı bölgeden çekilmemişti. Aksine, Venedikli tüccarlar havzanın doğu uçlarında ticari işlerini sürdürdüler ve dayandıkları mal yelpazesi şeker ve pamuğu (ayrıca tuz ve bakırı) kapsayacak biçimde genişledi.[50] Denebilir ki, 1250'lerden 1350'lere kadar, yani Cenevizlerin Karadeniz sularında dolaştığı dönemde Doğu Akdeniz'deki baharat ticaretinin sönüşü fiilen Venediklileri Doğu Akdeniz kıyılarını daha iyi yoklamaya ve ticari ağlarını eskiye göre oldukça geniş bir alana serpmeye yöneltti. Bu süreçte azalan baharat ticareti nedeniyle Memlûk topraklarında şeker ve pamuk plantasyonlarının genişlemesi onlara yardımcı oldu.[51] Değerli mal ticareti 1350'lerden itibaren Doğu Akdeniz'e dönünce, Venedikli tüccarların mal yelpazesi bunun sonucunda sayıca azalmadı. Şeker ve pamuk o sırada Venedikli tüccarların işleri açısından vazgeçilmez hale gelmiş ve ticari cephanelerini epeyce zenginleştirmişti.

Ege'de de aynı sıralarda benzer bir gelişme yaşandı: Karadeniz'deki varlıkları 1260'lardan sonra zayıflayan Serenissima tüccarları, Ege'den hammadde edinme yolunu açmış olan Cenovalı tüccarlara zarar verecek bir adımla, 13. ve 14. yüzyıllarda bölgenin geniş ipek ve pamuk kaynaklarından yararlanma yoluna gittiler.[52]

Hazar'dan gelen ipeği de kapsamak üzere değerli mal ticaretinin membasındaki Karadeniz'i ellerinde tutan Cenovalı tüccarlar *seta de Romania*'da çalışmaya ve en değerli ileri karakolları Sakız'dan gelen pamuğu satmaya devam ettiler. Ama Girit, Coron, Modon ve Negroponte üzerindeki Venedik egemenliği kentin tüccarlarına Ege'de hammadde tedariki için bolca fırsat sağladı.[53] Venedik yönetimi Konstantinopolis-İskenderiye ticari ekseninin odağında, yani sonradan imparatorluğunun "nüvesi ve dayanağı" haline getireceği Girit'te bir üs kurduktan sonra, Bizans-Doğu Akdeniz ticareti üzerindeki denetimini üstünkörü pekiştirdi.[54] Cenovalı tüccarlar ise özellikle imparatorluklarını Batı Akdeniz'e kaydırdıktan sonra, Sicilya, Calabria ve Granada ipeklerine daha kolay ulaşma olanağını elde ettiler ve bunları İtalyan yarımadası, Katalonya ve Montpelier'deki dokuma merkezlerine dağıttılar.[55] Böylece Ege ve Romanya ipekleri büyük ölçüde Venedikli tüccarların eline geçti. Her halükârda, kısmen Latin Ege'nin Zara'dan Mora'ya kadar Venedikli tüccarların avucu içinde olması, kısmen de dut ağacının ekolojik güçlükler yaratması nedeniyle, ipek üretimi dikkate değer bir istisna oluşturan Po vadisi dışında şeker ya da pamuk kadar yayılamadı. Dahası, Granada ve Sicilya'da bulunabilen ipek Hazar Denizi kıyılarından ve daha doğudan getirilen ipekle kalite açısından rekabet edebilecek durumda değildi.

Böylece şeker ve pamuk (ipekle birlikte) Venedik ticaret erbabının sunduğu ticari sığınakta güvenli bir barınağa kavuştu. Her zaman talep gören pamuk 12. ve 13. yüzyıllarda Katalonya, Provence ve İtalyan yarımadasının kuzey kesimindeki kent-devletlerin tomurcuklanan dokuma sanayilerinde gittikçe genişleyen pazarlar buldu. Aynı şey 13. yüzyılda İngiltere'nin "ücra kasabalarında bile" temin edilebilen şeker için de geçerliydi.[56] Ancak asıl can alıcı gelişme bu kârlı ticari ürünlerin ekiminin Kıbrıs, Girit ve Akdeniz boyunca diğer Venedik ve Frenk topraklarındaki yeni yerlere taşınmasıydı. İlk Haçlıların Doğu Akdeniz kıyılarında elde ettikleri mevziler bu bitkisel yayılmayı başlatmada paha biçilmez bir varlık oldu. Frenk hükümdarlar ve işadamları için şanslı bir tesadüfle,

kârlı Doğu ürünlerinin batıya yönelişi Haçlı devletlerinin 1260'larda yıkılmasını hızlandıran gelişmelerle ivme kazandı. Yeni Haçlı saldırılarının hemen başlamasından çekinen Memlûklar Doğu Akdeniz'in bazı kesimlerini, tam da bölgede şekerkamışı ve pamuk ekiminin epeydir yer edindiği (Sayda, Sur, Akkâ, Taberiye ve daha sonra Şeria vadisinde şekerkamışı, Filistin, Kuzey Suriye ve Şeria vadisinde pamuk) ticari tarım alanlarını boşalttılar.[57] Kudüs ve Akkâ'dan uzak olan, sağlam tahkimatlı Trablusşam ve Beyrut limanları bölgenin ticari mahreçleri halinc geldi.[58]

Doğu Akdeniz'in kıyı bölgelerini tehdit eden güvensizlik ortamının ve ticaretin Hint Okyanusu'nun deniz güzergâhından Orta Asya'nın kara güzergâhına kayışının yarattığı feci bileşim yeni kurulmuş Memlûk devletini zorlu bir çıkmaza düşürdü. Transit baharat ticaretinden sağlanan gelirlerin azalması üzerine, taht tam da şekerkamışı ve pamuk ekilen kıyı bölgelerinde nüfusun seyreldiği bir sırada gümrük harçları artırma gibi nahoş bir işe girişmek zorunda kaldı. Daha sonra Memlûk yönetimindeki Mısır ve Suriye nüfusunun üçte biri Büyük Veba Salgını'yla yok oldu.[59] Her ne kadar Haçlı saldırıları Suriye kıyılarının ekonomik takatini düşürdüyse de, bundan etkilenmeyen Nil vadisinde Doğu Akdeniz baharat ticaretinin durgunlaştığı 1250-1350 döneminde yeni köyler kuruldu ve sulama projeleri başlatıldı.[60] Bununla birlikte, en değerli pamuk çeşitlerinin çoğu Suriye kıyılarında, Hama, Halep ve Kilikya'da yetiştirildiği için, Memlûk yönetimindeki Mısır'ı canlandırma girişimleri Doğu Akdeniz'de pamuk ekimine musallat olan belaya çare olamadı.[61]

Böylece Memlûkların sarıldığı politika sonraki yüzyıllarda havza içindeki ve dışındaki değişimin temelinde yatan dinamikleri oluşturacak bir yönelimin, yani Doğu ürünlerinin ekiminin, batıya doğru yeni alanlara taşınmasının ivme kazanmasına ve pekişmesine katkıda bulundu. Doğu Akdeniz'in ticari tarıma beşiklik eden kıyı bölgeleri boşalınca, Doğu Akdeniz ortamına alışmış olan Doğu ürünleri Venedikli ve Cenovalı tacirlerin himayesinde batıya doğru uzun süreli ve kapsamlı yolculuğa koyuldu. Doğu ürünlerinin göçü

Doğu Akdeniz'de şeker sanayisinin 15. yüzyıldan itibaren gerilemesiyle ve sonunda ortadan kalkmasıyla noktalanacak olan uzun bir ekonomik bozulmanın başladığının da işaretiydi.[62] Pamuk da benzer bir akıbetle karşılaştı, ama hatırı sayılır ve değerli bir gecikmeyle; pamuğun ticari önemi, yukarıda kısaca değinildiği gibi, şekerinki kadar çabuk azalmadı.[63] Atlantik'te bir plantasyon ürününe, Balkanlar, Anadolu ve Doğu Akdeniz'de ise köylülerce yetiştirilen bir "ticari ürün"e dönüştü.[64]

Haçlılar Doğu Akdeniz'de pamuk ve şekerkamışı ekimi ile şeker üretimi konusunda ilk elde tecrübeye sahip oldu – Sur'da Venedikliler, Trablusşam'da Töton Şövalyeleri ve Akkâ'da Kudüs kralı II. Baldwin. Haçlı devletlerinin yıkılışıyla birlikte, şekerkamışı ve pamuk ekimi daha önce zaten var olduğu ve Kıbrıs, Girit, Rodos, Malta gibi ortama uyum sağladığı yerlerde tekrar canlandı; sonraki yerlerin hepsi adaydı ve Frenk soylularının ya da hanedanlarının yönetimine girmişti.[65] Pamuk ekimi Ege, Girit, Mora ve Negroponte'deki Venedik topraklarında resmen teşvik edildi. Lusignan hanedanının yönettiği Kıbrıs'ta şeker üretimi Aziz Jean Şövalyeleri'nin, Katalonya'dan Ferrer ailesinin, Venedik'ten Cornaro ailesinin ve Banco di San Giorgio'nun yatırımları sayesinde yaygınlaştı ve şeker adanın başlıca ürünleri arasına girdi.[66] Söz konusu adalarda şeker üretimine yatırılan paralar Batı Akdeniz'in varlıklı kentlerinden gelirken, yeni ekim alanlarında kullanılan işgücünün bir bölümü de uzak diyarlardan geldi. Konstantinopolis'in Dördüncü Haçlı seferi sırasında Venediklilerin eline geçtiği 1204'te Karadeniz'in dış dünyaya açılması şeker plantasyonlarında çalıştırılabilecek kölelerin sayısını arttırarak, girişimci ada hanedanlarının sırf köleleştirilmiş savaş esirlerine bağımlılığını kırdı. Konstantinopolis'teki Latin imparatorluğunun himayesinde, Doğu Akdeniz'deki köle ticareti 1204'ten 1260'lara kadar gelişti ve daha sonra da canlılığını korudu.[67]

Besbelli ki, kölelerin tarım işçileri olarak çalışmaları birdenbire gerçekleşmedi; bu sürece girildiğinde bile ilk başta ithal edilen kölelerin görece düşük sayısından dolayı, yeni gelen işçilerin üretim

maliyetlerine genel etkisi herhalde makul düzeyin altında olmalıdır. Bununla birlikte, köle emeğinin Frenk yönetimindeki topraklara yeni girdiği sıralarda Memlûk topraklarında ekilen şekerkamışına ve pamuğa daha ağır gümrük vergileri konması, Doğu Akdeniz şekerinin rakiplerine başlangıçta çok küçük olsa dahi bir rekabet üstünlüğü kazandırmış olsa gerek. Venedikli tüccarların Karadeniz köle ticareti üzerindeki hâkimiyetten sağladıkları tek yarar bu değildi haliyle; Tana'daki üslerini kullanarak Memlûk imparatorluğuna köle sağlamaya devam ettiler. Venedikli tüccarların 14. yüzyılda Kahire'ye köle ordusunu ikmal etmedeki yardımı aslında "kölelerce kurulmuş bir imparatorluğun" başındaki Memlûklardan öylesine büyük takdir gördü ki, Halep'ten Gazze'ye kadar mali harçlardan muaf tutuldular ve bölgenin yerel pazarlarına ve mallarına erişmede daha büyük olanaklar kazandılar.[68]

Plantasyonlarda köle emeğinin kullanılması elbette sınırlı bir ölçekte kaldı; Doğu Akdeniz adalarında şekerkamışı ekimi her zaman bizatihi köle emeğini değil, daha çok *corvée*'yi, yani feodal düzenin bir unsuru olmasından dolayı kiliselerin ve soyluların bazı kısıtlamalarla yararlanabildiği angaryayı esas alarak düzenlendi. Adaların devlet arazilerinde şekerkamışı ekimi için angaryaya sonuna kadar başvurulmasının haklı bir sebebi vardı. Devlet arazilerini ve *corvée* emeğini[1] düzenleyici katı feodal kurallara tabi olmayan bu uzak adalar, Doğu ürünlerinin ekimine yatırım yapan Frenk soylularına feodalizmin asıl merkezine oranla angaryaya daha serbestçe başvurma fırsatını verdi; bu merkezde sistemin 1250'lerden itibaren büyüyen krizi bağlı işgücünün kullanılmasına gittikçe artan kısıtlamalar getirmişti. Velhasıl, kilise ile devletin eşzamanlı çöküşü ve Bloch'un deyişiyle "senyörlük gelirlerindeki kriz", daha sonra Büyük Veba Salgını'nı izleyen kıtlıkla ve ırgatların artan pazarlık gücüyle birleşince,[69] kıyı açıklarındaki girişimleri özendirmede herhalde kendince bir rol oynamış olmalıdır. Şekerkamışı ekiminin angaryayla birlikteliği önce *corvée* emeğiyle başla-

[1] Fr. *corvée*: angarya, devletin idaresindekileri ücretsiz olarak zorla çalıştırması, yükümlü kılmasıyla oluşan emek türü. -en.

mış, ama ürünün batıya doğru uzun serüveninin hız kazanmasıyla onun yerine köle emeği geçmiş olabilir.[70] Yani, Akdeniz adalarında angaryanın varlığı nedeniyle, kölelerin çalıştırılması ilk başta ağır aksak ilerledi; üretimin yeniden yapılanışı yeni ve daha geniş köle emeği kaynaklarının ıssız adaları yerleşime açmayı sağladığı ve böylece Doğu Akdeniz karşısında Batı Akdeniz'e bir rekabet üstünlüğü kazandırdığı15. yüzyıla kadar gözle görülür bir hale bürünmedi. Kıbrıs'ın şeker kralı Cornaro ailesinin 15. yüzyıldan önce, Batı Akdeniz'de şeker sanayisinin en parlak döneminden önce gücünün doruğuna ulaşması hiç de tesadüf eseri değildi.[71]

Şckcr vc pamuğun batıya doğru yönclişinc Vcncdik kolonilcrinin yerine getirdiği birincil işlevin niteliğindeki dönüşüm eşlik etti: Koloniler kentin filolarına erzak sağlamak yerine, artık Serenissima tüccarları için Doğu ürünlerinin ekimine ev sahipliği yapmaya başladı. Daha önce belirtildiği gibi, feodal dünyanın beşiğinden farklı olarak, bu topraklar kırsal üreticilerin artan pazarlık gücü yüzünden zora girmemişti. Frenk yönetimindeki Peloponnesos'un Kıbrıs, Girit, Negroponte, Malta ve Rodos'la birlikte 1250'lerden itibaren Akdeniz meselelerinde önemli yer tutmasının sebebi buydu. Kıbrıs'ın başındaki Peter de Lusignan'a 1364'te soyluların Kraków'daki toplantısında gösterilen itibar ve saygı buna örnek verilebilir.[72] Dahası, bağlı işgücüyle ilgili düzenlemelerin sürmesi ve köle emeğinin rahatça kullanılabilmesi kıyılardan uzak bu yerlerde nüfus kaybının daha kolay telafi edilmesini sağladı. Bu durum Akdeniz'e serpişmiş adaların ekonomideki merkezî konumunu güçlendirdi. Örneğin, 16. yüzyılda Kıbrıs'ta iki yüz bine varan toplam nüfusun üçte birinden fazlası tahta ait topraklarda çalışan serflerdi.[73] Bu bağlamda angaryanın önemi, üreticilerin kaprislerini ortadan kaldırarak, pazar aracılığına dayalı ticari işlemlere büyük bir itici güç ve çok istenen sürekliliği katmasıydı.

Konjonktür 1350'lerden sonra iki sebeple çarpıcı bir değişime uğradı. Birincisi, Karadeniz güzergâhının kapanışından sonra Batı Akdeniz'de artan Ceneviz varlığının bir sonucu olarak Doğu ürünlerinin batıya yönelişi önemli ölçüde ivme kazandı.[74] İzleyen

yıllarda şeker kuzeydeki Madeira'dan güneydeki São Tomé'ye kadar uzanan "Uğurlu Adalar"ın sömürgeleştirilip yerleşime açılmasında *primum mobile* [ana saik] oldu; şekerkamışı ayrıca Güney Atlantik'te, daha kesin ifadeyle Tordesillas hattının doğusunda da yayıldı. İkincisi, Büyük Veba Salgını'nın ardından işgücü kıtlığının artmasıyla, havza genelinde şeker üretiminde gittikçe daha çok sayıda köle kullanılmaya başladı. Köle emeği Büyük Akdeniz'in batı kesiminde yüksek değerli ürünlerin ekiminde daha kolay bulunur ve yaygın hale gelirken, özellikle Konstantinopolis'in Latin yönetimine girişini izleyen yıllarda önemli bir köle kaynağı olan Karadeniz'in Frenk ticaretine kapanmasından sonra Doğu Akdeniz'de gittikçe seyrek bulunur oldu. Dahası, Moğol imparatorluğunun çöküşünden sonra Orta Asya'nın dış çeperlerinde bölünmelerle imparatorluk kollarının ortaya çıkması ve beraberinde emperyal ahfatların askerî ve bürokratik yapılarına insan bulmak için kölelere dönük talebin artması herhalde bölgenin köle ticaretini batıya dönük mahreçlerden uzaklaştırmış olmalıdır. Bu bakımdan Lusignan yönetiminin son yıllarına ve sonraki Venedik dönemine köle sayısındaki gerilemenin damgasını vurduğu Kıbrıs'ta yeni köle kaynaklarının Karadeniz'den ziyade Magrip'in liman kentlerinde bulunması şaşırtıcı olmayan bir gelişmeydi.[75]

Batı Akdeniz'de filizlenen köle ticareti ve köle emeğinin görece kolay bulunurluğu havzanın bu kesiminde şeker sanayisini dönüştürdü, çünkü uyku halinde bu sanayiye yeni bir soluk verdi.[76] Daha önce şeker İslam'ın yayılışını izlemişti ve Batı Akdeniz'deki yayılışı 9. ya da 10. yüzyıla doğru tamamlanmıştı – Sicilya, Tunus, Fas ve Endülüs'te geçmişi 9. yüzyıla inen şeker sanayileri vardı.[77] Ama köle emeği ile şekerkamışı arasındaki yeni ortak-yaşamın Ceneviz Akdeniz'inin vaftiz sularında "yeniden doğuşu" nedeniyle, İçdeniz'in batı kıyılarında şeker sanayisinin serpilmesi şaşırtıcı değildir. Köle ticaretinin yayılması şeker ticaretinden sağlanan kârlar sayesinde deniz imparatorluklarını kuran Cenova (ayrıca Portekiz ve Floransa) tüccarlarının teşvikiyle ivme kazandı.[78] Sözgelimi, Sicilya'da şeker üretimi 15. yüzyılda yükseldi.[79] Sahra ve ardından

Atlantik yoluyla Afrika içlerine düzenlenen köle akınları İber Akdeniz'inde 15. yüzyılın dönümünden itibaren şeker üretimine bir canlılık getirdi. Portekiz'de Algarve'de ve hatta Coimbra gibi kuzeyde kalan bir yerde 10. yüzyıldan kalma şeker sanayileri vardı. Ancak bu uyuşuk sanayiler köle emeğinin Batı Akdeniz'de altın para birimi haline gelerek, genç Portekiz deniz imparatorluğunun içinde dolaşıma girmesiyle, ticari kavşaklarına ve ileri karakollarına insan malzemesi sağlamasıyla yeni bir hayatiyet kazandı.[80]

Büyük Akdeniz'in batı kenarındaki adaların münhasıran şeker üretimine bağlanması 16. yüzyılda havzanın doğu çeperlerindeki şekerkamışı ekimi için somut bir tehdit oluşturmaya başladı. Madeira şekeri 1450'den sonra Anvers'e ulaşarak Atlantik kıyılarında ilk kez boy gösterdi. 1550'ye varıldığında, Konstantinopolis gibi çok doğuda kalan pazarlara ve şaşırtıcı olmayan bir biçimde, Küçük Asya kıyıları açığındaki Sakız'a, yani Ege'de Cenova'nın elinde kalan son ileri karakol ve antrepoya ulaştı. Madeira şekerinin Atlantik'ten Ege'ye kadar görkemli yayılışı, Cenovalı tüccarların ürkütücü coğrafi erimini gözler önüne serdi.[81] São Tomé çıkışlı şeker 1490'lardan itibaren aynı yolu izledi ve son olarak, Brezilya şekeri 1530'larda ve 1540'larda Anvers ile başka yerlerde arzı endam etti.[82] Şeker üretimi Atlantik adalarının ve Brezilya'nın kıyı bölgelerinin sömürgeleştirilmesine öncülük ederken ve Doğu Akdeniz'de rekabet baskıları artarken, Venedik imparatorluğunun adalara dayalı sinir merkezlerinde şekerkamışının ekimi ve işlenişi buna uygun olarak sıkı idari denetim altına alındı. Aynı dönemde Venedik koloni toprakları Signoria'dan cömert bir alaka gördü. Böylece Yunanlı ve Venedikli kodamanların 1363'teki isyanının bastırılmasından sonra, ekonomisini desteklemek üzere Girit'in nüfusunu arttırmaya yönelik ciddi çabalar 14. yüzyıl sonlarında başladı.[83] Ayrıca, Cenova ve Venedik arasında Kıbrıs'a dönük rekabet 15. yüzyılda alevlendi. *Doge* kentinin 1479'da Kıbrıs üzerinde kurduğu fiili denetim, ertesi yıl Lusignan hanedanının iktidar devretmesiyle resmen tanındı. Ticari ürünlerin ekimi de yeni bir özenle sıkı düzen altına alınarak kurallara bağlandı.

Signoria'nın temsilcilerince uygulamaya konulan önlemlere rağmen, Venedik kolonilerinin yeni tarıma açılmış ve kölelerle doldurulmuş Atlantik adalarıyla başarılı bir rekabete girişmesi son tahlilde neredeyse olanaksızdı. Şekerkamışı ekimi Girit'te bağcılık, Kıbrıs'ta da pamuk ekimiyle takviye edildi. Ancak bu önlemler sonuçta ne kadar başarısız ya da etkisiz olursa olsun, Atlantik kaynaklı şeker oldukça uzun bir süre Akdeniz şeker sanayisinin temellerini sarsamadı. 16. yüzyıl sonlarında bile Fas emiri el-Mansur ülkesinin ekonomik durumunu düzeltmek için güneydeki Sous bölgesinde bir dizi şeker arıtımevinin yapımını finanse etmekteydi.[84] Uzun 16. yüzyılda, "sulamaya elverişli olup şekerkamışının yetiştirilmediği çok az Akdeniz kıyı vadisi ya da ovası vardı."[85] Dönüşümün tam çapı ve Atlantik girişiminin gücü ancak 16. yüzyılın sonunda ve 17. yüzyılın dönümünde açık seçik hale geldi. 17. yüzyıl krizinin 1620/1650'de başlamasına kadar, Ceneviz çağının parlaklığından dolayı, Akdeniz'in yanı sıra Atlantik'te üretilen şeker (ve diğer kazançlı mallar) havzanın içinde (ve dışında) pazarlar bulmaya devam etti. Ne var ki, 17. yüzyıl krizinin yoksulluk ortamında, ticaretteki daralma bütün şeker üreticilerinin mallarını pazarlama gücüne ağır kısıtlamalar getirdi ve özellikle Akdeniz'deki üreticilere zarar verdi.[86] Bir zamanlar "şeker kokusuyla dolu" Doğu Akdeniz açıkçası pek öyle değildi artık. Osmanlı imparatorluğunun değişik kesimlerini 17. yüzyıl ortalarında dolaşan Evliyâ Çelebi'nin şekerkamışı ekimini saptadığı yerlerin sayısı tek tüktü.[87] Anadolu'nun Akdeniz kıyılarında (el-Ömerî'nin tanıklık ettiği gibi) şekerkamışının küçük bir ölçekte bile olsa 14. yüzyıl ortalarından beri ekilmesine ve işlenmesine rağmen, 16. yüzyılda üretim hacmi Bâbıâli'nin ihtiyaçlarını karşılamaya yetmeyecek düzeyde olduğu için, bu açık Mısır ve Kıbrıs'tan, daha sonraları Atlantik'ten yapılan sevkiyatla kapatıldı.[88]

Hiç kuşkusuz, Venedik Doğu ürünlerinin batıya doğru yönelişinden zarar gördü; ama benzer bir güzergâhı izleyerek batıya göç eden ve Merini imparatorluğunun Atlantik kıyılarına ulaşan pamuğa oranla gezgin şekerde bu durum daha belirgindi.[89] Atlantik adalarında, sözgelimi São Tomé'de pamuk da yetiştirildi. Keza, Porte-

kiz ve Cenova tüccarlarının Atlantik Afrika'sında *malaguetta* biberi ve köle karşılığında sunduğu mallar içinde, bölgenin halkları arasında en çok rağbet gören pamuklu dokumalardı. Dolayısıyla uzak Atlantik adalarında yetiştirilen pamuk bölge sakinlerinin zevklerine uyacak şekilde o civardaki yerlerde dokunmaktaydı; gözetilen amaç ise Portekiz imparatorluğunun sonradan Lusitania Afrika'sı haline gelecek bölgeye ticari sızmasını kolaylaştırmaktı. Pamuğun bu şekilde asıl kaynağında kullanılması Akdeniz'de ürünün piyasasında tıkanmalar yarattı.[90] Atlantik'ten pamuk sevkiyatı ancak 17. yüzyılın sonunda, yani şekerden sonra ve o zaman bile çok daha sınırlı miktarda Manş Denizi'nin her iki yakasındaki imalat merkezlerine ulaşmaya başladı.[91] Doğu Akdeniz'de pamuk ticareti canlılığını korudu, çünkü havza dışındaki yeni yerlerde üretilen pamuğun kalitesi Doğu Akdeniz'de üretilen pamuğa oranla oldukça düşük olduğu gibi, elyafı da daha kısaydı. Alpler'in her iki tarafında pazen imalatında pamuğun kullanılmaya devam etmesi, Venedik ve dolayısıyla Doğu Akdeniz ticaretinin ayrılmaz bir parçası olmasını sağladı. Pamuğun uzun ömürlülüğü Kuzey İtalya ve Schwaben'de dokuma sanayilerinin başarısına ve yayılmasına bağlıydı; bu süreç de 17. yüzyılın dönümüne kadar sürdü.[92]

Daha önce 12. ve 13. yüzyıllarda da pamuğa dönük talep yeni gelişen pazen sanayisinin yayılmasıyla birlikte atmıştı. 1250/1300-1450 dönemindeki ekonomik yavaşlamanın başlarında bile, bu sanayi üretim sürecinin bazı aşamalarını kent-devletlerin yakın çevresine, yani lonca mevzuatının Venedik ya da Floransa'ya oranla daha az bağlayıcı olduğu yerlere taşıma kabiliyeti sayesinde ayakta kalmayı başardı. Emeğin hızla kıymete bindiği Büyük Veba Salgını sonrasında, dokuma imalatı işgücünün görece bol, örgütsüz ve ucuz olduğu yerlere, Alp geçitlerinin ötesindeki Güney Almanya'ya taşındı. Yani, ekonomik yavaşlamaya rağmen pamuğa dönük talep hiç azalmadan sürdü. Böyle süreğen bir talepten dolayı, pamuk en sıkıntılı zamanlarda bile, Kıbrıs'ta olduğu gibi yerinde bir yakıştırmayla "altın bitki" olarak anılır oldu.[93] Venedikli tüccarların Doğu Akdeniz'deki başlıca ekim alanları ile İtalyan yarımadasının ku-

zey kesimindeki ve ötesindeki pamuklu dokuma imalat bölgeleri arasında ham pamuk ticaretini düzenlemesi pamuk sanayisinin ve buna bağlı olarak ticaretinin ayakta kalmasıyla yakından ilgiliydi.[94] Şekerin Atlantik'teki ilerleyişi nedeniyle, pamuk belki yerine geçemezse bile şekerkamışından hâkim rolü kapacak ideal aday olarak öne çıktı. Daha önce bereketli şeker plantasyonlarını ve canlı bir şeker sanayisini barındıran Kıbrıs, 15. ve 16. yüzyıllarda bir zamanlar şöhretine kaynaklık eden ve 1346'da soyluların Kraków'daki toplantısında egzotik bir ikram olarak büyük heyecan uyandırmış olan bademezmesi şekerlemesiyle değil, pamuğuyla tanınır hale geldi.[95] Adanın Lusignan hancdanının clindcn çıkıp Venedik yönetimine girmesinden sonra pamuk üretimi üç kat arttı.[96] Osmanlılar 1571'de Kıbrıs'ı ele geçirdiğinde, ada hâlâ yüksek kaliteli pamuğuyla meşhurdu.[97]

Kısacası, Frenk ve Venedikli tüccarların pamuk ve şeker ticaretine girişi baharat ticaretinin 13. yüzyıl ortalarından itibaren Doğu Akdeniz'den ayrılışından sonra yoğunlaştı. Ceneviz deniz imparatorluğunun 1350'lerden sonra Batı Akdeniz'e taşınmasıyla eşzamanlı olarak, şekerkamışı hızla aynı topraklara yöneldi ve Atlantik'e doğru ilerleyişi zamanla Doğu Akdeniz'deki şeker üretimine büyük zarar verdi. Ama pamuğun Doğu Akdeniz'de gördüğü yeni rağbet şekerkamışının elden çıkışının ekonomik sonuçlarını hafifletti. Şeker sanayisinden elde edilen kârlar Atlantik adalarının sömürgeleştirilmesini finanse etmeyi sağlarken, Doğu Akdeniz'de pamuk yükselişteki imalat sanayilerinin temel ürünü olarak başı çekti. Bu alan düzeni İçdeniz'in doğu ve batı yarılarının ticari yapıları açısından haliyle bazı sonuçları doğurdu. Şeker ekiminin hamileri konumundaki Cenovalı tüccarların köle (dolayısıyla madeni para) ticaretine bağımlılığı yoğunluk kazandı.[98] Aynı şekilde, Venedikli tüccarların Doğu Akdeniz'den ağırlıklı baharat ithalatına pamuğu ve ipeği eklemeleri, madeni para ticaretinin kaprislerine duyarlılıklarını arttırdı. Böylece 1350'lerden sonra köle ve şeker ticaretleri Cenovalı tacirleri batıya sürüklerken, baharat, pamuk ve ipek ticaretleri Venedikli tacirleri sıkıca Doğu Akdeniz'e bağladı.

Son olarak, Cenovalı tüccarların Kuzey İtalya kent-devletlerinin yünlü sanayilerine hammadde sağlayan Akdeniz'e dönük yün ticaretine girmeleri, havza genelinde ekonomik faaliyetlerin alan dağılımına yeni bir nitelik kattı. Bir hayvansal elyafın yün ticareti biçiminde havzanın batı yarısında geçirdiği serüven, doğu yarısında bir bitkisel elyafta, yani pamukta yaşanan serüvenle mahiyet bakımından garip benzerlik taşıyan bir gelişmeyi yansıtmaktaydı.[99] Aziz Giorgio tüccarlarının batıya yönelişine özellikle İberya'da hayvancılığın ve yün ticaretinin kaçınılmaz yükselişi eşlik etti.[100] Doğu Akdeniz bölgesi Güney Almanya'ya serpişmiş pazen sanayilerinin hammaddesi pamuğun başta gelen tedarikçisine dönüşürken, İberya kaynaklı yün Burgos üzerinden kuzeydeki Flandre ve Brabant'ın dokumacılık merkezlerine ulaşmaya başladı. Cenovalı tüccarların Valencia, Murcia, Alicante ve Cartagena'daki oturmuş varlığı, aynı yünün İtalyan yarımadasının kuzey kesimine de girmesini sağladı.[101] Aziz Giorgio'nun kentine mensup tüccarların Kuzey İtalya kent-devletlerine ham yün tedarikindeki merkezî konumu, Venedikli tüccarların aynı kentlerin dokuma sanayilerine ham pamuk tedarikindeki konumuna ayna tutmaktaydı. Aslına bakılırsa, Ceneviz imparatorluğunun Batı Akdeniz'e taşınması ve kentin tüccarlarının Mayorka krallığındaki yerel tacirleri alt etmede gösterdiği başarı, adadaki işlenebilir toprakların büyük bölümünün tahıl ekiminin zararına koyun yetiştiriciliğine ayrılmasını kolaylaştırdı. Cenovalı tüccarların Sicilya krallığının tahıl kaynaklarına rahatça erişebilmesi böyle bir dönüşüme olanak sağladı.[102] Şunu da vurgulamak gerekir ki, İber yarımadasında hayvancılığın yayılması kısmen çalkantılı *Reconquista* döneminden dolayı zaten ilerlemekte olan bir süreçti. Neredeyse sürekli savaş ortamında, doğası gereği hareketli olan ve dolayısıyla kolayca el konulamayan hayvancılığa yatırım, toprak gibi taşınmaz zenginlik kaynaklarına servet bağlamaktan daha tercih edilir bir şeydi, çünkü toprağın el değiştirmesi, başka bir yönetime bağlanması ya da yakılıp yıkılması ihtimallerinin getirdiği belirsizlikler vardı.[103] Böylece Doğu ürünleri ve hammaddeler üzerindeki egemenlik genel emperyal girişimlerin sür-

mesiyle ilişkili hale gelirken, Akdeniz'in her iki yarısında muzaffer kent-devletlerin kendi nüfuz alanlarına dalmaları 1350'lerden sonra derinleşti.

Venedik ve Cenova'yı birbirine düşüren değerli mal ticaretinin denetimine yönelik destansı mücadele sonunda 1350'lerden 1380'lere kadar uzanan dönemde ilkinin lehine çözüme bağlandı. Doğu Akdeniz ticareti 15. yüzyılda Venedik'in himayesinde yeni zirvelere ulaştı ve ondaki payını arttırmaya uğraşanların hasedini çekmeye devam etti. Bu bakımdan 1453'te, yani Konstantinopolis'in el değiştirdiği yılda kaleme alınmış bir Katalan metninde, ondan "bütün ticaretlerin başı ve anası" diye söz etmesi şaşırtıcı değildir.[104] Serenissima'nın Doğu Akdeniz ticareti 15. yüzyılın sonunda 580.000 ila 730.000 duka arasında seyrederken, Cenova'nın ticaret hacmi 130.000 ila 150.000 duka aralığındaydı.[105] Venedikli tüccarların şeker dâhil toplam baharat ticaretindeki payı bir yüzyıl önce yüzde 45'in altındaki düzeye göre büyük bir artışla 1500'de yüzde 60'a çıktı; bu arada biberin toplam baharat ticaretindeki payı diğer baharat türlerinin lehine nispeten azaldı.[106]

Bununla birlikte, baharat ticaretinin 1350'lerden itibaren eski güzergâhına dönüşü önceki yüzyılda Venedikli tüccarların ticari işlerinde Doğu ürünlerinin taşıdığı konumu aşındırmadı. Veba sonrasındaki ekonomik bunalım 1380'lerden itibaren değerli metallerdeki kıtlıkla birleşince, Akdeniz'in her iki yarısında Doğu ürünlerinin coğrafi alanını sıkıştırdı. 15. yüzyılın külçe kıtlığı Doğu Akdeniz'de pamuğun itibarını bir altın ürün konumuna yükseltti. Venedik'in elindeki topraklarda yetiştirilen, Güney Almanya ve başka yerlerde her zaman talep gören ve yüksek fiyatlarla pazarlanan pamuk Doğu Akdeniz işlerinde saygın bir yer kazandı. Batı Akdeniz'de de benzer bir durum vardı: Batıya dönük keşiflerin baş kılavuzu konumundaki şeker Cenevizlerin yeni kıyılar boyunca ve yeni semalar altında deniz imparatorluklarını yeniden kurmalarına yardımcı oldu ve Atlantik'i şekillendirmede hayati bir rol üstlendi.[107] Baharat ve köle ticaretlerinin yeni canlılığı nedeniyle, külçe kıtlığının olumsuz etkileri daha da belirgin ortaya çıktı, çünkü ma-

deni para yetersizliği mukabil ticari mallara pazar bulma yükünü Venedikli ve Cenovalı tüccarların sırtına yıktı. Doğuya gönderilen ticari malların 15. yüzyılın sonunda bile Doğu Akdeniz'den ithalatın ancak küçük bir kısmını karşılayabilmesi Venedikli ve Frenk tüccarların canını sıkan bir durumdu. Değerli metalleri temin etme güçlüğü savaş halindeki rakiplerin, her açıdan bu kentlerin çok taraflı nazik ticaret bilançolarını korumalarını kolaylaştıran değerli Doğu mallarının (ayrıca ipek ve yün gibi hammaddelerin) üretim ve dağıtımına el atmalarını yoğunlaştırdı.

Doğu ürünlerinin Akdeniz ekonomisinin hâkim zirvelerine çıkması külçe kıtlığının tek sonucu değildi. Kent-devletler 1350 sonrası dönemin zorlu koşullarında, Doğu ürünlerinin ekimini hâkimiyet alanları içindeki yerlerine taşıyarak ve eskiden ithal edilen ticari malların yerinde imal esilmesini üstlenerek, ithalat düzeylerini kısmaya mecbur kaldılar. Havza içinde ekonomik faaliyetlerin coğrafi dağılımı, daha sonra bu faaliyetlerin kümeleneceği kent-devletlerin yararına yeniden düzenlendi.[108] Buna bağlı olarak kent-devletlerin ekonomik yapısı daha sofistike hale geldi ve en parlak dönemde sadece dokumacılığa değil, kâğıt, sabun, ayna ve cam yapımına da dayanan sağlam bir imalat temeline kavuştu.[109] Sözgelimi, Po vadisinin ırmak kıyıları boyunca dut ağaçlarının kapladığı alan genişleyerek ipek sanayisini canlandırdı. Bu dönüşümlerin bir sonucu olarak, 1450'lerde havzanın tarımsal manzarasında, "özellikle yemlik ürünlerde, sulanan tarlalarda ve yeni bitkilerde (pirinç ve dut) görülen gelişmenin yanı sıra hayvancılıkta da önemli ilerlemenin sağlandığı Lombardiya'da"[110] önemli bir değişim yaşandı. Böylece kent-devletler ithal ikamesine başvurarak ve artık hâkimiyet alanları içinde üretilen ve yetiştirilen mamul ve tarımsal malların dışarıdan akışını azaltarak, ödemeler dengesi açıklarını hafifletmeyi başardılar. Bu gelişmeyle birlikte rakip kent-devletler, önceki bölümde ele alındığı üzere, 15. yüzyılın ilk yarısında karadaki mevzilerini daha küçük kentlerin zararına genişlettiler.[111] Özetle, 1350'lerde başlayan dönem Akdeniz ekonomisinin yeni hatlarının oluşmasında kilit rol oynadı. Büyük Veba Salgını ve onu izleyen

işgücü sıkıntısı şekerin köle emeğiyle birleşmesini kolaylaştırdı; Cenovalı tüccarların Doğu Akdeniz'den sürülüşü Doğu ürünlerinin batıya doğru göçünü hızlandırdı; pamuğa ve ipeğe dönük talebin yükselişi Venedikli tüccarları Doğu Akdeniz ticareti üzerindeki kıskaçlarını sıkılaştırmaya, Cenovalı tüccarları da şeker ve yün ticareti üzerindeki nüfuzlarını güçlendirmeye yöneltti. Ne var ki, Doğu ürünlerinin batıya doğru zaferlerle dolu ilerleyişi azizleri kentlerine yaramakla birlikte, İçdeniz'in ekonomik dokusu açısından bazı sonuçlar da doğurdu.

Ticari Düşüş İçindeki Akdeniz Ürünleri Üçlüsü

Venedik ile Cenova'nın Akdeniz'i yeniden düzenlemeleri ve aralarında paylaşmaları bir yandan kazançlı Doğu ürünleri ekiminin bütün havzaya yayılmasına, diğer yandan baharat ticaretinin bir yüzyılı aşkın bir süre (yak. 1380-1490) boyunca Serenissima'nın elinde toplanıp merkezîleşmesine dayanmaktaydı. Ancak hikâyenin sadece bir kısmıydı bu. Tüccar cumhuriyetlerin ürkütücü kudreti gerek baharattan, gerekse diğer Doğu ürünlerinden çok daha az gösterişli ve çok daha az kazançlı bir malı sağlama ve satma becerisinin sonucuydu: Ekmeklik tahıllar. İçdeniz'in en eski sakinlerinden olan ekmeklik tahıllar, özellikle de buğday önde gelen kent-devletlerin egemen olduğu yerlerde asla yeterli miktarda yetiştirilememişti. Adriyatik'in tuzlu lagünleriyle korunduğu kadar kapana kısılmış durumdaki Venedik'in kayda değer işlenebilir toprakları yoktu.[112] Apeninler ile Aslanlar Körfezi arasına sıkışmış dar kıyı ovalarına sahip Cenova hemen her zaman ekmeklik ürünlere muhtaçtı ve bunların peşindeydi. Floransa sırf coğrafi konumundan dolayı daha iyi durumda olsa da onlardan pek farklı değildi.[113] Bu kent-devletlerin denizci güçler olarak yükselişinin, çok erken girilen Puglia ve Sicilya'nın yanı sıra Romanya (*granum de Romania*) ve Karadeniz'den tahıl toplayıp taşıma kapasitesine ulaşmadaki başarıyla başlaması bir tesadüf değildi. Bu kentlerin gıda tedariki esas olarak ve mutat biçimde *blé de mer*'e dayandığından, Cenova

ve Venedik'te tahıl fiyatları, diğer Akdeniz liman kentlerinin aksine, tahıl ithalatının düzenli ve sürekli olmasından dolayı emsalsiz bir uzun erimli istikrara sahipti.[114] İlk başlarda İtalyan kent-devletlerinin ve genelde Akdeniz'in ekmek diyarları İki Sicilya, Romanya ve Karadeniz'di. Kimi zaman Sicilya "bir tür 16. yüzyıl Kanada'sı ya da Arjantin'i" olarak, brüt tarım hâsılasının dörtte birini ihraç etmekteydi.[115] Bu *grano ciciliano*'nun önemli bir kısmı 1340'lardan önce Floransa kumpanyalarınca alındığından, Ege ve Karadeniz'e sıkıca yerleşmiş olan Cenova ve Venedik imparatorluklarının tahıl edindiği kaynaklar oradaydı: Tesalya, Makedonya ya da Negroponte ve Mora'daki Venedik kolonileri.[116]

Varışlarından önce ıssız olan Asor Adaları'nın ve Madeira'nın geniş kesimlerini neredeyse içgüdüyle buğday ekimine ayıran Portekizli göçmenlerin aksine, Venedikli koloniciler uzun süredir insanların yaşadığı ve işlenebilir topraklara öteden beri ekmeklik ürünlerin ekildiği alanları yönetimleri altına aldılar.[117] Buralarda tarım fazlasının Venedik'e akıtılması vergilendirme yoluyla ve arazi kullanımını yeni yerleşen Latin kökenli soyluların ve Katolik mezhebine bağlı dinsel kurumların yararına yeniden düzenleme yoluyla sağlandı.[118] El konulan tahılın bir bölümü anayurda gönderilirken, bir bölümü de gemicilerin yanı sıra Kutsal Topraklar'a gidip gelen hacılara erzak sağlamak üzere ayrıldı. Ne var ki, bu yerlerin hepsinde mevcut kaynakların istikrarsız olması nedeniyle, kent-devletleri (ve imparatorluklarını) ürün azlığına bağlı değişkenliklerden sakınmanın en etkili yolu havzada olabildiğince geniş bir alana ağ atmaktı. Venedikli yetkililerin temel gıda ürünlerinden ziyade ticari ürünlere yönelmelerine göz yumulan koloni topraklarında ilk başta sergiledikleri boş vermişlik, 12. ve 13. yüzyıllarda Akdeniz kıyıları boyunca tarımsal ürünlere el koymadaki rahatlığın bir yansımasıydı.[119] Ama elverişli konjonktür kısa sürdü.

Tahıl ticaretindeki durumun 1250-1350 arasında berbat görünmesinin sebeplerinden biri İber yarımadasında ve Doğu Akdeniz'de ortaçağ sınırının kapanmasıydı.[120] Akdeniz'in her iki ucunda, ortaçağ sınırının kapanmasını zorlayan çalkantılı ortam hayvancı-

lığa daha çok destek ve dolayısıyla işlenebilir topraklarda tarıma zarar verici nitelikteydi. Doğuda Moğol imparatorluğunun batıya doğru ilerleyişinden kaynaklanan siyasal belirsizlik göçebeliğe ve hayvancılığa elverişli bir ortam yarattı. Bizans'ta da 12. yüzyıldaki ekonomik toparlanmanın kısa sürmesi, Anadolu platosunda ve Balkanlar'da hayvancılığı ve yaylacılığı teşvik etti.[121] Aynı şekilde, gücünün doruğundayken (bütün akınlara rağmen sadece otuz bini harap durumda olmak üzere) dört yüz bin köyü kapsayan Selçuklu dünyasının dağılmasıyla genişleyen bir "sınır bölgesi"[122] ortaya çıktı. Sonuçta, Doğu Akdeniz'in çoğu yerinde hayvancılığın gelişmesi tahıl ekiminin tedrici bir geri çekilişine yol açtı.

Havzanın batı ucunda, Meseta'nın sürekli yerleşime açılması zamanla Mesta'nın artan gücüyle durdu. Son derece ticarileşmiş Granada'yı tahıl üreticisi Meseta'ya bağlayan hatların bu bölgede koyunculuğun gelişmesi yüzünden kopması, yeni tahıl kaynakları peşindeki Cenevizleri ticari faaliyetlerini Fas ovalarına doğru genişletmeye yöneltti.[123] Aynı tarzda bir gelişmeyle doğuda Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkleri egemenliklerini genişletirken ve batıda İberya'nın altın postu geniş alanlara yayılırken, Tuna ve Trakya ovalarının yanı sıra Güney Rusya ovaları Doğu Akdeniz'e tahıl sağlama görevini üstlendi ve Fas ovaları tedricen İber yarımadasının bazı kesimleri için tahıl tedarik eden bir bölgeye dönüştü.[124] Aynı sıralarda Aziz Giorgio'nun kenti Magrip'i tahıl diyarı olarak denize dayalı pazar alanına katarken, Venedikli tüccarların ekmek diyarı Ege üzerindeki nüfuzu güçlendi.[125] Venedik imparatorluğunun işleyişi açısından, Romanya'nın kadırgaları İskenderiye'den baharat ve pamuk taşıyan Venedik *muda*'ları [gemi konvoyları] kadar temel önem kazandı.

Kardeş kentlerin denizci cumhuriyetleri büyürken ve kolonilerinde işlenebilir topraklar tamamen olmazsa bile gittikçe ticari ürünlere ayrılırken, yeni tahıl kaynakları arayışı daha da yoğunlaştı. Bunun yersiz ama beklenir sonucu bu deniz imparatorluklarının ekmeklik ürünlerin arzındaki darboğazlara ve iklim koşullarındaki dalgalanmalara karşı gittikçe kırılgan hale gelmesiydi. Deniz im-

paratorluklarının ayakta kalması açısından aynı ölçüde önemli bir nokta, kent-devletlerin emperyal düzeni korumaya dönük bir bakış açısıyla koloni topraklarının ihtiyaçlarını gözetebilmesi ve gerektiğinde onlara acil durumlarda temel tahılları sağlayabilmesiydi.[126] İkiz tüccar cumhuriyetlerin Akdeniz'deki anakara topraklarında ticari üretime yönelişin çoğu kez geçimlik üretimin zararına kural haline gelmesi nedeniyle, kolonilere gıda tedariki ekmeklik tahıllar deniz imparatorlukları içinde dolaşımını gerektirmekteydi – tabii çevreden bu yaygın ticari ağın merkezindeki ana kentlere tahıl akışına ek olarak.[127] İthal edilen tahılın önemli bir kısmı daha sonra başka yerlere ihraç edilmekteydi. Burada bir uyarıda bulunmak yerinde olur. Kıyı kentlerine deniz yoluyla tahıl taşımak çoğu kez iç kesimden tedarike oranla daha ucuzdu.[128] Bu bakımdan Akdeniz tahıl ticaretinin hacmi iç kesimin işlenebilir topraklarındaki üretimin hacmiyle çok az alakalıydı.[129] Ama deniz imparatorluklarının varlığını ve geçimini sürdürmesinde Akdeniz ticaretinin merkezî konumunu ortadan kaldıran bir durum değildi bu; zira imparatorluklar her şeyden önce İçdeniz'in kıyı bölgelerini ve benekler halindeki adalarını birbirine bağlayan ağlar üzerinde kurulmuştu.

Tahıl arzının bozuk hava koşullarına ve hasat dalgalanmalarına bağlı kararsız niteliği, düşük rekoltelerin sürekliliği, sonu gelmez siyasal çalkantılar ve sıklıkla yaşanan öldürücü salgınlar nedeniyle, kent-devletler beslenme alanlarını havzanın uzak kesimlerine doğru genişlettiler ve Negroponte'den Provence'a kadar tahıl fazlalarını seferber ettiler.[130] Tahıl sevkiyatındaki dalgalanmanın en iyi göstergesi, Cenova ve Valencia kentlerine yönelik ithalatın kaynağındaki değişikliklerdi. Aziz Giorgio'nun kenti 1402'de ithalatının yüzde 70'ini Provence'tan ve sadece yüzde 2'sini Sicilya'dan sağladı. Oysa 1405'te kentin ithalatında Provence sadece yüzde 0,5'lik bölümün kaynağıyken, Sicilya'nın payı artarak yüzde 46'ya yükseldi. Valencia'nın durumunda ise, bu kent 1475'te tahılının yüzde 8'ini Sicilya'dan ithal etti; 1486'da Sicilya'nın payı yüzde 56 düzeyine vardı. Başka bir örnek olarak, Katalonya 1479'da kentin tahıl ithalatının yüzde 3'ünü sağlarken, on yıl sonraki payı yüzde

45'in üzerine çıktı.[131] Tahıl ticaretinin değişken niteliğinden dolayı, havzayı birbirine bağlayan tahıl akışlarıyla oluşan ağın sıkı örgülü kalmak zorundaydı ve öyle de kaldı.[132]

Buğday bölgesel ve bölgeler üstü pazarlarda her zaman olmazsa bile, yerel pazarlarda kolayca bulunabilen sıradan ve günlük bir tahıldı. Bu bakımdan, tahıl ticareti başından itibaren şarap ve yünlü dokumalarla birlikte seçkin "büyük ticaret" ailesine mensuptu.[133] Ancak senetlerin ve diğer ödeme biçimlerinin ağır bastığı yün ve şarap ticaretlerinin aksine, tahıl ticaretinde "çekici unsur" (ya da "yem") nakit ödemeydi.[134] Dahası, tahıl ticareti sadece kent-devletlerin ya da koloni imparatorluklarının gıda tedarikine hizmet etmemekteydi. Tahılın ayrıca paha biçilmez bir ticari mal olarak gördüğü bir başka işlev, tüccarlara değerli mal ticaretinin anahtarlarını sunan –altın ticaretinin giriş noktaları konumundaki Kuzey Afrika kentleri ve baharat ticaretinin yüce mabedi konumundaki Memlûk imparatorluğu gibi– yerlerde kalıcı bir köprübaşı oluşturma fırsatını vermesiydi.[135] Bir zamanlar Roma imparatorluğunun tahıl ambarı olan Mısır, baharat ticaretinin ve Sudan altını üzerindeki denetiminin sağladığı servete sadık kalarak, Memlûk yönetimi altında kazançlı baharat ve biber ticaretinin aksamalara uğramasına kadar tahıl ithal etti.[136] Bunun bir yansıması olarak, Doğu Akdeniz'de tahıl fiyatları havzanın başka kesimlerine göre daha yüksek düzeyde kaldı.[137] Benzer biçimde, İtalyan ve İber yarımadalarına akan Sahra ötesi altınının karadan geçtiği mecra konumunu 14. yüzyıl başlarına kadar koruyan Kuzey Afrika kıyıları, sahip olduğu bu servet sayesinde çoğunlukla Sicilya'dan olmak üzere tahıl ithal etti. Ancak bu durum daha önce belirtildiği gibi 14. yüzyılda değişti.[138]

Başka bir ifadeyle, ticari ürünleri ekmenin geçimlik ürünleri ekmekten çok daha değerli olduğu bu deniz imparatorluklarına gıda tedariki, tahıl ticaretine seçkin bir yer kazandırdı. İlk başta, *granum de Romania* pazarının açık oluşu ve Venedik koloni yetkililerinin gerektiğinde uyruklarını buğday ekmeye ikna etme gücü, imparatorluğa tahıl tedarikini idare edilebilir bir iş haline getirdi. Cenova açısından, tüccarlarının Sicilya ve Sardinya buğdayı üzerin-

deki sağlam pençesi ve Atlantik adalarındaki arazilerin –en azında sömürgeleştirme sürecinin başlarında– oralara yerleşen göçmenler tahıl tarımına ayrılması tahıl ticaretini teşvik etti. Ancak çok geçmeden, havzanın dört bir yanındaki adalar giderek ticari ürün ekimine yönlendirildi. Venedik koloni yetkilileri üzüm ve pamuk yetiştirmeyi özendirerek, Cenovalı tüccarlar da Atlantik'te şeker üretiminin yayılmasını gözeterek, başka yerlerde tahıl tarımına hatırı sayılır bir itici güç kazandırdılar. Kuzey İtalya kent-devletlerine ve imparatorluklarına tahıl tedariki açısından, hem Venedikli, hem de Cenovalı tacirler 1350-1450 arasında beslenme alanlarını önemli ölçüde genişletmek zorunda kaldılar.

Dahası, Batı Akdeniz'de Ceneviz ticari imparatorluğunun kuruluşuna İberya ve Mayorka'da hayvancılığın yayılması eşlik etti. Şekerkamışının Batı Akdeniz'deki "yeni" toprakları sömürgeleştirmedeki öncülüğünün 1350'lerden itibaren hızlanması nedeniyle, koyunculuğa ayrılmış alanların yanı sıra bu şeker adalarına gıda sağlama gereği yeni tahıl kaynaklarına yönelik arayışa yeni bir ivedilik kazandırdı.[139] Sardinya ve Sicilya'nın 1380'lerden sonra Aragón krallığına bağlanması Aziz Giorgio'nun kentine mensup tüccarları Portekizli tüccarlarla birlikte faaliyet odaklarını Atlas Dağları'nın denizi kıyılarına, Fas ovalarına doğru genişletmeye zorladı. Yani, Barselona tahıl tedariki için Sicilya krallığına yönelirken, Cenovalı tüccarlar yükselen talep yüzünden yeni ekmeklik tahıl kaynakları için güneye döndü.[140] 14. yüzyıl sonlarına ya da 15. yüzyıl başlarına kadar Sicilya tahılının alıcısı olarak kalan Kuzey Afrika kıyıları, süreç içinde kendisini artık İber yarımadasına tahıl ihraç eder bir konumda buldu.[141] Sonuçta, İçdeniz'in sularından geçen değerli mal ticaretine, o kadar kârlı olmamakla birlikte aynı ölçüde stratejik tahıl ticaretinin eşlik ettiği bir noktaya varıldı.

Buna karşılık, havzanın geçmişten kalma ağaç ürünleri üzüm ve zeytin, 14. ve 15. yüzyıllarda bölgenin ekonomik yaşamında elle tutulur bir varlığa sahip değildi. Üzüm açısından bakılınca, toprakta çalışmaya elverişli insan sayısını azaltan Büyük Veba Salgını'nın geride bıraktığı yıkım, başlı başına bir etken olarak, bağların

1350'lerden 1500'lere kadar gerilemesine yol açtı.[142] Üzümcülük ve ticari bağcılık 10. yüzyıldan itibaren kuzey yönünde bir yayılışla dokunaçlarını İngiliz adaları, Rheinland, Brabant ve Tokay, Hartz ve Paris bölgeleri gibi yerlere doğru uzatmıştı. Malàga'dan Jerez'e kadar şarap çeşitleri "doğuda [da] ünlü"[143] olan Endülüs'teki yaygın tüketimin gösterdiği gibi, Akdeniz'de de bağcılık yayılmaktaydı. Bağlar boş alanların, çoğunlukla da Bordeaux bölgesindeki ve İngiliz korularındaki bataklıkların (*palus*) yerini alarak genişledi. I. Edward'ın teşvik ettiği bu gelişme büyük olasılıkla daha sonra da binyılın dönümünde başlayan küresel ısınma yönelimiyle sürdü.[144] Bağların kuzeye doğru ilerleyişi Atlantik şaraplarının 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar süren en parlak dönemine zemin hazırladı. Gaskon şarabı İngiliz pazarının bir temel ürünü haline geldi ve 15. yüzyıl krizi sırasında tahıl fiyatlarının düşüşüyle yükseldi. Bu yönelim ileride ele alacağımız üzere kısmen Akdeniz'e yarayacak biçimde 16. yüzyılda tersine döndü.[145]

Bağcılığın yoğun emek istemesi nedeniyle, veba sonrası dönemin zorlu ortamında işgücü kıtlığı bu değerli malın akıllıca kullanılmasını gerekli kıldı. Böylece binyılın dönümünden itibaren bağların İçdeniz kıyıları boyunca olağanüstü yayılması tersine döndü, çünkü üzüme ayrılan araziler 16. yüzyılın dönümüne kadar küçülmeye devan etti. Bağcılığın yapıldığı alanlardaki daralma başka bir gelişmeyle bir ölçüde dengelendi: Varlığını sürdüren bağlar kıyı gerisindeki tepeleri çevreleyen taşlı topraklardan ayrılarak, ovalarda daha önce ekim yapılan değerli ve verimli alanlara taşındı.[146] Bir fırsatı havzanın salgınlara uğrayan bu kesimlerindeki nüfus seyrelmesi sundu. Üretimdeki düşüşle birlikte verimli topraklarda yeni bağlar kurulması, bölgesel ve uzmanlığa dayalı *terroir* şaraplarının ortaya çıkmasını ve böylece önceki dönemde üretilen genel şarapların demode olmasını sağladı.[147] Bu şarap çeşitlerinin *grands vins* olarak kalıcı bir şöhret kavuşması 1350 sonrası dönemin sıkıntılı ortamına denk geldi; ama böyle bir gelişme bağların bir bütün olarak Akdeniz manzarasındaki asli yerlerini kaybettikleri gerçeğini örtbas etmemelidir. Bordeaux 14. yüzyıl başlarında 850.000

hektolitre şarap ihraç ederken, 16. yüzyıl ortalarında Loire bölgesinin ihracatı 300.000 hektolitrenin altındaydı.[148] Genelde bağcılık dört önemli bölgenin egemenliğinde kaldı: Bordeaux (Gaskonya), Sevilla (Andalucia), Napoli (Liguria) ve İráklion (Girit).[149] Ege adalarından getirilip yetiştirilen *monemvasia* üzümünden elde edilen son derece makbul tatlı Madeira şarabı 1460'larda "dünyanın en iyi şarabı" sayılmaktaydı. Bu elbette Akdeniz'e zarar veren bir durumdu.[150] Nitekim 16. yüzyıla varıldığında, bağcılık şarabın "altın tozu" sayıldığı 13. yüzyıldaki konumunu büyük ölçüde yitirmişti.[151]

Akdeniz'in kıyı ovalarında ve tepelerinde 14. yüzyıldan itibaren nispeten seyrekleşen sadece bağlar değildi. Aynı akıbet zeytinliklerin başına da geldi. Akdeniz'in "karanlık çağı"nda daralmış olan zeytinyağı üretimi ve ticareti, binyılın dönümünden itibaren özellikle İberya ve Apulia'da toparlanmaya başladı. Ege adalarına, Küçük Asya kıyılarına ve Peloponnesos'a da yaygın olarak zeytin ağaçları dikildi. Ancak zeytin yetiştiriciliğinin yeniden başlaması bazı kesimlerle sınırlı kaldı.[152] Çoban göçebelerin Bizans'a ve Kuzey Afrika'ya girerek sayıca çoğalması zeytinyağına dönük rağbeti düşürdü. Memlûk yönetimindeki Suriye bile, normalde başlıca zeytinyağı (ve sabun) üreticileri arasında yer almasına karşın, Kahire'ye mal sağlamada yetersiz kalmanın ötesinde ithalata başvurmak zorunda kaldı; bu durum esas olarak Doğu ürünlerinin yayılmasının sonucuydu.[153] Tunus, İskenderiye, Akkâ, Kudüs ve bazen Anadolu'nun gerek duyduğu zeytinyağı artık Apulia ya da Andalucia'dan getirilmekteydi.[154] Zeytinliklerin kaderindeki değişimi değerlendirirken esas alınması gereken zemin yine 1250/1300-1450 döneminin sıkıntılı ortamı ve buna eşlik eden siyasal kargaşa ile işgücü kıtlığıydı. Havzanın her iki ucunda hayvancılık alanının genişlemesi zeytinyağı tüketimine ters bir etkide bulundu. Bitkisel yağların zararına bir gelişmeyle hayvansal yağların gittikçe rağbet görmesi ve kolay bulunabilmesi, Provence'tan Küçük Asya'ya kadar zeytinyağının yemek pişirme amaçlı günlük kullanımında bir daralmaya yol açtı.[155] Mesta'nın öne çıkışı İçdeniz'in batı ucunda hayvancılığın yayılışına işaret ederken, Bizans'ın Küçük Asya'yı kaybetmesi ve

bunun sonucunda Balkanlar'da hayvancılığın gelişmesi havzanın doğu ucunda benzer bir etki yarattı.[156]

Elbette zeytinyağının yemek pişirme dışında da kullanım alanları vardı. Yiyecek saklamada, kumaş için yün yağmalamada ve deri işlemede zeytinyağı kullanılırdı.[157] Kent-devletlerin girişimleri sonucunda imalat hızının ivme kazanmasıyla birlikte, İtalyan sabun yapımcıları imalatta kıllanılan geleneksel siyah sabunun yanı sıra zeytinyağı esaslı, son derece makbul bir beyaz sabun geliştirmeyi başaran Kastilyalılardan sabun yapımı sanatını kapma yolunu buldular.[158] Akdeniz'in paylaşılması zeytinyağı üreten ana bölgelerin egemen kent-devletlerin nüfuzu altına girmesini getirdi. Zeytinyağı büyük ölçüde Güney İberya'da ve daha az bir ölçüde Apulia'da üretilmekteydi. 15. yüzyıl ortalarında genellikle Andalucia ve Cerba'dan gelen İberya kaynaklı yağ çoğunlukla Ceneviz (ve kimi zaman Katalan) tüccarlarca Doğu Akdeniz, Anadolu, Sakız, Foça ve Flandre'a sevk edilmekteydi.[159] Apulia'nın dışında Mora'dan Batı Anadolu'ya kadar uzanmak üzere, Venedik varlığının ağır bastığı bölgelerin hepsi zeytinyağı üreticisiydi ya da daha sonra bu işe girdi.[160] Apulia'da zeytinyağı üretiminin ilerlemesiyle birlikte, bölgenin yağı esas olarak Kuzey Afrika'ya sevk edilmeye başladı.

Akdeniz üçlüsü uzun 16. yüzyılda daha büyük bir ticari çekicilik kazandı.[161] Dolayısıyla 1450'lerden önce şarap ve zeytinyağının ticari varlığı, Akdeniz ticaretinin temel ürünlerini oluşturan Doğu malları şeker ve pamuğa oranla nispeten daha zayıftı. Şarap ve zeytinyağı elbette 14. ve 15. yüzyıllarda havzadan geçen ürünlerdi; ama bu ticaretin hacmi görece sınırlıydı.[162] Doruk çağında kent-devletlerin egemenliği İçdeniz'in –ekolojik koşulların elverdiği çoğu yerde kolayca bulunabilen– temel ürünlerinden ziyade "kıt" ve "egzotik" malların tedarikine ve dağıtımına dayalıydı.

Bu bakımdan Akdeniz'in birliği şiddetli husumet ve rekabetin yaşandığı 1250-1450 dönemde egemen kent-devletlerce kurulan işbölümüne sıkıca oturmuştu. Bunun temeli, ileri sürüldüğü ya da bazen ima edildiği gibi, bölgenin ağaç ürünlerinin taşıdığı profile bakıldığında, havzanın ekolojik özellikleri değildi. İşbölümünün

tarih dışı bir yanı da yoktu. Aksine, Venedikli ve Cenovalı tüccarların İçdeniz'in ekonomi akışları üzerindeki emsalsiz nüfuzunu ayakta tutan ve somutlaştıran yüksek kazançlı ürünlerin ekimi aynı kent-devletlerce ya canlandırıldı ya da batıya doğru havzanın içindeki ve dışındaki yeni yerlere yayıldı. 1450'lere varıldığında, havzanın ekonomik yapısı 12. yüzyıla oranla çok daha karmaşıktı ve daha sıkıca bütünleşmişti. İber yarımadasının Malàga ve Alicante antrepolarının üstünlüğüne merkezî rolü Kuzey İtalya kent-devletlerinin yükselişiyle sarsıldı. Daha da önemlisi, İçdeniz'den geçip ticari dolaşıma giren malların yelpazesi ve ölçeği değişti.[163] Uzun 16. yüzyılın başında baharat, Doğu malları ve tahıldan oluşan ürün üçlüsü Akdeniz'in ticari imparatorluklarının dayandığı temelleri sağladı. Bunların ekimini yeni alanlara taşımaya ya da baharat için olduğu gibi, taşınmalarında alternatif bir güzergâhı bulmaya yönelik girişimler havzanın tarihinde can alıcı bir rol oynadı.

Akdeniz'in paylaşılması Doğu ürünlerinin batıya doğru göçünü hızlandırırken, 15. yüzyıl krizi Akdeniz ürünleri üçlüsünün "altın ürün"lerin komuta kulelerine boyun eğişine damgasını vurdu. Afrika'dan getirilen altın ve Kutna Hora madenlerinden çıkarılan gümüş 1380'lerden sonra büyük ölçüde kesilince, gümüş ya da altın edinmede pamuk ve şeker kilit bir rol oynadı. Bosna ve Sırbistan madenleri üzerindeki hâkimiyetinden dolayı Venedik daha az zarar gördü; ama genelde gümüş arzı 1460'lara kadar "kararsız ve belirsiz" bir düzeyde seyretti.[164] İyi 13. yüzyılın ticari devrimine karşın, 14. yüzyılda dış ticaret açığını kapatmanın yolu hâlâ külçe sevkiyatıydı.[165] Benzer sorunlar Batı Akdeniz'de de içten içe kaynamaktaydı (ve bu durum 1560'lara kadar sürdü). Baharat ticaretinden büyük ölçüde yoksun kalınca servetlerini köle ve şeker ticaretlerine yatırmış olan Cenovalı tüccarlar, tıpkı Venedikli tüccarlar gibi madeni para yetersizliği engeline takıldılar. Kuzey Afrika'ya ve daha güneye yönelik Ceneviz seferleri altın vahaları saptamada ara sıra başarıya ulaşmakla birlikte, soruna kesin bir çözüm getiremedi.[166] Aziz Giorgio tüccarları için madeni para eksikliği Doğu Akdeniz'e oranla daha çetin bir sorun yarattı, çünkü sömürgeleştirme sürecine kay-

nak sağlayan ürün, yani şekerkamışı köle emeğiyle yakından bağlantılıydı ve onunla birlikte gelişti. Şekerkamışı ekimi ile köle emeği arasında kısa bir süre önce kurulmuş olan ve Cenovalı tüccarlara gayet iyi hizmet eden tercihli hısımlığın değerli metal kıtlığında sendelemesi kaçınılmazdı; bu kıtlık yüzünden köle edinmede ortaya çıkan güçlüklerin tezahürleri şeker üretimin kârlılığında da görüldü. Bu çıkmaz Guançelerin ve yeni sömürgeleştirilen adalardaki sakinlerin köleleştirilmesiyle geçici olarak aşıldı.[167] Ama orta vadede, tam da doğuda baharat ticaretinin ve batıda köle ticaretinin hız kazandığı bir dönemde değerli metal akışlarının kesilmesi karşılık olarak malların gönderilmesini zorunlu kıldı. Başka bir ifadeyle, külçe kıtlığının sonra erişi ikiz kent-devletler üzerindeki baskıları belki hafifletti, ama önceki dönemin eğilimlerini değiştiremedi.

Venedikli ve Cenovalı işadamlarının aynı sıkıntıdan, yani külçe kıtlığından zarar görmeleri ve egemen kent-devletlerin birbirine yakın çarelere, yani mamul kumaşlar lehine imalat ve yeniden ihracat faaliyetlerini canlandırmaya başvurmaları nedeniyle, havzanın her iki yarısı benzer ve paralel dönüşümlerden geçti.[168] Böylece Milano-Floransa-Venedik-Cenova dörtgeni hammadde akışları için, yani Romanya, Sicilya ve Granada'dan gelen ipek ve boyalar, Doğu Akdeniz ve Romanya'dan gelen pamuk ve alkali, İberya'dan (ve daha az bir ölçüde Doğu Akdeniz'den) gelen yün için bir manyetik kutup işlevini gördü. Bir başka deyişle, İtalyan yarımadasının kuzey kesimindeki kentlerde yünlü ve ipekli kumaş sanayilerinin kurulup olgunlaşması ve pamuklu dokumalar için taşeron kullanılması, bölge içindeki ve dışındaki hammaddelerin daha kapsamlı biçimde yoklanmasını ve harekete geçirilmesini getirdi; bunun açık göstergesi önde gelen ipekli kumaş üreticileri ile ipek yetiştiren başlıca bölgeler arasına mevzilenen Floransa tüccarlarının ipek pazarlarındaki merkezî konumuydu.[169] Dolayısıyla havzanın batı kesiminde ipek ve pamuk üretiminin canlanışı Akdeniz'in dört bir yanında yün üretilen alanların genişleyişiyle tamamlandı.[170] Havzanın Ceneviz denetimindeki yarısında şekerkamışı kararsız bir seyirle bir adadan diğerine dolaşıp en batıdaki Madeira'ya ulaşırken, pamuk

ve ipek de yeni bir soluk kazandı: Granada ve Sicilya krallığında ipek, Kuzey Afrika'da pamuk üretimine destek verildi.[171] Ancak bu yeni alanlar Hazar ipeğinin ya da Doğu Akdeniz pamuğunun üstünlüğünü ciddi biçimde zorlayabilecek durumda değildi. Yine de Batı Akdeniz'in ekonomik canlılığı bundan olumsuz etkilenmedi, çünkü İberya ve Mayorka'da yün ticaretinin ortaya çıkması ve merkezî konuma kavuşması 15. yüzyıldan itibaren havzanın ekonomik yapısına yeni bir boyut kattı. Batıda yün ve şekerin, doğuda da pamuk ve ipeğin geleceği imalatın gelişme hızındaki ivmeyle pekişti.

İçdeniz'ın her iki ucunda hammadde, dokuma ve mamul kumaş akışıyla dokunan ekonomik ağlar daha karmaşık ve yaygın biçime bürünerek, 13. yüzyılda oturtulmuş ticari yapılara yeni katmanlar eklerken, Doğu ürünlerine oranla şarap ve zeytinyağı ticaretiyle daha yakın kader birliği içindeki tahıl ticareti farklı bir gelişim sürecinden geçti. Bir kere, Büyük Veba Salgını ve dönemin siyasal belirsizlikleri özellikle havzanın tahıl ambarlarına darbe vurduğundan, tahıl ticareti 14. yüzyılın ikinci yarısı somut bir zorlukla karşılaştı. Doğuda Tesalya ve Selanik'e yönelik Osmanlı akınları ve 1380'lerden 1430'lara kadar Osmanlılar ile Venedikliler arasında birkaç kez el değiştiren Selanik'in çevresi başta olmak üzere bölgede ortaya çıkan belirsizlik ortamı, Romanya'dan tahıl ihracatının düşüşe geçmesine ve Selanik'in ana ticaret limanı konumunu yitirmesine yol açmıştı.[172] Durum 1480'lerden sonra endişe verici bir hal aldı. Osmanlı yönetimi altında nüfusu hızla artarak yeni bir zirveye ulaşan başkent İstanbul'a yiyecek sağlama zorunluluğu ve Karadeniz'in Frenk tüccarlara kapatılışı, büyük miktarda tahılı piyasadan çekti.[173] Böyle bir sorunun daha önce yaşanmamasının sebebi tamamen kent nüfusunun 15. yüzyıl ilk yarısında seksen bine kadar inmiş olmasıydı. Oysa İstanbul nüfusu 16. yüzyılda altı yüz bin ila yedi yüz bin arasında bir düzeyde seyretti.[174] Demografik bakımdan böylesine devasa bir başkente tahıl tedariki esas olarak Karadeniz ve Balkanlar'dan sevkiyata dayanmaktaydı.[175] Venedikli tacirler her zamanki uyanıklıklarıyla beslenme alanlarını 14. yüzyıldan başlayarak Anadolu'nun Ege kıyılarındaki beylikleri kapsa-

yacak biçimde genişletmişlerdi.[176] Daha sonra 1430'da Selanik'i ve 1470'te Negroponte'yi Osmanlılara kaptırmalarına aldırmayarak, Ege sularında cirit atmaya devam ettiler. Ne var ki, Romanya tahılının İstanbul'a kayışıyla ortaya çıkan açık Venedik imparatorluğunun gıda tedarikine ağır bir darbeydi.[177] Frenk tüccarların 1204'ten beri girdiği Karadeniz'in 1480'lerde kapanışı, daha önceki tedarik stratejisinin temellerini sarstı.[178]

Sebepleri biraz farklı olmakla birlikte, Ceneviz Akdeniz'i de bu aksiliklerden etkilendi. Cenova'nın tahıl ambarları Büyük Veba Salgını'nın yol açtığı korkunç kayıplardan sonra çok yavaş toparlandı. Sicilya'da demografik gerileme 1400 dolaylarında dibe vurdu. Adanın 1282'de 850.000 dolayında olan nüfusu, 15. yüzyıldaki toparlanmadan sonra bile 1501'de ancak 550.000 ila 600.000 arasında bir düzeye ulaştı.[179] Ada ekonomisinin 13. yüzyıla oranla 1450'de daha az çeşitlilik taşımasına ve Cenovalı finansörler ile tacirlere bağımlılığın daha da güçlenmiş olmasına karşın, tahıl ihracatının hacmi 14. ve 15. yüzyıllar durgun bir seyir izledi ve büyük olasılıkla azaldı.[180] Keza, Sardinya'nın 14. yüzyıl başlarında 300.000 ila 400.000 arasında olan nüfusu 1485'te ancak 160.000'di. Ada 17. yüzyılın ikinci yarısında ikinci bir nüfus düşüşü yaşadığından, belirtilen ilk rakama ancak 1750'den sonra bir daha ulaşılabildi.[181] Üreticilerin sayısı küçülmeye devam ederek ancak 18. yüzyılda önceki düzeye varırken, iki yeni gelişme demografik kaybı daha da ağırlaştırdı. Bir yandan, Cenova'nın imparatorluğunu Sicilya krallığının batısına taşımasıyla, Barselona 1380'lerden sonra Sicilya'nın yörüngesine çekildi. Andalucia ve Portekiz'in aksine, Katalonya ve Mayorka (ve kimi zaman Kastilya) Cenovalı tüccarların erişim alanından dolayı Sardinya ve Sicilya tahılını alma olanağını buldu. Lizbon, Cenova ve daha sonra Sevilla tüccarları 15. yüzyılın ilk yarısından itibaren tahıl ithalatını güvenceye almak amacıyla Fas kıyılarında düzenli olmazsa bile daha sık görünmeye başladı.[182] Diğer yandan, 18. yüzyıla kadar Akdeniz'in İstanbul'dan sonraki ikinci yüksek nüfuslu kenti olan Napoli'nin Sicilya ve Puglia tahılına bağımlılığının sürmesi mevcut tahıl kaynaklarının daha da azalması-

na yol açtı. Havzanın eski ekmek diyarlarında tahıl arzının gittikçe sıkılaşmasıyla, Cenovalı ve Venedikli tüccarların havzaya tahıl ve erzak sağlama gücü sarsıldı.

Her ne kadar 15. yüzyıl konjonktürü kardeş kent-devletler için can sıkıcı olsa da, 15. yüzyılın ilk yarısında *terra ferma* ve *contadi* bölgelerini büyütme yoluyla izledikleri toprak genişletme politikasının Doğu Akdeniz'de tahıl konusunda ortaya çıkan iç karartıcı tabloyu biraz hafiflettiğini vurgulamak gerekir. Venedik 15. yüzyılın dönümünden başlayarak Brescia, Verona ve Bergamo'yu topraklarına katarken, Piza da Floransa'nın eline geçti. 1454'teki Lodi Barışı sırasında, Venedik hâlâ *terra ferma*'sını büyütme sürecindeydi; Lombardiya'da Milano, sonradan Toskana'ya dönüşecek olan bölgede ise Floransa öne çıkmaktaydı.[183] Aslında daha baskın hale gelmiş kent-devletler olan yeni siyasal yapılar, imalat ve bazen tarım alanında ana kentlerin ihtiyaçlarını karşılayarak, bir tür tampon bölge işlevini gördü. Kent-devletlerin "anayurt" topraklarını genişletmelerine karşın, bu durumdan yeni alınan yerlerin uzaktaki kolonilerin ve toprakların görevlerini ya da işlevlerini üstlendikleri varsayımını otomatik olarak çıkarmamak gerekir. Bunlar 16. yüzyılın ikinci yarısında bir süre böyle bir role soyundular, ama pek başarılı olamadılar. Söz konusu kentlerin ve bağlı hinterlantlarının üstlendikleri işlevler 16. yüzyılda hız kazanan imalat alanında tarıma oranla daha önemli rol oynadı.[184] Ayrıca, yukarıda vurgulandığı gibi, kent-devletlerin ihtiyaçlarını karşılamak tahıl dönük talebin bileşenlerinden sadece biriydi. Kent-devletleri çoğunlukla "anayurt" tahılı beslese de, bütün imparatorluğa tahıl sağlamak içim havzadaki diğer kaynaklardan yararlanmaya hâlâ gerek vardı.[185] Kent-devletler için şanslı bir gelişmeyle, tahıl piyasasındaki sıkıntılar hiç öngörülmemiş koşullarla, kısaca ele alacağımız üzere, ekonomik refahı getiren *beau seizième* sayesinde sona erdi.

Burada şunu belirtmek gerekir ki, yeni tahıl kaynaklarına yönelik arayış İtalyan yarımadasının ekonomik can damarında ve başka yerlerde gelişen dokuma sanayileri için hammaddelere dönük talebin artışıyla birleşince, ikiz kent-devletlerin kendi faaliyet

alanlarında mecburen bölgesel egemenliklerini genişletmelerini getirdi. Bir yandan Habsburg Kastilya'sı ile Ceneviz *nobili vecchi* [kadim asilleri], diğer yandan Bâbıâli ile Signoria arasındaki ilişkileri sağlamlaştıran şey, ileride göreceğimiz üzere, ticari ve finansal akışların yönündeki değişimdi. Önce Venedik (ayrıca Tunus ve Trablusgarp) yoluyla Akdeniz'e, ardından Anvers (ve Sicilmasa) yoluyla Atlantik'e akan Alman gümüş (ve Batı Afrika altın), külçe sıkışıklığını rahatlattı, ama Doğu Akdeniz ve Atlantik ticaretinin ihtiyaçlarını tam karşılamada yetersiz kaldı.[186] Hiş kuşkusuz, Doğu Akdeniz'de baharat ticaretinin, Atlantik'e açılan Akdeniz'de kole ticaretinin merkezî konumu ve hacim olarak yükselişi nedeniyle, Alman gümüşü statükoyu köklü biçimde değiştiremedi. Ancak Alman madenlerinden gelen gümüşe Sevilla'daki Amerikan hazinesinin hayaleti eklenince, havzanın batı kesimi gittikçe Atlantik merkezli bir yönelişin (Chaunu'nun ifadesiyle) "ritim"lerine tabi hale geldi.[187] Biber, şeker, gümüş ve Baltık tahılı ticaretlerinin önce Anvers'te, ardından Amsterdam'da buluşması Akdeniz'i değerli mal ticaretinden mahrum etti. Yine de pamuk ve ipekten yün ve şekere kadar varmak üzere, bölgenin "altın" ürünlerinin üretim ve dağıtımı Ceneviz çağının 17. yüzyıl ortalarında kapanmasına kadar ağırlığını korudu; aynı şey tahıl ticareti için en azından Atlantik'e açılan Akdeniz'de söylenemezdi. 1250/1300-1450 döneminde oturtulmuş olan Akdeniz işbölümünün bozuluşunun belirtileri 1450'lerden sonra birdenbire değil, ama sürekli ve önüne geçilemez biçimde ortaya çıkmaya başladı. Ticari tarım fazlasının uzun 16. yüzyılda önce Batı Akdeniz'de, daha sonra Doğu Akdeniz'de tedrici azalışı, Serenissima'nın İçdeniz üzerindeki nüfuzunu ayakta tutan işbölümünün temellerini sarstı.

Buğday Emperyalizminin Sonu

Venedik ve Ceneviz faaliyet alanları arasındaki sınır hattının kalınlaşması ve bu rakip kent-devletlerce izlenen yörüngelerin ayrışması bazı siyasal sonuçlar doğurdu. İçdeniz'in batı kesiminde, Kastilya

tahtının Sicilya ipek ve tahıl ticareti ile Atlantik ötesi keşiflere yön veren Aziz Giorgio tüccarlarıyla kurduğu ilişki, Cenovalı bankerlerin V. Karl'a borç vermeye başladığı 1520'lerde yeni bir temele oturtuldu.[188] Daha önce Fugger ailesine bırakılmış olan kraliyet maliyesini kullanma olanağı, Cenovalı para erbabının faaliyetlerini ticari ve finansal işler arasında çeşitlendirmesini sağladı.[189] Ceneviz *nobili vecchi* [kadim asilleri] ile II. Felipe arasındaki yeni geçici anlaşmayı açıkça tamamlayan unsur Doğu Akdeniz'de ortaya çıkan gelişmelerdi. Baharat ticaretinin Doğu Akdeniz'den ayrılışı Osmanlı hanedanı karşısında Memlûk imparatorluğunun çöküşünü hızlandırdığı gibi, Signoria ile Bâbıâli arasında ilişkiyi derinleştirdi. Osmanlı imparatorluğun topraklarını genişletmesi Venedik imparatorluğunun canlılığını mutlaka çökertecek bir gelişme değildi. Bir yandan Osmanlı yönetimi altında Selanik ve İstanbul'dan Kahire ve Bağdat'a kadar uzanan geniş bir ekonomik alan oluşması, diğer yandan Arap denizlerinin canlı ekonomik faaliyetin bir kavşağı olarak öne çıkması Serenissima tüccarlarına büyük çapta yaradı. Bunun göstergesi Venedikli tüccarların Hürmüz ve Isfahan'da artan varlığıydı.[190] Arap denizlerinin öne çıkışı bir ölçüde Portekizli tüccarların baharat ticaretini tekrar Atlantik'e doğru tam yönlendiremeyişinin sonucuydu. Bu durum onları Basra Körfezi'nde kalarak işlerini bu kanaldan yürütmek zorunda bıraktı. Lusitania deniz gücü faaliyetlerini kısmen sınırlasa bile, yerel tüccarların himayesinde Hint Okyanusu ve Basra Körfezi'ndeki baharat ticaretini eski düzeyine getirmek büyük öneme sahipti.[191] Atlantik'in ticarete açılışına ve yeni bir Ceneviz-Habsburg yakınlaşmasının doğuşuna açık seçik paralel giden bir gelişme, Doğu Akdeniz'in Osmanlı yönetimi altında birleşmesi ve bunun Doğu Akdeniz'deki Venedik girişkenliğine bir itici güç sağlamasıydı. Aslında, Venedikli tüccarlara işlerini Kahire'de yürütme hakkı 1552'de Osmanlı yönetimi tarafından tanındı; o zamana kadar ve özellikle kentin Memlûk yönetiminde olduğu sırada, bu tüccarların etki alanı İskenderiye'yle sınırlı kalmıştı.[192] Cenovalı para erbabı ile Habsburg tahtı ve Venedikli tüccarlar ile Bâbıâli arasındaki ilişkiler Ceneviz yüzyılında yeni bir renge büründü.

Bekleneceği üzere, Atlantik'e yöneliş Batı Akdeniz'in canlılığını arttırdı. Cenovalı tacirlerin genişleyen pazar alanının akıbetini ve Afrika merkezli köle ve biber ticaretlerinin sürekliliğini, havzada dokumaları ve malları edinmelerini sağlayan ana uğrak limanlarındaki faaliyetlerine bağladı. Sonuçta, Atlantik'e açılan Cenevizler dokumaları Lizbon ve Sevilla'da pazarlayarak değerli Amerikan hazinesine erişme fırsatını yakaladılar ve böylece ilkinden altın, ikincisinden gümüş elde ettiler. Öte yandan, gerek Atlantik adalarının şekerkamışı ekimine ayrılışı, gerekse yün üretiminin İber yarımadasında ve açıklarındaki yerlerde merkezî bir konum kazanışı, Cenovalı tüccarlar ve 1556–58'de 29.000 tonla gücünün doruğuna ulaşan çarpıcı filoları sayesinde tahılın buralara girişine bağlıydı. Bu filonun büyüklüğü 15. yüzyılın sonunda 12.000 ila 15.000 ton arasındaydı.[193]

Doğu Akdeniz'de baharat ticaretinin başka yere kayışının bir sonucu olarak Venedik'in Akdeniz şebekesi üzerindeki nüfuzu 16. yüzyılın ilk yarısında zayıfladı; ama bu durum kaçınılmaz olarak ticari faaliyetin gerilemesini de getirmesi. Signoria hâlâ kalan baharat ticaretinin büyük bir kısmını kapabilecek güçteydi. Baharatın eskisi gibi sadece *galere da mercato*'ya ait gemilerle değil, her türlü tekneyle taşınmasına göz yumdu. Baharat taşıyan gemilerin Venedik'e girişinde alınan gümrük vergilerinden vazgeçti ve *terra ferma*'daki kasabaların tüccarlarını bütün alımları için Venedik'e gitmeye mecbur tuttu.[194] Hürmüz bağlantısının canlılığı sayesinde baharat batıya doğru yolculuğunu sürdürdü; ama artık deniz güzergâhları üzerinden değil, Kafkasya, Anadolu ve Balkanlar'ı aşarak çıkış noktaları Akkerman, Lwów ve Brašov'a ulaşan kara güzergâhları üzerinden.[195] Bu kara güzergâhlarının deniz yoluyla baharat ticaretinin düşüşte olduğu bir dönemde ortaya çıkması tesadüfi değildi, çünkü Doğu mallarının sonunda Alpler'in kuzeyindeki yerleşik pazarlara ulaşmasını aynı kanallar sağlamaktaydı.

Kent-devletlerin sanayilerini besleyen hammaddeler, yani pamuk, yün ve ipek de benzer bir kara güzergâhını izleyerek Ragusa ve Spoleto yoluyla Adriyatik'e ulaşmaktaydı. Deniz ticareti kü-

çülmekle birlikte hâlâ vardı. Floransa'nın ve genelde yarımadanın yünlü dokuma imalatçıları için bir mahreç işlevini gören Ancona limanının öne çıkışı bu gelişmeyle bağlantılıydı: İpek, pamuk, boyalar ve baharat 16. yüzyılın ilk yarısında kentin ticari faaliyetinin yüzde 80'inden fazlasını sağlamaktaydı.[196] Yani, Doğu Akdeniz ticaretinin "yerel" içeriği baharat ticaretinin geçici düşüşü sırasında güçlendi. Kıyı ticaretiyle uğraşan ve yün (ve tahıl) taşıyan küçük gemilerin ve mavnaların sayısı arttı. Havaleli malları taşımada uzmanlaşmış yeni bir filo tipi ortaya çıktı. Çoğunlukla Venedik ve Ragusa merkezli bu filolar 14.000 hektolitreye kadar yük taşıyabilen gemilerden oluşmaktaydı.[197] Özetle, havzanın batı kıyıları şeker ve köle ticaretlerinin kinetik "sinerji"siyle yeniden şekillenirken, doğu kıyılarında havzadan geçen malların yerel içeriği tahıl, pamuk ve ipek biçiminde gittikçe arttı.

Bu bakımdan her iki kent-devlet de aynı kısıtlamalar dizisiyle bağlanmış durumdaydı. Dokumaların ticari mallar ihracatındaki payının hızla yükselmesi nedeniyle, 15. ve 16. yüzyıllardaki imalat atılımı onları Doğu Akdeniz'de pamuk (ve ipek), Ceneviz Akdeniz'inde ise yün (ve ipek) tedarikine yoğunlaşmaya yöneltti. Sanayi ürünlerine dönük pazar gelişirken, önceki kesimde incelendiği üzere, tahıl ticaretinin 1350-1450 döneminde içine düştüğü nazik durum özellikle havzanın batı kesiminde daha da kötüleşti. Bunda uzun erimli iki gelişme rol oynadı. Birincisi, yünlü dokuma imalatının ana sahneyi kapmasıyla birlikte, Habsburg İspanya'sının 15. yüzyıl sonlarından itibaren Flandre bölgesine ve İtalyan kent-devletlerine yün sağlamada birincil rolü üstlenmesi, işlenebilir toprakları saban ve merinos koyunu arasındaki rekabete açtı ve İberya ile Puglia'da geniş alanları otlaklara dönüştürdü. Saban "önüne geçilemez biçimde ileriye atılmış" olsa da, V. Karl çıkardığı çeşitli kararlarla uyruklarını kendi döneminde ıslah edilmiş bütün yeni arazileri otlaklara çevirmeye zorladı.[198] İşlenebilir toprakların otlaklara kaptırılması Akdeniz'de özellikle zarar vericiydi, çünkü düşük verim düzeyi ve ekilen toprakları ertesi yıl nadasa bırakma gereği nedeniyle havzadaki tarların büyük bir kısmı buğdaya ayrıl-

maktaydı. Verim oranı sözgelimi Osmanlı Anadolu'sunda aşağı yukarı 1'e 3-4, İberya'da 1'e 5 (Andalucia'da 1'e 4, 5-6 ya da biraz daha yüksek) ve Provence'ta 1'e 3-4'tü.[199]

İkincisi, yeni kazanılan adaların şekerkamışı ekimine ayrılması tahıl tarımının bu yerlerde başarıyla tutunma şansını azalttı. Batı Akdeniz'de geniş alanların hayvancılığa terk edildiği bir sırada göçmenlere, gemicilere ve İber kent merkezlerine erzak tedariki tahıl ihtiyacını arttırdı. Kastilya için 16. yüzyıl ortalarına kadar bir tahıl ambarı işlevini görmesi nedeniyle Meseta'dan farklı bir yol izleyen Andalucia dahi artık tahıl ihraç edemez duruma geldi ve buna fırsat bulduğunda bile ihracat mıktar sürekli azaldı. "Andalucia'dan gelen un artık filolar için peksimet yapmaya yetmiyordu."[200] Amerikan altınının akışı ve daha 14. yüzyılda bölgede boy gösteren[201] Baltık tahılının piyasaya girişi, Batı Akdeniz'de hayvancılığa doğru yönelişe ve havzadaki işbölümünün yeniden yapılanışına damgasını vurdu. Her halükârda, Atlantik ve Akdeniz İberya'sı şarap, yağ ve Amerikan gümüşü fazlaları sayesinde tahıl ithalatını kaldırabildi.

Yukarıda belirtilen iki gelişme tahıl tarımından toprak alırken, tahıl ticaretindeki darboğazı kısa süreli bile olsa rahatlatan bir karşıt yönelim de vardı. Yeni toprakların ekime açılmasıyla, yeni kırsal yerleşmelerin çoğalmasıyla ve kentsel merkezlerin baş döndürücü bir tempoda büyümesiyle birlikte, 15. yüzyıl ortalarından itibaren ekonomik büyüme hızlandı ve havza toparlanmaya başladı.[202] Bu hiç de 14. yüzyıl ortalarında ulaşılan Chaunu'nun "dolu dünya"sı değildi. Ne var ki, Akdeniz'in uzun 16. yüzyıldaki toparlanması ve imparatorlukların pekişmesi yeni diyarların yerleşime açılmasını ve kaynaklarının işlenmesini teşvik etti. Andalucia ve Provence'tan Osmanlı topraklarına ve Kuzey Afrika'ya kadar, havzanın neredeyse her kesiminde yeni yayılma dönemi demografik ve tarımsal büyümede ifadesini buldu. Habsburg ve Osmanlı topraklarında sürülebilir geniş alanlar kimi zaman hayvancılığın zararına ya da onunla rekabet halinde ekime açıldı. Hayvancılığın 1450'ler öncesindeki fırtınalı siyasal ortamda öne çıkması ve daha sonra olgunlaşan yün ticaretiyle canlanması, ekmeklik tahıl alanlar ile otlaklar arasında-

ki rekabeti tahıl tarımı ile hayvancılık arasında çığır açıcı bir kapışmaya çevirdi.

Katolik kralları iç savaşın bitişinden sonra 1480'lerden 16. yüzyılın sonuna kadar tedirgin bir duruma düşüren bu malum Habil ve Kabil tarzı kavga ile Osmanlı imparatorluğunda 15. yüzyıl sonunda göçebeleri yerleşik yaşama geçirme girişimleri arasında açık seçik bir paralellik vardı.[203] Hayvancılık ve işlenebilir topraklarda tarım arasındaki sert arazi rekabetine rağmen, daha önce meskûn olmayan geniş alanlar ekime açıldı. Büyüme dönemi beraberinde hızlı bir demografik toparlanmayı, büyük çapta arazi ıslah çalışmalarını ve daha önce sürülmeyen topraklara yerleşmeyi getirdi.[204] İçdeniz'in belli kesimlerinde toparlanma daha sonra başlasa da, genel istikamet ve değişimin gidişatı şaşmaz bir benzerlik göstermekteydi: Demografik ve kentsel büyüme, havzayı çevreleyen kıyıları neredeyse bir noktacı ressam üslubuyla renklendirdi. Kastilya, Andalucia, Provence, Anadolu, Balkanlar ve Doğu Akdeniz'de, yani İçdeniz'in dört bir yanında yönelim apaçıktı.[205]

Büyük Veba Salgını'ndan sonra doğaya terk edilmiş ve dolayısıyla iyi dinlenmiş topraklarda yayıldığı için iyi verim sağlayan tahıl üretimi hızla yükseldi.[206] İç Anadolu'da göçebelerin aralıklarla sahip çıktıkları arazilere benzer nitelikte çorak toprakların bol olduğu veya Moriskoların [zorla Hıristiyanlaştırılmış Müslümanlar] Andalucia'dan çıkarılmasına benzer nedenlerle işlenebilir toprakların müsadere edildiği yerlerde kalkınma temposu özellikle hızlıydı. İberya'da iç savaşın sona erdiği ve Osmanlı hanedanının Karadeniz kıyılarını ele geçirdiği 15. yüzyılın ikinci yarısında toparlanma genelde daha belirgindi. Doğu Akdeniz'de kalkınma daha sonra, Memlûk imparatorluğunun 1510'larda Osmanlılara yenilmesinin ardından başladı. Ondalık vergileri toplama düzeyindeki yükselişe, yeni köylerin ve *latifundio*'ların[1] sayısındaki artışa ve yeni toprakların iskâna açılmasında vakıf çalışmalarının yoğunluğuna bakılırsa, bu bir bereket dönemiydi.[207] Aslında, büyük göçebe top-

[1] Roma'dan miras bu 'çiftlik' kavramıyla özel mülkiyetin sahipliğindeki geniş tarım arazilerinde ilkel yöntemlerle, kısmi kölelikle işletilen düşük verimli tarım tasvir edilir. -en.

lulukların yeni topraklara yerleşmeleri ve hayvancılığa ek bir uğraş olarak sürekli tarıma yönelmeleri her iki alanda uzmanlaşmaların derinleştirdi.[208]

Havzanın batı ucundaki gelişmeler Doğu Akdeniz'dekinden farklıydı. Cabo Verde'ye kadar yeni alanların yerleşime açılmasıyla ve Merini hanedanı sonrasında Fas'ın geçici olarak alınmasıyla İberya'nın toprak bakımından genişleyen Atlantik kıyıları farklı bir rota izledi.[209] Yeni ele geçirilen yerlerin ilk başta tahıl ekimine ayrılması nedeniyle, İberya'nın kıyı bölgelerindeki sakinlerin arazilerini şarap ve zeytinyağı gibi kazançlı ticari ürünlere ayırmalarını kolaylaştırdı. Madeira, Kanarya Adaları, Asor Adaları ve geniş Fas ovalar çeşitli aşamalarda Portekiz'e ve İberya kıyılarına tahıl sağladı. Kraliçe Isabel'in yeni ele geçirilen topraklarda İspanyol göçmenlerin çiftçi topluluklar olarak varlıklarını sürdürüp yerlilerle yan yana yaşayacakları yolundaki beklentisi bir ihtiyacı yansıtmaktaydı.[210] Bu keşiflere daha yoğun yatırım yapan Portekiz'de dönüşümün ölçeği apaçıktı. Daha önce İngiltere'ye tahıl ihraç eden bu ülke, 15. yüzyıl sonlarından itibaren emperyal politikalarını "tahıl emperyalizmi" çerçevesinde oluşturdu.[211] Bu dönüşümün temelinde yatan tek etken Batı Akdeniz tüccarlarının erişim ve yayılma alanının genişlemesi değildi.

Baltık tahılının varlığı ve hayvancılığın yayılışı Batı Akdeniz'de sürülebilir geniş alanların kazançlı ürünler ekmeye ayrılışını hızlandırırken, iki ilave etken ürün çeşitlendirmeye doğru yönelişi güçlendirdi. Birincisi, Karayip altınının bölgeye girişi fiyatları yükseltti. İspanya'da 1506–1510 ve 1521–1525 arasında en yüksek fiyat artışları kaydedildi. Dahası, artan akışkanlık bazı ürünlere diğerlerinden daha fazla yaradı. İspanyol göçmenlere erzak tedariki 16. yüzyıl boyunca 1580–90'a kadar sürmek üzere tahıl, peksimet, şarap ve yağ kargolarına prim kazandırdı.[212] Bu gelişme doğrultusunda şarap ve yağ fiyatları buğday fiyatlarından daha hızlı arttı. 1511 fiyatları taban 100 olarak alındığında, şarap fiyatındaki tırmanış öbürlerinden daha yüksekti: Şarap 1539'da 350, buna karşılık yağ 297,5 ve tahıl 264,4 düzeyindeydi. Bu eğilim sonraki yıllarda de-

ğişmeden sürdü. Andalucia'da şarap fiyatı 1511–1559 arasında yaklaşık sekiz kat arttı; tahıl ve zeytin fiyatlarının artışından çok daha yüksek bir orandı bu.[213] Jerez ve Jaen gibi yerlerde üzüm ve zeytin üretimi hızla ivme kazandı. Karayipler-Sevilla/Lizbon-Medino del Campo ticaret şebekesi Barselona ve Perpignan'ı içine alacak şekilde genişledi.[214] Fransa'nın Akdeniz kesiminde de 1500-1570 arasında "oldukça önemli zeytin plantasyonları oluşturuldu." Atlantik ticareti Garonne, Loire ve Sen vadilerinde ticari üretimi teşvik etti.[215]

Ikincisi, Baltık tahılına rahat erişimiyle Anvers'in öne çıkışı sonuçta uzmanlaşmanın yönünü güçlendirdi. 16. yüzyıl başlarında Anvers'in yükselişine ve beraberinde Scheldt pazarlarının açılışına Benelüks ülkelerinde İber tüccarların artan varlığının eklenişi, şekerin yanı sıra yağ ve şarabın kuzeye doğru akışını canlandırmıştı.[216] Bu da haliyle Atlantik İberya'sının topraklarını meyve bahçelerine ve bağlara ayırmasını getirdi. Süreç 16. yüzyıl ortalarına doğru öylesine ilerledi ki, Andalucia gibi tahıl açısından zengin bir bölge bile zeytinliklerin hızla yayılması yüzünden tahıl etmeye başladı. Baharat ticareti merkezinin Atlantik kıyılarına kayışının yarattığı ekonomik canlılık, Kastilya'yı bir ağ gibi saran ticaret şebekelerine Andalucia'nın gittikçe daha fazla alınmasını ve böylece Burgos-Medina del Campo–Bilbao ekseninin yerine Burgos-Medina del Campo-Sevilla ekseninin geçmesini sağladı.[217] Bu gelişme İberya'nın iç kesiminde, yani Meseta'da daha geniş alanların tahıl üretimine ayrılmasını ortadan kaldırmadı, ama durumu gerçekten de temelde değiştirdi.

Basitçe belirtmek gerekirse, "Aztek altını"nın akışı ilk başta ne kadar solgun olursa olsun, bunun sonucunda Atlantik kıyıları boyunca ekonomik faaliyette ortaya çıkan ivme İber deniz imparatorluklarının ileri karakollarına çok sayıda göçmeni çekti. Yeni ele geçirilen bu bölgelerde Akdeniz'in temel ürünlerine –zeytinyağı ve şarap– dönük talep Atlantik'e giriş kapısı Andalucia'da (ve İberya'da) ekonomik yaşama destek verdi.[218] Nueva España'daki ve adalardaki göçmenlere erzak temini Amsterdam tüccarlarının de-

ğer verdiği bir işti, çünkü Baltık tahılına uygun ve rahat bir mahreç sağlamaktaydı. Dışarıdan gelen külçenin hacmi değişken bir seyirle de olsa yükseldiği ve ticari tahıl kolay erişilir bir alanda olduğu için, hayvancılığın gelişmesi dizginsizce ilerledi. Atlantik'e açılan Akdeniz'in kıyıları gelişmelere baharat ticaretinin 1500'den sonra İçdeniz'in ötesine kayışı eşlik etti ve bunlar sıkıca iç içe geçti.

İberya'da tarım üretiminin çeşitlenişi Amerikan altınının ve Alman gümüşünün akışıyla ortaya çıkan tek sonuç değildi. Gümüş ticaretinin odağı konumundaki İberya'nın yanı sıra, Augsburg'un kuzeyindeki bölgeler Fugger ailesinin elinden geçen külçenin hacmindeki artıştan dolayı enflasyonist bir kabarış yaşadı. Değerli metaller Augsburg ile Anvers arasında akarak, Alpler'in kuzeyinde de izler bıraktı.[219] Enflasyonun Kuzey Denizi ve Baltık kıyılarıyla sınırlı kalışı, Augsburg-Anvers ekseninin kuzeyinde ve güneyinde ikincisinin yararına bir fiyat aykırılığına yol açtı. Fugger ailesinin himayesinde Alman gümüş madenlerinde artan üretimin kamçılamasıyla, Elbe'nin doğusunda genel olarak fiyatlar ve özel olarak tahıl fiyatları 1530'lardan 1550'lere kadar en keskin artışı gösterdi ve böylece Osmanlı tahılı kendiliğinden görece ucuz hale geldi.[220]

Akdeniz'de 16. yüzyıl ortalarında dolaşıma giren yıllık 100.000 ila 200.000 ton tahılın 50.000 tondan fazlası Osmanlı topraklarından, çoğunlukla da eski Venedik ve Ceneviz Romanya'sından gelmekteydi.[221] Dönemin demografik yönelimleri Osmanlı buğdayının Akdeniz piyasalarındaki ticari mevcudiyetini arttırdı. İmparatorluğun nüfusu özellikle 1530'lardan 1570'lere kadar yıllık yüzde 0,07 düzeyinin epey üzerine çıktı (hem de yüzyılın ilk yarısında belli yerlerde yüzde 2'yi aşarak); havzadaki medyan demografik büyüme hızından çok daha yüksekti bu.[222] Bununla birlikte, imparatorluk topraklarının genişleme hızı göz önünde tutulunca, ıslah edilmeye elverişli bolca arazi vardı ve doğaya terk edilmiş topraklar haliyle görece yüksek verimliliğe sahipti. Üretim hacminin demografik büyümenin gerisinde kalmadığını doğrulayan bir olgu, İstanbul'da gıda fiyatlarının "gümüş enflasyonunun ölçülü bir oranda olduğunu gösteren" bir gelişmeyle 1489–1573 arasında

gümüş gramı bakımından yüzde 31 oranında artmasıydı. Bununla bağlantılı olarak, Osmanlı para birimi akçenin ağırlığı ve gümüş içeriği 1481'den 1585'e kadar değişmedi.[223] Yüzyıl sonuna oranla ilk yarısında epeyce düşük olan vergilendirme düzeyinden dolayı, hafif vergilerin ve yüksek verimliliğin sağladığı elverişli konjonktür reayanın toplam üretimin yüzde 50 ila 65'ini elinde tutmasına olanak verdi.[224]

Sözgelimi Balkanlar'da Osmanlıların yerleşime açtığı alanlar çoğunlukla alçak ve bataklık ovalar, ırmak vadileri ve çevredeki tepelerin alçak kesimleri, yani Trakya, Tesalya, Makedonya'nın alçak arazileri ve Bulgaristan'ın Tuna kesimiydi. *Magna valachia* olarak anılan bu topraklar daha önce Valahların sürüleri için otlama alanları işlevini görmekteydi.[225] Çevredeki yüksek kesimlere kondurulmuş bir hisarlar zincirinin baktığı bu alçak ovaların nüfusu seyrekti. Boşalmalarının sebebi kısmen Osmanlıların gelişinden önce emek rantına revaç kazandıran ve çalışma hizmetlerini değerli kılan 15. yüzyılın külçe kıtlığı sırasında soyluların baskılarının artması,[226] kısmen de Osmanlıların gelişinden sonra geri kalan sakinlerin daha yüksek kesimlere kaçmasıydı. Bu toprakları iskân etmek için gönderilen yürük toplulukları yaylacılık yöntemiyle hayvan yetiştirdikleri için, bolca otlama alanıyla kışlık otlak ihtiyaçlarına tam uygun bir arazi yapısıyla karşılaştılar. Yüksek kesimlerde yaz otlaması açısından ise farklı bir durum söz konusuydu, çünkü tepeler ve dağlar geçmişte ovaları boşaltan insanlara bir sığınak sunmaktaydı. Ovaların terk edilişinden sonra buralarda nüfusun artması otlak olarak kullanılabilecek alanları azaltmıştı; üstelik bu otlaklar düşmanca bir tavrın olduğu yerlerdeydi. Yeni gelen göçebe toplulukların gezgin yaşam tarzını sürdürme gücünün sınırlanması yerleşik yaşama geçişi güçlendiren etkenlerden biri oldu.

Yerleşme sürecini kolaylaştıran ikinci etken askerî kadrolara geniş arazilerin verilmesiydi. Çoğu durumda bu araziler zamanla dinsel vakıflara dönüştürüldü; böyle vakıflar imparatorluğun başka kesimlerindeki örneklere kıyasla oldukça büyüktü. Sözgelimi, Rumeli'deki tımar köyleri sayısının 2.709 olduğu 1530'da, tek başına

Paşa sancağında 750'den fazla vakıf köyü vardı.[227] Akıncıların devraldığı toprakların seyrek nüfuslu alçak araziler olması ve onlara bakan tepelik alanların daha önce ortaçağ şatolarını barındırması, iskân sürecinin hızlı ilerlemesini sağladı. İlk yerleşmelerden çoğunun adında "hisar" kelimesi ya da "yaban kırdan kazanılmış" anlamında "âbâd" soneki yer almaktaydı. İkinci terimin "ova"nın yerine geçecek şekilde kullanılması, yeniden iskân sürecinin önce nerede başladığını açık seçik gösterir.[228]

Suriye kıyılarında toprakların yerleşime açılması da büyük ölçüde Bereketli Hilâl'in alçak arazileriyle sınırlı kaldı. Buraların karakter olarak Rumeli'dekine benzer bir coğrafi ortamı vardı. Osmanlılar 1520'de Trablusşam'ın ilk kadastrosunu çıkardıklarında, mevcut 3.000 köyden sadece 800'ünün hâlâ gelir sağladığını saptadılar.[229] İskânla nüfus arttırma girişimleri bu alçak arazilerde başladı; böylece bölge eski ekonomik canlılığına nispeten kısa bir sürede kavuştu. Şam eyaletindeki köylerin sayısı 1521–1569 arasından 844'ten 1.129'a çıktı.[230] Burada da Kilikya ve Doğu Akdeniz ovalarına hâkim hisarlar, alçak arazilerin meskûn hale gelmesiyle gözetleme işlevini yitirir yitirmez terk edildi.[231]

Genelde, Osmanlı Akdeniz'inde tahılın ve tarımsal üretimin ticarileşmesi artarken, Ceneviz Akdeniz'inde çoğunlukla tahıl tarımının zararına Akdeniz'in "geleneksel" ağaç ürünleri, yani bağlar ve zeytinlikler gelişti. Toparlanma hızının yerden yere elbette değişkenlik göstermesine karşın, Katalonya hariç Akdeniz'in her yanında, iç kesimdeki bölgelere oranla kıyı bölgeleri *grosso modo* daha erken toparlandı. İberya'nın Cantabria ve Galicia bölgelerinin 14. yüzyıldan itibaren gösterdiği canlılık, onlara ekonomik uzmanlaşmayı buna uygun olarak değiştirme fırsatını verdi. Toprak ve iklim açısından bağcılık için ideal arazilere sahip olmamalarına rağmen, İberya'nın kuzey, kuzeybatı ve Atlantik kesimlerinde oldukça geniş alanların bağlara çevrilmesi kırsal üreticiler pazara dönük alışverişlerden yüklüce gelir sağladı.[232] İberya'nın Burgos ve Medina del Campo panayırlarının ekonomik nabzına göre ticari bakımdan yeniden şekillenen kıyı bölgeleri daha sonraları yüzünü Anvers'teki

gelişmelere çevirdi. Sonuçta, Burgos merkezli yün ticareti 15. yüzyıl sonlarında hızla gelişti ve sağladığı zenginlik 1560'lara kadar sürdü. O tarihten sonra İber yarımadasının tarım alanlarında ortaya çıkan güçlüklerin asıl sebebi iç kesimdeki Meseta'da hayvancılığın yayılmasının sona ermesiydi. Dolayısıyla, Kastilya'yla tam bir tezat içinde, Andalucia işlenebilir topraklarını bağlar ve zeytinlikler lehine yeniden düzenleyebildi. Benzer bir rota izleyen Murcia'da bölgeyi farklı bir istikamete yönelten ticari ürün başta Toledo olmak üzere iç kesimin ticari merkezlerine gönderilen ipekti: "İpeğin konumu öylesine baskındı ki, dut birincil ürün olarak buğdayın yerine geçti."[233] Valencia'daki durum pek farklı değildi.[234] Baltık'ın üstünlüğünü doğrulayan bir başka gelişme kuzey (ve İngiliz) tahılının Livorno yoluyla dolaşıma girmesiydi.

Gelişim halindeki bu süreç Batı Akdeniz'i rahatsız etmeye başlayan tahıl sıkıntılarına yakalandı. Bölgeye *blé de mer* akışı, geçmişte hemen her zaman güvenceliyken, sıkça kesintilere uğradı. Havzanın ana bölgelerinde tahıl ekilen alanlar sistematik biçimde küçülürken, çeper bölgeler tahıl tarımı yükünü üstlendi; ama bu durum pek uzun sürmedi.[235] İkinci 16. yüzyılda o zamana kadar tahıl tarımını sırtlamış olan Osmanlı Romanya'sı ve Sicilya gibi yerlerde ekicilerin daha kârlı ürünleri yetiştirmeye yönelmesi işbölümünü bozdu ve bu da havza açısından feci sonuçlar doğurdu.[236] Bir yandan sanayi ürünlerine, diğer yandan ete ve süt ürünlerine dönük talebin artmasıyla, ekmeklik ürünler ekilen alanlardan bazıları daha kârlı ürünlere ve kullanımlara çevrildi.[237] Bunun sonucunda Osmanlı toprakları da ara sıra sıkıntılar çekmeye başladı. Akdeniz kıyıları boyunca tahılların ekimine ayrılan arazi miktarı rakip konumundaki ve daha kazançlı bitkisel ya da hayvansal ürünler yararına gittikçe daraldı. Havzanın can damarlarına Baltık tahılının girişine zemin hazırlayan şey kısmen eski tahıl ambarlarında tahıl tarımının gerileyişiydi.[238] İber yarımadasının kuzey kesimine Atlantik kıyılarındaki limanlar sayesinde uzun süreden beri Baltık tahılının ulaşmasına karşın, bu durum Batı Akdeniz limanları için köklü bir değişim demekti. Havzanın ürün bileşimindeki çeşit-

lenmenin ardından, tahıl alanları daraldı ve tahıl üretimi geriledi. Süreç Ceneviz çağında ivme kazandı. İkiz kent-devletlerin havzayı fiilen iki işlevsel yarıya ayırarak *beau seizième* refahını ayakta tutan farklı ama birbirini tamamlayıcı yörüngeleri bizzat Ceneviz çağıyla baltalanacaktı.

İşte bu değişime uğramış ve çeşitlenmiş manzara içinde ekmeklik tahıllar kazançlı ürünlerin ve otlakların ilerleyişine boyun eğdi. İşbölümünde 1550'lerden sonra ortaya çıkan ve Batı Akdeniz sakinlerinin 1450'lerden itibaren tahıl üretiminden kaçınmalarına olanak veren değişiklikler 16. yüzyılın sonuna doğru sıkıntılar yaratmaya başladı. Örneğin, Girit'te Venedikli yöneticiler donanmaya düzenli tahıl akışını sağlamak amacıyla asmaları sökme ve yerel üreticileri buğday ekimine razı etme yoluna gitti. Bâbıâli de kendi topraklarından tahıl ihracatını aralıklarla kısma ya da yasaklama yöntemine başvurdu.[239] Yüksek tahıl fiyatları darboğazdan yararlanmaya çalışan varlıklı burjuvaziyi toprağa yatırım yapmaya kısa bir süre için yöneltti,[240] ama küçük üreticilerin ilgisini uyandıramadı. İberya'da görüldüğü gibi, mülk sahiplerinin en büyük kazanç kaynağı arazi icarı değil, "barona ait değirmeni, şarap ve zeytin preslerini ve bazı durumlarda barona ait dükkânları işletme" gibi haklardı.[241] Ufukta ürün kesatlıklarının ve sıkıntılarının belirmesine karşın, ikinci 16. yüzyılın büyüme atılımı Doğu Akdeniz'de ekmeklik tahılların zararına ürün çeşitlendirme momentumunu korudu. Böylece yarım yüzyıllık bir kesintinin ardından külçe ve baharat ticaretinin havza dönüşü bölgenin manzarasına damgasını vurdu.

Bekleneceği üzere, tarımdan çekilme Batı Akdeniz'de sarsıcı boyutlara ulaştı. İspanya'da Cortes bağcılığa ayrılan alanların gittikçe genişlemesi üzerine 1579'dan sonra imparatora asma dikiminin kısıtlanması yönünde dilekçeler sunmaya başladı. Aslında, 16. yüzyıl başlarının Yeni Kastilya'sında bağcılık şimdikinden çok daha yaygındı. Andalucia düzenli tahıl ithal etme yoluna en geç 1560'ya doğru girdi. Languedoc'ta salgın hastalıklar yüzünden 1535'te koyun sürülerinin yarısından fazlasının telef olması, daha fazla alan açılmasına bağlı olarak işlenebilir topraklarda ekimin canlanması-

nı getirmedi. O sırada ondalık vergilerde ve tarımsal üretimde bir tavana ulaşılmıştı ve durum aralıklarla süren din savaşları yüzünden daha da kötüleşti. Geçim krizleri 1560-1575 ve 1584-1595 arasında yoğunlaştı.[242] Provence, Languedoc ve Katalonya 1650'den sonra daha fazla alanı bağcılığa ayırarak sıkıntılı ortamdan kurtuldu.[243]

Dünya ekonomisinin zenginliğini çekip çevirme sorumluluğunun Cenovalı bankerlerin eline geçişiyle birlikte, gidişat kesin bir biçimde değişti. Bu bankerler İçdeniz'e büyük miktarda gümüş sağladı ve baharat ticaretinin eski güzergâhına dönüşünü finanse etti. 16. yüzyılın son çeyrcğindc *özellikle* Doğu Akdeniz'e gümüş paraların (*reales de a ocho*) akışı haliyle bazı sonuçlar doğurdu. Bu gelişmeye eşlik eden enflasyonun havzaya sıkıntı vermeye başlamasıyla birlikte, işler Baltık ve Doğu Akdeniz tahılları arasındaki fiyat farkının ikincisi aleyhine küçülmesiyle sınırlı kalmadı.[244] Gümüş akışının yarattığı enflasyonist ortamın Doğu Akdeniz'de epeyce üreticiyi tahıllardan daha kazançlı ürünlere ya da mallara geçişe yöneltmesi çok önemli bir husustu.[245] Akdeniz dünya'nın orta kesimlerinde 1450-1560 arasında hız kazanmış olan bir gelişme 1550'lerden itibaren havzanın doğu ucundaki Osmanlı topraklarında tekrarlandı. Bu dönemde büyüme sürmekle birlikte kararsız bir hal aldı ve Akdeniz'in büyük kesimini (ve ötesini) sarsan siyasal travmayla hırpalandı.[246]

Tahıl üretimindeki daralma Akdeniz'i olası ürün kesatlıklarına ve sıkıntılara bağlı değişkenliklere açık hale getirdi. Daha önce sakin suların tam kalbinde –1530'larda ve 1540'larda Venedik'te, 1560'larda İspanya'da– bir dizi ürün azlığının ortaya çıkışıyla belirtileri bolca görülmüş olan bu gidişat 1560'ların ortalarından 1590'lara kadar havzanın çeperindeki Osmanlı topraklarını etkilemeye başladı.[247] İtalyan ve İber yarımadalarında 1570'lerden sonra nüfus artış hızının düşmesi mülk sahiplerini asma ve zeytin ağacı dikmeye ve işlenebilir toprakları otlaklara çevirmeye yöneltti. Osmanlı sınırları içinde ve ötesinde kentsel merkezlerin ve zanaatların gelişerek hammaddelere dönük talebi kamçılamasıyla birlikte, Osmanlı kırsal kesiminde de ürün bileşimi daha değişken

ve pazara duyarlı bir yapıya büründü.[248] Buna karşılık, tahıl üretiminde sağlanan büyüme sıklıkla diğer ürünlerin gerisinde kaldı ve çoğu kez düpedüz gerilemezse bile demografik büyümeye yetişemedi.[249] Bu bakımdan ikinci 16. yüzyıl, Akdeniz'e 1350–1450 dönemi hariç binyılın dönümünden beri az çok renk vermiş olan buğday emperyalizmine yaramadı. Gerek Kastilya'da, gerekse Şam'da1590'lardaki tahıl krizinin eskiye göre daha yıkıcı olmasının sebebi tamamen havzada ve çevresinde nüfusun sürekli arttığı bir dönemde tahıl üretiminin kazançlı ürünler karşısında gerilemesiydi. Osmanlı buğdayında hızlı çıkışın 1540'lardan 1560'ların ortalarına kadar sürmüş olması, bunu kısmen yüzyılın ilk yarısında Augsburg-Anvers ekseninin kuzeyindeki enflasyonist kabarışın mümkün kıldığına dair sağlam kanıtlar sunar. Osmanlı imparatorluğu da 1560'lardan sonra sıkça tahıl sıkıntılarıyla karşılaştı.[250]

Osmanlı imparatorluğunun topraklarını genişletmesinin 14. yüzyıl ortalarında başlamasına karşın, bu süreç yeni topraklara yerleşme temposunun ivme kazanmasıyla 15. yüzyıl ortalarından itibaren yeni bir biçime büründü. Sırasıyla 1450'lerde ve 1510'larda tamamlanmak üzere, Anadolu yarımadası ve Memlûk toprakları üzerinde Osmanlı egemenliğinin kurulması, 1450-1560 döneminin ekonomik büyümesiyle çakıştı; bu durum iskân ve arazi ıslahı sürecinin başka koşullarda olabileceğinden çok daha kolay ve daha hızlı gerçekleşmesini sağladı. İster yavaş, ister birden olsun, göçebe toplulukların iskânında kullanabilecekleri alanlara sınırlama getirilmesi onları yerleşik yaşam biçimine daha da zorladı. İmparatorluğun alçak arazilerinde iskân ve yerleşik yaşama geçiş süreçleri 15. ve 16. yüzyıllarda hızlı bir şekilde ilerledi. Vakıflara ait kırsal mülklerin nitelliğindeki ve kapsamındaki değişiklikler buna işaret eder. Çoğu vakıf senedinde köyler ve mezralar 15. yüzyılın dönümünden itibaren çok daha sık olarak karşımıza çıkar.[251] İlk senetler ise gelir getirici çok çeşitli kırsal kaynakları vakıfların tasarrufuna bırakan bağış hükümleriyle doludur. Bu senetlerde çarpıcı olan husus, uzaktaki ve yakındaki tali tarlalarla birlikte, bir bütün halinde köylerin ve tarla ya da otlak olarak kullanılan gayri meskûn alanla-

rın birçok durumda meşrutaya çevrilmesidir. 16. yüzyıl içinde gelir getirici kaynakların bileşimi kentsel mülklerin lehine değişti. Kentsel mülklerden sağlanan gelirlerin kırsal mülklerin gelirlerini aşmasıyla vakıfların zenginliğinde ortaya çıkan tersine dönüş, kırsal ve kentsel zenginlikler arasında değişen dengeleri etkili biçimde gösterir.[252] Dinsel amaçlarla bağışlanan kırsal gelir kaynakları 16. yüzyılın ikinci yarısında eskisi kadar cömertçe değildi: Köylerin ya da mezraların sadece küçük hisseleri meşruta olarak tahsis edilmekteydi artık. Bu durum ıslah edilmesi ve ekilmesi kolay verimli arazilerin çoğunlukla zaten ekildiğini ve intifa haklarının bahşedildiğini gözler önüne serer.[253]

Bu iki yönelimin yan yana gelişi kaçınılmaz gidişatın sinyaliydi. Tarımsal alanların iskâna açılışı yavaşlarken, kentsel büyümenin hızı arttı. Doğu Akdeniz'de kentleşmenin temposu tarımsal büyümeye ayar vermede havzanın batı yarısındaki kadar belirleyici bir etkendi. Hiç kuşkusuz, Osmanlı kırsal kesiminde nüfus yoğunluğu Akdeniz'in ekonomik merkezindeki kadar yüksek değildi. Ekilen alanlar da o kadar yaygın değildi; bunun sebebi kısmen Alpler'in kuzey kesimine Macaristan'dan Atlantik kıyılarına kadar belirgin biçimde damgasını vuran geniş ovaların yokluğuydu. Ancak Osmanlı imparatorluğu her bakımdan büyük ve kalabalık kentleri barındırdığı gibi, kentsel nüfus oranı da görece yüksekti ve öyle kaldı.[254] Bunun bir sonucu olarak, dönemin yayılmacı atılımı üreticileri, ne kadar küçük olursa olsun, daha önce işlenmeden bırakılmış ya da sürekli işlenmeye elverişsiz sayılmış arazilerde ekimle uğraşarak yeni topraklarda bir serüvene girişmeye teşvik etti.

Kıyılarda ve iç kesimlerde sürekli yerleşmelerden yoksun olan, ama aralıklarla sürülen ovalar düzenli biçimde ekilir hale geldi. 16. yüzyılda yeni ve ilave geçici yerleşmelerin kurulmasıyla, geçici yerleşmelerin köylere dönüşme hızı ivme kazandı. Yüzyılın ilk yarısındaki kadastrolarda "mezra" olarak sınıflandırılmış yerleşmelerin çoğu daha sonra "has" köyler olarak kayda geçirildi. Geçici tarlaların sürekli ekilen tarlalara dönüşmesinin işaretlerinden biri, sonraki kadastrolarda bunların götürü bir ödeme için vergiye bağ-

lanmak yerine, ağırlıklı olarak tahıl ürünlerinden oluşan tarımsal üretimin bir dökümünü de içermek üzere biraz ayrıntılı olarak sicile işlenmesiydi.[255] Göçebe topluluklar yerleşik yaşama geçerken ya da kışlaklarda kalış sürelerini uzatırken, uzun erimli göç düzenlerini kısa erimli düzenler çevirdiler. Yeni kurulan köylerin yaylaya çıkış ya da göç yollarında veya yakınlarında mantar gibi bitmesi kaçınılmaz olarak sürülerin taşınmasını aksattı. Bu yüzden yeni yerleşim dokusu özellikle göçebelerin sert plato kışlarından kaçarak sığındıkları kıyı ovalarında yerleşik ve göçebe topluluklar arasında gerginlikler yarattı. Akdeniz kıyısındaki Kilikya ve Pamfilya'da, Ege bölgesinde Menderes ırmağı kıyılarında, Tesalya, Akkar ve Nablus'ta bulunan ovaların ekime açılması göçebeleri değerli otlama alanlarından yoksun bıraktı.[256]

Konya ve Güney Suriye ovaları bu iskân dalgasının canlılığını ve atılımlarını gösteren en iyi örneği sunar.[257] 16. yüzyıldaki arazi ıslahının ve yeniden iskân sürecinin çarpıcı yönü, her iki ovanın da 19. yüzyılın sonuna oranla 16. yüzyıl sonunda daha yoğun nüfuslu olmasıydı. Bir bütün olarak bakılınca, bu ovalar geniş toprak parçalarına ve özellikle boş arazilere metruk olma gerekçesiyle sahip çıkmayı kolaylaştıran 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nin çıkarılmasından sonra, hatta 19. yüzyıl ortalarından itibaren imparatorluğun seyrek nüfuslu kesimlerine büyük çaplı göçmen dalgalarının stratejik amaçla yerleştirilmesinden sonra ve aynı ölçüde önemli bir gelişmeyle, Victoria döneminin ortalarındaki canlanmanın tarımsal üretimi körüklemesinden sonra bile eski nüfus yoğunluğuna ulaşamadı. 16. yüzyılda sağlanan iskânın kapsamı ve ölçeği basbayağı çarpıcıydı.

Tabanı 1475'te 10 olan bir indeksi kullanırsak, 1575 dolaylarında nüfus artışı 17'ye ulaşırken, ekim alanlarının genişlemesi 12'yle geriden gelmekteydi; bu oran ikisi arasında artan uyumsuzluğu yansıtır.[258] Bu bakımdan geniş alanları işlenebilir topraklara çevirme gibi devasa bir işe ve süreçte sağlanan çarpıcı ilerlemeye rağmen, ikinci 16. yüzyıl tarımsal üretimin artış hızında bir yavaşlamaya sahne oldu. Menderes'in yemyeşil vadilerinden Halep'in kalkerli

topraklarına, Konya ovasından Yeşilırmak ve Kızılırmak kıyılarına serpişmiş tarlalara kadar tarımsal üretim 16. yüzyılın ikinci yarısında nüfustaki çarpıcı yükselişe ayak uyduramadı. Ekmeklik tahılların kişi başına üretim çoğu yerde neredeyse yarı yarıya ve belki de daha fazla düştü.

Sözgelimi, Menderes ırmağının verimli kıyılarında yer alan Manisa'da tahıl üretimi demografik büyümenin hızına yetişemedi: 1531'de 270 kilogramı olan kişi başına buğday üretimi 1575'te 240 kilograma düştü; aynı şekilde arpa 225 kilogramdan 210 kilograma indi.[259] Antep gibi başka yerlerde üretim 1560'lara kadar arttı; daha sonra ise nüfus artışının gerisine düştü. Yüzyıl ilk yarısında elde edilen kazanımlar çoğunlukla ikinci yarısında silinip gitti: 1543'te kişi başına üretim buğdayda 500 kilogramın, arpada 250 kilogramın üzerindeydi; oysa 1574'te buğdayın 330 ve arpanın 175 kilograma inmesiyle, her ikisinde de üçte bire yakın bir düşüş oldu.[260] İmparatorluğun diğer bölgelerinde durum pek farklı değildi. Örneğin, Orta Anadolu'nun kuzeydoğu kesimindeki Çorumlu livasının üç sancağında nüfus artış hızı 1520-1574 arasında yüzde 90. Buna karşılık bölgenin buğday üretimi yüzde 21, arpa üretimi yüzde 48 yükseldi.[261] Yüzyılın sonlarına doğru durum daha da kötüleşti: Kayseri çevresindeki bazı köylerde 1580'lerde hane başına tahıl üretimi 1490'daki düzeye göre yüzde 55 düşüktü; Halep de daha iyi durumda sayılmazdı.[262] Tarımsal üretim baş aşağı inerken, ortalama köylü arazisi dönemin sonuna doğru bir çiftten üçte bir ve hatta dörtte bir çifte kadar düştü; topraksız köylülerin sayısındaki artış da işin cabasıydı.[263] Üretimin demografik büyümeye yetişememesinin bir başka göstergesi narhlarda artan fark aralığıydı. Hüdavendigâr livasında buğday fiyatı 1487'de mud başına 60 akçeyken, 1521'de 70 ila 80 akçe arasında hafif bir dalgalanma gösterdi; ancak dalgalanmalar 1570'lerde belirgin biçimde genişledi ve yüzyılın dönümündeki fiyat enflasyonunun başlamasından önce bile 100 ila 300 akçe arasında değişen bir düzeye çıktı. Komşu eyaletlerde durum pek farklı değildi; fiyat aralığı 1570'lerden itibaren hızla genişledi.[264]

Burada belirtilmesi gereken bir husus, imparatorlukta kişi ba-

şına tahıl üretimi, Akdeniz işbölümündeki rolüne ve konumuna uygun olarak, İçdeniz'in doğu yarısında önemli ölçüde daha yüksekti. Manisa'da kişi başına tahıl üretimi 1570'lerde 500 kilogram civarındaydı; Kastilya'da ise 250 kilogramın altındaydı.[265] Bu durum sırf İber yarımadasına özgü değildi; Batı Akdeniz'de norm böyleydi. Kastilya ve Valladolid'de kırsal üreticiler gelirlerinin daha büyük bir kısmını bağcılıktan ve hayvancılıktan elde etmekteydi.[266] Aslında, brüt tarım hâsılası ve tarımsal fazla Balkan eyaletlerinde daha yüksekti; bunun önemli bir kısmı özellikle bir dizi ürün kesatlığının ve kıtlık tehdidinin Akdeniz'in başında sallandığı 16. yüzyıl ortalarında kent-devletlere erzak sağlamada kullanıldı.[267]

Başta 1580'lerde Suriye'de ve 1585'ten 1595'e kadar Anadolu'nun bazı kesimlerinde olmak üzere, Akdeniz'in doğu kıyılarında da benzer ürün kesatlıkları vardı.[268] Ancak Celâlî ayaklanmalarının doruğuna ulaştığı 17. yüzyılın dönümünde bile, işaretler yoğunluk ve hacim bakımından düşmekle birlikte ihracatın 1650'lere kadar iyi gittiği yönündedir.[269] 1620'lerden önce bolca örneği görülen tahıl ihracatını fiilen yasaklayıcı fermanlar o tarihten sonra sayıca azalır. Aynı şey ihracat miktarı için de geçerlidir. Eğer Osmanlı tahıl ihracatı 16. yüzyıl sonlarında bir süre daha devam ettiyse, bunun sebebi ihracatı geçici olarak ucuzlatan 1584'teki büyük çaplı devalüasyondu. Para değerindeki düşüşün kışkırttığı enflasyonist sarmal merkezî bürokrasiyi ve tımar sahiplerini zor duruma düşürerek, 17. yüzyıl ortalarına kadar imparatorluğun temellerini sarsan sosyal kargaşa dalgalarına zemin hazırladı.

Ekonomik canlanmadan bir bölümü şahısların, ama genelde büyük vakıfların elinde olan geniş mülkler kazançlı çıktı daha çok.[270] Ne de olsa, bunlar kırsal fazlayı büyük bir ölçekte harekete geçirebilecek durumdaydı. Balkanlar'daki ve imparatorluğun başka yerlerindeki meşrutalar vakıf köylerinden aşar biçiminde ve ortakçılarından mahsulün yarısı ila üçte biri pay biçiminde topladıkları tahılı pazarlayarak çok büyük servetler edindiler. Sultan Bayezid vakfı tahıl satarak 337.136 akçe kazandı; Şehabettin vakfının kazancı 51.456, II. Murad vakfınınki 50.000 akçeydi. Bu vakıfların

hepsi Balkanlar'daydı, yani batı pazarlarına çok yakın ve Venedikli tüccarların kolayca erişebileceği alan içindeydi. Ama kent hinterlandındaki koşulların Celâlî ayaklanmaları sırasında hızla kötüleştiği Konya'da bile, ünlü Mevlevi dergâhı 1599-1600'da 119.000 akçe ile 1608-09'da 34.000 akçe arasında değişen düzeylerdeki tarım fazlalarından yararlandı. Fiyat artışının 1620'lerden sonra hız kesmesi vakıfların tahıl satışlarını düşürdü ve ellerindeki fazlalar hızla küçüldü. Böylece 1650 dolaylarında fiyatların seyri tersine döndüğünde, vakıfların çoğu artık kronik açıklara aşinaydı. Dahası, ellerindeki kentsel mülklerin payında 16. yüzyılın ikinci yarısındaki ürkekçe başlangıçla ortaya çıkan artış 17. yüzyıldan sonra hız kazandı; ülke içinde tarımsal uğraşların öneminin düşüşe geçtiğinin göstergesiydi bu. Hem de kırsal kesimi terk edişin bir sonucu olarak köylü mülklerinin ortalama büyüklüğünün 16. yüzyıldaki 30 dönümlük düzeye göre artarak 17. yüzyılda 60 dönüme ya da daha yukarıya çıkmasına rağmen.[271]

Ticari tahıl tarımı çekiciliğini yitirirken, Amerikan gümüşünün havzaya girişinin körüklediği talep üzerine kıyılarda ve Akdeniz adalarında kazançlı ürünlerde uzmanlaşma ve bunlara dayanan tek ürünlü tarım yaygınlaştı; ama bu pek uzun sürmedi. 17. yüzyıl krizi 1560'lar sonrası dönemin ticarileşme atılımını durdurdu ve hem uzmanlaşmanın, hem de tek ürünlü tarımın temelini aşındırdı. Onların yerine, Akdeniz'e özgü ünlü ürün üçlüsünü bir araya getiren karma tarım (*coltura promiscua*) güçlü biçimde geri döndü. Ağaç ürünleri ve artan küçükbaş hayvan sahipliği rolü artık büyük ölçüde azalmış olan buğdayı tamamlar hale geldi. Ancak bu dinamiğin tutmadığı iki bölge vardı ve oldukça şaşırtıcı biçimde, her ikisi de Akdeniz iklim kuşağının dışındaydı; konuyu beşinci bölümde ayrıntılı olarak ele alacağız. Daha önce Roma imparatorluğunun tahıl ambarları olarak ün salan bu iki bölge Mısır'ın Nil vadisi ve Karadeniz kıyı şeridini çevreleyen ovalardı. Ticari tahıl üretimindeki gerilemenin bıraktığı boşluğu doldurmak üzere öne çıktılar ve neredeyse tek başlarına 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Bâbıâli'nin tahıl ambarı işlevini gördüler.[272]

Ticari tarımın geri çekilişi çarpıcı bir sonuç doğurdu. Kırsal kesimde ticari fırsatların gittikçe yok olması küçük üreticiler üzerindeki baskıları kaldırdı, çünkü siyasal bakımdan nüfuzlu kişilerin sürülebilir geniş alanları kapma çabası ilk baştaki cazibesini kaybetti. Osmanlı tarihinde büyük malikâneler güçlü biçimde ilk defa *çiftliklerin* sayıca çoğaldığı 16. yüzyılda ortaya çıktı.[273] Ancak tamamen 17. yüzyıl krizinin başlaması ve ardından dünya ekonomisindeki işbölümünün yenilenmesi nedeniyle bu malikâneler kısa ömürlü oldu. Daha sonra 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkan büyük malikâneler içinde, *çiftliklerin* iş alanı sınırlı ve büyüklüğü de mütevazı ölçülerin altında kaldı. Şam'daki Azm ailesi dışında, 18. yüzyılda hüküm süren eşraf gelirlerinin çok küçük bir kısmını tahılla bağlantılı faaliyetlerden elde etti. 16. yüzyıldan sonra, *çiftliklerin* çoğunda esas ekonomik faaliyet sığır yetiştiriciliği ve hayvancılıktı.[274] Bu hayvancılık merkezli düzenin milyonlarca küçük üreticinin yaşamını köklü biçimde dönüştürme yönündeki yapısal gerekleri Polonya ve Bohemya çiftliklerindekinden farklıydı. Büyük malikânelerin terk edilmiş ("mevât") topraklarda mebzul otlaklar edinme kolaylığı, genişleyen faaliyet alanlarından köylülerin büyük ölçüde etkilenmemelerini sağladı. Bâbıâli'nin kendisini 16. yüzyıldan sonra taşra eşrafı karşısında zayıf hissettiği dönemde bile, köylülerin topraklarından büyük çapta kopmamış olmaları nüfuz peşinde koşanlar kendi keyiflerine göre bir tarım düzeni kurup dayatmalarına fırsat vermedi.[275]

17. yüzyıl krizinin dünya ekonomisinde uç vermeye başladığı 1620-1650 arasında, uzun 16. yüzyıl Akdeniz'in manzarasını tanınmayacak ölçüde değiştirmişti. Öncelikle, Büyük Veba Salgını'nın indirdiği neredeyse öldürücü darbenin atlatılmasıyla ve tarımsal mallara dönük talepte denk bir yükselişle birlikte kentsel büyümenin ivme kazanmasıyla, havzanın dayandığı işbölümü çok daha girişik hale geldi. Akdeniz kırsal kesiminin geniş alanları 15. yüzyıl ortalarından itibaren ekime açıldı; bataklıklar, ağaçlıklar ve doğaya terk edilmiş araziler işlenebilir topraklara dönüştürüldü. Bu topraklara yerleşme süreci tahıl ekilen alanların genişlemesiy-

le büyük çapta eşanlamlıydı. Ancak toparlanma hız kazanırken ve tam bir büyümeye dönüşürken, ekim alanlarında ekmeklik tahıllar yetiştirme ilk coşkusunu yitirdi; bu durum diğer yerlere kıyasla Batı Akdeniz'de daha da geçerliydi. İtalyan kent-devletlerinde ve İberya'da üreticiler işlenebilir topraklarının daha fazlasını bağlara, zeytinliklere ve meyve bahçelerine çevirirken, tahıl gibi havaleli ve düşük değerli mallar ile şeker ve pamuk gibi yoğun emek gerektiren ürünler İçdeniz'in üretim dış eteklerine doğru kaydı ve oralarda üretimleri yaygınlaştı. Akdeniz'e en parlak döneminde renk vermiş olan bölgesel işbölümü yüzyıllarca süren varlığının ardından dağılma sürecine girdi.

Doğu ürünlerinin batıya ve Atlantik'e doğru yayılışı 17. yüzyıl krizinin başlamasına kadar bir ekonomik büyüme ortamında gerçekleşti. Dünya ekonomisindeki düzelme en azından 1620'lere ve büyük olasılıkla 1650'ler kadar üretim hacminde mutlak bir büyümeye ayak uydurmayı sağladı. Üretim yerlerinin sayısındaki çoğalmaya rağmen, ürünlerin göçü –hepsi Akdeniz'de yer alan– oturmuş üretim merkezlerinin sağlam mevzilerinden kaçınılmaz olarak atılmasını getirmedi. Akdeniz havzasında bu ürünlerin ekimi ve ticareti kesilmeden sürdüğü için, Doğu Akdeniz ticareti dünya ekonomisinin coğrafi alanının genişlemesinden büyük ölçüde etkilenmedi. Sonraki bölümde belgeleyeceğimiz üzere, 17. yüzyıl krizi İçdeniz'in kıyıları boyunca kırsal manzarayı kendi temel ürünlerinin, özellikle bahçe ve ağaç ürünlerinin yararına ve Akdeniz'e dört yüzyıldan fazla renk vermiş olan değerli mal ticaretine özgü temel ürünlerin zararına değiştirdi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Kent-Devletlerin Düşüşü ve Akdeniz'in Yeniden Öne Çıkışı

İkinci 16. yüzyıl 1560'larda başladı. O sırada, Kastilya krallığından sürülen Yahudiler Akdeniz'in uzak köşelerine, havzanın doğu kıyılarındaki Selanik ve Safed'i de kapsamak üzere Osmanlı topraklarına yerleşmişlerdi.[1] Bu göçmen topluluklar mesken tuttukları yeni yerlerde, Aragón kralı Fernando'nun sınır dışı etme kararıyla sökülüp atıldıkları asıl yurtlarında başarı gösterdikleri alanlar ağırlıkta olmak üzere eski mesleklerini icra etmeyi sürdürdüler. Yahudilerin altın post diyarında ustalaştıklar meslekler arasında, bekleneceği üzere, yünlü dokuma imalatı da vardı.[2] Ve de tesadüf eseri olmayan bir gelişmeyle, yurtlarından olan zanaatkâr toplulukların doğuya doğru göçte revaç gören varış noktalarından bazıları Osmanlı Akdeniz'inin İstanbul ve Selanik gibi önde gelen yünlü imalat merkezleriydi.[3] Sözgelimi, yünlü sanayisi kalabalık Osmanlı piyadesine çuha sağlamakla yükümlü olan Selanik'te, yeni gelen zanaatkârlar yerel meslektaşlarına katılarak, Bâbıâli'nin askerî bakımdan hassas saydığı bir iş alanına girmek durumunda kaldılar.[4] İberya kökenli zanaatkârlar sürgün edilişlerinin üzerinden daha yirmi yıl geçmeden ve 1480'ler'de Yahudi sakinlerden büyük ölçüde yoksun olan bir kentte, yeniçeri ordusuna sağlanan yünlü kumaşların imal eden başlıca kesimlerden biri olarak tutunmayı başardılar. Bu göçmenlerin Akdeniz'in ta öbür ucunda (*Oltramare*) alıştıkları mesleği görece rahat biçimde icra etmeyi sürdürebilmeleri büyük ölçüde 1450-1560 dönemindeki büyüme atılımının sonucuydu. İçdeniz'in

Hint Okyanusu'ndaki Portekizli tüccarlarca –Serenissima'nın baharat ticareti üzerindeki egemenliğini geçici olarak zayıflatan bir manevrayla– dışarıdan kuşatma altına alınmış olması Yahudi tüccarların Doğu Akdeniz'e demir atmalarını kolaylaştırdı. Göçmen Yahudi tüccarların bu kritik anda yün, kumaş ve sof ticaretlerine girmeleri ister istemez Venedik'in Doğu Akdeniz ticaretinde vazgeçilmez aracılar haline gelmelerini sağladı.[5]

Başka yerlerde olduğu gibi, İçdeniz'in dört bir yanında da yün (ve ipek) dokuma sanayileri *beau seizième*'nin hızlı demografik yükselişiyle ve kentleşme dalgasıyla ayakta kaldı. Ama aynı sebeple, dokuma imalat merkezlerinin sayısındaki artış ve buna bağlı olarak aralarındaki acımasız rekabet 1560'lardan itibaren pazarın kaprislerine gittikçe maruz kalmalarını getirdi. 16. yüzyılda ham yüne dönük talebin sürekli yükselişi bu hayvansal elyafı edinmeyi can sıkıcı bir girişime çevirdi. Başka yerlerde olduğu gibi, Selanik'in yünlü sanayisi de hammadde tedarikinde sertleşen rekabetin dışında kalmadı; başta Venedik olmak üzere zengin kent-devletlerin gelişen sanayilerinin artan ihtiyaçlarının doğurduğu bir rekabetti bu.[6] İmalat sektörünün ham yün fiyatlarındaki yükselişten kaynaklanan ve zamanla biriken temeldeki sıkıntıları, Selanik'in kısa bir süre boşaltılmasına yol açan 1568–69 veba salgını sırasında iyice açığa çıktı. Salgın üzerine yakındaki kasabalara taşınmış olan zanaatkârlardan bazıları, kentin sağlığına tam kavuşmasından sonra bile Selanik'teki uğraşlarına dönmeyi pek istemediler.[7] Dokuma ustalarının Selanik'ten kaçışının göstergesi, kentin damga vergisi tahsilatından sağladığı gelirlerin önce 1560 ve 1566'da, ardından 1572, 1575, 1581 ve 1583'te olmak üzere sürekli gerilemesiydi. Hiç kuşku yok ki, bu düşüş üretim hacminde bir gerilemenin işaretiydi.[8]

Venedik'te 16. yüzyılda –ve Cenova'da 17. yüzyılda– sanayileşmenin ivme kazanması sanayi hammaddelerine dönük talepteki yükselişin ana etkeniydi. Baharat ticaretinin 16. yüzyılın dönümünden itibaren Akdeniz'in dışına çıkışının ardından Doğu Akdeniz ticaretinde görülen ekonomik yavaşlama ve durgunluk, Yüce Cumhuriyet'te bir düzeltme ve yenileme sürecini hemen tetikledi.

Kentin 1516'da iki bin top olan yıllık yünlü kumaş üretimi hızlı bir yükselişle 1566'da yirmi bin topa çıktı.[9] Ancak bu stratejiye başvuran sadece *doge* kenti değildi. Birkaç onyıl içinde, ona Lyon, Anvers ve Cenevre, yani Fugger çağından en çok yarar gören kentler katıldı; her üçü de 16. yüzyıl ikinci yarısında imalatı teşvik etmeye yönelik bir stratejiyi benimsedi.[10] Çünkü Amerikan hazinesinin Cenovalı bankerlerin elinde toplanması, kapanan Fugger çağının kentsel merkezlerini Almanya kaynaklı gümüş akışındaki azalmanın ardından oynadıkları kilit finansal rolü kaybetmelerine uygun olarak ekonomik faaliyetlerini çeşitlendirmeye yöneltti.

Böylece 1560-1650 arasında, sanayi hammaddelerine –önceki bölümde dikkat çekildiği gibi, özellikle yüne ve ipeğe– dönük talebin fırlaması, Akdeniz genelinde hayvansal ve bitkisel elyaf kaynakları üzerindeki rekabet baskılarını yoğunlaştırdı. Venedikli ve Frenk tüccarların yörüngesi içinde kalan ve deniz yoluyla kolayca ulaşılabilen Selanik kaynaklı ham yün, Osmanlı topraklarına kıyasla epeyce yüksek fiyatlara satıldığı daha kazançlı pazarlara girme yolunu bulmaya başladı. Fiyatların yükseldiği bu koşullarda, Bâbıâli'nin sanayi elyafının ülkeden çıkışını önlemek için başvurduğu tedbirler boşa çıktı.[11] Merkezî bürokrasi hammaddeleri imparatorluğun başlıca imalat merkezleri dışındaki güzergâhlara kaydıran gelişmelere karşı koymak için, bir iradeyle Yahudi zanaatkârlara ham yünü narhlara göre kazançlı fiyatlarla edinmelerini güvence altına alacak ayrıcalıklar tanıdı. Ayrıca onlara belli vergilerden muafiyetler sunuldu.[12] Ne var ki, Venedik'teki sanayileşmenin temposundan dolayı, bu tedbirler dokuma sanayisinde yer alanlara kalıcı bir rahatlama sağlamada yetersiz kaldı. Osmanlı para biriminin 1585–86'da değer kaybedişi akçeyi duka karşısında zayıflatarak durumu daha da kötüleştirdi; hammadde fiyatları ellerinde duka tutanların yararına düştü.[13]

Bir yandan emperyal bürokrasinin piyadeye gerekli giysileri narhlarla sağlama yönündeki sarsılmaz kararlılığı, diğer yandan ham yünün İtalyan kent-devletlerinin zengin merkezlerince biçilen fiyatlarla satıldığı daha kârlı pazarlara kaçınılmaz sızışı arasında

sıkışan Selanik'li zanaatkârlar her ikisi de tamamen denetimleri dışında olan iki bağdaşmaz kuvvetle karşı karşıya kaldılar.[14] Ardından Selanikli zanaatkârların yeni bir göç turu geldi; bu seferki göç daha kısa mesafeli olmakla birlikte önemliydi. Yahudi zanaatkârlar imparatorluğun birincil üretim merkezlerinden ham yünün Akdeniz genelindeki ekonomik dalgalanmalara ve fiyat yükselişlerine daha az duyarlı olduğu yeni yerlere yönelmeye başladı. Bazıları Selanik civarındaki Serez (Serres), Manastır ve Üsküp gibi daha küçük kentsel merkezlere göç etti. Öbürleri Anadolu'nun Ege kıyılarına yönelerek, bu şeride serpişmiş ve nispeten az tanınan kasabaların yolunu tuttu; göçebelerin sıklıkla uğradığı böyle yerlerde kırpılmış yün bulmak kolaydı ve daha da önemlisi, bu kasabalar Frenk tüccarların doğrudan nüfuzu altında değildi. Dolayısıyla ilk başlarda zanaatkârların birincil varış noktası İzmir olmadı, çünkü rakiplerine karşı tedricen üstünlük sağlama sürecindeki bu kentin ekonomik yaşamı Selanik'i etkileyen aynı baskılara açık hale gelmekteydi.[15] Yakınlardaki Manisa (eski adıyla Magnesia) daha çekiciydi. Burası Segovia'dan Selanik'e kadar dönemin kentsel imalat merkezlerini sıkıştıran baskılardan görece uzaktı. Ayrıca dokumalara dönük canlı bir talebin bulunduğu bir şehzade sancağı olması can alıcı bir noktaydı.[16] Bir esir pazarının varlığı ve makul fiyatlarla yün bulma kolaylığı, yükselen üretim maliyetlerini saraya mensup müşterilerine yansıtamadıkları bir ortamı geride bırakan zanaatkârlara herhalde geçici bir sığınak sunmuş olmalıdır. Bu göç hareketi 17. yüzyıl başlarına doğru İstanbul'da epeyce şaşkınlık uyandırdı; öyle ki Bâbıâli önce Manisa'ya, ardından İzmir ve civarına taşınmış olan zanaatkârların Selanik'e geri gönderilmesini sağlamaya yönelik bir dizi ferman çıkardı.[17]

Yünlü sanayisinde narhların ve piyasa fiyatlarının kesişim hattında kısılıp kalan zanaatkârlar zarar gören tek kesim değildi. Yeni ortam bütün kumaş sanayisinde iş tutanlar için bunaltıcı bir hal aldı, çünkü Felemenk ve İngiliz mahreçli "yeni tuhafiye"nin görece makul fiyatlarla piyasaya girişi, ister yünlü, ister ipekli, ister pamuklu kumaş sanayisinde çalışsın, çoğu zanaatkârın hammad-

de fiyatlarındaki yükselişe uygun olarak ürün fiyatını arttırmasını önledi. Genel durum açısından, oturmuş imalat merkezlerinden daha küçük kasabalara göç eden Yahudi zanaatkârların tuttuğu yol sadece Osmanlı topraklarında değil, İçdeniz'in diğer kesimlerinde de 16. ve 19. yüzyıllar arasında Akdeniz'de derin izler bırakan bir yönelişi anlaşılır biçimde yansıtır. Yünlü kumaşların üretildiği başka bir önemli kent olan Segovia'da 1580'lerde 600 olan dokuma tezgâhı sayısı 1691'de 159'a indi ve şehir "kırsallaştı."[18] Bursa çevresindeki köylerin ipek bükmede uzmanlaşmasıyla birlikte, dağıtım sistemi 17. yüzyıldan itibaren yaygınlaştı.[19] Benzer biçimde, Lyon'un ipekli kumaşa dayanan ana sanayisi, üretimin 17. yüzyılda özellikle XIV. Louis döneminde kentin hinterlandını oluşturan St. Étienne, St. Chamon ve Vivarais'e yayılmasıyla göçtü.[20] Düşük ve orta kaliteli kumaş imalatı da Languedoc'un her yanına geniş çapta yayıldı.[21] Bir başka deyişle, Yahudi zanaatkârların Selanik'ten Manisa'ya doğru coğrafi hareketliliği, havza genelinde imalat faaliyetlerinin oturmuş, kentsel ve lonca düzenine bağlı merkezlerden üretimin düzenlenişine ilişkin kısıtlamaların kolayca baştan savılabileceği ya da işgücü piyasalarının günümüzün örtmece bir ifadesiyle görece "esnek" olduğu yerlere taşınmasını simgeleyen bir gelişmeydi.

İmalatın taşınması Akdeniz genelinde görülen bir olgu olsa da, temelinde yatan sebepler özünde sıkıca birbirine bağlı olmakla birlikte farklıydı. Alpler'in güneyinde yer alan ve hepsi de kuzeydeki İngiliz-Flaman üreticilerle ve Güney Almanya'daki *fustignari* üreticileriyle çekişen oturmuş ve seçkin sanayi merkezlerin görüş açısından bakıldığında, imalat işlerini kent-devlet tarzı bir sanayi düzeninin norm olmadığı kasabalara ve köylere kaydırma stratejisine başvurmak rekabet donanımlarındaki bir silahtı.[22] Sadece Lombardiya, Piedmont ve Liguria'nın kırsal hinterlantları değil, kent-devletlerin *contado*'ları [kırsal alanları] –sözgelimi Veneto açısından Bergamo, Verona ve Padua– da bu sayede yünlü (ve ipekli) kumaş sanayilerini geliştirmede dikkate değer bir başarı sağladı.[23]

Akdeniz'in varlıklı ana bölgeleri yoğunlaşan rekabet altında imalatı nispeten ucuz üretim alanlarına kaydırma stratejisini be-

nimserken, İtalyan yarımadasının kuzey kesimi dışında devreye giren dinamik farklıydı. İber yarımadası, Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz'den Kuzey İtalya kent-devletlerine sürekli hammadde akışı bu bölgelerde kentsel imalatın gelişmesini önledi. Havzanın dış kuşaklarındaki kentsel sanayilerin kazançlı Akdeniz pazarlarının çekiciliği nedeniyle birdenbire değer kazanmış olan hammadde tedariki konusunda varlıklı kent-devletlerle rekabet etme gücünün sınırsız olmaması pek şaşırtıcı değildi.[24] Sertleşen rekabet işsiz kalan ya da yerinden olan dokuma işçilerini rekabet tehdidinin henüz büyük kentsel merkezlerdeki kadar ağır basmadığı daha küçük imalat merkezlerine göç etmeye zorladı.

Gelgelelim, her iki durumda da daha önce havzanın kentsel merkezlerinde yer alan sanayilerin yakın ya da uzak hinterlanda veya kırsal kesimin içlerine yayılma eğiliminde bir artış vardı. Osmanlı sadrazamı Damat İbrahim 18. yüzyıl başlarında yeni yünlü kumaş imalathanelerinin kurulmasına izin verdiğinde, Tesalya'da imalat faaliyetinin odağı çoktan Selanik gibi kentsel merkezlerin dışına çıkmış ve ovalara hâkim dağlık bölgelere taşınmıştı. Buna paralel olarak, pamuklu dokumalar büyük ölçüde yünlü dokumaların yerini almış[25] ve pamuk ekimi de Doğu Akdeniz'de 18. yüzyılla birlikte geniş alanlara yayılmıştı.[26] V. Karl'ın beklentilerinin aksine, talihsiz kraliyet yünlü dokuma fabrikalarının öncülük ettiği İspanyol yünlü sanayisi 18. yüzyıl ortalarında Guadalajara'da çıkışa geçemedi; oysa aynı sıralarda patiska (pamuklu bez) sanayisi Barselona'da bir atılım yaşadı ve oradan Katalonya'nın iç kesimlerine kadar yayıldı.[27] Languedoc kırsal kesiminde imalatın yayılışıyla birlikte, çoğu hane açısından kırsal sanayi "ikinci ihtiyat" olarak toprağın bahşettiği mahsule eklendi.[28] Küçük ev sanayileri 18. yüzyıla girildiğinde İçdeniz kıyıları boyunca derin kökler salmıştı.[29]

Yünlü kumaş imalat faaliyetlerinin kent-devletlerin egemenlik alanları içinde toplanmasından olumsuz etkilenen tek sanayi değildi elbette. Murcia ve Bursa örneklerinin gösterdiği gibi, ipek sanayisi Alpler'in güneyindeki sanayi rönesansıyla birlikte ham ipeğe dönük talebin tırmanışıyla başa çıkmak zorunda kaldı. Yünden

daha zor bulunan ipek daha küçük ve görece varlıklı bir tüketici kesimine hitap etmekteydi. Bu nedenle, ipek arzının küçülmesi üreticiler için ne kadar zorlayıcı olursa olsun, ipek sanayisinin batışı kıyasıya rekabetle karşılaşan yünlü sanayisine oranla daha yavaş bir seyir izledi. Ancak yerel kaynakların başka alanlara akışı ipekli dokuma üreticilerinin işlerini eskisi gibi yürütebilme gücüne de benzer kısıtlamalar getirdi. Zor durumdaki ipek sanayisi zamanla yünlü kardeşinin başına gelenle can sıkıcı benzerlik taşıyan bir akıbete uğradı.[30]

Kent-devletlerin ekonomik yapısını değiştiren sanayileşme hamlesi Akdeniz'in her iki ucunda bunun doğal sonucu olan sanayiden çekilme sürecini tetikledi; ama imalatın kırsal kesime ve ikincil kentlere yayılışının uzun süreliliğinin tek sebebi bu değildi. Daha belirleyici etken dokuma sanayisinin en gözde dalının temel hammaddesi yünün piyasada kolay bulunabilmesiydi. Havzanın alçak kesimleri ile yaylaları arasında sürekli ve düzenli dolaşan çok sayıda sürünün varlığı sayesinde, bu hayvan kırpıntısı İçdeniz'in en ücra kesimlerinde bile herkesin kolay erişebileceği bir alan içindeydi. Rakip sayısının hiç durmaksızın artması ve yünün imrenilecek bir rahatlıkla elde edilebilmesi nedeniyle, yünlü dokumalarda rekabet iki yüzyıldan fazla, yani 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürdü. Bunun ağır basan birkaç merkezin yünlü sanayisine egemen olmasıyla değil, Manş Denizi'nin her iki yakasındaki Kuzey Denizi kıyılarında canlı bir pamuk sanayisinin ortaya çıkmasıyla sona ermesi koşullara oldukça uygundu.[31]

Özetle, dokuma sanayisinin havzadaki metropoliten merkezlerden daha küçük kentlere ve kırsal kesime taşınması esas olarak 16. yüzyıl sonlarından itibaren gerçekleşti.[32] Bu yöneliş nihayet 18. yüzyılın sonundan itibaren imalat faaliyetlerinin bir kez daha büyük kentsel merkezlerde toplanmasıyla tersine döndü.[33] Ancak bu geçiş döneminde Akdeniz'in kentsel sanayileri 17. yüzyıl darboğazının sert rekabetini ve pazar daralması kaprislerini dağıtım sistemlerini yetkinleştirerek atlatmayı başardı. Başvurulan bir başka yol lonca örgütlerini düzenleyen kuralların eskisinden daha esnek hale

getirilmesiydi.[34] Üretici sayısındaki artışla birlikte, yünlü kumaş sanayisi kalite ve fiyat açısından çok daha değişken yapıya kavuştu. Bu katmanlaşma çok çeşitli dokumalar için sınırları belli pazarlar yaratarak, yüksek kaliteli ve kazançlı kumaş sanayisini rekabete en açık alan durumunda bıraktı. Belki de garipsenmeyecek bir gelişmeyle, düşük kaliteli kumaşlar üretmek üzere düşük kaliteli yünün kullanıldığı İberya'nın kuzey bölgeleri gibi yerler, yüksek kaliteli kumaşlar üreten ve çoğunlukla yarımadanın güneyinde yer alan Toledo, Murcia, Córdoba, Sevilla ve Cuenca gibi merkezler kadar ağır darbe almadı. Benzer biçimde, Osmanlı imparatorluğunda "aba" denen kaba yünlü kumaşların imal edildiği Plovdiv (Filibe) bölgesi 18. yüzyılda dokumalarının Anadolu'nun uzak köşelerine ulaşmasıyla gelişti.[35] Bununla birlikte, 16. yüzyılın seçkin dokuma merkezlerinden biri olan ve 17. yüzyıl krizi sırasında çoğu yere oranla daha çok zarar gören Cuenca'da bile, 18. yüzyılda küçülen işgücünün üçte biri hâlâ yünlü sanayisinde çalışmaktaydı; bu durum kısmen çoğu hanenin gelirini ikamet yeri dışında çeşitlendirmesini mümkün kılan işgücü hareketliliğinin sonucuydu.[36]

Bu esneklik sırf yünlü sanayisiyle sınırlı değildi. Bursa'daki ipek sanayisi imalat evrelerini kentin civarına başarıyla kaydırarak ve yerli ham ipek kaynaklarına daha çok başvurarak, 17. ve 18. yüzyıllarda çok sayıda insanı istihdam etmeyi sürdürdü; Ankara'da sof sanayisi çevredeki köylerle başarılı bütünleşmesi sayesinde serpildi; Valencia'da ipekli kumaşların eğirme ve dokuma aşamaları kırsal kesime taşındı ve böylece dokumacılar 18. yüzyılda tezgâhlarını krallığın kentlerinde, kasabalarında ve köylerinde kurdular.[37] Kesin olan bir şey varsa, 1560-1650 arasındaki şiddetli rekabetten kaynaklanan baskıların zamanla hafiflemesiydi. Yine de 17. yüzyıl krizi sırasında ekonomik faaliyetteki daralma düzeyi nedeniyle, imalatın ayakta kalması kırsallaşmış biçimlerin sürmesine bağlıydı, çünkü çok sayıda üretici dönemin son derece uzmanlaşmış, katmanlaşmış ve parsellenmiş pazarlarına hizmet vermeye devam etti. Ekonomik faaliyetin oturmuş dokuma merkezlerinden kırsal kesime doğru yönelişle yeniden düzenlenmesine 17. ve 18. yüzyıllarda

Akdeniz'de daha küçük kentlerin sayısında ortaya çıkan gerileme eşlik etti.[38] İkinci 16. yüzyılın indirdiği sert darbeye rağmen, havza imalat faaliyetlerinden bazılarını eski düzeye getirdi ve bazılarını geliştirdi. 18. yüzyıla varıldığında, Barselona, Languedoc, Tesalya, Tokat, Halep ve Şam dokuma merkezleri olarak tekrar ayağa kalkmış durumdaydı.[39]

Ceneviz çağıyla birlikte 1560'larda başlayan süreç bu çağın kapandığı 1650'lerde sona ermedi. Aksine, imalatın ve ilgili faaliyetlerin küçük ev sanayilere havale edilişi engele takılmadan sürdü. 17. ve 18. yüzyıllarda dokuma sanayisindeki rekabetin yaygın mahiyeti ve şiddeti nedeniyle, kırsallaşma yönelimi hız kesmeden 19. yüzyılın dönümüne kadar devam etti. Sanayinin oturmuş kentsel merkezlerden çekilişi İçdeniz'in ekonomik zindeliği açısından ne kadar zararlı olursa olsun, kırsal kesime sızma Akdeniz kırsal alanlarının sakinlerine değerli *lebensraum*'u ("sefalete karşı Hızır gibi yetişen sığınak") sağladı.[40] Daha önce Akdeniz'in en parlak dönemini simgeleyen ekonomik faaliyetlerin havzadan ayrıldığı bir çağda, imalatın geniş alana dağılışı ve buna bağlı olarak sanayi ürünlerine dönük talebin artışı sadece kırsal hanelerin değil, yaygın dağıtım şebekelerini yöneten çevrelerin de repertuarına makbul olmanın ötesine geçen bir katkıydı. Her iki etken kırsal hanelerin ürün bileşimlerini çeşitlendirmelerine ve 17. yüzyıl krizi sırasındaki ve sonrasındaki zorlu ortamı atlatmalarına yardımcı oldu.[41] Bu nedenle küçük ev sanayilerinin bölgedeki kırsal hanelere sağladığı yardım geçici nitelikte değildi.[42] Kırsal imalatın canlanışı ve bunun sonucunda hayvansal ve bitkisel elyafa talebin artışı Akdeniz'in ekonomik yapısının düzelmesini sağlayan tek yönelimler değildi. Bizzat dokuma imalatının yeni coğrafi dağılımındaki düzenleme, tarım ve ticaret alanlarında ilave ekonomik faaliyet mecraları sunan iki dönüşüm dizisiyle tamamlandı. Bu dönüşümlerin kökeni de Ceneviz çağına dayanmaktaydı. Ve de havzanın sakinlerine ek gelir kaynakları sağladıkları için, onlar da kent-devletlerin altın çağından Akdeniz'in solma çağına pürüzsüz geçişi kolaylaştırmaya katkıda bulundu.

Dokuma sanayisinin coğrafi dağılımındaki yenilenmelere İçdeniz'in ağaç ürünlerinin yetiştirilmesindeki canlanma eşlik etti. Önceki bölümde ele alındığı üzere, Akdeniz ticaretinin temel ürünlerinin batıya ve kuzeye doğru göçü, bölgeyi kent-devletlerin en parlak dönemiyle bağlantılı ekonomik faaliyetlerden yoksun bıraktı. Bu bitkisel kaçışın yarattığı boşluk bağların, koruların ve bahçelerin ilerleyişiyle hızlı biçimde dolduruldu.[43] Havzanın ağırlık merkezinin kıyı ovalarında ve vadilerde yer aldığı kent-devletler çağına göre dikkat çekici bir değişimdi bu. Ağaç ürünlerinin ilerleyişinin başardığı şey İçdeniz'in kıyıları boyunca ürün bileşiminin çeşitlenmesiydi. 16. yüzyılda büyük ölçüde büyük kentlerin dış mahalleleriyle sınırlıyken buraları kaplamaya başlayan bağlar ve meyve bahçeleri, genelde Akdeniz manzarasının bir unsuru haline gelen bostanlar, ayrıca yeni ürünlerin (örn. mısır, fasulye) Akdeniz'e girişi ürün azlığından kaynaklanan hasat açıklarını dengelemeye hizmet etti.[44] Havzanın hayvancılık sektörü bile, yerleşik koyun oranının –yavaş bir tempoda olsa da– artmasına ya da ahırda besleme temelindeki yeniden düzenlemeye bağlı olarak, köylü hanelerine proteinin yanı sıra ek bir gelir kaynağı sağladı.[45] Kentleşme hızındaki ve tüccar filolarını yenilemedeki yavaşlamayla, bölgenin dağları orman kaynaklarına kısmen yeniden kavuştu. Küçük mülk sahibi köylüler ve ortakçılar, 17. yüzyıl krizi sırasında ticari baskıların dinmesi nedeniyle, ayakta kalmalarına elverişli bir ortam buldular. Küçük ev sanayilerinin egemenliği sanayi ürünlerine dönük talebe destek olurken, bölgenin ağaç ürünlerinin geri gelmesi ve pekişmesi, ayrıca bölgeye yeni ürünlerin girmesi küçük üreticilere açık fırsatları daha da genişletti. Öncelikle, ticari sermayenin dokuma üretimine ya da arazilere aktarılışı ve ardından bağcılık ya da ipekböcekçiliği gibi alanlarda gelişen uzmanlaşma İçdeniz'in belli bölgelerinde gelirleri yükseltti.[46] Bölgenin ekonomik faaliyetler donanımına sanayi elyafının ve ağaç ürünlerinin alınışı, kent-devletlerin altın çağından Akdeniz'in sonbaharıyla birlikte ekonomik faaliyetin düşüşüne düzgün geçişe katkıda bulundu.

Son olarak, İçdeniz'in imalat ve tarım yapılarındaki söz konu-

su değişimler ticaret yapısında da paralel düzenlemeleri gerektirdi. Yani, kırsal sanayilerin sadece Bohemya ve Steiermark'ı değil, (yünde) Cuenca ve (softa) Ankara'yı da kapsayacak biçimde sürekli genişleyen coğrafi erimi, çok katmanlı ve sıkıca kenetlenmiş mal, kredi ve işgücü akışlarına yönelmeyi getirdi ve aynı zamanda bunların oturtulmasını mümkün kıldı.[47] Hammaddelerin kimi zaman kırsal dünyanın uzak köşelerinde bulunan üreticilere ulaştırılması ve nihai ürünlerin çeşitli büyüklüklerde panayırların kurulduğu kasabalara düzenli olarak uğrayan tüccarlara aktarılması şarttı. Dolayısıyla bu gelişmeyle birlikte, sözgelimi küçük ev sanayilerinin öne çıktığı Adriyatik ile Baltık arasındaki bölgede veya batıya giden hammaddelerin geçtiği Osmanlı yönetimindeki Balkanlar'da panayırların sayıca çoğalmasını getirdi.[48] İmalatın yayılması için büyük liman kentlerinden ve periyodik panayırlardan havzanın kırsal iç kesimlerindeki üreticilere kadar uzanan bir hareket alanında dolaşacak geniş bir tüccarlar –yerel ve bölgesel– ve *négociant*'lar [aracılar] ağının hizmetine gerek vardı.[49] Üretici ve tüketici pazarlarını birbirine bağlayan ticari ağlar genişlerken, bu alışverişlerle kurulan engin ticari alan (ikiz kent-devletlere mensup olanları da kapsamak üzere) bir dizi tüccarı işlerini bütün İçdeniz havzasının yanı sıra Brenner Geçidi'nin kuzey ve güney kesimlerinde yürütmeye yöneltti.[50] Böylece 17. ve 18. yüzyıllarda imalatın yayılması ve bir yandan yeni sanayi merkezlerini hammadde tedarikçilerine, diğer yandan kentsel merkezleri kırsal hinterlantlarına bağlayan ticaret şebekelerinin genişlemesi havzadaki manzaranın ticari mimarisini köklü biçimde dönüştürdü.[51]

Bölgenin köklü tarihsel geçmişe sahip ürün üçlüsünün tekrar sahneye çıkmasıyla, imalatın bir kez daha havzadaki kırsal alanların ayrılmaz parçası haline gelmesiyle ve çoğu yerel olmak üzere çeşitli tüccarların her yere girmesiyle birlikte, Akdeniz geçmişte azizlerin kentlerine mensup tacirlerin elinde toplanmış olan işlevlerin bazılarına yeniden kavuştu. Çünkü kent-devletlerin ekonomik gücündeki gerileme "daha küçük" aktörlere (yani yerel tüccarlara), "daha düşük" ürünlere (yani Doğu Akdeniz ticaretinin

egzotik ürünleri kadar kazançlı olmayan ağaç ürünlerine ve düşük değerli tahıllara) ve "daha düşük" (kaba) kumaşlara İçdeniz'in yaşamında düzenleyici bir rolü üstlenmek üzere neredeyse kendiliğinden öne çıkma fırsatını verdi. Dolayısıyla 17. ve 18. yüzyıllarda havzaya damgasını vuran uzun erimli ve nispi ekonomik daralmaya rağmen, bölgenin ticari faaliyetteki görece düşüşle başa çıkmasına yardımcı olan bir dizi etken vardı. Bununla birlikte, kent-devletlerin ve Akdeniz'in kaderleri her zaman birbirine taban tabana zıt değildi. Ne de olsa, bölge egemen kent-devletlerce seferber edilen ticari ve finansal kaynaklara başvurmak zorundaydı. Çarpıcı ticaret şebekelerine ve sermaye kaynaklarına sahip bu eski egemenler, iş alanlarını ve tarzlarını değiştirerek kâr elde etmek üzere bu yeni gelişmeleri daha ileriye götürmeye hazır ve istekliydi.[52]

Kitabın önceki bölümü Akdeniz ticaretinin temel ürünleri alanındaki tarihsel gelişmeleri özetlerken, bu bölüm kent-devletler çağının akabinde Akdeniz'in toparlanmasını sağlayan üçlü süreçleri irdeleyecek. Birinci kesimde kentsel sanayilerin uzun 16. yüzyıldan itibaren geçirdiği mutasyon ana hatlarıyla ortaya konulacak: Ağırlıklı olarak havza genelinde imalat faaliyetlerinin kentsel ve kırsal kesimler arasında değişen yeni coğrafi dağılımı ve küçük ev sanayilerinin kırsal hanelerin geçimine katkıda bulunmadaki önemi üzerinde durulacak. İkinci kesimde şekerin Atlantik'e ve ticari tahıl ekiminin Elbe'nin doğusuna göçüyle ortaya çıkan boşluğun atılım yapan ağaç ürünleri ve düşük değerli tahıllar tarafından doldurulusunun sonuçları incelenecek. Havza genelinde ve ötesinde tarımın yanı sıra imalatta ekonomik faaliyetlerin yeni coğrafi dağılımı haliyle bazı sonuçlar doğurdu. 1560'lardan itibaren ortaya çıkan yeni ticaret şebekeleri geniş alana dağılmış bu yerler arasında iş gören yeni bir tüccar ve aracı kesimi yarattı. Bu gelişme üçüncü kesimin konusunu oluşturmaktadır. Kısacası, bu bölüm havzanın kent-devletler ve değerli mal ticareti çağının sonuyla nasıl başa çıktığını ortaya koyacak. Bölgenin yerli ürünlerinin daha büyük bir ekonomik rol üstlenmesi, kırsal imalat gibi yeni geçim kaynaklarının ortaya çıkması ve bölgenin küçük tüccarlarının havza tica-

retinden gittikçe artan bir pay kapması devreye giren çözülme etkenlerine karşı koydu. Yeni denizci güçlerin kent-devletlerin sahip olduğu türden bir ticari ve finansal kudretten yoksun olmaları ve İçdeniz üzerinde ancak zayıf bir hâkimiyet kurabilmeleri nedeniyle, tam da Akdeniz'in bitki örtüsünde ve tarım yapısında ağaç ve sanayi ürünler ile düşük değerli tahılların ağırlığının artması gibi dönüşümlerin havza sakinlerine geçim kaynaklarının çoğaltmada daha geniş alan sağladığı bir dönemde, tüccar cumhuriyetler yeni ekonomik manzarayla başa çıkmada ve bundan azami yararlanmada daha büyük serbestliğe kavuştu.

İmalatın Yayılışı

Venedik imparatorluğu bir dalgalar imparatorluğuydu. Zirvedeyken gücünün kaynağı ticari mal ve değerli metal akışlarını hâkimiyeti altına alıp düzenleme becerisiydi. Sözgelimi, Doğu Akdeniz baharat ticaretinin Venedikli tüccarların himayesi altında geliştiği 15. yüzyılda, kentin dokuma sanayisinin yıllık üretimi üç bin top gibi cüzi bir düzeydeydi. Oysa Venedikli tüccarlar her yıl Doğu Akdeniz'e kırk sekiz bin top dokuma ihraç etmekteydi.[53] Satın alınan ticari malların Memlûk ve daha sonra Osmanlı topraklarına, yani baharat cennetine açılan ana kapılara ihraç edilişi değerli mal ticaretini sürdürme çabasıyla ilişkiliydi, çünkü külçe sevkiyatı değer olarak Serenissima filolarıyla doğuya gönderilen ticari malların yarısından azını karşılamaktaydı. Kaynaklara göre, *doge*'lerin kenti 15. yüzyıl sonunda İskenderiye'ye her yıl "nakit olarak yaklaşık 300.000 duka, ayrıca 4.000 ton zeytinyağı, 3.000–4.000 ton bakır ve 300.000 duka değerinde genel ticari mallar" sevk etmekteydi. Aziz Marco ve Aziz Giorgio'nun kentlerine mensup tüccarlarca Doğu Akdeniz'e gönderilen malların değeri oradan getirtilen malların değerinden hemen her zaman bire iki ila iki buçuk arasında bir katsayıyla düşüktü.[54] İtalyan kent-devletlerinin yönetimi altında olağanüstü bir büyüme göstermesine rağmen, emtia ticareti baharat ithalatının tırmanan hacmi yanında hele 15. yüzyılda tam

devede kulak sayılırdı. Bu dengesizlik külçe ve baharat ticaretleri arasındaki kalıcı birlikteliği güçlendirdi. Ne de olsa, Hint Okyanusu'nda ve Ming yönetimindeki Çin'de gümüş ihtiyacının yükselmesi nedeniyle "baharat gümüşün olduğu yere gitmekteydi."[55]

İkiz kent-devletlere yönelik değerli metal akışının ara sıra gerilemesinden ve bunun çok taraflı nazik ticaret bilançosuna ters etkisinden dolayı, bu ticari cumhuriyetler –özellikle de baharat ticaretini tekel altına aldıktan sonra Venedik– için, bir ithal ikamesi stratejisine bağlı kalarak, Adriyatik'in güneyinden ve ayrıca Alpler'in kuzeyinden ithalatı azaltmaya dönük bir strateji uygulamak zorunluydu.[56] Bu öncelikle Flaman (ve daha sonra Floransa) dokumalarına bağımlılığı azaltmak gibi açık bir amaçla yünlü kumaş sanayisini desteklemeyi gerekli kıldı.[57] İkinci olarak, Doğu Akdeniz'den oldukça büyük masrafla ithal edilen kâğıt, cam ve ayna gibi malların imalatına girişmeyi ya da bunu teşvik etmeyi getirdi.[58] İkiz kent-devletlerin ekonomik yaşamında imalatın rolünün artmasına yol açan şey işte bu iki yönlü stratejiydi. Her iki durumda da, ticari kentlerin ekonomik repertuarına imalatı katan süreç, tüccarlarının Akdeniz'deki hammadde ticareti üzerinde uyguladığı ortak denetim sayesinde zahmetsiz bir gelişim seyri izledi. Venedik 12. yüzyıldan itibaren yünlü ve pamuklu dokumalara ev sahipliği yaptıktan sonra bile, geçmişte Doğu Akdeniz'de kumaşlarıyla şöhrete ulaşamamıştı. Kentin kumaş ihracatında Signoria'nın payına düşen gelirler uzun bir süre cüzi düzeyde kaldı. Buna karşılık, kentin Lombardiya'ya yıllık ihracatının toplam değerinde ham pamuğun payı yüzde 10'du.[59] Basitçe belirtmek gerekirse, 16. yüzyıl başlarında baharat ticaretinin kesilmesine kadar imalat sınırlı öneme sahip bir ekonomik faaliyet olarak kaldı. Venedik *doge*'leri cumhuriyetin zenginliklerini titizlikle rapor ederken, kentin deniz ticaretinden sağladığı yüksek getirileri coşkulu ifadelerle belirtirlerdi; oysa Yüce Cumhuriyet'in büyük başarılarına ilişkin listesinde ne Pruili, ne de Mocenigo kentin sanayi zenginliklerine yer vermişti. Her iki kent açısından da satın alınan Flaman ve Floransa yünlü dokumalarını Doğu Akdeniz pazarlarına ihracı genel ticari girişimlerinin esasını

oluşturdu.[60] Bu durum ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında Venedik kumaşlarının sadece kentin yüksek itibarlı dukasının erişebildiği bir şöhreti yakalamasıyla tersine döndü. Böylece kentin uğraştığı ekonomik faaliyetlerin yelpazesini çeşitlendirme çabası tam da baharat güzergâhının 16. yüzyılın dönümünden 1540'lara ya da 1550'lere kadar İçdeniz'den ayrılmasıyla Akdeniz dünyasının parıltısını yitirme sürecine girdiği sırada yeni zirvelere ulaştı.

Aslında, 16. yüzyılın sanayileşme dalgası Yüce Cumhuriyet'in Akdeniz'e verdiği son soluktu.[61] Venedik yünlü sanayisinin kuzeyden gelen daha hafif yünlü kumaşların istilasıyla karşı karşıya kaldığı 1560-1650 arasında, kentin tehdit altındaki sanayilerini canlandırmak için tüccarların ve işadamlarının izlediği stratejilerden biri imalat işlemlerinden bazılarını Başat Kent'in sınırları dışına taşımak oldu. Bunun sonucunda imalatın *terra ferma*'ya yayılması ve kentsel loncaların devre dışı bırakılması sadece Venedik'te –veya Venedik, Cenova, Floransa ve Milano'nun oluşturduğu dörtgende– değil, Akdeniz genelinde ve ötesinde dokuma sanayisinin ayırıcı özelliklerinden biri olarak kaldı.[62] Dahası, yaşanan sorunlara 16. yüzyıl sonlarının konjonktürüyle bağlantılı geçici bir çözüm değil, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar süren kalıcı bir olguydu bu.[63] Havzanın kentsel ve kırsal alanlarını 17. ve 18. yüzyıllarda şekillendirmeye başlayan yünlü dokumalardaki şiddetli rekabeti sona erdiren şey yünlü sanayisinde rakiplerin sert bir tırpanlamayla sayıca azalması değil, Manş Denizi'nin her iki yakasında pamuklu dokumaların üstünlük kazanmasıydı.

Kent-devletlerin ihtiyaçlarına ve dayatmalarına uygun olarak, dokuma üretiminin kent-devletlerin *contado*'larına [kırsal alanlarına] ya da Alpler'in ötesini de kapsamak üzere çevredeki kırsal kesime taşınması ilk kez görülen bir durum değildi. Önceki bölümde kısaca değinildiği gibi, benzer bir gelişme 13. yüzyılda Schwaben'e taşınan *barchent* (bir keten ve pamuk karışım olan pazen) sanayisinde yaşanmıştı. O dönemde İçdeniz'de pamuğa ve ipeğe dönük talebin hızla yükselmesi, İtalyan kent-devletlerinin havza genelinde bu hammaddelerin dolaşımını düzenleme becerisinin ve 13. yüz-

yılın pahalı elbiseleri benimsemeye ve denemeye elveren görece yüksek refah ortamının sonucuydu.[64] Batı Akdeniz'in yeni gelişen pamuk ve ipek sanayileri –Montpellier'den Cenova'ya, Kuzey Afrika'dan Barselona'ya kadar havza kıyılarında, yani hammadde tedariki açısında deniz yoluyla kolay ulaşılacak bir alan içinde yer alan sanayiler– için tesadüf eseri bir gelişmeyle, yünlü dokumaların 14. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar süren tartışmasız üstünlüğü onları dönemin sert rekabet baskılarından korudu.[65] Bunun sebeplerinden biri yünlü kumaşların sürekli genişleyen donanımı çerçevesinde, ipek ve pamuğun başlı başına hammaddeler olarak değil, gittikçe artan oranda daha çok karışık dokuma çeşitlerinin imalatında ek malzemeler olarak kullanılmalarıydı.

Oldukça garip bir gelişmeyle, büyük ölçüde ilk dalganın sanayi dalları ipek ve pamuğun 16. yüzyılda nispeten daha iyi durumda olması düpedüz bu sanayilerdeki rekabetin yünlü sanayisindeki kadar acımasız olmamasının sonucuydu. Doğu Akdeniz'in pamuklu ve ipekli dokumalarında artan rekabet baskıları İtalyan kent-devletlerince imal edilen benzer kumaşlardan değil, Leiden ve Londra'dan gelen farklı bir kumaş türünden, hafif ve ucuz yünlü kumaşlardan kaynaklandı. Doğu Akdeniz pamuğuna ve Hazar ipeğine dönük talep 17. ve 18. yüzyıllarda havzanın ticari kaderini şekillendirmeye devam etti. Felemenkli ve daha sonra İngiliz tüccarlar 18. yüzyılda Hint Okyanusu ve Atlantik'in hammadde kaynaklarına dadanmaya başlarken, Fransa gibi ikinci derecedeki güçlerin Doğu Akdeniz pamuğuna ve ipeğine dayanmaları, bu hammaddeler için düzenli bir mahreç sağladı.[66] Osmanlı topraklarında 17. yüzyıl darboğazı sırasında bile talebin istikrarlı oluşu hem ihracata, hem de iç tüketime dönük yerel bitkisel elyaf üretiminin genişlemesini teşvik etti. Sanayi ürünlerinin piyasada kolay bulunması kırsal sanayilerin ayakta kalmasını, ayrıca Şam ve Bursa ipek sanayileri ile Balkanlar, Anadolu ve Halep bölgesin pamuk sanayilerinin 17. ve 18. yüzyıllarda yayılmasını sağladı. Aynı ölçüde önemli bir gelişmeyle, İber Akdeniz'ine ve Doğu Akdeniz'e 1560-1650 döneminde sanayi ürünleri ihracatından dolayı uğrayan sanayiden çekilme süreci 17. yüzyıl

krizinin bastırmasıyla gücünü kaybetti ve yünlü dokuma imalatın küçük ev sanayisi biçiminde yayılışı Akdeniz genelinde ve ötesinde ivme kazandı.[67]

Üç yüzyıllık bir arayla ayrılmalarına karşın, imalatın havzadaki metropoliten merkezlerden daha küçük kentlere ya da kırsal alanlara kaydığı bu iki olay sıkıca birbirine bağlıydı.[68] İlk olayda pazen/pamuk ve ipek sanayileri merkezsizleşmeye, yayılmaya ve bazen kırsallaşmaya yönelirken, ikinci olayda benzer bir metamorfoz geçiren sanayi ağırlıklı olarak yünlü sanayisiydi. Yani, ilk dalga kent-devletlerce Doğu Akdeniz'den ithal edilen ya da Doğu Akdeniz yoluyla getirilen elyafın kentsel ve kırsal kesimlerdeki çok çeşitli üreticilere sürekli sağlanmasına dayanırken, sonraki dalga küçük ev sanayilerinin temel malzemelerinin –yün ve bazı yerlerde keten ve kenevir– her kesime kolayca ulaşmasından ve ithal elyafta olduğu gibi, sıkça yaşanan arz darboğazlarına ve fiyat oynamalarına maruz kalmamasından güç kazandı.[69] İkinci dalganın ilkinden çok daha uzun sürmesinin sebebi buydu. Akdeniz'de imalatın yayılma zamanlaması ve temposu önde gelen kent-devletlerin sisteme özgü ihtiyaçlarıyla belirlendiğinden, tempo 1350'lerden itibaren veba sonrası dönemdeki ciddi işgücü sıkıntısının ve imalat sektöründe –özellikle buğday ve yün ticaretleriyle uğraşan güçlü kumpanyaların çökmesinin ardından Floransa'da– yaşanan köklü krizin bir sonucu olarak yükseldi. Buna karşılık, ikinci dalga baharat ticaretinin 16. yüzyılın ilk yarısında geçici olarak kesilmesiyle başladı ve İngiliz-Flaman dokuma sanayisinin ürünlerini Akdeniz'e göndermeye başlamasıyla ivme kazandı. Her iki durumda da değişimin genel hatlarını kent-devletlerin, özellikle de Venedik'in iş görme tarzının gerekleri belirledi. Değerli mal ticaretinin ana sahnesinin gerek 1250'lerden itibaren Cenovalı tacirlerin yararına Akdeniz'den Karadeniz'e, gerekse 16. yüzyılın ilk yarısında Portekiz tüccarların yararına Akdeniz'den Hint Okyanusu'na kayması, imalatı da kapsamak üzere Venedikli işadamlarının uğraştığı ekonomik faaliyetlerin yelpazesinde bir çeşitlendirmeyi teşvik etti. Söz konusu iki dalgayı aynı yönelişle ilgili iki olay olarak işte bu bağlamda inceleyeceğiz.

12. yüzyılda İçdeniz kıyıları boyunca dokuma imalatıyla uğraşan biz dizi acemi kentsel merkez vardı; bunlar yünlü dokumalar üreten Katalonya ve Provence'tan pamuklu dokumalar üreten Ege ve Suriye kıyılarına kadar uzanmaktaydı. Ancak 14. yüzyıl ortalarından itibaren, İberya, Balkanlar ve Anadolu'da yaylacılığın hâkim hale gelmesiyle eşzamanlı olarak, özellikle havzanın batı yarısında geni alanların otlaklara çevrilmesi ve bunun sonucunda yün ticaretinin bir sıçrama göstermesi, yünlü kumaşların egemenliğini önemli ölçüde güçlendirdi.[70] Kent-devletlerin tüccarları bunları hafif yünlü kumaşların büyük rağbet gördüğü keten ve pamuk diyarı Doğu Akdeniz'de pazarladı.[71] Ancak, havzanın batı yarısında pamuk ve ipek sanayilerinin etki alanı ne kadar sınırlı olursa olsun, pamuk, ipek ve İngiliz yününe dayalı ticaret kent-devletlerin ticari işlerinin temel malzemesiydi ve öyle olmaya devam etti. Hem Serenissima, hem de *La Superba* tüccarları Akdeniz genelinde hayvansal ve bitkisel dokuma elyafını bulma, satın alma ve başka yerlere ihraç etme işine Katalonya ve Provence tüccarlarıyla birlikte daha başında girdi.

Pamuk ve ipek İçdeniz'in batı kıyılarında, Sicilya, Andalucia ve Kuzey Afrika'da erken boy gösterdi. Ama üretim miktarı sınırlı düzeyde kaldığı gibi, kalite de Doğu Akdeniz pamuğuna ve Karadeniz (daha sonra Halep ve İzmir) yoluyla taşınan Hazar ipeğine kıyasla düşüktü. Altın postun yükselen yıldızı ve 14. yüzyıldan itibaren otlakların genişleyen egemenliği nedeniyle, İçdeniz'in her yanında, Balkanlar, Apulia, Sicilya, Kuzey Afrika, Kıbrıs ve Suriye'de yünün daha kolay bulunabilmesi şaşırtıcı olmayan bir durumdu. Özellikle Cenovalı tüccarların Batı Akdeniz'e girişinden sonra Mayorka'da koyun yetiştiriciliğine yöneliş buna örnek gösterilebilir.[72] 13. yüzyıl sonlarından itibaren, yünlü dokuma üreten Londra, Flandre, Languedoc ve Katalonya gibi merkezlerin sayıca çoğalmasıyla birlikte, vasat ve ucuz yünlülere dönük pazar doydu ve İtalyan yarımadasının kuzey kesimindeki sanayi merkezleri daha pahalı kumaşlara yönelirken İngiliz yününü kullanma yoluna gitti.[73] Floransa kumpanyalarının, daha sonra Cenovalı ve Venedikli tüccarların İngiliz yününü ele geçirmeleri havzanın imalat merkezlerine gerek duy-

dukları malzemeyi sağladı. Bardi ve Peruzzi ailelerinin çökmesinin ardından İngiliz yünü kıtlaşınca, Lombardiya ve Toskana'da yünlü dokuma üretiminin hacmi düştü ve böylece işleri aksayan Venedikli tüccarlar yarımadadaki imalat faaliyetlerini denetlemede daha büyük bir rol üstlenmek zorunda kaldı.[74] Pamuğa ve ipeğe dönük talep ondan sonra yükselişe geçti. Sözgelimi, Floransa "yünlü sanayisindeki gerilemenin getirdiği açığı ipekli kumaş imalatıyla kapattı." Aynı dönemde kuzeydeki keten sanayisinin ve Güney Almanya'daki *barchent* sanayisinin gidişatında benzer bir düzelme görüldü.[75]

Ancak ikinci sanayileşme dalgasından farklı olarak, pazen sanayisinin Lombardiya'dan kuzeye doğru yayılışının temelinde yatan sebep sırf Venedikli tüccarların doğuya gönderilen değerli metallerin hacmini düşürmek amacıyla Doğu Akdeniz'e dokumalar sağlama gereğini duymasından ibaret değildi. Zira 13. yüzyılda baharat ticareti, birinci bölümde anlatıldığı üzere, çoğunlukla Doğu Akdeniz değil, Karadeniz üzerinden ve Venedikli değil, Cenovalı tüccarlarca yürütülmekteydi. Değerli mal ticaretinin Karadeniz'e kayışı Venedikli tacirlerin yeni pamuk (ve şeker) kaynakları arayışını hızlandırdı, bu ürünlerin ekimini kendi denetim alanlarındaki topraklara taşımalarını teşvik etti ve pamuk ticareti üzerindeki kıskaçlarını pekiştirdi. Venedikli tüccarların işlerini çeşitlendirmelerini tamamlayan bir unsur içeride ve Po ovasına serpişmiş kentlerde imalat faaliyetleri üzerindeki hâkimiyetlerinin genişlemesiydi. Cenovalı tüccarların aksine, Venedikli tüccarların denetimindeki akışkan fonlar 1250'lerden önce olduğu gibi baharat ticaretine bağlanmış durumda değildi. Ellerinde önemli meblağa varan "aylak" para bulunması ve Doğu Akdeniz'den ham pamuk akışı üzerinde kurdukları denetim, onları önce içerideki pazen sanayisini yeniden şekillendirmeye ve daha sonra Büyük Veba Salgını'nın ardından ellerindeki pamuğu Brenner Geçidi'nin kuzeyine pazarlamaya yöneltti.[76] Ham pamuk akışının ilk başta karşı yönden pazen akışını yaratmaması, kuzeye dönük pamuk ticaretinin "içeride" kargaşaya yol açmaksızın yürütülmesini kolaylaştırdı. Dahası, pamuğun bir

sanayi ürünü olarak yayılması ve imalatta keten ve yünle birlikte kullanılması İtalyan yarımadasında ve başka yerlerde mevcut sanayilere bir rahatlık sağladı. Fugger çağı mevcut Venedik bağlantı noktasını sağlamlaştırdı, çünkü Tirol kaynaklı gümüşün ve Doğu Akdeniz kaynaklı pamuğun Venedik yoluyla karşıt yönlerde akışları, mamul malları Portekiz, İspanya ve İngiltere'ye sevk edilen Güney Almanya'daki kırsal pazen sanayilerinin yayılmasına yardımcı oldu.[77] Venedik ve Schwaben'in pazen ihracatındaki ağırlığı 16. yüzyıl sonlarına kadar başka yerlerde rakip sanayilerin gelişmesi önünde caydırıcı bir unsur oldu; bu dönemde Schwaben'in ihracatı Augsburg'lu Fugger ailesine ya da Nürnbergli Kresses ailesine ait ticaret kumpanyalarının elinde kaldı.[78]

Alpler'in ötesinde dokuma sanayisinin erim alanının kırsallaşma yoluyla genişlemesi, yaklaşık üç yüzyıl sonra bölgenin kuzey kesiminde sıkışmış durumdaki kentsel sanayilerden kalın yünlü kumaş akışının bazı dokuma işlemlerini dönemin oturmuş imalat merkezlerinin dışına taşımayı kolaylaştırmasıyla tekrar yaşandı. Dahası, bu ikinci dalganın etkisi daha derin ve daha geniş çapta hissedildi. Alpler'in her iki yakasında, Floransa'nın yanı sıra Flandre ve Brabant'ta en yaygın üretilen dokumaların yünlü kumaşlar olduğu göz önünde tutulunca, bölgenin ekonomik manzarası üzerinde ikinci dalganın bıraktığı etki, pamuğa ve daha az bir ölçüde ipeğe dayanan ilk dalgaya oranla daha köklü ve daha uzun süreliydi. Hiç kuşkusuz, Doğu Akdeniz'in pamuk sanayileri İçdeniz'in kuzey kıyılarındaki ilk sanayileşme dalgasından olumsuz etkilenmişti. Ama bölgedeki imalat sanayilerine zarar veren şey pazenlerin istila tehdidi değildi. Doğu Akdeniz dokumalarına asıl büyük zararı, pamuğun Doğu Akdeniz sınırlarının dışına yayılması ve havzanın batı yarısındaki sanayilerin Venedik ve Cenova'nın emperyal topraklarında yetiştirilen pamuğu gittikçe daha fazla kullanması verdi. Bölge genelinde dokuma sanayilerinin dağılımındaki değişim, pamuk ekim alanlarının Doğu Akdeniz'e zarar verecek şekilde sayıca çoğalmasıyla uyumluydu.[79] Fakat bu durumda bile Doğu Akdeniz'in pamuklu dokumalarının olumsuz etkilenişi hafif düzeyde kaldı,

çünkü Atlantik'te yetiştirilen pamuk okyanusun öbür yakasına ancak 18. yüzyıl sonlarında hatırı sayılır miktarda ulaşmaya başladı.[80] Bu arada Doğu Akdeniz'deki pamuk plantasyonlarının sayısı 15. yüzyılda arttı; daha sonra pamuk bu plantasyon modelinin dışına çıkarak Anadolu'da, Suriye'de ve Balkanlar'ın güneydoğu kesiminde bir ticari ürüne dönüştü.[81]

Böylece pamuk hem Venedik, hem de Cenova açısından Doğu Akdeniz ticaretinin kilit mallarından biri haline geldi ve ikiz kentler Batı Akdeniz'de pamuğun ana dağıtım limanları olarak kaldı. Pamuk ticaretinin havza genelinde yayılmasıyla eşzamanlı olarak, İçdeniz'in batı kıyılarında 12. yüzyıldan itibaren pamuklu kumaş sanayileri gelişti; öte yandan Ege bölgesinde ürünün ekildiği alanlar özellikle 1350'lerden sonra genişledi.[82] Champagne, Güney Fransa ve Katalonya'dan Piza, Floransa ve Po ovası kentlerine kadar uzanan bölgeyi pamuklu dokuma merkezleri sarmaya başladı – tabii yünlü dokuma merkezlerinin yanı başında. Sanayi özellikle 13. ve 14. yüzyıllarda olağanüstü bir büyüme döneminden geçti.[83] Bununla birlikte, Doğu Akdeniz'deki sanayiler Frenk diyarında pamuklu dokuma sanayisinin artan hacminden hemen ya da büyük çapta etkilenmedi. Şunu vurgulamak gerekir ki, Doğu Akdeniz'e gönderilen malların hacmi söz konusu olduğu sürece, yünlü dokumalar aşılmaz bir arayla pamuklu dokumaların önündeydi.[84] Yine de bundan Doğu Akdeniz'in sadece belli kesimleri, en başta da Memlûk toprakları etkilendi. Dante *La Divina commedia* adlı eserinde Doğu Akdeniz'e mal satan en başarılı imalat merkezlerinden biri olan Floransa'nın kumaş sanayisindeki atılımlarını överken, mükemmel kumaşlar için referans noktaları hâlâ *drappi tartari* ve *turchi*'ydi – koyun yününden dokunmuş halıların ve kilimlerin yanı sıra elbette.[85]

Pamuk imalatının yeni coğrafyasına uygun olarak, Venedikli tüccarların elinden geçen pamuğun büyük bölümü Po ovasındaki dokuma merkezlerine dağıtılmaktaydı. Bir bölümü de bizzat Venedik'in gelişen pamuk sanayisinde kullanılmaktaydı.[86] Venedik pamuk sanayisinin Cenova'nınkinden çok daha iyi performans göstermiş olması hiç de şaşırtıcı değildir. Venedik'in Lajazzo'dan

Akkâ'ya kadar uzanan çok daha iyi bir beslenme alanı vardı. Dahası, tüccarlarının pamuk ticaretinde daha büyük bir çıkarı vardı, çünkü baharat ticaretinin geçici olarak Doğu Akdeniz'den Karadeniz'e kayması onları sırf baharat ticaretinin semerelerini toplamak yerine pamuk (ve şekerkamışı) ekiminin başka yerlere taşınmasına daha fazla emek ve sermaye yatırmaya zorlamıştı. Venedikli tüccarların cirit attığı ve Venedik koloni kurma girişimlerinin merkezini oluşturan Ege kıyılarında pamuk ekiminin hızla yayılması bunun kanıtıydı.[87] Eğer pamuklu dokumalardaki olağanüstü yayılma Doğu Akdeniz pazarlarına gönderilecek mallar yaratmadıysa, bunun sebebi İtalyan yarımadasının kuzey kesiminden Bohemya'ya ve daha öteye pamuk ihracatındaki artışın bu ticaretle uğraşan tüccarlara Bohemya'nın gümüş stoklarını çekmeye katılma olanağı vermesiydi.

Alpler'in güneyinde 13. yüzyılın sanayileşme dalgası sadece pamuklu dokumacılıkla sınırlı değildi. Baharat ticaretinin sağladığı gelirlerden yoksun kalan Serenissima, iddialı bir ithal ikamesi stratejisini uygulamaya girişti. Venedikli tüccarların Doğu Akdeniz'deki varlığı Doğu ürünlerine bağımlılığıyla birlikte derinleşirken, ithal ikamesi stratejisi cam, kâğıt ve ayna yapımı alanlarında da yürütüldü.[88] Sanayi dallarının Batı Akdeniz'e görünüşte düzgün işleyen bu aktarılışını aksatan ve pamuk sanayisini bir tür paratonere çeviren şey, Büyük Veba Salgını'nın yol açtığı can kaybından dolayı işgücü piyasalarında ortaya çıkan darlığın kent-devletlere ağır darbe indirmesi üzerine pazen sanayisinin Brenner Geçidi'nin kuzeyine taşınmasındaki hızdı. Değerli mal ticaretinin Doğu Akdeniz'e dönüşüyle1350'lerden sonra cesaretlenen Venedikli tüccarlar, finansal bakımdan kendilerini eskisinden çok daha iyi durumda buldular. Baharat ticaretinin canlanması Güney Almanya'da imalat sürecinin gelişme hızlandırdı: Biber ve baharat ticaretleriyle bağlantılı yüksek kârlar Venedikli tüccarların kuzeye aktarmak üzere artan miktarda pamuk stoklamalarını sağladı. Alp geçitlerinin ötesindeki Güney Almanya'da eğrilip dokunan Doğu Akdeniz pamuğunun dağıtımı onların elinde kaldı.[89] Süreç içinde genel olarak Schwaben –

özel olarak Augsburg ve Ulm– 15. yüzyıldan itibaren pamuklu malların üretiminde öne çıkarken, Augsburg'lu Fugger ailesi Venedik'e pamuk karşılığında Tirol bakırı ve gümüşü gönderdi.[90] Bu dokumalardan bazılarının bir yolunu bulup kent-devletlere ve *contado*'larına [kırsal alanlarına] girişi çoğu kez içeride endişe uyandırdı.[91]

Daha önce belirtildiği gibi, Venedik rakiplerine oranla pamuk ticaretinde daha köklü bir yer edinmiş durumdaydı. Venedikli tüccarlar Beyrut ve İskenderiye limanlarından gelen pamuğun yanı sıra Kıbrıs, Girit ve Ege'deki kendi plantasyonlarının pamuk kaynaklarından da yararlanmaktaydı. Luxemburg hanedanına mensup Macaristan kralı ve yeni seçilmiş Kutsal Roma-Germen imparatoru Sigismund, Friuli'yi ve Dalmaçya'nın bazı kesimlerini almasından dolayı Venedik'i cezalandırmak amacıyla 1412'de kente karşı bir ekonomik ablukaya giriştiğinde, ham pamuğun düzenli biçimde Ulm ya da Zürih'teki aracılara ulaşmasını ve onlar tarafından Güney Almanya'nın uzak köşelerindeki üreticilere dağıtılmasını sağlamak üzere, beklenebilecek bir tavırla Venedik'in baş rakibi Cenova'ya dayanma yoluna gitti. Ne de olsa, Cenevizler 1350'lerden sonra Batı Akdeniz'de kendi pazar alanlarını kurmuş ve Ege'de başta Sakız olmak üzere pamuk da yetiştirilen kolonilerini ellerinde tutmuşlardı. Ancak Cenovalı tüccarların Memlûk liman kentlerindeki cılız varlığı ve ayrıca Sakız'da yetiştirilen pamuğun (Girit ve Kıbrıs'ta yetiştirilene oranla) düşük kaliteli oluşu, Aziz Marco tüccarlarının yerini almalarını neredeyse olanaksız hale getirdi. Alessandria ve Savona gibi yakın kentlere düşük cinsten pamuklar sağlamak için oldukça donanımlı sayılabilirlerdi; ama "Güney Almanya'daki veya İsviçre'deki pazen imalatçıları için" Ulm'a ya da Zürih'e yeterli miktarda ya da kalitede pamuk getirtmeyi" başaramadılar.[92] Bu bakımdan ilk dalgayı büyük ölçüde pamuk ve daha az bir ölçüde ipek imalatının yayılışı belirledi.

İlk sanayileşme dalgasının Akdeniz'in geri kalan kesimine köklü bir etkide bulunamaması İber, İtalyan ve Anadolu yarımadalarının yanı sıra Kuzey Afrika'da yünün varlığı ve bolluğu yüzündendi. Katalonya'da pamuğun köklü bir geçmişe dayanmasına ve Marsil-

ya'nın pamuk ithalatını Doğu Akdeniz'den Katalonya'ya kaydıran güvenilir bir antrepo olmasına rağmen, 14. yüzyılda bölgede dokuma sanayisinin yayılmasına yünlü kumaşların öncülük etmesi pamuk imalatın ne kadar sınırlı çapta olduğunu gösterir.[93] Benzer bir şekilde, Cenova civarında pamuk sanayisinin ilerlemesine karşın, kadırgaları öncelikle yün taşımaktaydı. Bu yünün bir bölümü kentin kendi tezgâhlarına giderken, büyük bölümü esas olarak Benelüks ülkelerine ve Toskana'ya aktarılmaktaydı.[94] Cenova'nın 1380'lerden sonra Batı Akdeniz'deki ezici varlığı ve önce düşük kaliteli İspanyol yününün, ardından yüksek kaliteli merinos yününün dağıtımındaki kilit rolü, ona kendi sanayi kuruluşları için ham yün tedarikinde doğal bir avantaj sağladı, tıpkı gerektiğinde pamuğun Venedikli tacirlere sunduğu türden. Üstelik pamuk sırf dokumalar için kullanılan bir malzeme değildi. Denizci güçler olarak tüccar cumhuriyetler için aynı ölçüde ve belki de daha da önemli bir nokta, Hint Okyanusu'nda daha baştan olduğu gibi, yelken imalatında pamuğun bir stratejik varlık olarak kullanılmasıydı. Bu sanayi dalında pamuk zamanla Akdeniz'de de ketenin yerini aldı.[95] Ancak 13. yüzyılda pamuk imalatının kaydettiği ilerleme ve pazen sanayisinin yayılması daha sonra yünün kolay bulunur hale gelmesinden ve yünlü kumaşların gördüğü rağbetten olumsuz etkilendi.

Venedik ekonomisinde 13. yüzyıldan beri ihmal edilebilir bir sektör olan yünlü sanayisi 16. yüzyılın ilk yarısında baharat ticaretinin kesilmesi sırasında emsali görülmemiş bir canlılık kazandı. Daha önce belirtildiği gibi, Venedikli tüccarların yılda 48.000 top yünlü kumaş satın alıp Doğu Akdeniz'e ihraç ettiği 15. yüzyılda, kentin yıllık üretimi hiçbir zaman 3.000 topun üzerine çıkmadı. 1516'da yünlü kumaşların yıllık üretimi 2.000 top dolayındaydı; 1560'lara doğru ise bu rakam hızlı bir yükselişle yılda 20.000 topu aştı ve 1602'de 28.729 topla doruğa ulaştı.[96] Venedik dokumaları özellikle Doğu Akdeniz pazarlarında hakiki bir şöhrete kavuştu. İkinci 16. yüzyılın başlaması Akdeniz genelinde imalatın yapısında ve coğrafi dağılımında uzun erimli bir değişimin işaretiydi. Havzadaki kentleşmenin ivmeli temposuna 1450'den itibaren sadece

imalat faaliyetlerinde buna denk düşen bir büyüme değil, bu faaliyetlerin oldukça büyük kentsel merkezlerde yığışması ve toplanması eşlik etti. Habsburg ve Osmanlı hanedanlarının geniş ve birleşik emperyal ekonomik alanlar kurmasının ekonomik uzmanlaşma için yeni mecralar sağlamasıyla, Segovia, Córdoba, Toledo, Selanik ve Bursa gibi kentler imalatta hızlı bir büyüme yaşadı.[97]

Kentsel merkezlerin sayısı artarken ve kentsel talep aralıksız yükselirken, kentlerin ekonomik yaşamında imalatın ağırlığı büyük çaplı bir tersine olmaksızın 16. yüzyıl ortalarına kadar sürdü. Daha sonra sanayileşme hamlesi hızlandı, çünkü Fugger çağının kapanması bir dizi kenti –Cenevre, Lyon ve Anvers– finansal aracılıktaki kayıpları telafi etmek üzere imalata girişmek ve destek vermek zorunda bıraktı. Dolayısıyla 1550'lerden sonra Venedik'e geçmiş dönemin basbayağı ekonomik devleri katıldı. Böylece ikinci 16. yüzyıl İtalyan kent-devletler ile Manş Denizi'nin her iki yakasındaki imalat merkezleri –ve diğer sanayi merkezleri– arasında hammaddelere ve pazarlara dönük rekabetin artışına sahne oldu. İtalyan yarımadasının kuzey kesimindeki imalat merkezlerinin tırmanan talepleri haliyle Akdeniz'de güçlü biçimde hissedildi; zira Atlantik kıyılarındaki rakip kentler hammadde için artık İberya'nın kuzeyindeki çıkış limanlarına bağımlıydı.[98]

1560-1650 döneminin imalat dünyası iki ayrı ama sıkıca iç içe geçmiş yörüngenin varlığıyla ayırt edilir hale geldi. Havzanın zengin kesimlerinde, İtalyan yarımadası–Benelüks ekseninin her iki ucundaki önde gelen üreticileri arasında rekabetin keskinleşmesi imalat işlemlerinin bir rekabet stratejisi olarak kırsal kesime, yani *contadi* ve *terra ferma* alanlarına taşınmasına yol açtı. "İtalyan" ve kuzeyli tüccarların Balkanlar ve İberya'dan yün ithalatına gittikçe bağımlı hale gelmesinden dolayı, Segovia ve Selanik örneklerinde görüldüğü gibi, dış kuşaklarda imalatın kırsallaşma süreci daha sonra başladı: Zanaatkârların hammaddeleri kolayca edinememeleri imalatın kırsallaşmasını bir ayakta kalma stratejisine dönüştürdü.[99] Akdeniz'de dokuma imalatıyla uğraşanlar açısından işin daha da kötüsü, kuzeyli tüccarların bükme yünlü hafif kumaşlarla bir-

likte Venedik ve Floransa kumaşlarının ucuz taklitlerini de pazarlamalarıydı. Venedik yünlü kumaşları en azından 1620'lere kadar böyle bir yolu açmıştı; ama İngiliz, Felemenkli ve daha sonra Fransız tüccarların "yeni tuhafiye" denen daha hafif yünlü kumaşlarla Osmanlı pazarları girişiyle birlikte bu yönelim güç kazandı.[100]

Böylece bir yandan İtalyan yarımadasındaki ve Flaman topraklarındaki sanayiler, gittikçe artan rekabete rağmen, ekonomik güçleri ve ticari kuruluşlarının geniş alanı sayesinde uzak diyarlardaki üreticilerden bile gerekli hammaddeleri temin etmeyi sürdürdüler. Diğer yandan Osmanlı ve İspanyol sanayi merkezleri kent-devletlerin sanayileşmesiyle hammadde fiyatlarına yüklenen enflasyonist baskılarla başa çıkma mücadelesine girdiler. İkinci 16. yüzyılda her iki imparatorluğun yünlü ve buna bağlı olarak ipekli kumaş sanayileri, sanayi elyafının gittikçe artan bir oranda Venedik'e –ve Fransa'ya– ulaştığı bir ortamda, hammaddelerini eskisi gibi kolayca ve ucuz temin edememenin sıkıntılarını çektiler.[101] Venedik'in doğusunda ve batısında kalan kentsel sanayilerin çoğunda düzenli bir üretim düşüşü görüldü. Segovia'da 1570-90'da 13.000 top olan kumaş imalatı 1700'de yaklaşık 3.000 topa indi. Bursa'da ipekli kumaş üretimi 1570'lerde doruğa çıktıktan sonra 18. yüzyılın dönümüne kadar azalmaya devam etti.[102] Artan hammadde fiyatlarına karşılık dokuma fiyatlarının yoğunlaşan rekabet yüzünden düşmesi bu üreticilerin ayakta kalmasını gittikçe güçleştirdi.[103]

Havza genelinde ikinci 16. yüzyılda imalatın yayılma hızının yükselmesiyle uyumlu olarak, hammadde fiyatları hızla arttı. Bursa'da ham ipek fiyatları 1550-70 ile 1620-40 arasında, yüzde 293'e varan nominal bir artışla *lodra* başına ortalama 73,8 akçeden ortalama 290,4 akçeye tırmandı. Yün fiyatları benzer biçimde yukarıya doğru dik bir çıkış seyri izledi; Segovia'da 1550'de *arroba* başına 22,23 *real* iken, yüzde 219'luk bir artışla 1650'de 71 *real* düzeyine yükseldi. Balkanlar'da yün fiyatları 1550-1600 arasında yüzde 244 oranında artarken, İngiliz yün fiyatları önceki düzeye göre üçte birlik bir artışla yüzde 80'in biraz üzerine çıktı. Balkanlar'daki keskin fiyat yükselişi bölgenin Venedikli tüccarların ticari girişim yörün-

gesinin hemen içinde kalmasının ve yünün İberya'daki kadar bol olmamasının sonucuydu.[104] Dolayısıyla, Balkanlar'da yün fiyatının artışı Segovia'ya oranla daha hızlı bir seyir izledi: Burada fiyatlar 1530'un esas alındığı 100 tabanlı bir indekse göre 1650'de 1.000'i aşarken, ham yün piyasasının çok daha örgütlü olduğu Segovia'da aynı dönemde 100 tabanlı indekse göre 615'e çıktı.[105]

Çoğu kentsel merkezin 16. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıl ortalarına kadar yaşadığı sanayiden çekilme süreci, sonraki yüzyıllarda sanayideki değişimin biçimini ve yönünü belirledi. Bunun sebebi İtalyan yarımadasında yaklaşık 1650'lerdeki sanayileşme atılımının bile bölgelerin sanayi manzarasını eski haline ve zindeliğine kavuşturamamasıydı. 17. yüzyıl kapanırken, Venedik'in kumaş üretimi 16. yüzyılın dönümündeki düzeyine inmişti; 1602'de 28.000 topu aşarken, artık 2.000 topun biraz üzerindeydi. Floransa kumaş üretimi de 1560-80'de 30.000 topken, 1641-45'te yaklaşık 6.000 topa düştü. Kardeş kenti Milano'nun gidişatı daha iyi sayılmazdı: 1600'de kumaş üretimiyle uğraşan ve 15.000 top üreten 60 ila 70 firmadan yalnız bir tanesi 1709'da hâlâ işin içindeydi ve "pazara sadece 100 top" göndermekteydi.[106] Kent-devletlerin imalat üretimindeki hızlı düşüş havzanın dış bölgelerinde zayıflamış sanayilere bir yarar sağlamadı. Aksine, kısmen yünün piyasada kolay bulunmasından dolayı rekabetin yoğunlaşması dokuma üretiminin kırsal kesimin daha da içlerine yayılmasına yol açtı.[107]

Kırsal pamuk imalatının ilk öncüleri ve oturmuş merkezleri bile Otuz Yıl Savaşı'nın getirdiği felaketin ve nüfus ile talepteki düşüşün etkilerinden kurtulamadı. Augsburg'da 1612'de 430.636 top olan pazen üretimi 1720'de 60.500 topa indi. Nürnberg'de de aynı dönemde atölyelerin sayısı üçte bir oranında azaldı.[108] Kentsel (dokuma) sanayi kuruluşlarının eleştiriler aldığı bir ortamda pazarların daralması nedeniyle, düşük ve orta kalitede kumaşlar üreten küçük ev sanayileri çoğaldı. Kırsal sanayiler havzadaki imalat faaliyetlerinin büyük bir bölümünü sırtladı. Barselona'nın yünlü sanayisindeki kumaşçıların (*paraires*) 1683'te verdiği bir dilekçede, üretimin artık "daha önce mezkûr kentin *paraires*'iyle ticaret yapanların bugün

kasabaların ve köylerin *paraires*'iyle ticaret yapmasına yol açacak şekilde mezkûr prensliğin farklı kasabalarıyla ve köyleriyle" sınırlandığı belirtilmekteydi.[109] İkinci kırsallaşma dalgası hammadde teminindeki güçlüğün yünlü dokumalardaki rekabetin şiddetiyle ağırlaştığı Batı Akdeniz'de pamuk ve ipek sanayilerinin kaderine köklü bir etkide bulundu. Bu gelişmede Venedik egemenliğinin sona erişinin payı vardı. Öncelikle Adriyatik ile Baltık arasındaki dokuma bölgelerini saran ticaret şebekeleri 1550'lerden itibaren Venedik yerine Frankfurt, Augsburg ve Leipzig yoluyla gönderilen sanayi ürünlerini edinmelerine olanak veren bir dönüşüm geçirdi.[110] Süreç içinde, bölgenin kırsal sanayilerinde yünlü kumaşların payı pazenlerin zararına yükseldi. Kaderin bir cilvesiyle, İngiliz-Felemenk dokumaları artık Nürnberg'de son işlemden geçirilip boyanır oldu. Alpler'in ötesindeki dokuma sanayisinin evriminde önemli bir dönemeçti bu. Yünlü dokumaların amansız ilerleyişinden olumsuz etkilenen tek sektör pazen sanayisi değildi. Her ne kadar ipeğe dönük talep *beau seizième* [Güzel 16. Yüzyıl] sırasında azalmadıysa da, kumaş ve özellikle lük giysi malzemesinde ince yün, piyasada daha bol oluşundan dolayı, büyük ölçüde ipeğin yerini aldı.[111]

Batı Akdeniz'de yünlü dokumaların üstünlüğü nedeniyle, Fransa ve İspanya'nın her yanında görüldüğü gibi, geni alana yayılmış imalat norm olarak kaldı.[112] Yünlü kumaş imalatı Barselona'da azalırken, hızlı akışlı berrak akarsuların, görece ucuz işgücünün ve yakıtın bulunduğu bir dizi yakın kasaba ve köyde hızla arttı. Küçük kasabalar gelişti: Tarrasa, Sabadell, Esparaguera, Olesa, Igualada, Monistrol de Montserrat, Castelltersol ve Moya yünlü kumaşlar açısından daha önemli merkezler haline geldi.[113] Kırsal kesimde yün eğirme 18. yüzyıla doğru öylesine temel bir iş alanına dönüşmüştü ki, patiska basmanın piyasaya girişiyle pamuk eğirme Barselona'nın dışına taşınca, yünlü kumaş üreticileri kentin Ticaret Özel Konseyi'ne başvurarak, "kadınları ve kızları pamuk yerine yün eğirmeye mecbur tutmasını" istedi.[114] Fransa genelinde yünlü kumaş imalatı ve Lyon'un ipek sanayisi kasabaları ve kırsal alanları birbirine bağladı.[115]

Venedik'te imalatın daralmasının Osmanlı zanaatkârlarına geçici bile olsa bir rahatlama sağlamamasının sebeplerinden biri, hammadde fiyatlarının hiç durmaksızın tırmanmaya devam etmesiydi. Aynı ölçüde önemli bir nokta, "iç" piyasada Doğu Akdeniz ipeğinin tek tedarikçisi olan ve tekel konumundan dolayı bu ticaretin sağladığı yüksek kârlardan yararlanan Levant Kumpanyası'nın İngiliz yünlü kumaşlarını Doğu Akdeniz'de içeridekinden daha ucuz fiyatlarla pazarlayabilmesiydi. Yükselen ham ipek fiyatları ve düşen dokuma fiyatları eksiksiz işleyen bir makas etkisi yarattı. Doğu Akdeniz'den İngiliz ham ipek ithalatı 1621-1721 arasında yüzde 275 artarak fiyatları yüksek düzeyde tuttu.[116] İkinci 16. yüzyılın 1650'de kapanışı fiyat enflasyonuna son verdi ve ardından fiyatlarda görülen düşüş yaklaşık bir yüzyıl sürdü. Dokuma sanayisi bu yönelimin dışında kalmadı.[117] Her yerde yünlü sanayiler kentsel melcelerinden kaçtı: Hammadde fiyatları yükselirken ve kumaş fiyatları gerilerken üretim maliyetlerini kısmak zor bir işti, özellikle de loncaların varlığı bu sanayilerin serbestliğine ilave kısıtlamalar getirdiğinde.

Böylece 1550-1650 döneminde Venedik yünlü imalatının emsali görülmemiş bir atılım yaşamasıyla, Osmanlı, İspanyol ve Fransız yünlü imalatının ağır darbe almasıyla belirlenen ayrışık yörüngeler 1650'lerden sonra buluştu. Tırmanan rekabet karşısında, İtalyan kent-devletlerinin sanayi rönesansı kısa sürdü. İngiliz-Flaman üreticilerin baskısı altında, kent-devletler Akdenizli kardeşlerinin daha önce yaşadığına benzer bir akıbetle karşı karşıya kaldı. Fiyatlarda 1650'lerden itibaren başlayan gerileme durumu pek fazla değiştirmedi, çünkü sanayi ürünleri tahıllara oranla daha az çarpıcı bir düşüş yaşarken, dokuma fiyatları hızla inişe geçti.[118] Fiyatlar 17. yüzyılın dönümünde doruğa çıktı, düz bir seyir izleyerek çoğu malda yirmi yıl boyunca istikrarlı kaldı ve ardından 1750'lere kadar gerilemeye devam etti. Akdeniz'in merkezindeki sanayi canlanmasının sona erişi, Osmanlı ve İber topraklarındaki zanaatkârlar açısından daha iyi bir dönemi getirmedi.[119] Felemenkli ve İngiliz tüccarlarca ithal edilen hafif yünlü dokumalarda fiyatların sürekli düşmesi yerel sanayiler üzerindeki rekabet baskını koruduğu gibi,

kuzeyli tüccarların ipeğe ve pamuğa dönük talebindeki yükseliş bu hammaddelerin fiyatının önemli ölçüde düşmesine fırsat vermedi. Hammaddelerin ve mamul dokumaların fiyat hareketleriyle ortaya çıkan makas etkisinin sonuçlarından biri, yerel kaynakların öneminin artması ve böylece dut ağacı, pamuk ve kenevir alanlarının genişlemesi oldu.[120]

Dolayısıyla hammadde fiyatlarının mamul dokuma fiyatlarına oranla nispeten az düştüğü bir ortam, ikinci 16. yüzyılın gözde manevrası kırsallaşma momentumunu korudu.[121] 1650'lere varıldığında, Akdeniz'in gelişen dokuma merkezleri bir zamanlar taşıdıkları canlılığı en azından kentsel biçimiyle büyük ölçüde yitirmişlerdi. Sözgelimi Safed, Selanik ve Ávila imalat açısından tanınmayacak kadar sönükleşti.[122] Ancak aynı madalyonun öbür yüzü, kentsel sanayilere ağır bedel ödeten koşulların sanayi ürünleri ekimine ve de kırsal imalata bir teşvik sağlamasıydı. Bu ürünlerin yerel ve bölgesel pazarlara mı gideceği, yoksa emperyal sınırları mı aşacağı sınırlı öneme sahipti. Tahıllara oranla daha iyi fiyatlarla satılmaları nedeniyle pamuk, dut, kenevir ve keten üretimine daha fazla alan ayrılmaya başladı. Kırsal üreticileri ekonomik faaliyetlerini çeşitlendirmeye ve küçük ev sanayilerinin sağladığı takviye gelir kaynaklarına daha fazla ağırlık vermeye zorlayan durgun piyasa koşulları, imalatı 16. yüzyılın oturmuş merkezlerinin dışına taşıma yönelimine ilave momentum kazandırdı. Kasabalarda ve küçük ev sanayilerinde ortaya çıkan itici güç şöyle ya da böyle kentsel tüccarların merhametine kalmazsa bile denetimi altında kaldı.[123]

Ek gelire sıkışan işgücüne ulaşma kolaylığı ve yakın yerlerden sanayi ürünleri edinme olanağı çoğunlukla kırsal alanlarda dağıtım düzenlemelerini genişletmeye ve böylece tüccarların meslek birliklerinin denetiminden kaçmasını sağlamaya yaradı. Dahası, *verlag* sisteminin yaygınlığı çoğu tüccarın (ve imalatçının) sermayesini fabrikalara ya da donanıma bağlamamasına olanak verdi.[124] Bu gelişmeler de kırsal haneleri hayvansal ve bitkisel sanayi elyafı üretimine daha fazla zaman ve enerji ayırmaya yöneltti. Önceki dönemin dokumacılık kentlerinin yerini alan daha küçük sanayi mer-

kezleri ve kırsal küçük ev sanayisi bu sayede piyasanın taleplerini karşılayabildi.[125] Tüccarların ve ticaret kumpanyalarının kurduğu örgütsel çerçeve ve dağıtım sistemi nedeniyle, sözgelimi Languedoc'ta "onlarca *fabricant* ailenin 17. yüzyıl başlarına kadar inen dikkate değer bir sürekliliği" vardı.[126] Selanik bölgesinde 18. yüzyılın sonuna doğru yünlü dokuma üretimi 16. yüzyıl düzeyine ulaşmıştı. Ancak üretimin büyük bölümünün kaynağı kentin kendisinden ziyade çevresindeki kırsal kesimdi; servetini dağ köylerini kapsayan dağıtım düzenlemeleriyle elde eden Gümüşgerdan ailesi sayesinde durum daha önce de öyleydi.[127] Kastilya'da kırsal üretim "kentsel kaynaklı" üretimin bir hayli yukarısındaydı. Palencia, Segovia, Guadalajara ve Toledo'da kırsal üretim 1745'te 14.788 top olan kentsel toplam üretimi geçerek 30.291 topa ulaştı; bu paylar "1760'da 7.688'e karşı 10.437, 1785-95'te 20.696'ya karşı 33.358'di."[128] Riviera di Levante kıyılarında çalışır durumdaki 2.064 tezgâhın sadece 480'i Cenova'daydı.[129]

İmalat sektörü kırsal kesime belki sırf zorunluluk nedeniyle girdi; ama bu daha çok 17. yüzyılın değişen koşullarına ayak uydurarak çarpıcı bir *verlag* sistemi kuran tüccarların örgütsel becerileri sayesinde oldu kesinlikle.[130] Hayvan otlatmanın kazandığı yüksek profil ve göçebelerin varlığı, küçümsenmeyecek bir etken olarak, yünlü sanayilerin havzadaki kırsal kesimlere yayılışını ileriye götürdü.[131] Kırsal kesime çekildikten sonra yünlü sanayisini yeni ortamından çıkarmada karşılaşılan güçlüğün sebeplerinden biri buydu: Hammadde teminindeki kolaylık ona ek bir avantaj sağladı. Sürülerin gidişli gelişli göçünün böyle bir fırsatı sunduğu yerlerde yünlü sanayisinin gelişmesi neredeyse kaçınılmazdı. Balkanlar'da veya Valencia'da dağlık bölgelerde dokuma imalatının ("dağ kumaşı" olarak anılmayı getirecek ölçüde) ulaştığı mükemmellik derecesi bunun kanıtıydı.[132]

Batı yarısındaki orantısız üstünlüğüne rağmen havzanın yünlü sanayileri aynı kaderi paylaşırken, özellikle pamuk sanayisi farklı bir yol izledi. Batı Akdeniz'de Atlantik ticaretiyle uğraşan tüccarların pamuk ithalatı üzerindeki nüfuzu, dokuma üretimi ve buna bağ-

lı olarak (Rouen'de görüldüğü gibi) işgücü piyasası alışkanlıklarına "tam kargaşa" getirdi.[133] çünkü tüccarlara üretimi bir iktidar konumuna göre uygun gördükleri biçimde yeniden düzenleme serbestliğini verdi. Tüccarların ham pamuk üzerindeki denetimi nedeniyle, pamuk eğirme ve bazen pamuk dokuma işlemleri köylere yayılarak, üretimin kırsallaşmasına dönük yönelime destek verdi. Pamuk sanayisinin yünlü sanayisiyle rekabet ettiği ve onun için somut bir tehdit oluşturduğu durumlarda bile, imalatın kırsal kesime sızması sürdü. Yahut Barselona'da olduğu gibi, patiska basmanın gelişmesi kentin hinterlandına yayılmakla birlikte, para erbabının üretimin belli aşamalarını imalathane tipi birimlerde örgütlemesine olanak verdi. Malta, Sicilya ve Sardinya'nın kaprise açık kaynaklarından ziyade, Amerikan pamuğunun özellikle İç Savaş'tan sonra bölgeye düzenli girişi tüccarlara hayal edilemeyecek özgürlükler sağladı.[134] Doğu Akdeniz'de yerel ipek üretimi Hazar ipeğinin arzındaki dalgalanmalar nedeniyle gelişti; pamuk ekimi ve imalatı da özellikle Fransızların yükselen talebinden dolayı yükseldi.[135] 1728/1735 ile 1767/1776 arasındaki dönemde, Amerika'dan Fransa'ya pamuk ithalatı yüzde 14,7'lik mütevazı bir artışla 1.500 kentalden 22.070 kentale çıkarken, Doğu Akdeniz'den ithalat yüzde 402 gibi bir atılımla 21.262 kentalden 106.784 kentale çıktı. Ham pamuğun payındaki sıçramaya karşılık eğrilmiş pamuğun payı düştü ve 1700-1702'de 16.946 kentalken 1785-89'de 10.805 kentale indi.[136]

Pamuk ekiminin ilerlediği Kilis, Antep, Mardin, Urfa ve Hama'da, Anadolu platosu civarında, Kastamonu ve Ankara'da, ayrıca Balkanlar'da pamuklu dokuma üretimi hızla yükseldi.[137] Tokat'ta 18. yüzyılda yakın köylerin ve kasabaların hepsi karmaşık bir işbölümüne entegre olmuştu; dokumaların sadece boya ve baskı işlemleri kent sınırları içinde yapılmaktaydı.[138] Musul'un pamuk sanayisinin hızla büyüdüğü 18. yüzyılda ekiciler, eğirme ve dokuma işçileri üzerinde tüccarların kesin denetimi vardı.[139] Böylece 16. yüzyılda pazarın mütevazı bir payını elinde tutan pamuk sanayisi 19. yüzyılın dönümüne doğru gerek kentsel, gerekse kırsal alanlarda gözle görülür bir konum kazanmaya başladı. Kırsal alanlar liman

kentlere uzak olmalarından dolayı, İngiliz pamuklu dokumalarının 19. yüzyıldaki istilasından pek etkilenmedi.[140] Osmanlı topraklarında pamuk üretimi 18. yüzyılda üç kat artarken, yerli sanayilerin talebi ikiye katlandı ve dış talep hızla yükseldi.[141] Pamuğun ticari ürün statüsü kesinleşmiş oldu.[142]

18. yüzyılın ikinci yarısında hammaddelerin ve ithal malların fiyatlarındaki yükseliş Doğu Akdeniz sakinlerini rakiplerini daha fazla sıkıştırmaya ve münhasıran Fransızlara mal sağlayan pamuk ihraç pazarlarına sızmaya teşvik etti. Şam halkının pamuğa talebinin artması üzerine, imalat için gerekli elyafı kaçak yollarda getirme arayişları ortaya çıktı. Birkaç onyıl sonra Halep ve Kahire ticari işletmeleri pamuk kaynaklarının iç kesimlere doğru aktarılmasında özellikle aktif bir rol üstlendi.[143] Cezzar Ahmed Paşa'nın Fransız tüccarların tekelini kırması ve "yerli alıcılar"a öncelik tanıyan politikası da pamuğun yerel düzeyde daha büyük çapta kullanılmasına herhalde katkıda bulunmuş olmalıdır.[144] İmalatın büyük kentsel merkezlerin dışına çıkmasıyla birlikte, vakıf mülklerinin gelirleri içinde imalatla bağlantılı faaliyetlerin payı 17. yüzyılda asgari bir düzeye inerek yüzde 3,9 gibi küçük bir oranda kaldı. 15. ve 16. yüzyıllarda kurulup ebediyen vakıflara bırakılan sınai ve ticari mekânların çoğunlukla kentsel merkezlerde yer alması ve bu merkezlerin sonraki yüzyıllarda ağır hasar görmesi orandaki bu düşüşü açıklar.[145] Gidişat 18. yüzyıl ortalarında imalatın tekrar büyük kentsel merkezlere kaydırılmasıyla tersine döndü.[146]

Benzer biçimde, dut ağaçlarının bol olduğu ya da sonradan çoğaldığı yüksek kesimlerde ipek sanayisi ağır bastı. Aslında ipekböcekçiliği 17. yüzyılda Toros Dağları'ndan Cebel Ensariye'ye kadar uzanan dağlık bölgelerde saygın bir yer edindi; o dönemde Lazkiye'nin çevresi, Merkab, el-Behlüliye ve civarı "l'arte rurale e la fabbrica delle sete" işiyle uğraşan yerlerdi. Oturmuş kentsel üretim merkezlerinde ipek üretim eski canlılığına 18. yüzyılda kavuştu. Onlara yeni bir ipek merkezi olarak Sakız Adası katıldı.[147] Napolyon vakası sırasında ihracatı durma noktasına varan ipek iç kesimlerde (Şam, Halep, Hama, Humus ve Anadolu'nun belli yerlerinde) ge-

niş bir pazar buldu.[148] Halep valisi Celâleddin Paşa 1816'da Fransız tüccarların alımlarıyla fiyatların ülke "zararına" arttığı gerekçesine dayanan bir kararla eyaletten ham ipek ihracatını yasakladı.[149] Pamuk ve ipek "başta gelen ticaret dalları" konumunu kazandı.[150] İpeğin "diyardaki baş mahsul" haline geldiği Valencia'da ipek sanayisinin kalıcı istikrarı ipeğin başka bakımlardan değişkenlik gösteren imalat tarihine damgasını vurdu. Ve de Lyon'un ipek sanayisi Cenevizlerin zararına gelişti.[151]

Akdeniz dünyasının sınai ve bununla bağlantılı olarak coğrafi karakterinde ortaya çıkan metamorfoz tarımsal yapılarında dönüşümlerle tamamen uyumluydu. Öncelikle, yeni imalat ortamı tahıllara ayrılan alanların aleyhine işledi: Sanayi ürünlerinin ekimi, ipekböcekçiliği ve hayvancılık değer kazandı. Dahası, kırsal hanelerin imalatla uğraşmaları tahıl tarımının gerilemesiyle uğradıkları zararın bir bölümünü telafi etmelerini sağladı. Sonuçta, imalatın kırsallaşması ve sanayi ürünlerinin yaygın ekimi birlikte ilerledi. İmalat alanında Akdeniz'in solma süreci sanayiden çekilme yönündeki iki dalga arasına sıkıştı. Bu dalgalar İçdeniz'in kaderinde bir değişimin sınırlarını imrenilecek bir kesinlikle çizdi. Birinci dalga Venedik yünlü (ve ipekli) dokumalarının, ikinci dalga ise İngiliz pamuklu mallarının istilasıyla ortaya çıktı. İkisinin arasındaki dönemde imalatın yayılışı gündemi oluşturdu. Bu gelişme uzun ömürlülük açısından tarım alanında yaşanana benzemekteydi. Önceki bölümde ileri sürüldüğü gibi, önce Baltık bölgesinin, daha sonra ılıman kuşağın dünya ekonomisinin tahıl ambarı rolünü üstlenmesi, 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar süren ve havzanın ağaç ürünlerinin geri dönüşünün gerçekleştiği dönemde Akdeniz'in tarımsal gidişatındaki değişimleri parantez içine aldı.

Akdeniz Üçlüsünün Geri Dönüşü

İçdeniz'in en parlak döneminden, yani Doğu ürünlerinin yaygın ekiminin ve buğday emperyalizminin havzadaki ovaları ve alçak arazileri ayrıcalıklı kıldığı dönemden farklı olarak, ağaç ürünlerinin

dönüşü düzlük alan, tepe ve dağ tarımları arasında 16. yüzyıldan itibaren girişik bir eklemlenme yarattı.[152] Bir başka deyişle, zaman içinde özel bir terimle Akdeniz üçlüsü olarak nitelendirilen buğday, ağaç ürünleri ve küçükbaş hayvanlar karması havzanın her yanında 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yeniden varlık buldu. Tarihsel olarak bakıldığında, İtalyan ve İber yarımadalarında 1450-1560 arasında ortaya çıkan, oradan havzanın dış kesimlerine yayılan ve Akdeniz manzarasında 17. ve 18. yüzyıllarda sağlam temele oturan bir yönelişti bu. Paradoksal bir gelişmeyle, Akdeniz ürünleri üçlüsü havzanın kıyılarını Akdeniz tarihinin doruk aşamasında değil, sonbaharında kaplamaya başladı. Kent-devletler çağının temel ürünleri tahıl, Doğu ürünleri ve baharat batıya ve kuzeye yönelirken, havzanın temel ürünleri, özellikle de ağaç ürünleri kendi ekolojik yurduna döndü. Bu değişimi ekonomik ve ekolojik nitelikte iki etken dizisi körükledi. Ekonomi bakımından, Amsterdam'ın öne çıkışıyla ve Amerika kıtalarının sömürgeleştirilmesiyle uyumlu olarak, Kuzey Denizi, Baltık ve Atlantik kıyıları boyunca şaraba ve zeytinyağına dönük talep yükseldi. Ekoloji bakımından, Ortaçağ İklim Optimumu'nun 16. yüzyıl ortalarında sona erişiyle eşzamanlı olarak, bağcılığın kuzeye doğru yayılışı bağların tercih edilen habitatı İçdeniz'in yarayacak biçimde durdu. Bu iki gelişme aşağı yukarı küresel ısınmanın başladığı binyıl dönümünden Küçük Buz Çağı'nın hışımla dönmesi üzerine ağaç ürünlerine dönük talebin canlandığı 16. yüzyıla kadar Akdeniz'e şekil vermiş olan uzun erimli yönelimde tersine dönüşün habercisiydi.[153]

Binyıl dönümünden 16. yüzyıl ortalarına kadar Akdeniz manzarasının ve tarımının temel özelliklerini değiştiren şey, daha önce ele alındığı üzere, kent-devletler çağı ürünlerinin batıya doğru göçüydü. Genelde, Hint Okyanusu'ndan gelerek Akdeniz'i istila eden Doğu ürünleri önce geniş Abbasi imparatorluğunun sınırları içinde, daha sonra ikiz kent-devletlerin rehberliği altında batıya yöneldi. Ve de 15. yüzyıl sonlarından itibaren ticari tahıl tarımı önüne geçilemez biçimde kuzey doğru ilerledi. Daha önce de havzanın yerli ürünleri ekim alanları açısından bir yeniden dağılım süreci yaşa-

mıştı. Bağcılık 11. yüzyıldan itibaren ortaçağdaki ısınma döneminin görece elverişli koşullarında Akdeniz meskeninden kuzeye doğru emeklemişti; bu yöneliş aslında ta kuzey uçta efsanevi Vinland'e kadar uzanmış olabilir.[154] Arada bir bağlantı olmazsa da, 14. yüzyıl ortalarından itibaren hayvancılığın yükselişiyle birlikte zeytinliklerin alanı küçüldü ve zeytinyağının önemi azaldı.[155] 16. yüzyılın doruk noktasında Akdeniz'in çözülüşü hâlâ sürmekteydi. Doğu ürünlerinin ve uzmanlığa dayalı tahıl tarımının bölgeden ayrılışı Atlantik ve Baltık'ın öne çıkışıyla daha da güç kazanırken, bağların kuzeye doğru ilerleyişi Küçük Buz Çağı'yla birlikte somut bir aksiliğe çattıktan sonra, Akdeniz yararına bir tersine dönüş sürecine girdi. Kuzey Denizi'nde ve Atlantik'te zeytinyağına dönük talebin yükselmesi üzerine, zeytinlikler de kimi zaman çarpıcı bir hızla genişledi. Yani, havza 16. yüzyıldan itibaren kendi ağaç ürünleri üzerinde ekolojik hükmünü yeniden gösterdi. Aslında, zeytin ağacı azami sınırlarına 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında zorlandı; o zamandan beri şimdiki ekolojik sınırlarına çekilmiş bulunuyor. Bir örnek vermek gerekirse, La Mancha'nın kuzey kesiminde ağaç ürünleri –zeytin ve üzüm– 18. yüzyılda toplam alanın neredeyse yarısını kaplamaktaydı. Oysa bugün işlenebilir toprakların yüzde 85'i tahıllara ayrılmış durumdadır.[156] Toskana'nın Pescia yöresinin 16. yüzyıl sonlarındaki ve 17. yüzyıl başlarındaki bahtiyarlığını zeytinyağı, şarap ve ipek sağladı.[157] Biri ayrılış, diğeri dönüş niteliğindeki iki yönelim sadece istikamet bakımından değil, öz itibariyle de farklıydı. Doğu ürünlerinin ve ticari tahıl ekiminin bölgeden ayrılışı *strictu sensu* [dar anlamda] dünya ekonomisinin dinamiklerini ve Amsterdam ile Felemenk yararına sürekli yenilenişini yansıtmaktaydı. Dönüş yönelimi ise ekolojik ve iklimsel değişimin ayarına göre ilerledi, çünkü bağların kuzeye yönelik istilasında havzanın ekolojik kuşağının kuzey çeperinde asmaların başarıyla dikilişi önce 950/1000-1250/1300 arasındaki ısınma yönelimi, daha sonra da Ortaçağ İklim Optimumu sayesindeydi.[158]

Söz konusu iki yöneliş sadece mahiyet ve köken bakımından farklı değildi. Üretim düzeninde yönlendirdikleri yenilenmeler

arasında da çarpıcı bir benzeşmezlik vardı. Öncelikle, Doğu ürünlerinin batıya doğru yönelişi Akdeniz içindeki ve dışındaki kölelikle, ticari tahıl üretiminin kuzeye doğru taşınışı ise ikinci serflikle bağlantılı bir yapıya büründü. Her ikisi de uzmanlaşmayı ve tek ürünlü tarımı kolaylaştırdı ya da doğurdu. Öte yandan, gelişen asmalar ve zeytinlikler Akdeniz köylü hanelerinin çoğunlukla *coltura mista* ya da *coltura promiscua* [karma ekim] biçiminde ekonomik faaliyetlerini çeşitlendirmelerini sağladı.[159] Daha derin topraklar tahıllara bırakılırken, kireçtaşlı şeritlere zeytin ağaçları dikildi ve geniş alanlar asmalarla örtüldü.[160] Havzanın ürün üçlüsünün canlanışı, imalatın yayılışında olduğu gibi kırsal üreticilere değerli soluklanma alanı vererek, kent-devletlerin altın çağından sönmeye yüz tutan havzanın sonbaharına geçişi rahatlattı. İçdeniz'in bitki temeli 16. yüzyıldan itibaren köklü değişim geçirirken, üç gelişme sonraki iki yüzyılda havzanın yeniden şekillenmesini sağladı. Bu üçlü gelişme ağaç ürünlerinin dönüşü, havzanın tarım düzeninde başta koyun olmak üzere büyük ölçekli hayvancılığın ve buğdayın payının azalışı ve ticari tahıl ekiminin azalan öneminin yol açtığı açığı kapatmak üzere düşük değerli tahılların tekrar sahneye çıkışıydı. Bu bağlantılı ve eşzamanlı süreçler Akdeniz manzarasına bildiğimiz şimdiki silueti kazandırdı.

Bağların kuzeye doğru yayılmasının önüne aşılmaz engeller diken şey önce 14. yüzyılın dönümünden ve daha sonra 1550'lerden itibaren daha soğuk bir iklimin başlamasıydı kısmen. Bağcılık pek şaşırtıcı olmayan bir gelişmeyle binyılın dönümünde, ortaçağın ılık döneminde yeniden canlandı.[161] İngiltere'de 13. yüzyılda 1.300'ü aşkın bağ vardı; bu sayı 11. yüzyıldaki Hesap Günü Kitabı'nda yer alan 42 bağlık listeye göre çok daha yüksekti. Bağcılığın tartışmasız ustaları haline gelen Cistercium keşişleri Burgonya'da bağların kuzeye doğru yayılmasına yardımcı oldular; 1000-1336 arasında alımla ya da hibeyle edindikleri onlarca bağın ürünleri Felemenkli, Flaman ve Bröton tüccarların mahir aracılığıyla Güney Felemenk pazarlarına aktarıldı.[162] Burgonya'nın doğusunda Macaristan ve Moldavya çıkışlı şarapların buluşma yeri Kraków'du.[163] Alman şa-

rapları Ren yoluyla Kuzey Almanya, İskandinavya ve Baltık'a ihraç edildi. Bağcılığın İçdeniz kıyılarında düşüşe geçtiği 14. ve 15. yüzyıllarda Gaskonya'nın şarap tüccarları ve Gaskon şarapları şöhretlerinin doruğuna ulaştılar.[164]

Asmanın kuzeye doğru ilerleyişi 16. yüzyıl sonlarında durdu ya da ekolojik sınırlarına vardı. Buna uygun olarak üzüm bitkileri Akdeniz yurduna çekilmek üzere bir süre önce kazanılmış topraklardan bazılarını boşalttı. Küçük Buz Çağı'nın başlamasıyla Aşağı Sen ve Rheinland, Kuzey Fransa, Benelüks ülkeleri, Kuzey Almanya, İsviçre, Aşağı Macaristan ve Avusturya'nın bazı kesimlerindeki bağlar terk edildi. 1560-1600 arasında başlayan bu süreç barok ve aydınlanma çağlarının sonrasına kadar sürdü.[165] Bunun sonucunda şarap üretiminin düşmesi ve şarap fiyatının yükselmesi Akdeniz ekoloji kuşağının kuzeyinde bira içmeye yönelişi getirdi. Felemenk hegemonyasının pekişmesiyle "bira güneydeki toprakları bile fethetti."[166] Ancak genelde bağcılıktaki coğrafi denge önceki dönemin kuzeyde kalan alanlarının aleyhine Akdeniz'e doğru değişti. Bu yeniden doğuşta alkol takviyeli özel şarapların yeni kazandığı rağbetin önemli payı vardı. Dahası, bağların yayılması sonraki yüzyıllarda damıtık içkiler konyağın ve beyaz İspanyol şarabının gördüğü revaç sayesinde engelsiz ilerledi.[167]

Bağlar 16. yüzyılda nispeten bir gelişmenin yaşandığı tek alan değildi. "Doğal" yetişme kuşağının görece darlığından dolayı bağlara oranla daha az emperyalist olan zeytinliklere daha geniş alan ayrıldı. Reform hareketiyle birlikte et ve hayvansal yağ tüketimini düzenleyen yeni dinsel kurallar 16. yüzyılda zeytinyağı ticaretine yeni bir soluk verdi.[168] Yağın gerek çeşni olarak, gerekse yemek pişirmede kullanılması Protestan dünyasının her yanında yaygınlaştı; ayrıca Anvers'ten İngiltere'ye kadar kumaş sanayisinde de yağ gerekli bir malzemeydi.[169] Akdeniz seçkin mutfağı üzerindeki kalıcı etkisine rağmen, saklanmasındaki ve uzak mesafelere taşınmasındaki güçlükler tereyağını yüksek fiyat ödemeye razı olan kesimlerin alabileceği bir mal durumuna düşürdü.[170] Sözgelimi, İtalya'da tereyağının güneyde kullanılmasının sebebi düpedüz edinme ve

saklama güçlüğünden dolayı güneyli elitlerin açıkça kendilerini toplumun geri kalan kesiminden ayırmalarını sağlayacak gözde bir gıda ürünü olmasıydı.[171]

Zeytinliklerin ve bağların havza yamaçlarında tekrar hâkimiyet kurmasıyla birlikte, Akdeniz sonraki yüzyıllarda bu ikiz ağaç ürünlerinin neredeyse özel habitatı haline geldi.[172] Sözgelimi, Sevilla'nın zeytin üretilen Aljarefe bölgesinde olduğu gibi, Tendilla'da da yoğun dikim sonucunda dağları, yamaçları ve vadileri sık bir örtü oluşturan zeytin ağaçları kapladı; tesadüf eseri bir gelişmeyle bağlar da engebeli arazileri örter hale geldi.[173] 18. yüzyılda Cuenca'da işlenebilir toprakların yüzde 20'ye yakın bölümü bağcılığa ayrılmıştı; bağcılık Osmanlı yönetimindeki Mora'da aşar gelirinin yüzde 67'sini, Makedonya'nın bazı kesimlerinde de yüzde 51'ini sağlamaktaydı.[174] Andalucia'nın geniş alanlarında ve Tunus'un Sahil bölgesinde zeytin ağacı dikimi tek ürünlü tarım biçimine bile büründü.[175] Atlantik kıyıları ile Macar düzlükleri arasındaki ovalara sıkıca tutunan tahıl tarımı, havzanın alçak kesimlerinde 15. ve 16. yüzyıllarda kazandığı ticari şevki kaybetti.

Uzun 16. yüzyılın ihtişamı hızla büyüyen ve demografik bakımdan devasalaşan emperyal başkentler Madrid ve İstanbul'un yanı sıra Atlantik ötesinin sürekli talebinden dolayı ağaç ürünlerinin kısmetini açarken, Akdeniz'in manzarası 17. yüzyıldan itibaren bağların ve zeytinliklerin dirilmesi nedeniyle yeni renklere büründü.[176] Venedik, Osmanlı ve daha sonra Fransız imparatorluklarının zeytinyağına dönük talebi Ege'de zeytinliklerin çoğalmasına zemin hazırladı.[177] Madrid'in ve Nueva España'nın talebindeki artış Yeni Kastilya'da ve haliyle Andalucia'da benzer gelişmeleri harekete geçirdi.[178] Bologna ve Napoli'de zeytin İspanya'daki kadar bol ve kusursuzdu.[179] Lombardiya, Romagna ve Floransa 17. yüzyılda ve 18. yüzyıl başlarında aynı durumdaydı. Sabuna dönük talebin hiç düşmemesi imalatın 1560'lardan sonraki yayılışıyla zeytinliklerdeki genişlemenin hızlanmasından dolayıydı. Halep'te sabun yapımı 17. yüzyıldan itibaren daha büyük çaplı imalat birimlerinin ortaya çıkmasını sağladı.[180] Hayvancılığın ve hayvansal yağların 14. yüzyıldan

itibaren ağırlık kazanmasına karşın, zeytinyağı 16. yüzyıldan itibaren kazançlı ve sürekli büyüyen bir yayılma alanı koparmayı başardı. Kısacası, 13. yüzyılda Akdeniz manzarasının ayrılmaz unsurlarıyken 1350'lerden sonra bu özelliği yitirmiş olan zeytinlikler ve bağlar zamanla bu manzaradaki konumlarını tekrar kazandılar.[181] Ve de ağaç ürünlerinin geri dönüşünde uzun 16. yüzyılın yayılmacı ruhu kesinlikle yönlendirici rolü oynadı.

Böylece Küçük İklim Optimumu sırasında kuzeye yönelerek yarı-tropikal bölgelerden ılıman bölgelere doğru emeklemiş olan bağlar tekrar güney kuşağına döndü.[182] Sonraki yüzyıllarda bağcılık Akdeniz kuşağının ötesinde değil, içinde hâkim bir konum kazandı; bağlar artık havzanın kıyılarında eskisinden daha yaygındı. Moriskoların İber yarımadasından çıkarılışın ardından İçdeniz'in karşı yakasında, yani Kuzey Afrika kıyılarında da bağlar dikildi. Tunus kenti yakınlarında üzüm 18. yüzyılda yaygın olarak yetiştirilmekteydi; aynı şey Bizerte ile Bon Burnu'nda da geçerliydi ve "kuru üzüm (*zebîb*) uzak pazarlara satılmaktaydı."[183] Yunan yarımadasının güney kesiminde, Ege adalarında, Perigord ve Montpellier'de 1630-1771 arasında daha geniş alanlar bağcılığa ayrıldı. Örneğin, Patras meşhur frenküzümü (*uve passe*) sayesinde gelişerek bir ticari varlık kazandı. Bas Languedoc'ta iyi konumlu "kıyı bağları"nın üretimi 1645–50'de düşmeye yüz tutarak Colbert döneminde dibe vurdu; ama "bağcılığın ilerlemesi 1730'larda ve 1740'larda tekrar başladı."[184] Bağlar esas olarak ağaçlıkların temizlenmesiyle yarlarda ortaya çıktı; daha sonra boş ovalara doğru uzandı. Aynı yüzyılda Ebro bölgesinde tarımın esası tamamen asmalar dayalıydı.[185] Toskana'nın tepelik kırsal alanında veya Orta İtalya'da, rönesans döneminden 18. yüzyıla kadar yeni arazilerin tarıma açılışı ve ıslahı ağaç ve çalı dikimi girişimine bağlıydı; Toskana'da yeni teraslanmış yamaçlar ağaç ürünlerine ayrıldı ve reformlar döneminde en az yüz bin yeni zeytin ağacı dikildi. Böylece bağcılık Provence ve Toskana'nın Alp vadilerini istila etti. Tek başına Casalmaggiore'de Po ırmağı vadisini "kaplayan 90.000 bağ çubuğu" vardı; Cremona'dan Casalmaggiore'ye kadar suların bastığı düzlüklere 300.000 çubuk

dikilmişti.[186] Yeni Kastilya ve Aragón'da da bağlar güçlü bir atılımla yayıldı.[187] Üstü asmalarla sarılmış ağaçların dikilmesi bağların kümelenmiş yapısında hoş gedikler yarattı ve özel yetiştirme alanlarının ötesinde asmaların yayılmasını hızlandırdı.[188] La Rochelle tüccarları bile 18. yüzyılda sermayelerini bağlara yatırmaya ya da bağlarda hisse almaya oldukça istekliydi, çünkü onlara göre pek güçlük çekmeden getiri elde edilebilecek böyle bir para güvenli bir yatırım sayılırdı.[189] Bağ hisselerinin gittikçe küçülen kısımlar halinde ivmeli bir hızla el değiştirdiği Osmanlı topraklarında da benzer bir durum vardı. 17. yüzyılda vakıfların elde ettiği gelirlerin yüzde 60'a yakın bölümü bağlardan, meyve bahçelerinden ve bostanlardan sağlanmaktaydı.[190]

Bağların yayılması tahıl fiyatlarının düşüşe geçtiği, ama şarap fiyatlarının nispeten daha iyi bir seyir izlediği 17. yüzyıl krizi sırasında ivme kazandı. Bazen bu durum Akdeniz kıyılarındaki kentlere erzak temininde ciddi bir sorun yarattı. Fransa'da 1727-1731 arasında bağların alan olarak genişletilmesine getirilen kısıtlamalar daha sonra 1759'da kaldırıldı. Katalonya'da 1756'da çiftçiler yıllardan beri "bağların işlenebilir toprakları kemirmesi"nden yakınmaktaydı.[191] Osmanlı imparatorluğunda da durum böyleydi: Vakıfların 17. yüzyılda kırsal mülklerinden elde ettikleri gelirler içinde tahıl üretiminin payı üçte birin altındaydı.[192] Sözgelimi, 17. yüzyılın Bursa'sında köylerin gelirlerinin yüzde 50'yi aşan ve çoğu kez yüzde 70'e varan kısmını tahıl üretimi değil, meyve bahçeleri ve bağlar sağlamaktaydı.[193] Şarap (ve tütün) tüketimine defalarca vergi konulup kaldırılması, örneğin 1668'de kaldırılan verginin 1688 ve 1696'da tekrar konulup kısa bir süre sonra kaldırılması şarabın yaygın biçimde üretildiğinin ve tüketildiğinin kanıtıdır.[194] Tahıl fiyatları şarap fiyatına kıyasla düşük düzeyde kaldığından, bağcılık uzun bir refah dönemi yaşadı.

Üzüm çiftçilerin ilgisini çeken tek ürün değildi. Zeytin ve dut ağaçları sadece ikinci 16. yüzyılda değil, daha sonra da kullanılan arazilerin daha büyük bir kesimini kaplar hale geldi. 17. yüzyılda Bologna ve Romagna tepelerinde, Lombardiya'da, Floransa ve

çevresinde, hatta Roma'da zeytinlikler Akdeniz yamaçlarında eskisinden daha sık bir örtü oluşturmaktaydı ve zeytin bolca yetiştirilmekteydi.[195] Bu nedenle zeytinyağı beslenmenin temel bir unsuru olarak kaldı, ayrıca başta balık olmak üzere yiyecekleri saklamada ve aydınlatmada kullanılmaya başladı. Küresel iklim koşullarındaki değişiklikler ve zeytin ağacı yetiştirme sınırlarına etkileri bir yana bırakılırsa, tahıldan hayvancılığa ve mandıracılığa geçişe bağlı olarak etçil kuzey bölgesinde 17. ve 18. yüzyıllarda hayvansal yağların artan popülaritesi ve kolay bulunurluğu havza sakinlerinin beslenme alışkanlıklarını değiştirmeye yetecek kadar güçlü değildi. Batı ülkelerinde olduğu gibi tereyağının yemek pişirmede ana yağ malzemesini oluşturması nedeniyle ilk başta Modon ve Coron kaynaklı sınırlı miktarda zeytinyağıyla yetinen Osmanlı imparatorluk mutfağı da zamanla Ege ve Tunus'tan ithal edilen zeytinyağını daha fazla tüketmeye yöneldi.[196] Zeytin koruları Doğu Akdeniz'in manzarasında bir yer edindi; zeytin, zeytinyağı ve sabun üçlüsü 17. yüzyılda bölgenin ekonomik yaşamında kendini kabul ettirdi; Trablusşam vergileri 17. yüzyılda zeytinle (ayrıca ipek ve çuhayla) ödenir hale geldi. Memlûkların 15. yüzyılda Puglia ve Tunus gibi uzak yerlerden zeytinyağı ithal ettiği Şam ve çevresinde borçların faiz ödemeleri 18. ve 19. yüzyıllarda sabun ticareti perdesi altında kamufle edilir oldu.[197] Saray kayıtları ve vakıf belgeleri üzerindeki incelemeler "meyve bahçesi ve bağ satmanın günlük bir olay" haline geldiğini göstermektedir.[198] Önceki bölümde ele alındığı üzere, ipekböcekçiliği İber ve İtalyan yarımadaları gibi yerlerde Akdeniz iklim kuşağının kuzey çeperine doğru ilerlerken, Cebel Lübnan gibi dağlık bölgelerin yüksek kesimlerinde de güçlü bir köprübaşı oluşturdu.

Osmanlı topraklarında 15. ve 16. yüzyıllarda arazi ıslahına öncülük eden vakıfların 18. yüzyılda gelirlerinin ancak dörtte birini işlenebilir topraklardaki üretimden elde etmeleri aradaki dönemde meydan gelen değişimin çapını gösterir.[199] Bu bakımdan ağaççılık ve bahçecilik ürünlerinin önemindeki artış 17. yüzyıl darboğazıyla uyumlu bir yönelimdi. Pazarların daralması üzerine, kırsal üreticilerin izlediği strateji sıkıntılı dönemin gerekleri doğrultusunda

değişti: Anonim ama genişleyen bir kentsel pazar için üretim yerini bir yandan artan uzmanlaşmaya, diğer yandan düşük değerli tahıllara daha fazla ağırlık vermeye bırakmak zorundaydı. Birinci seçenek olan uzmanlaşma kentsel pazarlara yüksek değerli tarımsal malları, yani tarla ürünlerinden ziyade meyve bahçesi, bağ ve bostan ürünlerini sunmaya yönelikti. Nüfustaki genel düşüşe karşın, kentsel büyüme bazen göçlerle kırsal kesimde nüfusun azalması biçiminde de olsa sürdü. Kentsel pazarları beslemek kırsal üreticilere hâlâ açık olan bir seçenekti.

Akdeniz üçlüsü içinde ağaç ürünlerinin itibarındaki yükselişe iki gelişme eşlik etti: Buğdayın sıradan bir ürüne dönüşmesi ve hayvancılığın, özellikle de küçükbaş hayvan yetiştirmenin küçük mülk sahibi köylülerin uğraş alanının ayrılmaz bir parçası haline gelmesi. 16. yüzyıldan itibaren kazançlı ağaç ürünlerinin yerinden ettiği ya da gölgede bıraktığı buğday Akdeniz'in solmaya yüz tuttuğu dönemde mütevazı bir konumu bile zorlukla elde edebildi. İşlenebilir topraklarda üretim havzanın ekonomik yaşamında ancak İngiliz donanmasına erzak sağlamayı gerektiren Kıta Ablukası'ndan ve 1840'larda Britanya'daki tahıl yasalarının yürürlükten kaldırılmasından sonra tekrar öne çıktı.[200] Aslında, dünya pazarlarında buğday fiyatlarının yükselişi ile İspanya'da kilise ve belediye topraklarının satışı arasında yakın bir karşılıklı ilişki vardı.[201] *Beau seizième* ve Victoria döneminin ortalarındaki ekonomik canlanma arasındaki dönemde, İspanya ve Anadolu yarımadaları gibi yerlerde küçükbaş hayvan yetiştiren yerel çiftliklerin artmasıyla birlikte, özellikle 17. yüzyıldan sonra tahıl tarımı hayvancılıkla takviye edildi. Sadece Foggia'da sürülerin büyüklüğü 18. yüzyılın sonuna kadar kararlı bir düzeyde kaldı.[202]

Buğday elbette şimdi de olduğu gibi Akdeniz üçlüsünün onursal bir üyesiydi. Bununla birlikte altın çağında bile 14. yüzyıldan başlayarak yaylacılık dünyasının baskısı altında kaldı. Ama hayvancılığın yaylacılık yoluyla bölgenin orman kaynaklarından sistematik yararlanma yönünde elde ettiği yeni güç, yani Akdeniz yaylalarının zamanla sürülerin mevsimlik hareketleriyle bütünleşmesi, bu man-

zaranın tarımsal ve pastoral unsurlarının aynı ekonomik alanda büyük çaplı bir ihtilaf yaşamaksızın en azından 15. yüzyıl ortalarına kadar barınmasına olanak verdi. Uzun 16. yüzyılın hem işlenebilir topraklarda ekime, hem de hayvancılığa sinmiş yayılmacı ruhu, bu birlikte yaşama halini 1450'lerden itibaren Habil ve Kabil tarzı bir kapışmaya çevirdi.[203] Daha da kötüsü, Karayip altını ve Potosí gümüşü akışının yarattığı ekonomik momentum şarap ve zeytinyağı üretimini canlandırarak, başta buğday olmak üzere tahılların üstünlüğüne kafa tutan güçleri arttırdı.[204] İşlenebilir topraklarda ekimin payında bir daralma, köklü geçmişe sahip Akdeniz üçlüsünün yeniden düzenlenmesi için bir önkoşuldu; bu üçlüden buğday ve koyunun 1350-1500 arasında hâkim konum kazanmasından dolayı ağaç ürünlerinin payı aslında azalmıştı. Ağaç ürünlerinin 16. yüzyıldaki düzenli ilerleyişi 17. yüzyıl kriziyle daha da güç kazandı: Tahıl üretimindeki gerileme hızlandı, çünkü demografik büyüme hızının kesilmesi nüfusun tarım kaynakları üzerindeki baskısını hafifletti. Daha önce belirtildiği gibi, 1590'lardan 1620'lere kadar tahıl fiyatlarının hızla yükselmesinin Venedik *terra ferma*'sından Provence'a ve Lombardiya kırsal kesimine kadar muazzam yatırımları toprağa kaydırarak, "burjuvazinin ihaneti"ni kolaylaştırdığı söylenebilir. Osmanlı topraklarında bu yönelişi tamamlamayan bir unsur, tarımsal fazlayı kapma mücadelesinin yoğunlaşmasıydı.[205] Ama bu geçici bir yönelişti ve Akdeniz tarımının genel durumunda kalıcı yenilenmeler getirmedi. Bununla birlikte, 18. yüzyılın ikinci yarısına ve bazı yerlerde daha da geç bir tarihe kadar, havzadaki tahıl üretimi daha önce 16. yüzyılda ulaştığı düzeyin altında kaldı.[206]

Ekmeklik tahılların 16. yüzyıldaki konumlarına tam olarak kavuşamamalarının sebeplerinden biri hayvancılığın tahıl tarımının zararına yayılmasıydı. 17. yüzyıl krizi genelde tarımsal fiyatları ve en önemlisi tahıl fiyatlarını aşağıya çekerek bu yönelimi kesinleştirdi ve böylece dengeyi nispeten daha iyi durumdaki pastoral ve tahıl dışı ürünlerin lehine çevirdi.[207] Beşinci bölümde göreceğimiz üzere, karma çiftçilik ve tarımsal-pastoral ürünleri çeşitlendirme sadece 17. yüzyıl krizi sırasındaki sıkıntılı ortama karşı değil, Küçük

Buz Çağı'nın getirdiği iklim değişkenliğine karşı da etkili güvencelerdi. İşlenebilir topraklarda üretimin daralması daha fazla alanın hayvan otlatmaya ayrılmasına olanak verdi. Fiyatların baş aşağı inişinden özellikle hayvansal ürünlerin en az düzeyde etkilenmesi nedeniyle, tahıl üretimine oranla hayvancılığa ağırlık verilmesi köylü mülkleri üzerindeki baskıyı gevşetti. Hayvan kaynaklı hammaddeler (örn. yün, post, mum ve deri) ekmeklik tahıllar karşısında daha elverişli ticaret şartlarından yararlanma üstünlüğünün dışında, Osmanlı topraklarında daha batıdaki ülkelere kıyasla düşük fiyatlarla satılma avantajına sahipti. Osmanlı ihracatında 17. yüzyılda ve 18. yüzyıl başlarında bu ürünler ağırlıklı bir yer tuttu.[208]

Dolayısıyla Osmanlı devlet ("mirî") arazileri devredilirken, çoğunlukla tahıl ekiminden ziyade hayvan yetiştirmeyle uğraşacak kişilere bırakıldı. Rüstem Paşa'nın 1550'lerde tahıl ihracatını teşvik etmek için resmî mevzuatı aşmadaki mahareti, taşra eşrafının sahip olduğu hayvan varlığındaki olağanüstü artışın da açık seçik gösterdiği gibi, 17. yüzyıla girilirken artık mazide kalmıştı. *Çiftliklere* ilişkin literatür, dönemin birçok büyük çiftliğinde arazilerin çoğunlukla hayvancılığa ayrıldığını aynı şekilde bolca örnekle gözler önüne serer.[209] Görece yüksek toprak-emek oranından dolayı, daha önce sürülen tarlaların yerini her zaman otlaklar almadı. Aslında, hayvancılık bataklık alçak arazilerin ya da sürülmeyen tarlaların bitki örtüsünde daha iyi gelişti; bunların tarım amacıyla ıslahı için epeyce sermaye giderinin yanı sıra kırsal üreticileri bataklık ortamların berbat koşullarında çalışmaya razı etmeye ya da ücretli olarak tutmaya gerek vardı. Benzer gelişmelerin yaşandığı İspanya'da soylular ve kilise 17. yüzyılda Andalucia'da geniş alanlara el koydu ve alçak arazilerde hayvancılığa yönelerek buraların nüfusunu azaltma yoluna gitti.[210] Garonne ve Bordeaux arasındaki çalılıklarda, bataklıklarda, ormanlarda ve yamaçlarda koyun sürüleri otlamaktaydı.[211] Osmanlı imparatorluğunda dönemin büyük çiftliklerinin çoğunda hayvancılık çok önemli bir unsurdu. Görece düşük toprak-emek oranı nedeniyle, otlakların genişlemesi sürülen arazilerde ve küçük üreticilere ait molozlarda gerçekleşmedi her za-

man. 18. yüzyılın dönümüne varıldığında, tahıl üretimiyle uğraşan *çiftliklerin* sayısı gerilemiş ve böylece hayvancılığın önü açılmıştı. Hayvancılık sektörü ekonomik faaliyetlerin ağırlık merkezinin kuzeye kayışının etkilerinden uzak kalmadı.[212] Maddi gücü tahıl satın alıp daha fazla araziyi tahıla ayırmaya yetenler ve bu işi randımanlı bir tarımsal tabanla yürütebilenler daha kazançlı çıktı.

Otlaklarla ilgili anlaşmazlıklar bu dönemde hayvancılığın oynadığı baş role işaret eder: Çoğu anlaşmazlığın kaynağı işlenebilir topraklarda otlakların zararına bir genişleme eğiliminin körüklediği hoşnutsuzluk değildi. Aksine, temelde yatan sebep köy meraları ve otlakları üzerinde gittikçe artan ve çatışan hak iddialarıydı. Hayvancılığın yayılmasıyla birlikte, bu köylerin sakinleri savunma durumuna geçtiler ve ister civar kentin girişimcileri, isterse yaylacı toplulukların mensupları olsun, yabancılara karşı ortak araziler üzerindeki köklü haklarına sahip çıkmak zorunda kaldılar.[213] Aynı durumun söz konusu olduğu İspanya'da yerel çobanlar ile Mesta arasındaki anlaşmazlıklar 17. ve 18. yüzyılların büyük bölümünü etkiledi. Genelde, İber yarımadasında Mesta'nın hayvancılık alanlarının büyük çapta genişlemesinden Balkan ve Anadolu yarımadalarında göçer hayvancılığın gittikçe artan varlığına kadar, hayvancılık 17. yüzyıl darboğazında önemli bir rol oynadı. Halep, Kahire ve Tunus'ta geçmişe göre iş yükü daha ağır olan tabakhanelerin kent sınırlarının hemen dışında yer alması ve halkın beslenmesinde süt ürünlerinin payının artması bunu doğrulayan olgulardır.[214] Dolayısıyla Akdeniz dağlarında yerleşik hayvan sürüleri sayıca arttı ve piyasaya et, deri, yün ve süt ürünlerinden oluşan bir mal yelpazesi kattı.[215] Özellikle 17. yüzyıl krizinin sıkıntılı döneminde hayvancılığın yayılmasından yarar gören sadece büyük sürü sahipleri değildi. İberya'da "ancak kısa mesafelere göç eden ya da hiç göç etmeyen koyun sahipleri anlaşıldığı kadarıyla sürülerini büyüttüler ve mevcut otlakların önemli bir kısmı üzerinde denetim sağladılar." Napoli krallığında yerel soylular, küçük çiftçiler ve köylüler hayvan varlığındaki paylarını arttırdılar; ama bu yönelimler daha sonra 18. yüzyılda kısa bir süre tersine döndü. Osmanlı imparatorluğunda

koyun vergisiyle ilgili değişiklikler köylülerin koyunculukla uğraşmasını teşvik etmeye yönelikti.[216]

17. yüzyıl krizi sırasında işlenebilir topraklardan otlaklara yönelişle birlikte, Akdeniz havzasının Kastilya, Savoie, Jura ve Bessin'den Gruyères'e kadar uzanan alçak kesimlerinde, ayrıca Bourgogne, Schwerin ve pays d'Auge'de ekilen tarlaların yerini çayırlar aldı.[217] İşlenebilir toprakları otlaklara çevirme girişiminin coğrafi alanı ve kırsal kesimdeki kaynaşmanın geniş çapı Akdeniz genelinde yaşanan bir sürece işaret eder. Gerek ovaların boşalmasına yol açan etkenler, gerekse yeterince kullanılmayan ve oturulmayan ovalarda iskân sorunlarını çözme girişimleri mahiyet itibariyle tekil değildi. Osmanlı Anadolu'sunda 18. yüzyılın sonunda göçebeleri yerleşik yaşama geçirme çabaları sürerken, İspanya'da bitiksel tarıma karşı hayvancılığı kayırdığı ileri sürülen Mesta'nın kırsal kesimdeki nüfuzuna karşı bir kampanya yürütüldü.[218] Her iki girişim aynı ölçüde başarısızlığa uğradı. Bunun anlamı elbette uzun 16. yüzyılda kazanılmış toprakların otlaklara bırakılması ve arazi ıslahının yavaşlamasıydı; ıslah çalışmaları çoğu yerde durdu ya da tersine döndü.

Ağaç ürünlerinin dönüşünü ve buğday ile yaylacılığın önemindeki azalışı tamamlayıcı bir gelişme, yüksek değerli ürünlerin zararına düşük değerli tahılların talihindeki değişimdi. 17. yüzyıl krizinin başlamasıyla birlikte, buğday gibi yüksek fiyatlı tahıllara dönük talep durgunlaştı ya da düştü.[219] Daha kaliteli tahıllara dönük talepteki düşüş yulaf gibi düşük fiyatlı tahıllara oranla daha keskindi, çünkü ikincilerin tüketimi daha yaygındı ve sırf bolluk dönemleriyle sınırlı değildi. Talebin görece istikrarlı oluşu bu ürünler için fiyat hareketlerinin oynaklığına karşı tampon işlevini gördü. Havzanın çoğu kesiminde bitkisel tarımın yerini hayvancılığa bırakışı bu değişimin yönüne belirleyici bir etkide bulundu: Tahıl ekiminden daha büyük miktarda mera ürünleri ve hayvan yemleri (arpa, darı, yulaf ve mısır) üretimine yöneliş.[220] Bu bizi Akdeniz manzarasının yenilenişindeki üçüncü unsura götürür ve yukarıda ele alınan sanayi ve ağaç ürünleriyle birlikte düşük değerli tahılların sahneye çıkışını içerir. Düşük değerli tahılların bu dönemde önem kazan-

masının sebebi bölgenin üretiminde ve beslenmesinde buğdayın payının azalmasıydı. Ayrıca batıya doğru kara ticareti 17. ve 18. yüzyıllarda gelişince, Anadolu platosunu aşarak İzmir'e ve Balkanlar'a ulaşan güzergâhlar canlandı.[221] Kara ticaretinin büyük çapta genişlemesi daha fazla çeki hayvanı gücünü gerektirdi. Bu doğrultuda deve, at ve katır sayısının artması eşzamanlı olarak hayvan yemleri yulaf ve arpaya dönük talebin yükselmesine katkıda bulundu.[222] Düşük değerli tahılların üretimini arttırmak mümkündü, çünkü bu gelişme maddi gücü daha pahalı tahıllara yetmeyenlerin yanı sıra hayvancılığın ihtiyaçlarıyla yakından bağlantılıydı. İşlenebilir topraklarda daralma ve düşük tahıl fiyatları nedeniyle, tahıl ekiminin ağır bastığı yerlerde revaç kazanan ürünler genelde ekmeklik tahılların yerini almaktan ziyade onları tamamlayıcı nitelikte ürünler oldu. Manş'ın her iki yakasında ilkbahar ürünleri karabuğday ve patatesin gördüğü rağbet, Balkanlar'da mısırın ve Anadolu'da baklagiller ile darının yaygın ekimi, Akdeniz'in çoğu kesiminde pirinç ekiminin ilerleyişi gibi gelişmelerin hepsi verimi kararsız buğdaya bağımlılığı azaltarak, küçük çiftçi ya da *çiftlik ırgatı konumundaki bütün* üreticilerin çok gerek duyduğu rahatlamayı sağladı.[223]

Küçülen tahıl hâsılası üreticileri, hasadın beklentilere ve ihtiyaçlara yetmemesi olasılığına karşı, başta gelen kış ürünleri buğday ve arpayı takviye edecek yollar geliştirmeye yöneltti. Muhtemel açığı kapatmada yaz ürünlerinin faydası yoktu, çünkü bunlar ticari ürünlerdi. Böylece baklagiller ürün rotasyonuna büyük bir ölçekte yeniden girdi. Bunlar ilkbahar ürünleri olarak köylü hanelerin tüketebileceği gıda miktarını arttırdı ve onları kış ürünleri hasadında ürkütücü açıklardan korudu. Yani, mısır ve patatesin başka yerlerde üstlendiğine benzer bir işlevi yerine getirdi. Kış hasadı kötü gittiğinde, bu ürün grubu üreticileri hayatta tutmaktaydı; gıda açığını kapatmazsa bile, ekicilerin yüksek fiyatlı tahılları satıp daha ucuz tahılları tüketmesi sayesinde pazara sunulabilecek tahıl miktarını arttırmaktaydı. Dolayısıyla kırsal kesimde 16. yüzyıla oranla çok daha çeşitli ürünler ekilmeye başladı. Elbette buğday hep ekildi, ama gittikçe azalan miktarda. Ancak ekmeklik tahıl eki-

len alanların yeniden genişlediği 19. yüzyılda arpa, yulaf ve çavdar yavaş yavaş buğday karşısında geriledi.[224]

Pirinç ve mısır, beşinci bölümde ele alacağımız üzere, yaygın ekim olanağını buldu. Doğu Akdeniz'de 15. ve 16. yüzyılların kayıtlarında sonraki döneme oranla pirinçten daha sık söz edildiği görülür; ama bunun sebebi Osmanlı devletinin yükümlülükler belirleyerek ve kurallar koyarak pirinç ekimini düzenlemeye ve böylece sürekliliğini korumaya çalışmasıydı. Sonraki dönemde pirince aynı belirginlikle ya da sıklıkla değinilmemesi önemini kaybetmesinden değil, üretiminin yukarıdan düzenlemeyi gerektirmeyecek ölçüde yaygınlaşmasındandı. Dahası, göçebe toplulukların gittikçe bu alana girmesi işgücünün kolayca bulunmasını sağlayarak, devletin gözetim görevlerini bırakmasını mümkün kıldı.[225] Akdeniz'in Valencia'dan başlayarak Sicilya üzerinden Antakya'ya kadar uzanan büyük bölümünde pirinç ekimi arttı. Bu gelişmenin asıl önemli yönü pirincin Akdeniz kuşağı içinde kuzeye doğru ilerlemesiydi. Örneğin, İtalyan yarımadasında çeltik tarlaları açıkça güney bölgesinden ve Sicilya'dan kuzeydeki Lombardiya'ya kaydı.[226]

Son olarak, bu değişimler mülk sahipliği kalıpları açısından iki sonuç doğurdu. Birincisi, ticari tarımın bölgeden çıkışının ve Küçük Buz Çağı'nın başlamasının getirdiği olumsuz koşullarda tahıl üretiminin ağırlığını kaybetmeden sürdüğü yerlerde, Akdeniz kıyıları boyunca derebeylik ve angarya hükmünü sürdürdü; bunun açık göstergesi özellikle Balkanlar ve Ege kuşağında kırsal malikânelerin ortaya çıkmasıydı.[227] Ekilen alanların ticari ürünlere ayrılıp ayrılmamasının ya da mahsulün büyük bölümünün ihraç edilip edilmemesinin üretim düzeni açısından hiç önemi yoktu. Ekim alanlarını verimli tutmak için *çiftlik tipi* bir düzene gerek vardı. Bunun mümkün olmadığı yerlerde, sonraki bölümlerde ayrıntılı açıklayacağımız üzere, kış otlaklarının bolluğu nedeniyle hayvancılığa geçiş kolaydı. İkincisi, 17. yüzyıl krizi küçük çiftçilere oranla büyük mülk sahiplerine daha çok yaradı; bunlar mülklerinin büyüklüğünden dolayı fiyatlardaki düşüşe daha iyi katlanabilecek durumdaydı. Küçük Buz Çağı'nın ayrılmaz bir unsuru olan iklim değişkenliğinin

de büyük mülk sahiplerinin lehine işlediğine dikkat çekmek gerekir; yine sonraki bölümlerde irdeleyeceğimiz üzere, ektiklerin alanların çeşitliliğinden dolayı bunların kötü hasatlara karşı bir tür iç sigortası vardı.[228]

Artık geniş bir alana yayılmış olan imalat sanayisi için gerekli hammaddeleri bulma kolaylığına ve değerli mal ticaretinin yerini kıyı şeritleri boyunca rahatlıkla bulunabilen "geleneksel" İçdeniz ürünlerinin alışına, havzadan geçen ekonomi akışlarının yanı sıra havzadaki ticari işlerle uğraşan oyuncuların niteliğindeki bir değişim eşlik etti. Yeni tüccarlar Akdeniz'in en parlak döneminin güçlü tüccarlarının faaliyetlerindeki küçülmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan geniş ve kuralsız ticari alandan yararlandı. Bu gelişme sonraki kesimin temasını oluşturuyor.

"Kazanan" Yerel Tüccar

Yukarıda ele alındığı gibi, Akdeniz'den Kuzey Denizi'ne yöneliş İçdeniz'in sanayi ve tarım yapısını yeniden şekillendiren bir dizi dönüşümü başlatıp pekiştirdi. Bununla ilintili olarak, havzayı birbirine bağlayan ticaret şebekeleri havza üzerindeki heybetli vesayeti zaman içinde kademeli olarak zayıflayan ikiz kent-devletlerin tüccarları aleyhine bir değişim geçirdi. Daha önce Ceneviz *nobili vecchi* [kadim asillerinin] özellikle II. Felipe'nin döneminde Kastilya tahtıyla sıkı işbirliği içinde faaliyet alanını İber Akdeniz'inden Atlantik kıyı şeridine kaydırmıştı. Venedikli tüccarlar ise Bâbıâli'yle el ele vererek Hint Okyanusu–Akdeniz bağlantısının ve de Doğu Akdeniz ticaretinin canlanmasını sağlamıştı. Eskiden rakip olan kent-devletlerin üstlendikleri işlerin 1560'tan sonra eşleşmesi ticaretin iki alanda yeniden düzenlenmesini gerektirdi. Cenovalı para erbabının kraliyet maliyesi uğruna ticaretten çekilmesi kuzeyli tüccarların İçdeniz'i istilasına uygun bir ortam yarattı.[229] Eşzamanlı bir gelişmeyle Amerikan gümüşü üzerindeki Ceneviz denetimi baharat ticaretinin eski güzergâhına dönüşüne zemin hazırladı ve böylece Doğu Akdeniz ticaretinin canlanması Venedikli tüccarları rahat-

lattı. Ne var ki, Yüce Cumhuriyet açısından hem iyi, hem de kötü yanları olan bir canlanmaydı bu, çünkü 16. yüzyılın sonuna doğru Cenevizlerin ticaretten çekilmesi nedeniyle kuzeyli tüccarlar Livorno üzerinden Doğu Akdeniz'e, yani İzmir, Halep ve İstanbul'a kolayca girmişlerdi.[230] Venedikli tüccarlarca kurulan şebekelerin geniş çaplı ve kolay sızılamayacak yapıda olmasından dolayı, Protestan tüccarlar Akdeniz baharat ticaretinde Signoria için somut bir tehdit oluşturmadı. Ancak yünlü dokumaların pazarlanmasında durum farklıydı. Kuzeyli tüccarların payındaki her artış o sırada cumhuriyetin Bâbıâli'yle ticari ilişkilerinde önemli bir unsur haline gelmiş olan Venedik halis yünlü kumaş ihracatının zararınaydı.[231]

Hiç kuşkusuz, kuzeyli tüccarların elde ettiği yeni konum sırf Doğu Akdeniz'le sınırlı değildi. İberya'nın güneydoğu kıyıları üzerinden yürütülen yün ihracatının İtalyan kent-devletlerine kayışı nedeniyle, Burgos'un meşhur tüccarlarının İspanyol yün pazarı üzerinde zaten zayıflamış olan denetimi, kuzeyli tüccarların artan ticari nüfuzu yüzünden daha da güç kaybetti. Böylece Burgos kentinin altın çağının sert biçimde son bulması, soylularını yün ticareti ayrıcalıkları için tahtla sürekli pazarlık yapma gibi nahoş bir durumda bıraktı.[232] Felemenk tüccarları 17. yüzyılda Fransa'nın kıyı şeridini, ayrıca Kuzey Denizi'nden başlayarak Manş yoluyla Atlantik'e kadar uzanan alanı denetim altına aldı.[233] Tesadüf eseri olmayan bir gelişmeyle, Serenissima'nın Doğu Akdeniz ticaretine *coup de grâce* [öldürücü darbe] indiren de Felemenk tüccarlarıydı – tabii Hint Okyanusu'nda kurdukları tekel sayesinde. Baharat ticaretinin bu darbeyi almasıyla birlikte, Venedikli tüccarların Doğu Akdeniz'deki ihtişamlı konumu, Bâbıâli'nin hiç gecikmeden "kapitülasyonlar" tanıdığı kuzeyli güçlerin çekişmesine açık hale geldi sonunda. İngiliz, Felemenkli ve Fransız tüccarlar 1569, 1581, 1612 tarihlerinde ve daha sonra kapitülasyon anlaşmaları imzalayarak Doğu Akdeniz girişimlerini sağlamlaştırdılar.[234] Bunlara eşlik eden ticari ayrıcalıklar kuzeyli tüccarlar Osmanlı topraklarındaki ticari girişimlerinde –Signoria'nın tüccarlarına tanınanlara benzer mahiyette– dokunulmazlık hakları sağladı.

Her iki kent-devletin talihi 1620'lerde bir tersine dönüş sürecine girdi. Kastilya maliyesi *nobili vecchi*'nin elinden kaymaya başladı. Portekizli finansörlerin tahta bankerlik yapma konumunu ele geçirmesi, Amsterdam'ın devasa bir antrepoya dönüşmesi, ayrıca Kastilya tahtının uğradığı periyodik iflâslar hep birlikte işleyerek Cenovalı para erbabının dünya ekonomisinin külçe akışları üzerinde kurmuş olduğu denetimi gevşetti. Bu da Yüce Cumhuriyet'in değerli mal ticareti üzerindeki egemenliğini sona erdirdi. Akdeniz'deki köklü değişime katkıda bulunan bir etken de Piacenza panayırlarının öne çıkmasıyla panayırları sönükleşen Lyon'un Floransalı bankerlerinin kraliyet maliyesine dönmesiydi. Paris'i merkez edinen yüksek finans mensupları dengenin Akdeniz aleyhine değişmesine katkıda bulundu.[235]

Orta vadede istikrarsız olduğu ortaya çıksa bile, Felemenkli, Fransız ve İngiliz tüccarların İçdeniz'de gittikçe varlık kazanması üzerine, Signoria'yla göbek bağını kesme fırsatı Osmanlı tahtını bayağı sevindirdi. Bâbıâli böylece mayalanan husumet sayesinde, Doğu Akdeniz ticareti için çekişen güçler arasındaki rekabeti kızıştırarak, ekonomik ilişkilerini yürütmede eskiye göre daha büyük manivela kazandı.[236] Aynı şey III. Felipe ve Olivares kont-dükü için de geçerliydi. Bu ikili imparatorluk maliyesini zorlayan ve Ceneviz zararlarını arttıran kronik krizlere rağmen, Kastilya'ya taze borç vermeye istekli ve hazır kesimlerin var olduğunu gördü. Bununla birlikte, *primus inter pares* [eşitler arasında birinci] statüsünü kaybetmek Venedik ve Cenova girişimlerinin son bulmasını getirmedi. Sonuçta, Aziz Giorgio banker-finansörleri 16. yüzyılda verilenlere oranla nispeten düşük miktarda olsa bile *asiento*'lara katılmaya devam etti. Ceneviz *nobili vecchi* yerini Portekizli bankerler Manuel de Paz, Duarte Fernandez ve Jorge de Paz'a kaptırmakla birlikte, imparatorluktaki ticari ilişkilerini sürdürdü: Sevilla ve daha sonra Cádiz'den gelen gümüş eskisi gibi Cenova'ya ulaştı.[237] Hatta *nobili vecchi* Amerikan gümüşü üzerindeki tekelini kaybettikten sonra, çok değer verilen beyaz metali temin etmek amacıyla Cenova'daki ipek (ve yünlü) sanayisini finanse etti.[238] Ancak "denizin çekiciliği"

Cenevizleri 1640'lardan itibaren yine ayarttı.[239] Venedikli tüccarlar da artık küçülmüş olsa bile Akdeniz ticaretiyle uğraşmayı sürdürdü.

Kent-devletlerin deniz ticaretindeki baskın konumunun son bulmasıyla birlikte, Amsterdam himayesinde dünya ekonomisi akışlarının yeniden düzenlenmesinin bir sonucu olarak Doğu Akdeniz ticaretinin bileşimi 1650'lerde dönüşüme uğradı. Eski ağırlığını yitiren baharat ve biber ticaretleri artık Doğu Akdeniz ticaretinde mütevazı bir yer tutar oldu. İçdeniz'den kahve, ipek, yün, deri ve ham ve eğrilmiş pamuk kargoları geçmeye başladı.[240] Doğu Akdeniz ticaretinin yapısındaki bu yenilenmeye, onu denetleyen ve yürüten tüccarlar bileşimindeki bir değişim eşlik etti. Hint Okyanusu'ndan Akdeniz'e akan ticari malların hacmindeki küçülmeyi teyit eden bir gelişme, Bâbıâli'nin hac yolculuğunu, önceki yüzyılların hareketli ziyafetini düzenleme ve denetleme sorumluluklarını 18. yüzyılın ilk yarısında Şam eşrafına kaptırmasıydı.[241]

Değerli mal ticaretinin ve denizci cumhuriyetlere mensup varlıklı tüccarların başat konumlarını yitirmeleriyle birlikte, Doğu Akdeniz ticaretinde yer alan tüccarların yelpazesi haliyle genişledi. Ne var ki, bu ticaret kuzeyli tüccarlar için ne kadar hayati olursa olsun, İtalyan kent-devletleri döneminde sahip olduğu insicama ve yoğunluğa bir daha kavuşamadı. Doğu Akdeniz ticaretinde 18. yüzyıla kadar Felemenkli ve İngiliz tüccarlar, ondan sonra da Fransız tüccarlar daha aktif rol üstlendi. Ama Felemenk taleri ya da aslan kuruşu ("esedi kuruş") Venedik dukası ya da Cenevizlerce aktarılan İspanyol sekiz real sikkesi ("riyal kuruş") kadar uzun ömürlü olamadı.[242] Yeni aktörler seleflerinin sahip olduğu finansal kudrete de ulaşamadı. Fransız tacirler 18. yüzyılda Doğu Akdeniz'de senetlere dayanan kapsamlı bir şebeke kurmalarına karşın, ticari işlerini sürdürmelerini sağlayacak gerekli finansal kaynakları temin etmek amacıyla Osmanlı kıyı şeridi boyunca kervan ticaretine iştirak etmek zorunda kaldılar.[243] Marsilya tüccarlarının kendine yeterli bir ticaret şebekesi kuramayışlarının göstergesi, Doğu Akdeniz'de varlıklarını sürdürmek için gittikçe artan miktarda gümüş sikke –Milano'da basılan Maria Theresa taleri– sevkiyatına bağımlı olmala-

rıydı.[244] Tam da kuzeyli tüccarların beyhude bir çabayla kendilerine ait ekonomi şebekelerini kurmaya çalıştıkları sırada, Akdeniz'deki ekonomi akışlarının yapısı bu sefer yerel ürünlerin ve malların yararına bir değişim geçirdi. Bu gelişmelerin bir araya gelmesi bölgenin ticari yaşamında yerel tüccarlara daha büyük bir pay düşmesini sağladı. Sözgelimi, 18. yüzyılda Doğu Akdeniz'de ticari işlemlerin çoğu "kazanan Balkan Ortodoks tüccar"ın elindeydi ve Barselona'nın yaşadığı rönesans Katalonya ve Doğu Akdeniz kökenli kendi yerel tüccarları sayesindeydi. Yüce Cumhuriyet'in Doğu Akdeniz'deki sıkıntıları Marsilya ticarethanelerinin güçlük çekmeden doğuya yayılmalarına olanak verdi.[245]

Kardeş kent-devletlerin tüccarlarının devre dışı kalışı 1650'lerde başlamadı. Dümdüz bir gelişim süreci biçiminde de olmadı. Esasen 16. yüzyıl başlarında uç vererek düzensiz bir ilerleme gösterdi. Yerel tüccarlar 18. yüzyıla doğru havzanın ticaret şebekelerinde sağlam bir yer edindi. Değerli mal ticaretinin sarsılmasının akabinde elbette nispeten kolay bir atılımdı bu. Ne var ki, İngiliz ticarethaneleri 19. yüzyılda bölgede boy gösterince, Akdeniz'in ticaret dünyasına sızmada güçlük çektiler ve mecburen yerel tüccarları yanlarında işe aldılar. İşlerini yerel aracılar vasıtasıyla yürüttüler.[246] Marsilya tüccarları ya da *négociant*'ları da Doğu Akdeniz'de komisyoncular aracılığıyla iş gördüler.[247]

Yeni tüccar grupların sayısında artış ilk kez 16. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıktı; baharat ticaretinin geçici göçü sırasında Osmanlı topraklarından gelen tüccarlar Adriyatik'te boy göstererek, Doğu Akdeniz'e yönelik Venedik yayılmasıyla yaşanan uzun süreci tersine çevirdi.[248] Osmanlı tüccarlarının batıya yönelişlerinde Afrika'nın çevresinden dolaşılmasının ardından Akdeniz'deki değerli mal ticaretinin kesilmesi etkili oldu. Baharat ticaretinin durması önceleri geçiciydi; süre olarak 16. yüzyılın ilk otuz ya da kırk yılıyla sınırlıydı.[249] Bu kesinti ne kadar kısa olursa olsun, değerli mal ticaretinin İçdeniz'e dönüşü, daha önce de ileri sürüldüğü gibi, 15. yüzyılın ticaret kalıplarının geri gelişinin işareti değildi. Aksine, baharatın Akdeniz'e ulaşmasını sağlayan kanallar sayıca çoğaldı ve akışlardan

bazıları yol değiştirerek denizden karaya geçti. Ne de olsa, baharat akışındaki yeni düzenlenmeler dünya ekonomisinin göbeğinde ortaya çıkan yapısal değişiklikleri yansıtmaktaydı. Anvers'in yükselişi ve düşüşü belki çabuk oldu; ama Amsterdam onun yerini hızla doldurdu. Felemenk'in ve Kuzey Denizi'nin etkileyici ekonomik varlığı kaçınılmaz olarak ekonomi akışlarını Amsterdam'a doğru yönlendirirken, Baltık bölgesi de yeni elde ettiği zenginlikle daha yüksek miktarda et ve dolayısıyla baharat tüketme gücüne kavuştu.[250] Amsterdam'dan Danzig'e kadar uzanan bölge ilk başta baharat arzı açısından Venedik'e ya da Anvers'e bağımlıydı; ama artan refah düzeyi bu durumu değiştirdi. Felemenk şehirlileri ile Leh ve Macar soylularının sahip olduğu zenginlik Venedikli tüccarların meraklı gözlerinden uzak güzergâhlar arayan tüccarlar için bir kuvvet alanı işlevini gördü. Ancak bu 16. yüzyılın ikinci yarısında çetin bir iş olarak kaldı, çünkü biber ve baharat ticaretlerinin Akdeniz sularından geçmesinin sebebi havzanın Sevilla ve Cenova'dan Kahire'ye kadar uzanan kıyılarının Amerikan gümüşünün karaya çıkış noktaları haline gelmiş olmasıydı.[251] Baharat ticaretinin eski güzergâhına dönüşüne zemin hazırlayan şey Portekiz filoların Hint Okyanusu'ndaki imparatorluklarını korumadaki acizliği ve hatta Venedikli tacirlerin Doğu Akdeniz baharat ticaretindeki paylarını elde tutmadaki inatçılığı ve becerikliliği değil, Amerikan hazinesinin bölgeye girişiydi.

Bununla birlikte, Potosí gümüşünün ve İspanyol *grosso*'sunun Akdeniz'i istila edişi baharat ticaretinin 1550'lerden itibaren yeniden başlamasında ne kadar etkili olursa olsun, Signoria'nın Doğu Akdeniz ticareti üzerindeki denetiminin doruğunda olduğu 15. yüzyıl sonlarının dünyasını yeniden kurmaya yetecek güçte değildi. Temel ürün ve değerli mal ticareti odağının Kuzey Denizi kıyılarına kayışı bir dizi yeni liman kentini öne çıkardı. Cádiz ve Livorno'dan İzmir'e kadar uzanan bu kentler, değerli mal ticaretinden pay kapmanın yanı sıra bölgenin kaynaklarından yararlanmaya çalışan kuzeyli tüccarların İçdeniz'deki ileri karakolları ve merkezleri işlevini gördü.[252] Amsterdam'ın muazzam mal yığma gücüyle öne çıkmasının havzanın her iki ucunda benzer senaryolar yaratması şaşır-

tıcı değildir. İber yarımadası açısından, Venedik, Floransa ve Milano'da 1620'lerde yünlü imalatının ani düşüşü, kısa bir süre İtalyan kent-devletlerine hizmet eden İber yün ihracatının 17. yüzyıl krizi sırasında büyük ölçüde kuzey sanayilerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönlendirilmesini getirdi. Felemenk tüccarları yarımadanın pazarlarına sızmayı başardı ve yerel tüccarlara kendi şartlarına göre yün ihracatını merkezileştirip denetim altına alma şansını vermedi. Böylece İberya'nın birinci kalite yün pazarı 17. ve 18. yüzyılların büyük bölümünde "merkezsiz" kaldı.[253] Ekonomi şebekelerinin kuzeye göre yeniden düzenlenişi Akdeniz'in aleyhine işledi, çünkü yarımadanın Amerika'ya açılan ana kapısı konumundaki Cádiz'den işlerini yürüten tüccarların üçte ikisi kuzeyden –imparatorluğun kuzey bölgelerinden– gelmiş kişiler ve kentin sakinleriydi.[254] Fransa'nın Atlantik kıyıları da Felemenk tüccarlarının gözetimi altındaydı.[255]

Atlantik kıyı şeridinde Amsterdam'ın ve Birleşik Eyaletler'in baskın varlığı Habsburg imparatorluğunu önce Felemenkli, daha sonra Fransız tüccarlara daha bağımlı hale getirirken, Venedik varlığının köklü temele dayandığı Doğu Akdeniz'de farklı bir senaryo ortaya çıktı. Kuzey Denizi ile Akdeniz arasında değişen dengenin harekete geçirdiği bir dizi dönüşüm eski ticaret kalıplarını değiştirdi. 16. yüzyılın sonuna varıldığında, Venedikli tüccarların denetimindeki deniz güzergâhı çok sayıda kanaldan sadece biri haline gelmişti.[256] Bereketli Hilâl'i, Anadolu'yu ve Karadeniz'in kuzey yakasını aşarak Akkerman, Lwów, Kilia ve Brašov, Bursa ve İstanbul yoluyla baharatın batıdaki tüketim ve dağıtım merkezlerine ulaşan kara güzergâhları da artık çok işlekti. Kahire ve İskenderiye haliyle Doğu Akdeniz ticaretinde hâlâ önemli aktarma kavşaklarıydı ve Venedik hâlâ aslan payına sahipti. Ama Hürmüz'ün önemli bir dağıtım merkezi olarak sahneye çıkışı baharat akışında bir saçılma sürecini başlattı: Portekizli tüccarların liman kenti Bender Abbas'ta boşalttığı baharat kargoları daha sonra develerin sırtında taşınarak Suriye çölü üzerinden Halep'e ve oradan da İstanbul'a ulaştırılmaktaydı. Bu uzun yolculuk Osmanlı topraklarında ve ötesinde baharat dağıtımı açısından temel öneme sahipti.[257]

Baharat ticaretinin 16. yüzyılın ikinci yarısında dönüşü eski düzeni geri getirmedi. Ticaretin bir bölümünün Hürmüz yoluyla Halep'e kayışı, daha önce baharatın Venedik gemilerine yüklendiği limanların aleyhine işledi.[258] Halep ve limanı Trablusşam yüzyılın ikinci yarısından 1620'lere kadar konum üstünlüğünü ele geçirerek, Osmanlı deniz limanlarının yanı sıra Venedikli ve başka tüccarların iş hanlarının baharat ve esrarı edindikleri ana pazar alanı işlevini gördü. Venedikli tüccarların 15. yüzyıl boyunca barındığı asıl merkez olan İskenderiye bir daha eski konumuna kavuşamadı. Baharat ticareti 1550'lerden itibaren canlandığında, Kahire İskenderiye ve Şam-Beyrut güzergâhları ticaretin bir bölümünü yeniden kaptı, ama öne çıkan Halep'in ve kara güzergâhlarının gölgesinde kaldı. Daha birçok kent ve kasaba canlanan kara güzergâhlarını denetleme konumu sayesinde baharat ticaretinin zenginliklerinden pay aldı.[259]

Kısacası, kara ticareti Venedik'in kuzey-güney transit ticaretinin zararına işlemeye çoktan başlamıştı. Momentumun kara ticaretinden yana olmasının tek sebebi kuzeyli tüccarların, Amsterdam'ın yeni Hıristiyanlarının ve Baltık tahıl ticaretinin *türedi zenginlerinin*, Macaristan'ın kodamanları ile Bohemya ve Polonya'nın derebeylerinin daha yüksek profil kazanmasının Osmanlı topraklarından geçen kuzeybatıya yönelik güzergâhları canlandırması değildi.[260] Daha da önemlisi, kırsal (Güney) Almanya'da üretim faaliyetlerinin dağılımı, bölge sakinlerinin gelirlerinde harcama oranını yükselterek baharat tüketimini teşvik etti. Bölgede 17. yüzyılın dönümünde baharatın perakende satışı için düzenlenen çok sayıda panayır, Amsterdam'ın yeniden dağıtımın yeni kavşağı olarak öne çıkmasıyla ortadan kalkmadı. Tuna'nın ötesindeki talep sağlam kaldığı ve gittikçe baharatla sınırlı olmaktan çıktığı için, panayırların işleri yolunda gitmeye devam etti.[261] Amsterdam dünya ekonomisinin en önemli takas odası ve antreposu konumuyla, bağlantılı olduğu kara güzergâhlarının canlanmasına muazzam katkıda bulundu. Lyon panayırlarında işlerini yürüten Fransız tüccarlar zamanla Felemenk adına çalışan komisyonculara dönüştü.[262]

Batıya yönelik baharatın ve onunla birlikte esas olarak Osmanlı kentlerinde pazarlanan Hint dokumalarının taşındığı güzergâhları sayısındaki artış, yerel tüccarların iş alanını genişleten tek etken değildi.[263] Akdeniz'i çevreleyen imparatorlukların 1550-1650 döneminde yeni merkezler edinmeleri bu yeni ticari topluluğun ortaya çıkmasına yardımcı oldu. Sonuçta, ekonominin yeniden yapılanma süreci yeni emperyal başkentlerin hızla büyüyen kazançlı pazarlarına mal sağlama görevi verilen bir dizi yeni oyuncuyu sahneye çıkardı. Konstantinopolis'in alındıktan sonra yeniden imar edilmesi ve imparatorluğun ekonomik merkezinin kuzeye doğru bir yönelişe Kahire ve Akdeniz'den İzmir ve Ege'ye kayışıyla birlikte ekonomik *gravitas* [ağırlık] kazanması, bu devasa başkente mal tedariki sorumluluğunu üstlenen yeni bir tüccar topluluğunu doğurdu.[264] Süreç içinde, Doğu Akdeniz ticareti kuzeye taşınırken, Ege'nin iki yakası "büyük olasılıkla imparatorluğun merkezine yakınlaşmasını sağlamak amacıyla" adım adım imparatorluğun ekonomik merkezine dönüştürüldü.[265] Aynı şekilde Habsburg başkentinin Valladolid'den Madrid'e taşınması, daha önce imparatorluğun ticaretini elinde tutanlara zarar veren bir gelişmeyle, yeni kente mal sağlayacak yeni bir tacir topluluğunu ortaya çıkardı.[266] Fransız devletinin 15. ve 16. yüzyılların büyük bölümünde zenginliğine destek vermeye çalıştığı Lyon da Atlantik dalgalarına daha yakın olan Paris'e boyun eğmek zorunda kaldı: Paris bir emperyal başkente uygun düşen "finansal kapitalizm" sayesinde gelişti.[267]

Böylece Amsterdam'ın 17. yüzyıldan itibaren dünya ekonomisinin temposunu belirlemeye başlamasıyla, Akdeniz'in ekonomik coğrafyası bu doğrultuda dönüşüme uğradı. Venedikli ve Floransalı işadamları ekonomik malların ve kredilerin gittikçe kuzeye yönelen akışına ayak uydurmak için, faaliyet alanlarını kuzeye doğru Brenner Geçidi'nin ötesine genişlettiler. Artık Atlantik kıyısındaki ya da Atlantik'e yakın liman kentlerinin gümüş ve baharat ticaretlerinde daha büyük paya sahip olmaları anlaşılır bir durumdu. Akdeniz'de sahil şeridi olan bütün devlet yapıları, Baltık ve Kuzey Denizi merkezli bir dünya ekonomisinin ortaya çıkışına uygun ola-

rak, ekonomik ağırlık merkezlerini kaydırma ve zamanla yeniden düzenleme yoluna gittiler. Osmanlı-İran savaşlarından sonra toz duman yatışınca, 16. yüzyılın ikinci yarısında sahneye çıkan kara güzergâhının hacimli bir ticareti kaldırabileceği ve ayrıca İzmir'in 17. yüzyıldaki yükselişine destek olabileceği görüldü. Son durağı İzmir olan Halep ve Orta Anadolu güzergâhlı kara ticareti 17. ve 18. yüzyıllarda ticari mal akışlarının omurgasını oluşturdu.[268] Bu azımsanmayacak bir öneme sahipti, çünkü 16. yüzyılın sonunda işlerlik kazanan yönelimler sürmekteydi. Sonuçta, can alıcı etken olan kuzeyin üstünlüğü zayıflamadı, sadece daha da güçlendi. Öte yandan, daha önce geçimini bazıları yerel, bazıları (Karadeniz ticareti de dâhil) uzun mesafeli olmak üzere birçok farklı gemicilik işiyle sağlamış olan Dubrovnik bu uğraşları bırakarak Adriyatik'e çekildi.[269] Bunun sebebi Balkanlar'dan alınan post ve yünün kente akışının kesilmesi değil, artık deniz güzergâhlarının yerini almış olan kara güzergâhlarıyla Novi-Bazar'daki büyük merkezden gelmesiydi. Spoleto da aynı şekilde Venedik için bir ileri karakol işlevini gördü, çünkü Balkan yarımadasının içlerine uzanan kara güzergâhlarına erişmede mükemmel konuma sahipti.[270] Venedikli tüccarlar kara ticaretini ele geçirmek için hâkimiyet alanlarını Alpler'in ötesine doğru genişlettiler. Evet, Otuz Yıl Savaşı Güney Almanya'yı savaş alanına çevirdiğinde, Venedik'in kara ticareti zarar gördü, ama ortadan kalkmadı.[271]

İtalyan tüccarlar Leipzig, Nürnberg, Frankfurt, Amsterdam ve Hamburg'daki ticaretin içinde aktif olarak yer aldı, Polonya'nın kentlerine ve panayırlarına (Lublin, Sandomir, Thorun, Poznan, Gnienzo, Gdansk ve Lwów) uğradı. İtalyan malları Kraków gibi işlev aktarma noktaları aracılığıyla Viyana'ya ve özellikle Polonya'ya ulaşmaya devam etti. 17. yüzyıl başlarında büyük Floransa ve Venedik firmalarının uğradıkları olağanüstü zararlara rağmen, "İtalyan" tüccarlar 1620'den sonraki ekonomik darboğazın getirdiği sıkıntıları telafi etme fırsatını Alpler'in kuzeyinde, yani Venedik'ten çıkan güzergâhların yelpaze gibi sardığı bir bölgede buldu.[272] Adriyatik'in doğusunda ve kuzeyinde kalan yerlerde "çoğu kez nefret edilen,

her zaman şüpheyle bakılan, ama vazgeçilmez olan" bu tüccarların gittikçe güç kazanmaları üstünlük konumundan düşüşlerine bir ölçüde rahatlama getirdi.[273] Kaderin bir cilvesiyle, yüzyıllar boyunca sürekli deniz ticaretine hükmetmiş ve ondan yarar görmüş olan Adriyatik'in kraliçesi sonunda iç kesimlere çekilip kara ticaretiyle uğraşmak, böylece Akdeniz'i korsanlığa ve rakip açık deniz tüccarlarına açık bırakmak durumunda kaldı.

Kuzeyli denizci güçlerin esas olarak alımlarını finanse etmek üzere başvurdukları "taşra" (nakliye) işinin yayılmasıyla deniz ticaretinde ortaya çıkan yeni düzenlemelerin Doğu Akdeniz'in ticaret dünyasına özgü yapıları değiştirmesine karşın, kara ticaretindeki gelişmeler uzun 16. yüzyılın köklü liman kentleri için daha can sıkıcı sonuçlar doğurdu. Ragusa'nın 18. yüzyılda bir tacir kent olarak batışı Venedik'in akıbetine benzer bir durumdu, çünkü o da denizde batılı taşımacılarla rekabetten, ama belki daha fazlasıyla karada Balkan tacirlerinin yeni şebekesiyle ve buna bağlı olarak iç kesimlerde 18. yüzyılda ortaya çıkan ticaret panayırlarıyla rekabetten zarar gördü.[274] Habsburgların 1666'da tanıdığı kapitülasyonları izleyen yıllarda Osmanlı topraklarının güney kesimiyle ticaretin genişlemesi Sırp, Ermeni ve Rum toplulukların Buda, Viyana, Pressburg ve Leipzig gibi ticari merkezlere yerleşmesini tetikledi.[275] Kara ticaretinin gelişmesiyle ve yaygın bir ticaret şebekesinin oluşmasıyla etki alanı genişleyen *verlag* sistemi, Osmanlı dünyasının geniş kesimlerinde kırsal imalat olanaklarını daha da ileriye götürdü. Bu durum zaten işleyen bir yönelime güç kazandırdı. Aynı şekilde çeki hayvanlarının sayısındaki artış, hayvancılık sektörünün ihtiyaçlarıyla zaten canlanmış olan hayvan yemlerine dönük talebi kamçıladı.

Besbelli ki Akdeniz ticareti 16. yüzyıldaki canlılığını yitirmişti. Kıyıları arasındaki mal dolaşımını ayakta tutan işbölümü neredeyse önüne geçilmez ve anlaşılır biçimde çözülmüştü. Ağaç ürünlerinin dönüşü haliyle ticari yayılmanın önüne yeni mecralar açtı. Yerel hammadde kaynaklarına dayanan kırsal imalatın yaygın niteliği, Akdeniz kıyılarını birbirine bağlayan ticaretin temposunu ve

hacmini düşürdü. Yeni düzen içinde, Osmanlı topraklarından çıkan mallar kara güzergâhlarını, bu topraklara giren mallar ise daha çok deniz güzergâhlarını izledi.[276] Aslında, en düşük seviyeye indiğinde bile, her yıl Akdeniz üzerinden 50 tona yakın gümüş Asya'nın ticaret dünyasına aktı. Bunun Asya'ya toplam külçe akışı içindeki payı 17. yüzyılda yüzde 50 iken, 18. yüzyılda yüzde 25'e indi.[277]

Ayrıca, Akdeniz'in altın çağının kazançlı ürünlerinin göçünü, daha önce biraz ayrıntılı olarak ele alındığı üzere, ağaç ürünlerinin –üzüm ve zeytin– dönüşü ve sanayi ürünleri ekiminin yayılışı izledi. Bu tarımsal gelişmeler ticaret şebekelerin genişlemesine katkı bakımından imalat alanındaki dönüşümleri tamamladı. Napoli, Suriye ve Tunus'ta zeytinyağı, Provence ve Andalucia'da bağcılık, Patras'ta frenküzümü, Batı Anadolu'da kurutulmuş meyveler, Calabria ve Cebel Lübnan'da ipek, Suriye, Mısır ve Rumeli'de pamuk havzadaki üreticilere daha geniş bir ürün bileşimi sağlamanın yanında, ticarileşme sürecinin derinleşmesine katkıda bulundu. Baharat ticaretinin aksine Yüce Cumhuriyet'in tekelinde olmayan bu pazarlara hizmet etmede, bir dizi tüccar Venedikli tüccarlara katıldı ve hatta bazen onları devre dışı bıraktı. Bunlara Floransalı, İspanyol, Ermeni, Yahudi ve Rum tüccarlar örnek verilebilir. Gerek ticari işleri yürütürken, gerekse hükümdarlara borç verirken tatlı kârlar elde etmede aynı ölçüde mahir olan Cenevizlerin aksine, Yüce Cumhuriyet'in asıl uğraş alanı ticari işlerdi ve genişleyen bu pazarlarda sert rekabetle karşılaştı. Her şeye rağmen, Venedikli tüccarlar 17. ve 18. yüzyılların itibarlı panayırlarında varlık göstermeyi başardılar. Akdeniz ticaretindeki daralmanın yanı sıra dizi yeni rakibin sahneye çıkmasından dolayı deniz ticaretindeki varlıkları baskı altına girerken, çoğunlukla Via Egnatia'nın kuzeyindeki kara güzergâhlarıyla Doğu Akdeniz'den Amsterdam'a kadar uzanan ticaret şebekesinin kavşaklarına ya da bu kavşakların yakınına yerleşerek yeni iş alanları yarattılar.

Kısacası, iki gelişme egemen kent-devletlerin Akdeniz'deki konumlarını korumalarına yardımcı oldu. Birincisi ikiz kentlerin Osmanlı ve Habsburg imparatorluklarının ekonomik ağırlık

merkezlerindeki kayışlara uygun olarak faaliyetlerini değiştirme becerileriydi. İkinci ise ürün üçlüsünün dönüşüyle havzanın toparlanmaya başladığı sırada yeni ekonomik faaliyet alanlarının yaratılması, imalatın yeniden öne çıkması ve sadece Venedikli değil, Cenovalı tüccarların da ticari ilişkilerine yardım eden yerel tüccarların gittikçe daha fazla devreye girmesiydi. Venedik açısından, Akdeniz üzerindeki egemenliği sönerek silik bir hatıraya dönüşürken, kuzeyli güçlerin denetimine giren havzadaki deniz ticareti iki sebepten dolayı gelişemedi. Birincisi, bölge artık değerli mal ticaretinin merkezi olmaktan çıkmıştı. Bu bakımdan kuzeyli güçlerin varlığı yeni bir dinamizm yaratmadı. İkincisi, Osmanlı imparatorluğundan geçen ve yeniden dağıtım kavşakları Venedikli tüccarların hâlâ hüküm sürdüğü Leipzig, Nürnberg ve Frankfurt-am-Main panayırları olan kara ticaretinin yükselişiyle deniz ticareti gölgede kalmıştı. Balkanlar'da 17. ve 18. yüzyıllarda her çapta ve her "millet"ten tüccarların doluştuğu panayırların filizlenmesi bir ilahi takdir değildi.[278] Bu panayırların bölgeyi sarmasının sebebi kurulan şebekelerin Leipzig ve Nürnberg panayırları üzerinden Amsterdam'a kadar uzanan daha geniş bir şebekenin ayrılmaz parçası olmasıydı. Osmanlı pazar alanının büyük ölçüde İzmir ve Balkanlar yoluyla dışa açılması üzerine, Venedikli tüccarların faaliyet odağı buna uygun olarak değişti.[279] 16. yüzyıldaki durumdan farklı olarak, her iki kent-devlet de bu cihan fatihi imparatorluklar üzerinde eski tartışmasız hâkimiyete sahip değildi; ama göbek bağları da henüz kesilmiş değildi. Kent-devletlerin sınırları büyük ölçüde Chioggia savaşından sonra çizilmiş nüfuz alanlarındaki işleri sağlam bir temel sahipti. Fransız devletine borç para verdiği dönemde bile, Cenova dolaylı biçimde de olsa İspanyol imparatorluğunun ticari girişim alanı içinde kaldı. Tıpkı Venedik gibi, o da Atlantik girişiminin ekonomik merkezinin İberya'dan Fransa'ya kayışıyla tam uyum içinde faaliyet alanını değiştirdi. Bu kayışın siyasal düzeydeki somut ifadesi Bourbon yönetiminin 18. yüzyıldaki başarısıydı. Kentin ticareti canlandığında bile, tüccarlarının yöneldiği asıl hedefler Batı Akdeniz'deydi. Öte yandan, Venedik Doğu Akdeniz'in, dolaylı

biçimde de olsa Osmanlı imparatorluğunun dayanaklarından biri olarak kaldı.

Cenevizler Habsburg imparatorluğunun Sevilla ve Cádiz yoluyla taşınan gümüş ve altın kaynaklarından yararlanma stratejisinden asla vazgeçmedi. İspanyol Amerika'sına erzak ve mal sağlama konusu başından itibaren Kastilya'nın makul araçlarla tek başına altından kalkamayacağı ve başkalarının hizmetlerine başvurmak zorunda kaldığı bir girişim oldu. Bu sadece kuzeyde Felemenk'in değil, güneyde de Provence ve Katalonya'nın kıyı bölgelerinin ekonomik faaliyetlerini canlandırdı ve Ceneviz sermayesi için yeni yayılma alanları açtı. 17. yüzyılın sonuna doğru, Cenevizlerin elindeki muazzam sermaye kaynakları hacim olarak küçülmekle birlikte hâlâ Kastilya tahtının hizmetindeydi, yani ona borç olarak verilmekteydi; ama pay bakımından başlıca borçlular arasında Papalık Devletleri, Aziz Marco'nun kenti ve Fransız devleti ilk sıralara çıktı.[280] İspanyol Amerika'sının sömürülmesine başından itibaren dikkate değer düzeye varan Fransız katılımı 18. yüzyılda Bourbon yönetiminin pekişmesiyle hız kazanınca, Fransa hem Papalık Devletleri'ni, hem de Venedik'i geride bırakarak en büyük borçlu konumuna yükseldi. Özellikle bu işi esas itibariyle Fransız devletinin üstlendiği ya da kaptığı 18. yüzyılda, Cenevizlerin verdiği borçlar bu yapısal değişimle uyumlu olarak Fransa'ya aktı. Böylece Atlantik ve Akdeniz'de artan rekabet ne Cenovalı finansörleri, ne de Venedikli tüccarları asıl faaliyet alanlarından çıkarabildi. Hatta her iki imparatorluğun ekonomik merkezlerinin 17. yüzyıldan itibaren birinde Ege kıyılarına ve öbüründe Fransa'ya kaymasıyla birlikte, kent-devletlerin buna ayak uydurarak geçişin pürüzsüz gerçekleşmesini sağladıkları ileri sürülebilir. İmparatorlukların ekonomik ağırlık merkezlerini kaydırma biçimi kent-devletlerin iş görme tarzını belirledi. Esasen, birinci bölümde incelediğimiz ve imparatorluklar ile kent-devletlerin kaderlerini birbirine bağlayan dinamikler yenilenmiş biçimde de olsa işlerliğini sürdürdü.

Önceki sayfalarda ana hatlarıyla ortaya konulduğu üzere, Ceneviz çağında momentum kazanan ve 1650-1850 döneminde hız-

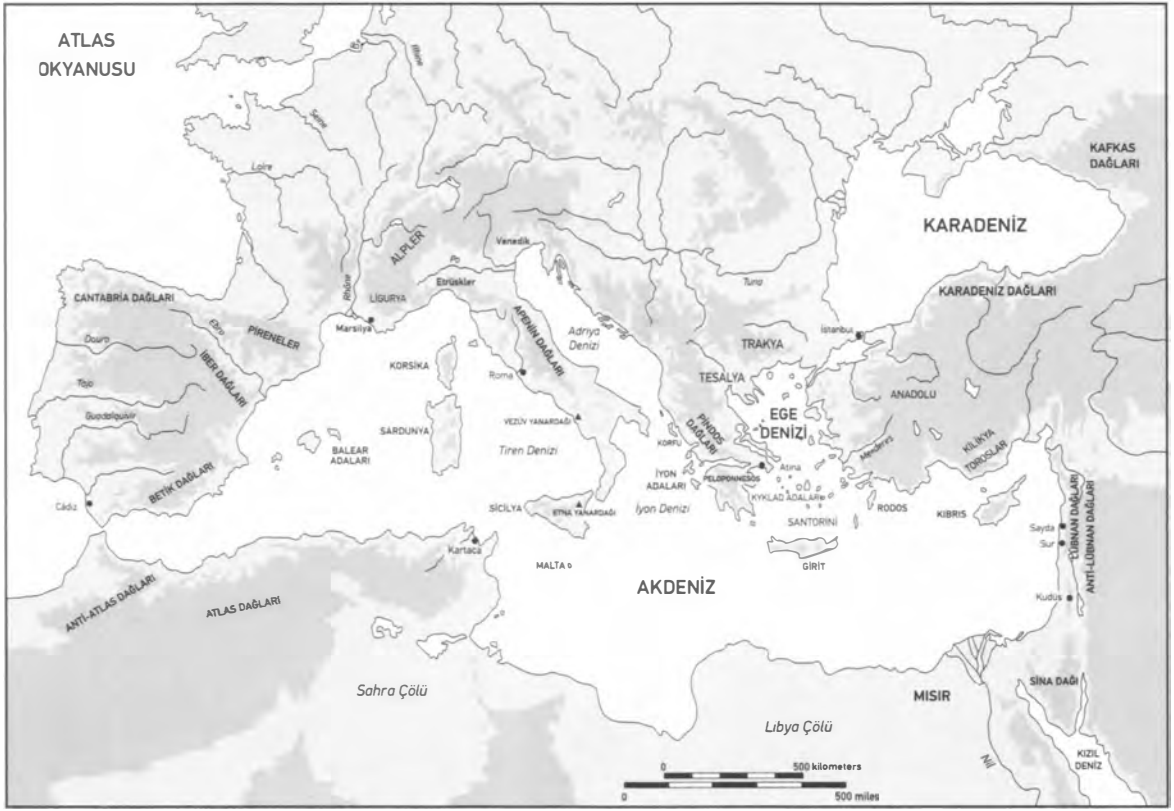
lanan üç süreç değerli mal ticaretinin *Mare Nostrum*'dan ayrılışını telafi eden bir ortam da yarattı. Dördüncü bölümde derinlemesine ele alacağımız bir gelişmeyle, ticari tarımın (tahıl ve şekerkamışı) bölgeden çıkışını her yerde bulunması nedeniyle kazançlı olmayan ağaç ürünlerinin yükselişi izledi; kırsal imalatın yayılması yine her yerde kolayca bulunan keten ve yün gibi sanayi ürünlerine ihtiyaç doğurdu. "Ortodoks" Balkan tüccarlarının öne çıkışının ya da kıyı ticaretinde yerel tüccarların payındaki artışın gösterdiği gibi, sözü konusu iki gelişme elbette yerel tüccarlara daha büyük fırsatlar sundu. İçdeniz'den gelme güçlü ticari işletmelerin yokluğu ve bununla bağlantılı olarak, yerel tüccarların daha geniş çaplı katılımı kent-devletlerin bölgedeki varlığına ağır basacak bir düzeye ulaşamadı. Venedik dukası 18. yüzyılda Osmanlı topraklarında 16. yüzyıldaki kadar değerliydi ve Cenovalı para erbabı ciddi rekabet olmaksızın bölge devletlerinin finansörlüğünü yapmaya devam etti. Her ikisi de zeytinyağı, tahıl, pamuk ve ipek ticaretinde can alıcı rol oynadı.[281] Bu ne kent-devletlerin eski güçlerini korumayı başardıkları, ne de oynadıkları rolün önemle vurgulanması gerektiği anlamına gelir. Ama sert bir darbeyle bölgeden atılmamaları onlara daha düşük ve zayıf bir konuma geçişi rahatça yapma lüksünü verdi. 15. ve 16. yüzyıllarda gerek duydukları ve kazanç sağladıkları emperyal bağlantıdan artık yoksun kalan kent-devletlerin son hamlesi, bir parçası olacakları bir kara devleti yaratmak oldu. Nitekim Braudel İtalya krallığının 1861'de Cenevizler sayesinde kurulduğunu ileri sürer.

Özetle, birinci bölümde ortaya konulan çerçeveyi izleyerek, bu bölümde Akdeniz'in solmasıyla ilgili tezahürlerin izini sürdük. Akdeniz'i kapsayan genel yönelimler Osmanlı topraklarında hükmünü gösterdi: Başka yerlerde olduğu gibi, işlenebilir topraklarda ekimin daralmasına ağaç ürünlerinin ve koyunculuğun yükselişi eşlik etti. Üretimin kırsallaşması imalatın kırsal alanlara yayılmasını sağladı ve sanayi ürünlerinin ekimini canlandırdı. Hayvan yemleri dağıtım sistemini işler durumda tuttuğu ve tahıl kadar havaleli olmayan düşük değerli malların taşınmasını teşvik ettiği için, kara

ticaretinin gelişmesi düşük değerli tahıllara dönük talebi arttırdı. Hayvancılık sektörünün ürünleri (yün, deri ve post) Osmanlı toprakları içinde ve ötesinde daha geniş dolaşım olanağı buldu. Ayrıca bu gelişmeler hayvancılığı, sanayi ürünlerini ve düşük değerli tahılları teşvik ederek tahıl tarımına büyük zarar verdi – aynen Akdeniz dünyasının diğer köşelerinde olduğu gibi.

Ovaların ve tahıl tarımının 17. ve 18. yüzyıllarda ağır kayıplara uğradığını söylemeye gerek yok. Yine de bu durum havzanın tarımsal manzarasının nasıl işlenebilir toprakların zararına yeniden oluştuğunu açıklamaz. Bölgenin ekonomik merkezinin daha yüksek kesimlere taşınmasını gerektirecek kadar büyük ölçekli bir dönüşümle, Akdeniz'in tepelerinde ağaç ürünü plantasyonlar çoğaldıysa ve koyunculuğa uygun yaz otlakları mantar gibi bittiyse, bu yönelişin its kırsal altyapının böyle kapsamlı değişikliklere ayak uydurabilme yeteneğiyle ilişkili olarak açıklanması gerekir. Kitabın ikinci kısmı işte bu konuyu ele alacak.

İKİNCİ KISIM
SITMALI OVALAR VE AĞAÇLIK TEPELER

ATLAS OKYANUSU
Rhône
Seine
Loire
ALPLER
Venedik
Po
Etrüskler
Tuna
KAFKAS DAĞLARI
KARADENİZ
KARADENİZ DAĞLARI
CANTABRİA DAĞLARI
Ebro
PİRENELER
Douro
İBER DAĞLARI
Tejo
Guadalquivir
BETİK DAĞLARI
Cádiz
LİGURYA
Marsilya
KORSİKA
APENİN DAĞLARI
Adriya Denizi
Roma
TRAKYA
İstanbul
TESALYA
ANADOLU
EGE DENİZİ
SARDUNYA
BALEAR ADALARI
VEZÜV YANARDAĞI
Tiren Denizi
KORFU
PİNDOS DAĞLARI
İYON ADALARI
PELOPONNESOS
Atina
Menderes
KİLİKYA TOROSLAR
KYKLAD ADALARI
SİCİLYA
ETNA YANARDAĞI
İyon Denizi
SANTORİNİ
RODOS
KIBRIS
Sayda
Sur
Kudüs
LÜBNAN DAĞLARI
ANTİ-LÜBNAN DAĞLARI
Kartaca
MALTA
GİRİT
AKDENİZ
ANTİ-ATLAS DAĞLARI
ATLAS DAĞLARI
Sahra Çölü
Libya Çölü
MISIR
SİNA DAĞI
KIZIL DENİZ
0
500 kilometers
0
500 miles

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Ovaların Talihinde Tersine Dönüş

İkinci 16. yüzyıl 1560'larda başladı. O sırada, ortaçağın görece kısa ömürlü ısınma dönemi sona ermiş ve Küçük Buz Çağı kısa *beau seizième* kesintisinden sonra birdenbire geri dönmüştü. Küçük Buz Çağı'nın yeniden başlamasının sonuçları yüzyılın sonlarında sıkıntı verecek ölçüde belirginleşti.[1] Toskana dükü 1590'da tahıl bulmak için Danzig'e gitmek zorunda kaldı, çünkü Toskana'nın tahıl ambarı olan Maremma alüvyon ovalarını sel basmıştı. Baltık tahılının Akdeniz'e girişi ertesi yıla damgasını vurdu; İtalyan kent-devletlerinin erzak tedarikinde ve Doğu Akdeniz ticaretinin niteliğinde köklü bir değişimdi bu. Aslında, Toskana grandükleri Cosimo'dan beri sıklıkla Maremma ovalarını basan suları dizginlemeye ve başka tarafa yönlendirmeye çalışmışlardı – besbelli ki pek başarılı olmayan girişimlerle.[2] Floransa'nın tahıl ambarının 1590'da sular altında kalması ne ilk, ne de son örnekti. Arno ırmağının bir dizi taşkını daha önce de bölgede yıkım yaratmıştı: Aziz Giovanni'nin kentini 1547'de ansızın vuran "Tanrı'nın gazabı" taşkını 1557 ve 1589 taşkınları izledi.[3] Dahası, durum sonraki yüzyıllarda daha iyiye gitmedi. Nitekim 16. yüzyılın dönümünden 19. yüzyılın dönümüne kadar, Arno vadisinde yükselen akarsu aktivitesi ırmak ağzında yılda 5,15 milyon metreküplük bir hızla büyük miktarda tortu biriktirdi. Buna karşılık, 20. yüzyılın ikinci yarısında taşınan tortu miktarı büyük ölçüde düştü ve yılda 1,91 milyon metreküpe kadar indi.[4] Başka bir ifadeyle, Küçük Buz Çağı'nı ayırt eden nemlilikte artış, mevsim dışı yağmurlar, taşkınlar, toprak erozyonu ve milleşme daha önce ekilen alanların doğaya bırakılmasına yol açtı ve dolayısıyla ticari tarımdaki daralmayı

pekiştirdi. *Pax Neerlandica*'ya geçişle başlayan bu daralma, üreticilerin alçak arazileri boşaltmak zorunda kalmasının –sonbahar çağında Akdeniz'in manzarasına işaret eden bir gelişmenin– sonucuydu.

Tahmin edilebileceği gibi, art arda gelen taşkınlar Toskana'yla sınırlı değildi. Po vadisindeki "kentler geniş çalılık, bataklık ve çorak alanların yanı sıra ağaçlıklarla ve turbalıkların ayırdığı uzun şeritlerle kesintiye uğramış" durumdaydı.[5] 16. yüzyılda Mantova ve Brescia civarındaki tarlalar sel altında kaldı. Akarsu aktivitesi de İtalyan yarımadasıyla sınırlı değildi. Menderes ırmağının geçtiği Ege vadilerinden İberya'daki Guadalquivir ırmağı kıyılarına kadar, Akdeniz'in çoğu kesimi 16. yüzyılın ikinci yarısında defalarca su baskınlarına uğradı.[6] Aslında, Küçük Buz Çağı'nın temel özelliklerinden biri iklim değişkenliğindeki düzensiz artıştı – sadece yağış miktarı ve seller değil, kuraklık bakımından da.[7] Çoğu kez iklimin gidişatındaki değişim yaz ve sonbahar aylarında sık ve aralıklı taşkınlara yol açtı: Örneğin, İsviçre ve Fransa Alpler'inde Rhône ırmağının aşağı çığırlarından yaz taşkınları ortaya çıkarken, Cévennes ve Durance'ta şiddetli yağmurlar sonbahar sellerine yol açtı. Loire ırmağı Roanne ve Orleans arasındaki bütün vadiyi sular altında bırakacak kadar taştı.[8] 17. yüzyılın bazı Alp topluluklarında "kötü hava"ları duyurmak üzere çan çalmak düzenli ücret ödenmeye değer uzmanca bir meslek haline geldi.[9] Güneydeki Mitice ovasından kuzeydeki Pontino bataklıklarında kadar uzanmak üzere, havzadaki sıradağların eteklerinde yer alan bölgeler aralıklı su baskınlarından en fazla zararı gördü. Çoğu durumda su baskınlarına yol açan ya da şiddetini arttıran şey bölgenin dağ yamaçlarının çıplaklaşmasıydı.

Birinci 16. yüzyılın ormansızlaşma dalgasının sebebi büyük ölçüde arazi ıslahının ve kentleşmenin hızlı temposuydu. Toprağa ve keresteye dönük talebin artması ağaçlık alanların oyulmasına yol açarak, 1450-1550 döneminin görece sıcak yıllarında ormansızlaşmanın ivme kazanmasında can alıcı bir rol oynadı.[10] Akdeniz'in tepeler ve eğimli yüzeyleri, sık ağaçlarla örtülü olduklarında bile toprakların kalkerli yapısından dolayı sızıntıları pek ememedikleri için aşırı suyla doldular. Daha da kötüsü, tarımın ekime elverişsiz

yamaçlara yayılması şiddetli yağmurların yol açtığı çevre sorunlarını ağırlaştırdı.[11] Artan hidrolojik aktivite toprak erozyonunu ve sel yarıntısı oluşumunu hızlandırdı, ırmak mecralarını değiştirdi ve kıyı ovalarının düz oluşu nedeniyle daha alçak kesimlerde taşkın ovalarının ve deltaların oluşmasını kolaylaştırdı. Artan yağış miktarı ve dağların çıplaklaşması havzanın alçak ovalarına büyük zarar verdi, çünkü onları akış suyu hücumlarına ve sık taşkınlara açık hale getirdi. Süreç içinde, daha önce ekim yapılan arazilerden bazılarını İtalyan yarımadasında *calanche* ve İber yarımadasında *malas tierras* olarak anılan çorak alanlara çevirdi ve Anadolu yarımadası ile Doğu Akdeniz'deki çoraklığın kapsamını genişletti.[12]

Gemi yapımcılarının kereste tedarikinde karşılaştıkları güçlüklere bakılırsa, havzanın belli kesimlerinde ormansızlaşmanın boyutları 16. yüzyılın ikinci yarısında açık seçik hale geldi.[13] Ağaçlık alanların yok olmasından kaynaklanan "ahşap kıtlığı" yeni kereste kaynakları peşindeki donanmaları ve gemi yapımcıları Akdeniz'den çok uzak yerleri dolaşmaya yöneltti. Sözgelimi, Venedikli gemi yapımcıları, kentin donanma ve ticaret filolarının büyüklüğünden dolayı, Veneto ve Adriyatik'teki kaynakların tükenmesinden sonra yeni meşelik alan arayışında haliyle başı çekti.[14] İspanyol gemi yapımı sektörü de 16. yüzyılın ikinci yarısında artık sadece Kastilya ormanlarına bel bağlayamaz duruma geldi; bunun yerine yarımadasının kuzey kesimindeki orman kaynaklarını işlemeye koyuldu. İmparatorluğun Cantabria ve Bask bölgelerindeki kereste kaynaklarını korumak üzere II. Felipe'nin çıkardığı kraliyet kararnamelerinin çokluğu bunun göstergesiydi.[15] Mesta'nın kuruluşunu izleyen dört yüzyıl içinde Meseta'nın kuzey kesiminin ve Extramadura'nın büyük ölçüde ormanlardan "temizlenmiş" olması nedeniyle böyle bir durum pek şaşırtıcı değildi.[16] Daha sonraları Amerika'nın yemyeşil ormanlarına ulaşılması krallığın kereste stoklarını ikmal etmeyi kolaylaştırdı ve bu yeni kaynaklar Atlantik'e çıkan gemilerin yapımında kullanıldı. Havana ve Cartagena'da gemi yapımının başlaması Akdeniz'i vuran ahşap kıtlığının yarattığı baskıyı daha da hafifletti. Doğu Akdeniz'de Osmanlı donanması, Antalya

(Adalia) Körfezi'nden ithal edilen keresteyi kullanan Memlûk filolarının aksine, genelde Akdeniz'den çok Karadeniz ve Marmara ormanlarına dayandı. Ne Evliyâ Çelebi, ne de Kâtip Çelebi 17. yüzyıl ortalarında kereste ticaretinden söz eder. Osmanlı donanması Kızıldeniz ve Basra Körfezi seferlerine katılan gemilerin yapımı için Orta Anadolu'daki Karaman ormanlarını kullandı.[17]

Özetle, ormansızlaşma tehlikesi İçdeniz'e 16. yüzyıl sonlarında büyük korku saldı ve tek sebebi de gemi yapımı sektörünün ihtiyaçları değildi. Aksine, meşe kereste kıtlığının bütün havzada genel bir soruna dönüşmesi çeşitli sebeplerin bir sonucuydu. Örneğin, Batı Akdeniz'in Kuzey Afrika kıyılarında ağaçlık alanların yok olmasına yol açan şey büyük miktarda yakıt tüketen şeker sanayisinin gelişmesiydi. Bunun beraberinde getirdiği kereste azlığı şekerkamışı ekimini orman kaynaklarının bol olduğu ve kimi zaman insanların bulunmadığı yeni ve ücra üretim alanlarını kaydırmayı kısmen hızlandırdı.[18] Daha da önemlisi, 1450-1560 arasında nüfus artışının baş döndürücü temposu, arazi ıslahının ivmeli hızı ve bunlara eşlik eden paralel bir gelişmeyle kent-devletlerin sanayileşmesi zamanla havzanın manzarasına ağır bir ekolojik bedel ödetti. Akdeniz kıyılarında oturan insan sayısının hızlı artması nedeniyle, İberya ve Puglia'da olduğu gibi, hayvan otlatmanın yayılması ya da Anadolu ve Balkanlar'da olduğu gibi, çoban toplulukların yerleşik yaşama geçmesi sonucunda havzanın çevre kaynaklarına dönük baskıların yoğunlaşması beklenmesi gereken bir durumdu. Batı Akdeniz'de İberya'nın ekonomik yaşamında hayvancılığın ağırlık kazanması, bizzat o dönemde yaşayanların kabul ettiği gibi, yarımadanın ağaç örtüsü için son derece zararlı bir dinamiği harekete geçirdi. Otlakların genişlemesini hızlandırmak için çobanlarca tutuşturulan yıkıcı çalı yangınları, özellikle Mesta (Napoli krallığında Dogana) yönetiminde obur otçul hayvanlardan oluşan göçmen sürülerin olağanüstü büyüyüşü hesaba katılınca, çoğu kez orman örtüsünün seyrelmesine yol açtı ve Cortez'i 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren ağaç örtüsü erozyonunu tersine çevirmek üzere defalarca tedbirler almaya zorladı.[19]

Doğu Akdeniz'de göçebe toplulukların tedrici iskânı kimi zaman ağaçlık alanların zararına yeni alanları ekime açtı. Çoğu durumda hayvan otlatma ortadan kalkmadı ve yeni yerleşik toplulukların tarımsal uğraşlarını takviye edici bir unsur olarak sürdü. Bu tarımsal-pastoral geçim tarzı Osmanlı imparatorluğunun belli kesimlerinde –özellikle Anadolu ve Trakya'nın Ege kıyıları ile Balkanlar'ın doğu kesiminde– diğer yerlere oranla daha belirgindi.[20] Sözgelimi, Venedik ve Cenova (daha sonra Felemenk) deniz imparatorluklarının kilit ticari kavşaklarının –yani Foça, Çeşme, İzmir ve Aya Solug (Ephesos)– yer aldığı ve Denizli-Aydın-Manisa bölgesi (antik Lidya ve Karya) için birer mahreç işlevini gördüğü Doğu Ege'de, daha önce çobanlıkla uğraşan toplulukların yerleşik yaşama geçişi çabuk gerçekleşti.[21] İskânın hızı ormansızlaşma ve toprak erozyonu yönündeki ikili sürece yol açtı. Bu bölgede orman kaynaklarının tükenmesinin sebebi gemi yapımı faaliyetinin yoğunluğu değildi. Daha önce belirtildiği gibi, Bâbıâli donanma filolarının inşasında Balkanlar'dan ve Karadeniz kıyılarından gelen keresteyi kullanmaktaydı.[22] 17. yüzyılda kadırgaların yerine kalyonların geçirilmesinin yarattığı talep donanmanın Karadeniz sıradağlarının kerestesine bağımlılığını derinleştirdi.[23] Ormansızlaşma daha çok Batı Anadolu'da 1450'lerden itibaren, yani Timur'un amansız ilerleyişiyle ortaya çıkan kargaşanın durulmasının ve yerel beyliklerin canlanışının tekrar Osmanlı hanedanına bağlanmalarıyla son bulmasının ardından yürütülen arazi ıslahının hızlı temposu yüzündendi. Ege kıyılarında arazi ıslahı ve iskân çalışmaları çoğunlukla bölgenin yeşil örtülü alanlarından geçen iki büyük ırmak Gediz ve Menderes'in kenarlarında yoğunlaştı. Bölgenin verimli vadilerinin ve bereketli ırmak havzalarının arasında kalan bu ırmaklar doğal olarak kırsal yerleşmelerin ekolojik omurgasını oluşturmaktaydı.

İki yüzyıldan fazla süren uzun bir iskân döneminden sonra, bölge 1570'lere doğru ekolojik tükenişin belirtilerini göstermeye başladı.[24] Sözgelimi, Manisa sancağında işlenebilir topraklardaki büyüme fena halde nüfus artışının gerisinde kaldı. 1531-1575 arasında ekilen alanlar yüzde 9 gibi sınırlı bir oranda genişlerken,

nüfus yüzde 39 oranında arttı. Benzer bir durumun görüldüğü Hamid sancağında, 1522-1568 arasındaki yüzde 81'lik demografik büyüme işlenebilir toprakların yüzde 22 gibi mütevazı bir düzeyde kalan genişlemesini bir hayli geçti.[25] Lâzıkiyye/Denizli'de tam ya da yarım çiftlik sahipleri önemli ölçüde azaldı.[26] Çalışacak ve doyurulacak insan sayısının arazi ıslahının hızıyla orantısız bir hızla artması yüzünden, ürün ekilecek tarla açmak üzere ağaç kesiminin hızlanması ormanların çıplaklaşmasına ve dolayısıyla sık taşkınlara yol açtı. Yükselen akarsu aktivitesi vergi tahsilatında kargaşa yarattı, çünkü büyük taşkınlar üreticileri periyodik olarak tarlalarını su baskınına uğrayan ırmak kıyılarının ötesine taşımaya yöneltti ve böylece "mültezimler idari sınırları sürekli yeniden çizmek zorunda kaldı."[27] Taşkın ovaların sulak yapısından dolayı, bölgeye sonradan göç edenlerin sıtmalı alçak kesimler yerine yamaçları ve "meşelik alan"lara daha yakın kesimleri mesken tutmada ısrar etmeleri anlaşılır bir durumdu.[28] Anlaşıldığı kadarıyla akarsu çevreleri ve ırmak ovaları pastoral topluluklar için yerleşme açısından makbul alanlar değildi; zira ırmakların "uzun yaz kuraklıklarında kuruması ve yağmur mevsiminde çoğu kez taşması mümkündü."[29] Bu arada yeni doğal ortamın sulak yapısının olumlu yanlardan da yoksun olmadığını belirtmek gerekir. Manisa ve Aydın'da sucul ürünlerin ve özellikle pirincin ekildiği alanlar öylesine genişledi ki, pirincin nereye ve ne zaman ekilirse ekilsin yüksek verim alacağı söylenir hale geldi.[30] Gerek çeltiği soymada kullanılan su değirmenlerinin, gerekse ağır ve sulak alanların doğal iş hayvanı mandaların sayısı arttı. Bu mandaların çoğu büyük olasılıkla Siroz'dan getirtilmekte ve bir kısmı da bölgede üremeyle sağlanmaktaydı.[31]

Fakat bu asıl konunun belki de pek önemli olmayan bir unsurundan ibaretti. Daha da önemli unsur, Menderes ve Gediz ırmaklarının kıyılarında yerleşik ve pastoral faaliyetlerini sürekli genişleten göçebe toplulukların sayısındaki hızlı artıştı.[32] Sözgelimi, Aya Solug'da Azize Hatun vakfına ait iki bağ daha 1583'ten önce yaz otlağına çevrilmişti.[33] Haliyle yeni göçmenlerin ağaç keserek tarla açma girişimlerinin yoğunlaşması, göçebe ve gezgin toplulukların

coğrafi hareketliliğindeki gerilemeye bağlı olarak hayvan otlatma alanının daralmasına yol açtı. Oldukça büyük nüfuslu bu pastoral toplulukların iskânı ve bunun sonucunda sürülerinin otlama ihtiyacındaki artış daha az sayıda sürüyü beslemek üzere ayrılmış alanın taşıma kapasitesini kaçınılmaz olarak azalttı. Ağaç ve ot örtüsü seyreldikçe, erozyon ve alüvyonlaşma hızı arttı. Böylece Ege Denizi'ne açılan ırmak deltalarında bataklıklar oluştu. Bunu çok geçmeden sıtma ve humma vakalarındaki artış izledi. Ephesos/Aya Solug kasabası Menderes ırmağı vadisindeki gelişmelerin sonuçlarından etkilendi, çünkü ırmağın kabararak büyük bir halice dönüştüğü yerde kuruluydu.[34] Zamanla millerin çökmesi ve sıtmanın kaçınılmaz olarak arzı endam etmesi, kuzeyli tüccarların bölgeye girişiyle birlikte Ege'nin yavaş ama sağlam bir ilerleyişle yeni bir ticari kuşak olarak öne çıktığı dönemde kasabanın nüfusunu düşürdü.[35] Tam da Ephesos'un sıkıntılı bir duruma düştüğü sıralarda, akarsu ve ırmak afetlerine uğramayan Karaburun ve İzmir, liman kentleri olarak gelişmeye başladı. Ceneviz antreposu Sakız'ın 1566'da Osmanlıların eline geçmesi, Küçük Asya'nın Ege kıyılarındaki ticari canlılığa ilave bir ateşleme sağladı. Ancak İzmir ve civarı ekonomik olgunlaşma yolunda ilerlerken, süregelen alüvyonlaşma ile sıtma belasının musallat olduğu ve nüfusu azalmaya yüz tutan yakındaki Aya Solug kasabası, humma dolu havası yüzünden ticari işlevlerinin yok oluşuna çaresizce seyirci kaldı.[36]

Daha önce kasabanın yerine getirdiği ticari işlevleri taşımak amacıyla Aya Solug'a yakın anakaradaki bir yere bir han inşa edilmesi ve haftalık bir pazar kurulması bu faaliyetleri yeni seçilmiş yere aktarmada ilk başta başarısızlığa uğradı. Yeni bir ticari kasabanın temel altyapı kolaylıkları ancak I. Ahmed döneminin sadrazamı ve daha sonraki Halep valisi Öküz Mehmed Paşa'ya 1614-1616 arasında buraya ilişkin mülkiyet haklarının verilmesiyle yerli yerine oturtuldu: Kasaba surlarının içinde yüksek fiyatlı ithal mallar ve dokumaları da satan dükkânların, bir kahvehanenin ve bir fırının bulunduğu bir han kuruldu. Daha sonra eskiden Aya Solug'da yer alan liman idaresi ve kışla da yeni yere taşındı. Bunu çok büyük

olasılıkla eski kasabanın hâlâ kalan sakinlerinin bir bölümünün ve belki de çoğunun taşınması izledi. Yeni yerleşmenin üç bin kişilik nüfusa ulaştığı 1667'de terk edilmiş Aya Solug'da vergi ödeyen on altı hane vardı sadece.[37] Yeni kurulmuş birçok yerleşmenin başına sıklıkla geldiği gibi, bu yeni kasabanın da rüşeym halindeyken takılmış bir sürü ismi vardı. Kasabaya uğrayan tüccarlar onu durumuna uygun düşen Scala Nova, Neapolis ya da Echelle Neufue adlarıyla anmaktaydı. Yeni yerleşmenin resmî ismi Aniya kazasıydı ve kökeni Bizans döneminden kalma hisar ve liman Anaia'ya dayanmaktaydı. Ancak kasaba sakinlerinin ilk iki ismc oranla cn azından burada işlenen konu açısından daha anlamlı sayılacak bir yakıştırmayla yaygın olarak kullandığı isim Kuşadası'ydı. Bir tesadüf eseri "sivrisinek adası" diye anılmaması yerindeydi, çünkü yeni kasaba adına yaraşır biçimde yüksek ve ağaçlıklı dağların oluşturduğu bir şeritle sıtmaya karşı sıkıca korunmaktaydı ve basbayağı sağlıklı, zinde bir iklimi vardı. Kasabanın denize doğru çıkıntı oluşturan bir burunda kurulması limanını milleşmenin tehlikelerinden korumaya yönelikti. Öte yandan, artık doğaya terk edilen eski kasaba haliyle böyle ortamların şartlarına yenik düşerek geyiklerle, yabandomuzlarıyla ve çakallarla doldu.[38]

Toprağın çiftliklerden kopup Akdeniz'e taşınması ve ırmakların kadim düzlüklerden geçerken açtığı yeni mecraların çevresinde çamur birikiminin oluşması elbette yeni bir gelişme değildi. Gezegenin ekolojik nabzı her zaman olduğu gibi geçmişte de kendisini şu ya da bu biçimde hissettirirdi. Aslında, sıtmanın İçdeniz ovalarını sarması tarihsel olarak oturmuş bir döngünün, belki de bir düzenin ayrılmaz parçasıydı.[39] Sıtma çoğunlukla yoğun arazi ıslahının ya da ormansızlaşmanın ya da her ikisinin yaşandığı dönemlerin akabinde Akdeniz'in en azından bazı kesimlerinde belirli bir düzenlilikle ortaya çıkardı. İçdeniz'in kıyılarında hayatın öylesine ayrılmaz bir parçasıydı ki, havzanın sakinleri sıtmaya kaynaklık eden bataklık ortama her bakımdan aşinaydı ve ondan tam anlamıyla yararlanmayı bilirdi: Bataklıklar, sazlıklar ve sulak alanlar bölge sakinlerine yeni ve ek geçim kaynakları sağlardı. Yani, durgun sulu göletlerin

ya da sulak alanların oluşması ovaları her zaman kullanılmaz durumda bir "marjinal" ortama çevirmedi. Ebro vadisinde görüldüğü gibi, böyle yerler sözgelimi mevsimlik otlak olarak ya da tuz yapımı için kullanıldı.[40] Sonraki bölümde ele alacağımız üzere, öngörülemez bir düzenlilikle de olsa bu tür bir manzaranın tekrar ortaya çıkışı söz konusu ovaları sırf ekim için kullanmaktan farklı yararlanma yollarını sundu.

Küçük Buz Çağı'nın ürkütücü hükmü ve gücü göz önünde tutulursa, Anadolu'nun Ege kıyılarındaki alüvyonlaşma ve mil birikimi kesinlikle tekil bir olay değildi. Tortulaşma süreci 16. yüzyılın ikinci yarısında ekolojik durumun kırılganlığını sadece –ve hatta esas olarak– Akdeniz'in dış kuşaklarında değil, orta kuşağında, yani İtalyan yarımadasının kuzey bölgelerinde de aynı ölçüde açığa çıkardı. Örneğin, Veneto'nun ücra bir adası olan Torcello 16. yüzyılın dönümünde benzer bir illete yakalandı, çünkü Brenta'nın sularıyla kuzey lagününün gittikçe milleşmesinin mağduru oldu. Yüzyılın ikinci yarısına doğru, taşkın ve erozyonun yaygın hale gelmesiyle, hidrolojik konuları çok iyi bilen Venedikli yetkililerin "programlı ihmali" sonucunda Constanziaca ve Ammiana bataklığa dönüşürken, Torcello ve Mazzorbo silik bir varlığa mahkûm oldu.[41] Orta İtalya'nın kuzey kesimindeki Valpolicella'da başlayan erozyon hesaba katılması gereken bir kuvvete dönüşerek, kırsal üreticilerin ekilecek ürün seçiminde karar alma süreçlerine yön veren başlıca etkenlerden biri haline geldi.[42] İber yarımadası ve Languedoc da taşkın tehlikesinin dışında kalmadı. Akdeniz İberya'sının güneydoğu kıyılarında tekrarlanan taşkınlar 1580-1630 dönemine damgasını vurdu; öyle ki 1617 "tufan yılı" olarak nam saldı. Aşağı Rhône 16. yüzyılın ikinci yarısında sıklıkla periyodik su baskınlarına uğradı ve seller 1590'larda en yüksek noktaya vardı. Nitekim Rhône havzasında erozyonun önceki ve sonraki yüzyıllara göre çok daha yüksek 1587-1711 arasında Bras de Fer'in ağzında sahil şeridi yılda 50 metre ilerledi. Castello d'Empuries örneği benzer bir durumu yansıtır: 18. yüzyıl başlarında Muga'nın ağzında yer alan bu kasaba şimdi 3 kilometre içeridedir ve denizden taşkın ovaları, sulak alan-

lar ve lagünlerle ayrılmış durumdadır.[43] Bu bakımdan söz konusu dönemde tek başına bataklık lagünlerinin Akdeniz kıyıları boyunca belki de 6.500 kilometrekareye varan bir alanı kaplaması şaşırtıcı değildi.[44]

1550'lerden sonra ikili ormansızlaşma ve erozyon süreçleri her geçen yıl hatırı sayılır bir hız kazandı. Küçük Buz Çağı'nın 1300'lerden 1450'lera kadar süren ilk evresini sadece kıtlıklar belirlemedi. Köyleri terk etme ve göçler (*völkerwanderungen*) Akdeniz kırsal kesiminde sosyal yaşamın ayrılmaz parçası haline gelmişti.[45] Doğu Akdeniz'de Moğol imparatorluğunun batıya doğru yayılması nedeniyle, Batı Akdeniz'de ise 1350-1450 döneminde Yüz Yıl Savaşı nedeniyle bu olgunun ayırıcı özelliği savaş ortamı ve büyük çaplı hareketlilikti. Oldukça ironik bir gelişmeyle, her iki durumda da ekimden çekilme bir nadasa bırakma sonucunu doğurdu.[46] Bu da havzanın alçak kesimlerinde binyılın dönümünden beri ekonomik büyümenin hızlı ve sürekli temposunun yol açtığı illetlerden kurtulmayı sağladı.[47] Bu yaygın savaş döneminde geniş arazi parçaları mecburen nadasa bırakılırken, alçak kesimlerden kaçanlara barınak olan tepeler ve dağlar için aynı şey söylenemez. Bununla birlikte, uzun mesafeli yaylacılığın rüşeym hali ancak 12. yüzyılda veya dolaylarında ortaya çıktı; havzadaki yamaçların ve dağların o sırada "ovalarda görülen gerçekliklerin daha zayıf bir versiyonundan ibaret" haliyle bir araya gelince, daha sonraları hayvancılığın yayılmasının havzadaki ağaçlık kaynakları maruz bıraktığı türden bir yıkıma yol açmadı.[48]

Ortaçağ İklim Optimumu sırasında, arazi ıslahı ve ormansızlaşma süreçleri hışımla geri döndü ve bu ekolojik dönüşün tam sonuçları Küçük Buz Çağı'nın 1550'lerde başlamasıyla belirginleşti.[49] Şiddetindeki değişiklikler bir yana bırakılırsa, kuraklıkların yanı sıra daha yağışlı ve nemli koşulların araya serpiştiği bu iklim değişkenliği evresi uzun süreli bir tersine dönüş olmaksızın 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürdü.[50] Akdeniz'in dağlık alanlarının eteğindeki ovalar önemli bir nüfus kaybına uğradı, çünkü kıyıdaki ve içerideki alçak araziler bataklık ve dolayısıyla sıtmalı bir hale büründü. Deni-

ze yakınlıktan dolayı su tablasının yüzeye yakın olduğu ve genelde "yerçekimiyle ya da doğal akışla yeterli akaçlamaya elverecek çok az eğimin" bulunduğu Akdeniz kıyılarında bu süreç daha açıktı.[51] Ama alçak ovaların karşı karşıya kaldığı durum hiç de yalnız kıyı ovalarına mahsus bir özellik değildi. Kapadokya, Tesalya ve Lombardiya ovalarının durumunda görüldüğü gibi, farklı koşullar altında olsa bile, iç kesimdeki ovalar da aynı etkenler dizine maruz kaldı.[52]

Havza Küçük Buz Çağı'yla bağlantılı olguların ilk aksiliklerine en azından bir süre, en geç 17. yüzyıl ortalarına kadar dayandı. Daha sonra özellikle Osmanlı buğday ihracatının cılız olsa bile hâlâ kalmış birkaç emaresi 1650'lerde az çok ortadan kalktığında, alçak kesimleri terk etme süreci ara vermeksizin ilerledi.[53] Şeker üretimin 1650'lerde Atlantik'te sıkıca kök salmasından sonra Doğu ürünlerinin Akdeniz'den göçünün tamamlanmasıyla ve Baltık tahıl ticaretinin dünya ekonomisi akışlarında kilit konumu üstlenmesiyle birlikte, 15. ve 16. yüzyılların ticari ortamı önemli patlaklar verdi. Tufanlarla dolu 16. yüzyıl sonlarının ardından gelen 17. yüzyıl krizi hayvancılığı ve tarımsal ürünleri çeşitlendirmeyi teşvik etti: 1620/1650-1730/1750 döneminde ticaret koşulları ekmeklik tahıllara karşı sanayi ürünlerinin ve düşük değerli tahılların lehine döndü. Ne hayvancılığın yayılması, ne de yeni ürünlerin devreye girmesi özellikle ovaların ekonomik geçimine yaradı. Aksine, düşük değerli ürünlerin ve hayvancılığın canlanışı damgasını havzanın daha yüksek kesimlerine vurdu. Uğursuz ikili bataklık ortamın ve sıtmanın ekili alanlar zararına amansız ilerleyişinin çapı ve kalıcılığı nedeniyle, işlenebilir toprakları bırakma süreci birdenbire durmadı. Gidişat bundan uzaktı. Alçak kesimlerin kaderinde bir tersine dönüşün ipuçları ancak 17. yüzyıl darboğazı sonunda ortaya çıktı ve kararsız olsa bile toparlanmanın başladığı belirginleşti. Sıtmalı alçak araziler ancak 18. yüzyıl sonlarında ve çoğunlukla 19. yüzyılın ikinci yarısında durgun su göletlerinin kurutulması sayesinde ekime açıldı.[54]

Dolayısıyla o zamana kadar Anadolu yarımadasının Akdeniz kıyı ovaları "boş" kaldı ve göçebe topluluklarca yaylacılığın kış

döngüsünde kullanıldı.[55] İçdeniz'in diğer köşelerinde durum pek farklı değildi. Gezginlerin anlatımlarına göre Fuggia'nın Tavoliere ovası ve Valencia'nın bazı kesimleri benzer durumdaydı; aynı şekilde Provence'ta bağların 18. yüzyılda alçak arazilere doğru ilerleyişi ovalardaki yerleşim alanlarını seyrek oluşundandı. Siena'nın Maremma yöresinde işlenebilir topraklar 17. yüzyılda yüzde 33 oranında küçüldü.[56] İber yarımadasında da nüfus seyrekti; 1712–17'de nüfus yoğunluğu kilometrekare başına 15 kişiydi. Bu oran ancak 19. yüzyılda yükselişe geçti ve 1833'te Akdeniz'in daha sık yerleşimli bölgelerine kıyasla hâlâ düşük sayılabilecek yüzde 24'e ulaştı.[57] Biraz daha yüksek kesimlerdeki yerlerin ya da millcşmc vc tortulaşmanın yakın bir tehlike oluşturmadığı alçak havzalar gibi yerlerin gördüğü rağbet 17. ve 18. yüzyıllarda doruğa çıktı.[58] Gezginlerin anlatımlarına bakılırsa, 1450-1650 arasındaki yayılma döneminde ticari ekime beşiklik etmiş olan ya da işlenebilir toprakları barındıran kıyı ovaları sonraki iki yüzyılda büyük ölçüde terk edildi: Nüfusu seyrelen alanlar "açık yaralar gibi" deşilmeye yüz tuttu.[59] Daha önce kent-devletlerin tüccarlarınca yürütülen işler açısından hayati önem taşımış Küçük Ermenistan'ın yanı sıra görece uzun ömürlü ve ekonomik bakımdan sağlam Dulkadıroğulları beyliğine beşiklik eden Kilikya'nın alçak kesimleri 19. yüzyıl başlarına kadar otlaklara dönüşmüş ya da yeniden yaban kıra dönmüş halde kaldı.[60] Evliyâ Çelebi bölgedeki nüfus seyrekliğini humma ve sıtmanın varlığına bağlar; bu sağlıksız diyar üzerinde uçan serçelerin bile sıtmaya bağışıklık kazanacak zamanı ve fırsatı bulamadığını ve bu yüzden telef olduğunu ileri sürer. Ege'de 18. yüzyılın dönümünde Manisa ovasının sadece ufak bir bölümü ekilip biçilmekteydi.[61] İmparatorluğun ticaret merkezinin 17. ve 18. yüzyıllarda Ege kıyılarına kayması nedeniyle, Doğu Akdeniz kıyıları seyrek nüfusluydu. Napolyon'un ordusu Akkâ'yı kuşattığında, boğuşmak zorunda kaldığı başlıca düşmanlar sıtmanın istila ettiği bataklıklar ve kıyıdaki korkulu *via maris*'ti. Anadolu'nun güney kıyıları, özellikle de İskenderun Körfezi bir istisna değildi. Antakya ovası çevresindeki yaylaların tütün ekiminin yayılması sayesinde gelişmeye başlama-

sı üzerine pirinç ekimine bırakıldı.[62] 19. yüzyılın dönümünde *Mare Internum* [içdeniz] 17. yüzyılın dönümündeki halinden keskin farklılık gösteren bir manzaraya sahipti: Havzanın ürkütücü kıyı ovaları artık bölgenin ekonomik can damarını oluşturan çevredeki tepelerin ve dağ yamaçlarının sıkı gözetimi altındaydı. Sonuçta, önceki bölümlerde ele alındığı üzere, 17. yüzyıldan itibaren Akdeniz tarımının altın standardı haline gelen *cultura promiscua*'yı [karma ekim yöntemi], alçak kesimlerinden ve tepelerinden yaylalarına kadar havzanın dağlık arazinin bütün bayırlarının eşzamanlı olarak değerlendirilmesi mümkün kıldı.[63] Akdeniz'in çoğu bölgesini ve yükseltisini etkileyen kapsamlı bir değişimdi bu.

Dolayısıyla, 1560'lardan itibaren uç vermeye başlayan ekolojik değişim daha önce ekilen alanların doğaya dönüşünü hızlandırdı ve *pax Neerlandica*'yla birlikte hız kazanan ekonomik değişimin etkisini açık seçik biçimde büyüttü. *Çünkü* Amsterdam'ın merkezî konumu ve Baltık tahılına bağımlılığı Akdeniz'in ekmeklik tahıl alanları üzerindeki ticari baskıları kaldırdı. Genelde bahçeciliğin, ağaç ürünlerinin ve (pirinç gibi) sucul ürünlerin yanı sıra sulamaya bağımlı olan (pamuk gibi) ürünlerin öneminin artmasına yol açan bu geri çekilmenin sonuçları tek bir etkene değil, bazıları öbürlerinden daha uzun ömürlü olan çeşitli etkenlere bağlıydı.[64] Bu bölümün birinci kesimi, *pax Neerlandica* ve *pax Britannica*'nın parantez içine aldığı ara hegemonya döngüsü aracılığıyla, en uzun sürelisinden (Küçük Buz Çağı) en kısa sürelisine (17. yüzyıl krizi) kadar bu geçici durumların ana hatlarını ortaya koyacak. Bu üçlü sürecin birbirini tamamlayıcı ve kendini pekiştirici şekilde birlikte işlemesi nedeniyle, Akdeniz'in manzarasındaki dönüşüm de aynı ölçüde uzun ömürlü oldu ve İçdeniz'in topraklarını kullanma tarzında yavaş ama köklü değişiklikleri gerekli kıldı. Buna bağlı olarak ikinci kesim alçak arazilerin boşalmasının ardından buralardaki yerleşmelerin sıtma ya da milleşme açısından bir tehlike taşımayan daha yüksek kesimlere tırmanışının izlerini sürecek. Sıtmanın etkisi alçak arazilerde geçici ekimle bir ölçüde azaldı, çünkü yamaçlardaki köylerin sakinleri aşağıya inerek alçak arazileri ektikten sonra he-

men ayrılıp yeni ortamlarına çekilme yolunu tuttular. Bu da geçici temelde ekilip biçilen arazilere sahip çıkma konusundaki ihtilafları sayıca arttırdı. Küçük Buz Çağı'nın azgınlığı yatışmaya başlayınca, yeni oluşan *pax Britannica*'nın gerekleri tarımda yeni bir ticarileşme evresini harekete geçirdi ve havzaya yeni bir soluk verdi. Dolayısıyla üçüncü kesim konjonktürdeki değişimin kırsal yerleşmelerin alçak arazilere tedrici bir inişini nasıl gerektirdiğini anlatacak. Ortaya çıkan sonuç yine pamuk ekerek havzanın tarımsal temelini genişletmeye ya da bu arazileri ekmeklik tarlalara dönüştürmeye yönelik bir girişimdi. Böylece bölge tam bir döngüye varmış oldu ve 1870'lerden başlayarak tabloyu tamamlayan akaçlamaya daha büyük ağırlık verildi. Havzanın her köşesinde milyonlarca hektara varan yeni arazinin akaçlanması, ıslah edilmesi ve ekime açılması dengeyi bir kez daha alçak arazilerin lehine çevirdi.

İçdeniz'in Üç Yaşamı

Uzun ekonomik darboğaz dönemi ve buna eşlik eden siyasal kargaşa 1450'lerde son buldu; önce durgunlaşmış ve sonra daralmış olan tarımsal üretim bir kez daha hayat belirtileri göstermeye başladı. Sonuçta, Aragón ve Anjou hanedanlarının İki Sicilya üzerindeki iki yüz yıllık mücadelesi ilkinin lehine bir çözüme bağlandı. Osmanlı ve Palaiologos hanedanları arasında Altınordu ve Karadeniz'in denetimine dönük kapışma 1453'te yine ilkinin lehine sonuçlandı. Lodi Barışı'nın 1454'te imzalanması, ancak yarım yüzyıla yakın bir süreyle olsa bile, savaşan kent-devletler arasında geçici bir anlaşma sağlayarak bu tabloyu tamamladı. Batı Akdeniz'de Yüz Yıl Savaşı sona erdi ve veba salgınının yol açtığı kırım geçmişte kalan bir anıya dönüştü. Doğu Akdeniz'de Moğol hükmünün –kıtaları aşan bir ölçekte– pekişmesinin yarattığı çalkantı zamanla durularak, yerini parçalanmış daha küçük emperyal devlet yapılarına bıraktı. Dolayısıyla, havzanın her iki ucunda 15. yüzyıl ortalarında gerek köylülerin, gerekse feodal beylerin karşı karşıya kaldıkları görevler, terk edilmiş ve bakir alanların yerleşime açılması ve değerlendiril-

mesi, (eski) köylerin (yeniden) inşa edilmesi ve 1250/1300-1450 döneminin nadas etkisinin belirtileri olan arsız çalıların ve zararlı otların tarlalardan temizlenmesiydi.[65] Ekonomik büyümenin yeniden başlaması ve beraberinde siyasal düzenin yeniden sağlanması 15. yüzyıl krizinin bittiğini muştuladı ve ekonomik yayılma için yeni mecralar açtı. Ama ekonominin 15. yüzyıl ortalarından itibaren örtük bir biçimde de olsa düzelmesini kolaylaştıran ve çerçevesini belirleyen etkenlerden biri de Küçük Buz Çağı'ndaki kesintiydi. Bu çağa geçişin işareti öncelikle Kuzey Denizi kıyılarına 1315'ten 1322'ye kadar tebelleş olan kıtlıkların başlamasıydı. Tahıl peşinde umutsuz bir arayışla güneye giden tüccarların eli boş döndüklerini belirtmekte yarar var, çünkü kendisi ekmeklik tahıllara muhtaç olan Akdeniz'in çok yüksek fiyatlarla bile sunabileceği bir şey yoktu.[66] Küçük Buz Çağı'nın gelişi sert olsa da, ilk evresi çok uzun sürmeden son buldu. Ortaçağ İklim Optimumu'nun 15. yüzyıl ortalarında başlaması 1450-1550 arasındaki olağanüstü yayılmada kilit bir rol oynadı, çünkü ısınma yönelimi 13. yüzyılın sonunda teşrif etmiş olan ani iklimsel değişimi geçici olarak tersine çevirdi.

15. yüzyıl ortalarından siyasal çalkantılarla dolu 16. yüzyıl sonlarına kadar süren dönem, ikinci bölümde ele alındığı üzere, sadece ekonomik büyümeye değil, geniş çaplı arazi ıslahına ve iskâna da sahne oldu. Tarımsal üretimdeki büyüme hızının yaklaşık yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren demografik büyümenin gerisinde kalmaya başlamasına karşın, dönemin yayılmacı atılımı apaçıktı. İçdeniz'in her yanında bolluk döneminin sona ermekte olduğunu gösteren kesin belirtiler vardı: Mevsim dışı yağmurlar, kuraklıklar, artan yağış miktarı, heyelanlar ve toprak erozyonu can sıkıcı bir düzenlilikle kendisini hissettirmeye başladı. Özellikle 1450-1550 döneminin çoğunlukla kurak geçen yıllarıyla karşılaştırıldığında, havzanın ekolojik gidişatındaki değişim gözle görülür düzeydeydi.[67] Bu tersine dönüşün en çarpıcı tezahürü Karadeniz'in 1620'de donmasıydı; Karadeniz'de benzer bir derin donma olayı en son 1232'de meydana gelmişti.[68] Havza sakinleri açısından daha az dramatik ama daha önemli gelişme 16. yüzyılın ikinci yarısında kendi-

sini inatçı erozyon biçiminde gösteren rutubet artışının alçak arazilerde yarattığı hasardı.

Ondan da önce Toskana'da "yağmurlar ve ırmaklar" yüzünden dağların uğradığı tahribat Leonardo da Vinci'yi endişeye düşürmüştü.[69] Yüzyılın ortalarında gittikçe artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak üzere sürülen alanlar havzanın tarım için en uygun arazi sayılamayacak eğimli yüzeylerini kaplayacak şekilde genişlemiş durumdaydı. Genel olarak belirtmek gerekirse, yamaçlarda toprağı sürmek için ağaçları kesme ve ağaçlık örtüyü açma gereği erozyon temposunu hızlandırarak, 16. yüzyıl sonlarındaki "şiddetli yağmur"ların yol açtığı çevre sorunlarını daha da ağırlaştırdı.[70] Ekolojik koşullarda bozulmanın İçdeniz'in ekonomik akıbetine etkisini yumuşatan bir gelişme, nispeten kısa süreli olsa bile, tam Küçük Buz Çağı geri dönerken Ceneviz yüzyılının başlamasıydı. Önceki bölümlerde ele alındığı üzere, bir yandan doğuya dönük değerli metal akışlarının yeniden devreye girişi ve Doğu Akdeniz ticaretinin canlanışı, diğer yandan Atlantik ticaretinin canlılığı Akdeniz'e baharat ticaretinin İçdeniz'den ayrılışıyla yoksun kaldığı bir ekonomik zindelik kazandırdı.

Ortaçağ İklim Optimumu'nun 16. yüzyıldaki yayılmacı atılıma etkisi büyük çapta belgelenmişken, Küçük Buz Çağı için doruğuna ulaştığı 17. ve 18. yüzyıllar açısından bile aynı şey söylenemez. Daha büyük çapta iklim değişkenliğinin tarım üreticilerine ve mülk sahiplerine getirdiği kısıtlamaları yansıtan belgeler oldukça dağınık ve dolaylıdır. Ama tarihyazımında 16. yüzyılın lehine oluşan dengesizlik hiç de yalnız bölgenin ekolojik tarihiyle sınırlı değildir. Akdeniz'in en parlak dönemindeki rotasını ortaya koymak sönüş dönemine oranla elbette daha kolaydır. Dünya ekonomisindeki yüksek konumuna uygun olarak, Akdeniz o sırada hüküm süren kent-devletlerinin parıltısından dolayı epeyce aydınlıktı: Bu kentlere mensup tüccarların tezkereleriyle geride bıraktıkları izlerin yanı sıra başarılarını ve zorluklarını ayrıntılı olarak veren raporlar ticari işlerinin yoğunluğunu, kapsamını ve etkisini tam anlamıyla yansıtır.[71] Havzanın altın çağı güçlerinin doruğundaki emperyal

devlet yapılarının topladığı muazzam belgelerle de iyi aydınlanmış durumdadır. Osmanlı bürokratlarının hazırladığı en kapsamlı kadastro dökümleri imparatorluğun 16. yüzyıldaki, münhasıran olmazsa da ağırlıklı olarak ikinci yarısındaki tarım yapılarının ayrıntılı bir çapraz kesitini sunar. II. Felipe'nin ünlü *Relaciones topográficas*'ı da İberya'daki topraklarının 1575-1580 arasındaki durumuna ilişkin bir tablo verir bize.[72] O sırada Akdeniz'in altın çağının görece iyi belgelenmiş dünyası sona ererken, daha önce İçdeniz'le birbirine örülmüş kaderlerin ayrı yönlere sürükleniyor gibi göründüğü 17. ve 18. yüzyılların görece loş dünyası sahneye çıkmaktaydı.

Ayrıntılı belgelerin görece azlığı ya da yokluğu emperyal hükümetlerin topraklarını etkili biçimde idare etme gücünün 16. yüzyılın sonunda zayıflamaya başladığı gerçeğini yansıtır. Emperyal bürokrasilerin zorlukları ve Büyük Akdeniz'e hükmeden kent-devletlerin sönüşü, kitabın birinci kısmında ileri sürüldüğü gibi, dünya ekonomisinin ağırlık merkezinin İçdeniz dışına kaymasının belirtileriydi. Aziz Marco ve Aziz Giorgio kentlerinin batışı ve aşınan güçlerini koruma çabaları bir dereceye kadar bölgenin 17. ve 18. yüzyıllardaki kaderini şekillendirerek, süreç içinde ekonomik yaşamına bir ölçüde birlik ve insicam kazandırdı. Böyle olmakla birlikte, özelleşmiş tahıl ekiminin kuzeye doğru bir ilerleyişle Pomeranya ve Polonya'ya kayışı, şeker üretiminin batıya yönelerek Atlantik'e doğru göçü ve "değerli mal" ticaretinin Akdeniz'den ayrılışı ne durdurulabildi, ne de tersine çevrilebildi. Bunu izleyen ekonomik bozulma kent-devletlerin gücünü azalttı.[73]

Venedik ve Cenova tarafından kurulan imparatorlukların denize dayalı niteliği ve ticari girişimlerinin havzadaki liman kentleri (ve hinterlantlarını) öbür yerlere göre daha rahatlıkla birbirine ördüğü göz önünde tutulunca, kent-devletleri çağının sona ermesinden önceki düzenin birincil alanlarının olumsuz ve orantısız biçimde etkilenmiş olmaları neredeyse kaçınılmaz bir sonuçtur. Cerrahi duyarlığa yakın bir gelişmeyle, söz konusu bozulmanın artçı etkilerinden en fazla İçdeniz'in kıyı bölgeleri ve kıyı ovaları zarar gördü. Öncelikle, Baltık tahıl ticaretinin yükselişi İçdeniz'de işlenebilir

topraklarda tarımın ticarileşmesini durdurduğunda, tahıl ticaretinin azalmış bir düzeyde sürmesine karşın, tahıl ekimine ayrılan alanlardaki daralma havzanın kıyı bölgelerine darbe vurdu. Benzer biçimde, şekerkamışı ve pamuk ekiminin başıboş karakteri bölgenin daha önce bu kazançlı ürünleri yetiştiren vadilerini ve kıyı ovalarını ana geçim kaynağından yoksun bırakarak, deniz yoluyla ulaşılabilen yerlerde ticari ekimin kapsamını daha da daralttı. Ve de baharat ticaretinin başka güzergâha kayışı Akdeniz'i havzanın ticari canlılığına temel oluşturan değerli mal ticaretinden sağlanan yüksek kârlardan mahrum bıraktığı için, cmtia ticarctinin hacmini düşürerek havzanın kıyıları arasındaki karşılıklı bağlılığın düzeyini aşağıya çekti. Bu üç gelişmenin sonucunda ortaya çıkan düzen, daha önce vurgulandığı gibi, ilk aşamada havza içinde ve ötesinde ticarileşme seviyesinin düşmesine, burada ele aldığım konu açısından daha önemli olan ikinci aşamada ise ticari ürünlerin ekimine ayrılan işlenebilir topraklarda bir daralmaya yol açtı.[74] denize yakın alçak arazilerin boşalması ve böylece bu topraklarda yaşayan insan sayısını gerilemesi 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Akdeniz manzarasına damgasını vuran unsurlar oldu.

Değişimin asıl doğrultusunu ve ekimin alçak arazilerden çekilmesinin temposunu belirleyen kilit etkenlerden biri kesinlikle İçdeniz'in Baltık ve Kuzey Denizi karşısında gerilemesiydi. Ancak, Akdeniz'in boşalmasında dünya ekonomisi faaliyetlerindeki yeni dağılım ne kadar önemli olursa olsun, alçak arazilerden çekilmenin, yani derin tarihsel genişliğe dayanan bir sürecin, daha çok 18. yüzyılda mülk sahiplerinin ve başkalarının boşalan alanları yeniden iskân ve ıslah etme yönündeki sürekli çabalarına rağmen, nasıl bu kadar uzun bir kalıcılık kazandığı ağırlık merkezindeki coğrafi kayışla tam açıklanamaz. Aslına bakılırsa, tam da Küçük Buz Çağı'nın ikinci yarısında, yani alçak arazilerden çekilmenin doruğuna çıktığı dönemde bu alanlara sahip çıkmaya çalışan çevrelerin sayısı arttı: Boşalan alanları kışın otlak olarak kullanan pastoral topluluklar; koşullar elverdikçe geçim ya da ek gelir için aynı toprakları aralıklarla süren ya da bakımsız tarlaların yerini almış olan sulak

alanların sunduğu kaynaklardan yararlanan kırsal üreticiler; ekolojik ve ekonomik koşullar olgunlaştığında bu boş alanları kullanılır hale getirerek arazilerini genişletmek isteyen mülk sahipleri.[75]

Bu durum sahip çıkma girişimlerinin çok yönlü ve ihtilaflı olmasının, tahıllara ve ticari ürünlere dönük talep düştüğü sürece söz konusu tarafların hepsi olmazsa bile çoğunun bu alanlardan yararlanmalarını önlediği anlamına gelmez.[76] Uyuşuk 17. ve 18. yüzyıllarda böyle araziler konusunda ortaya çıkan ihtilaflı hak iddialarının mevcut mülkiyet ve tasarruf mevzuatı çerçevesinde bağdaştırılamayacağı ancak 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticari ürünlere dönük talep toparlandığında ve Britanya'da tahıl yasalarının kaldırılmasıyla tarımsal üretime köklü ve kalıcı bir destek sağlandığında apaçık hale geldi. Napolyon döneminin akabinde devlete ait arazilerin yaygın biçimde satılışı ve yeni arazi kanunnamelerinin çıkarılışı, genellikle müşterek, çorak ve bataklık olarak sınıflandırılan topraklar üzerindeki hakları belirginleştirdi; bu da çoğunlukla bedel ödemeye ve ıslah çalışması yürütmeye razı olanların lehine sonuçlandı. Terk edilmiş araziler üzerindeki ihtilafların çözüme bağlanması havzanın alçak arazilerini ekime açmaya dönük yönelişi kesinleştirdi.[77]

Bekleneceği üzere, böylesine büyük ölçekli ve uzun erimli bir yönelişin dayanağı sırf belli ekonomik faaliyetlerin İçdeniz'den ayrılışı değil, kent-devletlerin sönüşünden ve ticari ürünlerin göçünden havzanın ekolojik nabzına kadar uzanan çok çeşitli tarihsel gelişmelerdi. Sonuçta, tarımın ve yerleşmelerin alçak ovalardan çekilmesinin ve yaklaşık iki yüzyıl sonra oralara dönmesinin çerçevesini belirleyen süreçler üç yönlüydü. Süreleri ve mahiyetleri farklı olan bu üç süreç alçak arazilerden çekilmenin çerçevesini farklı açılardan belirledi. Üçlü süreçlerden ilkinin ve en uzun sürelisinin çerçevesi Küçük Buz Çağı'nın başlaması ve bitmesiydi.[78] Onun başlangıcı diğer ikisine oranla çok daha erken bir tarih olan 13. yüzyıl sonlarıydı. Artan iklim değişkenliği yönünde 19. yüzyıl ortalarına kadar süren bu uzun erimli değişimde, yaklaşık 1450'ler ile 1550'ler arasındaki zaman dilimini kapsayan ve Ortaçağ (Küçük)

İklim Optimumu denen nispeten uzun bir kesinti yaşandı.[79] Küçük Buz Çağı'nın ana iklimsel eğilimleri Ortaçağ İklim Optimumu sırasında ya tersine döndü ya da daha sık görülen bir durumla şiddetini kaybetti. Ama görece ısınma dönemi çağın iklimsel ve ekolojik yönelimlerinden basit bir kopuş değildi. Aksine, 1450-1550 döneminin ekonomik yayılma ortamında ve elverişli iklim koşullarında ivme kazanan kentleşmenin ve arazi ıslahının temposu, havzayı sonradan geri dönen Küçük Buz Çağı'nın yıkımlarına daha açık hale getirdi. İnşaat, sanayi üretimi ve gemi yapımı için keresteye duyulan talebin yükselmesinin bir sonucu olarak ara dönemde meydana gelen ormansızlaşmanın çapı eskisinden daha yüksekti.

Her halükârda, hepsi de tarıma zarar veren soğuma, su baskını ve kuraklık olaylarının yaşandığı dönem inişler ve çıkışlarla 1850'lere, belki de 1870'lere kadar sürdü.[80] Küçük Buz Çağı'nın 1550-1700 arasındaki doruk döneminde, "sıcaklıklar ortaçağın ısınma dönemindeki seviyenin 1,2 ila 1,4 derece altındaydı."[81] Kimi zaman sıcaklıklar 16. yüzyıldaki düzeye döndü; kimi zaman da taşkınlar şiddetini kaybetti. Ama dönemin iklim değişkenliği ve tarımsal üretim açısından beslediği belirsizlik ortamı aynen sürdü ve alçak arazileri ekime açma girişimlerinin önüne geçti.[82] İşlenebilir topraklardan çekilme eğiliminin ortaya çıkmasının sebeplerinden biri alçak ovaların bu ihmal edilmiş haliydi, çünkü Küçük Buz Çağı'nın getirdiği sulak ortam Akdeniz kıyılarında sağlıksız koşullar yaratmıştı. İspanyol makamlar 18. yüzyılda "bataklıklarla bağlantılı böcek istilaları korkusu"yla sulu pirinç ekimini denetim altına almaya ya da yayılmasını kısıtlamaya yönelik girişimlerde bulundu.[83] Anadolu'nun Akdeniz kıyılarındaki Kilikya ve Pamfilya ovaları kalıcı insan yerleşmelerinden yoksun haldeydi. Çevredeki dağların ve tepelerin sakinleri hasat zamanı ovalara indiklerinde, irinli sıtmanın cehennemine girmiş gibi olurlardı ve "toprağı süren ölüler" olarak oradan çıksalar dahi tam sağlıklı dönmeleri beklenmezdi.[84]

İklim koşulları aralıklarla iyileştiğinde bile, bataklıkların yayılmasıyla alçak arazilerin uğradığı hasarı gidermek kolay değildi: Alçak arazileri kurutmak için çoğu küçük üreticinin maddi gücünü

aşan finansal kaynakları gerek vardı. Mülk sahipleri açısından bile, tarımsal fiyatların en iyi durumda ancak durgun seyir izlediği 17. yüzyıl krizi sırasında yeni arazi yaratmak üzere akaçlamaya yatırım yapmak daha sonra 19. yüzyılda ulaşacağı ölçüde yararlı bir strateji değildi. Küçük Buz Çağı'nın doruğunda havzanın daha alçak kesimleri ekili halde tutulurken, toprağı işleme girişimlerinin esas olarak kucaklayıcı *latifundio*'ların ve *çiftliklerin*, yani çalışanları ikna edip seferber etme gücüne sahip olmakla birlikte arazi ıslahına yatırım yapmaya yanaşmayan birimlerin örgütsel ve idari şemsiyesi altında yürütülmesinin sebebi buydu. Aksi halde bu "boş" topraklar Puglia'da olduğu gibi, çok sayıda hayvan için otlak olarak ayrılır veya Venedik'te olduğu gibi, 18. yüzyılın "hayvan yemi devrimi"ne dönük yatırımlarla değerlendirilirdi.[85] Buna karşılık, küçük mülk sahiplerinin ağır bastığı dağlık alanların engebesiz bayırları çok ürünlü tarıma, yani zeytin, üzüm ve meyvelere dayalı yoğun karma tarıma ayrılmıştı.[86] İleride ele alacağımız üzere, yönelimi tersine çeviren gelişme 19. yüzyıl ortalarından itibaren iklim değişkenliğinin ortadan kalkışı oldu; İngilizlerin alçak arazi ürünlerine dönük talebinin 1840'lardan yükselmesi bu gidişatı güçlendirdi. Buzulların çekilmesi ve Küçük Buz Çağı'nın sona ermesi merkezî devletlerin, drenaj şirketlerinin ve büyümeye hevesli arazi sahiplerinin 19. yüzyılın ikinci yarısında boş alanları ıslah etmek üzere giriştiği zahmetli uğraşı kolaylaştırdı.

Küçük Buz Çağı'nın yol açtığı dertlerin bazılarını ilk başta ağırlaştıran, ama daha sonra düzelten ikinci süreç, yukarıda ana hatlarıyla verilen iklimsel ve ekolojik süreç kadar olmazsa bile uzun süreli sayılırdı. Bunun farklı bir kökeni vardı, çünkü dünya sisteminin hegemonya döngüleriyle ve yeni hegemonyacı gücün havza genelinde ekonomik faaliyetlerin yeni coğrafi dağılımını neredeyse *ab novo* şekillendirmesiyle ortaya çıkan işbölümüyle ilgiliydi. Zaman dilimi açısından iki hegemonya döngüsü arasında kalan bu süreç İçdeniz'in alçak arazilerinden ekimin çekilmesinin çerçevesini belirledi ve yaklaşık olarak 1590'lardan 1830'lara kadar sürdü. Amsterdam'ın (ve Felemenk'in) kapitalist dünya sisteminin tepe-

sine çıkmaya yönelişiyle birlikte 1590'larda başladı.[87] Felemenk yüksek çağının 1670'lerde son bulmasına karşın, bunu izleyen İngiliz-Felemenk rekabeti Akdeniz'in uzağında yaşandığı için, havzanın dünya ekonomisindeki yeri değişmedi. Bu gidişat 1830'lara, yani Birleşik Krallık'ın tedricen hegemonyacı konuma yükselişine kadar aynen sürdü.

Akdeniz'in görüş açısından bakıldığında, hegemonyacı yükselişin ve ardından küresel işbölümünün yeniden düzenlenişinin ilk simgesel ifadesi 1590'larda sadece Baltık tahılı değil, Atlantik şekeri de taşıyan kuzeyli gemilerin İçdeniz'e girişiydi.[88] Britanya'nın 1830'lardan itibaren hegemonyayı ele geçirişinin simgesel ilanı ise buharlı geminin havzaya ulaşmasıydı; bunu Manchester ve Londra'nın buğdaya ve pamuğa dönük talebinde bir artış izledi.[89] Her iki ürün için talebin tırmanması o zamana kadar büyük ölçüde sürülerin otladığı ve aralıklarla kırsal üreticilerin ekip biçtiği alçak arazileri, gereğince akaçlanmaları halinde değerli varlıklar olma potansiyeli taşıyan alanlara çevirdi. Bu işe savaş arası dönemde önce girişimci mülk sahipleri, daha sonra devlet kuruluşları girişti. Eğer daha önce havzanın Venedik ve Provence gibi görece varlıklı kesimlerinde sulak alanların ıslahında drenaj şirketleri başarıya ulaştıysa, bunu esas olarak 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyılda akaçlama sorumluluğunu üstlenen merkezî devletler sağladı.[90] Alçak arazilerin kaderindeki dönüş bölge devletlerinin büyük ölçekli akaçlama projelerine girişmesi sayesinde gerçekleşti. Böylece Mitice ve Po ovalarından Guadalquivir vadisine ve Konya ovasına kadar, alçak ovaların daha önce pusla kaplı toprakları sistematik bir biçimde hayata döndürüldü.[91] Her halükârda, havzanın alçak kesimleri adım adım ekime açıldı ve tarımın eline geçti. Bu görüş açısından bakıldığında, İçdeniz'in kıyı bölgelerinin boşalmasının *pax Neerlandica*'nın pekişmesinin ardından Akdeniz'in merkezî konumunun zayıflamasıyla gerçekleştiği söylenebilir. Alçak arazileri terk etme eğiliminin tersine dönmesini sağlayan *pax Britannica*, pamuğa ve buğdaya dönük talebin yükselmesine bağlı olarak, havzanın kıyı ovalarında iskânı ve arazi ıslahını teşvik etti. Özetle, iki

hegemonya döngüsü alçak arazilerden çekilme dönemini ve tahıl tarımının önemindeki düşüşü parantez içine aldı.

Havzanın tahıl ekimine ağır zarar veren uzun süreli bu iki sürecin içine sıkışmış bir başka süreç 17. yüzyıl kriziydi. Bu kriz üç sürecin en kısası olarak 1620/1650 ile 1730/1750 arasındaki dönemi kapsamaktaydı.[92] Havzanın ekonomik yeniden yapılanmasına etkisi oldukça doğrudandı. Demografik büyümede bir gerilemenin ya da yavaşlamanın eşlik ettiği bu ekonomik darboğaz, işlenebilir topraklarda üretimi frenleme işlevini gördü; böylece ekmeklik tahıllara dönük talep küçüldü.[93] Tarlalarda çalıştırılacak insan sayısının buna uygun olarak gerilemesi sadece yönelimi güçlendirmeye yaradı: Yoğun emek gerektirmeyen tarım dalları krizi daha kolay atlattı. Tahıl tarımına oranla emek yoğunluğunun önemli ölçüde düşük olduğu hayvancılığa güç veren bu yeni dengeydi.[94] Diğer iki sürece kıyasla ne kadar kısa ömürlü olursa olsun, kriz de onlar gibi Akdeniz'de dengenin hayvancılığa ve sanayi ürünlerine yarayacak biçimde tahıl tarımının aleyhine dönmesine katkıda bulundu. Özetle, iç içe geçmiş –ama nitelik, süre ve köken bakımından farklı– bu üç süreç birlikte işleyerek, 16. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl sonlarına kadar ekmeklik tahıl alanlarının, özellikle de alçak ovaların gelişmesine elvermeyen bir ortam yarattı.

Büyük tarım döngüsünün çerçevesini belirleyen üç süreç içinde, en uzun sürelisi Küçük Buz Çağı'ydı. Bildiğimiz kadarıyla Küçük Buz Çağı'nın birinci evresi 13. yüzyılın dönümünden 15. yüzyılın ortalarına ve bazı yerlerde 16. yüzyılın dönümüne kadar sürdü. Bu evreye geçişin habercisi ise Kastilya'dan Küçük Asya'ya kadar, havzanın uzak köşelerinde köylerin bazen kalıcı biçimde topluca terk edilmesine yol açan olağandışı soğukların, erken donların ve ölümcül kıtlıkların başlamasıydı. Elbette Küçük Buz Çağı'nın etkisi tekörnek olmaktan uzaktı.[95] Ama genelde, ortaya çıkışı binyılın dönümünden beri çorak ve ağaçlık alanlardan kazanılmış olan toprakların nadasa bırakılmasını ya da otlağa çevrilmesini ve marjinal kesimlerde kurulmuş yerleşmelerin terk edilmesini hızlandırdı. Ekimin sürdüğü alanlar 13. yüzyıl sonlarından itibaren yağış

miktarının temposunda artışa bağlı taşkınlara en az açık yerlerdi.[96] Manş'ın her iki yakasında, 1314'ün kötü hasadını izleyen iki yıl boyunca yoğun yağış miktarı taşkınlara yol açtı ve buğday fiyatını emsali görülmemiş yüksek seviyelere çıkardı. 1316'da süreğen soğuk ve nemli koşullar tahıl ürünlerinin olgunlaşmasına yetecek zaman bırakmadı ve "bir ölçek buğdayın fiyatı 5 şilinden 40 şiline, Louvain'de yedi ayda 5 *livre*'den 16 *livre*'ye yükseldi."[97] Sonraki yıllarda durum daha iyiye gitmedi ve böylece 1315–22 döneminde hüküm süren yaygın açlığı, selleri, sosyal kargaşayı ve salgın hastalıkları ifade eden ürkütücü "büyük kıtlık" ibaresini doğurdu.

Soğuma ve rutubet dönemi Alpler'in kuzeyiyle sınırlı değildi.[98] Buğday temin etmek için güneye giden kuzeyli tüccarların tahıl bulamaması kısmen mevcut stokları ülke içinde tutmaya yönelik politikalar yüzündendi.[99] Böyle tedbirlere başvurulmasının ardında yatan sebep bizzat güneyin –sözgelimi Languedoc bölgesinin– 1302-1348 arasında toplam yirmi yıl kıtlık ve yokluk yüzünden perişan olmasıydı. Manş'ın her iki yakasını yıkıma uğratan büyük kıtlık kadar feci olmazsa da, hasat aksamaları, şiddetli yağmurlar ve bir dizi berbat kış bölgenin ekonomik refahına etkide bulundu.[100] Özellikle 1430'larda Akdeniz'in bazı kesimlerinde anormal düzeyde siklon hareketliliği "şimdi normal sayılandan fazla yağışa" yol açmakla birlikte sıcaklıkta aşırılıklar yaratmadı.[101] Ekonomik yaşam akaçlama, bataklık ve sıtmaya bağlı sorunlar nedeniyle alçak arazilerin pusundan uzak yerlerde gelişti. Toskana'nın en güney ucundan Romagna'nın dağlarına kadar, İçdeniz'i çevreleyen dağların ve tepelerin daha yüksek yamaçlarındaki köyler 15. yüzyılın ilk yarısında daha çok sayıda insana barınak sağlar hale geldi.[102] Pistoia'da dağların nüfusu Büyük Veba Salgını'nın ve 14. yüzyıl krizinin alçak kesimleri kasıp kavurduğu 1244-1427 döneminde sağlıklı ve düzenli bir artış gösterdi. Yükseklik bakımından 200 ila 500 metre aralığındaki araziyi ve tehlikeli yapısını bilen köylüler erozyon etkisini asgariye indirmek için yamaçları sürmekten bile kaçındılar ve bunun yerine insan dışkısıyla gübrelediler.[103] Ancak çoğu köylülerin yoksun olduğu bir lükstü bu: Yamaçların genel-

likle otlak olarak bırakıldığı Bizans'ta ekili alanların büyümesiyle birlikte otlaklar küçülürdü. Aslında, yamaçların ekilip biçilmesi 14. yüzyıla kadar ormanları geriletti.[104] Durumun pek farklı olmadığı İberya'da iskân ve arazi ıslahı çalışmaları işlenebilir toprakları hızla genişletti; bu yüzden 1250-1333 arasında dört büyük taşkın yaşandı. Sıkça görülen kuraklıklar çoğu kez bir yıldan fazla sürdü ve yağmur dualarının sıklığındaki azalışın doğruladığı gibi, oldukça sık taşkınlar ve şiddetli yağmurlar 14. ve 15. yüzyıllarda Valencia'nın tarımına damgasını vurdu.[105]

Hiç kuşkusuz, sadece yüksek akarsu aktivitesiyle değil, yaz yağmurlarıyla ve ara sıra kuraklıklarla belirlenen bir iklim değişkenliği dönemi söz konusuydu.[106] Kuraklıklar havzanın doğu kesiminde Küçük Asya'dan Rusya'ya kadar etkili oldu. Rusya'da 14. ve 15. yüzyıllarda yirmi iki –yani her yüzyılda on bir– kuraklık yılı ve aynı sayıda taşkın yılı yaşandı. Küçük Asya'da 12. yüzyılda kayda geçen kıtlıklar yoktu; ama yarımada 1300-1333 döneminde kuraklıkların ve çekirge istilalarının musibetine uğradı.[107] Osmanlı imparatorluğunun farklı kesimlerinde 14. ve 15. yüzyıllardaki kırsal yerleşme dokularına bakılırsa, aynen Rusya'da olduğu gibi yağış miktarının artmış olması ihtimali daha yüksektir. Osmanlı imparatorluğunun doğduğu Bitinya'nın yanı sıra Makedonya'da alüvyonlaşma bu dönemde etkili oldu.[108] Bitinya'da kırsal yerleşmelerin çoğu alüvyon vadilerinin tabanında ve daha da önemlisi ırmak kıyılarının uzağında, yani taşkın ve sıtma tehlikelerine karşı güvenli alanlardaydı. Küçük Asya'nın dar Karadeniz kıyı şeridi de dik bayırlarıyla kalıcı ve büyükçe yerleşmelerden genellikle yoksundu ve 18. yüzyıla kadar öyle kaldı.[109]

Alçak arazilerin yaygın biçimde terk edilmesinin ardından, tahıl tarlalarının yerini otlaklar ve çayırlar aldı; hayvan yemi ekiminde uzmanlaşan çiftlikler çoğaldı; et ticaretinin yanı sıra et tüketimindeki artışın gösterdiği, hayvancılık çarpıcı bir hızla yayıldı. Tarımdan çekilmenin bir sonucu olarak, et 14. yüzyıldan 1550'lere kadar çok sayıda insanın alabileceği bir ürüne dönüştü. Bu etçil dönemde et tüketimi Toskana'da Tours'a, Almanya'dan Sicilya'ya kadar kentsel

ve kırsal alanlarda arttı.[110] Osmanlı kenti Edirne'de padişah vakıflarının imaretlerinde 15. yüzyıl ortalarında dağıtılan yemeklerdeki et miktarı 17. yüzyıldaki et tahsisatı düzeyinden epeyce yüksekti.[111] Havzanın yüksek ve alçak kesimlerinde koyun (ve keçi) sürülerinin artan egemenliği nedeniyle, koyun eti tüketimi de arttı; Doğu Akdeniz'de bu artış domuz etinin ağır bastığı Batı Akdeniz'e oranla daha belirgindi. 1250-1300 döneminde başlayan ekonomik darboğaz havzanın ağaç kaynaklarına dönük talebi düşürdüğünden, yüksek kesimler büyük ölçüde küçükbaş hayvanları otlatmaya bırakıldı. Daha sonra Büyük Veba Salgını'nın zorlu ortamı çevredeki dağların orman kaynaklarına dönük talcbi ortadan kaldırmamakla birlikte daha da düşürdü.[112] Havzada binyılın dönümünden beri nüfus yoğunluğunun artmış olduğu alçak kesimlerde birdenbire insanlar boşaldı.[113] Béziers civarında her yüz tarlaya karşılık bağ sayısı 1353'te kırka varırken, 1407'de altıya kadar geriledi; Montpellier kentini çevreleyen hendekler daha önce asmalar, meyve bahçeleri ve bostanlarla doluyken, artık "çalıları ve dikenli otları, yılanları ve kertenkeleleri" barındırmaktaydı.[114] Ancak iskân hızının kesilmesi ve arazi ıslahının durması görece kısa sürdü. Ekonomik ve ekolojik koşullar 1450'lerden itibaren elverişli hale geldiğinde, toprağa dönüş, ileride ele alacağımız üzere 18. ve 19. yüzyıllardaki durumun aksine, hızlı bir süreç izledi. Ortaçağ İklim Optimumu'nun kereste ve toprağa dönük talebin artması açısından yol açtığı ekolojik değişimlerin asıl sonuçlarının sonraki yüzyıllarda ortaya çıktığını belirtmek gerekir.

Küçük Buz Çağı'nın 1560'larda geri dönmesi bölgeyi 1450-1550 döneminin sürekli ve çok hızlı ekonomik büyümesinin çevre açısından aşırılıklarıyla karşı karşıya getirdi. Büyük Veba Salgını'nın başlamasından 1450'lere kadar yaylaların alçak kesimlerden nüfus çektiği dönemin görece kısa olması ve boşalan bu alanlar üzerinde yeni hak iddialarının ortaya çıkmaması nedeniyle, ovalara dönüş oldukça çabuk gerçekleşti.[115] Bir istisna oluşturan Toskana'da Floransalı soylular bu toprakların büyük bir bölümünü aralarında paylaşmayı başardılar.[116] Yamaçların eskisinden daha yoğun sürüldüğü

ve ağaçlık alanların baskı altına girdiği bir dönemde ovaların ve alçak arazilerin yeniden yerleşime açılması, buralardaki üreticileri 1560'lardan itibaren son derece riskli bir duruma düşürdü. Küçük Buz Çağı'yla bağlantılı olarak yağış miktarının artması alçak arazileri bataklıklara dönüşmeye daha açık hale getirdi. Ortaçağ İklim Optimumu sırasında ıslah edilmiş topraklardan çekilme havzanın her yanında kıyı ve iç ovaların boşalmasında bir rol oynayarak, 17. ve 18. yüzyıllarda tahıllara ayrılan alanları azalttı. Akarsu aktivitesinde artışın Küçük Buz Çağı içinde üç kez –yaklaşık 1570-1638, 1760-1800 ve 1830-70[117]– bütün şiddetiyle ortaya çıkması, yerleşim sınırlarını daha yüksek kesimlere itti. Bu yukarıya doğru yöneliş alçak arazilerin yerleşime açılmasından önce Akdeniz'le çok kolayca özdeşleştirilen yerleşme dokusunu, yani havzanın çevresindeki tepelere ve dağlara serpişmiş şatoların ve kasabaların aşağıdaki vadilere ve ovalara hâkim olduğu manzarayı geri getirdi.

Ovaların 17. yüzyılın dönümünden itibaren boşalması ve "kalıcı" yerleşmelerden yoksun kalması, 18. ve 19. yüzyıllarda hırslı mülk sahiplerine son derece yaradı.[118] Dünya ekonomisinde büyümenin hızlandığı 1730'larda, mülk sahipleri barınmaya elverişsiz ortamlarda çalışmayı göze alacak kadar çaresiz ırgatları işe alarak, daha önce boşaltılmış alanları aralıklarla da olsa ticari ürünlerin büyük ölçekli ekimine açtılar. Alçak arazilerin sulak ve sağlıksız yapısından dolayı, gönüllü ırgatlar için böyle riskli ortamlarda zahmetli işleri yapmayı çekici kılmak elbette kolay değildi. Bununla birlikte, çevredeki tepelik ve dağlık bölgelerden kısa erimli göç hareketleri alçak arazilere çok ihtiyaç duyulan bir işgücü ordusu kaynağı sağladı. Sözgelimi, Biferno bölgesinin yukarı vadilerindeki kasabalar Apulia'ya, aynı şekilde Lombardiya'nın dağlı sakinleri Durazzo ovalarının alçak bataklık kesimlerine hasat ırgatları sundu.[119] Çeşitli yerlerde alçak arazilerin bir bölümü ticari ekime açıldı; ama bu topraklar tam ve randımanlı olarak ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında, alçak arazilerde yeni bir arazi ıslahı ve iskân girişiminin ciddi olarak başlamasıyla kullanıldı.

Bu süreç 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etti. Osman-

lı ülkesinde mirî araziler üzerinde tam mülkiyet haklarının kurulmasını sağlamaya yönelik 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nin çıkarılması, böyle toprakların ele geçirilişini hızlandırdı. Çorak topraklara ("mevât") el koymanın, daha önce mirî arazilerde intifa haklarına sahip olan köylüleri uzaklaştırmaya gerek kalmaksızın geniş alanlara sahip çıkma gibi ek bir yararı vardı.[120] Mesta'nın 1836'da dağıtılmasının, senyörlük ayrıcalıklarının kaldırılmasının ve kilise arazilerinin satılmasının ardından, İspanya'da da ekim hız kazandı.[121] Toskana, Pontino ve Po bataklıklarında büyük tarım birimleri gelişti.[122] Napoli krallığında –dolayısıyla 16. yüzyıldan önce Akdeniz'in tahıl ambarları olan Sardinya ve Sicilya'da– 1820'lerde ve 1830'larda "feodal" düzenlemelerin tasfiye edilmesi havzanın kıyılarında etkili olan yönelimi yansıtmaktaydı. İçdeniz'in alçak kesimleri 17. ve 18. yüzyılların büyük bölümünde havzanın gözde ekim alanları olma statüsünü kısmen bataklık ve sıtmalı yapı yüzünden koruyamamışlardı.[123]

İkinci sürecin dünya sistemine özgü hegemonya döngülerinin arasında kalması bir tesadüf eseri değildi. Yeni bir hegemonyacı gücün yükselmesinin önkoşulu ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde küresel işbölümünü yeniden düzenlemesi ve sistem üzerinde hâkimiyet kurmasıydı. Dünya ekonomisinin önce 1590'larda ve daha sonra 1830'larda yeniden yapılanması ikinci geçici durumu kapsamaktaydı. Dünya ekonomisi akışlarının yeniden düzenlenmesinin ilk aşaması *pax Neerlandica*'nın, ikinci aşaması ise *pax Britannica*'nın kurulmasıyla uyumlu olarak gerçekleşti. Akdeniz'in bakış açısında, bu önce 1590 tahıl krizi sırasında kuzeyli gemilerin, daha sonra 1830'larda buharlı geminin bölgeye girişi biçimine büründü. Kuzeyli tüccarların gelişi kent-devletlerin İçdeniz'den geçen ekonomi akışlarını yönetme ve düzenleme gücündeki gerilemeyi açıkça gösterdi. Ne de olsa, Amsterdam tahıl piyasası 1544'te değer bakımından Anvers tahıl piyasasını geçmişti ve Amsterdam'da daha 17. yüzyılın başında artık ayrı bir tahıl borsası vardı.[124] Tahıl ticaretinin dışındaki bazı belirtiler de İçdeniz'de kuzeyli varlığının arttığını göstermekteydi. Bunlardan biri kuzeyli tüccarların kent-devletle-

rin havzadaki hâkimiyetine ilk saldırıya girişirken üs olarak kullandığı Livorno'nun, ipek ticaretinin ana kapıları konumundaki İzmir ve Halep'in, Atlantik ötesindeki ticari ve finansal girişimlerinin sinir merkezi Cádiz öne çıkışıydı. Akdeniz zengin bir bölge olması açısından kuzeyli tüccarların temayülünü elbette hiç kaybetmedi; ama Baltık bölgesinin ya da Felemenk Karayip bölgesinin sahip olduğu türden bir ağırlığa asla kavuşmadı. Kuzeyliler Venedik'in sakin sularına demir atmakta ne kadar başarılı olursa olsunlar, kurdukları ticaret şebekeleri kent-devletlerin egemenliğinde sağlanan gelişkinlik ve yoğunluk derecesine asla varamadı. İkinci bölümde ele alındığı üzere, kalıcı finansal ve ticari düzenlemelerin yokluğunu etkili biçimde yansıtan bir olgu Doğu Akdeniz kıyıları boyunca "iç ticaret"in gördüğü rağbetti: Kuzeyli güçlerin ithalat ödemeleri için gemicilik hizmetleri karşılığında mal ya da külçe temin etmeye sürekli gerek duymaları, kent-devletlerin sönüşünün akabinde havzanın ticarileşme düzeyindeki daralmanın kanıtıydı.[125]

Ancak literatürde kuzey istilasının bu iki dalgasının sonraki görünümü öne çıkar: Buharlı geminin bölgeye girişine verilen ağırlık nedeniyle, 17. ve 18. yüzyıllar Akdeniz bölgesinin doruk çağındaki birliğini belirleyen süreçlerin hızla tarihe karıştığı ve bu birliğin canlanışının *pax Britannica*'ya bağlı hale geldiği bir dönem olarak nitelendirilir. Beklenir bir yaklaşımla, bu iki istila arasındaki uzun "kopukluk" dönemi mevcut Akdeniz tarihyazımındaki geçerli dönemleştirmeye denk düşer; buna göre 17. ve 18. yüzyıllar sırf 16. yüzyılın altın çağını reformlarla dolu 19. yüzyıla bağlayan bir köprü sayılır.[126] 18. yüzyılın sonunda Osmanlı limanlarına uğrayan kuzeyli gemilerin ortalama 200 tonun biraz üzerinde, "Türk ve Rum" gemilerinin ise ancak 125 ton olması 19. yüzyıl gemiciliğinin ve ulaşımının 1830'lardan sonraki ilerlemesine kanıt gösterilir.[127] Oysa Signoria'nın inşa ettiği gemilerin çoğu genellikle 300 ton civarında yük taşırdı; tahıl yüklenen Ceneviz ticari kalyonlarının ve Venedik gemilerinin taşıma kapasitesi 1.000 ila 2.000 ton arasındaydı.[128] Buharlı gemiler hızlı olmakla birlikte, 1.000 ton sınırını ancak 1874'te aşabildiler. Kuzeylilerin iki yüzyıl boyunca yürüttüğü deniz

ticaretinin görece kısa süreli ve oldukça düşük hacimli oluşu, bu ara dönemin hak ettiği ilgiyi görmemesinin sebeplerinden biridir.

Birincisi 1590'lardaki kuzey istilasının öncesine uzanan, ikincisi buharlı geminin 1830'larda bölgeye girişini izleyen ve Akdeniz'in solma çağını parantez içine alan her iki dönem güçlü tarımsal büyümenin yaşandığı dönemlerdi. Gerek uzun 16. yüzyıldaki yayılma, gerekse Victoria döneminin ortalarındaki ekonomik canlanma geniş çaplı arazi ıslahına ve bölgenin tarımsal üretiminde artışa sahne oldu; bunlar yukarıda ana hatlarıyla anlatılan hegemonya döngüleriyle yakından ilintiliydi. İki tarımsal büyüme dönemi yükselen güçlerin himayesinde eksensel işbölümünün yeniden düzenlenişini izledi. Böylece her iki durumda da tahıl ekilen geniş alanlar yükselen hegemonyacı gücün himayesinde dünya ekonomisinin yörüngesi içine alındı. *Pax Neerlandica dönemindeki* birinci dalga Amsterdam'ın yanı sıra Kuzey Denizi ve Atlantik kıyılarındaki diğer kentsel merkezlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere Elbe'nin doğusundaki toprakları ekime açtı. *Pax Britannica* dönemindeki ikinci dalga ise 1846'da tahıl yasalarının kaldırılmasından sonra sadece geniş Rus ovalarını piyasayla bütünleştirip ürünlerini Odessa üzerinden dünya pazarlarına akıtmakla kalmadı; daha da önemlisi, ılıman yerleşim alanlarının ekime açılmasına büyük bir momentum kazandırdı.[129]

Birinci durumda, soyluların –ikinci serflik çerçevesinde– angaryadan yararlanabilmeleri bölgenin gittikçe dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin bir sonucuydu. Bölgeye ait mahsullerin Amsterdam ve Bergen'deki çok büyük depolara boşaltılmak üzere Baltık'a ulaştırılmasındaki kolaylık ve Felemenk tüccarlarının bu kaynağa erişme becerisi, bölgenin temel bir tahıl tedarikçisine dönüşmesinde büyük öneme sahipti. Güneydeki üreticilerin çoğu toprak üzerindeki tam mülkiyet haklarını kaybederek birer ortakçı konumuna düştü.[130] Aynı ölçüde önemli bir nokta 16. yüzyılın ikinci yarısındaki enflasyonist dalganın Baltık'a oranla Akdeniz'e daha sert darbe indirmesiydi; Akdeniz'in dünya ekonomisinin artan ihtiyaçlarını karşılamasına olanak veren fiyat farkı aralığı 1560'lardan itibaren kapanmaya yüz tuttu. Yüzyıl ortalarındaki buğday atılımı

sırasında ortaya çıkan itici gücü kalıcılaştırma girişimleri, Akdeniz kıyıları boyunca tarımsal malları da kapsamak üzere fiyatları yukarıya çekerek Baltık tahılının görece ucuzlamasını sağlayan 1560 sonrası dönemin enflasyonist ortamının baskısı altında zayıfladı.[131]

Enflasyonist kabarışın yatışmaya başladığı 1620'lerde, tahıl ticareti artık *pax Neerlandica*'nın ayrılmaz bir parçası –daha doğrusu "ana ticaret"i– haline gelmişti. Daha sonra en azından 1670'lere kadar Baltık ticareti neredeyse tek başına tahıl üretimiyle özdeşleşir oldu.[132] Osmanlı topraklarındaki üreticiler ya da mülk sahipleri açısından, sürekli kentsel büyümeye bağlı talep artışının ve fahiş fiyatların eşlik ettiği enflasyonist kabarış, 16. yüzyılın ticarileşme atılımını pekiştirdi. Tahıl fiyatlar 17. yüzyıl başlarındaki baş döndürücü doruklardan sonra gerilemeye başladığında, Osmanlı Akdeniz'i 16. yüzyıl ortalarındaki konumunu kaybetmişti. İstanbul'da buğday fiyatının 1606'da kile başına 80 akçeyle en yüksek noktaya ulaştıktan sonra yüzyılın geri kalan bölümünde düşerek 30 ila 40 akçe arasında dalgalanmasına karşın, Baltık bölgesi çoktan Felemenk tüccarlarınca tahıl ambarına dönüştürülmüştü.[133] Dünya ekonomisinin bir durgunluk döneminde olması, fiyatların ve nüfusun birlikte gerilediği sert bir rekabet ortamı yaratarak, Akdeniz'deki üreticiler açısından gidişatı daha da kötüleştirdi. Böylece uzun 16. yüzyılda havzayı şekillendiren ekonomik momentum zamansız biçimde son buldu. Pomeranya, Polonya ve Silezya'daki üreticiler, Felemenk pazarının süren canlılığından dolayı, darboğazın başlamasının ilk baştaki etkisinin dışında kaldılar; Akdeniz üreticilerinin yoksun olduğu bir lükstü bu. 1620'lerden itibaren ovaların boşalmasıyla birlikte küçük köylüler tepelik yamaçlara, ovalara bakan yaylalara ve dağlık bölgelere taşındı. İzleyen dönemde ovalarda ekimi sürdürmek ya ortakçılık düzenlemelerine bağlı kalmayı ya da doğrudan zora başvurmayı gerekli kıldı. Bu durum tarımsal üretimin ve tahıl ekilen alanların epeyce genişlediği 16. yüzyıldaki yönelimlere göre önemli bir tersine dönüştü: İçdeniz'in kıyılarında 16. yüzyıl sonunda kırsal yerleşmelerin yoğunluğu 19. yüzyıl ortalarındaki düzeyden kesinlikle daha yüksekti.[134]

Kuzeylilerin 1830'larda Akdeniz'in ikinci istilası bölgenin kırsal manzarasını dönüşüme uğramasında ilki kadar kilit rol oynadı. Daha önce belirtildiği gibi, tahıl yasalarının kaldırılması dünya ekonomisindeki işbölümünün yeniden şekillenişinin bir işaretiydi. Aynen 16. yüzyıl sonlarında olduğu gibi, bir tarımsal yayılma dönemi yaşandı. Buna öncülük eden büyük ölçekli arazi ıslahı ya da yeni alanların ekime açılışı, 18. yüzyılda Sibirya'ya yerleşmeyle başladı ve 19. yüzyılın ikinci yarısında yeni yerleşilen geniş ılıman bölgeleri kapsayacak boyuta ulaştı. Aynı dönemde Osmanlı topraklarında yeni Arazi Kanunnamesi'nin de desteğiyle tarımsal üretimde düzenli büyümenin başlaması, kıyı ve iç ovaları tedricen ekime açmak için bir teşvik unsuru oldu. 16. yüzyıl sonlarındaki çiftlik oluşturma hamlesini hatırlatırcasına, daha büyük tarımsal mülkler oluşturma yönünde belirgin bir çaba yeniden ortaya çıktı.[135] Ancak ılıman dünyadan gelen buğdayın dünya pazarlarına akması 20. yüzyılın dönümünden itibaren momentumun kesilmesine yol açtı. Victoria dönemindeki ekonomik canlanmanın sağladığı itici güçle, tarımsal üretim 16. yüzyıl ortalarındaki seyrine oldukça benzer biçimde önce yükseldi ve ardından durakladı. 1850-1950 döneminin yayılmacı atılımı 1550-1650 dönemindekini çağrıştırır yapıdaydı. Her ikisi de tarım fiyatlarındaki tersine dönüşle kısa sürdü: 16. yüzyıl kapanırken yaşanan büyük "çitleme" dalgası 17. yüzyıl krizi sırasında tarım fiyatlarındaki tersine dönüşle momentumunu kaybetti. İkinci dalga ise ticaret şartlarının 20. yüzyılın dönümünden itibaren tarımsal malların aleyhine dönmesiyle epeyce yavaşladı.[136]

Geçici durumlarının sonuncusu ve en kısası, benzer nitelikte etkiler yaratarak Akdeniz genelinde ve ötesinde hüküm süren dünya ekonomisinin asırlık darboğazı, yani 17. yüzyıl kriziydi.[137] Yayılmacı 16. yüzyılı izleyen durgunluk ve nüfus artışındaki düşüş, ileride etraflıca ele alınacağı üzere, dengeyi düşük değerli tahılların, sanayi ürünlerinin ve hayvancılığın lehine çevirdi. Böylece daha önce tahıllara ayrılmış alanların çoğu otlaklara bırakıldı. Bu da Akdeniz'in solma çağında devreye giren tarımsal yönelimleri yoğunlaştırdı.[138]

Sonuç olarak, Akdeniz'in sonbaharı sadece bir sürece değil, üç

sürece dayalıydı ve daha 17. yüzyıla girilmeden başladı. Küçük Buz Çağı'nın geri gelişi ve ekolojik etkileri 1560'lardan itibaren bütün havzada hissedildi. Aynı sıralarda Atlantik gemileri Akdeniz'e girdi, ama bu ilk istila kısa sürdü; daha etkili dönüş 1590'larda başladı. Ne kuzeyin buharlı gemilerinin 1830'larda girişi, ne de 17. yüzyıl krizinin bitişi ovaları terk etme yönündeki uzun erimli yönelimi tek başına sona erdirecek güçteydi. Tersine dönüş emarelerini 1840'larda göstermeye başlayan Küçük Buz Çağı'nın 1870'lerde kapanmasıyla büyük döngü tamamlandı. Bunu izleyen küresel ısınma, yağışların ve nemliliğin azalmasına bağlı olarak ovaların girmeye ve kullanmaya elverişli hale gelmesi için gerekli ekolojik bileşeni sağladı. Alçak arazilerden çekilmeye yön veren bu büyük döngü çerçevesinde havzanın tarımsal, sınai ve ticari yapısında köklü bir değişim yaşandı.

Her üç süreç 17. ve 18. yüzyıllarda Akdeniz'i şekillendirmede başlı başına ve birlikte temel roller oynadı. Yarattıkları genel ve birikimli sonuç iki yönlüydü. Ekonomik bakımdan, birinci kısımda ana hatlarıyla ortaya konduğu ve açıklandığı üzere, üç süreç de işlenebilir topraklarda tarımın daralmasına katkıda bulundu. Ekoloji bakımından, bu süreçlerin yol açtığı şey alçak arazilerden uzaklaşmaydı: Binyılın dönümünden beri alçak arazilerde yoğunlaşmış olan havzadaki ekonomik yaşamın ağırlık merkezi, kitabın ikinci kısmının konusunu oluşturan gelişmeler sonucunda başka yere, çevredeki yüksek alanlara taşındı. İşlenebilir topraklarda ticari üretimin gerilemesine ve sürekli ekimin ve yerleşmenin alçak arazilerin dışına çıkmasına yol açan süreçlerin ilginç biçimde birbirini tamamlayan iki yönü vardı. Akaçlama yoluyla arazi büyütme girişimlerinden artan yağış ve erozyon nedeniyle vazgeçilmesi iki farklı ama yakından ilintili sonuç doğurdu. Bir yandan, daha yüksek kesimlerde yeni ya da daha önce terk edilmiş alanlar ekime açıldı. Languedoc'taki köylüler 17. yüzyılın dönümünde eski *agri deserti* ve ikincil ürün yetiştirme alanlarının ivme kazanan bir hızla ıslah ettiler. Ayrıca yakmayla bağlantılı yer adlarının işaret ettiği gibi, Rhône ötesindeki arazilerde kökünden sökülmüş ağaçları yakarak orman-

lık alanları azalttılar.[139] Öte yandan, tortulaşma ve sık su baskınları yüzünden büyük ölçüde boşlatılmış alçak arazilerden bazı yollarla yararlanma yoluna gidildi. Bataklıklarla savaşın sonuçsuz kaldığı ve arazi akaçlamanın pek kârlı sayılmadığı yerlerde, köylülerin sığ bataklıkları otlak olarak ve başka tarımsal faaliyetler için kullanmalarına izin verildi.[140] Bu ikili süreçlerin ilki, yani kırsal yerleşmelerin yüksek alanlara taşınması sonraki bölümün konusunu oluşturuyor. Şimdi geçeceğimiz başlık altında ise kalıcı yerleşmelerin alçak arazilerden çekilmesi ve bununla bağlantılı olarak böyle toprakların bir süreliğine doğaya dönmesi üzerinde duracağız.

Alçak Arazilerin Sağlıksız Pusundan Kaçış

İçdeniz'i çevreleyen kıyı ovalarının sınırlı büyüklükte olmasına ve iç ovalardaki ekimin yoğun olmamasına karşın, alçak arazilerin terk edilişi Akdeniz havzasının tarım coğrafyasını değiştirdi. Bölgenin ekmeklik tahıl alanları, mikroplu ve zararlı puslar ile anofel sivrisineklerinin sıklıkla kol gezdiği alçak ovalar hariç olmak üzere, neredeyse tamamen vadi havzalarının ve dağ arası çöküntü tabanlarının daha iyi akaçlanan topraklar sınırlıydı.[141] Hiç kuşkusuz, Akdeniz'in tepelik bölgelerinin hafif eğimli, daha az engebeli ve kalın toprak katmanlı yamaçları aynı ölçüde iyi tahıl alanlarıydı, ama pek yaygın değildi. Söz konusu dönemin büyük bölümünde, buğday üretiminde sıkıntılar ağır bastı ve "can sıkıcı bir düzenlilik" gösterdi.[142] Tahıl ve ticari tarım kısmen ovalardan çekilmekle birlikte, daha yüksek kesimlerde çoğu kez kışlık buğday biçiminde varlığını sürdürdü.[143] İşlenebilir topraklarda tarımın alçak arazilerden uzaklaşmasında kilit bir etken 1560'lardan sonra havza ekolojik yapısında ortaya çıkan değişimlerdi.

Akdeniz'in alçak arazilerinin 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sık ve aralıklı taşkınlara tehlikeli biçimde açık olması, 17. ve 18. yüzyıllarda İçdeniz'in kaderini büyük ölçüde belirledi. Evet, buzullar ilerledi, buz kütleleri kalınlaştı ve kışlar daha da sertleşti. Ama Küçük Buz Çağı kesintisi bir nem ve yağış dönemi değildi.

Daha ziyade akarsu aktivitesi ve çığırından çıkardığı soğuklar aralıklı dönemlerde yoğunlaştı ve bu olgunun şiddeti zamanla gevşeyip azaldı.[144] Yine de artan iklim değişkenliği alçak arazilerin terk edilmesinde can alıcı bir rol oynadı. Irmakların rutin olarak birkaç saat içinde köpüklü sellere dönüşen aşındırıcı sularını durdurmak amacıyla, Osmanlılar 17. yüzyılda Balkanlar'da "su seviyesinde ani yükselişlere olabildiğince serbest geçit vermek üzere payandasız ve yüksek sırtlı köprüler" inşa ettiler.[145] Aslında, imparatorluğun yükselen sularla ve taşkınlarla sürekli zayıflayan taş köprülerine dönük tamir ve imar çalışmalarının çoğu tam da 17. ve 19. yüzyıllar arasında yürütüldü.[146] 17. yüzyılın sonunda Córdoba'dan Yeni Kastilya'ya kadar bazı köprülerin taşkınlarla yıkıldığı İspanya'da durum pek farklı değildi. Córdoba'nın giriş kapısında Moriskolarca inşa edilen köprü 1680'lerde bir mevsimlik taşkın yüzünden yıkıldı. İspanyollar eskisinin üstüne ırmağın akış hacmindeki artışa uyum sağlayacak on yedi kemerli başka bir köprü kurdular.[147] Aşağı Guadalquivir havzasında 140.000 hektarlık bir alan *marisma* haline geldi. İtalyan yarımadasını benekler halinde bataklıklar, sulak alanlar ve çeltik tarlaları sardı.[148]

Böylece, Küçük Buz Çağı'yla bağlantılı olarak aralıklarla yinelenen taşkınlar, binyılın dönümünde başlayan uzun arazi ıslahı döneminde yaban kırlardan kazanılmış –ya da "var edilmiş"– topraklara epey zarar verecek şekilde bataklıkların ilerlemesine elverişli bir ortam yarattı; süreci 15. yüzyıl krizi sırasında geçici olarak tersine dönmesine karşın, bu durum 16. yüzyıl sonlarına kadar devam etti.[149] 1450'lerden sonraki arazi ıslahı ve iskân girişimlerinin baş döndürücü hızı nedeniyle, Akdeniz dağlarının eteklerindeki alçak araziler artan yağış yüzünden toprak erozyonunun yol açabileceği afetlere tam anlamıyla açık hale geldi; bu afetler arasında büyük zahmetle elde edilmiş olan işlenebilir toprakların bataklıklar ve durgun sular altında kalması da vardı. Süreç içinde alçak araziler 17. yüzyıl başlarından itibaren yerleşim ve ekim açısından tercih edilir yerler olmaktan çıktı. Buna karşılık, alçak arazilerin eski sakinlerinin yanı sıra yeni gelen topluluklar arasında 19. yüzyıl sonlarına,

hatta belki 20. yüzyıla kadar süren bir eğilimle yamaçlar ve daha yüksek kesimler rağbet görmeye başladı. Bu arada alçak arazilerde nüfusun gerilemesi çevredeki tepelere ve daha yüksek alanlara yaradı.[150] Alçak arazilerin su baskınlarının ve artan ekonomik yavaşlamanın tehdidi altına girdiği bu ortamda, İtalyan ve İber bölgelerini dolaşan gezginler için en çarpıcı şey ovaların boşluğuydu. Korsika, Sardinya ve Kıbrıs'ın iç kesimindeki alçak araziler aynı şekilde metruktü. Osmanlı kırsal kesimi de bu ekolojik yönelimin dışında kalmadı. İç Anadolu'da şimdiki köylerin üçte ikisinin ve ekili alanların onda dokuzunun ancak 19. yüzyılın ikinci yarısına inen bir geçmişe dayanması, yarımadanın daha önce ne kadar seyrek nüfuslu olduğunun kesin bir kanıtıdır.[151]

Ürkütücü su baskınları tehlikesi Küçük Buz Çağı'nın büyük bölümünde varlığını sürdürse de, bu çağla bağlantılı sellerin şiddetinde gelgitler vardı. Gidişat 1570'lerden itibaren tehdit edici bir hal aldı: Havza kıyıdaki ve içerideki birçok ovası iki yaşayışlı bir ortama büründü.[152] 16. yüzyıl kapanırken taşkınlar Andalucia ve Aşağı Languedoc'ta her yıl yaşanan bir soruna dönüştü (aynı şey Toskana'nın Maremma yöresindeki ekili alanlar için de haliyle geçerliydi).[153] Sıtmaya açık koşullar nedeniyle, bazı ovalar ancak periyodik olarak işlenebildi. Kıyı ovalarında gündüz çalışan insanların hava kararınca tepedeki köylere dönmeleri neredeyse mutat hale geldi: Bu alçak arazilerde toprağı süren ırgatlar ve sürülerini güden çobanlar güvenlik için bataklık ve sivrisinek diyarından çekilerek daha yüksek alanlara çıkmak zorunda kaldılar. Osmanlı Akdeniz'inde 16. yüzyılda Pamfilya ve Kilikya ovalarının seyrek yerleşme dokusu göçebe ya da yaylacı topluluklar sayesinde düzeldi; bunlar çevredeki yükseltilerde köylerini kurarak, kıyı ovalarının belli kesimlerini geçici ekime açtılar ve geri kalan alanları kışlık otlak olarak kullandılar. Kilikya'nın seyrek nüfuslu kıyı ovasındaki yerleşmeler ancak yüze yakın kişiyi barındırırken, tepelik alanlarda en az üç yüz kişinin yaşadığı köyler vardı. Her iki durumda da ovaları geçici bir temelde ekip biçen göçebeler açısından bataklık ve sıtmalı geniş alanlar ciddi bir tehditti. Aynı sebeple Napolyon da Akkâ'ya

yönelik seferinde, ordusunu Şaron ovasındaki kestirme bataklık *via maris* yerine, uzun bir boğazı aşarak tehlikeli tepelik araziden geçirmek zorunda kaldı.[154] Cezayir ve Fas'ta sıtma Fransız göçmenleri kırıp geçirdi; "sömürgeciliğin mezarlığı" olarak bilinen Mitice'de bazı köyleri defalarca iskân etmek gerekti. İngiliz ve Fransız orduları Büyük Savaş'ta kininin sağladığı korumaya rağmen Makedonya'da muazzam kayıplar verdi.[155] İtalya'da 1887–1920 arasında 2 milyonu aşkın kişi sıtmaya yakalandı.[156]

Akdeniz'i saran ilk yoğun taşkın dalgasının 1570'ler ile 1630'lar arasında meydana gelmesine karşın, verimli arazilerin yaban kırlara dönüşmesi ilk başta, en azından 1650'lere kadar vahim bir sorun olarak görülmedi.[157] Daha önce ele alındığı üzere, bir yüzyılı aşkın bir süre nüfus artışına ayak uydurmuş olan tarımsal üretimin 1560'larda geriye düşmeye başlaması, ekmeklik tahıllarda görece kıtlığa yol açtı. Ve de bu açığın tahıl fiyatlarını yukarıya çeken baskısı 17. yüzyıl ortalarına kadar sürdü. Tahıl fiyatlarındaki yükselişle birlikte, çiftçilik geleceğin kapitalistleri ve paralı şehirlileri arasında yeni bir itibar kazandı; paranın toprağa dönüşü sadece İtalyan yarımadasının kuzey kesiminde değil, Katalonya'da da hızlandı.[158] Doğu Akdeniz'de kentsel talepteki artışın sağladığı ilk dürtü 1620'lerden itibaren Doğu Akdeniz ticaretinin sönüşüyle güçlendi; bunun sonucunda önceki ticari girişimlerle birikmiş servetler toprağa aktarıldı. Kahireli tüccarlar keten ve şekerkamışı üretimine yatırımlar yaptılar.[159] Daha önce tarımsal fazlaya göz dikmiş olanlar paylarını pekiştirmeye ve arttırmaya çalıştılar. Sözgelimi, Halep ve Şam'da Osmanlı askerî-idari kadrosunun mensupları, köylülere borç vererek, mirî arazileri satın alarak ve ortakçılar tutarak kırsal kesim üzerindeki nüfuzlarını güçlendirdiler.[160]

Valencia'da soylular 1609'dan sonra sürülen Moriskoların geride bıraktığı arazilere hemen değil, ama zamanla el koydular. Habsburg tahtının doyumsuz finansal ihtiyaçları nedeniyle, çoğu soylu topraktan ziyade kraliyet maliyesine yatırım yaptı. Bununla birlikte, Madrid, Toledo, Burgos ve Valladolid'in varlıklı şehirlileri 16. yüzyılın son çeyreğinde köylere yatırımda bulunmaya yöneldiler.

Kırsal mülklere dönük kentsel yatırım gittikçe artan sayıda kişinin tercih ettiği bir stratejiye dönüştü.[161] Bir yandan arazilerin belirli ellerde toplanması, diğer yandan büyük arazi vurgunculanının satın alma gücünün artması Languedoc'ta küçük mülk sahiplerinin gerilemesine yol açtı.[162] Yani, kırsal kesime önemli meblağlarda para girdi. İtalyan kent-devletlerinde ise bu meşhur kentlerin sahip olduğu zenginlik ve mutat olarak yaşanan ürün azlığı nedeniyle paralar *contado*'lara [kırsal alanlara] –Venedik'in durumunda *terra ferma*'ya– aktı.[163] Tarımsal fiyatların yükselişi ve en azından havzanın varlıklı kesimlerinde paranın toprağa dönüşü, bataklıkların yayılmasını akaçlama yoluyla denetim altına almaya ve tersine çevirmeye dönük girişimleri teşvik etti. Ancak parayı toprağa çeken tahıl fiyatlarındaki hızlı tırmanış zamanla yavaşladı ve en geç 1650'lerde durdu. Tahıl fiyatları bir yüzyılı aşkın bir süre boyunca düşük düzeyde seyretti.[164] Feodal soyluların ve varlıklı çevrelerin toprak üzerindeki egemenliği sonraki yıllarda tarımsal fiyatlardaki düşüşe bağlı olarak daha da güçlendi. Ama aynı sebeple, ellerindeki mülkler 17. yüzyıl krizinin düşük piyasa koşullarında *grundherrschaft* tarzı birimler olarak düzenlenemedi.[165] Kırsal kesimin sefil durumu ve bunun doğal sonucu olarak kentlilerin arazilerdeki payının artması, Osmanlı imparatorluğunda 17. yüzyılın dönümünde yürürlüğe konan yeni vergilendirme sisteminin "avârız"a dayandırılmasına yol açtı; olağanüstü durumlara mahsus bu vergiler eskiden olduğu gibi tarımsal üretimi esas almak yerine kentsel zenginlikten yararlanmaya yönelikti. Bu gelişmeler yerleşik yaşama geçiş momentumunu durdurdu ve göçebe yaşam tarzını yeniden daha çekici hale getirdi.[166] Tahtın para toplamak için rutin olarak iltizama başvurduğu 18. yüzyılda, iltizam için teklif verenler kırsal kesime değil, daha çok kentsel mevkilere ve ticaretlere ilgi gösterdi. İber yarımadasında emperyal tahta gelir sağlamak için şehir satışı yöntemine yaygın olarak başvurulması, özünde olduğu kadar uygulamada da Osmanlı topraklarındaki gelişmelerin anlamlı bir habercisi sayılırdı.[167]

İkinci 16. yüzyıldan itibaren bataklıkların geri gelişi ve arazilerin terk edilişi sonuçta bölge genelinde görülen bir olguya dönüştü.

Ve de bataklıkların ilerleyişini tersine çevirme yönünde örgütler girişimler başladığında, bunlar daima Akdeniz'in İtalyan yarımadası gibi zengin kesimlerinde ortaya çıktı, Andalucia veya Kilikya'da değil. Finansal bakımdan sıkışmış emperyal bürokrasiler ve girişimci soylular, böyle bir işin gerektirdiği büyük sermaye yatırımının ve muazzam harcamanın altından kalkamazdı. Tahıl fiyatlarının en yüksek seviyeye ulaştığı 17. yüzyılın dönümünde, İtalyan kırsal kesimi bölgenin geri kalan kesiminden farklı bir manzaraya sahipti; belki de tek istisna Arles, Narbonne ve Frejus civarında sınırlı bir ölçekte bile olsa bataklık alanların kurutulduğu Aşağı Languedoc'tu.[168] Tarıma para aktığı sürece, bataklıklarda arazi ıslahı bir öncelik olarak kaldı. Tahıl fiyatlarındaki düşüş tersine bir seyir kazanmazsa bile yavaşlayınca, varlıklı sınıfların tarıma yönelişi ve beraberinde arazi ıslahına dönük girişimler tavsadı. Küçük Buz Çağı'nın akarsu ortamında küçük üreticiler için kesinlikle maliyetli olan akaçlama ve arazi ıslahı, mülk sahipleri ve soylular için de maliyetli hale gelmiş gibiydi. İtalya'da dahi papalık ve kent yönetimleri ile kapitalistlerin 1650'lerdeki arazi ıslahı çabaları zamanlama açısından hiç de uygun değildi. Toprağa yatırım geç rönesansta, yani Akdeniz vadilerinde ve kıyı bölgelerinde alçak bataklık arazilerin tekrar ortaya çıktığı ve daha da kötüsü yayıldığı bir dönemde başladı.[169]

Aslında, Aşağı Languedoc'ta akaçlama çalışmaları 1660'larda kesintiye uğradı.[170] Roman Campagna'da bataklık kurutma girişimlerinin zayıflamasıyla, Akdeniz'in alçak arazileri 1650'lerden sonra çok daha tekörnek bir görünüm kazandı, çünkü bataklıklar ve peşi sıra her açık alanı istila eden bitkiler bölgenin ovalarını kuşattı ve yavaş yavaş otlaklar bile yuttu. Sıtma taşıyan anofel sivrisinekleri kıyılara üşüştü ve insan yerleşimin sınırlarını geriye itti. Evliyâ Çelebi'ye göre, Osmanlı Akdeniz'indeki kıyılarda nüfus seyrekliğinin kökeninde yatan sebep hummanın (*"ısıtma") baskıcı* varlığıydı.[171] Osmanlı yönetimindeki Filistin'de 19. yüzyıl başları yedi yüz köyün altı yüzü sıtmanın kol gezdiği vadilerde veya ovalarda değil, dağlardaydı. Kilikya ovaları basbayağı bataklık, hummalı ve seyrek nüfusluydu.[172] İber yarımadasında da 17. yüzyıl sonlarında ve

18. yüzyılda alçak arazilere ve çeltik tarlalarına çöken sıtma, diğer bütün hastalıkların önüne geçerek ülkenin başta gelen derdi haline gelmişti.[173] Cévennes'in ve Massif Central'ın dağ eteklerinde 1398-1792 arasında bazıları beş ila yedi yıl süren otuz kadar sıtma salgını yaşandı.[174] Tarımın gerilemesi ve kalıcı kırsal yerleşmelerin ayrılması, bataklıkların, sazlıkların ve haliyle bu doğal ortamın habis efendisi sıtmalı sivrisineklerin yer aldığı "yaban" alanların genişlemesine yardımcı oldu.[175]

Akdeniz'in kırsal kesimini 17. yüzyılda dolaşan gezginler görece bakımlı Roman Campagna'da bile gördükleri manzara karşısında şaşkınlığa uğramışlardı. Göz alabildiğine uzanan, ama çobanların ve koyun sürülerinin dışında "uzak mesafelerle birbirinden ayrılmış tek tük çiftliklerin ya da buğday tarlalarının" yer aldığı bir manzaraydı bu.[176] Agro Romano'nun batısında Turia ve Jucar ırmaklarıyla beslenen büyük Valencia bataklığı (*albufera*) yer almaktaydı. Ebro ırmak deltasının ve Aşağı Provence'ın bataklıklarının heybetli bir görünümü vardı; barındırdıkları sulak alanların sadece küçük bir bölümü 19. yüzyıldan önce, hatta ilkinde 1850'lerden önce tekrar ekime açılabildi.[177] Doğu Akdeniz'de de durum pek farklı değildi: Gelibolu ile Edirne arasındaki kırsal kesimi çalılık şeritler kaplamaya devam etti.[178] Kilikya kıyı ovasının liman kenti ve Halep'in Akdeniz kıyısındaki ileri karakollarından biri olan İskenderun'daki tüccarlara ve konsoloslara göre, alçak kesimleri kaplayan bataklıklar yakın bir ölüm tehlikesi hissetmeye yol açacak kadar "ağır ve dayanılmaz" bir havayla doluydu.[179] Oradaki bataklıklar çoğunlukla atlardan ve develerden oluşan çeki hayvanları için bir güç sınama alanı gibiydi. Çünkü limana gidiş gelişlerde ticari mallarla yüklenmiş halde bu barınılması zor yerden geçmek zorundaydılar.[180] Ovalarda havanın en ağır düzeye çıktığı yaz aylarında yöre halkının her an beklenen humma ve sıtma belasından kaçmasının tek yolu çevredeki dağlık alanların serin yüksek kesimlerine çıkmaktı.[181] Sonuç olarak, 17. ve 18. yüzyıllarda Akdeniz dünyasının her tarafı, alçak arazilerin boşalmasıyla birlikte ticari tahıl tarımında çarpıcı bir düşüşe sahne oldu.

Başka bir ifadeyle, Akdeniz'in solması sadece ticari tarımın İçdeniz'den Baltık ve Atlantik'e kaymasını değil, havzanın ekonomik faaliyet merkezinin alçak kesimlerden yamaçlara ve dağlara taşınmasını getirdi. Sicilya ve Kıbrıs'tan Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'ya kadar Akdeniz'in canlı bir ticari ekime beşiklik ettiği dönem artık geride kalmıştı. Değişen manzara Evliyâ Çelebi'nin Osmanlı diyarını dolaştığı 17. yüzyıl ortalarında kendini göstermeye başladı. Volney'in ünlü Doğu yolculuğuna çıktığı ve Swinburne'ün İspanyol ve İtalyan yarımadalarını dolaştığı 18. yüzyıl sonlarında İçdeniz'in kıyı bölgelerinin siluetini hâlâ seyrek yerleşim dokusuna sahip alçak ovalar belirlemekteydi.[182] Kent-devletlerin en parlak dönemiyle karşılaştırıldığında, havzanın manzarasındaki değişim son derece çarpıcıydı. 14. yüzyıl ortalarında Memlûk imparatorluğunun, Osmanlı devletinin ve Anadolu beyliklerinin kıyıları boyunca gemiyle doluşan ibn Battûta'nın gördüğü Doğu Akdeniz, kuzeydeki Payas ve Alaiye'den güneydeki Trablusşam'a kadar irili ufaklı çok sayıda liman kentiyle doluydu.[183] Birbirini izleyen Haçlı saldırı dalgalarının ve Büyük Veba Salgını'nın bölgede yol açtığı ağır can kaybına ve Haçlı seferleri sırasında kıyılarda sıtmanın ortaya çıkmasına rağmen,[184] havzanın kıyı bölgeleri 17. yüzyıla oranla daha canlıydı. Manzaranın değişmesi elbette alçak arazilerin tamamen terk edilmesini getirmedi. Vebadan farklı olarak, sıtma genellikle kurbanlarını öldürmek yerine, enerjilerini ve canlılıklarını alarak takatten düşürüyordu.

Akdeniz'in içerideki ve kıyıdaki ovaları, ekimin buralardan çekilmesine bağlı olarak 17. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına kadar çoğunlukla bakir doğaya ev sahipliği yaptı. Bu bakımdan, yerleşik toplulukların bakış açısıyla, alçak arazileri sadece sivrisinekler değil, serfler ve serseriler, çobanlar ve göçebeler, tarımla çok az alakası olan ve geçimini bataklıklardan sağlayan kişiler de istila etti.[185] Bölgeyi dolaşan gezginler çoğu köyün alçak kesimlerden epey uzaktaki alanlarda kurulu olduğunu şaşkınlıkla saptamışlardı.[186] Bir başka deyişle, ovaların boşalmasıyla yaylalar kalabalıklaştı ve çoğu kırsal yerleşme vadilerin (ya da ovaların) ürünler ile dağ ya-

maçlarının ormanları arasında bir alanı seçti. Akdeniz ovaları 19. yüzyıla kadar seyrek nüfuslu kaldı. 16. yüzyıl sonlarının ve 17. yüzyıl başlarının daha yağışlı iklimi havzanın alçak arazilerini akarsu kuşatması altında bırakırken, demografik büyümedeki yavaşlamayla uyumlu olarak tarımsal üretimin düşüşü gidişata damgasını vurdu.

Tahıl tarımının daralması 17. yüzyıl krizi sırasında daha da güçlendi ve bu durum işlenebilir toprakların otlaklara çevrilmesini pekiştirdi. Bunu anlamak için Osmanlı topraklarında yerleşik yaşama geçiş temposunun yavaşlamasına ve İberya ile Puglia'daki pastoral *redux*'a [dirilişe] bakmak yeterlidir. Böylece havza sıkça gıda sıkıntıları çekti. Swinburne'ün Katalonya'yı dolaştığı 18. yüzyıl sonlarında bölgede buğday kıtlığı tehdit edici boyuttaydı. Aynı sıralarda Barselona pensliğinin gıda üretimi "ancak beş aya yetecek düzeydeydi; Amerika, Sicilya ve Kuzey Avrupa'dan ithalat yapmazsa, açlık riskiyle karşılaşacak durumdaydı."[187] O sırada Valencia'dan Andalucia'ya kadar, boşalmış çorak alanların "büyük çapta" olduğu yerlerde insan yerleşiminin yokluğu ve geniş toprakların ekilmeyişi güncel bir konuydu.[188] İberya'nın Akdeniz kıyıları ancak 18. yüzyılın sonundan itibaren Barselona limanının merkezî konum talıdığı yeni bir ticari ağla örüldü.[189] Provence'ın durumu daha iyi değildi. 1796'da Aşağı Rhône bölgesinin "ancak beş aya yetecek tahılı" vardı ve üstelik bu bir istisnai yıl değil, daha uzun süreli ve güçten düşürücü bir yönelimi yansıtan olağan bir örnekti.[190] Osmanlı topraklarında tahıl ekimi ve ticaretinin 17. yüzyıl öncesindeki momentumunu kaybettiği vakıf köyleriyle ilgili yazışmalardan anlaşılabilir. Bu yazışmalar köylülerin borçlarını zamanında ve tam ödeyemeyişiyle ilgili şikâyetlerde bir artışa, ayrıca bu acizlikten istifade eden tefeciler acımasız taleplerine işaret eder.[191] Benzer bir durumun yaşandığı Languedoc'ta borç batağındaki vergi mükellefleri arazilerini terk edip "sıvışmak"taydı. İcarcı çiftçilerin mülk sahiplerinin tahıl ambarlarına teslim ettikleri tahıl miktarı 17. yüzyılın ikinci yarısında yüzde 50'den yüzde 20'ye indi. Fiyatlardaki düşüş ve ekonomik daralma nedeniyle borçların ve gecikmiş borçların acımasızca biriktiği böyle zorlu koşullarda başlayan toprak-

tan kaçış 1690-1720 arasında doruğuna ulaştı. Bu eğilim 1740'lara kadar sürdü ve süreç içinde bakımsız kalan işlenebilir topraklar "çorak" alanlara dönüştü.[192] 17. yüzyılın Güney Fransa'da (ve İtalyan yarımadasında) çok yaygın olan ortakçılık düzeni gerek mülk sahiplerinin, gerekse ortakçıların getirilerden memnun olmaması yüzünden zamanla yerini büyük malikânelerin oluşumuna bıraktı. Ortakçılık düzeninin zayıflaması 18. yüzyılda hız kazandı. Osmanlı imparatorluğu belli kesimlerinde 17. yüzyıldan itibaren arazi yüzeyi ölçümünün yerini tohum kapasitesi ölçümü aldı; müsaderenin ve yaygın tarımın bir sonucu olarak arazi bulma olanağındaki artışın anlamlı bir göstergesiydi bu.[193]

İtalyan yarımadasında pek de farklı bir görünüm yoktu.[194] 17. ve 18. yüzyıllarda yarımada artık en parlak döneminde olduğu gibi düzenli rotasyon ve nadasın uygulandığı arazilerle kaplı değildi; benekler oluşturan çok sayıda otlak, ağaçlık, çalılık ve bataklık arasına serpişmiş az sayıda açık tarla vardı sadece. Bu açık tarlalar varlıklarını düzenli ve sistematik biçimde sürülmelerine değil, açılan geçici alanlara borçluydu, çünkü o sırada hayvan besiciliği bitkisel tarımın yerini alan ya da onu tamamlayan birincil ekonomik uğraş haline gelmişti. Daha can alıcı bir nokta, böyle bir manzaranın 17. yüzyılda "sadece Roman Agro, Calabria'nın Corsi, Puglia'nın Tavoliere ve Maremma ovalarına değil, Sicilya, Napoli ve Sardinya'nın geniş feodal mülklerine de" yayılmasıydı.[195] Yarımadanın çoğu bölgesinde geçici açık alan sistemi nadas ve iki yıllık rotasyon sistemlerine ağır basmaya başladı. Diğer kesimlerde kırsal ekonominin esneklik göstermesi çoğunlukla Lombardiya'da olduğu gibi bağların ve dut plantasyonlarının yayılması ya da daha yüksek kesimlerde kestane ağaçlarının çoğalması sayesindeydi.[196]

Yani, İçdeniz kıyılarında alçak arazilerden çekilme ve ticari tahıl üretiminde daralma birlikte ortaya çıktı. Ticari tahıl ekiminin en azından ilk başta gerilemediği yerlerde bile, ağaç ürünlerinin ilerleyişi karşısında, iklim değişkenliğinden kaynaklanan tahıl veriminde yetersizlikler ya da aksaklıklar üretime kısıtlamalar getirdi: Sözgelimi, Sicilya 17. yüzyılın büyük bölümünde yılda 40.000

tona yakın buğday ihraç ederken, 1605-08, 1617, 1622, 1628-29, 1635, 1641, 1648-51 ve 1660 yıllarının hepsinde ürün azlığı yaşandı.[197] 16. yüzyılda Akdeniz için bir Avustralya ve Kanada konumunda olan bu ada dahi 17. yüzyılda iklimsel dalgalanmaların sonuçlarından zarar gördü. Hatta zamanla daha fazla alan dut ve zeytin ağaçlarına ayrıldı. Buna uygun olarak, Marsilya limanından yürütülen tahıl ticareti 17. yüzyıl ortalarında 1.200 ile 1.600 ton arası gibi düşük bir seviye izledi.[198] Ürün kesatlığı durumunda Osmanlı imparatorluğunun bir eyaletinden başka bir eyaletine gönderilen tahıl miktarının (zorlu 1757 yılında Hama'dan Halep'e yapılan sevkiyatta olduğu gibi) kimi zaman 10.000 tona ulaşmasına karşın,[199] Osmanlı limanlarından ihraç edilen tahıl miktarı mütevazı düzeyde kaldı. 1709'da Halep gümrüğünden sorumlu mültezimin stokunda 2.400 ton (20.000 hamule) ve Urfa paşasının stokunda 3.600 ton (30.000 hamule) buğday vardı; bunların ikisi de o yıl kıtlığın yol açtı sefaleti hafifletmek üzere Fransa'ya gönderildi.[200] 18. yüzyılda Osmanlı topraklarından Fransız limanlarına yılda yaklaşık 6.000 ton buğday gönderildi; bu miktar "1750-1754'te istisnai bir ortalamayla 200.000 hamuleyi (24.000 ton) aştı."[201] Batı Akdeniz'de de Compagnie d'Afrique için Konstantin limanından yılda 12.000 ton (100.000 hamule) buğday sevk edildi.[202] Tunus da ara sıra olsa bile 18. yüzyılın büyük bölümünde tahıl ihraç etti; ama ovalarının sağladığı mütevazı miktar 19. yüzyılın ilk yarısında çarpıcı bir düşüşle küçüldü.[203] Eskiden tahıl fazlasına sahip bir ada olan Kıbrıs 17. yüzyıldan başları sonra artık bu tür fazlalar sunamaz oldu. Bunun sonucunda tedarike dönük politikalar daha yaygın uygulanır hale geldi. Havzanın kentsel merkezlerinde tahıl fiyatları hızla yükselirken reel ücretlerin düşmesi, belediye ve merkezî devlet yetkililerini tahıl fiyatlarındaki sert iniş çıkışları istikrara kavuşturarak kentsel nüfusa düzenli tedariki sağlayacak yasal önlemlere başvurmak zorunda bıraktı.[204] Buna rağmen tahıl ticaretinin kararsız ve düzensiz yapısının yanı sıra hacmindeki görece düşüklük sürdü.

İçdeniz'de tahıl üretiminin azalmasıyla birlikte İstanbul'a tahıl tedariki görevini üstlenen bölgelerin, yani Karadeniz'i çevreleyen

kıyı ovalarının bütünüyle Akdeniz'in iklim ve ekoloji sınırlarının en kuzey enlemlerinde yer alması bir rastlantı değildi.[205] İstanbul'u besleyen başlıca tahıl tarımı alanlarının kuzeye kayışı, 17. ve 18. yüzyıllarda dünya ekonomisinin tahıl ambarlarının kuzeye kayışıyla paralellik içindeydi: Baltık tahılının Felemenk imparatorluğunun ana ticaretine dönüşmesiyle başlamış olan yöneliş İsveç, İngiltere ve İngiltere'nin Amerikan kolonilerinin bu işlevi üstlenmesiyle sürdü.[206] Akdeniz'de tahıl tarımının gerileyişinden kazançlı çıkan bölgeler sadece Karadeniz'in kıyı ve iç ovaları değildi. Nil'in hayat verdiği Mısır coğrafi ve ekonomik bakımdan havzanın parçası olmakla birlikte, ekoloji ve iklim bakımından tam öyle değildi. Tıpkı Mısır gibi, Karadeniz'in kuzey kesimleri de Akdeniz ikliminin sınırları dışındaydı. Her iki bölge İstanbul'a –Mısır açısından ayrıca Mekke'ye– gönderilmek üzere en azından 18. yüzyılın dönümüne kadar hatırı sayılır miktarda tahıl üretmeye devam etti.[207] Moldavya [Boğdan] 17. yüzyıl boyunca yıllık buğday tüketimi 130.000 tona yaklaşan İstanbul'a tek başına her yıl 28.000 ton (350.000 hektolitre) buğday sağladı. 19. yüzyılda ise başkentin tükettiği ekmeklik tahılların yüzde 60'ından fazlasının kaynağı Balkan eyaletleriydi.[208] Önceki bölümde ele alındığı üzere, bu yöneliş daha önce başlamıştı: İmparatorluğun Ege kıyıları 16. yüzyılın köklü liman kentlerinin yerini alırken, İzmir ve Selanik önem kazandı.[209] Böylece zenginliğini sağlayan ekonomik faaliyetlerin çoğundan mahrum kalan Doğu Akdeniz'in kıyı ovaları seyrek nüfuslu kaldı. Bu arada Roma imparatorluğu döneminin başlıca tahıl üretim bölgeleri Mısır ve Karadeniz'in kuzey kıyıları tekrar aynı konumu üstlendi. Buna karşılık, "asıl" Akdeniz'in hiçbir yöresinde büyük ölçekli ticari tahıl ekimi sürmedi. Tahıl ekimindeki darboğazı Akdeniz iklim kuşağı içinde ortaya çıkmış olması, dünya ekonomisine özgü etkenler dışında ve onlara ek olarak bazı etkinlerin de devreye girdiğine işaret eder. Bu etkenler ekolojik nitelikteydi.

Tahıl tarımının Akdeniz'in solmasından ve Küçük Buz Çağı'nın başlamasında dolayı bir ikili darbe yediği söylenebilir. Ama ikincisi yol açtığı daha nemli iklimle İber ve İtalyan yarımadalarında çav-

dar ekiminin, havzanın çeşitli köşelerinde pirinç ve mısır ekiminin yayılmasına yardımcı oldu; bu ürünlerin hepsi buğdayın önemini azalttı.[210] Sonuçta, Küçük Buz Çağı'yla bağlantılı olarak kısalan yetişme mevsimi ve artan yağış miktarı, üreticileri yeni çağın kaprisleriyle başa çıkacak ürünlere yöneltti. Bataklıkların ilerleyişi kış ürünlerine ve tahıllara çıkardıysa da, aynı şey diğer ürünler için de mutlaka geçerli değildi. Bu gelişmeyle oluşan ortamın tam anlamıyla değerlendirilmesi, beşinci bölümde inceleneceği üzere, pirinç gibi sucul ürünlerin ya da sulamaya bağımlı pamuk gibi yaz ürünlerinin yayılmasını kolaylaştırabilirdi. Nitekim, Osmanlı emperyal devletinin daha önce pirinç ekimini ayakta tutmak için seferber edilen örgütsel yeteneklerine artık gerek kalmadı. Uzun seferlerde ordu için muazzam öneme sahip bir gıda ürününü sağlayan pirinç ekimi, emperyal gözetimi gerektirmeyecek ölçüde bir temel ürün haline gelmişti.[211] Pamuk ekiminin tedrici ve kararlı ilerleyişinin ve hayvancılığın ekonomideki ağırlığının pekişmesinin ardındaki sır da yeni ekolojik düzendi.

17. yüzyıldan itibaren sıtma ya da hummanın kol gezdiği, periyodik su baskınlarının yaşandığı ve "vahşi" doğanın hüküm sürdüğü ovalar toprak genişletmenin ve yerleşimin sınırı ve ön cephesi olmaktan çıktı. Sürülen alçak arazilerin su birikintili yapısından dolayı, tarla işlerine manda ya da çok sayıda davar koşma yoluna gidildi. Pontino bataklıkları yaban hayatın ortasında vahşi manda sürüleri için bir sığınaktı.[212] 18. yüzyılda Languedoc'un doğu kesimindeki alçak arazilerin daha ağır toprakları için altı pulluk salık verilirken, daha hafif topraklarda dört pulluk yeterli sayılmaktaydı.[213] Örneğin, Osmanlı dünyasında bataklık alçak arazilerin bir ürünü olan *çiftliklerin* yayılması, su mandasından yararlanmanın geniş çapta benimsenmesi için bir teşvik unsuru oldu.[214] Andalucia'nın verimli ovalarında da topraklar çok sayıda saban öküzüyle sürülmeye başladı; öyle ki "aynı tarlada her biri ayrı bir çift öküzle çekilen en az yirmi dört saban kullanılır" hale geldi."[215] Bu büyük çiftliklerin bazılarında ve belki de çoğunda hayvan yetiştirilmesi,[216] otlak olarak kullanılabilecek alanların genişlemesinden dolayı şa-

şırtıcı olmayan bir sonuçtu. Böyle çiftlikler çoğu kez geçici konutlarda kalan insanları barındırmaktaydı ya da seyrek nüfusluydu.

Veneto'da da et ve süt ürünlerine artan talebi karşılamak açısından, hayvancılık kentsel yatırımları en fazla çeken sektör oldu. Aynı şekilde "villa" denen malikânelerin kurulması 17. ve 18. yüzyıllarda büyük önem kazandı: Kurulan yeni villa sayısı 15. yüzyılda 84 iken, 17. yüzyılda 332'ye ve 18. yüzyılda 403'e çıktı. Dahası, bu villalar çevrelerindeki kırsal alanları kendi ihtiyaçlarına tabi kılarak, onlardan "hayati malzemeler aldılar" ve artık "geçici açık alanlar ve göçebe otlaklarını" barındıran bir ortamda "bozulmuş arazi yapısının daha da parçalanmasına" katkıda bulundular.[217] Bu bakımdan, ne arazi ıslahı sürecini durma noktasına getiren tarımsal daralma, ne de tahıl dışı ürünleri öne çıkaran ve tahıl üretiminde ciddi bir daralmaya yol açan değişim sırf Osmanlı diyarına özgüydü. Aynı şey hayvancılığın sağladığı –ve hayvanlarla bağlantılı– malların yükselişi için de geçerliydi.[218] 17. ve 18. yüzyıllarda tahılları yerinden eden hayvansal mallara dayalı ticaretti: Post, yün, mum ve deri artık sınırları tahıllarda daha sık aşmaktaydı.

Akdeniz'deki ekolojik değişim açısından bakıldığında, iki hususun altını çizmek gerekir. Birincisi, bu iki yüzyıl, *mutatis mutandis*, alçak arazilerdeki büyük toprak ağalarına ya da mülk sahiplerine yaradı, çünkü büyük çiftlikler fiyatlardaki düşüşe dayanma açısından, arazilerinin genişliği nedeniyle daha donanımlıydı. Arazilerini genişleten büyük mülk sahipleri, çeşitli düzenlemeler aracılığıyla riskleri üreticilerin sırtına yıkarak, olumsuz piyasa koşullarına maruz kalma olasılığını düşürdüler. Yahut ömür boyu iltizam elde etme yoluyla, Akdeniz'in sönüş döneminin değişken ortamından kaynaklanan riskleri yaydılar. 17. ve 18. yüzyılların iklim değişkenliği büyük mülk sahiplerine yaradı. Toprak ve mülk sahiplerinin arazileri ele geçirmeleri ya da daha sıkı denetim altına almaları nedeniyle, kötü hasatlara karşı geliştirdikleri "iç sigorta" mekanizmaları ürün ektikleri ya da vergi topladıkları alanların çeşitliliğiyle daha incelikli bir yapı kazandı. Üreticiler 16. yüzyılda yararlandıkları özgürlüklerden bazılarını kaybederek, *beau seizième*'in mülkiyet hak-

kı düzenlemelerinden ortakçılığın deli gömleğine geçmek zorunda kaldılar. Bazıları küçük üretici konumundan büyük çiftliklerde çalışan ırgat konumuna düşerken, bazıları da tımar sisteminin sağladığı güvenlikten yoksun kalarak iltizam sisteminin aşırılıklarıyla karşı karşıya kaldı. Bu değişimler İçdeniz'deki bütün üreticilerin 17. yüzyıl darboğazıyla zayıf konuma düşmelerinin yansımasıydı.

Ne var ki, Osmanlı *çiftliklerini* "ikinci serflik" sisteminin kötü kopyaları olarak değil, 17. ve 18. yüzyıllardaki Akdeniz manzarasının temel ekolojik ve ekonomik özelliklerinin bir tezahürü olarak görmek gerekir. 17. yüzyılda ticari tahıl üretiminin *locus classicus*'u olan Elbe'nin doğusundaki malikânelerden farklı olarak, Osmanlı topraklarındaki *çiftlikler* sayıca sınırlıydı ve büyüklükleri 30 ila 500 hektar arasındaydı.[219] Dahası, genelde "mevât" denen çorak topraklarda kuruldukları için, oluşma ve pekişme süreçlerine doğrudan üreticilerin topraktan kopuşu nadiren eşlik etti. Mirî arazilerin terk edilmekte olduğu Küçük Buz Çağı tarımın gerilemesiyle birlikte, işlenmeye devam eden topraklar daha doğal bir şekilde tahıl ekiminden ziyade hayvan yetiştirmeye ayrıldı. Tarımsal çerçevede Osmanlı imparatorluğunun Ege kıyılarındaki gelişmeler, tahıl dışı tarıma daha fazla ağırlık verme açısından Akdeniz'in diğer kesimleriyle ortak yönelimleri yansıtmaktaydı. Bu yönelimlerin kusursuz somut ifadesi olan *çiftlikler* bir aykırılık taşımak yerine norma uymaktaydı.[220] (Dahası, hayvancılık ve tahıl tarımı alanı dışındaki dönüşümler *çiftlik* sistemi kavramı içinde değil, vakıf, meşruta ve temlik sistemlerinin bakış açısından daha iyi anlaşılabilir.)[221] İtalya'daki *latifondo* ekonomisinin de övünç vesilesi geniş bir ürün çeşitliliğiydi; ama kaynaklarının büyük bir kısmı tahıl ve koyun yetiştiriciliğinin bir bileşimine hasredilmişti.[222]

Kuşbakışı bir değerlendirme yapıldığında, 16. yüzyılda tarımsal üretimdeki artış ne kadar köklü olursa olsun, yayılma düzeyi öncesine ve sonrasına göre nispeten daha az çarpıcıydı. 16. yüzyılın tarımsal yayılması 14. yüzyıl krizi sırasındaki kayıpları gidermeyi sağladı.[223] Ama bu kazanım tarla açma (*débroussaillement*), ormanda ağaç kesimi ve bataklık kurutma yoluyla arazi yaratılarak geniş

alanların yerleşime açıldığı 1000-1250 dönemindeki kadar tarımsal üretimi canlandırmadı.[224] Benzer bir gelişme 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyılda Rus ovalarının ve daha sonra ılıman bölgelerin tarıma açılmasıyla yaşandı. İşte bu iki istisnai büyüme döneminde tahıl ticaretiyle uğraşan ve bu alanda uzmanlaşan büyük firmalar tarih sahnesine çıktı. Servetlerini 13. yüzyılın olağanüstü yayılması sayesinde kazanan Bardi ve Peruzzi ailelerinin yükselişi böyle bir gelişmenin ürünüydü; onların yolundan giderek 19. yüzyıl sonlarından itibaren imparatorluklarını kuran ve hâlâ varlıklarını sürdüren Cargill ve Continental firmaları bir başka örnekti.[225] Akdeniz havzasının tarımsal üretiminde uzun erimli bir daralma yaşandı ve 14. yüzyıl ortalarındaki veba salgınından önce ulaşılmış olan tarımsal üretim düzeyi 18. yüzyıl sonlarının ya da 19. yüzyıl başlarının tarımsal "sıçrama"sına kadar yakalanamadı ve pek aşılamadı. Yani, dört yüzyıldan fazla süren bir daralma söz konusuydu.

İkinci ve benzer bir tarım düzeni Alpler'in kuzeyinde ve doğusunda, ticari tarımın yeni merkezi Polonya'dan İtalyan kent-devletlerini besleme rolünü büyük ölçüde yitirmiş Balkanlar'a kadar uzanan kesimde ortaya çıktı. Örgütlenme biçimlerindeki benzerlikler dünya ekonomisinin taleplerinden ziyade, alçak arazileri ekili tutma gibi bir ekolojik zarurete bağlanabilir. Bir başka deyişle, hayvan yetiştirmeye bitkisel ekin kadar önem vermelerinden dolayı Osmanlı *çiftliklerinin* başka yerlerdeki denklerinden farklı biçimde örgütlendiklerini ileri sürmek, ekolojik ortamdaki benzerlikleri ve bu ortamın üretim düzenine etkilerini karartır. Elbe'nin doğusunda soyluların elinde biriken zenginlik ekolojik sıkıntılara karşı bir rahatlık sağladı. Buna karşılık çiftlik sahiplerinin başvurabileceği böyle kaynaklar yoktu. Ekolojik değişim nedeniyle, hayvancılık kazançlı ekonomik bir uğraş haline geldi ve öyle kaldı. Büyük çiftliklere uygun "çorak topraklar" boldu ve kolayca ele geçirilebilecek durumdaydı. Çiftlikler uzun süre ayakta kalması ihraç pazarlarının varlığına bağlanamayacaksa, Küçük Buz Çağı'nın buğday ekimini baltalayıcı farklı etkisini göz önünde bulundurmak gerekir. Bu çağda yağışların artması çavdar ekimine yardımcı oldu. Bu değişimle-

rin ekolojik dip akıntıları ya da dolaylı sonuçları sonraki bölümde incelenecek.

Genelde, havza kıyılarındaki ticari tarım düzeyi ve niteliği üzerinde deniz izler bırakan sadece dünya ekonomisi düzeninin tarım odağının coğrafi olarak İçdeniz'in dışına kayışı değildi. Havzanın ekolojik yapısındaki değişimle birlikte, manzarasında da buna eşlik eden bir dönüşüm yaşandı. İkinci bölümde ele alındığı üzere, 17. yüzyılın dönümünden ve Küçük Buz Çağı'ndan önce, havzada tercih edilen ticari tarım alanları ovalardı. 17. yüzyıldan itibaren, *a contrario*, yerleşim ve ekim için stratejik tepeler, akarsu terasları, yükseltiler, dağ etekleri ve daha yüksek kesimlere yeğ tutulur hale geldi.[226] Akdeniz'in doğu kıyısındaki Zirin ve Akkar ovalarından güney kıyısındaki Çukurova ve Antalya ovalarından ve Ege'nin kuzey kıyısındaki Selanik ovasına kadar, içeride kalan Konya ovasından Erciyes Dağı, Cebel Nablus ya da Ensariye Dağı çevresindeki ovalara kadar, Osmanlı manzarasının daha alçak kesimlerinde kalıcı temelde yerleşim seyrekti.[227] Havzanın en alçak kesimleri de büyük ölçüde boşalmıştı: Murcia ovası, Tuna'nın, Kıbrıs'ın iç ovaları ve Antakya'nın Amik ovası.

Baltık tahılının Akdeniz'e girişi, tahıl üretimine ayrılan topraklarda ikinci serfliğin tedricen yükselişi ve Baltık tahılının genelde tahıl fiyatlarını düşürüşü, ovaların yanı sıra tahıl tarımını bırakma sürecine destek verdi. İzleyen dönemde alçak ovalarda ekimi sürdürme yöntemi iki ayrı ve karşıt biçime büründü. Bu topraklar kışlık otlaklara sahip pastoral topluluklarca ya da uydu yerleşmeler kuran çevre köylerin sakinlerince geçici bir temelde ekilip biçildi. Bu durum 18. yüzyıl boyunca sürdü; ama 17. yüzyıl krizinin 1730–50 arasında sona ermesiyle birlikte, bu terk edilmiş ve "yeterince yararlanılmayan" topraklar üzerinde haklar kazanmaya dönük girişimler ve mücadeleler yoğunlaştı. Languedoc'ta olduğu gibi toprak satın alma ya da İspanyol ve Osmanlı ülkelerinde olduğu gibi sivil kurumların mülkiyet ve intifa hakları ile hak iddialarının pekişmesi yoluyla oldukça büyük tarımsal mülkler ortaya çıktı: Bu mülkler nadiren kapitalist çiftliklere dönüştü. 17. ve 18. yüzyıllarda İtalya'da

pirinç ekiminin ilerleyişi veya Balkanlar'da yaygın mısır ve tütün ekimi, soyluların ya da büyük çiftlik sahiplerinin sıkı gözetimi altında ve örgütleyiciliği altında gerçekleşti.[228]

Terk edildikten sonra ekilmeyen alçak araziler çoğunlukla otlaklara dönüştü. Böyle alanların sürülere tahsis edilişi çoğu kez hukuken değil, fiilen sağlandı. Geçici ekicilerin, sürü sahiplerinin ve civardaki köylülerin uzun süre tahıl ekimi yapılmayan topraklar üzerinde sıklıkla çatışan hak iddialarının çokluğu nedeniyle, taraflardan bazılarının böyle arazileri münhasır kullanım için çitle çevirme ya da "tımarlı" mülke dönüştürme girişimleri ortaya çıktı.[229] Bu tür toprakları bulma kolaylığı Osmanlı devletini egemen sınıf mensuplarını çorak alanların "ıslah"ı için teşvik etmeye yöneltti: Böylece terk edilmiş (mevât) toprakları çiftliklere dönüştürme gibi açık bir amaçla tek mülkiyet altına alma yolu açıldı.[230] Dogano ve Mesta gibi nüfuzlu kuruluşların yönlendirmesi altında hayvan otlatma, diğer ekonomik faaliyetlerin zararına daha geniş alana yayıldı. Bu nedenle literatürde söz konusu kuruluşların özellikle 18. yüzyılda böyle topraklar üzerinde hâkimiyetlerini sağlamlaştırmaları "yeniden feodalleşme" olarak nitelendirilir.[231] Bir başka deyişle, havzanın alçak arazilerinin daha önce bunları ekenlerce müsadere edilişi, buna uygun olarak intifaya dönük hak iddialarının ya da temlik haklarının azalmasını getirmedi. Aksine, bu toprakların düzensiz biçimde birçok taraf ça kullanılır hale getirilmeleri sadece ekolojik ve ekonomik bakımdan zor durumdaki topluluklara başka bir nefes alma alanı vererek ek bir güvenlik supabı sağlamakla kalmadı; topraklardan yararlananlar arasındaki çekişmeler için verimli bir zemin de yarattı.

Alçak Arazilerin Talihinde Tersine Dönüş

Yer yer bataklık ovalara dönüşen alçak arazilerin hızlı erozyon, taşkın ve sıtmaya maruz kalmasına bakarak, ovalardaki sulak alanların ıslahına dönük girişimlerin hiç olmadığı ya da nadir olduğu sonucuna varılamaz. Aslında, daha önce ele alındığı üzere, *beau*

seizième yeni topraklarda arazi ıslahının ve iskânın yaşandığı bir dönemdi; ama 16. yüzyıldaki toparlanma ve ona eşlik eden Orta-çağ İklim Optimumu uzun sürmedi. Küçük Buz Çağı'nın ürkütücü gölgesi altında, 1350 sonrası dönemde artan erozyona ve taşkınlara bağlı hasarları tam anlamıyla gidermeye çalışmak, öngörülebilir bir istisna oluşturan İtalyan kent-devletleri bir yana bırakılırsa, çoğu kesim için altından kalkılması zor bir işti. Uzun 16. yüzyıldaki toparlanma kısa ömürlü olduğundan, sadece 1000'den 1350'ye kadar alçak ovalarda geniş alanların ekime açılmasını sağlayan önceki sağlam ve uzun süreli arazi ıslahı dalgasının değil, 1750'lerde başlayıp 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar süren sonraki dalganın da gölgesinde kaldı.[232] Bununla birlikte, Ortaçağ İklim Optimumu sırasındaki toparlanma görece kısa ömürlü olsa bile, uzun 16. yüzyılda yeni topraklarda iskân ve ıslahın ilerleme temposu yine de çarpıcıydı. Bu ekonomik canlanmanın kusursuz bir göstergesi, Osmanlı imparatorluğunun alçak kesimlerinde 16. yüzyıl sonlarında ulaşılan yüksek yerleşim yoğunluğu. İç Anadolu'daki Konya ovası ile Şam çevresindeki kıyı ve iç ovaları örten köylerin ve mezraların sayısı ve nüfusu, 16. yüzyıl kadastrolarındaki ve vergi sicillerindeki kayıtlara göre, 20. yüzyıl ortalarındaki aynı adlı yerleşimlere oranla sadece biraz düşüktü.[233]

İşlenebilir toprakların genişlemesi 16. ve 19. yüzyıllar arasında önce yavaşladı ve daha sonra durdu; Akdeniz ovalarının oldukça büyük kesimleri tekrar yaban ortama döndü. Büyümenin yeniden başladığı ve kentsel burjuvazi ile yerel eşraf-toprak sahibi çevrelerin yeni alanları ekime açma yönünde aşama sağladığı 18. yüzyılda bile, arazi ıslahı temposu çarpıcı olmaktan uzaktı. Aşağı Provence bölgesinde 16. yüzyılın sonu ile Fransız Devrim arasında toplam 3.000 hektarlık alan kurutuldu; Arles'teki işlenebilir toprakların yüzde 3'üne varan bir alandı bu. Petit-Poitou bataklıklarının akaçlanması arazi kaynağını pek arttıramadı; ekili alanlara sadece birkaç bin hektar eklendi.[234] Fransa'da din savaşlarının bitişine doğru yüzde 36'ya düşmüş olan ekili alan oranı hatırı sayılır bir süre bu düzeyde kaldı.[235] Aslında, 17. ve 18. yüzyıllarda bataklıkların or-

tak arazi olarak yeniden sınıflandırılması sonucunda gerçekleşen arazi devri o kadar büyük çaplıydı ki, taht fiili arazi devrinin vergi tabanını aşındırması nedeniyle bunu yasaklamak zorunda kaldı.[236] Yeni sürülen alanların 17. yüzyılda 400 hektardan biraz fazla arttığı İspanyol Akdeniz'inde (Valencia, Murcia, Aragón, Albacete) ve 18. yüzyıl ortalarına kadar Aşağı Chiana'nın ana çığırı boyunca 2.500 hektarlık alanın tekrar düzenli ekime açıldığı Valdichiana'da durum pek farklı değildi.[237] Başka bir ifadeyle, bölgenin işlenebilir topraklarında bir genişleme olduğunda bile, kazanımlar son derece küçüktü. Bu Osmanlı imparatorluğu için de geçerliydi: Düzenli ekime geçilen alanlar 1700-1850 arasında, yani bir buçuk yüzyıllık zaman diliminde yüzde 35 arttı; oysa dünya genelinde bu oran yüzde 103'tü. İşin can alıcı tarafı, genişlemenin kısmen ormanların zararına gelişmesiydi. Sadece Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'da değil, Akdeniz'in kuzeybatı kesiminde de yerleşmelerin daha yüksek kesimlere yönelmesiyle birlikte, ağaç kesimi ve orman örtüsünün seyrelmesi yüzünden ormanlar yüzde 10'u aşan bir oranda küçüldü. Fransız ormanlarının kapladığı alan 18. yüzyılda azaldı. Sonraki bölümde ele alacağımız üzere, İçdeniz kıyıları boyunca orman yıkımının oranı yüzde 4 olan dünya ortalamasından epeyce yüksekti.[238] Bu arada, çayırların ve otlakların kapladığı alan yüzde 0,4 gibi pek farkına varılmayacak bir oranla geriledi; dünya ortalaması da zaten yüzde 0,3'tü.[239] Osmanlı kırsal kesimi 18. yüzyıl kapanırken hâlâ seyrek nüfusluydu. Örneğin, yazları Anadolu platosunda, Ankara'nın doğusunda geçiren Rişvan aşireti Halep'in doğusu yerine batısındaki kış otlaklarını kullanmaya yöneldi; böylece kışlakları Cebbul adlı tuz gölünün çevresindeki ovalardan Amik ovasına hiçbir engelle karşılaşmadan kaydı. İbrahim Paşa'nın 1830'larda Suriye'yi işgali sırasındaki ilk işlerinden biri Mısırlı göçmenleri bataklık Beysan vadisine yerleştirmek oldu.[240] Fransa'da da yüzyıllar boyunca akaçlama çalışmalarını kârsız bir girişim olarak gören feodal beyler, köylülerinin sığ bataklıkları otlak olarak ve başka tarımsal uğraşlar için kullanmalarına izin verdiler.[241]

Uzun 16. yüzyılda bölgenin alçak arazilerindeki kırsal yerleş-

meler 1650'lerden sonra daha da seyrekleşti. Alçak arazilerin boşalması yönündeki eğilim ekonomik koşulların aşağı yukarı düzeldiği 18. yüzyıl ortalarında bile, Küçük Buz Çağı'nın akarsu atağına ve iklim değişkenliğine maruz bırakan süreçlerin çokluğu ve uzun ömürlülüğü yüzünden tersine dönmedi. Bataklıkları kurutmaya dönük girişimlerin 1750'lerde başlamasına karşın, kırsal yerleşim yoğunluğundaki azalış 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar inatla sürdü. Yine de havzanın daha alçak kesimlerinin ekolojik ve iklimsel kuvvetlerin kuşatması altında kalmaları sadece baş belası sivrisineklere bırakılmalarını getirmedi. Bunun iki sebebi vardı. Birincisi sermayenin geçici olarak toprağa dönüşüydü. Sözgelimi, Doğu Akdeniz'de ticaret sayesinde biriken servet en azından 17. yüzyıl ortalarına ve belki de daha geç bir tarihe kadar kısmen toprağa ve ticari tarıma yatırıldı.[242] Paranın tarıma akışı varlıklı sınıfların pek fazla direnişle karşılaşmadan kırsal kesimde tutunmalarının yolunu açtı, çünkü bu yerlerin daha önce başka yerlere göç ettirilmemiş sakinleri topraklarında kalmalarına fırsat verecek her türlü tasarruf hakkı düzenlemesine memnuniyetle razı olmaya hazırdılar. Cenovalı tüccarlar Napoli krallığındaki malikâneleri satın aldılar; Venedik kırsal kesiminde büyük senyörlük villaları mantar gibi bitti. Fransa'da 18. yüzyıl "şato inşasının altın çağlarından biri" oldu.[243] Aydınlanma ve akıl çağlarında, büyük tarımsal mülkler Akdeniz manzarasının demirbaşı olarak kaldı. Bu olgu sırf sivil mülklerle sınırlı değildi. Dindel kurumlara ait mülkler de aynı yönelimi izledi. Kilise Fransa'da iç savaş sırasında kaybetmiş olduğu mülkleri geri almayı başardı; İtalyan yarımadasında 17. yüzyılda bütün gayrimenkullerin üçte bire yakın bölümü dinsel kurumların devredilemez mülkleri sınıfına girmekteydi. Osmanlı imparatorluğunda da 18. yüzyılda vakıfların elde ettiği gelirler devlet gelirlerinin üçte biri mertebesindeydi.[244] Pamuğa ve buğdaya dönük talebin 17. yüzyıl krizinin bitişinden sonra hızla yükseldiği dönemde, ovalar dünyevi ve ruhani kurumların denetimi altındaki büyük mülklerle kaplıydı. Bu mülklerin çoğu 1650'lerden sonra müsadere edilmiş olduklarından, İçdeniz'in kıyı ovalarının yanı sıra ulaşım güzergâhları üzerindeki iç

havzaları gibi çorak, bataklık ya da ortak mera sayılan alanlardaydı. Tesalya, Epir, Makedonya, Trakya, Meriç vadisi, Bulgaristan'ın Tuna bölgesi, Kosova-Metohija havzası, Arnavutluk ve Batı Anadolu'nun kıyı ovaları, daha önce ele alındığı üzere, Osmanlı imparatorluğunda çiftlik oluşumuna sahne olan başlıca yerlerdi.[245]

Bu koşullarda doğal güçlerle, daha dar anlamda bataklıkları ilerleyişiyle mücadele sorumluluğunu fiilen toprak ağaları üstlendi. Bunun için gerekli masraflar toprak ağalarına düşen bir yükümdü. Sıkça görülen bir durumla, arazi ıslahı girişimleri sonuçsuz kaldığında veya çok maliyetli olduğunda zora başvurdular; bu da Osmanlı imparatorluğundaki çiftliklerde hiç eksik olmayan bir yöntemdi. Çoğu durumda işçileri tutmak ve buyruk altına almak için zor kullanılması alçak arazilerdeki koşulların ne kadar berbat olduğunu gösteren iyi bir ölçüydü. Alçak arazilere yerleştirilmiş ortakçılardan oluşan bir çekirdek grup ve üretim sürecinin emek-yoğun kısımlarını yerine getirmek üzere dağlardan getirtilmiş mevsimlik ve geçici ırgatlardan oluşan bir gezgin işgücü ovalardaki tarımın canlı kalmasını sağladı. Toprakları ekili durumda tutmanın bir yolu zora başvurmaksa, diğer yolu da ırgatlara ovaların hastalık saçan ortamında çalışmayı telafi edecek yüksek ücret ödemekti. Maremma'daki durum böyleydi.[246] Ancak bu seçenek sadece küçük bir kesime açıktı. Öbür durumlarda, ovalara çakılıp kalmış mülk sahipleri sahip oldukları alçak arazilere yerleştirmek yaylalardan insanları (ortakçılık yoluyla) ayartmanın ya da kandırmanın yollarını bulmak zorundaydılar.[247]

Alçak arazilerin kullanılır durumda kalmasını sağlayan ikinci sebep, havza sakinlerinin iklim değişkenliğine ve arazi bozulmasına –değişen kırsal manzarayı yansıtıcı sonuçlara– uyum sağlamaya yönelik stratejilerde gittikçe sebat etmeleriydi. Öncelikle, ekimin ve hayvan otlatmanın değişen yapısından dolayı, toprak edinmeyi ve işlemeyi düzenleyen karmaşık bir haklar dizisi vardı. Osmanlı imparatorluğundaki ve özellikle İspanyol İbcrya'sındaki birçok kasabada ve köyde ekili alanlar köylüler arasında periyodik olarak yeniden dağıtılmaktaydı; bunun amacı kişinin kısmetini aynı

arazi parçasına bağlamak yerine, ona farklı nitelikte ve konumda arazileri ekip biçme şansını vermekti.[248] Otlaklar ve ağaçlık alanlar müşterekti. Farklı yüksekliklerdeki arazileri ekmek, doğal güçlerin kestirilemezliğine karşı benzer bir güvence sunmaktaydı. Pastoral topluluklarca uygulanan dönüşümlü ekim, üreticilere alan esnekliği de sağlamaktaydı. Bunlara ek olarak, özellikle İspanya'da işgücü hareketliliği kırsal üreticilerin kötü zamanlara karşı bir güvence olarak gelir kaynaklarını çeşitlendirmelerini mümkün kılmaktaydı. Yani, üreticiler sert ekolojik güçlere karşı çaresiz değildi.

Toprakların çoğunlukla *señorío*'ların elinde olduğu Andalucia'dakine ya da İtalyan kent-devletlerindekine benzer bir durumla kırsal kesimin nüfuzlu kişilerin güçlü denetimi yerine belediye kuruluşlarının ipteki altında olduğu bölgelerde, komünal düzenlemeler toprakların periyodik yeniden dağıtımlara göre kullanılmasına olanak vermekteydi. Böyle toprakların üçte ikisi "yerel denetim altındaki otlak, ortak mera, orman ya da çorak alan" niteliğindeydi.[249] Çorak topraklar (*baldíos*) "büyük çapta hayvanlar için otlak ve toplanma alanı olarak kullanılan düşük nitelikli geniş çalılık ve bataklık arazilerdi." Ekilmeyen araziler (*realengas*) de "hayvan otlatmak ve toplamak" için kullanılmaktaydı.[250] Toprakların yeniden dağıtımı, ileride göreceğimiz üzere, üreticilerin yeni ekolojik güçlere uygun olarak işlenebilir toprakların sınırlarını sürekli bir esasa göre yeniden belirlemelerini sağlamaktaydı. Örneğin, 17. yüzyılda Provence'ta daha yüksek kesimlerdeki otlaklar (*terres gastes*) tahıl alanlarına dönüştürüldü. Ormanların açılması ironik biçimde Rhône sularının alçak arazileri daha serbestçe basması ve daha sulak hale getirmesi sonucunu doğurdu.[251] Açılan ormanlarda ayılar ve kurtlar tehlike altına girerken, alçak arazilere yabandomuzları, tilkiler ve antiloplar doldu. Böyle alanlar yerleşime açılınca, Konya'da görüldüğü gibi, dallardan ve sazlıklardan yapılmış basit bir kafes örgü halinde dört direk üstüne oturtularak çamurlu zeminin yukarısında kalması sağlanan barakalar ortaya çıktı.[252]

Bu ekolojik ortamda bir görece başarı örneği olarak, Venedik ve *terra ferma*'sında 1500-1800 arasında 150.000 hektara yakın alanın

akaçlama yoluyla ekime elverişli hale getirilmesi şaşırtıcı değildi. Ne de olsa, İtalyan hidrolik okulu ovalarda toprak dolgu tekniklerini yetkinleştirmesiyle ünlüydü. Kullanılan tekniğin esası taşkınların çamurlu sularını baskına uğrayan ya da kolayca su altında kalan alçak arazilere yönelterek, buraların sularla taşınan toprak alüvyon tortularının birikmesi sonucunda gittikçe yükselmesini sağlamaktı.[253] Ancak Venedik'te bile ilerleme büyük ölçüde Akdeniz'in ihtişamlı ışıltısını yitirmeye yüz tuttuğu 17. yüzyıl ortalarından önce gerçekleşti. O zaman kadar akaçlama ve sulama yoluyla arazi ıslahı göreli fiyat hareketlerini izledi ve nispi arazi kıtlığı bataklıkların kurutulmasına ve sulama kanallarının kurulmasına yol açtı. Tahıl fiyatlarını düşüren 17. yüzyıl krizinin başlaması ve dünya ekonomisinin işleyişinde Baltık tahılının merkezî konum kazanması bu dinamiği sona erdirdi. Sadece Felemenk'te bir hegemonyacı güce yaraşır biçimde doğanın güçleri başarıyla ehlileştirildi; 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar kurutulan arazi miktarı 280.000 hektara ulaştı. İş bununla da kalmadı. Cornelius Meijer ve baş hidrolog Cruquius, akaçlama amaçlı yel değirmenleri tasarısıyla donanmış halde, Akdeniz kıyıları boyunca dolaştılar; yürüttükleri işlerin kapsamı görece sınırlı kaldıysa da, özellikle Provence'ta kent yönetimlerine ve toprak sahiplerine bataklıkları ve turbalıkları kurutmayla ilgili konularda tavsiyelerde bulundular.[254] Öte yandan dönemin en ileri akaçlama teknolojisini uygulamaya geçiren Humphrey Bradley, 1599'da IV. Henri tarafından –batıda Nantes civarını, Normandiya'da Mont St. Michel civarını, kuzeydoğu kıyılarını ve Arles civarında Akdeniz kıyı şeridini kapsamak üzere– geni alanlarda arazi ıslahı için yeni oluşturulan *maistre des digues* makamına getirildi.[255] Bu arazi ıslahı dalgasının sonuçları da çarpıcı olmaktan uzaktı. Ayrıca, servet gücünün bir etken olarak devreye girmediği yerlerde, insanlar daha nemli ve daha soğuk iklimi devasa ve amansız güçleri karşısında çoğunlukla çaresiz kaldılar. 19. yüzyılın dönümünde Halep tüccarlarının Antakya kıyısındaki bataklıkları kurutarak 600 hektarlık alanı ekime elverişli hale getirme girişimi sınırlı başarıya ulaştı.[256]

Dolayısıyla 17. ve 18. yüzyılların ticari ve ekolojik koşulları kaçınılmaz olarak uzun 16. yüzyılın yönelimlerini tersine çevirdi. Çoğu kırsal yerleşme İçdeniz'e ve ovalara bakan tepelere bir kez daha tüneme gereğiyle karşı karşıya kaldı; toprakları periyodik olarak yeniden dağıtma ve geçici açık alanlar oluşturma gibi yeni stratejilerin uygulanması ve geliştirilmesi köylülerin ve ortakçıların tehlike altındaki toprakları ekime açık tutmalarını sağladı. Arazi ıslahı temposundaki yavaşlama *beau seizième* sırasındaki ekolojik toparlanmanın sınırlarını açık seçik ortaya koydu. Bu dönemdeki arazi ıslahının çarpıcı boyutlara ulaşmasına karşın, sıtma salgının yeniden baş göstermesi ve bataklıklarla mücadelenin 16. yüzyıl sonlarından itibaren tavsaması arazi ıslahının yararını azalttı.[257] 17. yüzyıl ortalarına varıldığında, bataklıklar Fransız kırsal kesiminde iyice ilerlemişti. Ancak 1650'lerden 1789 Fransız Devrimi'ne kadar, Fransa'nın Akdeniz bölgesinde arazi ıslahında çok az başarı elde edildi.[258] Provence'ta 1350-1750 arasında açılan tek sulama kanalının 1550'lerde, yani din savaşlarının başlamasından hemen önce kurulmuş olması bir rastlantı değildi.[259] İşin ironik tarafı, tam sıtmanın İçdeniz kıyıları boyunca hâkimiyet kurduğu sıralarda, çaresi de Cizvitlerin çabaları sayesinde havzaya girdi. Bizzat Kutsal Kent sıtmalıydı ve hummaya karşı bir tedaviye muhtaçtı. Her üç yılda bir Cizvit piskopos yardımcısının seçildiği meclis, Peru Cizvitlerini temsil eden vekillerin San Pablo'dan Roma'ya beraberlerinde kınakına olarak biline ateş düşürücü ağaç kabuğunun yeni stoklarını getirmelerine vesile oldu; soğuk algınlığı tedavisinde kullanılmasından dolayı bu bitkinin sıtma hastalığını iyileştirebileceği düşünülmüştü. 17. yüzyıl ortalarında bu ağaç kabuğuyla dolu sandıklar İspanya üzerinden Roma'ya taşındı. Maalesef bu ilaç daha geniş alanda dolaşıma gireceğine, dağıtımı papalık divanıyla sınırlı tutuldu.[260] Ve de kinininin sıtma belirtilerinin şiddetini azaltmada niçin etkili olduğu 20. yüzyılın dönümüne kadar bir sır olarak kaldı.[261]

Küçük Buz Çağı'nın dönüşü 16. yüzyıl toparlanmasının kısa sürmesine yol açtı. Ceneviz çağının Akdeniz ekonomisini canlandırmasına ve artan iklim değişkenliğinin etkisini bir süre azaltma-

sına karşın, havzadaki ekonomik düzelme özellikle İçdeniz'in iki ucunda kısa sürdü. Arazi ıslahı süreci ne kadar hızlı olursa olsun, 1450-1560 döneminin kazanımları 1000-1250/1300 döneminin kazanımları kadar çarpıcı değildi, çünkü o dönemde süreç daha uzun sürdüğü gibi, iskân çalışmaları da çok daha hızlı bir seyir izlemişti. Sözgelimi, Doğu Akdeniz'de batıya yönelen büyük göçebe toplulukların yerleşik yaşama geçişi 14. yüzyıl ortalarına doğru büyük ölçüde tamamlandı. İber yarımadasında ve Fransa'da (ayrıca başka yerlerde) yeni toprakların ele geçirilip yerleşime açılması açısından da durum aynıydı.[262] Yeni araziler yaratmanın başarıya ulaşmasında alçak kesimlerin akaçlanması ve sulanması temel öneme sahipti. Akaçlama kanalı şebekelerinin kurulması ve bakımı ve taşkın ovalarının ekonomik zindeliğinin sürdürülmesi, Aşağı Rhône bölgesinde olduğu gibi bireysel toprak sahiplerinin ya da Toskana'nın Pistoia yöresinde olduğu gibi kentsel belediyelerin çabalarıyla gerçekleşti.[263] Çoğu yerde bu girişimlere öncülük eden manastırlar 1400'den önce Normandiya'nın pays d'Auge yöresinin yanı sıra Provence'ın güneydoğu kesiminin büyük bir bölümünde bataklıkları kurutmada önemli bir rol oynadı. Daha genel düzeyde, bataklık alanlarda kurulmuş olan Benedikten ve Cistercium tarikatlarına bağlı manastırlar 12. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar bir *dugali* (daha büyük sıradan akaçlama hendekleri) şebekesiyle ördükleri geniş arazileri ıslah ettiler.[264] Doğu Akdeniz'den Kuzey Afrika'ya ve Valencia'ya kadar iskân çalışmalarına öncülük eden çoğu vakfın girişimlerinde su denetiminin ve dağıtımının can alıcı bir rol oynaması, Akdeniz'in doğu ve güney kıyılarında benzer bir sürece işaret eder.[265] Manastırların ve dinsel vakıfların bariz bir rol üstlenmedikleri yerlerde, bentlerin ve hendeklerin gözetim ve onarımından, ayrıca taşkın tehlikelerinde bunlara bakacak adam bulmaktan sorumlu yerel şahıslar taşkınlardan korunmayı sağladı.[266] Böylece hidrolik düzenin sistemli hale getirilmesi mülk sahiplerinin su baskını korkusu duymaksızın tarlalarını ekip biçmelerine olanak verdi.[267] 14. yüzyıl ortalarından sonra olduğu gibi, akaçlama ve sulama kanallarının ihmal edildiği ve dağların hızla ormansızlaşarak dere-

lerin akışı mecralarını değiştirdiği durumlarda, alçak arazilerdeki koşullar haliyle daha da kötüleşti.

Büyük Veba Salgını'nın 1340'larda baş göstermesi ve ardından işgücü sıkıntısının çekilmesi söz konusu şebekelerin bakımını neredeyse olanaksız hale getirirken, aynı sıralarda Akdeniz'in alçak arazilerinden ve dağlarından düzenli olarak geçen sürülerin sayısının artması da bölge manzarasının yeniden şekillenmesinde herhalde bir rol oynamış olmalıdır. Havzanın yüksek kesimlerine yeni yerleşen toplulukların büyük olasılıkla ağaç keserek yeni alanlar açması gidişatı daha da kötüye götürdü; bu arada koyun ve keçi sürülerinin maki örtüsünü seyreltmesi yüzünden alçak arazilere dökülen akış suyunun hacmi arttı. Bu da haliyle toprağın suyu emme gücünü azalttı. Kıyılarındaki mil birikiminin ince katmanlı olmasına bakılırsa, İberya Akdeniz'inin 13. Yüzyıldan önce, yani büyük ölçekli yaylacılığın revaç bulmasından önce sıtma belasının dışında kaldığı söylenebilir.[268] Aynı şekilde Toskana'da 13. yüzyıldan, Bizans'ta da 12. yüzyıldan önce yaylacılığın emareleri yoktu.[269] Aslında, Bizans'ta 11. ya da 12. yüzyıldan itibaren hayvanları yazı otlatmanın ve uzun mesafeli hayvancılığın sistematik biçimde uygulanmasına zemin hazırlayan yamaçlardaki toprakların sürülmesiydi.[270] İtalyan yarımadasında 12. yüzyıl ya da dolaylarına kadar dağları ovalardan keskin biçimde ayırt eden önemli bir arazi özelliği yoktu.[271] Evet, kentsel merkezlerin yayla kaynaklarına (örn. kereste, madencilik) duyduğu ihtiyacın artması yaylaları yoğun insan faaliyetine ve iskânına açtı.[272] Ancak büyük ölçekli yaylacılığın ve iklim koşullarında tersine dönüşün birlikte devreye girmeleri Akdeniz'in ekolojik dönüşümünde önemli bir rol oynadı.

Küçük Buz Çağı'yla birlikte erozyon tehlikesinin tekrar ortaya çıkması durumu değiştirdi: Büyük taşkınlar Ebro vadisini defalarca (1325, 1329, 1380, 1448, 1466, 1488 ve 1518) sular altında bıraktı. 14. yüzyıl ortalarına kadar "uslu" duran Alp dereleri azgınlaştı ve Rhône taşkınları dağ eteklerini daha sıklıkla ve şiddetle basmaya başladı. Böylece denge yaylaların yararına değişti.[273] Çeki hayvanlarına (ve keresteye) dönük talebi düşürerek ovaların ekonomik

esenliğini baltalayan 14. yüzyıl krizi ve Büyük Veba Salgını, yaylalara havzanın daha alçak kesimlerinde olduğu kadar ağır zarar vermedi.[274] Havzanın belli bölgelerinde (İtalyan yarımadasının Büyük Veba Salgını'ndan sonra kırsal yatırımın hızla arttığı Floransa gibi zengin kesimlerinde) kentlerin toprağa yatırımı hız kazandı; ama genelde topraktan kopuş, nüfusta büyük gerileme ve şiddetli taşkınların sıklığı alçak ırmak vadilerini ve ovaları boşalttı.[275] Ne var ki, dağların çıplaklaşma süreci alçak arazilerden nüfus akışı yüzünden durmadı.[276] Aşağı Rhône bölgesinde bataklıkları kurutma çalışmalar ancak 15. yüzyılda başladı ve alçak ovalara vakan yaylalar tercih edilen yerleşim alanları olarak kaldı. Anlaşıldığı kadarıyla, 1350'den sonra yerel yetkililer çoktan su altında kalmış tarlaların kalitesini yükseltmeye ya da bataklıkları kurutarak ekili alanları genişletmeye pek ilgi göstermedi.[277] Hayvancılık 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar, yani pek rastlantı sayılamayacak biçimde yeni bir arazi ıslahı dalgasının başlamasına kadar manzarayı yeniden şekillendirmeye devam etti.

17. yüzyıl krizinin ardından toprağa tedrici ve ürkek dönüş, 15. yüzyıl krizini izleyen dönüşten nitelik olarak farklıydı. İkinci durumda, 1450'lerde ekonomik darboğazın sona erişine hızlı bir toprağa dönüş eşlik etmişti. Oysa 1750'lerden sonra "kırsal kesimi fethetmeye girişen" kentsel aristokrasi oldu.[278] Osmanlı topraklarında –17. yüzyılda uzun süreli ve daha sonra ömür boyu olmak üzere– önem kazanan iltizam sistemi özünde bu kırsal dönüşüm çizgisinin bir varyasyonuydu. İster toprak sahiplerinin, ister mülk sahiplerinin idaresinde olsun, bu araziler benzer ekolojik ortamları barındırmakta ve benzer kısıtlamalar altında işlenmekteydi. Oldukça garip biçimde, Osmanlı eşrafının Ege kıyılarındaki mütevazı konaklarının ve gözetleme kulelerinin gotik mimarisi dahi Cenova'nın eski kolonilerinden göç eden inşaat işçilerinin kullanılmasından dolayı "İtalyan" üslubunu andırmaktaydı. Ege'nin karşı kıyılarındaki gotik üslubun taklit edilmesi simgesel bakımdan alçak arazilerin kullanılma tarzından kaynaklanan daha derin bir benzerliğin işaretiydi.[279]

Havzanın alçak arazilerinde sonraki iskân evresi tarımsal üretimin dünya genelinde yeni momentum kazandığı *pax Britannica*'nın doruğunda yaşandı.[280] 18. yüzyıl ortalarındaki yayılmayla birlikte, 1840'lardan itibaren önce büyük talep artışı doğrultusunda pamuk ekmek ve daha sonra buğday yetiştirmek üzere işlenebilir toprakları genişletme beklentisi doğdu. Bu beklenti beraberinde bir tersine dönüşü getirdi, çünkü 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkmış otlakları ve çorak toprakları tekrar ekim alanlarına çevirmeyi ve böylece alçak arazileri akaçlamayı gerekli kıldı. *Pax Britannica* altında dünya buğday üretimi 1831-40'ta 916 milyon kile olan düzeye göre iki katı aşkın bir artışla 1881-87'de 2,1 milyar kileye çıktı.[281] 19. yüzyılda ürkekçe başlayan süreç 20. yüzyılın dönümünde Ebro, Kilikya ve Tesalya ovaları gibi alanların kalıcı yerleşime açılmasıyla daha büyük güç kazandı. Diğer alanların II. Dünya Savaşı sonrasına kadar beklemesi gerekecekti.[282] Bu noktadan bakıldığında, Akdeniz'in 19. yüzyılın sonundaki manzarası 19. yüzyıl başlarına oranla 16. yüzyıl sonlarının manzarasıyla daha fazla ortak yanlar taşımaktaydı. Artan güvenlik, alçak arazilerin ve ovaların akaçlanması, sıtmanın kökünün kazınması ve *pax Britannica*'nın yeni talepler doğurması bölgenin kaderine bu tersine dönüşe katkıda bulundu.

Arazi ıslahının temposu 19. yüzyılın ikinci yarısında hızlandı: Osmanlı imparatorluğunda 1860'tan 1920'ye kadar, yani altmış yılda ekime elverişli hale getirilen alanlar önceki bir buçuk yüzyılda, yani 1700'den 1850'ye kadar işlenebilir topraklara yeni eklenen alanlardan bir milyon hektar fazlaydı.[283] Bu gidişat 20. yüzyılda daha da momentum kazandı. Suriye'de daha önce pek kullanılmayan muazzam genişlikte topraklar 1850-1950 arasında düzenli ekime elverişli hale getirildi ve yüzlerce ufak köy gelişerek oldukça büyük köylere dönüştü. Cezire dışında, yaklaşık 2,5 milyon hektarlık yeni alan sürülmeye başladı ve bu alanlarda yaklaşık 2.000 köy kuruldu; Doğu Şeria'daki takamlar ise 40.000 hektar ve 300 köydü.[284] Aynı dönemde İtalya'da ülkenin birleşmesini izleyen bir küsur yüzyıl içinde toplam 2,8 milyon hektara varan bataklık kurutuldu. Daha çarpıcı bir sonuçla, 1950'ye varıldığında şu ya da bu

biçimde arazi ıslahının uygulandığı alanlar 7 milyon hektara ulaştı.[285] İspanya'da işlenebilir topraklar (20.000 hektarı Akdeniz kıyılarında olmak üzere) 165.000 hektar artarken, Fransa'da işlenebilir toprakların 1600'de yüzde 36 olan oranı 1890'a doğru yüzde 60'a sıçradı.[286]

Küçük Buz Çağı'nın inişe geçişi dağlık alanlara çıkışın temellerini oluşturan çevre ve ekoloji bileşenlerini değiştirdi. Dünya ekonomisinin eksensel işbölümündeki yeni düzenlenmelerle birlikte, yakından ilişkili ve birbirini tamamlayıcı iki dönüşüm dizisi harekete geçerek, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgenin tarım düzenini bugün aşina olduğumuz bir düzen yönünde değişime uğrattı. Bu dönüşümlerin ilki buğday emperyalizminin canlanışını kamçılayan iki unsurun, yani küresel ısınmanın ve kentsel büyümenin küçümsenmeyecek katkısıyla ovaların yeniden yerleşime açılmasıydı. Hiç kuşkusuz, Kral Buğday ovalarda arazi ıslahının gelişmesini sağlayan ve hızlandıran başlıca etkendi. Örneğin, 1845'te buğday Osmanlı topraklarında pek önem taşımayan bir ihraç ürünüyken, 1850'de dördüncü sıraya ve 1855'te ikinci sıraya yükseldi. İmparatorluğunun 1831-40'ta 20 milyon kile olan buğday üretim hacmi iki katı aşkın bir artışla 1888'de 40-50 milyon kileye çıktı.[287] Yüzyıl sonuna doğru buğday uzun 16. yüzyıldaki birincil konumuna tekrar kavuştu.[288] Tahıl üretiminde önemli bir yer tutmakla birlikte ikinci sırada olan Orta Anadolu platosu, 20. yüzyılda bölgenin başta gelen üretim merkezine dönüştü. Doğu Toros sıradağları arasında kalan bölgelerin (Antakya, Kilis, Antep, Urfa) verimli hale gelen ovalarında buğday ekilmeye başladı ve nispeten küçük olan nadaslı tarlaları artık seyrek görülür oldu.[289] Ancak köyler hâlâ küçük sayılırdı; verimli ve geniş Kilis ovası 640 köyde yaşayan 50.000 kişilik bir nüfusu barındırmaktaydı.[290]

Ovaların yerleşime açılmasına büyük itici güç kazandıran önemli bir etken Osmanlı imparatorluğunda 1858'de, Fransa'da 1789 Devrimi'nin ardından, İspanya ve İtalya'da da Napolyon döneminde yeni arazi kanunnamelerinin çıkarılmasıydı. Otlakların buğday tarlalarına dönüşmesini hızlandırmak amacıyla Osmanlı

merkezî makamlarının göçebeleri zorla yerleşik yaşama geçirmek için büyük çaba harcadığı 19. yüzyıl ortalarında, yeni iskân dalgasının çerçevesini belirlemeye yönelik 1858 Arazi Kanunnamesi mükemmel bir tamamlayıcılık işlevi gördü. Alçak arazilerin büyük ölçüde boş olması, kırsal üreticileri yurtlarından etmeksizin yeni mevzuatın uygulanmasına olanak verdi. Bu bölgelerde meşru hak iddiaları resmen tanındı; sahipsiz topraklar ise merkezî hükümetçe satışa çıkarıldı. Islah etme umuduyla geniş arazileri satın almak ancak zengin azınlığın göze alabileceği maliyetli bir işti. Sözgelimi, yeni Arazi Kanunnamesi'nin ardından mülklerini genişleten Sursuk ailesi 1872'de 20.000 hektarı (200.000 dönüm) aşkın toprağa sahip oldu.[291] Çoğu *çiftliğin* 17. ve 18. yüzyıllarda ovalarda kurulduğu Rumeli'den farklı olarak, geçici ekime ve hayvan otlatmaya ayrılmış olan Anadolu ve Suriye ovaları mevât alanlara oldukça benzer bir yapıyla büyük ölçüde ıssız kaldı.[292] İspanya'da da 1836–1900 arasında "yaklaşık 10 milyon hektar kilise ve belediye arazisi" satıldı.[293] Fransa'da devrim toprak ve su kaynakları üzerindeki idare ve mülkiyet haklarını kalıcı biçimde açıklığa kavuşturdu. Bataklık alanlara sahip çıkma hakları köylere devredilirken, su kaynakları ve yol hakları konusunda devlete öncelik tanındı. Akaçlama çalışmalarına yasayla basit kurallar getirildi ve toprak sahiplerinin kendi başlarına projeler yürütmemeleri halinde, hükümete arazi ıslahını zorla uygulatma yetkisi verildi.[294]

İkinci dönüşüm dizisi ilkiyle yakından ilişkiliydi. 1858 Arazi Kanunnamesi'yle ovalarda daha fazla arazi ekime açıldığı ya da toprak sahiplerinin denetimine girdiği için, sürü sahiplerinin manevra alanı önemli ölçüde daraldı. İzleyen dönemde çoğu bölge "tek bir ana ekonomik faaliyeti seçmeye zorlandı."[295] 19. yüzyıl ortalarından beri daha fazla itibar gören bir dizi bölge Akdeniz ürünlerinin hepsini yetiştirmeyi bırakmış ve bir ya da iki ticari üründe uzmanlaşmıştı.[296] Bu iki dönüşüm dizisinin Osmanlı kırsal kesimi için önemi ne kadar vurgulansa azdır: Bugün bölgeyi saran manzara büyük ölçüde 1850-1950 döneminde ortaya çıktı.[297]

Her halükârda, arazi ıslahını küçük çiftçilerin üstlendiği ve bö-

lük pörçük yürüttüğü durumlarda, ıslah edilen alan sınırlı düzeyde kaldı. Valencia'daki Albufera lagününde durum böyleydi: Ribera Baja'da arazi ıslahı 1796–1920 arasında 6.163 hektarlık alana pirinç ekilmesini sağladı. Ribera Alta'da daha önce yetkilileri telaşa düşürerek ekim alanına sınırlamalar koymaya yöneltmiş olan sıtma vakaları, daha iyi akaçlamanın bir sonucu olarak 1860'lardan itibaren geriledi.[298] İspanya'da 1912–47 arasında Valencia'nın Albufera yöresinde, özellikle göllerin ve lagünlerin çevresinde 900 hektar kadar arazi peyderpey kaçak olarak ıslah edildi.[299] İlk başta sayıca çok olmamakla birlikte öncekilere göre daha başarıyla yürütülen iddialı tasarılar başlatıldı. Bölgede 19. yüzyıldan itibaren birçok arazi ıslahı çalışmasını büyük ticari şirketler ya da devletler yürüttü: İtalya'da arazi ıslahının neredeyse yalnız Po ovasıyla sınırlı kaldığı 1861–1915 döneminde 330.000 hektara varan bataklık alan kurutuldu. Daha sonra Pontino bataklıklarında (75.000 hektar), Maccarese ovasında (41.200 hektar) ve Sardinya'nın Tirso yöresinde (126.500 hektar) aynı yola gidildi.[300] Emilia'da alçak bataklıkların kapladığı alan 1870'te 89.000 hektarken, 1906'da 78.000, 1925'te 60.000 ve 1950'de 56.000 hektara indi.[301] Cezayir kentinin gerisindeki Mitice ovası 1900'e doğru, Selanik ovasındaki bataklıklar 1922'de ıslah edilerek ekime açıldı. Ebro deltası ve Pontino bataklıklarını kurutma çalışmaları ancak II. Dünya Savaşı arifesinde tamamlandı.[302] Drenaj şirketlerinin ve yeni bağımsız devletlerin gözetimi altında, iskân ve arazi ıslahı momentumu önemli ölçüde hız kazanarak 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürdü. 16. yüzyıldaki toprak kazanımından farklı olarak, 19. yüzyılda bataklık alanların kurutulması, aynen 1000-1350 döneminde olduğu gibi, uzun süreli ve sağlam bir arazi ıslahı sürecine dönüştü.

Ticari ekimin alçak ve bataklık ovalardan çekilmesi ve tepe ve dağ yamacı ekiminin ve yerleşiminin rağbet görmesi 17. ve 18. yüzyılların Akdeniz'ini 15. ve 16. yüzyılların Akdeniz'inden ayırt eden özelliklerdi. İçdeniz'in alçak araziler daha çok 1850'lerden itibaren hız kazanmak üzere 19. yüzyılda düzenli ve kaçınılmaz bir yeniden iskâna sahne oldu. Toparlanmanın temposu yayla topluluklarının

alçak arazilere inmeye başlamasıyla ve böylece havzanın daha yüksek kesimlerini zorlamakta olan demografik aşırılıkların hafiflemesiyle doruğuna çıktı. Sonraki bölüm alçak kesimler ile yaylalar arasındaki ortak-yaşam ilişkisini ortaya koymak amacıyla, daha önce artan iklim değişkenliği, erozyon ve taşkının büyük bir canlanma sağladığı tepelerin yeni dünyasının alçak arazilerin iskâna açılışına tabi hale gelişinin ve ona göre yeniden şekillenişinin nasıl bir süreç izlediğini anlatacak.

BEŞİNCİ BÖLÜM
Tepelerin Yeni Dünyası

İkinci 16. yüzyıl 1560'larda başladı. En belirgini din savaşları olmak üzere, Akdeniz'deki imparatorlukları 17. yüzyıl ortalarına kadar şiddetle sarsan kargaşaların ve travmaların başlamasına denk düşen bir tarihti bu. Bu sosyal ve siyasal çalkantı dalgasını tetikleyen başlıca etkenler iki yönlüydü: Bir yanda uzun 16. yüzyıldaki sürekli demografik büyümenin toprak üzerinde yarattığı baskının yoğunlaşması, diğer yanda Ceneviz çağında Amerikan gümüşünün İçdeniz'e girişinden kaynaklanın enflasyonist kabarma.[1] Osmanlı dünyasında araya sükunet dönemleri girse bile 1590'lardan 1650'lere kadar yerleşim alanlarını harabeye çeviren ayaklanmalar, Habsburg yönetimindeki Katalonya, Napoli ve Sicilya'da 1640'larda ve daha sonra yaşanan isyanlar ve elbette Fransa'daki din savaşları ekili alanların terk edilmesine yol açtı ya da katkıda bulundu. Kırsal kesimdeki güvensizlik ortamını derinleştiren bir etken de dönemin finansal bakımdan sıkışmış emperyal bürokrasilerini rahatlatmak üzere ağırlıklı olarak tarım üreticilerine yüklenen vergilerin artmasıydı. Bütün bu etkenler kırsal alanlarda bir kaçışı körükledi.[2] Demografik sızıntı Akdeniz kırsal kesiminin dokusunda parçalanmalara ve yırtılmalara yol açtı. Bununla bağlantılı olarak, havzanın kentsel merkezlerinde enflasyonist baskılar yüzünden tahıl fiyatları hızla yükselirken reel ücretler düştü; Cenova ve Venedik'ten Andalucia ve İstanbul'a kadar belediye ve emperyal yönetim yetkilileri, tahıl fiyatlarındaki sert iniş çıkışları istikrara kavuşturarak kentsel nüfusa düzenli gıda tedarikini güvenceye alacak önlemleri

yürürlüğe koymak zorunda kaldı. Tahıl hasadı 1615'te öylesine kararsız hale geldi ki, "Madrid sokaklarında insanlar ellerinde parayla ekmek için dilenme durumuna düştü."[3] Kaynaklarda Provence'ın çatışmalarla dolu 17. yüzyılda köylü isyanlarından esas olarak Marsilya yoluyla ithal edilen tahılın her zaman bulunabilmesi nedeniyle kurtulduğu belirtilir.[4]

16. yüzyılın ikinci yarısında Akdeniz tarımına damgasını vuran tahıl üretimi ve ticaretindeki büyük dalgalanmalar ile kırsal alanlardan kentlere göç hareketinin artan çapı karşısında, emperyal devlet ve kent yönetimi kurumlarının gıda arzındaki düşüşle başa çıkmak amacıyla uyguladıkları tedbirler yeni gelen kırsal göçmenleri ve yoksul insanları kentlilere gıda konusunda tanınmış haklardan yoksun bırakmaktan köylüleri ayrıldıkları köylere dönüşü yönünde teşvik etmeye ya da zorlamaya kadar uzanmaktaydı.[5] Ayrıca, göçebe toplulukların talimatla ya da ikna yoluyla yerleşik tarımsal yaşama geçişini sağlamak Bâbıâli'nin sıklıkla duyurduğu bir politikaydı. Ne var ki, böyle tedbirler genellikle sonuçsuz kaldı.[6] Akdeniz kırsal kesimini çökerten sıkıntılar İçdeniz'in sosyal dokusunda kökleşmiş olduklarından arızi değil, sistemle ilgiliydi; kısa vadeli tedbirlerle kolayca düzeltilebilecek türden değildi. Bu bakından 16. yüzyıl sonlarındaki ve 17. yüzyılın ilk yarısındaki sosyal ve siyasal kargaşa, büyük ve orta çaplı kentlerde doyurulması gereken insan sayısının hâlâ arttığı bir dönemde, kırsal kesimdeki nüfusun yerinden olması nedeniyle ırgat sayısını kaygı verici biçimde azalttı.[7]

Kırsal kesimdeki kopuş ve göç dalgalarını körükleyen sosyal kargaşaya eşlik eden ve onu derinleştiren bir gelişme merkezcil kuvvetlerin zayıflamasıydı. Süreci ilk başta harekete geçiren ise merkezî hükümetlerin maliyesini ve imkânlarını olumsuz etkileyen 16. yüzyıl sonlarındaki enflasyonist baskılardı.[8] Emperyal bürokrasilerin siyasal ve askerî gücündeki zayıflamayla ortaya çıkan boşluk kimi zaman valilerce hemen dolduruldu; asi olsun ya da olmasınlar, bunların zayıflamış iktidar merkezi karşısında özerk bir ekonomik temeli sağlamlaştırıma yönündeki acil ihtiyacı yeni gelir kaynaklarını ve dolayısıyla yeni kazançlı ticari faaliyet alanlarını

armalarını getirdi. Beyrut ve Sayda sancak beyi Maanoğlu Fahreddin tipik bir örnekti. İpek ihracatının 17. yüzyıl başlarında Cebel Lübnan'ın ekonomik yaşamında kazandığı önem, yönetimi altındaki yerlerde ipek üretiminin çapını genişletmek isteyen bu kişiyi Maruni toplulukların Cebel Lübnan'ın kuzeyindeki alçak arazilerden Şuf ve Kisrevan yaylalarına göçünü teşvik etmeye yöneltti.[9] Akdeniz'e açılan iki ana kapıyı elinde tutan ve Bâbıâli'den bağımsızlaşma peşinde koşan Maanoğlu Fahreddin, ham ipek ithalatını arttırmaya niyetlenen Floransa dükleriyle yakın diplomatik ilişkiler de kurdu – her ne kadar bu girişim kısa sürse ve sonuç vermezse de.[10] Onun siyasal emelleri yaşadığı dönemde belki başarıya ulaşamadı; ama ekonomik bir bakış açısından geride bıraktığı miras kalıcı oldu, çünkü ipekböcekçiliği daha sonraları Cebel Lübnan'ın tarımsal dokusunda köklü bir yer edindi. İpek üretimiyle uğraşanlar açısından şanslı bir gelişmeyle, Hazar ipeğinin Halep yoluyla batıya sevkiyatında sürekli yaşanan sorunlar 17. yüzyılın ikinci yarısında yerel ipekböcekçiliğini canlandırdı. Ondan sonra bölgenin mahsulü dışarıya gönderildiği gibi, yerel eğiricilerin ve dokumacıların ihtiyaçlarını karşılamak üzere yörede de pazarlandı.[11] Böylece 17. ve 18. yüzyıllarda kırsal kesimi, özellikle de havzanın alçak bölgelerini tehlikeli duruma düşüren siyasal sancıların doğurduğu sonuçlardan biri bölgenin ekonomik ağırlık merkezinin yamaçlara, yani ağaç ürünlerinin yetiştiği ve küçükbaş hayvanlarının güdüldüğü alanlara kayması oldu. İmparatorluğun diğer kesimlerinde de benzer etkenler devreye girerek, ipekli kumaş imalatı için yaygın olarak dut ağacı yetiştirilmesini getirdi.[12] Kırsal yerleşmelerin tekrar yüksek kesimlere çakılması, önceki bölümde ana hatlarıyla anlatıldığı üzere, sivrisineklerin ve bataklıkların alçak kesimleri istila etmesinden kaynaklanan ve açıkça bu istilayı tamamlayan bir gelişmeydi. Kırsal yerleşmelerin alçak kesimlerden daha yüksek kesimlere taşınmasını sağlayan aksi yöndeki tırmanış sürecinin izlediği seyir bu bölümün konusunu oluşturuyor.

Bölge sakinlerinin yaylaların mahsullerine, bu durumda ağaç ürünlerine gittikçe bağımlı hale gelmesi havzanın tarımsal bileşi-

mindeki bir değişimi açığa vurdu. Aşağı yukarı binyılın dönümünden 16. yüzyıl sonlarına kadar utkulu kent-devletlere değerli ticari ürünleri sağlayan Doğu Akdeniz'in kıyı ovalarıydı. 17. yüzyıldan itibaren Akdeniz'in yamaçları ve daha yüksek kesimleri bölgenin başta gelen ticari ürünlerini, yani ağaç ürünleri barındırır hale geldi. Cebel Lübnan'da olup bitenler sırf Doğu Akdeniz'e özgü bir gelişme değildi; genelde havzanın muhtelif yapılardaki geniş arazilerini yeniden düzenleyen geniş çaplı bir yönelişin parçasıydı. Örneğin, Fransa'nın Akdeniz kıyıları boyunca zeytin ve kestane ağaçlarıyla (ayrıca asmalarla) birlikte dut ağaçlarının genişleyen etki alanı, bölgenin ekonomik merkezini çevredeki tepelerin görece yüksek kesimlerine ve dağ yamaçlarına taşıdı.[13] Lyon bölgesinde ipek ve ipekli ürünler (siyah tafta ve kurdele ihracatı biçiminde), Marsilya bölgesinde şarap, Languedoc bölgesinde de yün (ve kumaş) 17. ve 18. yüzyılların büyük bölümünde ekonominin dayanağı olarak kaldı. Öyle ki, 1750'de Fransa'nın ihracatının üçte ikisini artık kuzey kesimi geride bırakan güney kesimi sağlamaktaydı.[14]

İspanyol imparatorluğunda merkez konumundaki Meseta ile çeper arasındaki dengenin birincisi aleyhine değişmesi benzer bir ekonomik dinamik yarattı.[15] Denize kıyısı olmayan Yeni Kastilya çevresindeki bölgeler, yeni Habsburg başkenti Madrid'in yayılan ezici egemenliğinden zarar gördü.[16] Buna karşılık, imparatorluğun Katalonya ve Valencia gibi kıyı bölgeleri başkentin dayatmalarından kurtuldu ve Atlantik'e uzanan şebekelerle gevşekçe bütünleştikleri dönemde bile daha geniş bir ticari dünyanın ritimlerine bağlı kaldı.[17] Doğu Akdeniz'de ve Fransa'nın Akdeniz kıyı bölgelerinde olduğu gibi, dut ağacı ve asma İber yarımadasının kıyı bölgelerinin ekonomik canlılığında hayati bir rol oynadı. Esas olarak Valencia'nın engebeli ve dağlık kesimlerinde oturan ve ipekböcekçiliğinin erbabı olan Moriskoların ülkeden sürülüşü, Pireneler'in her iki tarafından gelen Katolik ailelerin buralara yerleşip boş toprakları ele geçirmelerinin yolunu açtı. Dut ağacının ve asmanın –şekerkamışına ve daha küçük çapta pirince zarar vererek– sunduğu kazançlı uğraş yeni gelen toplulukların Moriskolar tarafından terk

edilmiş topraklarda görece kolay bir geçim yolu bulmalarını sağladı. İşgücünün birdenbire ortadan kalkışı 17. yüzyılın dönümünde şeker plantasyonlarındaki ve çeltik tarlalarındaki üretimi ciddi biçimde düşürdü; ama önceki sayfalarda kısaca değinildiği gibi, pirinç ekimi 18 yüzyılda yeniden öne çıktı.[18] Yeni göçmenlerin devraldığı kazançlı ekonomik faaliyet dalları arasında em büyük rağbeti ipekböcekçiliği ve bağcılık gördü: Üretilen ipek Sevilla ve Toledo'daki dokuma sanayilerine gönderilirken, üzüm Atlantik ötesi ticarete yönlendirildi.[19] Geniş asma, zeytin ve narenciye plantasyonları İtalyan yarımadasının güney kesimini de süsledi. Toskana'da dahi arazi açmaya, ıslah etmeye ve düzenlemeye dönük her uğraş 19. yüzyıla kadar esas olarak "ağaç ve çalı dikme girişimi"ne bağlı kaldı.[20]

Ancak gönençli uzun 16. yüzyılın her ortama uyumlu pazarları, ekonomik faaliyet hacminde bir daralmaya yol açan 17. yüzyıl krizinin başlamasıyla silik bir anıya dönüştü. Daha da kötüsü, 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yağışlı ve soğuk yılların kurak yıllara ağır basması, Valencia'da dut ağaçlarına çok büyük zarar verdi; Jucar ırmağı 1620'lerde "art arda birkaç yıl setlerini yıkıp taşarak krallıktaki en iyi dutluklardan bazılarını tahrip etti."[21] Böylece kırsal üreticiler çabalarını sulanan verimli ovalar (*huerta*) yerine kuru tepeleri ve stepleri işleme yönünde yoğunlaştırdı; bunun sebeplerinden biri bataklıkları denetim altına almanın öküz kullanmayı ve buna bağlı olarak otlakların varlığını gefektirmesiydi. Ancak Alcira'da görüldüğü gibi, *huerta*'daki ekimin yoğun niteliğinden dolayı otlaklar her zaman yetersizdi. Bu yüzden işlenebilir toprakların kıtlığı yamaçları asıl ekim alanlarına dönüştürdü. Valencia halkı açısından şanslı bir gelişmeyle, Kuzey İtalya kentlerinin ve Kastilya'daki imalat merkezlerinin ipeğe dönük talebindeki gerileme, İber yarımadasının ayakta kalan kırsal dokuma sanayilerinin talebindeki yükselişle bir ölçüde telafi edildi.[22] Bu sayede manzaradaki yerini koruyan dut ağaçlarının 1667'de Alberuqie'de kapladığı alan işlenebilir toprakların yüzde 22'sini bulmaktaydı; ayrıca yüzde 11'lik bir alanda kısmen dutluklar vardı. Simat de Valldigna'da *huerta*'nın beşte bir ila dörtte bir arasındaki kesiminde dut ağaçları

dikiliydi ve üçte bire varan kesimi kısmen dutluklara ayrılmıştı.[23] Daha sonraları Atlantik ötesi ticarette Barselona'nın yıldızının yükselmesiyle açılan daha geniş ticari mecralar, bölgenin şarap, narenciye ve pirinç ihraç ederek 18. yüzyılın fırtınalarını atlatmasını sağladı.[24] Tahıllara dönük talebin artmasıyla birlikte, pirinç 18. yüzyılda vazgeçilmez bir temel gıda ürünü olarak yeniden öne çıktı ve kıyı bölgesinin daha yüksek ve iyi akaçlanan topraklarını kaplar hale geldi. Sözgelimi, Jucar vadisinde pirinç hasadı 18. yüzyılda buğday hasadını aştı.[25] Yani, daha önce Moriskoların yaşadığı engebeli ve dağlık alanların çoğu zamanla bölgenin yeni sakinlerinin eline geçtiği gibi, bu göçmenler alçak arazilerdeki çeltik tarlalarından tepelerdeki meyve bahçelerine ve bağlara kadar Akdeniz ekolojisinin değişik potansiyellerinden tam anlamıyla yararlanmayı başardı.

İçdeniz'in ekolojik ve demografik yapısında yamaçların yararına meydana gelen dönüşümün ölçeği ve kalıcılığı göz önünde tutulunca, çok sayıda insanı daha yüksek kesimlere taşınmaya yönelten itici gücün sadece alçak kesimlerdeki siyasal ya da sosyal çalkantı olmadığı ve ardındaki sebeplerin haliyle çok yönlü olduğu kolayca tahmin edilebilir.[26] Kırsal yerleşmelerin yukarıya doğru çıkışının çapı ve uzun süreliliği köklü etkenlerin varlığına işaret eder. Paranın toprağa dönüşü böyle bir etkendi. Havzanın varlıklı bölgelerinde, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında uzun mesafeli ticaretle ve imalatla kazanılmış servetin daha sonra toprağa yöneldiği kesimlerinde bu süreç elbette daha belirgindi. Sözgelimi, Liguria'da mülksüzleşen insanları yerleşmelerini daha yüksek kesimlere taşımaya zorlayan toprak açlığıydı. Liguria'nın alçak arazileri üzerinde Ceneviz soyluların kurduğu boğucu baskı bölgedeki toplulukları daha yüksek alanlara sığınmaya mecbur etti.[27] Dağ kaynaklarına duyulan ihtiyacın alçak kesimlerdeki toplulukların akınlarını tetiklediği 13. ve 14. yüzyıllarda yaylalara dönük ilk yerleşim dalgasından farklı olarak, 16. yüzyıldan itibaren yeni yerleşimcileri oralara çeken şey düpedüz geçime elverişli arazilerin varlığıydı. Kestane ağaçları dikilen alanların hızla genişlemesi bunun göstergesiydi. Yüksek kesimlerde kestane alçak arazilerdeki ekmeklik tahılların

yerini tuttu.[28] Bunu döverek elde edilen undan siyah ekmek yapılmaktaydı; yoksulların karnı doyuran artık tahıl lapası değil, kestane lapasıydı.[29] Büyük Veba Salgını öncesinde revaçtayken 16. yüzyıla kadar Liguria manzarasının hatlarını belirlemedeki seçkin konumunu yitiren kestane ağacı hevesli ve şevkli bir dönüş yaptı.[30] Aynı gelişim çizgisi Cévennes bölgesi, yani Rhône'un batısına düşen ve Châtaigneraie ("kestane kuşağı") olarak ünlenen dağlık alan başta olmak üzere Languedoc'ta ve Korsika'da da görüldü.[31] Languedoc'ta 1569'da kilise mülklerinin satışının ardından ve Korsika'da Cenovalı tüccarların geniş ekmeklik tahıl alanlarını ele geçirişinin ardından her iki yerde de küçük mülk sahiplerinin gerileyişi alçak ovalarda bir toprak açlığı yarattı. Böylece mülksüzleşen insanların, ekim için temizlenmesi ne kadar zahmetli olursa olsun, toprak bulabilecekleri çevredeki ücra yükseltilere göçünü hızlandırdı.[32]

Akdeniz'in görece varlıklı kesimlerinde dengeyi alçak arazilerin aleyhine çeviren bir başka etken, yaygın korsanlığın bir sonucu olarak kıyı şeritleri boyunca artan güvensizlik ortamının yayılmasıydı. Signoria'nın *Mare Nostrum*'da denetimi sağlayan güçlerinin zayıflamasıyla birlikte deniz asayişinin bozulması ticari bakımdan değerli limanların ve komşu kıyılarının güvenliği açısından bir tehdit yarattı. Korsanlık eylemlerinin çoğalması havzanın kıyı bölgelerinde nüfusun azalmasına katkıda bulundu.[33] Aynı ölçüde önemli son bir etken olarak, havzayı 1650'lerden itibaren vuran salgın hastalık dalgasının şiddeti, çoğunlukla daha yüksek kesimlere, havanın sağlıklı olduğu ve salgına uğramış yerleşim merkezlerinden uzaklığı yararlı bir kalkan sunduğu yerlere doğru göç hareketlerini hızlandırarak gidişatı daha da kötüleştirdi.[34] Salgın hayaleti 1840'lara kadar Doğu Akdeniz'de dolaştı.[35] Bu bakımdan tepe ve dağ yamaçları lehine alçak kesimlerin terk edilişi birbiriyle bağlantılı, kendini pekiştirici ve birikmeye dönük çeşitli etkenlerin yol açtığı bir olguydu. Valencia, Cebel Şuf, Cebel Kisrevan ve Cévennes bölgesi örneklerinin gösterdiği gibi, bütün Akdeniz'i saran bir ölçekteydi.

Önceki bölümde ana hatlarıyla anlatıldığı üzere, Küçük Buz Çağı'nın başlaması siyasal kargaşa, korsanlık ve salgın hastalık yüzün-

den alçak kesimlerde yaşanan düzensizliği ve kaçışı yoğunlaştırdı. Artan iklim değişkenliği alçak kesimleri orantısız biçimde rahatsız ederken, kırsal yerleşmelerin daha yüksek, daha iyi akaçlanan alanlara, yani sıtmalı alçak arazilerden ve dolayısıyla böyle ortamlarla bağlantısı olan hummalı hastalıklardan güvenli bir uzaklıktaki tepelere ve dağ yamaçlarına çıkışını hızlandırarak, yaylalara artan bir çekicilik de kattı. Dahası, birinci kısım kaydedildiği üzere, ekonomik faaliyetlerin yeni coğrafi dağılımı Akdeniz'de 1560'lardan itibaren ağaç ürünü yetiştirmenin canlanmasını kolaylaştırdı ve pekiştirdi. Ne de olsa, havzanın yamaçları ağaç ürünlerini barındırmaya son derece elverişliydi; korunaklı dağları hayvanlara yaz otlakları biçiminde bir sığınak sağladı; yüksek vadileri işlenebilir topraklar olarak kullanıldı; kıyının tatlı sıcaklığıyla sarılmış alçak ovaları ise kışlık otlak ve şartlar mümkün olduğunda ekmeklik tahıl alanı işlevini gördü.[36] Gerek tepelerdeki yerleşmelerin 17. ve 18. yüzyıllarda açık kırdakilere oranla sayıca artması, gerekse başta kışlık buğday olmak üzere tahıl ekiminin daha yüksek kesimlerde yeni bir rağbet görmesi şaşırtıcı değildi.[37] Ticari ekimin alçak, bataklık ovalardan çekilmesi ve ekonomik yaşam merkezinin çoğu yerde dağınık yerleşim dokusuna sahip tepe ve dağ yamaçlarındaki ekime yönelmesi, 17. ve 18. yüzyılların Akdeniz'ini 15. ve 16. yüzyılların Akdeniz'inden ayırt eden özelliklerdi.

Daha yüksek kesimlerin tarihsel gelişim çizgisini yansıtan bir örnek, Valencia'nın yaklaşık 50 kilometre kuzeyinde kalan ve dağlık Sierra de Espadán'ın (doruk noktası 1.083 metre) göbeğinde yer alan Aín köyüydü.[38] Moriskoların 1609'da ülke dışına sürülmesinden sonra, köye Kastilya dili ve Katalanca konuşan topluluklar yerleşti. Köyün nüfusu 17. yüzyıl boyunca yavaş bir seyirle büyüyerek, yılda ortalama yüzde 0,4 arttı. Morisko köylerinin bulunduğu Sierra'nın kaynaklarını işleme yoğunluğunun Alpajurra ahalisinin 1568–70'teki isyanından sonra nüfustaki gerilemeye bağlı olarak zaten azaldığını ve Moriskoların 1609'da ülkeden sürülüşüne kadar bu durumun devam ettiğini belirtmek gerekir. Köyün nüfusu 1570'lerde indiği düşük seviyeye göre cılız bir toparlanma göster-

mekle birlikte 1609'dan sonra daha da düştü, çünkü gelen göçmenler ayrılan Moriskolardan sayıca çok daha azdı.[39]

Sürgün sonucunda boşalan alanların çoğu ilk başta doğaya terk edildi veya Aragón'dan gelen yaylacılar tarafından sürüleri otlatmak için kullanıldı. Alan olarak küçülmüş olmakla birlikte işlenebilir toprakların göçmen koyun sürülerinin bıraktığı gübreyle kazandığı verimlilik ve sulamadan dolayı daha yüksek verime sahip arazilerin bolluğu, köyün yeni sakinlerinin belki de fazla çalışmaksızın tarımsal uğraşlarla geçinme yolu bulmalarına olanak verdi. Yerel halkın tüketim için yetiştirdiği buğday, yukarıda değinildiği üzere kışlık buğdaydı. Uyuşuk 17. yüzyılda nüfusta ve ekim yoğunluğunda yaşanan düşüş, bölgenin *grosso modo* 11. yüzyıldan başlayarak özellikle 15. ve 16. yüzyıllarda orman kaynaklarının seyrelmesinin getirdiği sıkıntıdan kurtulmasına yardımcı oldu. Demografik gerilemeyle birlikte, daha önce ekili alanlar ve otlaklar ağaçlık alanlara dönüştü. Böylece 15. yüzyılda yıkıma uğramış ormanlar "yeniden hayat buldu, topraklar kararlı yapıya ve akarsu mecraları dengeye kavuştu."[40]

Bu durum 18. yüzyılda değişti. Öncelikle nüfus 1700–87 döneminde üç kat arttı.[41] Demografik tersine dönüşle birlikte, Sierra'nın ekolojik kaynaklarına dönük baskılar tırmandı. İlk başta köy çevresindeki yamaçlar kuru tarım teknikleriyle sürülür hale getirildi. Ancak aşağı yamaçlarda ormanlar geriledi; boşalan yerlere zeytinlikler, incir ağaçları ve bağlar dikildi. 18. yüzyılın sonuna varıldığında, eski meşeliklerini yerini meyve bahçeleri ve bağlar almıştı.[42] Bir yüzyıldan az bir sürede, Aín yaylacılara ait sürüleri barındığı bir yerden çevresine bağlar, meyve bahçeleri ve buğday ekili tahıl tarlaları serpişmiş "tipik" bir Akdeniz köyüne dönüştü. Yerel keçi ve koyunlar, gezgin sürülerin ancak üçte birini bulmakla birlikte, Akdeniz üçlüsünü tamamladı. 19. yüzyılın dönümünde buğday tarlaları ve zeytinlikler işlenebilir toprakların çoğunu kaplamaktaydı ve ürünleri ticari anlamda aşağı yukarı aynı değerdeydi. Mısır, incir, sebze ve şarap ihracatı daha düşük düzeyde olmakla birlikte ticari bakımdan yine de önemliydi. Bu iki kategoriyi hatırı sayılır bir arayla keçiboynuzu ve kuru üzüm izlemekteydi.

Ne var ki, topraksızların sayısındaki hızlı artış ve Sierra'nın doğal kaynaklarına dönük amansız baskı yüzünden köy 19. yüzyıl başlarında ekonomik ve sosyal bir krize girdi. Tarımın yoğunlaşması Aín sakinlerine geçici bir rahatlama sağladı. Zeytin ve mantar üretimi olağanüstü arttı; mısırın yerini yazlık buğday ve sebzeler aldı. Bölge 1860'larda asma bitinin Fransız şarap sanayisini vurmasından yararlanarak bağlarını genişletti.[43] Daha sonra 20. yüzyıl başlarında yayılan köy mantarcılığına kaynak sağlamak amacıyla gittikçe daha geniş alana mantar meşesi dikildi. Ama bu yeni ekonomik faaliyetler bile köyü demografik büyümenin getirdiği sıkıntılardan kurtaramadı. Nüfus yoğunluğunun ekime elverişli alanlara göre kilometrekare başına 159 kişiyi bulmasıyla köy 1880'lerde nüfusunun doruğuna ulaştı; ama Sierra'nın büyük bölümünde demografik doruğa daha önce 1850'lerde varılmıştı. İzleyen dönemde demografik gerileme başladı ve nüfus yoğunluğu düşerek, 1950'ye doğru yüzde 40'ı aşan bir azalışla 90,6 kişiye indi.[44] Nüfus düşüşünü hızlandıran etken göç fırsatlarının artmasıydı.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, ekonomik yaşamın önce kıyılarda dirilmesi ve pamuk ya da buğday –önceki bölümde vurgulandığı üzere, gittikçe talebin yükseldiği iki ürünün– ekimi için kıyı ve ardından iç ovaların tedricen yeniden yerleşime açılması "sıkışık" yaylaların sakinleri açısından yeni gelir kaynakları yarattı. Dahası, İçdeniz'in gelişen liman kentlerinde ve kentsel merkezlerinde sanayi ve hizmet işçilerine dönük talep ovaların çekiciliğini arttırdı. Aín sakinleri de Barselona'nın ayartıcı çağrısına uydu. Nüfus artışından dolayı toprakların taşıma kapasitesindeki düşüşten kaynaklanan ekolojik aşırılık, göçmenleri Sierra'nın daha alçak kesimlerini mesken tutmaya zorladı. Akdeniz kıyılarının geniş kesimlerinde önemli varyasyonlarla benzer bir senaryo ortaya çıktı.[45] Daha yüksek kesimlerdeki kırsal yerleşmeleri ayakta tutan ürünler elbette değişkendi: Aín köyünde üzüm (ve ağaç kabuğu); Apeninler bölgesinde kestane ağaçları; Cebel Lübnan'da ipek; Cebel Ensariye'de tütün. Aín'deki çok benzer bir gelişmeyle, Apeninler, Cebel Lübnan ve Cebel Alevi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, yani

alçak kesimlerde ve ovalarda ekonomik faaliyet temposunun hızlandığı dönemde nüfus kaybına uğramaya başladı. Cebel Alevi'de 17. ve 18. yüzyılların büyük bölümünde bölge sakinleri görece bir rahatlık sağlamış olan "sahilî" tütünün ekimi hızlı demografik büyümeye benzer bir kolaylıkla ayak uyduramadı.[46]

Fransız ve İngiliz dokuma sanayilerinin taleplerini karşılamak üzere pamuk ekim alanlarının genişletilmesiyle çevredeki alçak arazilere doğru hızlanan göç hareketi, özellikle Kırım Savaşı ve Amerikan İç Savaşı sırasında ivme kazandı, çünkü Karadeniz tahıl ticaretinin ve Atlantik pamuk ticaretinin durma noktasına varması Akdeniz'de ticari ekimi teşvik etti.[47] Pamuğa dönük talepteki sıçramayla alçak arazilerin ekonomik iklimi düzelince, yüksek kesimlerin çekim gücü kaçınılmaz olarak azaldı. Demiryolların inşası da her ikisi de havzanın dağlık alanlarında bolca bulunan keresteye ve işgücüne dönük talebi arttırarak, yaylalardaki çıplaklaşmaya ve nüfus azalışında belirli bir rol oynadı. İç ovaların ticari tarım ortamının içine çekilmesi aşağıya doğru göçü arttırdı.[48] Kısacası, Aín'in yükselişi ve düşüşü birçok yayla köyünü 17. ve 18. yüzyıllardaki güzel dönemden sonra 19. yüzyılda yukarıdaki ekolojik güçlere ve aşağıdaki çalışma olanaklarının çekiciliğine boyun eğmek zorunda bırakan gelişim çizgisinin simgesiydi.[49] Yaylalarda ve tepe köylerinde yaşayanların büyük tarımsal çiftliklerde iş tutmak ya da yakın kentsel merkezlerin imalat ve hizmet sektörlerinde çalışmak üzere kıyıdaki veya içerideki kentlere inmeleri çevresel etkenlerin insan girişimlerine getirdiği sınırlamalarla başa çıkmanın yollarından sadece biriydi.

Bu senaryoda yaylaların yaşadığı iki yönlü akışlar tek bir ana etkenin değil, aynı doğrultuda buluşan bir dizi değişkenin sonucuydu; bunlar bataklık alanlardaki sıtma salgınlarını da kapsamak üzere bulaşıcı hastalıklar ve korsanlıktan alçak arazilerdeki nüfus azalışına kadar uzanmaktaydı. Kırsal yerleşmelerin yukarıya doğru benzer yönelişleri hiç kuşkusuz 16. yüzyıl sonlarından önce de olmuştu. Ancak söz konusu durumda yaylaların yerleşime açılmasını önemli ölçüde hızlandıran yeni bir etken vardı. Bu da Kolomb dö-

nemi alışverişinin akabinde yeni bir bitkisel yayılma evresinin başlamasıydı.[50] Tarihsel olarak, Akdeniz havzası 8. yüzyıl dolaylarından itibaren tarımsal ürünlerin yayılmasını sağlayan iki büyük dalgaya sahne oldu. Hint Okyanusu kaynaklı olan birincisi, siyasal ve ticari etkilerini birinci kısımda incelediğimiz tropikal ürünlerin yayılmasını ve yeni ortamlara uyum sağlamasını getirdi.[51] Bu dalganın ayırt edici özelliklerinden biri batıya doğru bitki göçü sırasında ürünlerin gelişmeye en uygun ortamı sulama için gerekli kaynakların bolca bulunduğu sıcak kıyı ovalarında ve vadilerde bulmasıydı. İkiz kent-devletlerin Büyük Akdeniz'de kıyı ovalarını, sahil şeritlerini ve liman kentlerini ayrıcalıklı hale getirecek şekilde kurduğu düzenin de gösterdiği gibi, bu egzotik ürünlerin yeni ortama alışması ve ticari düzeyde ekilmesi sonraki yüzyıllarda kıyı ovalarına yeni bir soluk verdi. Gemiciler sahil hanları arasında rahatça dolaşarak, akşam yemeğini birinde ve öğle yemeğini öbüründe yiyebilecek hale geldi.[52] Kıyıdaki "deniz tarlaları"nı merkeze oturtan bu su dünyası bir karasal coğrafi düzeni de kapsamaktaydı. Ne de olsa, dağlardaki yavaş rönesans sürecini dolaylı olarak harekete geçiren kıyı alanlarının ekonomik ve siyasal olgunlaşmasıydı. Ticari bakımdan kazançlı ürünlerin yayılmasıyla başlayan ekonomik momentum, kıyı alanlarının çok gerek duyduğu ırgatları ve dağ kaynaklarını sağlama görevini yüklediği dağlık alanları su dünyasının taleplerine tabi kıldı.[53] Ekonomik büyüme hızının yavaşladığı ve dağlık sığınakların Büyük Veba Salgını'ndan kaçan ve soyluların arazilerini çitlemeleriyle çaresiz kalan çok sayıda insanı barındırır hale geldiği 1350-1450 darboğazının yol açtığı görece kısa süreli istisna dönemi dışında, İçdeniz kıyıları boyunca değişimin temposunu kıyı kuşakları ve kıyı ovaları belirledi. Birinci dalga ve buna bağlı olarak alçak kesimlerin üstünlüğü 9. yüzyıldan 16. yüzyıl sonlarına kadar sürdü.[54]

Doğu ürünlerinin 16. yüzyıl sonlarında hızlanan bir süreçle Akdeniz'den çıkışı bu ekonomik ve uzamsal düzeni bozdu, çünkü ana şekerkamışı ve pamuk ekimi alanlarının Atlantik'e açılan Akdeniz'e taşınması alçak kesimleri ekonomik dinamizmden büyük ölçüde yoksun bıraktı.[55] Tam da bu dönemeçte Kolomb dönemi alışveri-

şine özgü ürünlerin yayılmasını sağlayan ikinci dalganın havzaya sızarak süreç içinde kırsal üreticilerin ürün repertuarını zenginleştirmesi bir tesadüf değildi. Akdeniz'in bitki örtüsünü değişime uğratan bu dalganın yol açtığı bitkisel dönüşümler birinci dalganın yol açtığı dönüşümlerden esas itibariyle epeyce farklıydı; zira en Atlantik'i aşan ürünler alçak kesimlerin yanı sıra daha yüksek kesimlerlerde tutundu. Tütün, mısır ve fasulye asıl yurtlarına benzeyen yüksek kesimlerde kolayca varlığını sürdürdü.[56] Bu bitkisel yayılma evresinin bölgeye vurduğu damganın ilki kadar açık seçik olmamasının sebebi düpedüz yeni gıda ürünlerinden hiçbirisinin ticari bir bakış açısından başarılı olmamasıydı. Bölgenin yoksul insanlarının beslenmesine girmeleri için pek çaba harcamaya gerek kalmadı. Dolayısıyla Amerikan gıda ürünlerinin yoksul lapası ya da eti olarak gördüğü rağbet havzadaki köylülerin talihindeki düşüşü yansıtmaktaydı. Daha da önemlisi, bu kıtlıktan kurtarıcı ürünlerin bölgeye girişi tarımın alçak ovalardan çekilmesiyle eşzamanlı olarak gerçekleşti. Böylece bölge sakinlerine tahıl ve hayvan yemleri (mısır), ticari ürünler (tütün), baklagiller (fasulye) ve çok çeşitli bostan sebzeleri sağlanması, 16. yüzyıl sonrası dönemin yüksek kesimlere doğru yönelişine katkıda bulundu. Yeni ürünlerin çoğu Akdeniz'deki mevcut ürün rotasyonu döngüsüyle bütünleştirilerek ilkbahar ve yaz yetiştirildi. Süreç içinde de Veneto'dan Nil kıyılarına kadar bölgenin beslenme düzeninin ayrılmaz bir parçası haline geldi.[57] Serenissima'nın zorbalığı altında kurulmuş düzenin tedricen bozulmasına bağlı olarak kıyı kuşaklarındaki ekonomik dinamizmin sönmesiyle ve bunu izleyen ticari yavaşlamayla birlikte, bu yeni ürünler gezgin sürüler ve ağaç ürünleriyle birlikte daha yüksek kesimlerde insanların geçimini sağladı.

İki dalga ve doğurdukları tarım düzenleri uzamsal bakımdan oldukça farklıydı. Tropikal ürünlerin batıya doğru göçü sırasında, kıyı kuşaklarının, yani ortama alışma açısından ayrıcalıklı alanların talepleri havza manzarasının büründüğü şekli belirledi. Kıyı kentlerine konuşlanmış varlıklı ve güçlü kesimler sadece kıyı kuşağındaki değerli arazileri değil, ağaçlık alanlar dâhil ortak araziler üzerin-

deki hakları da ele geçirdiler. Böyle bir denetimden sağlanan ekonomik yararlar nedeniyle, kıyı ovalarını çevreleyen dağlık alanların bile Akdeniz kıyıları boyunca yaşanan ekonomik ve siyasal olgunlaşmadan *sensu lato* [geniş anlamda] aynı doğrultuda etkilenmeleri garip değildi. Bu uzamsal düzen iki yönlü bir değişime uğradı. Birinci değişim Doğu ürünlerinin Karayip adalarına göçüydü. Dünya ekonomisi kalıplarına uygun olarak, şeker üretiminin Karayipler'de tutunması Doğu Akdeniz'in yanı sıra Sicilya ve İberya'da öncelikle havzanın kıyı kuşaklarını vurdu – bu süreç kitabın birinci kısmının konusuydu. İkinci değişim ekoloji alanıyla ilgiliydi: Alçak arazilerin zaferle ilerleyen bataklıklara ve sıtmaya 1560'lardan itibaren teslim oluşu.[58] İkinci yayılma dalgasına aracılık eden Amerikan gıda ürünleri bitkisel yapılarından dolayı tehlike altındaki alçak arazilere değil, daha yüksek kesimlere alçak arazilerin sıtmalı puslarının ötesine yöneldiler – bu da önceki bölümün konusuydu.

Birinci dalga kent-devletlerin altın çağına zemin hazırlarken ve ondan güç alırken, ikinci dalga kent-devletlerin ve buna bağlı Akdeniz'in sönüşüne sahne oldu. Sonuçta, kent-devletler çağının sonbaharıyla birlikte egzotik ürünlerin ekimi ve ticareti İçdeniz'in ev sahipliği yaptığı ve sayesinde zenginleştiği bir uğraş olmaktan artık çıkınca, bölge eski timsali ağaç ürünlerine yeniden kavuştu.[59] Aziz Marco'nun kentinin –"kıt" kaynaklar olarak tekel altına aldığı ve böylece zenginliğini sağladığı egzotik ürünlere ve mallara dayanan– egemenliği altında üzüm ve zeytin ticari canlılığını yitirmişti.[60] Ağaç ve asma yetiştiriciliğindeki rönesans Akdeniz'in engebeli alanlarını örten yerleşmelerin karakterinde 17. yüzyıldan itibaren neredeyse kendiliğinden bir dönüşümü getirdi. Kıyı kuşaklarının üstünlüğünün artık karşı konulamaz olmaktan çıkmasıyla ve alçak araziler ile dağlar arasında öteden beri geçerli uyumun bozulmasıyla birlikte, yukarılara tünemiş tepe yerleşmeleri tekrar sahneye çıktı. Amerikan gıda ürünlerinin bölgeye girişi ve ağaç ürünlerinin yeniden rağbet görmesi üzerine, tepelerdeki ve yaylalardaki köyler, mezralar ve dağınık çiftlikler havzanın siluetine egemen olmaya başlayarak, Akdeniz'in bugün aşina olduğumuz manzarasına

zamanla şekil verdi. Bu kırsal manzarayla aynı ölçüde ilişkili bir nokta, kıyıların alçak kesimlerinde "doğa"ya terk edilmiş haldeki toprakları işleme olanağıydı. Ardından toprağa hızlı bir dönüşün yaşandığı 1300-1450 döneminin benzer serüveninden farklı olarak, alçak arazileri ilerleyen bataklıkların ya da kent aristokrasisinin ve eşrafının ele geçirmesi nedeniyle böyle bir gelişmenin zor olduğu ortaya çıktı.[61] "Suyun zapt altına alınması"na kadar bataklıkların kurutulmasıyla ve ıslahıyla bağlantılı güçlüklerden[62] ve böyle araziler üzerindeki ihtilaflı hak iddialarından dolayı, tepelerdeki köylerin alçak kesimlerden uzaklaşması ve yerleşim dokusunun seyrelmesi bir engelle karşılaşmadan ilerleyerek, "sıklıkla ikili köyler yarattı ya da komşu ovalarda ve vadilerde daha dağınık bir yerleşim dokusuna yol açtı."[63]

Bu bölüm Akdeniz yaylalarının 16. ve 18. yüzyıllar arasındaki değişimini, yani tarımın gerileyişini ve alçak kesimlerden uzaklaşmayı anlaşılır biçimde tamamlayan bir süreci odak alacak. Bölgenin ekonomik merkezinin daha yüksek alanlara taşınmasını sağlayan üç etkenden ikisi, düşük değerli tahılların canlanışı ve ağaç ürünlerinin yayılışı önceki bölümlerde ele alınmıştı. Bu bölümün birinci kesimi ağırlıklı olarak Doğu ürünlerinin ayrılışının akabinde Amerikan gıda ürünlerinin bölgeye girişi üzerinde duracak. Öncelikle esas olarak yaylaların sakinlerine yarar sağlayan bu gıda ürünlerinin yayılışını irdeleyecek. Beklenebileceği üzere, yeni ürünlerin ekimi sırf havzanın yüksek kesimleriyle sınırlı kalmadı: Örneğin, mısır Balkanlar'daki büyük arazi sahiplerinin ekim alanını tercihen durgun suların kurutulduğu alçak arazilere doğru genişletmelerine ve böylece yağmacı çetelerin baskınlarını ya da yurdundan kopmuş başına buyruk dağlıların ara sıra görülen işgallerini önlemelerine olanak verdi. Ama bu ürünlere asıl şöhret kazandıran şey yüksek kesimlerin sert koşullarına dirençli olmalarıydı.[64] "Bostan ürünleri" olarak birçok kırsal hanenin 17. ve 18. yüzyılların zorlu ortamında ayakta kalmasını kolaylaştırdılar.[65] Amerikan gıda ürünlerinin yayılmasıyla birlikte, ağaç ürünlerine ve düşük değerli tahıllara artan rağbetin Akdeniz kıyıları boyunca tarımın çok ürünlü yapısının te-

mel unsurlarından birini oluşturduğunu belirtmek de önemlidir. Ünlü *coltura mista*'nın beşiği İtalyan yarımadasından buğday tarlalarına bağların dikildiği Cebel Lübnan'a kadar, birlikte ekim yeni tarım düzeninin yönlendirici ilkesi haline geldi. Karma tarım köylü hanelerinin havzadaki tepelik ve dağlık ortamlara daha derin kök salmak için başvurdukları tek strateji değildi. Bu bölümün ikinci kesiminde açıklanacağı üzere, köylüler yaşanan değişimlerle başa çıkmak için farklı stratejiler benimsediler: Özellikle İber yarımadasında işgücü hareketliliğiyle hanenin gelir kaynaklarını çeşitlendirmek; Osmanlı Anadolu'sunda belirgin olarak görüldüğü gibi, ekim yapılan ekolojik ortamları çeşitlendirmek; Fransa'da Eu-Cenevre hattının güneyinde olduğu gibi, ufak köyler aracılığıyla boş arazileri yerleşime açmak.[66] Ve son olarak, üçüncü kesim yerleşmelerin yukarıya tırmanışının getirdiği büyümenin sınırlarını ve Aín örneğinde görüldüğü gibi, 16. yüzyıl sonlarından itibaren nüfustaki sıçramanın dağlık ortamlara verdiği zararları ortaya koyacak. Tam da yaylaların bir ekonomik yavaşlama yaşadığı dönemde alçak kesimlerdeki ekonomik büyüme temposunun yükselmesi talihli bir gelişme oldu. Önceki bölümde vurgulandığı üzere, alçak kesimlerde arazi ıslahını açıkça tamamlayan bir akışla dağlardan işçilerin aşağıya inişi ovaların yeniden yerleşime açılmasına yardımcı oldu: Böylece dağların demografik sıkıntılardan kurtulması ve ovaların insanlarla dolması, iki sürecin birbirini tamamlayıcı özelliğini açık seçik gözler önüne serdi. Akdeniz dağlarının en parlak dönemi kapanırken, Küçük Buz Çağı ve büyük tarım döngüsü de sona erdi.

Ceneviz Çağından Sonra Akdeniz'in Bitkisel ve Ekolojik Temeli

Kent-devletlerin altın çağı sona doğru yaklaşırken ve Küçük Buz Çağı 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren alçak arazileri yıkıma uğratırken, havzada iki gelişme öne çıktı. Dördüncü bölümde ana hatlarıyla anlatıldığı üzere, birinci gelişmenin kaynağı terk edilen alçak arazilerin tekrar sıtmanın zararlı pis havasının istilasına

uğramasıydı: Bunun sonucunda işlenebilir toprakların daralması ikame tahıllara ihtiyacın artmasına yol açtı. Üçüncü bölümde ana hatlarıyla anlatıldığı üzere, ikinci gelişme ağaç ürünlerinin artan ağırlığının sonucuydu ve Ceneviz çağındaki ekonomik refahın yansımasıydı: Ağaç ürünlerinin yeniden öne çıkması ve hayvancılığa rağbetin sürmesi, Akdeniz'in ekonomik yaşamının daha yüksek kesimlere taşınmasını teşvik edip kolaylaştırdı. Bu iki süreç yakından ilintiliydi: Alçak arazilerin terk edilmesi havzanın ekonomik yaşam merkezinin daha yüksek alanlara kaymasını getirdi. Yaylaların görece sınırlı tarlalarında tahıl üretimi hacminin daralması nedeniyle, bu iki paralel gelişmeler yüksek kesimlerde başarıyla ekilebilecek temel ürünlere dönük talebi arttırdı. Bunun sebebi orman kaynaklarının ilke olarak gıda güvenliğine yetmemesi değil, 17. ve 18. yüzyıllarda ağaç kesimin ve insan çokluğunun durumu nazik hale getirmesiydi.[67] Düşük değerli tahılların öne çıkması tahıl açığını bir ölçüde gidermeye yaradı. Ceneviz çağında önem kazanan bir etken, yani Amerikan gıda ürünlerinin bölgeye girişi hayati bir gelişmeyle her iki talebi aynı anda karşıladı: Yüksek kesimlerde kolayca yetiştirilebilen mısır ve patates çok ihtiyaç duyulan ikame tahılları sağladı. Veneto'da sözgelimi *polenta*'da pahalı buğday ununun yerini mısır alırken, Cenova'da sözgelimi *tròfie*'de sert buğday ununun yerini patates aldı.[68] Cebel Lübnan'ın bazı kesimlerinde 19. yüzyıla doğru ancak mısır hasadı beklentileri karşılamadığında darı yetiştirilir hale geldi.[69] Patates kuzeyde benzer bir işlevi gördü: Sadece Flandre'da kişi başına güne 758 gram olan tahıl tüketim 475 grama düşerken, patates tahıl tüketiminin yaklaşık yüzde 40'ının yerini doldurdu.[70] Dahası, mısır ve patates hayvan yemi olarak kullanılabilecek ürünler olarak hayvancılığa katkıda bulundu ve bahçecilik ürünleri olarak karma tarımı kolaylaştırdı: Ağaçların ve asmaların bir arada oluşu, ağaç yetiştiriciliği ile bahçecilik arasındaki birliktelik ya da tahıl ekiminin yanında bağcılığın yürütülmesi buna örnek gösterilebilir. Başka bir şekilde belirtmek gerekirse, Amerikan gıda ürünleri yeni ekolojik düzenin gereklerinden çoğunu karşıladı.

Yeni gıda ürünlerinin artan önemi Venedik'te 1590'daki büyük

kıtlık sırasında açık seçik ortaya çıktı. İkinci bölümde ele alındığı üzere, kıtlık üzerine kuzey tahılı gecikmeden geldi. Ama *grano turco* ya da *sorgo turco* denen meçhul bir tahıl, doğru adıyla mısır da arzı endam etti. Bu ürüne verilen adlardan birinin *bled d'Espagne* olması, yeni ürünün 16. yüzyılın sonunda batıdan doğuya kadar Akdeniz'in bitki yapısının ayrılmaz parçası haline geldiğini doğrular niteliktedir. Veneto'ya 1530'ların sonlarında veya dolaylarında çok büyük olasılıkla İberya'nın Atlantik kıyısındaki liman kentlerinden ya da yukarıda belirtilen ilk iki isme bakılırsa, Doğu Akdeniz kıyılarından gelen mısırın ekimi daha sonra bütün *terraferma*'ya yayıldı.[71] Oradan da ürün azlığı sıkışıklığını hafifletmek üzere Venedik'e oldukça büyük miktarda ithal edildi. Veneto'nun kentli yoksulları ve köylüleri ağırlıkta olmak üzere geniş bir kesim, buğday ununun kıt ve pahalı hale geldiği dönemde mısırla yapılan "tatlı" ya da "altın" *polenta* sayesinde açlıktan kurtuldu. Venedik Tahıllar İdaresi küçülen buğday stoku üzerindeki baskıyı hafifletmek için, köklü politikasında bir değişikliğe giderek, her türlü tahıl karışımının pişirilip satılmasına izin verdi.[72] Mısırın zaferle dolu ilerleyişi sadece 1590'larda değil, sonraki yüzyıllarda da defalarca kırsal kesimin kıtlığa bağlı zor dönemleri atlatmasına yardımcı oldu. İlk başlarda yeni ürün Venedik yakınındaki bölgelerde de yetiştirildi. Ama sonraları Muzaffer Kent'in değil, *terra ferma*'nın kalıcı bir sakini haline geldi. Zamanla zengin sofralarından çıktı ve avam karakterinden dolayı dönemin agronomi uzmanlarınca temelde hayvan yemi olarak sınıflandırıldı.[73] Anayurdunda çiğ, közlenmiş, haşlanmış, rendelenmiş ya da ezilmiş halde tüketilen bir ürün yerel tahılların ve fasulyenin yerini alarak *polenta*'nın (Güney Fransa'da *millasse*'in) temel malzemesine dönüştü ve fırsat verildiğinde düşük değerli tahılların çoğunu yerinden etti.[74]

Yani, şekerkamışı ve bir ölçüde pamuk ekimi Akdeniz'in zararına Atlantik'teki plantasyonlara taşınırken, Amerikan gıda ürünleri kademeli ve kaçamak yollardan İçdeniz'e girdi. Birinin kaçışı 17. yüzyıl ortalarında şeker üretiminin Atlantik'te kök salmasıyla noktalanan, öbürünün yayılışı 16. yüzyılın ilk yarısında başlayan

bu iki bitkisel dönüşüm havzadaki ekonomik bozulmaya işaret etmekteydi. Kazançlı olduklarından "asil" ya da "soylu" kabul edilen ve Akdeniz'in yarı-tropikal kesimlerinde yetişen Hint Okyanusu kaynaklı ürünlerin aksine, Atlantik'ten gelen ürünler özellikle tarlalara girişlerinden çok önce çoğu kırsal hanenin bostanında bahçe ürünleri olarak yetiştirilmeye başlamalarından dolayı "proleter" ya da "avam" yapıya sahiptiler.[75] Kazançlı plantasyon ürünlerinin bölgeden çıkışı ve ardından "yoksulun tahılı" mısırın ve "yoksulun eti" fasulyenin bölgeye girişi simgesel bakımdan İçdeniz'in talihinde bir tersine dönüşü yansıtmaktaydı.[76] Bakış açımızdan asıl öncemli nokta, yeni gelen Doğu ürünlerinin 8. ya da 9. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar kıyı ovalarını şenlendirmeleri, buna karşılık Kolomb dönemi alışverişine özgü ürünlerin bazı havza sakinlerinin ürün azlığı ve kıtlık belalarından kurtulmasına layıkıyla yardımcı olmalarıydı. Bir yandan buğdayın önemindeki gerilemeye, diğer yandan kırsal yerleşmelerin yüksek kesimlere çıkışına uygun olarak, Amerikan gıda ürünlerinin ikame tahıllar olarak yayılması kırsal yerleşmelerin tehlikeli alçak arazilerden çevredeki yaylalara taşınmasına destek oldu.

Tahıl ekiminin 16. yüzyıl sonlarından itibaren İçdeniz ovalarından kademeli ve düzenli çekilmesinin ardından, alternatif ekmeklik ürünlerin buğdayı takviye etmesi ya da yerine geçmesi gerektiği apaçıktı. Sonuçta, çoğu ekmeklik tahıl yüksek kesimlerde barınamadı ya da aynı ölçüde verimli olamadı; bunun sebebi sadece düz alanların azlığı değil, kışların sertliğiydi. Buğdaydan daha dayanıklı, donmaya ve güneş ışığından yoksun kalmaya karşı daha esnek olan arpa yüksek kesimlere daha iyi uyum sağladı; çoğu köylü ailesinin ihtiyaçlarına her zaman en iyi hizmet eden ürün değildi. Buğdaydan farklı bir yanı, köylülerin beslenmesinde vazgeçilmez bir yerinin olmamasıydı; hayvan yemi olarak yetiştirilirdi, üstelik dağ ve tepe yamaçlarındaki çoğu köylünün sahip olup güttüğü koyun ve keçi için değil, esas olarak atlar için.[77] Akdeniz'de 17. ve 18. yüzyıllarda ikame tahıllar olarak daha ziyade üç ürün rağbet gördü: Kolomb dönemi alışverişinin getirdiği mısır; Eskidünya'ya özgü darı ve çavdar; sulak alanlara özgü pirinç.[78] Mısır baş döndürücü

yüksekliklere kolaylıkla çıkabilir ve diğer ürünlerin uğramaktan çekindiği kesimlerde barınabilirdi; darı çok daha yüksek alanlarda yetiştiği gibi, sert iklim koşullarına buğdaydan ve arpadan daha fazla dayanabilirdi; çavdar da yüksek kesimlerde yetiştirilmeye oldukça uygundu. Normalde yetersiz nemden dolayı için elverişsiz olmasına karşın,[79] Küçük Buz Çağı'nın değişen iklim koşulların İtalyan ve İber yarımadalarında daha geniş çapta çavdar ekimine yaradığı söylenebilir.[80] Pirinç ise alçak arazilerin ve vadi tabanlarının sulak ortamından yararlandı. Doğu Akdeniz'de zaten revaçta olan ve daha önce girdiği İtalyan ve İber yarımadalarından bilinip yetiştirilen pirincin ekimi 16. yüzyıl sonlarından itibaren yeniden başladı; ayrıca bazı yeni alanlara da taşındı.[81] İlk başta egzotik bir ürün olarak sınıflandırılmasına karşın, pirinç kaderin bir cilvesiyle 18. yüzyıla doğru bir "yoksul yiyeceği"ni çağrıştırır oldu. Hatta havzanın bazı kesimlerinde mevcut tahılların muteber bir alternatifi haline geldi.[82] Ürün azlığının ve açlığın hüküm sürdüğü Akdeniz'in solma çağında, bu üç ürün İçdeniz kıyılarındaki konumunu sağlamlaştırdı. Mısır gibi alternatif bir ürün ve hayvan yemi işlevini gören patatesin de havzada 19. yüzyılda sınırlı bir düzeyde bile olsa rağbet gördüğünü belirtmek gerekir.[83]

Amerikan gıda ürünlerinin tahıl ikameleri olarak bütün Akdeniz'e yayılışı pek de eşit ya da tekörnek bir seyir izlemedi. Yeni ortama alışmada belirgin biçimde ayırt edilebilecek iki biçim vardı. Diğer ürünlerin çoğu için elverişsiz alanlarda –ve daha da önemlisi, barınılması zor yüksekliklerde– yetiştirilebilmesine karşın, patatesin yayılma alanı ilk başta Baltık Denizi'nden Karadeniz'e kadar zeytin ağacının kuzey sınırlarının ötesindeki geniş ovalarla sınırlı kaldı. Buna karşılık mısır Akdeniz'in yanı sıra Balkanlar'da oldukça geniş alanda yetiştirildi.[84] Mısırın ve daha az bir ölçüde patatesin yayılması uzun vadede son derece yararlı oldu, çünkü her iki yaban ürünün de verim açısından buğday, arpa ve düşük değerli tahıllara göre tartışmasız bir üstünlüğü vardı. İçdeniz kıyıları boyunca 15. ve 16. yüzyıllarda tahılların verimi genelde bire dört ila beş olmak üzere düşüktü. Osmanlı devletinin ortakçılarla yaptığı ve ekilecek

tohum miktarının yanı sıra hasadın nasıl paylaşılacağına dair hükümlerin yer aldığı anlaşmalar, verimin bire dört ila altı arasında olduğuna işaret etmektedir.[85] Bu rakamlar mısır ve patatesin en azından teorik olarak bazen bire seksen ila yüz düzeyine varabilen verimlerinin yanında sönük kalmaktaydı. Bol verimlerinden ve her ortama elverişli yapılarından dolayı, her iki ürün de geçmişe dayanan düşük verimli rakiplerine kıyasla görece ucuz maliyetle kalori sağlamaktaydı.[86]

Amerikan gıda ürünlerinin yepyeni bitkiler olarak havzanın bitki örtüsüne katılmaları üç sebepten dolayı önemliydi. Birincisi, bu ürünler alçak kesimlerin yanı sıra yüksek kesimlerde de tutundu ve bu yerlerin sert koşullarına dirençli çıktı.[87] Sözgelimi, mısır zahmetsizce insanların geçimini sağlayabilme özelliğinden dolayı, dağlı Balkan halklarının sıtmalı ortamlara ve alçak kesimlere hâkim Osmanlı ordularına maruz kalmadan varlıklarını sürdürmelerini mümkün kıldı.[88] Tek başına yendiğinde vitamin eksikliği tehlikesini taşımasına rağmen, mısırın 19. yüzyıla doğru Cebelitarık Boğazı'ndan Karadeniz'e kadar bütün Akdeniz'e yayılmadaki olağanüstü başarısı kumluluk, yüksekliya da kuraklık yüzünden çorak sayılan topraklarda kök salabilmesinin sonucuydu büyük ölçüde.[89] Mısır Karadeniz dağlarının ve Cebel Lübnan'ın nemli ortamlarında, ayrıca Veneto ve Midi'de sıcak bir kabul gördü; tütün Atlantik plantasyonlarından kaynaklanan rekabetin Büyük Akdeniz'in batı kesimlerindeki kadar sert olmadığı Doğu Akdeniz'de bir ticari ürün olarak etkili bir konum kazandı. havzaya ilk kez 16. yüzyıl ortalarında girmesine karşın, mısır ancak 17. yüzyıl ortalarında Béziers gibi yerlerde bir ticari ürün olarak pazarlandı. Besbelli ki, yeni ürünlerle denemelere girişmeyi teşvik eden 17. yüzyıldaki ekonomik yavaşlamaya bağlı berbat ortamdı. Mısır Anti-Lübnan Dağları'nda 18. yüzyılda sağlam bir yer edindi.[90] Tütün Doğu Akdeniz'in tepelerde tutunarak başarılı bir ticari ürüne dönüştü.

Amerikan gıda ürünlerinin statüsü ekilip biçildikleri yerlere bağlı olarak değişiklikler gösterdi. Ancak daha yüksek kesimlere doğru tırmandıkça, genel kural olarak avam ürünü sayılma olasılık-

ları arttı; bunun sebebi bahçe ürünleri olarak yetiştirilebilmeleri ve İçdeniz'in çoğu kesiminde yeni ürünlere tanınan bir ayrıcalıkla vergiden bağışık tutulmalarıydı.[91] Alçak kesimlerde ekildiklerinde ise, "plantasyon ürünü" statüleri tam anlamıyla öne çıktı; bu da durgun suları kurutarak kazanılmış olan ve böylece yağmacı çetelerin baskınlarını ya da yurdundan kopmuş başına buyruk dağlıların ara sıra görülen işgallerini önleyen topraklarda ekilme olasılıklarını yükseltti. Bu gelişme sınırlı düzeyde kalsa da, hevesli mülk sahiplerinin mısırı bir tarla ürününe dönüştürmesinin muazzam köylü direnişiyle, çoğu kez söz konusu ürünleri bostancılık sınırları dışına çıkarmak isteyenlere karşı ayaklanmaları körükleyen bir direnişle karşılaştığını belirtmek gerekir.[92] Böyle girişimler mısır ekimini tek ürünlü bir sisteme dönüştürme yönünde pek de gizlenmeyen bir hazırlık adımı olarak görülmekteydi. Dahası, havzada mülk sahiplerinin ve soyluların tahılları öğütme üzerinde tekel haklarına sahip oldukları yerlerde, feodal beylerin değirmencilik yoluyla bildik rant koparma tuzaklarını atlatmayı sağlamalarından dolayı yeni ürünler alabildiğine benimsendi.[93]

İkincisi, yeni ürünlerin gelişi bölgede daha önce geniş çapta geçerli bir dengenin yeniden kurulmasını sağladı.[94] Akdeniz kırsal kesiminde Kolomb dönemi alışverişinin getirdiği ürünlerin yayılmasına momentum kazandıran bir etken, bunların mevcut ekim kalıplarını takviye etmeye elverişli olmasıydı. Bölgeye giren ürünlerin çoğu var olan bitki örtüsüyle benzer bir yapıya sahipti. Dolayısıyla, Amerikan gıda ürünleri bölgenin bitki ve besin havuzuna yeni çeşitleri katarak, takviye ürünler yelpazesini genişletti. Sözgelimi, bölgede yaygın tüketilen bakla birçok değişik fasulye çeşidiyle takviye edildi. Çalıfasulyesi ve limafasulyesi 17. yüzyılda İspanya'nın başlıca ürünleri arasına katıldı ve daha 16. yüzyılda Halep ile Kudüs çevresinde de yetiştirildi. Salatalık familyasının saflarına katılan balkabağı için de aynı şey geçerliydi.[95] Her iki gıda ürününün de mevcut ekim sistemlerinde büyük çaplı düzenlemeye gerek kalmaksızın mevcut kırsal manzaraya görece kolaylıkla eklemlenebilme özelliği vardı.

Akdeniz'e yönelik yolculuğunda mısıra iki başka Amerikan kültür bitkisi, fasulye ve balkabağı da eşlik etti. Bu yeni üçlünün kucaklayıcı bir ortam bulmasının sebebi kısmen ünlü buğday, zeytin ve üzüm üçlüsünü takviye etmesiydi. Amerikan üçlüsü bu ürünlerle ne rekabet girdi, ne de yerlerine geçti; düpedüz onları tamamlayıcı bir rol üstlendi. Buğday ve diğer ekmeklik tahıllar sonbahar ve kışta, yeni ürünler ise ilkbaharda ekilmekteydi.[96] Hasat bakımından da aralarında bir bağdaşmazlık yoktu; buğday hasadı haziranda yapılırken, üzüm ve zeytin sonbaharda, Amerikan ürünleri kışın sonunda toplanmaktaydı. Amerikan gıda ürünlerinin ekiminin sınırlı bir kapsamda kalması ve yaygın olarak benimsenme sürecinin 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlaması nedeniyle, kırsal yerleşmelerin yukarıya doğru yönelişiyle daha ilişkili bir gelişme çoğunlukla baklagillerden oluşan ilkbahar ürünlerinin canlanışı ve mevcut ürün rotasyonu kalıplarına katılışıydı.[97] Bölgede yetiştirilen yaz ürünlerinin çoğu ticari ürünlerdi: Kış tahıllarının üretimi yetersiz kaldığında, tahıl açığını kapatmada pek yararları yoktu. Başta darı olmak üzere düşük değerli tahıllar ve baklagiller (yani mercimek, bezelye ve fasulye) buğday ekimindeki daralmanın yarattığı boşluğu doldurmayı sağladı.[98] Baklagillerin benimsenmesi en iyi zamanlarda gıda alımı çeşitliliğini zenginleştirdi; daha da önemlisi, en kötü zamanlarda, yani kış ürünleri aksadığında kırsal hanelerin ayakta kalmalarını güvence altına aldı. Düşük değerli tahılların öne çıkması bölgenin coğrafi ve iklimsel özelliklerinden dolayı kaçınılmazdı: Ağırlıklı olarak dağlık arazi yapısı; ufalanmış kireçtaşından oluşan ince katmanlı topraklar; alüvyonlu vadilerin ve kıyı ovalarının azlığı; pratikte tahıl ürünlerinin kış ya da yağmur mevsimiyle kısıtlı oluşu; sonbahar ekiminden sağlanan kıt hasatları telafi etmek üzere yazlık tahıl ürünlerinin ekilmeyişi; özellikle havzanın doğu kesiminde iyi ürün hasadının bağlı olduğu sonbahar ve ilkbahar yağmurlarının belirsizliği.

Üçüncü ve bununla bağlantılı olarak, Amerikan gıda ürünleri mevcut ürün bileşimini tamamlayıcı bir tarzda yetiştirilmenin yanı sıra yeni ürün rotasyonu kalıplarının oluşturulmasını sağladı. Pa-

tatesin rotasyona katılmasıyla birlikte, nadaslık toprakları boş bırakmak yerine kullanma yolu açıldı. Mısırın bölgeye girişiyle yaz ürünlerinin sayısı üreticinin yararına arttı, çünkü bölgede ekilen yaz ürünlerinin çoğu besin ürünleri değil, hammaddelerdi. Kısacası, mısırın benimsenmesi tarımda pek fazla yeniden düzenlemeyi getirmediği gibi, sermaye yatırımını neredeyse hiç gerektirmedi. Yeterli nem olduğu sürece, mısır değişik iklimlere, topraklara ve irtifalara uyum sağladı.[99] Ve de bölge köylülerinin tam yararlanmadığı topraklarda ve mevsimlerde ekildiği için, sürekli rotasyon sistemine geçişi kolaylaştırdı. Aslında, Kuzey İtalya'da tahıl ve hayvan yemi için iki yıllık rotasyondan sürekli rotasyona geçiş takviye edici bir ürün işlevini gören mısırın rağbet görmesi sayesinde gerçekleşti.[100] Böylece kış hasatlarındaki açıklar daha çabuk ve daha rahat kapatılır hale geldi. Bu anlamda yeni gıda ürünleri tıpkı Manş'ın iki yakasında ilkbaharlık tahıllara geçiştekine benzer bir işlevi gördü: Her iki durumda da genel tahıl hâsılası arttı; tahıl fiyatlarının çeşitlenmesi iklim değişkenliğine karşı koruma sağladı.[101] Sözgelimi, Filistin'de mısır yaz ürünleri süpürgedarısı ve susamı takviye ederek iki yıllık ürün ekimini kolaylaştırdı; buğday, arpa ve mercimek ise ana kış ürünleri olarak kaldı.[102] Amerikan ürünlerinin gerek buğday ekimindeki daralmanın bıraktığı boşluğu dolduracak temel ürünler işlevini görme, gerekse Akdeniz'in yeni ekolojik ortamında, havzanın akarsu çevrelerinin yanı sıra yüksek kesimlerinde yetişme becerisini tamamlayıcı bir unsur çok yönlülüğüydü: Hayvancılığın 19. yüzyılın ilk yarısına kadar genişleyen egemenliğinden dolayı, gerektiğinde hayvan yemleri olarak kullanılmaları da mümkündü ve zaten öyle oldu.[103] Dahası, Akdeniz'in tepelerinde dolaşan sürülerin ve hayvan yemine duyulan ihtiyacın artmasıyla birlikte, mısır hem insan gıdası, hem de alçak arazilerde kıtlık mevsimi olan yaz aylarında kullanılabilecek yeşil hayvan yemi sağladı. Böylece hayvanlar için ucuz yem ve kırsal haneler için ucuz geçimlik gıda işlevini görmesi, pazarlanabilir ürün fazlası oranını arttırdı. Köylülerin ve sürülerinin yavan patatesi ve mısırı tüketmeleri, değerli buğdayın pazara sürmek üzere saklanmasını mümkün kıldı. Dolayısıyla

her iki ürün de ticarileşmeye yardımcı oldu: Toulouse'un tahıl ticaretinde, Mısır ve Balkanlar'ın büyük ölçekli pamuk üretiminde uzmanlaşması mısır sayesindeydi.[104] Toulouse bölgesinde yetiştirilen buğdayın yüzde 96'sı, çavdarın da yüzde 99'undan fazlası ihraç edilir hale geldi.[105] Bölgenin diğer kesimlerinde geçimlik ihtiyaçlarını mısır tarlalarından sağlayan köylüler, pazara dönük ya da mülk sahiplerine verilecek rant olarak başka ürünler ve hayvanlar yetiştirme olanağını buldular.[106] Çeşitli bitki familyalarına mensup olan Amerika kökenli ürünler için benzer ekolojik ve iklimsel ortamlara gerek yoktu. Crosby'nin ifadesiyle Amerikan "bitki torbası"nın –patates, mısır, domates, sakızkabağı, balkabağı, limafasulyesi, yeşil fasulye, kırmızı ve yeşil biber– yeni ortamlara alışma süreci pürüzsüzce ilerledi. Sürecin son derece başarılı olduğunu gösteren bir örnek, Eskidünya'nın ortamına uyum sağlayan domatesin tekrar Amerika'ya döndüğünde, üç yüzyıl önce bu kıyılardan ayrılmış bitkinin bir çeşidi ya da yavrusu yerine, başka bir adı hak edecek ölçüde bir yeni bir ürün sayılmasıydı.[107]

Hint Okyanusu'ndan gelen ve Akdeniz dünyasına ticari ürünler olarak giren şekerkamışı ve pamuk gibi tarımsal ürünlerin önceki yayılma dalgasından farklı olarak, Amerikan gıda ürünleri daha az göze çarpan ve daha kaçamak bir biçimde yayıldı. Bunun sebeplerinden biri Kolomb dönemi alışverişiyle yayılan ürünlerin, yukarıda değinildiği gibi, çoğunlukla avama yaraşır ve büyük ölçekli üretime karşı nitelikte olmalarıydı. Amerika yaylalarında ortaya çıkmış ve dolayısıyla yüksek kesimlerin sert hava koşullarına alışkın ürünler olarak, her yerde köylü ailelerinin geçimini sağladılar. Önceki dalgada yayılan, son derece ticari olan, epeyce sermaye yatırımı gerektiren, plantasyonlar biçimindeki üretim alanlarına yatkın olan ve daha da önemlisi, kıyı ovalarının daha ılık iklimlerinde yetişen ürünler soylu karakteriyle keskin tezat oluşturan bir yapıydı bu. Böyle ürünlerin ticari ekimi daha baştan ovaları tarıma açmada belirleyici rol oynadı.[108] Önce bahçe ürünleri olarak denenen yeni avam ürünler ise tarla ürünlerine oranla gezginler gözünden daha kolayca kaçtı. Bunlar mevcut üretim kalıplarını değiştirmek yeri-

ne takviye ettiler; bu bakımdan etkileri gereğince anlaşılamadı.[109] Dolayısıyla Akdeniz'in tarım dünyasına bu ürünlerin giriş yollarının kesin haritasını çıkarmak oldukça zordur. İlk başta bahçecilik alanında tuttukları yer hakkında da pek fazla bilgi yoktur.

Ama kesin olan bir nokta, bu ürünlerin gelişmelerine uygun kucaklayıcı bir ortam bulmanın ötesinde, ama Osmanlı imparatorluğunun batıya doğru genişlemesiyle birlikte bazılarının uzak yerlere yayıldığıdır. Zira imparatorluğun ilerleyişi 15. yüzyıl pirinç, 16. yüzyılda mısır, susam ve biber (özellikle kırmızıbiber), 17. yüzyılda da tütün ve kahve ekiminin yayılmasıyla bağlantılı bir seyir izledi. Kesin olan bir başka nokta, bunun bir sonucu olarak Amerika kökenli ürünlerden bazılarının Akdeniz havzasında isim ve mahreç bakımından Doğu Akdeniz'le özdeşleştirildiğidir. Mısır *grano turco* ya da "Serazen darısı", balkabağı da "Türk salatalığı" ya da "Suriye sakızkabağı" olarak anılırdı.[110] Amerikan ürünleri tarihsel kayıtlarda yer almayışlarına sanki direnircesine, bölgenin mutfağına kalıcı güçlerini ortaya koyan bir etkiyle girdiler: Yeni gelen dolmalık biber, domates ve balkabağı sofraya doldurulmuş halde gelmeye başladı ve süreç içinde Eskidünya'nın değerli sebzesi salatalığın yerini aldı. Bu ürünlerin varlığı beslenme alanıyla sınırlı kalmadı; simge ve inanç alanlarına sızmaları imparatorluk sakinlerinin yaşam dünyalarını yeniden şekillendirdi. Sözgelimi, Cebel Ensariye'de yaşayan Aleviler için her ikisi de Amerika kökenli domates ve helvacıkabağı yasak gıdalar haline geldi.[111] Böyle bir yasağın konulabilmesi için, dağ sakinlerinin bu ürünlere ta başından aşina olması gerekir. Ama yaklaşık 17. yüzyıldan itibaren aynı bölge, imparatorluğu farklı köşelerindeki başka bir dizi yerle birlikte, geçimini büyük bir ölçüde başka bir Amerikan ürünü olan tütünün ekiminden sağlar hale geldi.[112]

Mısır ile patates arasındaki bütün benzerliklere rağmen, bu ürünlerin Eskidünya'ya yayılışı farklı yollar izledi. Çoğunlukla kuzeye doğru bir yol izleyen patates, Kuzey Fransa'dan Polonya'ya ve ötesine yayılarak tahıl ekimini tamamlayıcı bir nitelik kazandı. Kafkasya'dan Nablus ovasına kadar küçük çiftçiler olası ürün azlığına karşı bir güvence olarak patates yetiştirdi. İçdeniz kıyıları boyun-

ca patates tarlaları İspanya, Yunanistan, İtalya ve Fas dağlarını 19. yüzyıldan önce sardı. Güneye doğru bir yol izleyen mısır, tamamen olmasa bile ağırlıklı olarak dağlık bölgelerde barındı. Nemin eksik olmadığı Haut-Languedoc ve Gaskonya'dan Bask bölgesine ve Kuzey İtalya'ya, Balkanlar ve Karadeniz kıyılarından Cebel Lübnan'a ve Romanya ovalarına kadar ikircikli başlangıçlarla da olsa önce bir hayvan yemi olarak küçük üreticilerin ve plantasyonların repertuarına girdi.[113] Küçük üreticilere özgü bir ürün haline geldiği yerlerde mısırın gelişim çizgisini izlemek zordur; ama bir tarla ürününe dönüştüğü yerlerde yoksulların tükettiği bir temel gıda ürünü olarak ticarileşmenin bir göstergesi haline geldi.[114]

Bu ürünlere önce "deneme" niteliğindeki aile bostanları ve meyve bahçeleri ev sahipliği yaptı: Akdeniz'in sıcak ve kuru yazlarında bunların yetişme döngüsü sırasında sulamadan yararlanma şansı küçük arazi parçalarında ve bölgenin tepelik kesimlerinde daha yüksekti. Mısır ekimi sadece Kuzey İtalya gibi nemli kuşaklarda, Venedik'e bağlı topraklar ve Lombardiya ya da bölgenin vadilerinde, Cebel Lübnan'da ve Karadeniz kıyılarında mümkündü.[115] Özellikle Cebel Lübnan'ın kuzey kesimlerinde mısır tarımsal manzaranın vazgeçilmez bir unsuru haline geldi. 19. yüzyılın dönümünde arpa ve "beyaz mısır," yani darı sadece mısır hasadı yetersiz olduğunda yetiştirilmekteydi. Yokluk ve kıtlık zamanlarında birçok kimse tek başına "serçe darısı ya da mısırla geçinecek ölçüde muhtaç hale düşmekteydi." Bu durum yüzyılın sonuna kadar büyük ölçüde değişmeden sürdü.[116] Mısırın ve baklagillerin patatese göre avantajlı olmasının sebebi bölgenin fasulyeye, daha kesin ifadeyle baklaya daha fazla aşina olmasıydı; pek meçhul olmayan bu ürün saldığı azottan dolayı toprağı verimlileştirmek amacıyla zaten kullanılmaktaydı. Mısır ve daha sonra fasulye 17. yüzyılın sonlarına doğru özellikle Akdeniz kıyılarının ve İberya'nın Atlantik kesiminin daha nemli yörelerinde alternatif bir temel gıda ürünü olarak köylü çiftçiliğiyle ve çok ürünlü tarımla sıkıca bütünleşti.[117]

Tütün Amerikan gıda ürünlerinden farklı bir rota izledi. Atlantik tütün plantasyonlarına zaten yakın olan Batı Akdeniz'e oranla

Doğu Akdeniz'de bir ticari ürün olarak daha sıcak bir kabul gördü. Tütünün Doğu Akdeniz'e girişi 17. yüzyılın dönümüne kadar iner. Bölgede tutunması hızlı bir süreç izlemiş olsa gerek, çünkü 1591–92'de İstanbul'a varışı ile 1620'lerde ticari varlık kazanışı arasındaki süre otuz yıldan azdı.[118] Bilecik'e yakın olan Lefke'de tütüne daha 1661–62'de bir vergi kondu.[119] Yüzyıl içinde ekim alanının büyümesi herhalde yeterince endişe uyandırmış olmalı ki, tütün üretimine ve tüketimine bir dizi yasak getirildi. Bu girişimlere ve 1683–97 döneminde tütün ekimine karşı uygulanan genel yasağa rağmen, başvurulan önlemler tütünün kökünü kurutma amacına pek ulaşamadı. Bunun yerine bir lüks mal vergisi koyma yolu seçildi.[120]

Tütün ya da en azından belli cinslerinin bölgeye girişi kimi zaman uzun ve dolambaçlı bir yol izledi. Sözgelimi, Balkanlar'da yaygın olarak yetiştirilen ve "başı bağlı" ya da Persotchian denen Yucatan cinsi Lazkiye'ye Akdeniz değil, Hint Okyanusu yoluyla ulaştı: Basra Körfezi'ne ve Osmanlı topraklarına yönelik bu güzergâhında geçtiği Japonya, Çin, Cava ve Hindistan'da 17. yüzyıl başlarından itibaren denenip yetiştirildi. Hint Okyanusu'nda Portekiz varlığının canlandırıp rağbet kazandırdığı bir ürün akışı mecrası içinde bu deniz yolculuğunu dönemin Basra Körfezi çıkışlı bildik kara güzergâhlarıyla tamamlayan tütün, daha sonra kuzeybatı yönünde bir güzergâhı izledi. Osmanlı imparatorluğunun kendisi de 16. yüzyılın ikinci yarısında önemli bir tüketicisi haline geldiğinden, Doğu malları sırf Batı dünyasına aktarılır olmaktan çıktı. Yine de İran cinsi tütünün aromasında bir Çin ve Tibet tonunun varlığını saptayan uzmanlara göre bu rota kesin değildir: Bu ton kara yoluyla bir aktarımı çağrıştırırken, Hint menşei deniz yoluyla bir dağılmaya işaret eder.[121]

İmparatorluğu doğudan batıya doğru sarmak üzere dönemin ipek tüccarlarınca kurulmuş normal ulaşım ve dağıtım şebekelerini izleyen bu İran cinsi tütün, Suriye'den ve özellikle üretiminin sağlam yer edindiği Lazkiye'den yola çıkarak Karadeniz kıyılarına (Bafra, Samsun ve Trabzon), daha sonra da Yunanistan ve Makedonya'ya ulaştı. Makedonya'da ve özellikle Yanya (Epir) ile Arna-

vutluk'ta en geniş çapta yayılan ve yetiştirilen cins oldu. Aslında, Makedonya'nın Drama yöresindeki bazı köylerde İran kökenliler oturmaktaydı (Drama'ya iki saat uzaklıktaki bir köyün adı "Persotchian"dı); anlaşıldığı kadarıyla tütün yetiştirmede ustalaşanlar ilk başta göç ederek başka yerlerde de ekimini sağlamışlardı. Edirne yöresi, Karadağ ve Hersek'teki köyler Şiraz olarak bilinen tütün sayesinde böyle göçmen akışları aldığı söylenebilir. Lazkiye'nin belli bir tütün cinsiyle özdeşleşmesine karşın, Suriye'de ürünün ekimi bu bölgeyle sınırlı değildi; Sayda'dan kuzeye doğru uzanan şerit de tütün ihracatında önemli bir yere sahipti. Bölgenin kuzey kesimi "sahilî", güney kesimi ise "barranî" cinsi tütünde uzmanlaşmıştı. 16. yüzyılın ikinci yarısında baharat ticaretinin yeniden başlamasıyla Ege limanlarının öne çıkması doğrultusunda tütünün izlediği bir başka yol alışılmış Akdeniz güzergâhıydı. Peru ya da Brezilya menşeli tütün cinsleri Makedonya ve Batı Anadolu'da yetiştirildi: İskeçe (Karasu/Nestos), Kavala (Drama, Kavala, Seres ve Kırlıkova) ve İzmir (Ayasoluk, Tira, Ademis).[122] Başka tütün cinsleri de vardı, ama bunların yayılma alanları İran ve Akdeniz cinslerinin yetiştirildiği yörelere yönelikti. Selanik ile Edirne, Beyrut ve Şam civarı farklı önemde ve cinste tütünlerin üreticileri haline geldi. Son derece değişken iklimlere ve topraklara uyum sağlamadaki büyük esnekliği göz önünde tutulunca, tütün ekim alanlarının genişliği pek şaşırtıcı değildir. Tütün ekiminin ticari niteliğine ve yaygınlığına uygun olarak, imparatorluk hazinesi ilk başta temkinli bir yaklaşımla 1690'larda bir gelir yaratma politikasına başvurdu. Bu 18. yüzyılın ikinci yarısında tütün ekiminin teşvik edilmesine kadar vardı.[123] Merkezî devlet bundan sağlanan gelirleri titizlikle kayda geçirip vergiye bağladı. Tütün vergileri Halep sancağındaki en büyük gelir kaynaklarından biriydi ve 18. yüzyılın sonunda diğer bütün gelirlerin önüne geçti. Örneğin, 20 ila 25 köyden elde edilen toplam gelir 116.000 kuruşu bulurken, tütün tek başına 60.000 kuruş sağlamakta ve onu 20.000 kuruşla kahve izlemekteydi.[124] O sırada tütün yüksek kesimlerdeki köylüler için değerli bir ticari üründü. Dahası, ticareti ve dağıtımı İstanbul'daki ya da diğer önemli pazar merkez-

lerindeki büyük tüccarların değil, asıl tütün ekim alanlarında veya civarında oturan tüccarların elindeydi.[125] Alçak kesimlerden yukarıya doğru yöneliş Amerikan ürünlerinin yayılmasından güçlü destek gördü. Cebel Lübnan ve Karadeniz Dağları'nda mısır, Ensariye Dağı, Menderes vadileri, Tesalya tepeleri ve Kürt dağlarında tütün barınıp gelişme olanağı buldu. Bu durum Hint Okyanusu'ndan gelen ürünlerin başına gelenlerle keskin tezat içindeydi. Tütün başarılı bir ticari ürün olarak, diğer Amerikan gıda ürünlerinin elvermediği bir mecra sundu, çünkü çoğunun öne çıkan özelliği pek işe yarar sayılmayan topraklarda gıda ihtiyacını sağlamaktı.

Elbette Amerikan gıda ürünlerinin havzaya girişinin başlı başına Akdeniz'in tarım yapısına sınırlı bir etkide bulunduğu söylenebilir. Ama yayılmalarının yarattığı etki, iklim değişkenliğine karşı en iyi sigorta olan karma ekimin rağbet görmesini sağlayan paralel ve eşzamanlı gelişmelerle arttı. Ne de olsa, yeni gıda ürünleri tek başına ya da zincirleme olarak mevcut ekim kalıplarına rahatça uyum sağladı. Böylece köylü ailelerin yetiştirebileceği ürün yelpazesi genişlediği gibi, Amerikan bitki torbasının çok yönlülüğünden dolayı sürekli ya da görece yoğun ekim biçimlerine geçiş kolaylaştı. Yeni ürünlerin ilk başta bahçe ürünleri olarak ortama alışmaları, daha önce ağaç ürünleri alanının genişlemesiyle sağlanmış bir temelde kırsal kesimin bahçecilik altyapısını güçlendirdi. Ayrıca, ürün yelpazesinde irtifa farklılıklarının getirdiği çeşitlenme toprak kullanımında yoğun ekim yöntemlerine olanak verdi. Düşük değerli tahılların canlanışı, mısır, patates ve baklagillerin bölgeye girişinin sağladığı takviyeyle, buğday üretimindeki daralmanın yarattığı boşluğu doldurur hale geldi.[126] Ekiciler küçük bir bölümünü tahıl tarımına ayırdıkları arazilerini daha iyi kullanma olanağını buldu. İşlenebilir toprakları korumak üzere nadasa bırakılan alanların küçülmesiyle birlikte, daha fazla toprağı sürme yolu açıldı. O sırada Anadolu'daki toprakların çoğu bir ya da iki yıl, hatta bazen daha uzun süre nadasa bırakıldıktan sonra sürülmekteydi.[127] Fransa'da 18. ve 19. yüzyıllarda agronomi uzmanlarının savunduğu reformun temel unsurlarından biri nadasın kaldırılmasıydı.[128]

Ürün bileşiminin çeşitlenmesi tesadüf eseri olumlu bir ekolojik sonuç doğurdu. Birlikte ekim erozyona karşı mücadelede etkili bir mekanizma haline geldi: Tahıl tarımının ağaç yetiştirmeyle iyi bir bileşimi kusursuz bir önlemdi; zira çok ürünlü tarım erozyona maruz kalan zemine daha uzun süreli bir bitki örtüsü sağladı. Dahası, karma tarım toprağın nemi tutmasına yardımcı oldu.[129] Kırsal yerleşmelerin yüksek kesimlere yönelişi ve kalabalık köylerin sayısındaki artış, tahıl ekimine ayrılacak düzlük alanların kıtlığıyla birleşince, üreticileri doğal çevresinin yararına işleyecek bir çözüm bulmaya zorladı. Bu elbette birlikte ekim (*coltura promiscua*) uygulamasını yaygınlaştırmaktı. Dut ya da zeytin ağacı ya da asmayla sarılmış ağaç sıraları arasına tahıl ekimi, sınırlı kaynaklarının mükemmelce kullanılmasını sağladığı gibi tarımsal üretimi de arttırdı.[130] Havzanın kadim ürün üçlüsü gibi Akdeniz iklimine alışkın olan ağaç ve tahıl ürünlerine dayalı karma tarım tüm canlılığıyla geri döndü. Cebel Lübnan'da bağları bellemek için kürek değil, sabana koşulmuş öküz kullanılmaktaydı; "zira asmalar yeterince aralıklarla düz sıralar halinde dikilmişti."[131] Karadeniz'deki dağların yüksek yarlarında ağaçlar asmalarla sarılıydı.[132] Dahası, başka bir sürü ürünün eşlik etmesi nedeniyle, ürünlerin birinde hasadın kötü gitmesi otomatik olarak kıtlık ya da maddi yıkıma yol açmamaktaydı.

Osmanlı dünyasında birlikte ekimin gördüğü rağbet, vakıflarla ilgili belgelerde sıklıkla buna yapılan atıflarla doğrulanmaktadır. Bu vakıfların kırsal malvarlığına ilişkin envanterlerde, meyve bahçelerinin ve bağların tahıl üretimi için gerekli şeyleri her zaman barındırdığı açıktır: Tohum, tarım aletleri, bunların ve hasadın saklanacağı bir mekân daima bizzat vakıfça sağlanırdı. Dahası, 17. ve 18. yüzyıllara ait *responsa* derlemeleri, birlikte ekim sonucunda arazi statüsünde meydan gelen değişikliklere dair çok sayıda sorgulama içermektedir.[133] Karma tarım Osmanlı Arazi Kanunnamesi için ciddi bir sorun oluşturdu. Şöyle ki, 15. ve 16. yüzyıl kanunnamelerinde görülen sarih ifadeler, işlenebilir toprakların açık seçik sınırlarla belirlendiği ve özel mülklerden ayrı tutulduğu bu dönemin kırsal

arazi yapısına denk düşmekteydi. Oysa sonraki yüzyıllarda değişen ürün bileşimi ve arazi yapısı nedeniyle böyle bir durum artık söz konusu değildi. İlke olarak, sürülen her arazi mirîydi ve aşara tabiydi; buna karşılık meyve bahçeleri, bağlar ve bostanlar özel mülktü. Dolayısıyla, mahkeme kayıtlarında bolca örneği görüldüğü üzere, birlikte ekim kırsal manzaranın ayrılmaz bir parçası haline gelince, üreticilerin mirî arazileri sahip çıkmaları için fırsat doğdu. Birlikte ekim üreticilere tasarruftaki değişimle ellerindeki arazilerin tanımı değiştirme vesilesini sağladı. İşlenebilir topraklarda ekimin ağaç ürünleri yetiştirmeyle birlikte sürmesine karşın, bir arazi meyve bahçesi ya da bağ olarak tasnif edildiği sürece düzenli aşardan ve köylü vergilerinden muaf tutuldu. Mirî olarak tasnif edilen araziler için sabit vergiler ödeme yükümlülüğü vardı.[134] Birlikte ekimin yaygın olarak uygulanmasında doğal çevreyi korumaya dönük bir yön olabilir; ama ekicilerin bu yolu seçmesinin sebebi mülkiyet hakkı kazanma beklentisiydi.

Amerikan gıda ürünlerinin bölgeye girişi, bahçe tarımının yayılması ve ağaç ürünleri ile düşük değerli tahılların genişleyen hâkimiyetinin bir sonucu olarak karma tarımın kazandığı momentum, ekonomik faaliyetlerde tepelik bölgeler yararına yeni bir coğrafi dağılımı yansıtmanın yanı sıra, Küçük Buz Çağı'nın iklim değişkenliğine uyum sağlamanın sonucuydu. İçdeniz'in her iki ucunda çavdar ve darı artan itibarının da gösterdiği üzere, daha soğuk ve daha nemli kışların sertliğine dayanabilecek ya da daha kısa sürede yetişebilecek (tahıl türü) ürünlere geçiş seçeneklerden biriydi.[135] Benzer bir gelişmenin yaşandığı İtalyan yarımadasında üreticiler değişen iklim koşullarına ayak uydurmak, bunun tarımsal üretime getirdiği yeni yükleri ve sorunları aşmak için farklı stratejilere başvurdu. Örneğin, Verona'da 17. yüzyılda "toprak erozyonu ve an taşkın" birçok beldede öylesine yıkıcı bir etki yarattı ki, toprağı işlemek son derece eziyetli bir iş haline geldi. Bu durum karşısında kırsal üreticiler tek bir ürüne dayanmak yerine, ürün bileşimini çeşitlendirerek karma tarıma (yani birlikte tahıl, üzüm ve dut yetiştirmeye) yöneldi.[136] Barok çağda bölgede arazilerin belirli eller-

de toplanması yavaşladı. İklim değişkenliğinin etkilerini asgariye indirmek için kırsal üreticilerin başvurduğu bir başka strateji parselleri çeşitli toprak türlerine dağıtmaktı. Daha önce sahip olduğu yaygınlığı ve mülk sahiplerinden gördüğü rağbeti yitiren ortakçılık yerini yıllık sabit ödemelerle arazi kiralamaya bıraktı. Bölgenin daha yüksek kesimlerinde zeytinliklerle birlikte otlakların ve yem tarlalarının iki katına çıkması, buraların artık sürü güden yaylacılardan ve kereste tedarikçilerinden ziyade yerleşik toplulukları ve onlara ait sürüleri barındırmaya başladığının bir tezahürüydü.[137] Liguria'da da 16. yüzyılın ikinci yarısından ve 17. yüzyıldan itibaren çoğunlukla geçim amacıyla ikinci bir yaylaya yerleşme dönemi yaşandı, çünkü alçak kesimlerde işlenebilecek topraklar ekolojik sebeplerin yanı sıra şehirlilerin kırsal kesim üzerinde artan hükmünden dolayı küçülmekteydi.[138]

Hem ısı, hem de nem gerektiren darı (ve yem tahılı) Nil vadisinin ve Kilikya'daki alçak arazilerin sulanan tarlalarında ideal koşulları buldu.[139] Darının 16. yüzyıldan sonra çok göze çarpıcı hale gelmesi Küçük Buz Çağı'yla bağlantılı olarak artan nemliliğe işaret eder. Gördüğü rağbetin dolaylı da olsa göstergelerinden biri, mısırın girdiği her yerde köylülerce her zaman darıyla ilişkilendirilmesi ve ikisine sanki aynı ürün ailesine mensupmuş gibi bakılmasıdır.[140] 16. yüzyıldaki kaynaklarda darıdan nadiren söz edilir; ama elimizdeki seyahat yazılarına bakılırsa, daha sonra büyük bir atılım yapmış olmalı.[141] Nem isteyen darı ve çavdar gibi ürünlerin bölgede başat konum kazanmasında Küçük Buz Çağı'nın küçümsenmeyecek bir payı vardı. Osmanlı dünyasında darıdan yapılan ve haşhaş katılan boza, önemli bir içecek ve şarap kadar sarhoş edici bir içki haline geldi. Baklagiller tasavvuf tekkelerinin kutsal yiyeceği aşureyi bolca süslemeye başladı. Tekke mutfağı kültürüne sonradan giren aşurenin 15. yüzyıldan sonra yavaşça yayılarak saygın bir konuma ulaşması baklagillerin artan önemine işaret eder.[142]

Genelde, Kolomb dönemi alışverişinin getirdiği ürünlerin bölgeye sızmasının önemi ve bitki örtüsünde başlattıkları dönüşümler iki yönlüydü. Birincisi, mısır, darı ve çavdar Kral Buğday'ı takviye

edecek ve hatta bazen yerine geçecek muteber adaylar olarak öne çıktı. Bu bölümün son kesiminde göreceğimiz üzere, sulak alçak arazilerin bir ürünü olan pirinç de ikame tahıllar grubuna katıldı. Böylece alçak kesimlerde ekim alanlarının daralmasından kaynaklanan açık, yeni ürünlerin artan ekimiyle ve düşük değerli tahılların canlanışıyla kapatıldı. İkincisi, Amerikan gıda ürünlerinin bahçe ürünü özelliği ağaç ürünlerinin genişleyen hâkimiyetini destekleyici mükemmel bir unsurdu. Bahçeciliğin ve ağaç yetiştiriciliğinin artan ağırlığı ve karma ekimin olgunluk kazanması, dağ ve tepe yamaçlarındaki köylerin refahına katkıda bulundu. Akdeniz'in bitki bileşiminin çok ürünlü yapısındaki çeşitlenme, Küçük Buz Çağı'nın sıkıntılarına daha iyi dayanmasını sağladı. Bakış açımızda daha önemli bir nokta, her iki gelişmenin Akdeniz dağlarının yüksek kesimlerindeki kırsal yerleşmeleri ilgilendiren yönüydü. Bu gelişmeler köylerin ve mezraların daha yüksek alanlara çıkmalarına yardımcı olarak, sıtmalı bataklıklara sağlıklı bir uzaklıkta kalmalarını sağladı. Sonraki kesimde kırsal yerleşmelerin 17. ve 18. yüzyıllarda ivme kazanan bu tırmanışını anlatacağız.

Dağlar ve Ovalar Arasına Tünemiş Yerleşmeler

Birinci kısımda ayrıntılı olarak anlatıldığı üzere, Akdeniz'in alçak arazileri kent-devletler çağında işlenir hale getirildi ve yoğun yerleşime açıldı. İçdeniz'in değişik ekolojik alanları içinde en çok kıyı şeritleri ve kıyı ovaları değişimin temposuna yön verdi ve havza tarihinin büyük bölümünde yüksek kesimlere yüklenen gereklere göre tepelerin ve dağların sahne olduğu çıkışların ve inişlerin hızını belirledi.[143] Bölgede sınırlı bir yer tutan alçak ovaların ekonomik ve ekolojik düzende olağanüstü bir rol oynamasına karşın, bölgenin siluetine heybetli dağlık iskelet hâkimdir. Akdeniz ne de olsa dağların neredeyse çepeçevre kuşattığı ve koruduğu bir havzadır. Bu yüksek dağlar bölgenin manzarasına bir göz birliği sağlar ve transport "hayal gücünü Antakya'dan Kudüs'e" ve Alpler'den Cebel Lübnan'a kadar imrenilir bir rahatlıkla ve hızla taşır.[144] Sadece Atlas

Dağları'nın kıyı tepelerinin doğusunda bu birlik korunaklı gökyüzüyle kırılır. Havzanın her yanında dağlar yaygın ve baskın bir varlık gösterir. Dar, kesintili ve görece sınırlı ovaların yanı sıra geniş platolara bakan ve ağaçlık alanların, otlakların, köylerin ve mezraların serpişmiş halde örttüğü Akdeniz yaylaları, bölgenin ekonomik tarihinde öteden beri belirgin bir yer tutmuştur.[145]

Şimdiye kadar ticari tarımın alçak bataklık arazilerden çekilişinin ve İçdeniz'in kıyı şeritlerinin ekonomik bakımdan bozuluşunun gelişim çizgisini verdik, dağların yağmurlarla ve ırmaklarla yıkıma uğramasının bu sonuca nasıl katkıda bulunduğunu inceledik. Analizimizde tutarlı biçimde alçak kesimleri gözeten bir bakış açısını esas aldık. Önceki bölümde kıyı ovalarının ana yerleşim alanlarını oluşturduğu uzun 16. yüzyıldan tepelerin ve yamaçların gittikçe artan sayıda insanı barındırdığı döneme geçişin tedricen meydana geldiğini vurguladık. Uzun 16. yüzyılın hızlı tempolu yayılışı ve Küçük Buz Çağı'nın dönüşü nedeniyle erozyon ve tortulaşma ivme kazanırken, alçak ovalar çevredeki yüksek alanlar yarayan bir gelişmeyle gözden düştü. Yani, tepelerdeki kasabaların ve yerleşmelerin ağır basmasının tarih boyunca Akdeniz manzarasının ayırıcı özelliklerinden biri olduğunu tartışmasız bir olgu saymak yerine, alçak kesimlerdeki dönüşümleri izleyerek bu üstünlüğü tarihsel bir çerçeveye oturttuk.[146]

Esas olarak ovalara, yani tahıl alanlarına 1560'lardan darbe vuran badirelerin ulaştığı ölçeğin bütün sonuçları havzanın dağoluşum özelliklerinin ışığında değerlendirilebilir. Provence'ın yüzde 15'i, İspanya'nın yüzde 11'i ve İtalyan yarımadasının da dörtte birinden azı deniz seviyesine göre 300 metrenin aşağısında kalır.[147] Baş döndürücü engebelerle kaplı ve büyük ovalardan yoksun olan havzada düz tahıl alanları pek fazla yoktur.[148] Elbette bölgenin topografyası sayısız ve çoğunlukla verimli vadilerde, dağ arası havzalarda ve platolarda tahıl ekimine olanak verir. Ama başlı başına çarpıcı bir kütle oluşturan dağların varlığı işlenebilir toprakların kapladığı alanı (*ager*) ister istemez azaltır. Örneğin, Anadolu yarımadası deniz seviyesinden 1.162 metre yüksektedir: Kara kütlesi-

nin dörtte birinden fazlası 1.500 metre engebe sınırının, yüzölçümünün de yüzde 60'ı 1.000 metrenin yukarısında yer alır. Benzer biçimde, İspanya'nın yüzölçümünün yüzde 56'sı 440 ve 1.130 metre arasındadır.[149] Geniş ovaların azlığına işgücü kıtlığı eklenince, 19. yüzyılda Osmanlı eyaletlerinin çoğunda işlenebilir toprakların ancak ortalama yüzde 10'unun tarım için kullanılmış olması imparatorluğu şaşırtıcı değildir: Osmanlı Anadolu'sunda Büyük Savaş'ın eşiğinde ürün ekilen alanlar ancak 6,3 milyon hektardı – nadasa bırakılmış topraklar bir sonraki yıl ekildikleri varsayımıyla katıldığında bile bu rakam en fazla 12 milyon hektara çıkar.[150] 1930'larda bile Türkiye Cumhuriyeti'nin 77 milyon hektarlık yüzölçümünün 11 milyon hektarı, yani ancak yüzde 14'i ekili alan konumundaydı.[151] Havzanın dar kıyı ovalarına ve daha büyükçe yüksek ovalara bakan dağların ve tepelerin sunduğu rakım aralığı, özellikle alçak arazilerin ve vadi tabanlarının kimi zaman daha zorlukla işlenebildiği dönemlerde tek ürünlü tarıma elvermedi. Bu bakımdan havzadaki ekonomik faaliyetlerin yüksekliğe göre dağılımının çok ürünlü tarımın revaç görmesini dayattığı söylenebilir.

Düz alan kıtlığı sırf Akdeniz'in dağoluşum özelliklerinin sakinlerine dayattığı bir kısıtlama değil, yetiştirilen ürünlerin bileşimini çeşitlendirme yönünde bir teşvik unsuru olarak da görülebilir. Bu manzara, ılık kıyı ovalarından karla kaplı dağ doruklarına kadar uzanmak üzere bir ekolojik çeşitliliği barındırdığından, aynı zamanda farklı yükseltilerde, özellikle yamaçlarda ve vadilerde yer alan köylere, yedek tarlalara ve geçici yerleşmelere dayalı bir entegre şebeke için ideal bir ortamdı.[152] Bu yükselti çeşitliliği zamanla farklı alanların birbirini tamamlayıcı tarzda kullanıldığı bir yığışık yerleşme dokusunun oluşmasına yol açtı.[153] Sözgelimi, Montpellier havzasında köy toplulukları, aynen Doğu Akdeniz'de, Filistin'de olduğu gibi, ovalardan ve *garrigue*[1] alanlarından birlikte yararlanmayı

[1] Fr. *Garrigue*, yani Garig, Maki'den farklıdır: "Maki, İtalyanca bir sözcük olan 'macchia'dan türetilmiş olup, 'nokta veya leke' anlamına gelir. Orta Akdeniz'in batısında, İspanya'da 'monteboja', doğuda Yunanistan'da, "xerovumi" İsrail'de 'choresh', Fransada 'maquis' adı verilmektedir. Makiye göre ekstrem şartlara adaptastasyonu yüksek olan *garig* daha çok sıcak ve kuru ortamlarda, toprağın yüzeysel olarak bulunduğu taşlı alanlarda görü-

sağlayacak uzun şeritler halinde diziliydi.[154] Bu yerleşmeler geniş bir alana dağılmış olsa da, birbirlerinden kopuk değildi. Böyle sıkıca örülmüş bir şebekenin çok yönlülüğü ve esnekliği, Akdeniz manzarasını belirleyen bazı ekolojik alanlar kimi zaman havza sakinleri için daha az elverişli ya da büsbütün erişilmez hale geldiğinde açık seçik ortaya çıktı. Nereyi mesken tutmuş olurlarsa olsunlar, kırsal hanelerin çoğu böyle bir dokuda bir ya da iki ekolojik alana öbürlerini tamamen boşaltmaksızın daha fazla zaman ve enerji ayıracak şekilde ekonomik uğraşlarını kolayca yeniden düzenleme olanağını buldu. Bu nedenle ovalara çekilmek bu arazilerin kaynaklarından yararlanmayı önlemedi; geçici ekimle uğraşmak, başa çıkılabilir büyüklükte bataklıkları kurutarak tuz çıkarmak ya da yeni arazi "yaratmak" veya sulak alanları avlanmaya dönük olarak kullanmak mümkündü. Kırsal yerleşmelerin orantısız biçimde tepelerde toplandığı durumlarda ise yaylalardaki toprakları sürmek, meraları hayvan otlatmada kullanmak ya da ağaçlık alanların kaynaklarından yararlanmak kırsal toplulukların başvurabileceği geçim yollarının ayrılmaz parçasıydı ve hep öyle kaldı. Başka bir seçenek, Massif Central yamaçlarının 17. ve 18. yüzyıllarda İber yarımadasına dönük bir işgücü havuzu işlevini görmesinde olduğu gibi, Alp bölgelerinden alçak kesimlere doğru göçün tarlaları işlemek için gerekli ırgatları sağlamasıydı.[155]

Kısacası, dağlık arazilerin ağır basması ebedi ya da fıtri olmaktan uzaktı. Daha yüksek kesimlerde barınan toplulukların ve hayvan sürülerinin yoğunluğu ile dağ kaynaklarından yararlanmanın niteliği ve yoğunluğu zaman içinde inişler çıkışlara tabi oldu ve değişimin ritmini büyük ölçüde ovalardaki ve dağları çevreleyen tepelerdeki gelişmeler belirledi.[156] Bu ekolojik alanların kaderleri

---

lür. Derimsi yapraklı, dikenli ve eterik yağ içermeleri nedeniyle aromatik özellik taşırlar.. Frigana veya garig, Yunanca phryganon (çalı, çırpı) dan gelmektedir. Bu kısa boylu çalı topluluğu Yunanistan'da "phrygana", İsrail'de "bahta", Şili'de "jaral", güney Fransa'da 'garrigue', İtalya'da 'gariga' kelimeleri ile ifade edilir.. Bu sklerofil bitki toplulukları az çok Akdeniz havzasının her tarafında görülür." Baştürk, K. & C. Aladağ, "Maki ve Garig topluluklarının Türkiye'deki yayılış alanları ve ekolojik özelliklerinin incelenmesi." *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22 (2009): 67-80, sf. 69. -en.

bazen birbirini tamamlayıcı, bazen de birbirine aykırı biçimde sıkıca iç içe geçmiş olarak kaldı. Önceki bölümde ele aldığımız üzere, havzanın alçak arazileri ıslah edilip işlendikten sonra neredeyse rutin olarak bataklıkların sağlıksız puslarına uğradı ve kırsal yaşam dağların ve ovaların buluştuğu yerlere, yani humma saçan kuşağın yukarısına, geniş "çalılık, bataklık ve çorak" alanların ötesine sığındı.[157] Bu yukarıya doğru göç dalgasında, 16. yüzyıldan itibaren kırsal yerleşmelerin tırmanışına *differentia specifica* [alamet-i farika] kazandıran üç yeni gelişme yaşandı. Bu gelişmeler bölge sakinlerinin yüksek kesimlere daha sıkıca tutunmalarına yardımcı oldu.

Birinci gelişme, 14. yüzyıldan itibaren sistemli bir uygulama olarak ortaya çıkan yaylacılığın öne çıkması ve pekişmesiydi. Manzaranın değişik kesimleri arasında düzenli irtibatları mümkün kılan yaylacılık uzun 16. yüzyılda hatırı sayılır bir momentum kazandı. Hayvancılık ekonomisinin altın çağı İber yarımadasında ve Osmanlı imparatorluğunda 1450'lerden 1580'lere kadar, Napoli krallığında da 16. yüzyılın ilk yarısındaki bir kesinti dışında1470'lerden 1610'lara kadar sürdü.[158] Akdeniz dağlarının farklı yükseltilerindeki gelişmeler elbette öteden beri birbiriyle bağlantılıydı. Bizans imparatorluğundaki gelişmelere bakılırsa, Anadolu ve Balkan yarımadalarında yaylacılığa yaygın olarak bağlı kalınmasının ilk sebeplerinden biri 1000-1250/1300 döneminde yamaçlardaki toprakların sürülmesi ve otlakların önüne geçilemez biçimde tarlalalara dönüştürülmesiydi.[159] Ama uzun 16. yüzyılda yüne (ayrıca ete) ve tahıllara dönük talebin yükselmesiyle birlikte yüksek alanlar üzerindeki çekişme epeyce ivme kazanarak, ekili topraklar ve otlaklar arasındaki çatışmayı körükledi. Bu durum alçak kesimlerdeki toprak açlığından dolayı yaz otlaklarının ya da işlenebilir toprakların sınırlarını daha yukarıya itti. Bununla bağlantılı ikinci gelişme, geçmişte olduğu gibi sırf orman ve metalürji kaynaklarını işlemeye değil, esas olarak yerleşim ve ekimin yanı sıra yeşil otlaklara dönük olarak yüksek kesimlerdeki arazilerin açılmasıydı. Mevsimlik ya da kalıcı tepe ve dağ yerleşmelerinin sayısı arttı. Hayvan göçlerinin yanı sıra işgücü ve bilgi akışlarıyla dokunan sık

örgülü şebekeler sayesinde, havza çeşitli arasında düzenli bağlantılar kurulması kolaylaştı. 16. yüzyılın sonunda paranın toprağa dönüşü ortak mülkiyeti ve köy haklarını tehlikeye düşürdü ve alçak kesimlerdeki toprak açlığı yaylaların esas olarak geçim amacıyla yerleşime açılmasını hızlandırdı.[160] Küçük Buz Çağı sırasında ovaların durumu yukarıya doğru yönelişi uzun erimli bir sürece dönüştürdü.[161] Üçüncü gelişme ise mısır, tütün ve patates gibi Amerikan ürünlerinin alçak kesimlerin yanı sıra yüksek kesimlerde barınmayı kolaylaştırmasıydı. Bu ürünlerin girdikleri yeni ortamlarda "mutfak bahçeleri"nde denendikten sonra tarlalarda yetiştirilme evresine geçmeleri, esas olarak ikame tahıllar işlevini gördükleri yüksek kesimlerin koşullarına rahatça uyum sağlamalarına olanak verdi.[162] İkinci binyılın başlarında kıyı bölgelerinin yarı-tropikal iklimlerinde yetişen Hint Okyanusu menşeli ürünlerin aksine, havzaya 16. yüzyıldan itibaren giren Amerika menşeli ürünler alçak kesimlerin yanı sıra yüksek kesimlerde kolayca tutundu ve gerek kırsal hanelerin, gerekse kümes ve çiftlik hayvanlarının beslenmesine uygun gıda seçenekleri yelpazesini genişletti.[163]

Üçüncü bölümde ana hatlarıyla anlatıldığı üzere, ağaç ürünlerinin ve düşük değerli tahılların gördüğü rağbetle birlikte yukarıda belirtilen üç gelişme 1560'lardan sonra yaylalara yerleşme yönündeki dalgayı nitelik olarak önceki dalgadan farklı kıldı. Kısmen tropikal ürünlerin havzadaki kıyı ovalarına ve kıyı vadilerine alışmalarının sağladığı momentumdan dolayı, önceki dalga büyük ölçüde alçak arazilere odaklı kalmış ve dağları ancak dolaylı olarak etkilemişti. Binyılın dönümünde "dağların yavaş rönesansı" başladığında, yaylalardaki toprakların yoğun biçimde işlenmesini sağlayan etkenler alçak arazilerin ıslah edilmesi, kentlerin büyümesi ve deniz ticaretinin canlanmasıydı.[164] 1000-1250/1300 dönemindeki yayılma sırasında düzenli ve uzun erimli ekonomik büyüme, bölgenin alçak ve tepelik kesimlerinde ağaçlık alanların ürünlerine dönük bir ihtiyaç yarattı. Yaylaların ağaç kaynaklarını işlemeye girişen göçmenler için samanlıklar ve ağıllar gerekli değildi. Bu durum 16. yüzyıldan sonra elbette değişti.[165] Daha önce yaylalara yerleşenle-

rin peşinde oldukları şey keresteydi; Kutsal Topraklar'a yönelen Haçlıların gemi yapımı girişimlerinin sağladığı momentum sayesinde keresteye dönük talep yüksek düzeyde kaldı. Haçlı seferlerinin momentum kaybetmesiyle birlikte kereste ihtiyacı hafiflemedi. Zira deniz imparatorlukları kurma sürecindeki zengin kent-devletlerin filolarını yenileme gereği keresteye dönük talebi canlı tuttu.[166]

Birinci bölümde gördüğümüz üzere, Akdeniz ticaretinin 1350'lerden itibaren yeniden yapılanması tüccar kent-devletleri daha önce Doğu Akdeniz'den ithal edilen malların imalatını da kapsamak üzere ekonomik tabanlarını genişletmeye yöneltti. Bu amaçla izlenen ithal ikamesi stratejisi yaylalarda bolca bulunan keresteye ve metallere dönük talebi yükseltti. Ayrıca, kent-devletlerin altın çağı kentsel altyapıyı yenilemek açısından taşa dönük talepte aşırı bir artışa yol açtı. Sözgelimi, zengin dağ kaynaklarına sahip Pistoia 14. ve 15. yüzyıllarda buna bağlı olarak çarpıcı bir büyüme gösterdi.[167] Çayırlar da yaylalara yeni insanları çekti. Sadece hayvan otlatma haklarını değil, hayvan yemi için anız toplama haklarını da kapsamak üzere ortak araziler üzerindeki hakların 13. yüzyıldan sonra daralması yoksul köylüleri çayırlara yöneltti. İlk başta dağlık kuşağın bazı kesimleri arazi kapatmaya çalışanların sınırları ötesindeydi. Ancak 15. yüzyıla doğru ormanlardan yararlanma hakları da yarımadanın ortakuzey kesiminde çoğunlukla sağlam temele kavuştu.[168] Toskana'da daha önce Floransalı soyluların uzun ellerinin erişim alanı dışında kalan yerler böylece Toskana para erbabının egemenliği altına girdi. Ağaçlık alanların kaynakları üzerindeki haklar, ağaçtan anıza kadar varmak üzere, daha titizlikle belirlendiği için, yaylalar artık yoksullar için bir sığınak olmaktan çıktı. Paralı insanların orman kaynaklarını daha sıkı biçimde ele geçirdiklerini gösteren en açık olgu, domuzların artık ağaçlık alanlarda avlanmak yerine evcilleştirilerek köylü çiftliklerinde yetiştirilmeleriydi.[169] Böylece "kapatılmış" ve pazara açık dağ köyleri kimi zaman ekonomik olarak ova köylerinden daha iyi duruma kavuştu ve bu toplulukları vergilendirmeye yönelik girişimler 15. yüzyılda Floransa egemen sınıfının kararlılığını sınayan köylü isyanlarını te-

tikledi.[170] İtalya yarımadasının ortakuzey kesimindeki ovalarda ve tepelerde yaşanan gelişmeleri çevredeki yüksek alanlarda olup bitenler belirlemeye başladı.

İtalyan yarımadasının batısında ve Cebelitarık'ın her iki yakasında benzer bir durum vardı. Hepsi de kıyı ovalarında yetişen şekerkamışı, pirinç ve pamuk gibi yeni ürünlerin 9. ve 10. yüzyıllarda bu ortama alışması alçak arazilere yeni bir soluk verdi.[171] Arap toplulukların yürüttüğü yoğun bahçe tarımı da büyük ölçüde güneşin kavurduğu ovalara dayalıydı. Her iki alışma süreci yeni ürünlerin devreye girişinin sağladığı itici güce katkıda bulundu ve dağlardan alçak kesimlere yönelik işgücü hareketlerini teşvik etti.[172] Aynı şekilde Bizans topraklarında, en azından Yunan yarımadasında 9. yüzyıldan sonraki döneme, hangi açıdan bakılırsa bakılsın, tarımla ve ormansızlaşma bağlantılı olarak ağaçların gerilemesi ve ekilen bitkilerin öne çıkması damgasını vurdu. Bu yönelim başka yerlerde olduğu gibi 14. yüzyılda "ağaçlık oluşumların ve sık bitki örtüsünün yaban ortamın yayılmasına yol açacak şekilde" genişlemesiyle ve domuzların çoğalmasıyla birlikte tersine döndü.[173] Genelde, yaylalardaki değişim temposu ovalardaki tarımsal canlanmanın ve İçdeniz kıyıları boyunca yaşanan kentsel rönesansın gereklerine uyacak bir tarzda belirlendi. Uzun 16. yüzyıldaki demografik büyümenin aşırı hızı ve toprak açlığı, 14. yüzyılda nüfusun düşmesine yol açan Büyük Veba Salgını'nın ve uzun süreli savaşların bir sonucu olarak ormanların geri dönmesi sürecini tersine çevirdi.[174]

Önceki yerleşim dalgasını sonraki yerleşim dalgasından farklı kılan ikinci etken, yaylacı göçünün ölçeğindeki ve yayla yerleşmelerinin niteliğindeki değişimdi. 14. yüzyıl sonlarından itibaren gezgin koyun sayısının sürekli yükselmesi Akdeniz'in ekonomik bileşimini değiştirmeye başladı. Gezgin sürülerin bölgedeki dağların farklı yükseklikteki kesimleri arasında dokuduğu şebekeler bölgenin manzarasını çarpıcı bir değişime uğrattı. Hayvancılığın sistematik bir biçimi ve Akdeniz ekonomik yaşamının ayrılmaz bir parçası olarak yaylacılığın ortaya çıkışından önce, dağlar aslında ovaların ve alçak kesimlerin "daha yoksul versiyonları" gibiydi.[175]

Doğudan gelen Türk göçebe toplulukları eski Bizans topraklarında Batı Akdeniz'dekine benzer bir ortam yarattılar. Yaylacılığın gerektirdiği yeni göç hareketi dağ otlaklarını manzaranın ayrılmaz bir parçasına dönüştürdü. Düzenli bir temelde gidip gelen sürüler ve insanlar alçak kesimler ile yaylalar arasında, ayrıca puslu alçak arazilerden yüksek arazilerin serin, yemyeşil yaz otlaklarına, dağların dondurucu soğukluktaki ve karla kaplı otlaklarından hoş iklimli ovalara kadar bir dizi yol konağı arasında sıkı bir şebeke dokudu.[176] Öncelikle, bu göç hareketleri bölgenin farklı kesimlerini birbirine bağlayan bir iletişim şebekesinin oluşmasına yön verdi. 13. yüzyıldaki Katharos tarikatı örneği, alçak kesimleri merkez edinmiş kilisenin katılığından kurtulmak için bu şebekenin "yıkıcı" bir amaçla kullanılabildiğini etkili biçimde gösterir.[177]

Yaylacılığın dağılım alanındaki genişlemenin ve bunun sonucunda havzadaki dağların farklı kesimlerinin araştırılıp işlenmesinin bu alanlarda yaşayan topluluklara yeni bir seçenekler yelpazesi sunması can alıcı bir noktaydı. Bu sürekli ve mevsimlik hareketin bölge topluluklarının ayrı ekolojik ortamların kaynaklarından yararlanma kabiliyetini yükseltmesiyle birlikte, süreç içinde sadece göçebelerin ve yaylacı toplulukların değil, bütün havza sakinlerinin yaşam dünyası bir coğrafi esneklik kazandı. Birkaç günlük yolculuk mesafesi içinde farklı ekolojik ortamlardan yararlanmak artık mümkündü. Bölgenin farklı kesimlerinin çok yönlü geçim ve gelir kaynakları yaratacak şekilde çok çeşitli uğraşlara elverişli hale gelmesi, köylülerin ekonomik repertuarlarını çeşitlendirmelerini sağladı. Santa Maria Morello yöresi 500 metreden alçaktı, "ama tarlaları, otlakları ve ağaçlık alanları 934 metreye varan yamaçlar boyunca uzanmaktaydı."[178] Aslında buna yakın rakımlarda yer almakla birlikte, arazileri 1.000 metre yüksekliğe ulaşan yamaçlar boyunca uzanan birçok yöre vardı. Akdeniz dağlarının değişik yükseltilerine erişme olanağı, kapsam alanına yaylacı göçlerin katılmasıyla yeni bir tını kazandı. Sonuçta, dut ağaçları yaklaşık 800 ila 1.400 metrelik yerleşim aralığına çakılırken, zeytin ağaçları 1.100 metreye ve asmalar 1.700 metreye kadar tırmandı.[179]

Akdeniz manzarasının bu ekolojik özelliği mekân düzeyinde kendisini tarımsal daralma ya da canlanma dönemlerinde uydu yerleşmelerin sayıca azalmasıyla ve artmasıyla açığa vurdu. Haçlı seferleri sırasında Doğu Akdeniz'in tepelerini ikincil yerleşmeler (*gastinae*) kapladı; benzer biçimde Bizans manzarasını benekler gibi saran *chôrion*'lar *kômè*, yani "asıl" köy statüsüne sürekli gidiş gelişler yaşadı.[180] Ancak kısa süreli varlıklarından dolayı, bu geçici yerleşmeler genellikle Akdeniz manzarasının dört başı mamur unsurlarından ziyade "asıl" köylerin kalıntıları olarak görülür. Bölgenin iklim ve toprak karakteri nedeniyle, "yakındaki başka bir yere taşınmak amacıyla bir yerden ayrılmak" çoğu kez zorunluydu ve terk edilen alanlar daha sonra "yeniden oturulacak ya da işlenecek hale getirilirdi."[181] Geçici ekim ve kırsal yerleşmelerin esnekliği köylülerin ve göçebelerin içinde yaşadıkları ekolojik habitatın potansiyellerini tam anlamıyla kullanmalarına ve işlemelerine olanak veren, ayrıca doğal ya da başka türden afetlere karşı bir güvence sağlayan mekanizmalardı.

Bir başka deyişle, geçici yerleşmeler ve uydu köyler havzanın ekonomik gidişatına bağlı olmaksızın Akdeniz manzarasının vazgeçilmez bir unsuruydu ve öyle de kaldı. Bu ikincil yerleşmeler sağlıklı büyüme dönemlerinde köylere dönüşürken, sıkıntı ve kargaşa dönemlerinde ilk boşaltılan yerler olurdu. Yeniden doğuşun ya da yıkılışın işaret levhaları işlevini görürlerdi. Aşağı Provence'taki *grange*, *bastide* ya da *mas* bu kırsal birimlerin iki yönlü niteliğini çok iyi yansıtır. Bu terimlerin hepsi çoğu kez sahibinin evini de kapsamak bir çiftliğin çevresindeki mülkü ifade eder ve çelişkili iki süreci ortaya koyar: Köy toprağının parçalanması, ama aynı zamanda marjinal alanların köy toprağına katılması ve yerleşime açılması.[182] Osmanlı dünyasında mezralar aynı işlevi görürdü: Tarımın düzeldiği dönemlerde sayıca çoğalarak, yerleşik köylerin dokunaçlarına dönüşür ve bakir alanların yerleşime açılmasına yardımcı olurdu.[183] Toprak müsaderesi ve dışarıya göç dönemlerinde ise köyler mezra mertebesine inerdi. Kısacası, geçici ve kalıcı yerleşmelerin kafes örgüsü İçdeniz'in kırsal altyapılarına sıkıca sinmişti. İkincil yer-

leşmeler Akdeniz'in her yanında görülmenin ötesinde, 16. yüzyıl sonlarından itibaren tepelerdeki köylere değişik ekoloji ve irtifa ortamlarına ulaşma olanağını sağlayarak yeni bir önem kazandılar.[184]

Sözgelimi, Osmanlı topraklarında daha 16. yüzyılda kırsal yerleşmelerden oluşan geniş çaplı bir şebeke vardı: Karaman ve Rum eyaletinde 1530'da toplam köy sayısı 6.447, mezra sayısı da 3.759'du.[185] Kentleşmenin baş döndürücü hızı ve ekonomik büyümenin canlılığı doğrultusunda tarımın sağlam bir yayılma sürecine girdiği 16. yüzyılda yeni topraklar sürülebilir hale getirildi. Genişleyen bu ekime elverişli topraklarda *ab ovo* yeni köyler kurulduğu gibi, mezraları *ab novo* köylere dönüştürmek ve oralarda kalıcı bir temelde oturmak yaygın geçerlilik kazandı.[186] Aşiret konfederasyonları sahip oldukları oldukça geniş işgücüyle ve örgütsel becerilerle iskân sürecinde aynı ölçüde önemli rol oynadılar. Yozgat sancağındaki 629 köyden 96'sının adında kışlak (ya da kısaltılmış biçimiyle *kışla*) soneki yer almaktaydı. Besbelli ki, Anadolu bozkırının alçak kesimlerini kışın sürülerini otlatmak için kullanan aşiret konfederasyonları zamanla yerleşik yaşama geçmişlerdi. İklim bakımdan barınmaya daha elverişli alçak kesimlerde otlakları ve geçici yerleşmeler işlenebilir topraklara ve köylere dönüştürmek bir kalıp oluşturacak ölçüde yaygındı.[187] Aralıklarla da olsa zaten ürün ekilen bu toprakları sürekli işlemek için fazladan emek harcamaya çok az gerek vardı. Köyler kalabalıklaştıkça yeni mezralar kurarak dokunaçlarını civardaki işlenebilir topraklara uzattılar ve böylece ekime elverişli toprak miktarını arttırdılar. Çoğu durumda komşu köylerin sakinleri bu yeni alanları birlikte iskâna açtılar. Böyle toprakları kiralayan kişilerin çok büyük olasılıkla bunları başkalarına kiraya vermeleri ya da ortakçılık yoluyla ekip biçmeleri aynı ölçüde yaygın bir uygulamaydı.[188]

Genişleyen Osmanlı ülkesi 16. yüzyılın ortalarına doğru sayımla belirlenmiş 550.000'den fazla köyü, daha doğru bir ifadeyle kırsal yerleşmeyi kapsar hale geldi.[189] O sırada bunların çoğu görece kalıcı, bazıları geçici oturulan yerlerdi. Ancak kalıcı yerleşmelerin 1450'lerden 1590'lara kadar hızla artan oranı sonraki üç yüzyılda

mutlak ve göreli olarak düşmeye başladı ve Batılı gezginlerin yanı sıra reformcu bürokratların defalarca işaret ettikleri gibi, düşük bir seviyede kaldı. Kaynaklara göre, ülkenin dört bir yanına dağılmış köylerin sayısı 17. yüzyılın ilk yarısına doğru en az dörtte bir oranında azalarak, 19. yüzyılın dönümüne doğru "toplam 75.000"e kadar indi.[190] Eski Kastilya'da da 1800'de muhtemelen bir zamanlar mezraların ya da köylerin bulunduğu 22.318 ıssız kilise vardı.[191] Kırsal kesimden kaçışın boyutu konusunda gezginlerin verdiği tahmini rakamlar abartılı ve tarihsel bakımdan yanlış olsa bile, burada bakış açımız için önemli olan nokta bu değişimin tam çapı değil, genel doğrultusudur – ve tabii bu nüfus azalışının ya da *wüstungen*'in [terk edilen köyler] üretime ve kırsal yerleşme dokusuna yansımalarıdır. Ovalarda ve düzlüklerde köy sayısının hızla gerilemesiyle ortaya çıkan da boşluğu geçici yerleşmelerin doldurması bir tesadüf değildi. Bu "uydu" köyler 19. yüzyıl ortalarına varıldığında Osmanlı kırsal kesiminin her yanında sağlam bir yer edinmişti. Issız ya da seyrek nüfuslu yedek tarlalar terk edilmiş alçak araziler kadar onlara bakan tepelik ve dağlık arazileri de yavaş ama aralıksız bir ilerleyişle doldurdu.[192]

Alçak kesimlerden geçen ve imparatorluğun ayrı kesimlerini birbirine bağlayan ana hatlar ve seyahat güzergâhları, çoğu seyahat anlatılarının bizde uyandırdığı izlenim gibi, hızla kullanılmaz hale düştüyse, bu kırsal birimlerin bazı sakinlerinin diğerleri gibi dosdoğru kentsel yerleşmelere üşüşmek yerine, kırsal kesimde avarece dolaşan Celâlî çetelerinin baskınlarına karşı kendilerini daha güvende hissedecekleri yüksek kesimlere yöneldiklerini varsaymak pek mantıksız olmayacaktır. İster yerleşik, ister yaylacı, isterse göçebe olsunlar, yollara düşen bu topluluklar alçak kesimlerin çok yukarısında kalan ve o sırada ekimin gelişigüzel yapıldığı ve belki de hiç yapılmadığı geniş yeni alanları fiilen meskûn hale getirdiler. Çoğu seyahat anlatılarında köylerin sayısındaki gerileme üzerinde durulurken, buna paralel olarak sabit olmayan yerleşmelerin sayısındaki artışa değinilmemesi anlaşılır bir durumdur, çünkü bunları yazanlar ovalarda dolaştıkları için, ova köylerinin sıkıntılarını

görünüşte kararsız bir ilgi gören çevredeki alanlara oranla daha iyi ortaya koyabilecek durumdaydılar. İki gelişme ayrı ve bağımsız süreçler olarak değil, bağlantılı bir olgu olarak birlikte analiz edildiğinde, farklı bir tablo ortaya çıkar.[193] Bu tabloda kalıcı ve geçici yerleşmeler arasında değişen denge, yerleşmelerin ilerlemesi ya da gerilemesi sürecinde kırsal kesimin yeniden şekillenmesine temel oluşturan ortamı sağlar. Ovalarda işlenebilir geniş toprakların önemli bir bölümünün terk edilmesine haliyle yeni alanların iskâna açılması eşlik etti, her ne kadar işlenebilir topraklarda genel bir daralma ortaya çıksa bile.

Bu geçici yerleşmeler farklı işlevleri yerine getirdi ve tarımsal-pastoral bir dünyanın çatlakları içinde var oldu: "Mezra" (yedek tarla), "kom" (hayvan yetiştirme çiftliği), "oba" (hayvan otlatma alanı), "divan" (ufak köy) ve "ağıl", ekilebilir ya da otlak olarak kullanılabilir alanları edinmenin temel yollarıydı.[194] Kalıcı yerleşmeler ile geçici yerleşmeler arasında birinden ötekine görece kolay geçiş olanağı sırf Osmanlı kırsal kesimine özgü bir olgu değil, Akdeniz'in geri kalan dağlık kesimlerinin de taşıdığı ortak bir coğrafi özellikti. Akdeniz tepelerinin sarp yamaçlarındaki yedek tarlalar ister yaylacı topluluklarca geçici ikamet yerleri olarak kullanılmış, isterse civardaki köylülerce gerek duyulduğunda ekilip biçilmiş olsun, bu geçici yerleşmeler Osmanlı reayasının brüt hâsılasını arttırmasına olanak verdi.[195] Büyük çoğunluğu 15. ve 16. yüzyıllardan kalma Osmanlı arazi kanunnamelerinde ve sicillerinde köyler ("karyeler") diğer kırsal birimlerin hepsinden daha geniş yer tutar, çünkü bunlar en azından orta vadede kalıcı yerleşmelerdi ve *çift-hane (iugum-caput)* sisteminin somutlaşmış ifadesi olarak kırsal düzenin başta gelen unsurunu oluşturmaktaydı.[196]

Bununla birlikte söz konusu belgeler geçici yerleşmelerin, yani mezraların sayıca köylerin üçte birinin altına nadiren düştüğün aynı açıklıkla göstermektedir; aslında belli yerlerde kalıcı yerleşmeleri sayıca geçtiklcri söylcnebilir. Buralarda mczra sayısı köy sayısının iki ya da üç katıydı. Böylece Anadolu nüfusunun yarısı 1800'e doğru çeşitli periyodik yerleşmelere dayanır hale geldi.[197] Bu durum

çoğu uzman için pek şaşırtıcı değildir, çünkü sürecin ortaya çıktığı 17. ve 18. yüzyıllarda merkezî bürokrasinin kırsal kesimi gözetim altında tutma gücü çarpıcı biçimde azalmış ve yerleşik tarımın temelinde yatan kırsal düzen onarılmaz biçimde çatlamıştı. Aynı şekilde Fransa'da 1891 sayımına göre 36.144 komün (şehir, kasaba, büyük ve küçük köy), buna karşılık 491.800 "ufak köy, köy ve komün kesimi" vardı. Dağınık topluluklar belirli komünlere bağlıydı. Yoğun nüfuslu birimlerin çevresinde ortalama on üç dış yerleşme vardı.[198]

Kıyı ve iç ovalarda ekonomik yaşamın canlanmasından önce, yaylalarda 16. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıla kadar gelişen mezraya benzer dağınık yerleşmelerin ve ikincil köylerin kırsal hanelerin ve toplulukların faaliyet alanını değişik yükseklikte ve yapıda ekolojik ortamlara doğru genişlettiğini vurgulamak gerekir.[199] Havza genelinde tepebaşı köylerin ve yerleşmelerin çoğalmasını yansıtan bir gelişme İtalyan yarımadasında kırsal yerleşmelerin kısmen *mezzadria* sisteminin rağbet görmesinden kaynaklanan dağınıklığıydı; Provence'ta marjinal alanların yerleşime açılmasını sağlayan dağınık yerleşmelerin (*mas* ve *bastide*) bir artış vardı. İspanya'nın tepelik kesimlerinde pınarların bolluğu ve ağaç ürünlerinin önemi, terasların dikkatli kullanılmasının da yardımıyla, köklü bir dağınıklığa uygun ortamı yarattı. Osmanlı mezralarında olduğu gibi, *alquería* (münferit çiftlik), *quinta* (bağ) ve *barraca* (çeltik tarlası) alanları ortaya çıktı.[200] Alçak kesimlerde ve ovalarda uydu ya da ikincil köylerin kurulması işlevsel bakımdan tepe yamacına tünemiş ana köylerin faaliyet alanını genişletti. Ayrıca, yüksek işgücü hareketliliği havza sakinlerinin gelir kaynaklarını çeşitlendirmelerini sağladı.[201] Dağlık kuşağın bayırlarında ve daha yüksek kesimlerinde yaygın *saltus* alanlarının varlığı ve bunların hayvancılıktan ağaç yetiştiriciliğine ve ormancılıktan bağcılığa kadar uzanan geniş kullanım yelpazesi çeşitlenmiş bir tarımsal temele olanak verdi. Ekolojik ortamları ve hanelerin gelir kaynaklarını çeşitlendirmeyi sağlayan her iki strateji 17. yüzyıl krizinin sıkıntılı döneminde ve 18. yüzyıl boyunca özellikle yararlı oldu.

Yukarıda anlatılan mekân düzeni coğrafi hareketlilikle sürdürülebildi; kısa mesafeli ve kısa süreli hareketlilikle, yani farklı yükseklikteki alanlarda yaşayan yerleşik toplulukların sarkaçlı göçleriyle gelişti. Alçak kesimlerde haliyle her zaman daha yüksek kesimlere oranla erken başlayan hasat sırasında, köylüler harman yerinde daha fazla zaman geçirir ve geceleri asıl "köy"e dönmek yerine derme çatma barınaklarda uyurdu. Sözgelimi, İspanya'da köy alanı kuru yüksek kesimlerden başlayıp "önce ova ve ardından sulanan *huerta* boyunca kıyıya" kadar uzanan toprakları kapsardı.[202] Köylülerin kullandığı arazi donanımı kuru *terra alta* ve iyi akaçlanan *terra rodina*'dan ovaların daha ağır topraklarına, taşkın ovalardaki *terra archila* ve *terra chopet*'e kadar uzanırdı. Filistin'in tepelik bölgelerinde de köy alanları uzun şeritler halinde doğuya doğru uzanır ve bu topraklar koşullar elverdiğinde ekilirdi. Toprağı sürme ve hasat toplama mevsimlerinde, köylüler işler bitene kadar her gece köy dönmek yerine tarlalarda uyurdu.[203] Bu mekân hareketliliğinden dolayı, dağlık kuşaktaki köylerin çoğu iki ve hatta bazen daha fazla yaşam alanından oluşurdu; ana köyü daha alçak kesimde tahıl ekiminin yapıldığı yavru köy tamamlardı. Yukarı ve aşağı köylerin ortaya çıkması bu süreci en iyi yansıtan gelişmeydi. Adının başında "zir, bâlâ, yukarı ve aşağı ya da Balkanlar'da olduğu gibi *donli/doln-/dolnje* ve *gorni/gorne/gornje*" ve *kato/pano* yer alan köyler çoktu. Doğu Akdeniz'deki el-fevka/el-tahte ve el-kebire/al-sağire sonekleri de aynı süreci yansıtır.[204] Fransa'da da ikili köyleri doğuran süreç komşu ovalarda ve vadilerde dağınık bir yerleşim dokusuna yol açtı.[205]

Dağ köylerinin çoğu köy dışında geniş bir kesime dağılmış ekili alanlara da aynı ölçüde sahipti.[206] Osmanlı dünyasında bunun bir ya da daha fazla köyün sınırları içinde yol açtığı hareketlilik manzarada öylesine büyük bir yer kazandı ki, reayayı toprağa bağlamakta çıkarı olan tımar sahiplerin canını epeyce sıkacak biçimde, dönemin kadılarından bile onay gördü. Köylüler "bir köyden diğerine" dolaşmakta ve "her yerde ekilecek geniş araziler" bulmaktaydı.[207] Kastilya ve başka yerlerde de yüksek düzeyde bir mekân hareket-

liliği vardı; köylüler geçici ve kalıcı olarak bir yerden başka bir yere göç etmekteydi. İberya'da çoğu köylünün toprağından kopması ve ücretli ırgata dönüşmesi bu hareketliliğe katkıda bulundu.[208] Yunan yarımadasında da köyün çevresindeki hemen her toprak işlenmekteydi.[209] Osmanlı imparatorluğunda köylülerin birden fazla köyde mülk sahibi olmaları olağandışı değildi. Aynı şey 18. yüzyılda Şam için de geçerliydi, üstelik vakıf senetlerine bakılırsa, yaygın bir olguydu.[210] Reayanın hareketlerinin daha yakından izlendiği mazbut 16. yüzyıldaki durumla tezat içindeydi bu. Dolayısıyla 18. yüzyıla doğru farklı köylerde toprak sürmek, işlemek ve satın almak alelade bir olay haline geldi. Nitekim arazi satışlarına harçlar konulması Kisrevan'da 1858'de bir isyanı körükledi ve derebeyleri ile onlardan arazi satın alan köylüler arasında kapışmalara yol açtı.[211] İltizam işlemleri açısından da coğrafi hareketlilik özellikle olağanüstü vergilerin ve harçların toplanmasında çatışmalı hak iddiaları yarattı. Mevsimlik, sarkaçlı, kısa ve uzun mesafeli göç hareketler 16. yüzyıldan sonra eskisinden daha değişken bir yapı kazandı.[212] Ovaların bakımsız ve insansız kaldığını söylemek hiç kullanılmadıkları ya da sürülmeden öylece bırakıldıkları anlamına gelmez. Önceki kesimde incelendiği üzere, yerleşim birimlerini yukarıya doğru yönelişini sağlayan hareketliliği alçak kesimlere dönük işgücü hareketliliği tamamladı. Alçak arazileri ekime açmak ya da kullanmak için izlenen yollar, ovalar ile dağlar arasında duruma göre farklılık taşıyan etkileşim biçimine bağlı olarak değişkenlik gösterdi. Mülk sahiplerinin ırgatlar için çiftliklerinde çalışmayı çekici kılmak zorunda oldukları Rumeli'de en yaygın strateji ortakçılık anlaşmaları sunmaktı; böyle anlaşmalar 1600-1800 arasında bölgenin birçok kesimine –Makedonya, Trakya, Bulgaristan ve Sırbistan– yayılarak, ovaların tekrar rağbet kazandığı 19. yüzyılda doruğuna çıktı. Alçak arazileri çekici kılmak amacıyla çiftlik ırgatlarına ödemeleri tamamen ya da kısmen küçük parsel devirleriyle yapmak *latifundium* sisteminde yaygın bir uygulamaydı. Büyük çiftliklerin ortakçılıkla bir arada oluşu çorak toprakların sürülebilir hale getirildiği çoğu yerlerin ortak bir özelliğiydi.[213]

Geniş ovaların azlığı bölgenin tarımsal dokusuna damgasını vurdu. Yerleşmeler oturulan alanın dış çeperlerinde mutat ilerlemeler ve çekilmeler gösterdi. Bu geçişler her zaman mamur köylerden metruk köylere doğru ya da aksi yönde bir seyir izlemedi. Köyler, çiftlikleri ve bağlı yerleşmeleri ayıran sınırlar kalın olmadığı gibi kesin de değildi. Bunların hareketliliğinin ve esnekliğinin esası aralarındaki etkileşimin yanı sıra değişerek çeşitli biçimlere bürünme yetenekleriydi. Akdeniz'in coğrafi ortamı bu kırsal yerleşim dokusuna sinmiş olan akışkanlığa iyi hizmet etti. Baş döndürücü engebelerle dolu ve büyükçe ovalardan yoksun olan bu topografya bölgenin manzarasına cömertçe katkılar sunmadı.[214] Kuzeydeki Atlantik ve Elbe ovalarının aksine, havzada büyük ölçekli tahıl ekimine elverişli geniş alanlar pek yoktu.

Geçimlerini yüksek kesimlerde sağlayan köylülerin sayısındaki hızlı yükseliş göz önünde tutulunca, düz ve kolayca ekilebilir alanlar kıtlığı kısıtlayıcı bir etkendi.[215] Köylerdeki işlenebilir topraklar sakinlerinin taleplerini büyük güçlüklerle karşılamaktaydı. Bu durum geçici tahıl ekiminin mümkün olduğu düzlüklerde ve ovalarda, ayrıca ekolojik değişkenliğin çeşitlenmiş bir ürün bileşimini sağladığı dağlık alanların farklı kesimlerinde yeni mezraların ve ikincil tarlaların oluşturulmasına yol açtı. Ayrıca, emek-yoğun ürünleri yetiştirmenin oynadığı hayati rol köy dışındaki bostanların, meyve bahçelerinin ve bağların sıkı gözetim altında tutulmasını gerektirdi.[216] Yayla köyleri geçimlerini ve varlıklarını güvence altına almayı sağlayacak bütün kaynakları seferber etmek zorunda kaldılar, yani çok ürünlü tarımla uğraşmaya, işgücü ihraç etmeye ve güvenli bir tahıl kaynağı bulmaya yöneldiler. Risk ihtimalini asgariye indirmek açısından Akdeniz'in engebeli yapısından yararlanarak farklı kesimlerdeki tarlaları ekip biçmek ve ürün bileşimini çeşitlendirmek hasat verimindeki dalgalanmalara karşı aynı ölçüde etkili oldu. Arazilerin ekiciler arasında periyodik olarak yeniden dağıtılması, sürekli aksiliklerle karşılaşma olasılığını azaltmada aynı ölçüde yaygın bir önlemdi. Dönüşümlü tarım bu hareketliliğin başka bir ifadesiydi; bir ya da iki yıllığına tahıl ekimi için tarla aç-

mak üzere çalılıkların yakılmasına dayanan bu uygulamada küller gübre işlevini görmekteydi. Böyle bir çalılık-nadas tarımında yeniden verimlilik kazanması için toprağı birkaç yıl dinlenmeye bırakmak gerekliydi.[217]

Kıyıdaki ve içerideki ıssız ovalar çevredeki tepelerde ve dağlarda yer alan köylerin sakinlerince 19. yüzyıl ortalarına kadar ekilip biçildi.[218] Yüksek kesimlere sağlamca tutunmakla birlikte yaylaların kaynak kıtlığı yüzünden biraz sıkıntı çeken tepe köyler "dokunaç"larını uzatarak, yılın küçük bir bölümünde kaldıkları ovalarda ikincil yerleşmeler kurdular. Bunun amacı önce tarlaları sürüp ekmek ve daha sonra ürünleri hasat etmek üzere ana köylerden ovalara inenlerin barınmasını sağlamaktı. Ovaların daha uzun süreli kalmaya elverişli hale geldiği 19. yüzyılda ana köyler için bir aşağı bir yukarı göç yararlılığını yitirdi. Aynı sıralarda nüfus artışının yeniden başlamasıyla ve tahıllara dönük talebin artmasıyla birlikte, artık ekolojik aşırılıkların tehdidi altındaki dağlardan iniş hız kazandı. Böylece 19. yüzyılın ikinci yarısında alçak kesimlerde yeni köyler mantar gibi bitti ve ovalarda ekim geçici bir uğraş olmaktan çıktı.

Yaylalar ile alçak araziler arasındaki dengeyi ilkinin lehine değiştiren etkenleri yukarıda ana hatlarıyla anlatmıştık. Kırsal yerleşmelerin yukarıya çıkışına toprak kullanımında yoğun yöntemlerin "basitleşme"si eşlik etti ve Amerikan gıda ürünlerinin bölgeye girişi sayesinde geçimi sağlamada ulaşılan rahatlık, tepe ve dağ köylerinin kullanılabilecek kaynağı tabanının sınırları içinde gelişmelerine zemin hazırladı. Ama çoğu kez görüldüğü üzere, başarıdan yeni başarı doğmadı. Bir yandan demografik büyüme yüzünden dağ kaynakları üzerinde artan baskı, diğer yandan *pax Britannica*'nın sağladığı ticari itici güçle alçak arazilerin toparlanışı uyuşuk 17. ve 18. yüzyılların ekonomik ve mekânsal düzenini sarstı. Bu ikili gelişmeye bağlı olarak yayla yerleşmelerinin dayanma gücü zayıfladı. Böylece düz alanların sınırlılığından ve analizimizle daha ilgili bir husus olarak, demografik büyüme nedeniyle dağlar çıplaklaşmasından ve bunun yarattığı erozyon gibi sonuçlardan kaynaklanan kaprislerle gittikçe daha fazla karşılaştı. Kırsal yerleşmelerin aşa-

ğıya inişi ile kıyı ve ırmak ovalarının düzelişi, sonraki kesimde ele alınacağı üzere, değişim katalizörleri işlevini görerek, tepelerin ve dağların rönesansına son verdi.

Kırsal Yerleşmelerin Aşağıya İnişi

Akdeniz yaylaları 17. ve 18. yüzyıllarda Kolomb dönemi alışverişinin getirdiği ürünlerin kısmi yardımıyla, ama daha da önemlisi karma ekimin artan yoğunluğu sayesinde, bölgenin tepelerinde, yamaçlarında, vadilerinde ve dağ arası havzalarında yürütülen çok ürünlü tarımı barındırma sorumluluğunu üstlendi.[219] Bu durum İçdeniz'in sahil şeritleri boyunca Kuzey İtalya kent-devletlerince kurulmuş Doğu ürünleri ve baharat pazaryerlerinin tedricen dağılmasıyla daha da belirginleşti. Kıyı ve ırmak ovalarının kırsal haneleri faaliyet merkezlerini daha yüksek alanlara kaydırmak zorunda bırakan görece boş ve hastalık saçıcı hali, onlara gerektiğinde alüvyonlu alçak arazilerde ekim yapma fırsatını sundu. 16. yüzyıl sonlarından itibaren ortaya çıkan yaygın ekoloji kompleksi bölgenin dağlık alanlarının eteklerindeki ılık kış otlaklarından yüksek kesimlerdeki yaz otlaklarına kadar uzandığı için, bölge sakinlerine kısa ve uzun mesafeli hareketlilik olanağını sağladı. Ekonomik faaliyetlerin yamaçlara ve yaylalara yarayan yüksekliğe bağlı yeni dağılımı Amerikan gıda ürünleriyle canlanan bahçeciliğin, ağaç ürünlerinin yayılmasıyla zindelik kazanan ağaç yetiştiriciliğinin ve hayvancılığın gelişmesine yardımcı oldu.[220] Böylece *garrigue* alanlardaki yaylacı sürülerle, ovalarda ve vadi tabanlarında buğday ve sulamaya dayalı ürünlerle, taşlık yamaçlarda zeytin ve üzümle bağlantılı "geleneksel" Akdeniz ekoloji düzeninde canlanma belirtileri ortaya çıktı. Dahası, ırmak aktivitesinin yoğunlaşmasından dolayı yerel toplulukların hidrolik enerjiden yararlanma olanağının artması bölgenin tepelik ve dağlık kesimlerinde kırsal zanaatların yayılmasına yardımcı oldu. Bu gelişmenin örneklerinden biri bez boyama ve kumaş yıkama işlemlerinin geniş bir alana yayılmasıydı.[221] Uzun 16. yüzyıldaki durumun aksine, 17. yüzyıl krizi sırasında ve sonra-

sında alçak arazilerde canlı bir talebin ve tam istihdamın yokluğu yayla topluluklarının geçim ve gelir kaynaklarını çeşitlendirmelerini zorunlu hale getirdi. Ovaların sulak ve sıtmalı yapısından dolayı, İçdeniz yaylaları 17. ve 18. yüzyıllarda her zamankinden daha fazla kendi kaynaklarına dayanmak zorunda kaldılar. Ovalarda ticari tarımsal ekim elbette hâlâ mümkündü; ama böyle bir üretim sınırlı ölçekte kaldığından, civar dağlardan göçmenler çekemedi. Göçmen ırgatları çekmek ve tutmak için sıklıkla başvurulan zorlayıcı önlemler, ne kadar kazançlı bir iş söz konusu olursa olsun, nemli alçak arazilerin nahoş yapısının kanıtıydı.

Yaylaların en parlak dönemi bir ölçüde alçak arazilerin karşılaştığı aksiliklerden kaynaklandığı için, buralarda hayat belirtilerinin tekrar ortaya çıkmasının yaylalardaki ekonomik yaşama hemen yansıması kaçınılmazdı. 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan durum tam da buydu. Bataklıkları kurutmanın momentum kazanmasıyla ve ardından çoğunlukla devlete ait metruk ya da çorak araziler için en yüksek peyi sürenlere tapu verilmesiyle birlikte, gidişatta tersine dönüş başladı. Yaylalarda yaşayan insanlar bir kez daha aşağıya doğru mevsimlik göçlerin ve ele alınan konuyla daha ilişkili olan uzun erimli göçlerin içine çekildi. Kıyı ve iç ovalarda geniş arazilerin genellikle ıslah edilişi Küçük Buz Çağı'nın 1560'larda geri dönüşüyle başlamış olan büyük tarım döngüsünün sona erişinin ifadesiydi. Buğdayın tekrar başta gelen tahıl haline gelişi bu sonun başlangıcı sayılırdı. 19. yüzyıl kapanırken, buğday pamukla birlikte havzanın en seçkin sakinlerinden biri olarak eski statüsüne yeniden kavuşmuştu.[222]

Çoğunlukla Akdeniz'in görece zengin kesimlerinde 16. yüzyılda ovaları ıslah etmeye yönelik girişimler ile havza genelinde 19. yüzyıl sonlarının büyük çaplı akaçlama projeleri arasında kalan dönemde, yaylalarda yaşayan insanlar alçak arazilerin sunduğu sınırlı fırsatlardan çok az yararlandı. Küçük üreticiler, bölgenin nemli kuşaklarında mısır ile tütünün (ve patatesin) yayılmasında görüldüğü gibi, yeni ürünlerle denemelere giriştiler. Nemin yetersiz olduğu yerlerde ise Amerikan baklagillerinin bölgeye girişiyle güç kazanan

baklagillerin ürün rotasyonundaki payını arttırıp gıda ihtiyaçlarında bunlara dayanma, ekonomik faaliyet donanımlarına ağaç yetiştiriciliğini katma ve ürün bileşimlerini çeşitlendirme yoluna gittiler.[223] Dahası, alçak arazilerin boşalmasının ardından şans eseri sayılabilecek bir gelişmeyle gür ve yeşil otlakların devreye girmesine bağlı olarak, hayvancılık kendiliğinden olduğu kadar tercih sonucunda yayıldı. Baklagillerin canlanışı ve hayvancılığın geniş alana yayılışı üreticilerin kötü hasatlara karşı kendilerini korumaya ve tahıl üretimindeki daralmanın yarattığı açığı kapatmaya yönelik stratejilerinin ayrılmaz bir parçasıydı. Şunu vurgulamak gerekir ki, işlenebilir topraklarda üretimin daralması alçak araziler ekonomik zindeliğine ne kadar zarar vermiş olursa olsun, 1550'lerden 1870'lere kadar süren dönem havzanın görece alçak kesimlerini sürülebilir hale getirmenin yolunu açan pamuk ve pirinç gibi suya yatkın ve sulamaya dayalı ürünlerin geçici de olsa yayılmasına sahne oldu. Pamuğun 18. yüzyılda neredeyse yalnız Doğu Akdeniz'de ve pirincin başta İspanya olmak üzere Batı Akdeniz'de daha büyük önem kazanması ve ekiminin yayılması, düz ve alçak arazileri bir kez daha bazı köylü ailelerin, ama daha yaygın olarak büyük mülk sahiplerinin faaliyet alanı içine çekti. Alçak arazilerde yer alan pamuk plantasyonları yukarıdan aşağıya işgücü akışı için çekim noktaları işlevini gördü.

Balkanlar'da pamuk üretimi 18. yüzyılda üç kat arttı ve ürünün sulamayı gerektiren yapısının anlaşılır bir sonucu olarak çoğunlukla alçak arazilerin su birikintili ortamlarında yoğunlaştı.[224] Bu arazilerin genellikle civar kasabalara ve köylere mensup eşrafın denetiminde olması nedeniyle, barınılması zor koşullarda çalışmak üzere tutulan ırgatlar sıtma istilalarına maruz kalmanın sıkıntılarını çektiler.[225] Islaha muhtaç alçak arazilerin bir ürünü olmasından dolayı, pamuk büyük çiftliklerin, yerel eşrafın ve aşiret konfederasyonlarının örgütsel becerilerini gerektirdi, özellikle de çoğunlukla olduğu gibi ekimi ticari ve büyük ölçekli boyutlara vardığında. Balkanlar'da pamuğun doğal yetişme ortamı *çiftlikler*di. Genelde pamuğun ya da ticari ürünlerin ekimine öncülük eden ve zora başvurarak yürütülmesini sağlayan bu mülk sahipleriydi.

Dağlarda yaşayan insanların geçim seçeneklerinden biri ovalarda mülk sahiplerinin yönlendirmesi ve gözetimi altında "yarımcı" ya da ücretli ırgat ("aylakçı") olarak çalışmaktı.[226] Dağ köylerinden inip *çiftlik* sahiplerinin hizmetine giren göçmenlerin büyük çiftlikleri barındıran ovaların bataklık ve sıtmalı alçak arazilerindeki çalışma koşulları berbattı. Ne de olsa, bu göçmenler "Larisa ile Volos arasındaki bataklıklarda, Jezero Gölü'nün çamurlu kıyılarında veya bölgenin sulak ırmak vadilerinde" meşakkatli bir iş yapmak zorundaydı.[227] Ovaların acımasız ortamı parayla tutulmuş adamlarla (*kırjalı* ve *hayduk*) ırgatları çalıştırmayı gerekli kıldı; bunların görevi çalışma koşullarından hoşnutsuzluk önüne geçilemez hale geldiğinde, göçmenleri yerlerinde tutmak için mülk sahiplerinin hükmünü zorla kabul ettirmekti.

Fakat sürecin büyük ölçüde Ege, Adriyatik ve Karadeniz kıyılarına yakın *çiftliklerle* sınırlı kalmasına ve bu tarımsal işletmelerin ticari ürünlerin ekimini benimsetmeye ve alanını genişletmeye öncülük etmesine karşın, söz konusu gelişmeler emsalsiz örnekler değildi.[228] Akdeniz'in en doğu kıyılarında pamuk ekiminin kritik aşamalarında işgücünü seferber etme görevini taşra eşrafı ya da aşiret konfederasyonları yerine getirdi. Filistin'de Cezzar Ahmed Paşa ve Zahir el-Ömer'in yönetiminde pamuk ekim alanlarının genişlemesi bunu doğrular niteliktedir.[229] İbrahim Paşa'nın 1830'larda Suriye'yi işgali sırasındaki ilk işlerinden biri Mısır'dan getirtilen göçmenleri bataklık Beysan vadisine yerleştirmek oldu.[230] Dağlar, vadiler ve ovalar arasında sürekli dolaşan aşiretler ekim ya da hasat aşamalarında ihtiyaç doğduğu zaman gerekli işgücünü sağlayarak benzer bir işlevi gördü. Aynı düzen Kilikya'nın alçak arazilerinde de 19. yüzyıl sonlarında başarıyla uygulandı.[231] Vakıf sicillerinde kumaş yıkama merkezlerinin ve boyahanelerin sayısına ilişkin kayıtların gösterdiği üzere, pamuğun kolay bulunurluğu kırsal sanayilerdeki payını arttırdı ve bu sanayileri canlandırdı.[232] Pamuk zamanla Batı Akdeniz'de yününkine benzer bir konuma kavuştu. Doğu Akdeniz'e özgü bir sanayi ürününe dönüştüğünden, kırsal sanayilerde canlılığın dayanağı haline geldi. Yün yaylalarda, pamuk

da ovalarda hüküm sürdü. Ve de dağıtım düzenlemelerinin varlığı güvenilir bir mahreç işlevini gördü.

Tıpkı pamuk ekimi gibi sulamayı gerektiren pirinç ekimi de su birikintili bataklıklarda, sulak ırmak vadilerinde ve dağ eteğindeki bölgelerde yayıldı.[233] İlk başta bu yayılma 15. ve 16. yüzyıllarda sınırlı alanlarda gerçekleşti. Pirinç Lombardiya ovalarına ve Po vadisinin iyi akaçlanmayan yörelerine 16. yüzyıl başlarında ulaştı. Yüzyılın sonuna doğru Cenova kentine düzenli olarak ulaşan bu yeni tahıl Po vadisinin doğu kesimindeki alçak arazilerinde ticari bir temelde yetiştirilmeye başladı. Veneto, Emilia ve Piedmont'un yanı sıra Mantova çevresindeki bölge pirince iyice aşinaydı artık. Batıda ise pirinç Liguria kıyıları boyunca yayılarak yüzyılın sonunda Nice yöresine ulaştı. Doğal bataklıkların bulunduğu ya da yapay yollarla su altında bırakılmış her yerde yetiştirilir hale geldi. Ancak pirinç ekiminin bataklık ve sulak arazi yapısını gerektirmesi nedeniyle, pirinç ekicileri böyle ortamların değişkenlikleriyle birlikte yaşamak zorundaydı: Sıtma istilalarının sebebi sadece bataklıklara değil, gittikçe yeni çeltik tarlalarına bağlanmaya başladı.[234] Böyle endişeler *beau seizième* sırasında ağırlık taşımakla birlikte, sonraki sıkıntılı yüzyıllarda bir yana bırakıldı. Pirincin itibarındaki gerileme kısa sürdü, çünkü İspanya'da 17. yüzyıl sonlarında ve 18. yüzyılda suyla kaplı alçak arazilerin bir musibeti olarak görülmek yerine, yüksek verimli bir ürün olarak yeniden rağbet kazandı. Emperyal yetkililerin ekiminin yayılmasını denetim altına almaya ya da sınırlamaya yönelik girişimlerine ve bütün yıl boyunca çamura ve hummaya yol açma özelliğine karşın, pirinç "geleneksel tahıllara bir alternatif" olarak revaç bulmayı başardı.[235] Ne de olsa, kıyılardaki ve ırmak kenarlarındaki bataklık alanları işlenebilir hale getirmenin en iyi yoluydu. Pirincin öne çıkan yanı mısıra çok benzer biçimde lüks gıda yerine temel gıda ürünü kaynağına katkıda bulunmasıydı. Bütün meşakkatli yanlarına rağmen bölgenin tarım ekonomisini en zayıf olduğu noktada takviye etti.[236] Aslında İtalyan yarımadasının kuzey bölgelerinde pirinç ekiminin yayılması 16. ve 18. yüzyıllar arasında tamamen genişleyen bataklıklarda istikrarlı çeltik tarla-

larının açılmasıyla gerçekleşti.[237] Osmanlı topraklarında emek-yoğun bir mahiyet taşıyan pirinç ekimi yaz ve kışlık otlakları arasında gidip gelen "göçer evler" ya da gezgin günlükçü ırgatlar tarafından yarı zamanlı bir uğraş olarak yürütüldü.[238] Orada da çalışma koşulları sağlıksızdı, ama işler sadece birkaç hafta sürmekteydi. Pirinç "halis kalitede" olmazsa da, "Anadolu'nun alçak arazilerinde boldu."[239] Aynen pamukta olduğu gibi, "pirinç ekiminin gelişmesi köylü çiftçilerden ziyade hatırı sayılır yatırım potansiyeline sahip toprak ağalarının çıkarlarına uygundu. Mevcut tarlaları yeniden düzenlemek, sulama ve akaçlama kanallarını genişletmek maliyetli bir işti ve bunun için herkesin kolayca edinemeyeceği becerileri ve uğraşlarda eşgüdüme gerek vardı."[240]

Kısacası, alçak arazilere yerleşmiş bir ana ortakçı topluluğu ve üretim sürecinin emek-yoğun kısımlarını yürütmek üzere dağlardan getirtilen mevsimlik ve geçici ırgatların oluşturduğu bir gezgin işgücü ovalarda tarımın canlı kalmasını sağladı. Irgatları bulmada ve tutmada çoğu kez zora başvurulması alçak arazilerdeki koşulların ne kadar berbat olduğunun iyi bir ölçüsüydü. Ekimi sürdürme açısından zora başvurmak kadar, ırgatlara ovaların hastalık saçıcı ortamında çekilen zahmeti telafi edecek yüksek ücretler ödemek de etkili bir yoldu. Maremma'da böyle bir durum söz konusuydu.[241] Ancak bu seçenek sınırlı bir kesime açıktı. Öbür durumlarda ovaları mesken tutan mülk sahipleri, daha yüksek kesimlerdeki insanları alçak arazilerdeki tarlalarında çalışmaya ayartacak ya da kandıracak yollar bulmak zorundaydı.[242] Ama genelde çevredeki dağlarda ve tepelerde yaşayan insanların ovalara yönelişi sınırlıydı; bunun sağlandığı durumlarda kurulan ilişki oynak piyasa koşullarına göre nakdi ya da ayni ödemelerin periyodik olarak uyarlanmasına olanak veren ortakçılık biçimine büründü.

Ne var ki, 17. yüzyıl krizi sırasında tarımsal büyümenin yavaşlığı ve Rumeli'nin dağlık bölgelerindeki yüksek nüfus yoğunluğu nedeniyle, alçak arazilerde iş bulan göçmenlerin oranı görece düşüktü. Dağlıların önünde iki seçenek vardı. Biri haliyle göçtü. Ve de çok sayıda insan göç ederek Akdeniz'in uzak kesimlerinde çalıştı.[243]

Küçük ev sanayilerinin gelişmesi başka bir seçenek sundu.[244] İkinci bölümde ele alındığı üzere, bölgeyi baştanbaşa saran ve geniş çaplı bir *verlag* sisteminden iyi yararlanan ticaret şebekelerinin gelişkin yapısı kırsal imalat olanaklarını daha da ileriye götürdü, özellikle de bölgenin yüksek kesimlerinde koyunculuğun artan rolüyle eşleştiğinde.[245]

Her halükârda, pamuk dönük talepteki dalgalanmalara ve İspanya'dan pirinç ihracatının artmasına rağmen, bu iki ürünün ve daha önce belirtildiği üzere, metruk ovaları ele geçiren bağların varlığı, yani bu ticari ürünlerin yarattığı manyetik alan alçak arazilerde ekimi kalıcı bir girişime çevirecek kadar güçlü değildi. Bu bakımdan yaylalar tarım-ormancılık ve hayvancılık alanlarındaki yayılmanın ana sahneleri olarak kaldı. Ancak, Aín örneğinde görüldüğü üzere, tepelik yamaçları işleme gereğinin artmasından dolayı 1560'lardan 1870'lere kadar yaşanan ekolojik dönüşümlerin önüne geçilemedi. Görece sınırlı tepelik alanlara gittikçe artan sayıda hayvan, mezra, çiftlik ve köyün yığışması gittikçe artan sayıda insanı barındırmayı sağladıysa da, bu başarı kısa vadeli oldu. Son tahlilde, yine Aín örneğinde görüldüğü üzere, yaylaların kaynakları ciddi biçimde zorlayan demografik yoğunluk artışına bağlı olarak bu bölgelerin ekolojik ve ekonomik yapısında gittikçe daha fazla sıkıntılar doğması kaçınılmazdı. Tarlalar açmanın, yamaçlardaki toprakları sürmenin ve dağ kaynaklarını yoğun biçimde işlemenin yarattığı erozyon etkisinin yaylalara yığışmayı durdurucu bir rol oynayacağı kesindi. Sonuçta, çıplak toprakları ara sıra görülen şiddetli fırtınalara maruz bırakarak erozyonu hızlandıran şey başlı başına hayvanların otlatılması değil, yamaçların ve yaylaların ekime açılması oldu.[246] Kısa vadede, tarımsal sömürünün ivme kazanmasından kaynaklanan erozyonla mücadele ve onu önleme gereği, birlikte ekimin yaygın rağbet görmesi sayesinde kolaylaştı. Ne de olsa, tahıl tarımının ağaç yetiştiriciliğiyle bir araya gelişi erozyonu önlemenin iyi bir yoluydu.[247] 18. yüzyılda biçim değiştiren ve hızlanan teraslamanın da öyle bir yanı vardı.[248] Ama bunlar artan erozyon sorununa karşı koymak için yeterli değildi.

Kırsal yerleşmelerin bölgedeki yaylaların tarım açısından çekici kesimlerine doğru tırmanışı ekolojik kısıtlamalardan bağışık değildi. Yaylaların geniş çapta sömürülmesi, tarla açmak için ağaçların kesilmesi, koyun ve keçi sürüleri yüzünde maki örtüsünün seyrelmesi alçak arazilere inen akış suyunun hacmini arttırarak toprağın suyu emme gücünü azalttı. Başta bağcılık için orman açma yönündeki yoğun girişimler 17. ve 18. yüzyıllarda Provence ve İtalya'nın Alp vadilerinde yaşandı.[249] Şaşırtıcı olmayan bir sonuçla, toprak erozyonunun güçlü belirtileri 17. yüzyılın ikinci yarısında ve 18. yüzyılda ortaya çıktı ve bundan en büyük zararı yamaçlardaki tarlalar gördü.[250] Sardinya'da 17. ve 18. yüzyıllardaki toprak açlığıyle bağlantılı olduğu söylenebilecek ormanları işleme ve tarla açma faaliyetleri Oristano Körfezi'nde kaba tortuların birikmesine yol açtı. Anlaşıldığı kadarıyla, olağandışı erozyon düzeyi Küçük Buz Çağı'nın yağışlı ikliminin bir sonucuydu.[251] Dağ vadilerindeki nüfus baskısı 18. yüzyıldan itibaren ortak otlaklarda aralıklarla küçük açık alanların oluşturulmasını ve ağaçlık alanların yoğun biçimde açılmasını teşvik etmişti.[252] Aynı gözlemler Osmanlı imparatorluğu için de geçerliydi. Düzenli ürün ekim alanına çevrilen araziler 1700-1850 arasında yüzde 35 arttı; oysa dünya genelinde bu oran yüzde 103'tü. Yerleşmelerin daha yüksek kesimlere yönelişiyle birlikte, ağaçlık alanlar tarla açmaya ve ormansızlaşmaya bağlı olarak yüzde 10'u aşan bir oranla küçüldü; Batı Akdeniz'dekine yakın olan bu oran yüzde 4 düzeyindeki dünya ortalamasından çok daha yüksekti. Bu arada, çayırların ve otlakların kapladığı alan yüzde 0,3 olan dünya ortalamasını pek geçmeyen yüzde 0,4 gibi bir oranla azıcık geriledi.[253] Nadas yılında artık hayvan yemi ürünlerinin yetiştirildiği 18. yüzyılın sonunda bile, erozyonu yavaşlatan bu sistem esas olarak Akdeniz'den çok Manş'ın her iki yakasında yaygındı.[254]

Ormansızlaşmanın çarpıcı bir göstergesi bölgenin alçak kesimlerinde orman habitatlarını eskisinden daha sık terk eden hayvanların ortaya çıkmasıydı. Yaygın göç ve kıtlıkla birlikte dönemin yıkıcılığını arttıran bir gelişme, dağlardan inen vahşi hayvanların en azından Erzurum, Kars ve Erivan'ın dağ eteği bölgelerinde yer-

leşik köyleri harap etmesiydi. Dağlık bölgelerin alçak kesimlerinin hayvan baskınlarına uğraması 1590'lardan önce kırsal kesimin ayrılmaz bir unsuru değildi.[255] Bazı çok benzer vakalar Balkanlar'da da 1606'dan 1609'a kadar görüldü; kurtların ücra mezraların yanı sıra köyleri sıkça bastığına dair haberlerin ardından kurt korkusu özellikle arttı.[256] Vahşi hayvanların barındığı yüksek kesimlerdeki sert iklim koşullarının açık bir işaretiydi bu. Kışların sertleşmesi, kar biçimindeki yağış miktarının artması ve kar örtüsünün geçmişe göre daha uzun süre yerde kalması yüzünden, vahşi hayvanlar yiyecek aramak amacıyla olağan avlanma alanlarının daha aşağısına inmek zorunda kaldılar. Bu akınlar 1600'lerden sonra düzenli bir hal aldı. Aslında, kurt avlamak "kırsal kesimin ve hatta şehirlerin sağlamlığının bir emaresiydi."[257] Tepelerin, vadilerin ve hatta alçak kesimlerin yerleşim alanlarına inen kaplan ve pars sayısı zamanla arttı; baskınların sıklığında da bir artış ortaya çıktı. Kaplan, pars, aslan ve ayı gibi vahşi hayvanlar sadece yerleşim alanlarının civarında değil, büyük kentlerde görülür hale geldi. 1677'de Şam'ın merkezine inen bir "panter"in görülmesi böyle bir olaydı.[258] Sonunda öldürülen hayvanın postu gururla valiye sunuldu. Sonraki bir ya da iki yüzyılda böyle vakalar sıradanlaştı.[259] Ama bir yandan yaban ortam canlılarının alçak kesimlere inmesi, diğer yandan çok büyük bir nüfusun yüksek kesimlere yerleşmesi 17. ve 18. yüzyıllarda hayvan varlığına büyük zarar verdi. 19. yüzyıl sonunda Doğu Akdeniz dağlarında kaplan ve aslan soyu neredeyse tükenme noktasına vardı. Aslında, en son 1853'te Ayas yakınında bir kaplan görülmüş ve en son 1843'te İzmir'in dışında bir pars öldürülmüştü.[260] Franche-Comte içinde ve çevresinde görülen kurt sayısı 18. yüzyıl sonlarında doruğa çıktı ve 1850 dolaylarında kurtların soyu tükendi.[261]

Tarımın yoğunlaşmasına ve hayvancılık ya da tarım alanındaki yayılmaya bağlı olarak ormanların yıkıma uğramasına ek olarak, keresteye dönük talebi hızla arttıran demiryolu inşası bölgeye öldürücü darbeyi vurdu. Demiryolları yamaçların çıplaklaşmasına ve vadilerin alüvyonlaşmasına yol açtı. Toprak erozyonunun

1760-1880 arasında hızlanmasının sebepleri kentleşmenin yeniden başlaması, arazilerin belirli ellere toplanması, tek ürünlü tarıma geçilmesi, yaylaların ormansızlaşması ve hayvan sürülerinin otlatılmasıydı.[262] Ormansızlaşma iç ovalara bakan yamaçlarda daha hareketliydi; bayırların kıyı şeridindeki kadar dik olmasının şiddetli taşkın tehlikesini azaltmasının da etkisiyle bu yamaçlar insan yerleşimine daha elverişliydi. Bunun getirdiği bir başka sonuç ise böyle yerlerin ormansızlaşmaya yatkın hale gelmesiydi. Ağaç türleri bakımından daha fakir olmakla birlikte karşı bayırlar kadar sık ormanlarla kaplı olan iç ova yamaçları böylece en büyük zararı gördü. Dağların çıplaklaşmasında kısmen kereste ticaretinin de payı vardı; bölgenin kereste ihtiyacı Kıbrıs, Toros Dağları ve Cebel Lübnan'dan karşılanmaktaydı.[263] Demiryolunun gelişi dağların başına bela olan ekonomik sıkıntıyı derinleştirdi. Bir yandan demiryolu şirketlerinin gelecekte tarımsal fazlayı alma karşılığında başlattığı akaçlama çalışmaları ivme kazanırken, diğer yandan keresteye duyulan ihtiyaç dağları çıplaklaştırarak kaynaklarından yoksun bıraktı.[264] Doğu Akdeniz'de Osmanlı yönetiminin son yıllarına oranla 19. yüzyıl başlarında daha fazla orman vardı.[265] Sonuçta, yüksek kesimleri daha uzun süre kar altında kalan dağların taşıma kapasitesi, insan ve hayvan sakinlerinin sayısındaki artışla ve kaynaklarının daha fazla kullanılmasıyla ciddi biçimde zorlandı.[266] Havzanın ağaç ürünleri açısından durumu daha da kötüleştiren şey 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgeye hastalıkların girmesi oldu: Bağlar 1880'lerde asma bitinden darbe yedi; ipek kurdunun yol açtığı pebrin ve kireç hastalıklarını savaşlar sırasında dut ağaçlarının uğradığı yıkım izledi; kestane ağaçlarını vuran hastalık ağaç yetiştiriciliğine ciddi zarar vererek, alçak kesimlerin ya da göç seçeneğinin çekiciliğini belirginleştirdi.[267]

Ağaç yetiştiriciliğindeki sıkıntılarla eşzamanlı olarak Küçük Buz Çağı'nın kapanmaya yüz tutması, dağlık alanlara çekilmeye zemin hazırlamış olan çevresel ve ekolojik parametreleri değiştirdi. Dünya ekonomisinin eksensel işbölümündeki yeni düzenlemeler iki dönüşümü hızlandırdı; yakından ilintili olan bu dönüşümler

bölgenin manzarasını 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeniden şekillendirerek bugün aşina olduğumuz hale getirdi. Birinci dönüşüm ovaların yeniden yerleşime açılamasıydı; bataklıkların ciddi biçimde kurutulması ve kentsel büyümenin canlanması bu gelişmeye küçümsenmeyecek bir katkıda bulundu ve buğday emperyalizminin dirilmesine yardımcı oldu. Bataklıkları bertaraf etme temposunu hızlandıran etken ve katalizör hiç kuşkusuz buğdaydı. Osmanlı ihracatında 1845 gibi geç bir tarihte bile on sekizinci sırada yer alan buğday 1850'de dördüncü ve 1855'te ikinci sıraya çıktı. İmparatorluğun buğday üretimi 1831–40'ta 20 milyon kileyken, 1888'de 50 milyon kileye yükseldi.[268] Yüzyılın sonuna doğru da 16. yüzyıldaki üstün konumuna tekrar kavuştu.[269] Ilıman yerleşim alanlarının 1890'lardan itibaren öne çıkması tabloyu muazzam ölçülerde değiştirdi. Baltık tahılının 1590'lardan itibaren dünya ekonomisi sahnesine çıkması ve İngiliz imparatorluğunun ılıman kuşaklarının 1890'lardan itibaren dünya ekonomisinin tahıl ambarları konumuna yükselmesi Akdeniz genelinde benzer gelişmeleri doğurdu, ama bir farklılıkla. Akaçlama momentumu ihracat pazarlarının daralmasıyla kesilmedi ve 1945 sonrasına kadar sürdü.

Ovaların kalıcı yerleşmelerden görünüşte yoksun olması devlet yetkililerinin buraları çorak topraklar olarak mirî arazi kapsamına almalarına olanak verdi. Görünüşte sahipsiz olmakla birlikte göçebeler, civar köylüler ya da başka kesimler tarafından aralıklarla kullanılan bu arazilerde intifaya ya da mülkiyete dönük hak iddialarındaki örtüşmelerden dolayı süren ihtilaflar vardı. Batı Akdeniz'de hak iddialarının çok olmasının ölçek ekonomisi ilkeleri doğrultusunda kullanımı engellediği gerekçesiyle, böyle araziler modernleşmeci devletlerce 1830'lardan itibaren tasfiye edildi. Doğu Akdeniz'de mülkiyet devri ancak 1858 Arazi Kanunnamesi'nin çıkarılmasıyla başladı.

Sözgelimi, Rumeli'de *çiftlik oluşumu hızlanarak* yeni ırgatları çekti. Gazi Evrenos vakfına ait tarım mülkleri içinde *çiftliklerin* sayısı 1702-04'te yüzde 10 iken 19. yüzyılın sonunda yüzde 50'ye çıktı. Böylece dağlardan gelen göçlerin bir bölümü emildi. Yenice-i

Vardar gölünün çevresinde ve Vardar ırmağının aşağı çığırlarında sıtma tehlikesine rağmen, Selanik ovasına Pindos dağları gibi uzak yerlerden ırgatlar geldiğini gösteren bulgular vardır.[270] Dimetoka sancağındaki Kızıl Deli Sultan zaviyesi 1839-40'ta 180 hektar (1.800 dönüm) işlenebilir araziye, buna karşılık sadece 0,3 hektar (3 dönüm) otlağa sahipti.[271] Hayvancılık yerini artık tahıl ekimine bırakmaktaydı.

Bundan daha uygun bir zaman olamazdı, çünkü sahipsiz olmakla birlikte ekilen ovalar ile kalabalık yaylalar arasındaki denge 18. yüzyılın ikinci yarısına doğru ortadan kalkma belirtileri göstermeye başlamıştı. Dağlardan dışarıya göç 18. yüzyılın ikinci yarısında ivme kazandı. İzleyen dönemde Akdeniz dağlar hiç usanmaksızın işgücü ihraç etme görevini üstlendi. Bunu sağlayan şey geçmişte dağların gittikçe artan sayıda insana barınak ve geçim olanağı sunmadaki başarısıydı. Kısaca belirtmek gerekirse, tepelik alanlar sınırlarına kadar zorlanmıştı ve bunun ilk belirtisi alçak kesimlere göç hareketlerinin ivmesiydi. Balkanlar'daki *çiftlikler*, çalışma koşulları ne kadar kötü olursa olsun, geniş çaplı göçmen akışı için bir mahreç sağladı. Göç hareketi imparatorluğun diğer kesimlerinde Arazi Kanunnamesi'nden sonra satın alma ya da el koyma yoluyla araziler elde edilmesiyle böyle fırsatların doğduğu 19. yüzyılda güç kazandı.

O zamana kadar "çorak" kalmış arazilerin tam özel mülkiyet olmazsa bile buna yakın bir yapıya kavuşması, çok sayıda kırsal üreticiyi topraktan koparmaksızın alçak arazilerin yerleşime ve ekime açılmasına ivme kazandırdı. İmparatorluğun tepelik ve dağlık bölgeleri Arazi Kanunnamesi'nin ovalarda başlattığı ya da yol verdiği değişimlerden büyük ölçüde uzak kaldılar. İşgücü ihraç etmeleri açısından sadece dolaylı yansımalarını hissetmeleri söz konusuydu, çünkü imparatorluğun birçok yerinde yüksek kesimlerdeki araziler haddi zatında özel mülkiyet altındaydı.[272] Kanunnamenin aksak yanları, yani her üreticiye ve sürü sahibine tapu dağıtmada yetersiz kalmasına ve böylece geniş arazilerin aşiret reislerinin ya da kırsal eşrafın elinde toplanmasına yol açan yanları bile bakir

ve çorak alanlara hücuma ivme kazandırdı. Ne de olsa, bu çorak, hatta bazen kıraç arazileri ekime elverişli hale getirme ve bataklıkları kurutma gibi yavaş ve sabırlı çalışmayı gerektiren işler sağlam maddi olanaklara ya da oldukça büyük bir ırgat ordusuna sahip kişilerce daha başarılı yürütülebilirdi. Böyle bir girişim küçük çiftçilerin olanaklarının ve donkişotça çabalarının ötesindeydi.

Akdeniz havzasındaki gelişmeler aynı ekonomik ritimleri izledi. Havzaya şekil veren genel yönelişler içinde, 16. yüzyıldan itibaren özellikle kıyılarda, her zaman zeytin ağaçlarının ötesine geçmemek üzere, ovalardan çekiliş çok önemliydi. Çoğunlukla geçici olsa da, 17. ve 18. yüzyıllarda hız kazanan göç hareketleri de öyleydi. İki olgu birbiriyle yakından bağlantılıydı. Yüksek kesimlerdeki yoğunluk bu dağlık bölgelerin kaynaklarıyla orantısız biçimde arttığından, buralara kalıcı yerleşen haneler ek gelir akışını arttırmayı gözeten bir yaklaşımla erişim alanlarını pek kazançlı olmayan yakın çevrelerinin ötesine uzatarak işgücü ihraç etmek zorunda kaldılar. İtalyan yarımadasının Alp bölgelerinde, ayrıca Fransız ya da İspanyol sınırları içinde kalan Pireneler'de vadilere ya da çevrelerindeki ovalara yönelik nüfus hareketleri çarpıcı alan genişliğine sahipti. Alpler'den ve daha öteden gelen göçmenler Provence'ta terk edilmiş arazileri *facherie* türünde *métayage* [ortakçılık] anlaşmaları çerçevesinde yeniden yerleşime açtılar.[273] Bu iki yönlü bir hareketti. Bir yandan sıtmalı ortamlardan ve salgınlardan uzak durmak açısından kalıcı yerleşmeler ya da aile uğraşlarının esası daha yüksek alanlara kaydırılırken, diğer yandan aileler ekim ya da hasat işlerinde ırgat veya yakın ya da uzak kentsel merkezlerde vasıflı işçi olarak çalışmak üzere şebekelerini böyle hâkim ama biraz kısıtlayıcı ortamlardan ovalara doğru genişletme gereğini duydular. Dolayısıyla coğrafi hareketlilik bu yeni manzaranın ayrılmaz bir unsuruydu. Alçak kesimler ile yüksek dağlık alanlar arasında serbestçe dolaşmayı sürdüren sadece yaylacı topluluklar değildi; bazıları alçak kesimlerde, bazıları uzak diyarlarda uzun erimli ve kimi zaman kalıcı bir temelde tamamlayıcı gelir kaynakları aramak zorunda kalan başka topluluklar da vardı.

Bu işin kolay olmadığı 20. yüzyılın dönümüne doğru varılan sonuçlardan anlaşılabilir. Alçak arazilerin ekime açılması için son derece elverişli koşulların var olmasına karşın, arazi ıslahı tedbirlerinin bakir topraklarda sağladığı ilerleme sınırlı düzeyde kaldı. Buna daha sonra ivme kazandıran şey yüzyılın dönümünde ovalardan geçen demiryollarıydı.[274] Osmanlı yönetimindeki Balkanlar'da yaşanan tecrübenin gösterdiği üzere, ekili olmayan alanların düzgün tarlalara dönüştürülmesi için paralı şehirliler ya da eşraf kadar ırgatlara da ihtiyaç vardı. Böyle girişimler için gerekli işgücünü sağlayacak iki kaynak mevcuttu. Bu işçi göçleri eşzamanlı olmakla birlikte, farklı kaynaklara dayanmaktaydı. Birincisini el değiştiren uzak eyaletlerden imparatorluk topraklarına yönelen göçmen akını sağladı.[275] İkincisini ise yüksek dağlık alanlardan alçak kesimlere inen göçmenler sağladı.

Dağlardan büyük çapta iniş 19. yüzyılın ikinci yarısında başladı. Elbette 1850'lerden önce de göç dalgaları vardı; ama bunlar mahiyet itibariyle yerel ve küçük ölçekliydi. Ensariye Dağı'nda uzun süre geçimlerini tütün ekimiyle sağlayan Aleviler zamanla çevredeki alanlara, özellikle de ovalara yayılmaya başladılar: Güneyde Akkar ovasına, batıda Lazkiye ovasına ve doğu el-Geb ovasına doğru. Bir dizi köyün kurulduğu 1860'larda momentum kazanan ve temelde barışçıl bir nitelik taşıyan bu yöneliş Asi ırmağının sol yakasıyla sınırlı kaldı; ama el-Geb'in bütün doğu kesimine Alevi toplulukları yerleşti. Aslında, Humus ve Hama'nın doğusundaki ve Halep'in güneybatısındaki bozkırları kapsayan bölgedeki Alevi iskânı göçmenler kadar Hama ağalarının çabalarıyla gerçekleşti. Daha kuzeyde 19. yüzyıl sonuna doğru Kilikya ovasında Tarsus ve Adana civarını kısmen meskûn hale getiren Alevilerin nüfusu seksen bine ulaştı.[276]

İsmaililer de Alevi Dağları'nın zirvesindeki kaleden başlayarak benzer bir göçe girişti. Hama'nın doğusuna düşen Selamiye bölgesinde ve Suriye çölünün kenarında 19. yüzyılın ortalarından itibaren oldukça büyük bir koloni ortaya çıktı. Benzer bir şekilde, Toros Dağları'nın yüksek kesimlerinde oturan Tahtacılar alçak kesimlere

indiler. Kilikya ovasındaki Adana ve Tarsus çevredeki yüksek bölgelerden, Diyarbakır, Harput, Bitlis ve başka yerlerden göçmenler çekti.[277] Daha erken bir göç hareketi imparatorluğun kuzey kesimlerinden gelen çok sayıda "muhacir"in 18. yüzyılın ikinci yarısında Rumeli'ye ve 19. yüzyıl boyunca Anadolu ve daha öteye yönelişiydi. Göçmen akını 19. yüzyılın büyük bölümünde kesintisiz sürdü. Kırım'da 1780'lerde başlayan bu göç hareketinin birinci dalgası Rumeli'ye yönelikti. Anadolu ulaşan göçmen sayısı zamanla arttı; bunlara imparatorluktan ayrılma eğilimin güçlenmesiyle ve milliyetçi kalkışmaların gündeme gelmesiyle birlikte Rumeli'den gelenler eklendi. 1820'lerden itibaren Kırım ve Kafkasya'dan, 1878'den sonra da Balkanlar'dan göçmenler geldi. 20. yüzyılın dönümüne varıldığında, sadece Anadolu'da 4 milyona yakın göçmen vardı. Bunlar 1914'te nüfusun üçte birini oluşturmaktaydı.[278]

Dağlık bölgelerden işgücü ihracatının ancak kaynakların hızla artan sakinleri beslemede artık yetersiz kaldığı 19. yüzyılda büyük bir çapa ulaşmasına karşın, dağların işgücü ihraç etme kapasitesi daha 18. yüzyılda ortaya çıktı. Bu aslında dağları bekleyen nüfus aşırılığının ilk işaretlerinden biriydi: Kronik nüfus fazlalığıyla karşı karşıya kalan Ensariye Dağı kuzeyde Antakya'ya, doğuda Hama, Humus ve Halep'e, güneyde Akkar ovasına, batıda kıyı ovalarına ve Lazkiye'ye göçmen dalgaları gönderdi. Cobbet-Bişarret ve Batrun'dan çıkan Maruniler güneye yönelerek Kisrevan'a, Dürzi topraklarına, Bekaa'ya, kıyı ovalarına ve Cubeyl'e girdi. Maruni yayılmasıyla Cebel Lübnan'dan ayrılan Şiilerin bir bölümü Cebel Amil'e, bir bölümü de Bekaa'ya yerleşti. Lazkiye'nin 18. yüzyılda gelişmesinin ardında yatan şey kısa ve uzun erimli göçleri çekme gücüydü.[279] Kırsal yerleşme dokusunun yeni ekolojiye uyarlanışı ve bu dokunun önceki kesimde değinilen esnekliği işgücü hareketliliğine bağlıydı. Söz konusu dönemde bu hareketliliğin olağandışı yüksek bir düzeye çıkmasının sebebi buydu.

Ovalara yerleşmeye yeni toprak sahiplerinin önayak olmadığı durumlarda, bu girişim pastoral topluluklardan geldi ve otoriter, kolektif bir tarzda yürütüldü. Bu durum tarihte hep tahıl üretilen

alanlarla sınırlı kalmış *muşa*'nın ve kimi zaman "tuzlu" olarak sınıflandırılan alçak arazilerin gördüğü rağbeti kısmen açıklar.[280] Öncelikle, toprakların ya da bunlar üzerindeki hakların periyodik olarak paylaştırılması yoluyla her bir üretici için hasatla bağlantılı iniş çıkışların asgariye indirilmesi yeni tarımsal alanların iskân edilmesini kolaylaştırdı; zira getirilen mevzuat büyük ölçüde tahıllar için kuru tarıma ayrılmış toprakların mülkiyetiyle ilgiliydi ya da görünüş itibariyle öyleydi.[281] Ula, Çukurova, Antalya, Zirin, Konya, Kars, Söke, Halep'in doğu kesimi ve Şeria'da da topraklar ortak mülkiyet altındaydı ve yeniden dağıtıma tabiydi.[282] Meşruta mülklerinin esnekliği bu iskân sürecine ilave bir atılım kazandırdı: Tarımsal arazilerin uzun vadeli ya da sürekli kiraya verilmesi (*hikr*) vakıfların bunlara yatırım yapmaya istekli kişilerin girişimlerine dayanarak arazilerini ıslah etmelerine olanak verdi. Bu uygulama kimi zaman vakıf arazilerine el koymayı sağlayan bir yönteme dönüştü.[283]

Yeni ırgatların tahıl alanlarına akını toprak ile işgücü arasındaki genel dengeyi değiştirmedi. Ürün ekilen topraklara oranla işgücü hâlâ kıttı. Dengenin sermaye lehine dönmemesi, tahıl alanlarına yeni ırgatları çekecek (ortakçılık gibi) bir düzenlemenin yapılmasını gerektirdi. Görece seyrek nüfuslu kırsal kesim Victoria dönemindeki ekonomik canlanma sırasında kök salan değişimlere sahne oldu. Yüzyılın sonunda Cebel Havran'ı sarsan siyasal kargaşa, aşiret reislerine ürünün üçte birini alma imkânını veren âdeti kaldırmaya yönelikti.[284] Ovalara indikten sonra "maraba" olarak çalışan Alevilere emekleriyle yarattıkları hâsılanın dörtte birini alma hakkı tanındı.[285] Küçük bir ölçekte de olsa geniş arazileri ıslah etme ve ekime açma ihtiyacı kırsal ırgatlara dönük talebi arttırdı ve dağlık bölgelerden işgücü akışını hızlandırdı. Genelde, ıslah edilen geniş arazilerin görece sınırlı sayıda ırgatla işlenmesi ortakçılık anlaşmalarını teşvik etti. Elbe'nin doğusunun 16. yüzyılda ekim açılışında olduğu gibi, arazi ıslahı beraberinde ikinci serfliğe benzer yeni üretim ilişkilerini getirdi. Çok geniş alanların sürülebilir hale getirilmesine ve gerek Filistin'deki Sursuk ailesi gibi mülk sahibi olmaya heves eden çevrelerin hatırı sayılır miktarda para yatırma-

larına, gerekse muazzam işgücü havuzuna sahip aşiret reislerinin örgütlü bir girişimde bulunmalarına karşın, süreç büyük çiftliklerin oluşmasını getirmedi. Sıradan bir üreticinin kolayca ulaşamayacağı kaynakları seferber edenler arazilerinde çalışmaya gelenlere hoşgörülü davranmak zorunda kaldılar ve mülk sahipliğinden çok rant toplayıcılığına dayalı konumlarını sağlamlaştırdılar. Bu durum imparatorluğun tepelik ve dağlık bölgelerinde başat uygulama olan arazi icarının benimsenmesini sağlayarak Osmanlı tarımının sosyal dokusu güçlendirdi.

Son olarak, kırsal yerleşmelerin yukarıya çıkışı çorak ve ekili topraklar arasındaki çekişme alanını yeniden tanımladı. Uzun 16. yüzyılda işlenebilir toprakların oldukça hızlı genişlemesi pastoral ve yaylacı çiftçilerce kullanılan toprakların zararına olmuştu. İmparatorluğun çoğu köşesinde çayırların tahıl tarlalarına dönüşmesine kaçınılmaz olarak yaylacı toplulukların sürekli genişleyen tahıl ekili alanlara dönük akınlarından kaynaklanan bir dizi çatışma eşlik etti. Bu pastoral toplulukların yaz ve kış otlakları arasında uzun mesafeleri dolaşmalarından ve kışlak olarak kullandıkların arazilerin gittikçe artan bir kısmının artık tahıl ekilen ılık alçak kesimlerde yer almasından dolayı, böyle bir gelişme beklenir bir şeydi.

Dağlardan gelen göçmenlerin devletçe stratejik bir yaklaşımla belirlenmiş yörelere yerleştirilmesi ovaların iskâna açılmasını hızlandırdı. Göçmenlerin büyük çaplı yer değiştirmeleri ve göçebe toplulukların yerleşik yaşama geçişleri el ele giden bir seyir izledi. Yerleşik toplulukların daha önce otlak olarak kullanılan topraklara taşınmaları göçebelerin manevra alanını daralttı. Dışarıdan gelen göçmenler stratejik bir yaklaşımla seyrek nüfuslu bölgelere yerleştirildi. Hafif eğimli dağ yamaçlarının zaten meskûn olduğu Batı ve Orta Anadolu'da göçmenlere sürülmesi zor ve kurutulması daha da zor alçak araziler ve havzaların ortasında kalan yerler verildi. Göçmenlere uygun görülen ikinci gözde alan verimli alüvyon vadilerine bakan ve daha önce göçebelerin yaşadığı teraslardı: Bu taşlık teraslar ince bir toprak katmanına sahipti.[286]

Yüksek bölgelerden göçler yine Akdeniz genelinde geçerli bir

olguydu, çünkü toplulukları dışarıya iten etkenlerin siyasal sınırları aşan çok güçlü bir ekolojik unsuru vardı. Fransa'da göçmenlerin geldiği yerler "Massif Central, Alpler, Pireneler, Jura Dağları ve Paris havzasının kenarındaki belli bölgeler, kısacası çevreleriyle birlikte ele alındığında hâlâ 'yoksul Fransa' olarak nitelendirilebilecek kesimlerdi."[287] Göçler sadece yerel düzeyde değildi; yüksek Auvergne bölgesi ve pek tabii ki Pireneler çok erken tarihlerde İspanya'ya göçmenler göndermeye başladı. İtalya'nın dağlık alanları da işgücü ihraç eden ya da zamanla bu yola giren yerlerdi.[288] İstanbul'da kaldırım döşemecilerinin ve sukemeri kazmacılarının çoğu Arnavut kökenliydi; Hicaz demiryolunda çalışan işçilerin çoğu Yunanistan, Karadağ ve İtalya'nın dağlık kesimlerinden gelmişti.[289]

Merkezî hükümet Kilikya ovalarında, Doğu Anadolu'da ve Suriye'nin kuzey kesiminde dönemin güçlü göçebe konfederasyonlarına karşı askerî seferler düzenleyerek, yerleşik yaşama geçişi hızlandırmaya çalıştı. Koşulların henüz olgun olmaması nedeniyle, 18. yüzyılın sonunda görüldüğü gibi, imparatorluk ordusunun sertliğine ve ceza tehdidine rağmen, bu seferler sonuç vermedi. Ama 19. yüzyıl ortalarında panorama farklıydı. Arazi Kanunnamesi'nin çıkarılışı, bir toprak ağası kesiminin öne çıkışı ve ovalardaki arazi ıslahı durumu büyük ölçüde değiştirdi. Her şey bir yana, kıyı ve iç ovalarda kışlık otlaklar daralması göç hareketlerini sınırladı ve bu da göçebeleri yerleşik yaşama daha yatkın kıldı. Dahası, yerleşiklik düzeyi 18. yüzyıl sonunda eskiye göre daha yüksekti, çünkü pastoral topluluklar geçici tarımsal alanları bir şekilde sürmekteydi. Böylece yerleşim yaşama geçişlerini sağlamak eskiye oranla kolaylaştı.[290]

İkinci dönüşüm dizisi ilkiyle yakından ilintiliydi. Buğday ekimindeki ve buna ayrılan işlenebilir topraklardaki artış hayvan otlatmayı 16. yüzyıl yayılması sırasındaki kısıtlamaların aynısıyla karşı karşıya bıraktı. Ovalarda daha fazla arazinin ekime açılmasıyla ya da 1858 Arazi Kanunnamesi sayesinde toprak sahibi olanların denetimine girmesiyle birlikte, sürü sahiplerinin manevra alanı belirgin biçimde daraldı. İzleyen dönemde bölgelerin çoğu "tek bir ana

ekonomik faaliyeti seçmeye zorlandı."[291] Bu 17. ve 18. yüzyılların çok ürünlü tarımından dramatik bir geriye dönüştü. Daha uygun konumdaki bir dizi bölge 19. yüzyıl ortalarından itibaren Akdeniz ürünlerinin tamamını yetiştiremez hale geldi ve bir ya da iki ticari üründe uzmanlaştı.[292] Örneğin, Bas Languedoc'ta ve Roussillion'un bazı kesimlerinde üzüme dayanan tek ürünlü tarım, Province ve Roussillion'da ticarileşmiş çok ürünlü tarım yoğun biçimleri ortaya çıktı.[293] Karadeniz tahılının 18. yüzyıl sonlarından itibaren piyasada kolayca bulunması bunda belirleyici bir rol oynadı.[294]

Kısacası, yayla ve tepe köy sakinlerinin büyük tarımsal işletmelerde veya civar kentlerin imalat ve hizmet sektörlerinde çalışmak üzere kıyıdaki ya da iç kesimdeki kentlere inişi, çevre etkenlerinin insan uğraşlarına getirdiği kısıtlamalarla başa çıkma yollarından sadece biriydi. Aslına bakılırsa diğer durumlarda 16. yüzyılda yaşanmış süreci hatırlatan bir gelişme tekrar ortaya çıktı: Daha önce "vadi ürünleri ile dağ yamacı ormanları arasında" veya "yüksek yamaçlardaki asmalar ile vadilerdeki tahıllar arasında" yer alan köyler "aşağıya kaymaya" başladı ve hatta kimi zaman "kartopu gibi yuvarlandı."[295] Dağların 16. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıla kadar canlılığını koruyan mezraya benzer yerleşmeleri sonunda alçak arazilerin çekim gücüne boyun eğmek zorunda kaldı. Koşullar elverdiğinde köylüler yamaçların aşağısında bazen geçici ve bazen kalıcı nitelikte yeni konutlar inşa etti.[296] Bu örnekler tepelerin yeni dünyasının en geç 19. yüzyıl ortalarına doğru çekiciliği yitirdiğine işaret etmektedir.

Ekonomik yaşamın merkezinin tedrici ama önüne geçilemez bir yönelişle Akdeniz'in alçak arazilerine dönüşünü Victoria döneminin ortalarındaki ekonomik canlanmanın doruğunda Manchester ve Londra'nın pamuğa ve buğdaya dönük talebinin yükselişi tetikledi. Kıyı ve ırmak ovalarında geniş bataklık alanları sürülebilir hale getirerek ekim alanlarını genişleten akaçlama projeleri aslında tepelerin ve dağların en parlak döneminin sona erdiğinin habercisiydi. Dağ halklarının aşağıya doğru büyük çaplı göçü 16. yüzyıl sonlarından beri yüksek kesimlerde birikmiş olan sıkıntıları

yansıtmaktaydı. Alçak kesimlerde yeni akaçlama ve arazi ıslahı evresinde sağlanan başarının kısmen nemli Küçük Buz Çağı'nın sona ermesine bağlı olduğu söylenebilir. Tepeler ve dağların üstünlüğünün ile Küçük Buz Çağı'nın eşzamanlı olarak son bulması bir tesadüf değildi, çünkü ikisi yakından bağlantılıydı. Zaman bakımından bu coğrafi-tarihsel yönelişin çerçevesini belirleyen ve 1550'lerden 1870'lere kadar süren büyük tarım döngüsü de aynı şekilde sona yaklaştı.

SONUÇ
Donuk Yeşil Deniz ile Yeşil Deniz Arasındaki Akdeniz

Akdeniz hiç de değişmez ekolojik ve tarımsal özelliklere sahip ebedi bir varlık değildi. Bugün ona yakıştırdığımız "geleneksel" ya da "geçmişten kalma" ayırıcı özelliklerden bazıları tarihsel kökleri zamanın sisleri arasında kaybolmamış görece yakın gelişmelerin ürünüdür. İçdeniz son zamanlarda bize *garrigue* alanları boyunca dolaşan koyun ve keçi sürüleriyle birlikte bağların, gümüşi yeşil zeytin ağaçlarının ve altın sarısı tahıl tarlalarının manzarasını doldurduğu bir tablo sunuyor olabilir. Ama bu tablo geçmişte sıkça yaşanan değişimlere ve yenilenmelere uğradı. Lucien Febvre'nin varsaydığı gibi, eğer Herodotos çok sevdiği koyu şarap renkli denizin kıyıları boyunca 20. yüzyıl ortalarında bir kez daha dolaşabilseydi, çok aşina olduğu Ege havzasının manzarasını kesinlikle tanıyamazdı ve bugün Akdeniz'e özgü olduğu söylenen bitki örtüsünü görünce şaşkınlığa uğrardı.[1] Kısmen bu durum 8. yüzyılda veya dolaylarında başlamak üzere iki bitki göçü dalgasının İçdeniz'in bitki örtüsü bileşimini önemli ölçüde zenginleştirmiş ve ekolojik düzenini yeniden şekillendirmiş olmasının sonucudur. Önceki sayfalarda irdelediğimiz üzere, ürün göçü dalgalarının birincisi Hint Okyanusu, ikincisi ise Amerika kaynaklıydı. Nitekim Febvre Hint Okyanusu kökenli bitki örtüsünün batıya doğru göçünün bir simgesi olarak İran servilerine, Amerika'ya özgü bitki örtüsünü okyanus ötesine yayan Kolomb dönemi alışverişinin bir simgesi olarak da kaktüs bitkilerine dikkat çeker. Akdeniz manzarasının bileşimindeki dö-

nüşümler sadece bitkisel ve ekolojik yapıyla sınırlı kalmadı. Can alıcı bir nokta da bunların, doğuşundan sönüşüne kadar kent-devletler çağının ekonomik ve siyasal ana hatlarını belirlemesiydi.

Aslında, Doğu ürünlerinin batıya doğru göçünü ve yeni ortama alışmasını sağlayan ve hızlandıran ikiz kent-devletlerin ekonomik gücüydü. Öncelikle, Venedik deniz imparatorluğunun ortaya çıkması ve pekişmesi egzotik, "kıt" ve kazançlı malların değer kazanmasına bağlıydı. Bu gelişme bölgenin her yerde kolayca bulunabilen "yerli" ağaç ürünlerinin zararına gerçekleşti. Cenovalı tüccarların Atlantik'te yeni semalar altında ve "plantasyon kompleksi"nin çerçevesinde Doğu ürünlerinin büyük ölçekli ekimine uygun bir örgütlenme ortamını yetkinleştirmeyi başarmasından sonra, bu kazançlı ürünlerin Venedik egemenliğindeki Doğu Akdeniz'den başlayarak bütün havzada şaşaalarını kaybetmeleri şaşırtıcı olmayan bir gelişmeydi.[2] Ceneviz çağının geçici parıltısı altında havzadaki ekonomik bozulmanın uç verdiği bu dönemeçte Akdeniz'in ağaç ürünleri yeniden öne çıktı. Bölge ancak değerli mal ticaretiyle İçdeniz'in sırtına yüklenen ağırlıktan kurtulduktan ve Serenissima'nın dayattığı ekonomik düzen bozulduktan sonra, kent-devletlerin egemenliğinden önce sahip olduğu özellikleri yeniden kazanabildi.[3] Ama havzanın "doğal" bitki örtüsünün geri dönüşü dosdoğru eski manzarayı canlandırmadı. Köylülerce rutin olarak ekilen yerli ürünler 16. yüzyıldan itibaren dünya genelindeki ikinci bitki göçü dalgası sırasında Amerikan gıda ürünlerinin yayılmasıyla zenginleşti. Bölgenin yoksullarına yeni temel yiyecekler sağlayan bu gıda ürünleri düşük verimli tahılların yerine geçerek ürün rotasyonu döngüsüne girmenin yanı sıra, piyasa değeri yüksek tahılların yerini alarak havza sakinlerinin beslenmesinde de bir yer buldu.[4] İki ürün dizisinin ayrışık niteliği, ilkinin kazançlı, ikincisinin ise sıradan oluşu İçdeniz'in talihindeki parlaklığı ve sönüklüğü tam yansıtmaktaydı. Özetle, manzarayı yeniden şekillendiren iki olgu, bir yandan ürün göçü ve yayılışı, diğer yandan Akdeniz'in yükselişi ve gerileyişi birbiriyle yakından bağlantılıydı.

Öncelikle, kent-devletlerin egemenliğinin pekişmesi ve ka-

zançlı ürünlerin yayılması aynı madalyonun iki yüzüydü. Venedikli ve Cenovalı para erbabı arasındaki sürekli rekabet havzanın ekonomik yaşamını yeni bir düzene kavuşturdu; böylece şeker ve pamuk "altın ürünler" statüsüne yükseldi. İçdeniz'in dalgalarına hükmetmenin önkoşulları Doğu ürünlerinin tercihen kent-devletlere doğrudan bağlı yerlerde ekim üzerinde denetim kurmak ve değerli mal ticaretini yönetmekti. Kent-devletler buna uygun olarak nüfuz alanlarını belirlediler ve çalışma tarzlarını yetkinleştirdiler. Doğu mallarının Batı dünyasına doğru akışı hiç kuşkusuz kimi zaman mecra değiştirdi; bu değişikliklerin hepsi Moğol imparatorluğunun nüfuzu altındaki pazar alanının batıdaki ileri karakollarında küçük aktörler konumunda olan kent-devletlere mensup tüccarların çabalarıyla ya da gücüyle ortaya çıkmadı. Mecra değişikliklerine yol açan çoğunlukla bozkır imparatorluğunun hâkimiyet alanındaki mal akışlarını fiilen denetleme ve güvencede tutma gücündeki dalgalanmalardı. Asıl ticari bağlantı hattı 13. ve 14. yüzyıllarda Bağdat ve Kahire'yi bu ticari dünyanın odak noktası olma ayrıcalığı için birbirine düşüren güneydeki deniz güzergâhından, varış noktaları Karadeniz kıyılarında yer alan kara güzergâhlarına kaydı.[5] Moğol imparatorluğunun zayıflamaya yüz tutmasından sonra, 14. yüzyıl ortalarından itibaren güneydeki deniz güzergâhı tekrar rağbet kazandı. Karasal devre Karadeniz'i elinde tutan Aziz Giorgio'nun kentinin kısmetini açarken, Hint Okyanusu güzergâhı Doğu Akdeniz'i elinde tutan Aziz Marco'nun kentine yaradı. Baharat ticaretinin hacmindeki ve kaynağındaki değişiklikler tropikal ürünlerin önemine daha da katkıda bulundu.

Önceki bölümlerde vurgulandığı üzere, bu ürünler Akdeniz'in kıyı şeritleri ile belirlenmiş kıyı ovaları ve vadilerinin yanı sıra kent-devletlerin ana faaliyet alanları olarak kendi yararlarına ıslah ettikleri "sulak ovalar"ın[6] yarı-tropikal iklimlerinde tutunmayı başardı. Böylece tropikal ürünlerin yayılması havza ekolojik düzenini alçak arazilerin lehine yeniden şekillendirdi. İlk başlarda havzanın doğu kıyılarında daha yüksek yağış miktarı ve yaygın biçimde uygulanan sulama tropikal ürünlerin Doğu Akdeniz'de sıcak bir kabul

görmesine katkıda bulundu.[7] Ovalar ve sulanan kıyı vadileri yeni bitki türlerinin ticari ekimiyle bağdaşacak şekilde dönüşüme uğradı. Yani, Doğu Akdeniz'in yanı sıra sözgelimi Sicilya, Kıbrıs, Girit ve Kuzey Afrika'nın batı kesimlerindeki kıyı ovaları Doğu ürünlerinin ekimine ayrıldı. Bu egzotik ürünlerin ilerleyişi havzadaki gözde ürünlerin kaderini kaçınılmaz biçimde belirledi. Ama ağaç ürünlerinin önemindeki azalmanın tek sebebi bu değildi.[8] İklim dalgalanmaları da aynı ölçüde etkili oldu. 9. ya da 10. yüzyıldan itibaren küresel ısınma döneminin başlamasıyla birlikte, bağlar kolayca kuzeye ilerledi ve Gaskonya'nın Atlantik kıyılarındaki bağcılık bölgeleri şaraba dayalı "büyük ticaret"in esas merkezini oluşturdu. Küçük Buz Çağı'nın devreye girmesiyle bağların kuzeye doğru ilerleyişi yavaşlamakla beraber birdenbire durmadı. Kuzeye yöneliş 16. yüzyılın ikinci yarısında büyük çapta tersine döndü.[9] Ardından yeni bağların tedarik zincirine katılmasıyla, Akdeniz çeşitleri bu ticaretin ayrılmaz bir parçası haline geldi. Ayrıca, 14. yüzyıldan itibaren tahıl yetiştirilen işlenebilir topraklardan bazılarının gittikçe otlaklara çevrilmesi tarıma olumsuz bir etkide bulundu. Hayvancılığın egemenliği 19. yüzyılın bir bölümüne kadar sürdü. Bitki örtüsündeki seyrelmenin yol açtığı erozyon uzun vadede sıtmalı alçak arazilerin ortaya çıkması açısından korkunç sonuçlar doğurdu.[10]

Küçük Buz Çağı'nın dönüşüyle bağlantılı iklim değişkenliği daha sık kuraklıklara ve şiddetli yağmurlara yol açtı; ekmeklik tahıl hasadındaki zorluklar ürün azlığı ve daha da kötüsü kıtlık olaylarına sebep oldu. Aynı ölçüde hayati bir gelişme haliyle birçok köyün terk edilmesiydi. Manş Denizi kıyılarından Akdeniz kıyılarına kadar uzanan bu büyük ölçekli ve uzun erimli topraktan kopuş süreci, tahıl alanlarını bırakma temposunda inişler ve çıkışlarla 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürdü.[11] Son olarak, 14. yüzyıldan sonra yaylacılığın öne çıkmasıyla birlikte hayvansal yağların rağbet kazanması üzerine zeytinyağı ticareti de düşüşe geçti; Doğu Akdeniz'de büyük hayvan sürülerine sahip Türk aşiretlerinin ilerleyişi benzer bir durum yarattı. Şarap ve zeytinyağı ticaretleri ile ticari ağaç ürünleri yetiştiriciliğinin önemi gerilerken, şeker ve pamuk plantasyon

ürünleri olarak ana sahneye oturmaya başladı. Malta'daki zeytinlikler 15. yüzyılda Aragón yönetimi altında artan pamuk ekimine yer açmak üzere kesildi.[12]

Esasen, Ceneviz imparatorluğunun Batı Akdeniz'e taşınmasından sonra, Aziz Giorgio tüccarlarının başvurduğu stratejilerden biri Venedikli işadamlarının ve koloni idarecilerinin Doğu Akdeniz'de oluşturduğu türden bir *stato do mar* [deniz devleti] yaratmaktı. Bunun gereklerinden biri o sırada Kıbrıs, Girit ve başka yerlerde Doğu Akdeniz ortamına alışmış olan tropikal ürünlere yeni ekim alanları bulmaktı. "Cennet Adaları"na ulaşılması toprağı son derece zorlayan bu ürünlerin ekimi için, Doğu Akdeniz'in yorgun ovalarına ve vadilerine oranla daha geniş olanaklar sağlayan araziler sundu. Şekerkamışı ekimi için yeni arazilere ve şeker imalatı için yeni enerji kaynaklarına duyulan ihtiyacın sürekli arması sanayiyi dizginlerden kurtardı. Atlantik kıyıları boyunca ele geçirilen (Madeira gibi) yeni adaların sık ağaçlarla kaplı olması Doğu Akdeniz'de üreticilerin çok yoksun olduğu bir bolluktu. Bakir ormanların varlığı özellikle şeker sanayisinin enerji ihtiyaçlarına iyi hizmet etti.[13] Son olarak, kölelerin daha kolay bulunabilmesi Batı Akdeniz'in avantajlı konumuna sağlam bir temel kazandırdı. Venedik yönetimi uzaktaki anakara topraklarını "serbest ihracat bölgeleri"ne dönüştürürken, Ceneviz yönetimi Büyük Akdeniz'deki ve coğrafyacı el-Mesudi'nin "Yeşil Deniz" olarak adlandırdığı Atlantik'teki bir dizi farklı yerde aynı şeyi yaptı.[14] Başka bir ifadeyle, İçdeniz'e giren ve manzarasını yeniden şekillendiren ürünlerin yayılması, daha sonra batıya dönük bu yolculuğu Yeşil Deniz'e serpişmiş adalara doğru sürdürerek aksi bir etki yarattı. Cenovalı tüccarların batıya doğru bu yolculukla egzotik ürünleri gittikçe daha fazla edinebilmesi, Serenissima'nın ekonomik ve siyasal üstünlüğünü sarstı. Kent-devletler çağında, Akdeniz manzarası Signoria'nın mührünü vurduğu bir madalyon gibiydi; ama mührün bıraktığı izler Doğu ürünlerinin bölgeden çıkışıyla havzanın bitki yapısının tedricen geri gelişiyle silindi. Ekolojik değişim ekonomik değişimle el ele bir seyir izledi.

Plantasyona uygun Doğu ürünlerinin bölgeye girişi ticari faa-

liyetin odağını kıyı ovalarına ve havzanın adalarına kaydırdığı için son derece belirginken, ikinci dalgadaki ürünlerin yayılışı olsa olsa kaçamak bir görüntü verdi. Kent-devletlere değerli mal ticaretini bahşeden Hint Okyanusu kaynaklı ürünlerin aksine, Amerika'dan gelen gıda ürünleri bariz biçimde ticari etki alanından yoksundu. Nitekim, tütün dikkate değer bir ticari varlık kazanan tek ürün oldu ve bu da Doğu Akdeniz'le sınırlı kaldı. Tütünün Amerika'da bir plantasyon ürününe dönüşmesi, Batı Akdeniz'i Doğu Akdeniz'deki kadar sıcak bir ilgiden mahrum bıraktı.[15] Bununla birlikte, Amerikan gıda ürünlerinin ticarileşmeye muazzam katkısı oldu. Köylülerin iki başlıca tahıl ikamesi mısırı ve patatesi gittikçe daha fazla yetiştirmesi ve tüketmesi, ticari dolaşıma giren tarımsal mahsul miktarını arttırdı. İkinci ürün göçü dalgası havza sakinlerine yeni ticari ürünler sağlayamadı; ama alternatif tahıllar sunarak, mısıra ya da patatese oranla daha yüksek fiyat getiren ürünlerin pazara sürülmesini teşvik etti. Kırsal üreticilerin ucuz tahıl ikameleriyle yaşamlarını sürdürebilmeleri, tarımsal mahsullerinin daha büyük bir oranını pazara sürmelerine olanak verdi. 19. yüzyılın en önemli pamuk ihracatçıları arasında yer alan Mısır'da veya 18. yüzyılda buğday ihraç eden Romanya'da mısırın gördüğü rağbet buna örnek verilebilir.[16] Patates zeytin ağacı sınırının kuzeyindeki geniş ovalarda, çoğunlukla Küçük Buz Çağı'nda artan nemlilik yüzünden ekimi tehlikeye giren çavdarı ekmek üzere ayrılmış topraklarda verimli biçimde yetişti. Yeni ürünler çoğu kez daha yüksek kesimlerde tutundu ve yoksul insanların gıda kaynakları olarak, bölgenin ürün rotasyonu kalıplarına hemen entegre oldu. Sürekli ürün rotasyonuna zemin hazırladı ve bölgeye özgü bitki yapısının mütevazı sakinlerine hızla dönüştü.[17] Dahası, bu ikame tahıllar ortakçılık düzenlemelerini güçlendirdi; rantın büyük bölümünün mülk sahibine buğday biçimindc ödcnmcsiylc, köylüler yetiştirdikleri mısırın büyük bölümünü geçimlik ürün olarak elde tutma olanağını buldu.

Amerikan gıda ürünleri Akdeniz'in tarihine tesadüf eseri uygun bir zamanda, yani Ceneviz çağında girdi. Alçak arazilerin sıtmalı sivrisineklere terk edilişi ve kırsal yerleşmelerin tahıl alanlarının

yetersiz olduğu daha yüksek kesimlere çıkışı, alçak arazilerdeki kadar ılıman olmayan iklimlerde kolayca yetişebilecek ve yayla sakinlerine ikame tahıllar sağlayabilecek ürünlerin ekimini gerektirdi. Önceki bölümde irdelendiği üzere, mısır ve patates bu işlevi yerine getirdi ve bölgenin yerli türlerini takviye eden baklagiller, özellikle de fasulye yoksullar için etin yerini tuttu. Yeni ürünlerin tek yararı verimli olmaları değildi; mevcut ürün rotasyonuna katılmaları iki yıllık rotasyondan sürekli rotasyona geçişi kolaylaştırdı. Paradoksal bir gelişmeyle, Eskidünya'nın bitki örtüsü ve hayvan varlığı, özellikle yaban otları ve koyunlar yerli ürünlerin ve hayvanların zararına Amerika'nın manzarasını yeniden şekillendirirken, Amerikan gıda ürünleri Eskidünya'nın tarım manzarasını canlandırdı.[18] Birinci dalga Akdeniz içinde ve dışında tropikal ürünlerin yayılmasını teşvik etme açısından kent-devletlerin ürkütücü ticari kudretiyle özdeşleşmişti. Buna karşılık ikinci dalga çok daha farklı bir sonuç doğurdu. Değerli mal ticaretini güçlendirmeye ve ürün yelpazesini genişletmeye hizmet etmek yerine, köylü ailelerin kaderinde bir düzelmeyi getirdi. Amerikan gıda ürünleri Balkanlar'daki *çiftlikler* ya da *latifundio*'lar gibi büyük işletmelerin arazilerinde yetiştirildiğinde bile, amaç pazara sürülecek ticari ürünler elde etmekten ziyade, ırgatlara ucuz geçimlik ürünler sağlamaktı.[19]

Bu ürün yayılması dalgalarının getirdiği değişimler bitki örtüsüyle ilgili olmakla birlikte sırf bu alanla sınırlı kalmadı. Havzanın bitki yapısındaki sürekli yenilenmeler ayrı coğrafi ve ekonomik sonuçlar doğurdu. Anayurtları değişik ekolojik bölgelerde yer alan yeni ürünler, yeni yetişme ortamları için farklı özelliklere sahip ekim alanlarını ve kuşaklarını tercih ettiler. Batlamyus'un "Donuk Yeşil Deniz" olarak andığı[20] Hint Okyanusu kaynaklı tropikal ürünler en iyi İçdeniz'in kıyı şeritlerinde tutundu. Tropikal ürünlerin önce havzanın alçak arazilerinde ekilmesi ve daha sonra oralardan çekilmesi ikinci binyılın ilk yarısında Akdeniz tarihinin seyrini belirledi. Birinci dalgayla keskin bir tezat içinde, Amerikan gıda ürünleri aynı ölçüde seçici değildi: Çeşitli iklim koşullarında yüksek verim sağlamalarına karşın, en iyi yetiştikleri ortam ürünlerin

olgunlaşması için yeterli nemin ya da yağışın bulunduğu yerlerdi. Dolayısıyla Akdeniz'in çoğu kesiminde tutunmakla birlikte, esas olarak dağ vadilerinde daha iyi sonuç verdiler. Söz konusu iki dalga büyük çapta farklı iki topografyayı ayrıcalıklı kıldı. 16. yüzyıl sonlarına kadar süren birinci evrede havzanın alçak arazileri İçdeniz'in ekonomik merkezini oluşturarak, kent-devletlerin egemenliğine zemin hazırladı. İkinci evrede ise İçdeniz'in yüksek kesimleri aşağıda genişleyen bataklıklardan kaçanlara sığınak sağladı; Amerikan gıda ürünlerinin çok yönlülüğü ve verimliliği yurtlarından olan toplulukların yukarıya çıkışlarına yardımcı oldu.[21] Bölgenin manzarasında "doğal" sakinler olarak kökleşmeleri, önceki dalganın ürünleri gibi vefasız çıkmamalarını sağladı. İkinci dalganın ürünleri hızla genişleyen bir yayılma alanına ulaştı; böylece birinci dalganın ticari bakımdan kazançlı ürünleriyle keskin bir tezat oluşturdu: Birinci dalga ovaları, ikinci dalga yaylaları canlandırdı.

Dahası, iki ürün grubu birbirine benzemeyen örgütlenme düzenlerine göre yetiştirildi: Birinci grup tercihen plantasyon tipi bir ortamda olmak üzere büyük ölçekli ekime yatkınken, ikinci grup çok daha değişik ortamlara uygundu ve en azından uzunca bir süre esas olarak bahçecilik ürünleri olarak yetiştirildi. İkinci gruptaki ürünler küçük köylüler için hayırhahtı; ürün rotasyonu kalıplarına ve bölge sakinlerinin günlük beslenmesine kolayca girmelerinin sebebi de buydu. Sonuçta, şeker Atlantik'teki "şeker adaları"nın yerleşime açılmasında ve sömürülmesinde kılavuz işlevini gördü. Kent-devletlerinin kısmetini açtı ve kapadı. Buna karşılık mısır beslenmede diğer tahılların yerini alırken, beraberinde vitamin eksikliğini de getirdi. Kırsal hanelerin kısmetini açtı ve kapadı. Birincisi 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar kent-devletlerin en parlak dönemine dayanak oluştururken, ikincisi 17. ve 18. yüzyıllarda düpedüz "kıtlıktan kurtarıcı ürünler" işlevini gördü.[22]

Özetle, iki ürün dizisinin yayılışı iki Akdeniz'i belirledi ve ikinci dalga 19. yüzyılın üçüncü çeyreğine, yani önceki bölümlere konu olan büyük tarım döngüsünün sona erişine kadar sürdü. Ancak bu geçici bir durumdu, çünkü söz konusu döngünün sonu tanımı

gereği yeni bir döngünün başlangıcı demekti. Büyük tarım döngüsü sırasında iki gelişme Akdeniz'i yeniden şekillendirmeye hizmet etti. Birincisi, kent-devletleri çağının kapanışı Venedikli ve Cenovalı tüccarların ve finansörlerin kuşatmasını kaldırdı. Ticari ürünlerin bölgeden çıkışıyla, ağaç ürünleri yeniden öne çıktı; çap bakımından küçülen tahıl ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği tek ürünlü tarıma ve ayrıcalıklı uzmanlaşmaya dayanan statüsünü kaybederek, gittikçe küçük mülk sahibi kırsal hanelerin ayrılmaz bir parçası haline geldi. İkincisi, Kolomb dönemi alışverişinin getirdiği ürünlerin karma ekimi ve bahçeciliği destekleyici kültür bitkileri olarak yayılışı bölgenin ağaç ürünlerinin geri dönüşünü hızlandırdı ve koşulların işlenebilir topraklarda ekime elvermediği yerlerde tahılların yerini almalarını sağladı. Ekonomik dönüşüm ekolojik dönüşümle el ele gitti ve Akdeniz önceki ayırıcı özelliklerinden bazılarına yeniden kavuşarak bugün *differentia specifica*'sı olarak gördüğümüz yapıya büründü.

Tarım döngüsünü yönlendiren ve belirleyen etkenler çok yönlüydü. Örneğin, kent-devletlerin hegemonyacı gücünün sarsılışı, Küçük Buz Çağı'nın geri dönüşü ve Kolomb dönemi alışverişine özgü bitki göçleri Akdeniz'in günbatımı parıltısına ve solma sürecine renk veren yönelimleri güçlendirdi. Çok katmanlı yapısına uygun olarak, tarım döngüsünün bitişi de sadece Küçük Buz Çağı'nın kapanmasının değil, bölgenin dağlık alanlarını sıkıştıran ekolojik baskının gevşemesinin işaretiydi. Bu gelişme aynı zamanda *pax Britannica*'nın başlamasının, yani büyük çaplı akaçlama projelerine girişilmesinin ve ironik biçimde Akdeniz'in alçak arazilerinin en çok ihtiyaç duyduğu 16. yüzyılın ikinci yarısından beri var olan kininin yardımıyla sıtmanın kökünü kurutma çabalarının yardımıyla bir imparatorluk kurma aracına dönüştürülmesinin habercisiydi.[23] Artık çoğunlukla Protestan misyonerlerin, bilim adamlarının ve sömürge idarecilerinin elinde olan bu Cizvit ağaç kabuğu, genelde sömürgecilere mezar olmuş yerlerdeki barınmaya elverişsiz ortamları "büyük güçler" olarak anılan ülkelerden gelen göçmenler ve yerel idareciler için yaşanılır ortamlara çevirmeye gecikmiş olarak

hizmet etti.[24] Afrika'da sömürgeciliğin tasfiye olduğu 1960'larda, geçmişte ilk sömürgecileri kovmuş baş tarihsel aktör olarak dev bir sivrisinek anıtı kurma tasarısı üzerinde durulması, alçak kesimlerin sömürgeleştirilmesinde sıtmanın önemine bir gönderme niteliğini taşır.[25]

Paradoksal bir ifadeyle, büyük tarım döngüsü *chincona*'nın henüz kullanım alanı sınırlıyken Akdeniz'e girdiği 1560'lardan, emperyal güçlerce tropikal dünyadaki sömürgelerde kinin olarak yaygın biçimde kullanıldığı 1870'lere kadar sürdü.[26] Yani, Akdeniz'in alçak kesimlerindeki sakinlere musallat olan hummalı hastalıklar başka yerlerde de benzer sorunlar yarattı. Başta ovalar olmak üzere alçak kesimlerde arazi ıslahı ikinci döngüyü sona erdirdi. Ağaç ürünlerinde uzmanlaşma sürecine Doğu Akdeniz'de 15. yüzyıldan önce olduğu gibi Karadeniz tahılının gelişi, Batı Akdeniz'de ise İngiliz adalarından ve Amerika'daki İngiliz kolonilerinden tahılın gelişi yardımcı oldu. Piyasada tahılların kolayca bulunması sayesinde, bahçeciliğe daha büyük ağırlık verilebildi; böylece muzun yanı sıra narenciye ağaçları bir kez daha ticari ürünler olarak alçak arazileri kapladı. Dolayısıyla uzun 16. yüzyıl ve 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan dönem benzer niteliğe sahipti: Her iki evrede de alçak arazilerden tam anlamıyla yararlanılırken, onları ayıran geçiş döneminde ovalar büyük ölçüde terk edildi. Geçiş dönemi küçük köylülerin 17. ve 18. yüzyılların zorlu tarımsal koşullarında ayakta kalma şanslarını arttırarak kırsal manzaraya damgasını vurdu. 16. yüzyılın sonunda tehlikeye giren küçük köylü çiftçiliği, koşullardaki tersine dönüş sayesinde varlığını sürdürebildi.

Öncelikle, 16. yüzyıl sonlarından 19. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadarki dönemi ayırt eden iklim değişkenliği, uzun 16. yüzyılın nüfus çokluğuna bağlı olarak arazilerin bölünmesini tersine çevirdi. Arazilerin belirli ellerde toplanması yavaş bir tempoyla da olsa 17. yüzyıl krizi sırasında kesinlikle ilerledi. Ekonomik yavaşlamayla birlikte pazar fırsatları azalınca, mülk sahipleri yeni arazileri ele geçirdi; ama süreç Manş'ın yarımada yakasında olduğu gibi tarlaları çitle çevirme ya da Baltık'tan Karadeniz'e kadar uzanan tahıl

ekim alanlarında olduğu gibi köylü serfliğinin dirilişi biçimine bürünmedi. Kırsal kesimde toprakların tekelleşmesini hızlandıran bunalım aynı zamanda mülk sahiplerinin denetimlerini köylüleri doğrudan boyunduruk altına almaya dönüştürmelerini önledi. Bunun yerine Güney Fransa'dan başlayıp İtalya üzerinden Balkanlar'a kadar uzanan kesimde ortakçılık norm haline geldi. Ve de çoğu bahçeciliğe uygun nitelikteki ürünlerin bölgeye girişi ortakçılık düzenini güçlendirdi; bunlar mülk sahiplerine verilen hasat ile köylülerin ellerinde tutmalarına izin verilen mahsul arasında bir denge sağladı. Küçük köylülere az çok bir geçim şansı tanınırken, mülk sahipleri telafiyi kırsal kesim üzerindeki nüfuzlarının sürmesinde buldu.[27] Artık "Akdeniz ailesi" denen geniş hane şebekelerine giren köylüler çoğunlukla ortakçılık düzeni çerçevesinde büyük zarara uğramadan ayakta kalmayı başardılar ve bu durum birkaç bölge dışında 19. yüzyılın ikinci yarısında bile sürdü. Kilise ve vakıf arazilerinin belirli ellerde toplanması her zaman köylülerin zararına işlemedi. Ortakçılık düzeninin rağbet görmesini teşvik eden bir etken, toprak-emek oranında ikincisinin yararına bir değişimin ortaya çıkmasıydı. Emeğe daha büyük bir pazarlık gücü kazandıran şey kırsal kesimde nüfusun azalması ve daha önce ekili alanların terk edilmesiydi; iki unsurun bir araya gelmesi toprak sahiplerini hâlihazırda arazilerini sürenlere ya da sürmeye istekli olanlara daha iyi şartlar sunmaya zorladı. Köylerin ve işlenebilir toprakların terk edilmesi arazi statüsünde sık değişikliklere yol açarken, düzensiz toprak sürme araziler üzerinde sağlam haklar edinmeyi daha da zorlaştırdı; böylece çoğunlukla çatışan hak iddiaları arttı.

Kısacası, 16. yüzyıl ortaları ile 19. yüzyıl ortaları arasında, kitabın birinci kısmında anlatılan üç ekonomik süreç 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar hüküm süren kent-devletlere, İçdeniz'in gerilemesi yüzünden zenginliğin azaldığı bir dönemde erken gelen bir serbestlik sundu. Akdeniz dalgaları üzerinde yükselen yeni denizci güçlerin sağlam ve kapsamlı bir ekonomik iskele kuramaması, kardeş kentlere alışılmış olandan daha uzun bir ömür sürme fırsatını verdi. Bununla bağlantılı olarak, ikinci kısımda anlatılan üç ekolo-

jik süreç faaliyetlerin bileşiminde dönüşümler sağladı ve böylece köylü aileleri eskisine göre daha çeşitlenmiş bir geçim temeline kavuştu. Havzanın bitki örtüsündeki ve bitki bileşimindeki değişime tepelere çekilmenin eşlik etmesi, bölgenin talihindeki genel tersine dönüşe rağmen havza sakinlerinin oldukça iyi biçimde varlıklarını sürdürmelerini mümkün kıldı.

Büyük tarım döngüsünün 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde bitmesi, İçdeniz'in manzarasını değiştiren bir dizi yeni etkeni devreye soktu. Alçak ovaların geri kazanılışı ve insan bolluğu o zamana kadar uzun 16. yüzyılda yaşanan sürecin ruhuna uygundu. Havzanın kıyı ve iç ovalarında 19. yüzyıl sonlarında durgun suların kurutulmasıyla başlayan yeni yerleşim evresi 20. yüzyılda daha da momentum kazandı. Oldukça ironik biçimde, bu yeni dalga da Ceneviz çağındakine benzer bir panorama yaratıyor. Daha önce tek ürünlü ticari ekime ayrılmış toprakların zamanla terk edildiği ve bölgenin temel gıda ürünlerinin Akdeniz yamaçlarına ve dağlarına sığındığı 1550-1650 döneminde olduğu gibi, bu sefer turizm sektörünün yerleştiği kıyı ovaları günümüzde alçak arazilerin ürünlerini bir kez daha başka yerlerde barınak aramaya zorluyor. Döngü aynı noktaya gelmiş durumda.

SONSÖZ
TARİHSEL COĞRAFÎ BİR GÜZ

Immanuel Wallerstein[1]

Uzun 16. yüzyılda parlayan bir dünya-ekonomisi olarak betimlenebilecek bir Akdeniz kavramı, Braudel'in 1949 tarihli klasik eseri *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*'ndan beri yaygın bir şekilde biliniyor. (sf.30) Bölge üzerinde çalışmış tarihçiler arasında pek tartışmalı olmayan bir başka fikir ise Akdeniz'in 17. ve 18. yüzyıllarda "solduğudur."

Faruk Tabak, solmanın gerçekleştiği bu ikinci dönemin hep idiyografik, parça parça ele alındığından yakınır. "Akdeniz'i çevreleyen toprakların fiziki ve beşeri anlamdaki tarihsel birliğinin... Baltık ve Atlantik'in öne çıkışıyla... çöktüğü varsayılır."[2] Netice itibariyle, Fernand Braudel'in bütünsel yaklaşımı bu dönem için tamamıyla görmezden gelinmiştir.[3]

---

[1] Immanuel Wallerstein'ın Tabak'ın kitabı için yazdığı bu değerlendirme ilk olarak *New Perspectives on Turkey*'de (vol. 39, Fall 2008) yayımlandı. Türkçesi ilk kez *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*'ın "Faruk Tabak Anısına" adanmış sayısında (10, Bahar 2010) çıkmış metni tekrar yayınlamamıza izin veren mütercim Murat Bozluolcay'a müteşekkiriz. –en.

[2] Bu kitapta, s. 17.

[3] Aslında tamamıyla görmezden gelinmiş değildir. Tabak, Ömer Lütfi Barkan'ın "[Osmanlı] İmparatorluğun[un] tarihini dünyanın manevi ve maddi koordinatlarına" yeniden konumlandırarak bu türden bütüncül bir tablo ortaya koymaya çalıştığını ifade eder. Ne var ki "onun bütüncül yorumu bu ilk etkiye rağmen kalıcı bir ilgi uyandıramadı. Akdeniz merkezli dünya ekonomisi çok geçmeden Osmanlı tarihi için bir referans çerçevesi olmaktan çıktı." Bkz. A.g.y., s.416d41.

Bunun önemli bir yanlış olduğunu düşünen Tabak, Braudel'in birinci döneme dair bütünsel yaklaşımını ikinci döneme de uygulamaya çalışarak bu durumu düzeltmeye çalışır. Bu hayli iddialı bir görev. Ne var ki Tabak bunu başarıyla gerçekleştirmekle kalmıyor, bu esnada Braudel'in tarihsel-coğrafî kavramlarının gücünü, yani tarihsel sosyal bilimcilerce incelenecek yeni bakış açıları ve sorular tedarik etme yeteneklerini bir kez daha ortaya koyuyor.

Tabak, Akdeniz'in 1550 ile 1870 arası uzun dönemdeki, kendi deyimiyle, "genel eğilim ve ortak kaderler"ine bakmayı amaçlar. Tabak'ın Batı'daki tarih literatürünün yanında Türkçe kaleme alınmış literatürü de okuyabilmesi ona bir hayli yardımcı oluyor tabii. Kaynakçasına bakılırsa, mevcut her şeyi, ya da en azından okunması mümkün olan (ve muhtemelen zaruri) neredeyse her şeyi okumuş gibi.

Tabak üç temel süreç tespit eder. Bu süreçlerin her biri, Akdeniz dünya-ekonomisinin en parlak devrine hükmetmiş iki tüccar cumhuriyeti –Venedik ve Cenova– tarafından başlatılmıştır. Bu süreçlerden ilki "şeker ve pamuk gibi kazançlı Doğu ürünlerinin sürekli batıya doğru taşınmasıydı." (sf.33) Bu süreç bir kere başladıktan sonra, bahsi geçen ürünler Akdeniz'den çıkmış, Atlantik'e, sonra da Karayipler'i de içine alan bölgeye kadar taşınmıştır. Daha doğrusu şeker tamamıyla Akdeniz'i terk etmiş, pamuk da bir plantasyon ürününden ihracat için üretilen daha ufak bir ürüne dönüşmüştür. "Doğu" ürünleri yerini, özellikle de bugün Akdeniz tarımı deyince aklımıza ilk gelen zeytin ağacı gibi "ağaç ürünleri"ne ve Amerika'dan gelen yeni gıda ürünlerine bırakmıştır.

Yeni ürünler farklı koşullarda yetiştiriliyordu. Doğu ürünleri "tercihen plantasyon tipi bir ortamda olmak üzere büyük ölçekli ekime yatkınken, ikinci grup çok daha değişik ortamlara uygundu ve en azından uzunca bir süre esas olarak bahçecilik ürünleri olarak yetiştirildi. İkinci gruptaki ürünler küçük köylüler için hayırhahtı." (sf.402)

Tabak'ın tespit ettiği üç süreçten ikincisi imalatla, özellikle de dokuma imalatıyla ilgili. Kuzey Avrupa'daki yünlü dokuma imalat-

çılarının sert rekabetiyle karşılaşan dokumacılık şehirden kırsala kaymaya zorlanmıştır. Kuşkusuz, bu 17. yüzyıldaki ekonomik durgunluğun meydana getirdiği bir tabloydu ve Kuzey Avrupa için de gayet geçerliydi.

Üçüncü süreç, Venedikli tüccar ve Cenovalı bankerlerin, artık Felemenk tüccarlara ya da deniz yerine kara ticareti yapan Venediklilere teslim ettikleri ticaretle uğraşmayı bırakıp finansal faaliyetlerde uzmanlaşmaya başlamasıyla gerçekleşen kaymadır.

Coğrafi olarak –bunun tarihsel coğrafya olduğunu unutmayalım– bakıldığında, solmanın yaşandığı bu dönemdeki "işlenebilir topraklardan çekilmeye yol açan şey, Akdeniz'deki alçak kesimlerin boşalmasıyla birlikte Baltık bölgesinin ticari tahıl tedarikçisi olarak öne çıkışıydı... [Bu durum] Akdeniz'in ağırlık merkezinin ovalardan yamaçlara ve dağlara kayışında etkili oldu." (sf.40)

Braudel'in birden fazla zamansallığa duyarlı olunması gerektiği uyarısına kulak veren Tabak coğrafi-tarihsel, dünya-hegemonik ve dünya-ekonomik üç zamansallık tespit eder. Bu zamansallıkların süreleri birbirlerinden farklıdır, ancak Akdeniz'in geçirdiği dönüşümde her birinin hatırı sayılır bir katkısı söz konusudur.

Tarihsel coğrafî döngü aslen Küçük Buz Çağı olarak adlandırılan döneme tekabül eder. 14. yüzyılda başlamış ve ancak 1550'lere gelindiğinde "belirleyici ekolojik kayma"ya (sf.41) yol açmıştır. Küçük Buz Çağıyla Akdeniz daha nemli ve soğuk bir bölge haline gelirken iklim değişkenliği de artmıştır. Bunun birincil sonucu olarak "alçak arazilerde ekim zahmetli, berbat ve öngörülemez bir girişime" dönüştü. Üstüne üstlük bu durum, Akdeniz dünya ekonomisinin 1000 ile 1550 arasındaki genişleme dönemine damgasına vuran ormansızlaşmanın üzerine gelmiştir. Ormansızlaşma, "dağlardaki ve yamaçlardaki toprakların su emiş kapasitesini zaten" azaltmıştı. Dolayısıyla ekolojik değişim, vadi tabanlarını ve ovaları "aralıklı taşkınların dengesiz değişkenliklerine" (sf.41) maruz bırakmıştır.

Kapitalist dünya ekonomisine özgü hegemonya döngülerine takip eden ikinci döngü süre bakımından daha kısaydı. Ticari tahıl üretimi Felemenk hegemonyasıyla Akdeniz'den çıkmış, onu takip

eden İngiliz hegemonyasının başlangıcında da Akdeniz'in bu durumu yerleşik bir hal almıştır.

Orta ya da Doğu Avrupa'daki gibi "ikinci serflik" dönemi olmadı. "Bunun yerine... ortakçılık norm haline geldi... [Ü]rünlerin bölgeye girişi ortakçılık düzenini güçlendirdi; bunlar mülk sahiplerine verilen ürün ile köylülerin ellerinde tutmalarına izin verilen ürün arasında bir denge sağladı... Artık 'Akdeniz ailesi' denen geniş hane şebekelerine giren köylüler çoğunlukla ortakçılık düzeni çerçevesinde büyük zarara uğramadan ayakta kalmayı başardılar..." (sf.405)

Üçüncü döngü isc dünya ekonomisinin uzun vadeli eğilimlerinin döngüsüydü; özellikle de 1620 ya da 1650 civarlarında başlayıp 1750'ye kadar süren demografik ve ekonomik yavaşlama. Demografik düşüş "işlenebilir toprakların başka kullanımların yanı sıra otlaklara ve meyve bahçelerine çevrilmesini kolaylaştırdı." Aynı zamanda "[t]arımsal malların fiyatlarındaki görece keskin gerileme... geçim için yetiştirilen düşük değerli tahıllar (ve baklagiller) buğday zararına bir geri dönüş" anlamına geliyordu. (sf.43)

Tabak tüm bunları şöyle özetliyor: "Büyük tarım döngüsü ve Akdeniz'in sonbaharı sıkı sıkıya içiçe geçmişti." (sf.44) Akdeniz'de, 11. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar süren "çılgınca" genişleme hızının ardından, "tedrici ve uzun süreli" gerileme süreci görülür. (sf.46)

Tabak son olarak, "Britanya'nın 1815'ten sonra üstünlüğü ele geçirdiği" (sf.47) devre tekabül eden üçüncü bir dönemi kısaca gözlemliyor. Britanya'da tahıl yasalarının (*Corn Laws*) lağvı, Birleşik Krallık'ın tahıl üretimini–Akdeniz de dahil– tüm dünyada bir kez daha teşvik ettiği küresel bir sürecin parçasıydı. Küçük Buz Çağı'nın sona ermesi, iklimin ısınması ve Amerika'dan getirilen kininin "arazi ıslahını kıyas götürmeyecek ölçüde kolaylaştırması" bunu mümkün kılmıştır. (sf.47)

Tabak'ın tüm argümanı, kitabının giriş ve sonucunda hayranlık uyandıran bir açıklıkla serimlenmiştir. Aradaki beş bölümde ise argüman, gerekli tüm bulgularla desteklenerek ayrıntılandırılıyor.

Kitabın sonuna geldiğimizde, evrimleşen kapitalist dünya eko-

nomisinde Akdeniz bölgesinin nereye oturduğunu ve karşılaştığımız düzenlemelerin neden sahip oldukları şekillere bürünmüş olduklarını açıkça görüyoruz. Akdeniz bölgelerinde küçük çiftçiliğin günümüze dek neden önemli bir yere sahip olduğunu artık anlayabiliriz. Dahası 1945 sonrası dönemde Akdeniz bölgesinde görülen siyasi düzenlemelere (yani, ordu tarafından ayakta tutulan sağcı bölgeler ile Kuzey Avrupa'nın neden Kuzey Akdeniz devletlerini, sözümona onların "demokratikleşme"sine imkan tanıyacak, oluşagelen Avrupa idaresine entegre etme ihtiyacı duyduğu) neyin sebep olduğuna anlamamızı sağlıyor.

Bu eseriyle Tabak, bize sadece Akdeniz'i değil, bir bütün olarak dünya sistemini anlamamıza yardımcı olacak değerli bir araç miras bırakıyor. Umarım eseri bölgenin çeşitli dillerine çevrilir de hak ettiği akademik ve popüler ilgiye nail olur.

NOTLAR

Giriş

[1] Braudel, *Mediterranean*, 1: 14.

[2] Bu paradigmanın iyi bir örneği Ashtor, *Social and economic history*, 300-331.

[3] Akdeniz'in dinsel temelde nasıl bölündüğüne ve 1500'den sonra bir daha birleşemediğine dair makaleler için örneğin bkz. Balard, "A Christian Mediterranean" ve Green, "Resurgent Islam".

[4] Flynn ve Giraldez, "Silk for silver", 52-68.

[5] Matthee, *Politics of trade*, üçüncü bölüm; Ülker, "XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ipek", 336.

[6] Klein, *Mesta*, 105. Osmanlı imparatorluğunun "klasik çağı" da 1600 dolaylarında sona erdi: İnalcık, "Ottoman state".

[7] Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 170; Morineau, *Incroyable gazettes*; García-Arenal ve Wiegers, *Man of three worlds*, üçüncü bölüm.

[8] İspanya'daki Venedik sefiri Badoer 1557'de Cenova Cumhuriyeti'nin "herkese kredi verdiğini ve herkese amade olduğunu" bildirmişti: Kamen, *Empire*, 54, 63, 69; Stein ve Stein, *Silver, trade*, 11-12.

[9] Değerli metallerin Amerika'dan Akdeniz'e uzun yolculuğunu 17. yüzyıl İspanyol şairi Francisco de Quevedo şu parlak ifadeyle özetler: "Karayipler'de doğan, İspanya'da ölen ve Cenova'da gömülen para hazretleri güçlü bir kraldır." Lopez, "Market expansion", 462.

[10] Glahn, *Fountain of fortune*, 146; Kołodziejczyk, "Export of silver", 105-15.

[11] Özbaran, *Yemen'den Basra'ya*; İnalcık, "Ottoman state", 319-40.

[12] Godinho, "Le repli venitien", 283-300.

[13] Israel, *Dutch primacy*, 610-19; kuzeye doğru bu yöneliş için bkz. Brunelle, "Immigration, assimilation", 203-30; Braudel, *Identity*, 2: 565-76.

[14] Anvers-Medino del Campo-Lyon şebekesindeki Kastilyalı tüccarların Cenovalı tüccarlarca saf dışı bırakılışı için bkz. Martín, *Lettres marchandes*; Vilar, *History of gold*, 88, 162.

[15] Wee, "Anvers", 1073; Lees ve Hohenberg, "Urban decline", 439-61; Thijs, "Technologie et productivité", 353-58.

[16] Gioffrè, Gênes; Arrighi, *Long twentieth century*, 125, 131-32.

[17] Gascon, *Grand commerce*, 1: 211-22; Gascon, "Quelques aspects", 45-64.

[18] Gentil da Silva, *Banque et crédit*, 1: 711-16; Braudel, *Identity*, 1: 197-98.

[19] Kirk, *Genoa*, 88-89.

[20] Gökbilgin, "Venedik", 119-220; Valensi, *Birth*, 9-21.

[21] Goffman, *Ottoman empire*, 137-64; Lane, *Venice*, 285-94.

[22] Braudel, *Mediterranean*, 1: 616-17.

[23] Hamilton vd., *Friends and rivals*; Ülker, "XVII. Yüzyılın ikinci yarısında", 261-320.

[24] Braudel, "Le siècle des Génois", 446.

[25] Faroqhi, "Crisis and change", 423-24.

[26] Kévonian, "Marchands arméniens", 199-

244; Arbel, *Trading nations*, ikinci ve sekizinci bölüm.

[27] Greene, "Beyond the northern invasion", 46-48; Filippini, "Les nations à Livourne", 581-94; Sombart, *Jews*, 22-27.

[28] *Asiento*'ların verilişinde Lizbon'dan gelen yeni Hıristiyan finansörler lehindeki değişiklikler için bkz. Boyajian, *Portuguese bankers*; Devèze, *L'Espagne*, 188-89.

[29] Braudel, *Civilization and capitalism*, 2: 338; Kirk, "Little country", 407-21.

[30] Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 172; Kirk, *Genoa*, 176-80.

[31] Wee, "Structural changes", 14-33.

[32] Braudel, "Le siècle des Génois", 437-42.

[33] Braudel, *Mediterranean*, 1: 14.

[34] "*Coup de grâce*'i Vasco de Gama değil, bir yüzyılı aşkın bir süre sonra Felemenkliler indirdi." Day, "Levant trade", 808.

[35] Krş. Cipolla, "Decline of Italy", 178-87; Elliott, "Decline of Spain", 52-75; Issawi, *An economic history*, 3-13.

[36] Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 326-30; Pyne, *Vestal fire*, 106.

[37] Elliott, *Imperial Spain*, 333-41; Murphey, *Ottoman warfare*, 3-6.

[38] Braudel, *Out of Italy*, 204-6.

[39] Issawi, *An economic history*, 1-16.

[40] Bu "kopukluğu" esas alan tezlerin bir eleştirisi için bkz. Ringrose, *Spain, Europe*, birinci bölüm; İslamoğlu ve Keyder, "Agenda for Ottoman history".

[41] Osmanlı tarihi açısından şanslı bir gelişmeyle, Fernand Braudel'in kalın fırça vuruşlarıyla ana hatlarını çizdiği dünya ekonomisi Akdeniz'i merkez alır ve uzun 16. yüzyılın önemli değişimlerine ilişkin anlatımı bu dünyanın görüş alanının süzgecinden geçer. Neredeyse tamamen Ömer Lütfi Barkan'ın eserleri sayesinde, Osmanlı tarihyazımı Braudel'in Akdeniz dünyasına düzenleyici bir güç yakıştırmasını ve imparatorluk tarihini bu dünyanın mekân ve zaman koordinatlarına oturtmasını ilk başta benimsedi. Onun bütüncül yorumu bu ilk etkiye rağmen kalıcı bir ilgi uyandıramadı. Akdeniz merkezli dünya ekonomisi çok geçmeden Osmanlı tarihi için bir referans çerçevesi olmaktan çıktı: İnalcık, "Impact of the *Annales* school".

[42] Samsonowicz, "Relations commerciales", 537-45.

[43] Akdeniz'in doğu kıyılarında tarımsal üretimin yoğunluğu ve ticari niteliği için bkz. Yusuf, *Economic survey*, 53; Planhol, *Les fondements*, 76; şekerin Akdeniz'den çıkışı için bkz. Mintz, *Sweetness and power*, 30-31; ticari tahıl üretimi açısından Kuzey Denizi ile Akdeniz arasında değişen denge için bkz. Pelizzon, "Grain flour", 160-63.

[44] Güçer, "Onaltıncı yüzyılın"; Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 195.

[45] Tielhof, *'Mother of all trades'*, ikinci ve üçüncü bölümler; Vries ve Woude, *First modern economy*, 322-29.

[46] Craeybeckx, *Un grand commerce*.

[47] Carter, *Trade and urban development*, 304.

[48] Gutmann, *Toward the modern economy*.

[49] Braudel, *Out of Italy*, 17.

[50] Heers, *Gênes*, 229.

[51] Crouzet-Pavan, *Venice triumphant*, ikinci ve üçüncü bölümler.

[52] Houtte, "Les grands itinéraires", 87-97; Sombart, *Jews*, 24-25; Anoyatis-Pelé, "Aperçu", 75-112; Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 214-17.

[53] Kellenbenz, *Rise*, 278-79.

[54] Kamen, *Empire*, 434-36; Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 261-62; McGowan, *Economic life*, 15-27.

[55] Bautier, *Economic development*, 209-26.

[56] Vassberg, Village, 50-53; Philips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, onuncu bölüm; Stoianovich, "Commerce et industrie", 329-52; Genç, "18. yüzyılda Osmanlı", 231-33.

[57] Vries ve Woude, *First modern economy*, 290-93.

[58] Simpson, *Spanish agriculture*, birinci kısım.

[59] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 157; Philips ve Philips Jr., *Spain's golden fleece*, beşinci bölüm; McNeill, "Tragedies of privatization", 222-34; Grossi, *Alternative to private property*, sekizinci bölüm; Latron, *La vie rurale*, 183-203; Firestone, "Land-equalizing", 91-129.

[60] İtalyan tarımının "içe kapanıklığı" için bkz. Romano, "Italy in the crisis", 185-98; İspanyol tarımının *siesta*'sı için bkz. Simpson, *Spanish agriculture*, 33-57, Gerber, *Social origins*, dördüncü bölüm.

[61] Peristiany, ed., *Mediterranean family structures*.

[62] Bu analiz çizgisinin eleştirel bir değerlendirme için bkz. Aymard, "From feudalism", 131-208, "Rendement et productivité", 99-121; Sella, *Crisis and continuity*, 105-34; Petrusewicz, *Latifundium*, 4.

[63] Akdeniz dağlarındaki yavaş rönesans için bkz. McNeill, *Mountains*, 86-93.

[64] Uzun 16. yüzyılda işlenebilir topraklardaki genişleme için bkz. Abel, *Agricultural fluctuations*, 99-146; Le Roy Ladurie ve Goy, *Tithe*, 114; Montanari, *Culture of food*, 51-55.

[65] Sereni, *History*, 285-87; Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 75; Gerber, *Social origins*, 31-33, 61-62; kırsal hanelerde hayvan varlığının önemi için bkz. Güran, *19. yüzyılda Osmanlı tarımı*, 100-110.

[66] Krş. Faroqhi, "Wealth and power", 77-95; Sereni, *History*, 213-15; Capatti ve Montanari, *Italian cuisine*, 140-46; Valensi, *Tunisian peasants*, 116-20.

[67] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 7: 102; 8: 119; Atasoy ve Raby, *İznik*, 23; Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 207.

[68] Braudel, *Memory*, 9.

[69] Sözgelimi, Fransa'nın Akdeniz bölgesinde bağlar zamanla düzlük kesimlerdeki tahıl tarlalarının yerini aldı. Bu *descente de la vigne* için bkz. Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 171-72. Ege bölgesinin ekolojik koşullarındaki ve yerleşim dokusundaki değişimler için bkz. Foss, *Ephesus*, 185-86.

[70] Galloway, *Sugarcane industry*, 31-47.

[71] Appleby, "Grain prices", 865-87.

[72] Le Roy Ladurie, *Peasants*, 289-311; Cameron, "Europe's second logistic".

[73] Le Roy Ladurie, *Times of feast ve Histoire humaine*; Lamb, *Climate history*; Luterbacher ve Xoplaki, "500-Year winter temperature", 133-53.

[74] Planhol, *L'eau de neige*, dördüncü bölüm; David, *Harvest of the cold months*, 41-65; Rabbath, *Documents inédits*, 2: 203; Pascual, "Une neige à Damas", 57-81.

[75] Houston, *Western Mediterranean world*, 33.

[76] Doğal afetler için bkz. Bennassar, ed., *Les catastrophes naturelles*; Zachariadou, ed., *Osmanlı imparatorluğu'nda doğal afetler*. Küçük Buz Çağı'ndaki iklim değişkenliği ve "kavurucu yazlar ile dondurucu kışlar" arasındaki gidiş gelişler için bkz. Fagan, *Floods, famines*, 183.

[77] Şiddetli taşkınlarla yıkılan köprülerin onarımının yanı sıra köprü yapımında ahşap yerine taş kullanımı için bkz. Nader, *Liberty*, 166; Gökyay, *Kâtip Çelebi*, 216-17; Antoine vd., "Les grands aygats", 246; Grove, "Little Ice Age", 124-26.

[78] Nader, *Liberty*, 23.

[79] Ormansızlaşma için bkz. Devèze, "L'équilibre agro-sylvo-pastoral", 341-42; Fernández-Armesto, *Civilizations*, 139-45; yağmurlar ve ilkbahar taşkınları için bkz. Sereni, *History*, 187-88; Vaughan, "Campaigns in the Dauphiny", 230-31; d'Arrigo ve Cullen, "A 350-year reconstruction", 169-77; Moriceau, *Terres mouvantes*, 62-63.

[80] Rackham ve Grove, *Nature*, 334-37; Horden ve Purcell, *Corrupting sea*, 187; Mc-Neill, Mountains, 312.

[81] Dienne, *Histoire du desséchement*, 4.

[82] Faroqhi, "Tarımsal değişimin", 283-84.

[83] Bogucka, "Amsterdam", 433-47.

[84] Herlihy, "Russian wheat", 45-68.

[85] Vries, *Economy of Europe*, ikinci bölüm.

[86] 17. yüzyıl krizinin tarıma etkisi için bkz. Wallerstein, *Modern world-system*, 2: 13-34; Slicher van Bath, *Agrarian history*, 206-20.

[87] Akdeniz'de düşük değerli tahılların ve baklagillerin tarihsel önemi için bkz. Sarpaki, "Palaeoethnobotanical approach"; Horden ve Purcell, *Corrupting sea*, 203.

[88] Houston, *Western Mediterranean world*, 4.

[89] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 13; Horden ve Purcell, *Corrupting sea*, 61.

[90] Rogers, "To and fro", 57-74; Osmanlıların Venedik cam ithalatı için bkz. McCray, *Glassmaking*, 135; ayna ithalatı için bkz. Bağcı, "Gerceğin saklandığı yer", 26-29 ve pek tabii ki Goldthwaite, *Wealth*.

[91] 16. yüzyıldaki fiyat devriminin ikinci evresiydi bu: Walker, "Capitalism", 14-19; uzun 16. yüzyılda Baltık ile Akdeniz arasındaki fiyat farkı aralığının daralması için bkz. Braudel ve Spooner, "Prices".

[92] Tielhof, *'Mother of all trades'*, 43-50.

[93] Watson, *Agricultural innovation*.

[94] Wallerstein, *Modern world-system*, 1: 48-49; Dunin-Wąsowicz, "Environnement et habitat", 1026-45.

[95] Sclafert, *Cultures en Haute-Provence*.

[96] Serre-Bachet ve Guiot, "Summer temperature", 94-96.

[97] "Başka yerlerde olduğu gibi Akdeniz'de de ortaçağ talihliydi: Daha bol olan akarsular bir kez daha verimli ırmak vadisi topraklarına kaynak oluşturdu. ... Denge 16. yüzyıl dolaylarında öbür yöne savruldu. Erozyon tekrar başladı, ırmaklar kadim düzlüklerde (bazen kırk metre derinliğe varan) mecralar açtı ve oralarda biriken bütün kumu ve çamuru denize taşıdı. Deltalar genişledi, ama verimli topraklarında ekim yapmak artık kolay değildi." Braudel, *Memory*, 11; Vita-Finzi, *Mediterranean valleys*.

[98] Lane, "Venetian shipping", 219-39; Appuhn, "Inventing nature", 861-89.

[99] Busch-Zantner, *Agrarverfassung, geselschaft*, 80-90; Doumani, *Rediscovering Palestine*, 97-105; Stoianovich, *Balkan worlds*, 99-100.

[100] Stoianovich, "Commerce et industrie", 349; Owen, *Middle East*, 7; Hütteroth, "Role", 343-54.

[101] Davis, *Late Victorian holocausts*, dokuzuncu ve onuncu bölümler; Friedmann, "World market", 545-86.

[102] Kasaba, Keyder ve Tabak, "Eastern Mediterranean", 125-26.

[103] Gerber, *Social origins*, beşinci bölüm; McNeill, "Tragedies of privatization", 222-34. Pastoral yaşamın gerileyişi için bkz. McNeill, *Mountains*, 234-36.

[104] Fagan, *Floods, famines*, on ikinci bölüm; Kuzey Afrika için bkz. Curtin, *Death by migration*, 65-67, 124.

[105] Jarcho, *Quinine's predecessor*.

[106] Headrick, *Tools of empire*, üçüncü bölüm.

[107] Rocco, *Quinine*, 259-80; Snowden, "Mosquitos", 176-209; Lewis, "Malaria, irrigation", 286-88; Dozier, "Establishing a framework", 491-92.

[108] Celli, *History of malaria*.

[109] Dienne, *Histoire du desséchement*, 361-71; Saraçoğlu, *Akdeniz*, 444-45, 483-84.

[110] Örneğin bkz. Gentilcore, "Reclamation of Agro Pontino", 301-27; Dozier, "Establishing a framework", 491-93.

[111] Krş. Marino, "Economic structures", 58: "İtalya'da 1500'de yüz tarımcı kendilerini ve ayrıca otuz iç kişiyi besleyecek bir tarım fazlası elde edebilirken, Benelüks ülkelerinde o sırada tahıl fazlası yetmiş beş kişiye daha yetmekteydi İtalyan tarımının verimi yüzyıllar boyunca aynı düzeyde kalırken, . Kuzey Avrupa'daki tarım devrimi tahıl fazlasının 1800'de tarım işçilerine ek olarak 150 kişiyi doyuracak düzeye ulaşmasını sağladı."

[112] McNeill, *Mountains*, 5-7; ayrıca bkz. Morilla Critz vd., "Horn of plenty", 316-52.

[113] Yağışlı koşulların yarattığı sulak alanlar gibi böyle marjinal ortamların Akdeniz manzarasının ve yaşamının ayrılmaz bir parçası haline gelişi için bkz. Horden ve Purcell, *Corrupting sea*, altıncı bölüm.

Birinci Bölüm

[1] Fossier, "Europe's second wind", 399-453; Slicher van Bath, *Agrarian history*, 132-44.

[2] Pryor, *Geography, technology*, 130-34; Ashtor, *Les métaux précieux*, 533-86; Spufford, *Money*, 353-55; Wittek, "Ankara", 557-89.

[3] "İtalyan noter kontratları ticaretin 1150-1250 arasında büyük çapta genişlediğini gösterir." Balard, "Christian Mediterranean", 196; ayrıca bkz. Lombard, *L'Islam*.

[4] Braudel, *Out of Italy*, 20-44.

[5] Klasik metin için bkz. Ranke, *Turkish and Spanish empires*.

[6] Venedik konvoy seferlerinin Cebelitarık yoluyla Brugge'a ulaşması bu paylaşımın niteliğini değiştirmedi, çünkü Batı Akdeniz'in ticaret dünyası Cenovalı tüccarların yönetiminde sağlamca yerine oturmuştu artık: Abu-Lughod, *Before European hegemony*, 123; Tenenti ve Vivanti, "Les galères", 83-86.

[7] Hess, "Battle of Lepanto", 57.

[8] Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 175.

[9] Pike, "Genoese in Seville", 348-78; Birmingham, *Trade and empire*, 5-24; Kamen, *Empire*, 40-41, 69-70.

[10] Braudel, *Mediterranean*, 1: 564-65; Lybyer, *Government*, 181; Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, "Une relation vénetienne", 137. İmparatorluğun brüt hâsılasına ilişkin tahminler 30 ila 40 milyon duka arasında değişir; merkezî hükümetin gelirleri bunun yaklaşık dörtte birini oluşturmaktaydı: Goldsmith, *Premodern financial systems*, 82-83.

[11] Lopez, "Market expansion", 446-47. Sözgelimi Cenova'ya bağlı olan Sakız'ı doğrudan ana kent değil, sözleşmeli bir kumpanya yönetmekteydi. Devletin her şeye hâkim olduğu Venedik imparatorluğunda böyle bir durum yoktu: Miller, "Genoese in Chios", 418-32. Akdeniz'in doğu ve batı yarıları ve Venedik ile Cenova arasındaki ticari âdet farklılıkları için bkz. Dotson, "Problem of cotton", 58-59.

[12] Epstein, "Cities, regions", 44-45; Osmanlı ipek ticaretindeki Floransalı tüccarlar için bkz. İnalcık, "Ottoman state", 230-43.

[13] Floransa 1406'da Piza'yı ve 1422'de Livorno'yu ilhak ettiğinde bile, Venedikli ve Cenovalı tüccarların çoktan şekillendirdikleri ve kendi faaliyet alanlarını sağlama bağladıkları bir dünyada buldu kendisini. Her halükârda devlete ait kadırgalardan 1480'lerde vazgeçildi: Mallett, *Florentine galleys*. Floransa'nın ticari zayıflığı Yüz Yıl Savaşı'nda karşı karşıya gelen imparatorluklar üzerinde finansal nüfuz kurmasına engel oluşturmadı: Arrighi, *Long twentieth century*, 96-109. Ancak Aziz Giovanni'nin kentinin imparatorluklara sunduğu finansal güç tüccar cumhuriyetlerin sağladığından farklıydı.

[14] Valensi, *Birth*, 20; Venedik'in Osmanlı yönetici elit tabakası için dünyaya açılan ana pencere işlevini yerine getirişi için bak Arbel, "Maps", 19-29.

[15] Gentil da Silva, *Banque et crédit*, 1: 485-95; Paris'in terk edilişi için bkz. Spufford, *Power and profit*, 136-39.

[16] Paris ancak Cenovalı ve Floransalı tefecilerin ve bankerlerin Lyon panayırlarından çekilmesinden sonra rakip bir ekonomik merkez olarak öne çıktı; bunu kısmen Lyon'daki Floransalı bankerlerin kamu maliyesine yönelmesi ve sağlam biçimde Paris'e yerleşmesi sağladı: Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 326-31. İşin ironik tarafı, Fransa'nın emperyal emellerine son veren I. Francis'in V. Carlos karşısında yenilgiye uğramasıydı; "Kastilya'dan çok Fransa'ya yarayan" bir yenildi oldu bu. Wallerstein, "Charles V", 391.

[17] Anderson, *Lineages*, 60-76, 85-93, 361-84.

[18] Venedik ve Cenova'ya dair tarihsel anlatımların çoğu hep 16. yüzyılda sona erer. Bu dönem Akdeniz'deki Venedik

kolonilerinin yanı sıra Kuzey Afrika kıyılarındaki Cenova mevkilerinin Osmanlı yayılmacılığına yenik düşmesine denk gelir. Epstein'in *Genoa* kitabının 1528'de kentin Augustus'u sayılan Andrea Doria'nın yönetiminde cumhuriyetin reform sürecine girişiyle ve Crouzet-Pavan'ın *Venice triumphant* kitabının Rönesans çağının kapanışıyla son bulması bu anlayışın yakın dönemdeki örnekleridir.

19 Kamen, *Empires*, 434-37; İnalcık, "Ottoman state", 364-76.

20. Bu ikisini sınırları açık seçik çizilmiş ve birbiriyle çekişmeli devlet yapıları

20 Bu ikisini sınırları açık seçik çizilmiş ve birbiriyle çekişmeli devlet yapıları olarak gören bir yaklaşım için bkz. Spruyt, *Sovereign state*, 149-50.

21 Crouzet-Pavan, *Venice triumphant*, 91; Day, "'General crisis'", 26.

22 Pike, *Enterprise*; Arrighi, *Long twentieth century*, 97.

23 Bu konudaki çığır açıcı eserler için bkz. Davis, *Decline*; Benadusi, "Career opportunities", 89-91; Rapp, *Industry*, 144-48.

24 Heers, *Gênes*, 367; Crouzet-Pavan, *Venice triumphant*, 131-32.

25 Cahen, "Quelques problèmes", 381-432.

26 Braudel, *Mediterranean*, 2: 657-61; Barker, "Late Byzantine Thessalonike", 5-33; Magdalino, "Maritime neighborhoods".

27 Cahen, *Orient et Occident*, 109-13; Laiou, "Byzantine trade", 157-92; Abu-Lughod, *Before European hegemony*, 102-31.

28 Akdeniz'in yanı sıra Baltık bölgesinde binyılın dönümünde kentlerin oynadığı rol ve 1000 dolaylarından sonra ekonomik büyümenin iki kutuplu niteliği için bkz. Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 96-115.

29 Wink, *Al-Hind*, 2: ikinci bölüm; Tabakoğlu, *Türk iktisat tarihi*, 140-58; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, bölüm 7-11; Chaudhuri, *Trade and civilization*, 58-60.

30 Steven Epstein ve Thomas Madden 12. yüzyılı Cenova and Venedik'in tarihinde dönüm noktası olarak görürler: Epstein, *Genoa* ve Madden, *Enrico Dandolo*; Verlinden, "Italian influence", 199-211.

31 Lopez, *Commercial revolution*, 166; Spufford, *Power and profit*, 64-67.

32 Lopez, "Silk industry", 40-41; Dowd, "Economic expansion", 155-56.

33 Martin, "Venetian-Seljuk treaty", 321-30; Turan, *Türkiye-İtalya*, 182.

34 Bensch, *Barcelona*, 325-35. Bensch kaynakların tarımsal yatırımlardan uzaklaşmasının Barselona'nın Venedik ya da Cenova gibi başarıya ulaşma şansını büyük ölçüde baltaladığını ileri sürer. Oysa soyluların Doğu Akdeniz'in değerli mal ticaretinde bir pay kapamayışı tahtın finansörleri olarak ortaya çıkmalarında hiç de küçümsenmeyecek bir rol oynadı, çünkü ellerindeki sermayeyi işletmelerini sağlayacak en verimli strateji buydu.

35 Abulafia, *Western Mediterranean kingdoms*, xv-xvi; Kafadar, *Between two worlds*, 138-50.

36 Day, *Genoa's response*, yedinci bölüm.

37 Yver, *Le commerce*, 245-88.

38 Wallerstein, "West, capitalism", 600-616.

39 Bu darboğazın siyasal sonuçları için bkz. Pirenne, *History of Europe*, sekizinci bölüm.

40 Arrighi, *Long twentieth century*, 91-92; Spruyt, *Sovereign state*, 175-76.

41 Cox, *Foundations*, 179-80.

42 Cenovalı tüccarların Ege ve Kardeniz üzerindeki egemenliği Venedik'e karşı 1290'larda kazanılan deniz zaferleriyle pekişti; Venedik'in her yerde karşılaştığı takibi karşısındaki üstünlüğü de aynı şekilde yaklaşık bir yüzyıl sonra 1380'lerde son buldu: Epstein, *Genoa*, 182-84, 236-42; Lane, *Venice*, 189-96; Matschke, "Commerce, trade", 791.

43 Adshead, *China*, 195-200.

44 Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 119-24. 1350-1450 darboğazı sırasında devletlerin çöküşü için bkz. Wallerstein, "West, capitalism", 601-4.

45 Crouzet-Pavan, *Venice triumphant*, 128-31; Guarini, "Center and periphery", 86-87.

[46] Spufford, *Power and profit*, 67.

[47] MacKay, *Money, prices*, ek C; Pamuk, *Monetary history*, 47-50; Babinger, *Mehmed the Conqueror*, 456-58.

[48] Ashtor, *Social and economic history*, 324; Day, "Problem", 83-94.

[49] Lewis, "Closing", 475-83.

[50] Rose, "Islam versus Christianity", 561-78; Holt, "Treaties", 67-76; Turan, "Osmanlı imparatorluğu", 79-81. II. Andronikos'un kara harekâtlarına ağırlık vermek üzere küçülttüğü Bizans filosu daha sonra Cenova ve Venedik donanmalarının gölgesi altında varlığını sürdürdü: Ahrweiler, *Byzance et la mer*.

[51] Laiou-Thomadakis, "Byzantine economy", 188.

[52] Bresc, *Un monde méditerranéen*, 1: 540; Day, "Peuplement, cultures", 700-701; Pelizzon, "Grain flour", 98.

[53] Abulafia, *Mediterranean emporium*, 228-31.

[54] Nicol, *Byzantium and Venice*, 410; Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 119-21.

[55] Asya içlerine kadar sızan ticaret şebekelerinin Moğol imparatorluğunun çöküşünden sonra kopmasının Cenovalı ve Venedikli tüccarlar üzerindeki etkisi için bkz. Kedar, *Merchants in crisis*, 130; Adshead, *Central Asia*, beşinci bölüm.

[56] Ascherson, *Black Sea*, 92-95; Epstein, *Genoa*, 262-70; Galloway, "Mediterranean sugar", 190.

[57] İnalcık, "Ottoman state", 194; Balard, "Le systeme portuaire", 34-39.

[58] 13. yüzyıl dünya sistemini ayakta tutan "ticaret şebekeleri" için bkz. Abu-Lughod, *Before European hegemony*, 34; Adshead, *China*, 197-200. Venedik "oryantalizm"inin oluşumunda Memlûk topraklarının merkezî konumu için bkz. Raby, *Venice, Dürer*; Behrens-Abouseif, "European arts", 52-53.

[59] Mitler, "Genoese in Galata", 71-91.

[60] Heers, *Gênes*, ikinci bölüm; Lopez, "Market expansion", 445-64.

[61] Cenova limanındaki gümrük yetkililerin 1293'te "ticari mal geçişi için öngördükleri değer yaklaşık 4 milyon Ceneviz lirasıydı; bu 1334'te 2 milyon liranın altına düştü ve yüzyılın ikinci yarısından nadiren daha yukarısına çıktı." Martines, *Power and imagination*, 170. Magrip'teki Katalan yayılması büyük ölçüde Cenova imparatorluğunun Karadeniz merkezli olduğu dönemde gerçekleşti: Dufourcq, *L'Espagne catalan*, 572-79.

[62] Turan, *Türkiye-İtalya*, 184.

[63] Kafadar, *Between two worlds*, 138-39.

[64] Ashtor, *Social and economic history*, 299-300; Wiet, "Les marchands d'épices", 81-147; Dols, *Black Death*, beşinci bölüm.

[65] Burgos'un 15. yüzyıl sonlarından 1569'a kadarki zenginliği için bkz. Lovett, *Early Habsburg*, 254.

[66] Wallerstein, *Modern world-system*, 1: 129.

[67] İmparatorluklar ve kent-devletler arasındaki ortak-yaşam ilişkisi için bkz. Arrighi, *Long twentieth century*, 96-126.

[68] Lewis, *Nomads and crusaders*, 113-37.

[69] Mazzaoui, "Cotton industry", yedinci bölüm.

[70] Crouzet-Pavan, *Venice triumphant*, 119-26.

[71] Kıtadaki savaş ortamının 1350-1450 döneminde Floransa yüksek finansına yarayışı için bkz. Arrighi, *Long twentieth century*, 106-9.

[72] Balard vd., "Le transport", 94, 170, 173; Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 15. Çöküşten önce Sicilya'nın tahıl ihracatında Toskana'nın payı yüzde 70'e yakındı: Hunt, *Medieval super-companies*, 130.

[73] Giovanni di Francesco Maringhi'nin İstanbul ve Bursa'yla ilişkileri için bkz.: Richards, *Florentine merchants*.

[74] Mallett, *Florentine galleys*.

[75] Hunt ve Murray, *History of business*, 102-5.

[76] Hunt, *Medieval super-companies*, 48-49; Abulafia, "Southern Italy", 385.

[77] Goldthwaite, "Medici Bank", 17-19.

[78] Balard vd., "Le transport", 152.

[79] Hunt ve Murray, *History of business*, 135.

[80] Yver, *Le commerce*, 335-94.

[81] Abulafia, "Southern Italy", 386-87.

[82] Lapidus, *Mamluk cities*, 31; Ashtor, "Wheat supply", 283-95.

[83] Martines, *Power and imagination*, 200.

[84] "Venedik ambarlarındaki tahılın üçte birinin Girit'ten geldiği hesaplanmıştır." Crouzet-Pavan, *Venice triumphant*, 88; Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, "Une relation vénetienne",

[135] Andalucia tahıl trafiğinin odağını oluşturan Sevilla'daki Alhóndiga del Pan'ı üs edinen Cenovalı tüccarlar için *bkz.* Constable, *Housing the stranger*, 337-38.

[85] Planhol, *Les fondements*, 197-209; Bishko, "Castilian as plainsman", 47-69. "15. yüzyılın ilk yarısında Sicilya'dan ihraç edilen tahıl miktarı 25.000 *salme*, yani yüzyılın ikinci yarısındaki ihracatın yarısı kadardı." Epstein, *Island for itself*, 274.

[86] Zachariadou, *Trade and crusades*, 171-73; Fleet, "Ottoman grain exports", 283-92.

[87] Heers, *Gênes*, 233-47; Hocquet, *Le sel*, onuncu bölüm; Brummett, *Ottoman seapower*, 124-25.

[88] Brummett, *Ottoman seapower*, 124-39, 151-55; Balard, *La Romanie Génoise*; Thiriet, *La Romanie vénetienne.*

[89] Zachariadou, *Trade and crusades*, 163-65, 171-73; Emecen, *İlk Osmanlılar*, 109-12.

[90] Abulafia, *Mediterranean emporium*, 214-15.

[91] Verlinden, "Italian influence", 203-8.

[92] Serrão, "Le blés des îles", 338.

[93] Mazzaoui, *Italian cotton*, 142.

[94] Doğu Akdeniz pamuğunun önemi için *bkz.* Mazzaoui, "Cotton industry", 266; Turan, *Türkiye-İtalya*, 334; Constable, *Housing the stranger*, 320, 341-44; Lane, *Venice*, 286.

[95] Pedani, "Ottoman empire", 597-98; Krekić, "Le port de Dubrovnik", 653-73.

[96] Bojović, "Dubrovnik et les Ottoman", 119-37, 153-64, 271-76; Braudel, *Mediterranean*, 1: 121, 446-47.

[97] Constable, *Trade and traders*, sekizinci bölüm; Busch, *Medieval Mediterranean*, 20-25; Abulafia, "Levant trade", 192-93; Ashtor, "Catalan cloth".

[98] Dollinger, *German Hansa.*

[99] Valencia tüccarları için bkz. Guiral-Hadziiossif, *Valence*; Katalan tüccarlar *için bkz.* Abulafia, *Western Mediterranean kingdoms*, 127-30; Montpellier tüccarları için bkz. Reyerson, "Montpellier"; Heers, *Jacques Coeur.*

[100] Pirenne, *Histoire économique*, yedinci bölüm.

[101] Venedik-Osmanlı ilişkileri için bkz. Goffman, *Ottoman empire*, beşinci bölüm; Murphey, "Ottoman resurgence", 186-200.

[102] Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 159-62.

[103] Fleet, *European and Islamic trade*, 80-94.

[104] Casale, "Ottoman administration", 170-98.

[105] Hunt ve Murray, *History of business*, 180.

[106] Braudel, *Mediterranean*, 1: 389; Ricci, *Türk saplantısı*, 32; Pistarino, "Genoese in Pera", 63-85; Hocquet, "Ships, sailors", 533-67.

[107] Pitcher, *Osmanlı*, 169-71; Scammel, *World encompassed*, 366.

[108] Özbaran, *Yemen'den Basra'ya*; Hess, "Evolution", 1918-19. Venedikli bire işadamının 16. yüzyıl ortalarında baharat ticaretinin canlanışından önce Suriye pazarlarındaki işlerinin sürekli gerileyişi için bkz. Tucci, *Lettres d'un marchands.*

[109] Braudel, *Out of Italy*, 114.

[110] Braudel, *Mediterranean*, 1: 564; İnalcık, "Ottoman state", 345; Hanna, *Making big money*, 60-61.

[111] İnalcık, "Ottoman state", 319-44.

[112] Pike, "Genoese in Seville", 349.

[113] Epstein, *Island for itself*, 274.

[114] Kirk, *Genoa*, 35-36.

[115] Braudel, *Mediterranean*, 1: 121; Singer, *Constructing Ottoman beneficence*, 121-25.

[116] Braudel, *Civilization and capitalism*, 2: 444; Lopez, "Market expansion". Kamu alanını özel alandan ayıran sınırın bulanıklığı için bkz. Lane, "Oceanic expansion".

[117] Scammel, *World encompassed*, üçüncü ve dördüncü bölümler.

[118] Venedik devletinin başka ülkelerde özel girişimce yerine getirilen işlevleri üstlenişi için bkz. Katele, "Piracy".

[119] Bautier, *Economic development*, 189-209.

[120] Schick, *Un grand homme d'affaire*; Ehrenberg, *Capital and finance*.

[121] Şeker üretiminin ve tüketiminin artan düzeyi için bkz. Ouerfelli, "Les migrations", 485-500; Yusuf, *Economic survey*, 34-35, 39; Lagardère, *Campagnes et paysans*; Oral, "Selcuk devri yemekleri", 23-24; Lewicki, *West African food*, 114-16.

[122] Byrne, "Genoese trade", 216-18; Krueger, "Wares of exchange", 57-71; Epstein, *Genoa*, 97; Mintz, *Sweetness and power*, 82. Kuzey Afrika kıyılarını birbirine bağlayan *galee de trafego* için bkz. Pryor, *Geography, technology*, 141-42. Merini ve Hafsi hanedanlarının başa geçtikleri sırada, Magrip bölgesi Batı Akdeniz tarihinin içine köklü biçimde çekilmişti: Abu Nasr, *History of the Maghrib*, 103-34. Nureddin döneminde Fatımi dinarının yasaklanışı bunun ilk işaretlerinden biriydi: Cahen, "Monetary circulation", 326.

[123] Mazzaoui, *Italian cotton*, 28-55; Galloway, *Sugar cane industry*, 45-46; Lewicki, *West African food*, 114-16.

[124] Curtin, *Rise and fall*, altıncı bölüm.

[125] Wee, "Structural changes", 14-33; Rapp, *Industry*, 6-7; Molà, *Silk industry*, birinci bölüm; MacFarlane ve Martin, *Glass*, 21-24; Melchior-Bonnet, *Mirror*, birinci bölüm; Bloom, *Paper before print*.

[126] İmalatın kırsallaşma dalgaları için bkz. Tabak, "Informalization", 1-19.

[127] Raymond, *Artisans et commerçants*, 1: 121-28, 136-42; Hathaway, "Wealth and influence", 305-6.

[128] Lopez, Miskimin ve Udovich, "England to Egypt", 126-27.

[129] McGowan, *Economic life*, birinci bölüm; Morineau, "Naissance d'une domination", 297-98.

[130] Braunstein, "A propos de l'Adriatique", 1275.

[131] Barrett, "World bullion flows", 251-52.

[132] Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 170-73; Kirk, *Genoa*, 167-80.

[133] Kamen, "Decline of Spain", 43 d. 85.

[134] Anderson, *English consul*, 53; Cipolla, *Neşeli öyküler*, 25-31; Pamuk, *Monetary history*, dokuzuncu bölüm.

[135] McGowan, *Economic life*, 15-27; Pagano de Divitiis, *English merchants*, 182-85.

[136] Arbel, *Trading nations*, ikinci bölüm.

[137] Matthee, *Politics of trade*, üçüncü bölüm; Aghassian ve Kévonian, "Le commerce arménien", 155-81; Dale, *Indian merchants*, 97.

[138] Doğu ve Orta Akdeniz'de 17. ve 18. yüzyıllarda taşımacılığın artışı için bkz. Panzac "Le contrat d'affrètement", 359-61; kırsal ticareti Green ("Beyond the northern invasion") ekonomik coşkunun bir belirtisi, Wallerstein ise (*Modern world-system*, 3: 137) önemli bir zaaf olarak görür. Genellikle tahıl karşılığında dokumaya dayanan takasın artan önemi ve bölgede parayla alışverişin değerindeki düşüş için bkz. Morineau, "Naissance d'une domination", 301-2; Pamuk, *Monetary history*, 151-53; Cipolla, *Neşeli öyküler*, 25-31.

[139] Jeannin, "Sea borne trade", 5-59.

[140] Lane, *Venice*, 423-25.

[141] "Sanayi sadece ipekli kumaşlar ve Napoli malları biçiminde de olsa ayakta kalırken, İtalyan ticareti 18. yüzyıldaki ibareyle 'pasif' bir hareketliliğin ötesinde varlığını sürdürdü. Kısacası, İtalya bazen ileri sürüldüğü gibi kifayetsiz olduğu pek söylenemeyecek bir dengeyi korudu." Braudel, *Out of Italy*, 206; ayrıca bkz. Georgelin, *L'Italie*.

[142] Braudel, *Out of Italy*, 117.

[143] İnalcık, "Ottoman state", 364-79.

[144] Valensi, *Birth*, 69-87.

[145] Devèze, *L'Espagne*, 1: 189.

[146] Braudel, *Mediterranean*, 1: üçüncü bölüm.

[147] Scammel, *World encompassed*, altıncı bölüm; Pitcher, *Osmanlı*, yedinci bölüm; Lane, "Public debt", 72-82.

[148] Crouzet-Pavan, *Venice triumphant*, 89.

[149] Mantran, *17. Yüzyılda*, 2: 113-47; Ringrose, "Impact", 761-91.

[150] Houtte, *Economic history*, 140-55.

[151] Wallerstein, *Modern world-system*, 1: 42-43; Doğu Akdeniz'den pamuk ihracatı için bkz. Arbel, "Venetian trade", 245-51.

[152] Malowist, *Croissance et régression*. Cook *Population pressure* adlı kitabında, karnı doyurulacak insan sayısının artmasına ve üretkenliğin düşmesine bağlı olarak ihraç edilecek ürünün azalmasından dolayı Osmanlı ihracatının küçüldüğünü ileri sürer. Oysa Akdeniz tahılının yerine Baltık tahılının geçmesinin sebebi "ihracat" için "daha fazla" ürünün var olması değildi. Tahıl ticaretinin alıcı tarafındaki tek bir şehrin tüketimi "bütün Polonya diyarından daha fazla"ydı: Braudel, *Civilization and capitalism*, 1: 126.

[153] Hunt ve Murray, *History of business*, 135-36; Semple, *Geography*, 344; Güçer, *XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı*, 10.

[154] Braudel ve Spooner, "Prices in Europe", 393; Georgelin, *Venise*; Hütteroth, "Role", 343-54.

[155] Le Roy Ladurie, *Peasants*, 91-97; McGowan, *Economic life*, 67-79; Çizakça, "Tax farming", 219-50; Vassberg, "Sale of *tierras baldías*", 629-54; Day, "Peuplement, cultures", 700-701.

[156] "Kuzeyde çok geniş bölgeler tekrar serflik çağına döndü: Baltık'tan Karadeniz'e, Balkanlar'a, Napoli krallığına ve Sicilya'ya kadar, Moskova prensliğinden (çok özel bir durum) başlayıp Polonya ve Orta Avrupa üzerinden kabaca Hamburg ile Viyana ve Venedik arasındaki hatta kadar." Braudel, *Mediterranean*, 2: 265-66.

[157] Munro, "Monetary origins", 1-34.

[158] Flynn ve Giraldez, "Cycles of silver", 399-405.

[159] Watson, *Agricultural innovation*.

[160] Godinho, "La guerres du blé", 227-59.

[161] Kamen, *Empire*, 66, 294-96.

[162] Heers, *Gênes*, 258-69.

[163] Curtin, *Rise and fall*, birinci ve ikinci bölümler.

[164] Ashtor, "Levantine sugar", 91-132; Spufford, *Power and profit*, 316-32.

[165] Tarihsel emsaller için bkz. Burns, "Immigrants from Islam", 21-42; Crosby, *Ecological imperialism*, 80-103.

[166] Mintz, *Sweetness and power*, 28-35.

[167] Venedik'in ithal ikamesi stratejisi için bkz. Wee, "Structural changes", 23-27.

[168] Sicilya'nın 17. yüzyıl krizi sırasında gerileyişi için bkz. Epstein, *Island for itself*, 402-12.

[169] 16. yüzyıl ortalarında ticari mallarda kârların düşüşü için bkz. Arrighi, *Long twentieth century*, 123-26.

[170] Lane, *Venice*, 312-18; Braudel, *Civilization and capitalism*, 2: 284-87.

[171] Sella, "Crisis and transformation", 111-17.

[172] Üçüncü bölümde ele alacağımız üzere, Venedikli tüccarların dağıtım işlemlerine ilk başvuruşu değildi bu elbette: Mazzaoui, "Cotton industry", 279-80.

[173] Venedik'in külçe akışlarını düzenleme becerisi için bkz. Day, "Outline", 1-6.

[174] Rapp, "Unmaking", 499-525.

[175] Molà, *Silk industry*, 261-98.

[176] Marino, "Economic structures", 58-62; Domenico Sella, *Italy*, 41-46.

[177] Venedik'e bağlı yerlerde pamuk ekimi için bkz. Jacoby, "Changing economic patterns", 219.

[178] Ogilvie, *State corporatism*.

[179] Mazzaoui, "Cotton industry", 282.

[180] Philips ve Philips Jr., *Spain's golden fleece*, 182: tablo 9.3.

[181] Mazzaoui, *Italian cotton*, 129-53.

[182] Stromer, "Une clé du succès", 29-49; Wee, ed., *Rise and fall*.

[183] Mottu-Weber, *Économie et refuge*.

[184] Kriedte, Medick ve Schlumbohm, *Industrialization before industrialization*, 107-17, 136-45; Sella, *Crisis and continuity*, 99, 113-16.

[185] İmalatın kırsallaşmasının tam kapsamını ve etki alanını gösteren bir analiz için bkz. Kellenbenz, "Industries rurales", 833-82; Deyon, "Variations de la production textile", 939-55.

[186] Eldem, *French trade*, 92-97.

[187] Segovia'nın pamuk sanayisinin kaderi için bkz. Weisser, "Agrarian depression", 149-54; Osmanlı dokumalarının kaderi için bkz. Çizakça, "Incorporation", 353-78.

[188] Braudel "sanayi"nin o dönemde ekonomik refahın bir belirtisinden ziyade çoğu kez "bu bölgelerdeki sefaleti ve zorlu hayat koşullarını telafi etmenin bir yolu" olduğunu ileri sürer: Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 338.

[189] Doğu Akdeniz yün ticareti için bkz. Carter, "Commerce", 379-83; İspanyol yün ticareti için bkz. Phillips, "Spanish wool", 775-95; Osmanlı yün ihracatı için bkz. Çizakça, "Price history", 533-50; Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda*, 12-19.

[190] Blanchard, "Long sixteenth century".

[191] Atasoy vd., *İpek*, 177: şekil 32.

[192] Paskaleva, "Contribution", 277; Kellenbenz, "From Melchior Manlich", 611-22.

[193] Houtte, "Les grands itinéraires", 89-90.

[194] Kellenbenz, "Le déclin", 109-83.

[195] Braudel, *Civilization and capitalism*, 2: 157, 165.

[196] Blanchard, "Continental European cattle trades", 427-60.

[197] Pounds, *Historical geography*, 284-85.

[198] Zachariadou, ed., *Via Egnatia*.

[199] Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 179-82.

[200] Felloni, *Gli investimenti*, 249-59, 265-76.

[201] Coleman, "Innovation", 417-29; Munro, "Medieval woolens: West European woolen industries", 228-324.

[202] Braude, "International competition", 437-51; Le Flem, "Vraies et fausses splendeurs", 525-36.

[203] Braudel, "Remarques", 175-97.

[204] Wallerstein, *Modern world-system*, 3: birinci bölüm.

[205] Braudel, *Civilization and capitalism*, 2: 191; Curtin, *Rise and fall*, altıncı bölüm.

[206] Şeker ve tahıl ticareti için bkz. Braudel, *Civilization and capitalism*, 2: 224-25.

[207] Braudel, *Civilization and capitalism*, 1: 126.

[208] Delano-Smith, *Western Mediterranean Europe*, 195, 399; Volney, *Voyage*, 2: 409.

[209] Ekonomik darboğazlar sırasında düşük değerli tahılların yanı sıra tarımın tahıl dışı ürünlerine dönük rağbetin artışı için bkz. Thirsk, *Alternative agriculture*, ikinci kısım.

[210] Wallerstein, *Modern world-system*, 3: üçüncü bölüm.

[211] Lewis, "Proto-industrialization", 150-64; Thomson, *Distinctive industrialization*, 36-49; Wolff, "Esquisse d'une histoire"; Genç, "18. Yüzyıl", 64-65.

[212] Krş. Kriedte, Medick ve Schlumbohm, *Industrialization before industrialization*, 107-11.

[213] Carter, "Commerce", 379-83; McGowan, *Economic life*, 38-41; Eldem, *French trade*, 92-97.

[214] Kellenbenz, *Rise*, 246, 260-67.

[215] Osmanlı imparatorluğu için bkz. Faroqhi, "Anayol kavşağında Bursa", 119-22; Katalonya için bkz. Vilar, *La Catalogne*, 357-58.

[216] İnalcık, "Osmanlı pamuklu", 19-29.

[217] Stoianovich, "Balkan peasants", 26-27.

[218] Masson, *Histoire du commerce français*.

[219] Kellenbenz, "Le déclin", 154-60; Tilly, *Capital, coercion*, 64-65.

[220] Stoianovich, "A route type".

[221] Hanna, *Making big money*, 84-95.

[222] Gentil da Silva, *Banque et crédit*, 1: 710-12.

[223] Ciriacono, "Silk manufacturing", 196-97.

[224] Sonuçta, duka 14. yüzyıl ortalarından Venedik Cumhuriyeti'nin yıkılışına kadar ağırlık ve değer bakımından neredeyse

istikrarlı kaldı: Crouzet-Pavan, *Venice triumphant*, 91; Venedik dukasının 18. yüzyıldaki güç gösterisi için bkz. Pamuk, *A monetary history*, 169.

[225] Alman ve Doğu Avrupa Yahudileri ile Amsterdam'ın Yahudi topluluğu arasındaki bağlantılar için bkz. Bloom, *Economic activities*.

[226] Bloch, *French rural history*, 5-12.

[227] Palairet, *Balkan economies*, 36.

[228] Tahıl ticareti için bkz. Herlihy, *Odessa*.

[229] Ciriacono, "Silk manufacturing", 199.

[230] Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 175.

[231] Cox, *Foundations*, 35-38; Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 107-9.

[232] Lopez, "Market expansion", 447.

[233] Weber, *General economic history*, 215.

[234] Çin'den görüldüğü biçimiyle bu dünyanın niteliği ve 1000-1350 döneminde onu Doğu Akdeniz'e ve daha öteye bağlayan şebekeler için bkz. Adshead, *China*, 126-62; Chaudhuri, *Trade and civilization*, sekizinci bölüm; Hint Okyanusu'ndan görüldüğü biçimiyle 1400-1650 dönemindeki durum için bkz. Reid, *Southeast Asia*, 2: birinci bölüm; Hourani, *Arab seafaring*, 61-84.

[235] Allsen, *Commodity and exchange*, 46-71.

[236] Arrighi, *Long twentieth century*, 118.

İkinci Bölüm

[1] Harreld, *High Germans*.

[2] Houtte, *Economic history*, 175-90.

[3] Floransa 1590, 1591, 1594, 1595, 1596, 1601, 1602 ve 1607'de gıda sıkıntıları yaşadı: Berner, "Florentine society", 214; Delumeau, *Vie économique*, 2: 521-646.

[4] Tracy, "Habsburg grain policy", 293-319; Braudel, *Mediterranean*, 1: 640-41; 2: 726.

[5] Vassberg, *Village*, 124-28; Seikaly, "Land tenure", 406; Andreasyan, "Celâlilerden kaçan", 45-53; Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî*, 2: 460-61; *Şer'iye sicilleri*, 2: 165-67; Le Roy Ladurie, *French peasantry*, 239-50; Özel, "Population changes", 189.

[6] Braudel, *Civilization and capitalism*, 2: 100; Vries ve Woude, *First modern economy*, 414-16.

[7] Braudel ve Spooner, "Prices in Europe", 138-39; Barkan, "Price revolution", 3-28; Goldstone, "Urbanization".

[8] Abel, *Agricultural fluctuations*, 147-49; Le Roy Ladurie ve Goy, *Tithe*, 111-16, 125-27, 147-51; Özel, "Population changes", 190.

[9] Braudel vd., "Le déclin", 29-35; Faroqhi, *Towns and townsmen*, 209: şekil 2; Slicher van Bath, *Agrarian history*, 195-206.

[10] Lovett, "Castilian bankruptcy", 899-911; Elliott, *Imperial Spain*, 286-87; Braudel, *Mediterranean*, 2: 701-3; Le Roy Ladurie ve Goy, *Tithe*, 126-27. Osmanlı bütçesi 1567-68'de 127 milyon akçe fazla verirken, 1597-98'de bütçe açığı 400 milyon akçeye ulaştı: Tabakoğlu, *Gerileme dönemine*, 16-17. Bu durum "yüzyılın ekonomik hastalığı" olarak nitelendirilmiştir: Barkan, "Price revolution", 3-28.

[11] Israel, "Trade, politics", 12-15; Lane, "Public debt", 80-81.

[12] Le Roy Ladurie, *Peasants*, 71-72.

[13] Huertz de Lemps, *Vignobles et vins*, 1: 199-200; Marquez, *Daily life*, 27-28; Vilar, *History of gold*, 87; Edwards, *Christian Córdoba*, 98-100.

[14] Day, "Introduction", 10-11; Pamuk, *Monetary history*, 74-76.

[15] Goldstone, "Urbanization", 1122-60; Brandse, "Trade and state", 188-91; İslamoğlu ve Faroqhi, "Crop patterns", 401-36; 1585-1640 dönemindeki parasal istikrarsızlık ve Bâbıâli'nin narhlara sıkı biçimde uyulmasına yönelik girişimleri için bkz. Pamuk, *İstanbul*, 34-36.

[16] Düşen verim düzeyleri için bkz. Weisser, *Peasants*, 64-65; Öz, "15-16. Yüzyıllarda", 1643-51; 16. yüzyılda görece verimsiz toprakları ekime açma girişimleri için bkz. Cook, *Population pressure*, 1-9.

[17] Bennassar, *Valladolid*, 1: 49-51; Chaunu, *L'Espagne*, 1: 211-14; Abdel Nour, *Introduction à l 'histoire*, 217-18, 247; Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda*, 8-9; Laoust, *Les gouverneurs*, 209; Rosenberger, "Famines et épidémies".

[18] Ciriacono, "Venetian economy", 120-35.

[19] Salvemini, "Florence", 318-19. Büyük Veba Salgını sonrasına denk gelen bu dönemde, kentin nüfusu onu besleyen kırsal hinterlandına oranla daha feci bir düşüş içindeydi. Kentsel alanların lehindeki yeni kır-kent nüfus oranına rağmen gıda açığı pek gerilemedi.

[20] Rapp, *Industry*, 159-64. Akdeniz'de 16. yüzyılın sonundaki fiyat farkı aralığı için bkz. Stoianovich, *Balkan worlds*, 192: şekil 5.1.

[21] Aymard, *Venise, Raguse*, 125-40.

[22] Davis, *Decline*, 39-45.

[23] Davies, "Changes", 381-97.

[24] Benadusi, *Provincial elite*, yedinci bölüm.

[25] Sereni, *History*, 148-49; Le Roy Ladurie ve Goy, *Tithe*, 114.

[26] Georgelin, *Venise*, 232-40, 242-44.

[27] Braudel, *Civilization and capitalism*, 2: 284; Davies, "Changes", 382.

[28] Hufton kazançlı ürünlere yönelişin piyasada Baltık ve Doğu Akdeniz tahılının bulunmasına bağlı olduğunu vurgular: "Social conflict", 308-9.

[29] Simon, "Le blé", 282-86; Brummet, *Ottoman seapower*, 138-39; Epstein, *Island in itself*, 274-75.

[30] Le Roy Ladurie ve Goy, *Tithe*, 106-8, 110-11.

[31] Salomon, *La campagna*, 257-66; Vassberg, *Village*, 67-85; Defourneaux, *Daily life*, 97; Barkan, "Osmanlı imparatorluğu'nda kuruluş", 281-90; İnalcık, "Ottoman state", 103-19, 145-53. Doruk dönemi oluşturan 1500-1650'de 427.000'e yakın İspanyol ve 1500-1700'de 100.000 dolayında Portekizli başka ülkelere göç etti: Kamen, *Empire*, 130.

[32] Aymard, *Venise, Raguse*, 7; 1570'lerde Portekiz nüfusunun ancak üçte biri tarımla uğraşmaktaydı, *Lineages*, 73.

[33] Uzun 16. yüzyıldaki fiyat devriminin iki evresi için bkz. Walker, "Capitalism and Reformation", 1-19. 1450-1560 döneminde görece istikrarlı düzeyde kalan fiyatların daha sonra yükselişi için bkz. Pamuk, *Monetary history*, 123; Dennis ve Giraldez, "Silver", 10-18; buğday ihracatı için bkz. McGowan, *Economic life*, 34-37.

[34] Venedik'te Akdeniz tahıl piyasalarına dair haberler ve spekülasyonlar için bkz. Sardella, *Nouvelles et spéculations*, 19-20; Kastilya ve "buğday saplantısı" için bkz. Bennassar, *Valladolid*, 1: 65-69; Lizbon için bkz. Godinho, "La guerres du blé".

[35] Le Roy Ladurie, *French peasantry*, 316; Vilar, *History of gold*, 86-88.

[36] Bishko, "Castilian", 47-69; Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 43-60; Planhol, "Geography, politics", 525-31; İnalcık, "Ottoman state", 40-41; Lindner, *Nomads and Ottomans*, 51-66; Refik, *Anadolu'da Türk*, 67-71.

[37] Le Roy Ladurie, *Peasants*, 231.

[38] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 194.

[39] Napoli krallığında 1447-94 ve 1550-1611, İberya'da da 1450-1580 hayvancılığın hızla geliştiği dönemlerdi: Marino, *Pastoral economics*, 68-71; Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, dördüncü bölüm; Anadolu'da da hayvancılığın ve et sektörünün iyi dönemi 16. yüzyılın sonunda ve 17. yüzyılın dönümünde son buldu: Faroqhi, *Towns and townsmen*, dokuzuncu bölüm; Greenwood, "Istanbul's meat", 9-15; Tabakoğlu, *Türk iktisat tarihi*, 362-63.

[40] Braudel, *Out of Italy*, 22; Cahen, "Quelques problèmes", 381-432; Hocquet, "Ships, sailors", 533-67; Turan, *Türkiye-İtalya*, 325-26.

[41] Pryor, *Geography, technology*, 123.

[42] Laiou-Thomadakis, "Byzantine economy", 177-222.

[43] Jacoby, "Foreigners", 95-96; Crouzet-Pavan, *Venice triumphant*, 47-62.

[44] Sakaoğlu, *Çeşm-i cihan Amasra*, 47-62; Matschke, "Commerce, trade", 789-93; Weatherford, *Genghis Khan*, 220-26.

[45] Lopez, *Commercial revolution*, 93-94; Giurescu, "Genoese", 587-600.

[46] Kıbrıs ve Küçük Ermenistan yoluyla Moğol dünyasına ylaşan külçe akışları için bkz. Spufford, *Money*, 153-57; Constable, *Housing the stranger*, 223; Pamuk, *Monetary history*, 23-24.

[47] Moğol döneminde artan ekonomik canlılığın bir göstergesi, Orta ve Doğu Anadolu'da toplanan vergilerin 1256'da 200.000 dinarken 1336'da 5.645.000 dinara çıkmasıydı: Köprülü, *Osmanlı devleti'nin*, 55-56.

[48] Küçük Ermenistan krallığının Memlûk yönetimine baharat ticaretinin Kızıldeniz'e döndüğü 1375'te girmesi kesinlikle bir tesadüf değildi. Selçuklu imparatorluğu açısından bu dönemdeki Akdeniz ticareti için bkz. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, 321-23; Togan, *Umumî Türk tarihi*, 244-45; Lopez ve Raymond, *Mediterranean trade*, 171-72, 224-25; Lapidus, *Muslim cities*, 11-16.

[49] Adshead, *China*, 195-200.

[50] Tuz Akdeniz ticaretinin temel ürünlerinden biriydi: Heers, *Gênes*, 233-58; Hocquet, *Le sel*, 256-72. 14. ve 15. yüzyıllarda Venedikli tüccarlarca taşınan mal hacmininin yüzde 30 ila 50'si tuzdu: Spufford, *Power and profit*, 297. Venedik tuz piyasasında yılda 33.000 tona yakın tuz işlem görmekteydi. Ama şeker ve pamuktan farklı olarak, tuzu Akdeniz'in her yanında nispeten kolayca bulmak mümkündü. Bu yüzden Cenova batıya yönelince Ibiza kaynaklı tuza dayandı; Venedik'in ise Mısır tuzlalarına bağımlılığı arttı: Adshead, *Salt and civilization*, 85-90. Bakır ticareti için bkz. Brummett, *Ottoman seapower*, 151-55.

[51] Raymond ve Lopez, *Mediterranean trade*, 129; Ashtor, *Social and economic*, 318-19; Spufford, *Money*, 149. *Ayrıca bkz.* Howard, "Death in Damascus", 143-57.

[52] Jacoby, "Silk production", 55, 59-60; Jacoby, "Genoa, silk trade", 27-29; Day, "Levant trade", 811-12; Mazzaoui, *Italian cotton*, 44-45.

[53] Venedikli tüccarların 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selonik'te artan rolü için bkz. Jacoby, "Foreigners", 106-11, 115-16; Karadeniz'den ithal edilen pamuk için bkz. Mazzaoui, *Italian cotton*, 43-44, 175 d. 6.

[54] Hocquet, "Ships, sailors", 533-67; Cahen, *Orient et occident*, 183.

[55] Kirk, *Genoa*, 15; Epstein, *Genoa*, 232; Molà, *Silk industry*, 3-4.

[56] Mintz, *Sweetness and power*, 82; Ashtor, "Catalan cloth", 227-57; Thomson, *Distinctive industrialization*, 29-31.

[57] Yusuf, *Economic survey*, 39-40; Planhol, *Les fondements*, 76. Haçlı seferleri sırasında tatlı şekerkamışı Trablusşam sakinlerinin kuşatma boyunca beslenmesini sağladı: Mintz, *Sweetness and power*, 28.

[58] Mazzaoui, *Italian cotton*, 37; Ziadeh, *Urban life*, üçüncü bölüm; Schefer, ed., *Le voyage d'outremer*, 42-44.

[59] Labib, "Egyptian commercial policy", 74; Dols, *Black Death*, 197-98; Memlûk topraklarında 15. yüzyıldaki toparlanma için bkz. Lapidus, *Muslim cities*, 33-35; Chapoutot-Remadi, "L'agriculture", 30-31.

[60] Mısır'da 1210'da 2.071 olan toplam köy sayısı 1315'te 2.454'e çıktı. Baharat ticaretinin durgun olduğu dönemde kanallar onarıldı ve yeni köyler kuruldu: Ashtor, *Social and economic history*, 303, 318.

[61] Yusuf, *Economic survey*, 40-41; Merçil, *Türkiye Selçuklularında*, 23-24, 25, 27; Turan, *Türkiye-İtalya*, 107; Mazzaoui, *Italian cotton*, 38-43.

[62] Rabie, "Some technical aspects", 59-81.

[63] Lane, *Venice*, 400-402; Leon, "La réponse", 231; Suraiya, "Notes", 405-17.

[64] McNeill, *Venice*, 76.

[65] Galloway, *Sugar cane industry*, 43-47; Miquel, *Le géographie*, 3: 407-8, 432-43.

[66] Curtin, *Rise and fall*, 5-10.

[67] Verlinden, "La Crete", 593-669; Scammel,

World encompassed, 106-8. Köle ticaretinde Ege ve Akdeniz'e gönderilen köleler küçük bir oranı bulmaktaydı. Moğol imparatorluğunun yönettiği topraklarda yeni emperyal bürokrasilerin ve orduların kurulmasının ardından doğuya dönük köle akışının artan önemi ve daha sonraki Karadeniz kaynaklı köle akışı için bkz. Wink, *Al-Hind*, 2: 70-73; Turan, *Türkiye-İtalya*, 101-2. Anadolu panayırlarında yürütülen köle ticareti için bkz. Doğru, *XVIII. Yüzyıla kadar*, 89.

[68] Labib, "Egyptian commercial", 75. Bu büyüyen ticaret sayesinde Venedik'teki pamuk tokmakçıları üretimin bütün aşamalarını denetleyen pamuk loncasından ayrılarak 1279'da ayrı bir lonca kurdular: Mazzaoui, "Cotton industry", 277.

[69] Wallerstein, "West, capitalism", 600-612.

[70] Galloway, "Mediterranean sugar", 189-90.

[71] Kıbrıs'ın kırsal kesiminde 14. yüzyılda ve 15. yüzyıl başlarında köleleri her yerde görmek mümkündü. Adanın kralı 1373'te Kıbrıs'la ilgili "grant besoing de laboreurs qui laborassent les terres pour faire sucre" saptamasında bulunmuştu. Arbel, "Slave trade", 160-61.

[72] Dembińsky, *Food and drink*, 38-43.

[73] Arbel, "Cypriot population", 208, 213.

[74] Cenova imparatorluğunun Batı Akdeniz'e taşınışı için bkz. Kirk, *Genoa*, 15-20; Carrère, "Marseille, Aigues-Mortes", 161-72.

[75] Arbel, "Slave trade", 165; Lane, *Venice*, 349-50; Crosby, *Ecological imperialism*, 78-79.

[76] 12. yüzyılda Endülüs mutfağında şeker hiç yer almaz ve bal daha sık kullanılırdı: Bolens, *La cuisine andalouse*, 221-24, 219-20; Mintz, *Sweetness and power*, 82.

[77] Vanacker, "Géographie économique", 677: harita 13 ve 15; Constable, *Trade and traders*, 233, 246; ipek ve şekerkamışı için bkz. Lagardère, *Campagnes et paysans*, üçüncü kısım. Brugge'daki Berbari şekeri için bkz. Toussaint-Samat, *History of food*, 556; Watson, *Agricultural innovation*, 24-30. Bu bitki göçünün bölgedeki beslenmeye etkisi için bkz. Ashtor, "An essay on the diet", 125-62.

[78] Köle ticaretinde Cenova'nın artan rolü için bkz. Epstein, *Genoa*, 262-70; bir İspanyol filosu 1470'te Cabo Verde'deki Ceneviz kolonisi Santiago'yu ele geçirdiğinde ve Antonio da Noli'yi rehin alıp fidye istediğinde, Portekizliler onu kurtarıp şeker plantasyonuna tekrar kavuşmasını sağladılar. Birmingham, *Trade and empire*, 19-20.

[79] Bresc, *Un monde méditerranéen*, 1: beşinci bölüm.

[80] Boya ve gıda maddeleri arayışı için bkz. Godinho, "Portugal".

[81] Heers, *Gênes*, 495-97; Rau, "Settlement of Madeira", 3-12.

[82] Braudel, *Civilization and capitalism*, 1: 224-27; Crosby, *Ecological imperialism*, 77-79.

[83] Girit şeker sanayisi "1450'lerde Portekiz'in Atlantik sömürgelerinden gelen şekerin rekabetiyle yıkılana kadar canlı kaldı." Scammel, *World encompassed*, 105, 118-19.

[84] García-Arenal ve Wiegers, *Man of three worlds*, 24-25. Kıbrıs'a 1610'da uğrayan William Lithgow adanın "muazzam şekerkamışı" sağladığını belirtmişti: Jennings, *Christians and Muslims*, 302; Sicilya'da şeker sanayisinin 1650 sonrasındaki gerileyişi için bkz. Epstein, *Island in itself*, 407.

[85] Galloway, "Mediterranean sugar", 189.

[86] Harreld, "Atlantic sugar", 162-63.

[87] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 4: 295; 8: 244; 9: 148, 167, 196, 215; Toussaint-Samat, *History of food*, 554; Miquel, *Le géographie*, 3: 407-8.

[88] Merçil, *Türkiye Selçuklularında*, 63-65; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, 158; Bilgin, "Osmanlı sarayında", 290-96. Bal ve meyvalar tatlandırıcı olarak kullanılırdı. Oldukça garip bir uygulamayla, şekerkamışı 16. yüzyılda belki de nadir oluşundan do-

layı Bâbıâli'de bir merasim eşyası olarak sergilenirdi: Schweigger, *Sultanlar kentine yolculuk*, 26, 66.

[89] Watson, *Agricultural innovation*, 31-41; Vanacker, "Géographie économique", harita 13.

[90] Birmingham, *Trade and empire*, 39-40.

[91] Mazzaoui, *Italian cotton*, 53.

[92] McIntosh, *Urban decline*, 4-6.

[93] Lane, *Venice*, 298.

[94] Pamuk ticaretine ayrılmış *funduk*'lar için bkz. Constable, *Housing the stranger*, 242, 244 d. 34.

[95] Dembiński, *Food and drink*, 38-43; Jennings, *Christians and Muslims*, 297-99.

[96] Lane, *Venice*, 298.

[97] Jennings, *Christians and Ottomans*, 298-307, 325-29; Altan, *Belgelerle Kıbrıs*, 1: 17.

[98] Spufford, *Money*, 368: harita 35.

[99] Phillips, "Spanish wool", 779-84; Mazzaoui, "Cotton industry", 282-86; Doğru, *XVIII. Yüzyıla kadar*, 153-54; Fleet, *European and Islamic trade*, 99-101.

[100] Constable, *Housing the stranger*, 334.

[101] Epstein, *Genoa*, 230-34.

[102] Abulafia, *Mediterranean emporium*, 229.

[103] Türk oymaklarının sürekli akınlarına uğrayan Bizans'ta da durum böyleydi; yaylacı topluluklarda gerek Bizanslı, gerek Türk nüfusu arttı: Hopwood, "Manavgat valley", 459. Siyasal bakımdan güvensiz bölgelerde hayvana yatırım yapmanın mantığı için bkz. Sivignon, *Les pasteurs*.

[104] Mollat, *Jacques Coeur*, 168.

[105] Ashtor, *Levant trade*, 478, 485.

[106] Wake, "Changing pattern", 361-403; Ashtor, "Venetian supremacy", 5-53.

[107] Şeker tüketiminin 14. ve 15. yüzyıllardaki artışı için bkz. Mintz, *Sweetness and power*, 80-87.

[108] Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 135-36.

[109] Ashtor, "Levantine alkali", 475-522; Jacoby, "Changing economic patterns", 232-33.

[110] Braudel, *Out of Italy*, 39; Dowd, "Economic expansion", 143-60.

[111] Martines, *Power and imagination*, 277-96.

[112] Venedikliler toprak sürme, ekim ve hasat işlerini yapmamalarıyla tanınırlardı: Lopez, *Commercial revolution*, 64.

[113] Quaglia, "Controls over food", 449-57.

[114] Heers, *Gênes*, 248; Lopez, "Market expansion", 448.

[115] Bresc, *Un monde méditerranéen*, 1: 128, 526; *ayrıca bkz.* Laiou-Thomadakis, *Peasant society*, 24; Braudel, *Mediterranean*, 1: 579; Magdalino, "Grain supply", 36.

[116] Balard, *La romanie Génoise*; Thiriet, *La romanie vénetienne*.

[117] Crosby, *Ecological imperialism*, 73; Fernández-Armesto, *Before Columbus*, 161-66.

[118] Topping, "Le régime agraire", 267-68.

[119] Bu dönemde Venedik imparatorluğuna yiyecek tedariki için bkz. Arenson, "Food", 177-85.

[120] Lewis, "Closing", 475-83.

[121] Lefort, "Rural economy", 265; Hendy, *Studies*, 70.

[122] Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, 88-89; Şeşen, *İslam coğrafyacılarına göre*, 215; Hendy, *Studies*, 70: harita 13; Vryonis Jr., "Nomadization", 41-71; Brauer, "Boundaries and frontiers", 53-60; "sınır bölgesi" için bkz. Wittek, *Rise*, 23-32.

[123] Constable, *Housing the stranger*, 247-48.

[124] "Trakya, Doğu Makedonya ve Batı Anadolu"nun came to replace the Bizans imparatorluğunun (ilerleyen Abbasi ordularının eline geçen Sicilya, Mısır ve Kuzey Afrika gibi) eski ekmeklik tahıl alanlarının yerine geçişi için bkz. Teall, "Grain supply", 87-139. Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkleri için bkz. Uzuncarşılı, *Anadolu beylikleri*, 180-234.

[125] Vernet, "Les relations céréalières", 333-35. Bu coğrafi işbölümü bir yüzyıl sonra da geçerliydi: Laiou-Thomadakis, "Byzantine economy", 183-85, 214-15, 218-20.

[126] Satın alınan tahılın daha yüksek fiyatlar

bulduğu yerlere ihracı da elbette söz konusuydu. Venedik'in 1511-12'de ithal ettiği buğday miktarı 60.000 ton dolayındaydı, yani kent nüfusunun iki katını aşan 300.000'den fazla insanı besleyecek düzeydeydi. Lane, *Venice*, 306; Sardella, *Nouvelles et spéculations*, 19-20.

[127] Jacoby, "Foreigners", 110; Harvey, "Economic conditions", 117-18; Gertwagen, "Port of Modon", 192-94; Cenova'nın satın aldığı buğdayı ihraç edişi için bkz. Lopez, "Market expansion", 456.

[128] Birmingham, *Trade and empire*, 7-8.

[129] Doğu Akdeniz 14. yüzyılda tulumlar içinde taşınan un (ayrıca pirinç ve tereyağı) için bkz. İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta seyahatnâmesi*, 1: 205, 421, 523; Derschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya*, 149, 222-23, 229.

[130] Laiou-Thomadakis, "Byzantine economy", 183-85.

[131] Balard vd., "Le transport", 94; Guiral-Hadziiossif, *Valence*, 282.

[132] Romano, "A propos du commerce du blé", 159-61; Rodos'a yiyecek sağlayan Ege ürün toplama alanının niteliği için bkz. Vatin, *Rodos şövalyeleri*, 36-39.

[133] Tahıl için bkz. Wollf, "Un grand commerce médieval", 147-64; Şarap için bkz. Pirenne, "Un grand commerce", 225-43; dokumalar için bkz. Chorley, "Cloth exports", 349-79.

[134] Braudel, *Civilization and capitalism*, 1: 26; buğday alımı için Kastilya'dan gönderilen "sağlam para", yani gümüş için bkz. Weisser, "Rural crisis", 311-13. Sevilla üzerinden Córdoba'ya Sicilya tahıl sevkiyatı için 1506'da kent meclisince Cenovalı tüccarlara verilen teminat 10.000 duka gibi olağanüstü bir meblağdı. Edwards, *Christian Córdoba*, 111. Osmanlı ve Memlûk topraklarında yasal ya da kaçak tahıl ticaretiyle uğraşanların zenginliği için bkz. Brummett, *Ottoman seapower*, 139; İlgürel, "Hububat kaçakçılığı", 361-69; Lapidus, "Grain economy", 1-15.

[135] Sicilya buğdayı 16. yüzyılın dönümünde hâlâ çok değerli olması nedeniyle, Leo Africanus "Arapların Sicilya buğdayı elde etmek için çocuklarını rehine bıraktıklarını" aktarır. Braudel, *Mediterranean*, 1: 580.

[136] Ashtor, "Wheat supply", 283-95; Day, "Prix agricoles", 629-56; Mayerson, "Role of flax", 201-7.

[137] Arbel, "Venetian trade", 629-56; Romano, "A propos du commerce du blé", 149-61.

[138] Constable, *Trade and traders*, 232-33; Dufourcq, *L'Espagne catalan*, 536-41.

[139] Cenovalı tüccarlar Sevilla'daki Alhóndiga'yı devre dışı bırakmaya çalıştıkları için, daha sonra Alhóndiga yönetiminin dışında bırakıldılar: Constable, *Housing the stranger*, 338.

[140] Bresc, *Un monde méditerranéen*, 1: 545, 549; Carrère, *Barcelone*, 2: 628.

[141] Vernet, "Les relations céréalières", 334-45; Balard vd., "Le transport", 156-57; Edwards, *Christian Córdoba*, 110-11.

[142] Languedoc için bkz. Le Roy Ladurie, *Peasants*, 15; İspanya'nın Akdeniz bölgesi için bkz. Bull, "Olive industry", 136-37. Memlûk döneminde Doğu Akdeniz'in başlıca yağ üretim bölgelerinden biri olan Suriye zeytinyağı ithal etmeye başladı: Ashtor, *Social and economic history*, 319.

[143] Constable, *Trade and traders*, 185; Goitein, *Mediterranean society*, 1: 122; Pounds, *Historical geography*, 184.

[144] Duby, *Rural economy*, 138-41; Phillips, *Short history*, 84-92; Abel, *Agricultural fluctuations*, 72; Slicher van Bath, *Agrarian history*, 143-44; Craeybeckx, *Un grand commerce*.

[145] Bağların kuzeye doğru bu ilerleyişinin mükemmel bir anlatımı için bkz. Lachiver, *Vins, vignes*, bölüm 3-4.

[146] Iber *huerta*'larında bağların yayılışı için bkz. Glick, *Irrigation*, 11-30; Le Roy Ladurie, *Peasants*, 144.

[147] Phillips, *Short history*, 99-100; Enjalbert, "Comment naissent".

[148] Le Roy Ladurie, *French peasantry*, 130-31; Le Roy Ladurie, *Peasants*, 65-66.

[149] Spufford, *Power and profit*, 293-95.

[150] Kalligas, "Monemvasia", 888-90; Tucci, "Le commerce vénetien", 199-211; için bkz. Cretan malmsey: Scammel, *World encompassed*, 105.

[151] Braudel, *Identity*, 2: 321. Bağcılığın "gerileyişi" için bkz. Le Roy Ladurie, *Peasants*, 60-66.

[152] Randsborg, *First millennium*, 128-29; Laiou, "Agrarian economy", 353; Beldiceanu, "Les biens du monastère", 54. Manastırlar 11. ve 12. yüzyıllarda maişet yardımı yaptıkları muhtaç insanlara buğday, şarap ve baklagiller dağıtırlardı: Laoui-Thomadakis, *Peasant society*, 29 d. 18. Daha önceki dönemde ya da 16. yüzyıldan sonra görüldüğü gibi yardım listesinde yer almayan zeytinyağı ancak zenginlerin alabildiği bir ürün olarak kaldı; binyılın dönümünde Doğu Akdeniz'de zeytinyağının önemi için bkz. Miquel, *Le géographie humaine*, 3: 450-52.

[153] Erevnìdes, "Politika mutfağında", 67, 70; Ashtor, *Social and economic history*, 319; Ashtor, "Wheat supply", 283-95.

[154] Lefort, "Rural economy", 248-49; Spufford, *Power and profit*, 302-4; Yerasimos, *Sultan sofraları*, 13-17.

[155] Stouff, *La table provençale*, 193-201; Bolens, *La cuisine andalouse*, 174-75; Constable, *Trade and traders*, 213-15; Ünsal, *Ölmez ağacın*, 46; dönemin "etçil" beslenme düzeni için bkz. Montanari, *Culture of food*, 71-78.

[156] Lefort, "Rural economy", 264.

[157] Boulanger, *Marseille*, 66-72.

[158] Spufford, *Power and profit*, 272-73; Sakellariou, "City of Puglia", 105.

[159] Balard vd., "Le transport", 171.

[160] Laiou, "Agrarian economy", 322, 324, 359.

[161] Aragón kardinali 1517'de Flandre ve Almanya'da cüzamın yaygın oluşunu tereyağı ve süt ürünleri tüketimine bağlamıştı.

[162] Day, *Les douane*, 1: 215, 232, 240, 251, 386, 512, 515.

[163] Constable, *Housing the stranger*, dokuzuncu bölüm.

[164] Spufford, *Money and its use*, 354-55.

[165] Day, "Levant trade", 808-14.

[166] Bloch, "Problem of gold", 214-17.

[167] Crosby, *Ecological imperialism*, dördüncü bölüm.

[168] Day, "Levant trade", 813-14. Kastilya maliyesinde sağlam bir köprübaşı elde edilmesinden önce Cenova filolarının çok büyük gemilerden oluşmasının sebeplerinden biri buydu: Kirk, *Genoa*, 33-34.

[169] Floransalı tüccarların Bursa'da İran ipeği arayışı için bkz. Hoshino ve Mazzaoui, "Ottoman markets", 17-24; V. Carlos'un *arte della seta*'sına gönderilen ipek için bkz. Gentil da Silva, "L'histoire économique", 201-3; Floransa, Piza ve Cenova'daki dokuma *fondaco*'ları için bkz. Constable, *Housing the stranger*, 341-44; Goodman, "Financing", 415-35.

[170] Watson, "Arab and European agriculture", 65.

[171] Bautier, *Economic development*, 213; Molà, *Silk industry*, 4-5; Kamen, *Empire*, 154-55; Planhol, *Les fondements*, 132.

[172] Jacoby, "Foreigners", 114.

[173] Karadeniz kıyısında başta gelen tahıl ambarı Kırım'dı: Karpov, "Grain trade", 57.

[174] Mantran, *17. Yüzyılın*, 1: 45-48. Tek başına İstanbul yeniçerileri yılda yaklaşık 150.000 *stera* (9.300 ton) tahıl tüketmekteydi: Brummett, *Ottoman seapower*, 136; kentin 18. yüzyıl ortalarındaki tüketimi 128.000 tondu: Aynural, *İstanbul değirmenleri*, 4.

[175] Murphey, "Provisioning Istanbul", 232-34.

[176] Venedik ile Menteşe ve Aydın beylerinin 1331-1414 arasında imzaladıkları antlaşmalar için bkz. Zachariadou, *Trade and crusade*; Matschke, "Commerce, trade", 775-76; Jacoby, "Foreigners", 115-16.

[177] İstanbul 1550'lerden itibaren Ege ve Karadeniz üzerinde hâkimiyet kurdu: Goffman, *İzmir*, 33-35.

[178] Karadeniz'den tahıl ihracatının düşüşü

için bkz. Kortepeter, "Black Sea", 88-96.

[179] Epstein, *Island in itself*, 72-73.

[180] Bresc, *Un monde méditerranéen*, 1: 130. Elbette durum 1450'lerden itibaren değişti; gerilemenin bir bölümü yapısal olmaktan ziyade konjonktüre bağlıydı, ama değişimin yönü hep çeşitlenmeye doğruydu.

[181] Fransa'nın çoğu kesiminde bayağı yaygın bir gelişmeydi bu: Le Roy Ladurie, *French peasantry*, 19-20.

[182] Vernet, "Les relations céréalières", 334-45; Rosenberger, *Société, pouvoir*, 79.

[183] Braudel, *Mediterranean*, 1: 339-40; Herlihy ve Klapisch-Zuber, *Tuscans*, 106-8; Martines, *Power and imagination*, 277-87.

[184] Molà, *Silk industry*, 217-36.

[185] Camporesi, *Magic harvest*, 99-100.

[186] Spufford, *Money*, 369.

[187] Chaunu ve Chaunu, "Atlantic economy".

[188] Epstein, *Genoa*, 316.

[189] Kirk, *Genoa*, 29-32.

[190] Raymond, *Osmanlı döneminde*, 18-21; Barendse, *Arabian Seas*, 187; Stoianovich, "L'Espace maritime", 49; İnalcık, "Osmanlı pamuklu", 1-42.

[191] Asya'dan Lizbon'a baharat ihracatının payı 16. yüzyıl ortalarından itibaren düşerken, dokuma (özel ticarette pamuklu ve ipekli) ihracatının payı yükseldi. Subrahmanyam ve Thomaz, "Evolution of empire", 308-10. Bu zamanla Batı Akdeniz mahreçli dokumalara dönük talebi düşürdü.

[192] Braudel, *Out of Italy*, 114.

[193] Kirk, *Genoa*, 33.

[194] Osmanlı tüccarları bu dönemde Venedik'te boy gösterdi: Kafadar, "Death in Venice", 191-217; Turan, "Venedik'te Türk", 247-83; Braudel, *Mediterranean*, 1: 544.

[195] İnalcık, "Ottoman state", on ikinci bölüm.

[196] Earle, "Commercial development", 38-39.

[197] Braudel, *Mediterranean*, 1: 581.

[198] Buğday ve yün arasındaki rekabet için bkz. Vassberg, *Land and society*, 153; Gerbet, *L'élevage*; Marino, *Pastoral economics*, yedinci bölüm.

[199] Cook, *Population pressure*, 68; Vassberg, *Land and society*, 202; Bennassar, *Valladolid*, 1: 240; Nolte, "Andalusia", 68; Le Roy Ladurie, *French peasantry*, 111; Edwards, *Christian Córdoba*, 94. Sonraki iki ila üç yüzyılda verim düzeyinde çok az ilerleme sağlandı: Slicher van Bath, *Agrarian history*, 130-33, 180-81. 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı imparatorluğunun bazı kesimlerinde özellikle arpada verim bire yediye kadar çıktı: Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı*, 98-99. 14. yüzyıl Makedonya'sında verim bire beşin biraz üzerindeydi: Lefort, "Une exploitation", 369.

[200] Braudel, *Mediterranean*, 1: 587-88; Vincent, "Consummation alimentaire"; Horden ve Purcell, *Corrupting sea*, 116.

[201] Romano, "A propos du commerce du blé". Baltık tahıl ticaretinin 1350'den önceki durumu için bkz. Hybel, "Grain trade"; özellikle 1470'lerde ve 1480'lerde Kastilya'ya gönderilen İngiliz buğdayı için bkz. Childs, *Anglo-Castilian trade*.

[202] Fossier, "Europe's second wind", 404-12; Goy ve Le Roy Ladurie, *Tithe*, altıncı bölüm; Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda*; Jennings, "Urban population", 21-57; 15. yüzyıl ortalarında Quadalquivir vadisinde bağcılığın ve bahçeciliğin çarpıcı gelişimi için bkz. Cabrera, "Landed estates", 480-81.

[203] Lindner, *Nomads and Ottomans*, 51-66; Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 43-60. Akdeniz'in her iki ucunda 16. yüzyılın dönümünde yerleşik ve göçebe toplulukların bir arada yaşamasındaki sıkıntılar için bkz. Gerbet. *L'élevage*; Şahin ve Emecen, *II. Bâyezid*, 13, 19, 36, 41, 88; Heyd, *Studies*, 125.

[204] İtalyan yarımadasındaki kıyı ovalarının yeniden yerleşime açılışı için bkz. Le Roy Ladurie ve Goy, *Tithe*, 114.

[205] Slicher van Bath, *Agrarian history*, 144; Abel, *Agricultural fluctuations*, 99-106; Wallerstein, *Modern world-system*, 1:

ikinci bölüm; Braudel, *Identity*, 2: 172; Faroqhi, "Sixteenth-century periodic markets".

[206] Kastilya'da 1530'larda köylülerin hiç engelle karşılaşmadan daha iyi arazilere yönelişi için bkz. Vassberg, *Village*, 68, 77; Osmanlı imparatorluğundaki durum için bkz. Şahin ve Emecen, *II. Bâyezid*, 3: 10, 46: 163.

[207] Le Roy Ladurie ve Goy, *Tithe*, 93-119; Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne*; Yediyıldız, *Ordu kazası*, 106-34; Doğru, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar*, 122-25; Gö yünç, *XVI. Yüzyılda Mardin*, 136-37; Kurt, *Çukurova*, xliii-xlvii; Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende*, 42-47; Vassberg, *Land and society*, 101.

[208] İnalcık, "Ottoman state", 40.

[209] Balard vd., "Le transport", 171; García-Arenal ve Wiegers, *Man of three worlds*, 32.

[210] Birmingham, *Trade and empire*, 51-52.

[211] Braudel, *Mediterranean*, 1: 586.

[212] Vilar, *Gold and silver*, 82; Chaunu ve Chaunu, "Atlantic economy", 120; *ayrıca bkz.* Nader, *Liberty*, 57.

[213] Vassberg, *Land and society*, 163-64.

[214] Vilar, *Gold and silver*, 86-88.

[215] Le Roy Ladurie ve Goy, *Tithe*, 105-7.

[216] Houte, *Economic history*, 180-81.

[217] Cádiz Körfezi'ne bakan alçak kesimdeki iki köyde ondalık tahıl vergisinin 1730'lara kadar 1550'deki düzeyin altında kalışı için bkz. Ponsot, "En Andalusie occidantale", 97-107.

[218] Nader, *Liberty*, 57, 63; Vassberg, *Village*, 54-55; Gonzalez, "Andalusia", 125.

[219] Hoszowski, "L'Éurope centrale", 441-56; Samsonowicz, "Changes in the Baltic", 655-72; Walker, "Capitalism and the Reformation", 1-19.

[220] Samsonowicz, "Relations commerciales", 537-45. Lwów ve Kraków'da buğday fiyatlarının yükselişi için bkz. Braudel ve Spooner, "Prices in Europe", 397-98.

[221] Simon, "Le blé", 281-86; Epstein, *Island in itself*, 409.

[222] Öz, "Agriculture", 27-36; Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende*, 151-53.

[223] 1566'daki yüzde 7'lik görece küçük değer düşüşü dışında: Pamuk, *Monetary history*, 58, 122; *ayrıca bkz.* Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî*, 437-43.

[224] Öz, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda", 86; İspanya'da köylünün elinde kalan hasat oranı yüzde 50'ye yakındı: Defourneaux, *Daily life*, 102.

[225] Adanır, "Tradition", 134-35.

[226] Dàvid, "16-17. Yüzyıllarda", 349-51.

[227] Moutafchieva, *Agrarian relations*, 79-80; Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne*.

[228] Kiel, "Vakıfnâme of Rakkas", 16-19.

[229] Lapidus, *Muslim cities*, 39.

[230] Barkan, "Essai sur les données", 25.

[231] Kennedy, *Crusader castles*, 15-17, 185. Delort *incastellamento*'nun ortaya çıkışını sıtmanın ilerleyişine bağlar: *Les animaux*, 205.

[232] Brumont, *La Bureba*; Huertz de Lemps, *Vignobles et vins*.

[233] Lovett, "Golden age", 745.

[234] Casey, *Kingdom*, 85-87; Fransa'da ipek için bkz. Ciriciano, "Silk manufacturing".

[235] Bautier, *Economic development*, 192-94.

[236] Le Roy Ladurie ve Goy, *Tithe*, 115-16; İslamoğlu ve Faroqhi, "Crop patterns", 427-36.

[237] İstanbul'da koyunun piyasa ve narh fiyatları arasındaki uçurumun açılışı için bak Greenwood, "Istanbul's meat", 142: tablo 14.

[238] Pounds, *Historical geography*, 228-34.

[239] Greene, *Shared world*, 114-15; Arıkan, "Osmanlı imparatorluğu'nda", 279-306.

[240] Braudel, *Mediterranean*, 2: 725-34.

[241] Lovett, "Golden age", 747-48; Devèze, *L'Espagne*, 626; Nader, "Noble income".

[242] Vassberg, *Land and society*, 163-64; Salomon, *La campagne*, 82; Braudel, *Mediterranean*, 1: 588; Le Roy Ladurie, *French peasantry*, 121; Le Roy Ladurie ve Goy, *Tithe*, 126. 16. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıla kadar yaşanan hasat kesatlıkları ve buna bağlı salgınlar için bkz. Appelby,

"Epidemics and famine", 654-63.

[243] Le Roy Ladurie, *Peasants*, 293.

[244] Stoianovich, *Balkan worlds*, 192.

[245] Sonuçta, 1460-1560 arasında et fiyatları yüzde 300, buğday fiyatları ise yüzde 200 oranında arttı: Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî*, 2: 437-43.

[246] Goldstone, *Revolution and rebellion*, 363-68, 375-79.

[247] Cook, *Population pressure*, 7; Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda*, 7-12.

[248] Faroqhi, "Sixteenth-century periodic markets".

[249] İslamoğlu ve Faroqhi, "Crop patterns", 410-11; Emecen, *XVI. Asırda Manisa*, 242-46.

[250] İstanbul'da 1580'lerdeki tahıl sıkıntıları için bkz. *Osmanlı'da bir köle*.

[251] Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *438 numaralı*.

[252] Yüksel, *Osmanlı sosyal*, üçüncü kısım; Yediyıldız, *Institution du vaqf*, beşinci bölüm.

[253] VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara): *586* (1417), 215; *618* (1467-68), 1; *584* (1469), 3; *581* (1477), 306; *584* (1476-77), 60; *583* (1507-8), 293; *584* (1509), 2; *614* (1522), 81; *491* (1539), 174; *594* (1575), 229; *ayrıca bkz.* İpşirli ve el-Tamimi, *Muslim pious foundations*.

[254] Issawi, *Economic history*, 100.

[255] Powers, "Revenues of public", 163-202; Yinanç ve Elibüyük, *Maraş tahrir*.

[256] Pamfilya ovalarında 16. yüzyılda değişen ekonomik ortam için bkz. Erdoğru, "Antalya ve havalisi", 93; Planhol, *De la plain pamphyliennes*, 11-23.

[257] Hütteroth, *Ländliche siedlungen*: harita 1 and 2; Hütteroth ve Abdal Fattah, *Historical geography*, 55-59; Amasya için bkz. Özel, "Population changes", 187-88.

[258] Cook, *Population pressure*, 10-11.

[259] Emecen, *XVI. Asırda Manisa*, 239-50.

[260] Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzikiyye*, 356-57; Özdeğer, *Onaltıncı asırda Ayıntâb*, 72-75; Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik*, 87-88; Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende*, 216.

[261] İslamoğlu, *State and peasant*, 150.

[262] Jennings, "Population, society", 149-250; Venzke, "Sixteenth-century Ottoman".

[263] Cook, *Population pressure*, 85, 91, 98; Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende*, 203.

[264] Barkan ve Meriçli, *Hüdavendigâr livası*, 1: 64-67.

[265] Gentil Da Silva, *En Espagne*, 26-31. Osmanlı donanmasına 1552'den 1557'ye kadar hizmet veren bir İspanyol savaş tutsağı Osmanlı gemilerinde erzakın İspanyol gemilerinkinden çok daha bol olduğunu aktarır: *Pedro'nun zorunlu*, 31; İstanbul'da 1552-56 arasında kalan Manuel Serrano y Sanz'ın anılarında genel olarak ekmek ve gıdanın bolluğuna ve ucuzluğuna ilişkin anlatımlar için bkz. Ünsal, *Nimet geldi ekine*, 61.

[266] Salomon, *La campagne*, 83; Brumont, *La Bureba*.

[267] McGowan, "Food supply", 139-96; Goffman, *İzmir*, 20.

[268] Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî*; Anadolu'da 17. yüzyılın dönümündeki gıda sıkıntıları ve kıtlıklar için bkz. Öz, *Anadolu'da alevi*, 46-48; Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı*, 241; İstanbul'da 1585-86'daki durum için bkz. *Osmanlı'da bir köle*.

[269] Aymard, *Venise, Raguse*, 185; İlgürel, "Hububat kaçakçılığı", 366-69.

[270] Bursa'da durum böyleydi: Gerber, *Social origins*, 30; Cook, *Population pressure*, 11. 19. yüzyıl sonlarında Anadolu'da köylü tarlalarının çoğu 20 ila 40 dönüm arasındaydı: Güçer, *19. Yüzyıl Osmanlı*, 82.

[271] Moutaftchieva, *Le vakıf*, 48; Erdoğru, "Konya Mevlevî", 49.

[272] Aynur, *İstanbul değirmenleri*, 8-12.

[273] Barkan, "Edirne askeri", 16.

[274] Veinstein, "On the *çiftlik* debate", 43, 48; Schilcher, *Families in politics*, 136-44; Nagata, *Tarihte âyânlar*, 136-42; Gerber, *Social origins*, 62-63.

[275] Keyder, "Small peasant ownership", 62-63.

Üçüncü Bölüm

[1] Kamen, "Mediterranean", 30-55.

[2] 16. yüzyıl sonlarında havzanın her iki ucunda emperyal geçit törenlerinde yün satıcılarının ve kumaş imalatçılarının seçkin konumu için bkz. Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 202; Atasoy, *1582 Surname-i hümayûn*, 58-59. Bu konum 18. yüzyılda III. Ahmed'in başta olduğu dönemde de sürmekteydi: İrepoğlu, *Levni*, 145.

[3] İnalcık, "Ottoman state", 267; Mazower, *Salonica*, 46-64.

[4] Veinstein, "Sur la draperie", 55-62; Cohen ve Lewis, *Population and revenue*, 62-63, 156.

[5] Arbel, *Trading nations*; Sombart, *Jews*, 24-25; Roth, *House of Nasi*.

[6] Kumaş, yün ve ipek fiyatlarındaki hareketler için bkz. Faroqhi, "Crisis and change", 452-60.

[7] Emecen, *Unutulmuş bir cemaat*, 35-36.

[8] Çizakça, "Price history", 534.

[9] Lane, *Venice*, 309.

[10] Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 153-54; Gentil da Silva, *Banque et crédit*, 1: 713-

[15] Piuz, "Marchands genevois", 460-62; Ciriciano, "Silk manufacturing", 174-76.

[11] Arıkan, "Osmanlı", 289-93.

[12] Sahillioğlu, "Yeniçeri çuhası", 415-23.

[13] Pamuk, *Monetary history*, 131-48.

[14] Braude, "Rise and fall", 216-36.

[15] Goffman, *İzmir*, 81-84; benzer bir bağlamda Wyczánski ikinci 16. yüzyılda hızlı fiyat yükselişinin kent zanaatkârlarını kırsal merkezlere yöneltmede bir rol oynadığını ileri sürer: "La consommation alimentaire", 47.

[16] Emecen, "Manisa", 578-80.

[17] Mükemmel bir anlatım için bkz. Emecen, *Unutulmuş bir cemaat*, 37; Goffman, "İzmir", 97-100.

[18] Lovett, "Golden age", 741, 745.

[19] Gerber, *Economy and society*, 64-65; ipekböcekçiliğinin finansmanı için bkz. Çiftçi, *Bursa'da vakıfların*, 199-201, 227-28.

[20] Gentil da Silva, *Banque et crédit*, 1: 711-12.

[21] Wolff, "Esquisse d'une histoire".

[22] Milano ve Piacenza pazenlerini Fransa ve İspanya'nın Akdeniz bölgelerindeki pazarlarda bulmak kolaydı: Mazzaoui, *Italian cotton*, 269.

[23] Belfanti, "Town and country", 300-306; Molà, *Silk industry*, 304-5: Mazzaoui, *Italian cotton*, 153; Rapp, *Industry*, 105, 142.

[24] Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 202-3. Ávila'nın gelişkin yünlü sanayisinin 17. yüzyıl ortalarında gerileyişi ve bunun sosyal ve dinsel sonuçları için bkz. Bilinkoff, *Ávila of Saint Teresa*. Doğu Akdeniz'de kuzeyli tüccarların gittikçe artan varlığının ve Sabetaycılığın gördüğü rağbetin Yahudi çevrelerindeki dinsel sonuçları için bkz. Goffman, *İzmir*, 90-92.

[25] Petmezas, "Patterns of industrialization", 575-601; Genç, "18. Yüzyılda", 233; Mazower, *Salonica*, 122; Kostis, "Salonique", 139-40.

[26] Palairet, *Balkan economies*, 56.

[27] Thomson, *Distinctive industrialization*, 39-40; La Force Jr., "Royal textiles factories", 349-59.

[28] Braudel, *Identity*, 2: 530.

[29] Genç, "Ottoman industry", 65.

[30] Lovett, *Early Habsburg Spain*, 250-51; Çizakça, "Incorporation of the Middle East", 353-78.

[31] "Zira yünde [Batı Avrupalı üreticiler] birbirleriyle rekabet içindeydi ve yeniliklerin hızla taklit edileceğine emindi. Pamukta ise Batı Avrupa topluca Hindistan'la rekabete girdi ve sonunda yeniliklerin oraya ulaşmamasını siyasal yollarla sağlamayı başardı." Wallerstein, *Modern world-system*, 3: 23-25.

[32] Gutmann, *Toward the modern economy*, dördüncü bölüm.

[33] Braudel, *Civilization and capitalism*, 2: 309-11.

[34] Kriedte, *Peasants, landlords*, 70-78; Pounds, *Historical geography*, 291-92.

[35] Todorov, *Balkan city*, 209-13.

[36] Reher, *Town and country*, 26-33.

[37] Gerber, *Economy and society*, dördüncü bölüm; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 2: 226; Casey, *Kingdom of Valencia*, 90-91; Özdemir, *XIX. Yüzyılın ilk yarısında Ankara*, 237.

[38] Sánchez Leon, "Town and countryside", 283-86; Vries, *European urbanization*, 66-69; Gelabert, "Urbanization", 204-5.

[39] Thomson, *Distinctive industrialization*, altıncı bölüm; Abdel Nour, *Introduction à l'histoire*, dokuzuncu bölüm; Fukasawa, *Toilerie et commerce*, 116-37; Johnson, *Life and death*, 7-9; Hubert, "Les *qaysariyya* de textile", 127-35; Pascual ve Establet, *Des tissues*, birinci bölüm.

[40] Braudel, *Civilization and capitalism*, 2: 307.

[41] Fortea Pérez, "Textile industry", 137; Dalsar, *Türk sanayi*, 295.

[42] "Dantel yapımı, nakışçılık ve çorap örme ev sanayileriydi; 17. ve 18. yüzyıllarda liste uzayıp kabardı." Pounds, *Historical geography*, 294-97.

[43] Sereni, *History*, 210-12; Güney Fransa, Toskana ve Katalonya için bkz. Vries, *Economy of Europe*, ikinci bölüm.

[44] Braudel, *Identity*, 2: 249-50.

[45] Braudel, *Identity*, 2: 276-77; İslamoğlu, *State and peasant*, 164-65. Kırsal sakinler et tüketimi bakımından kimi zaman oldukça büyük kentlerin sakinlerine oranla daha iyi durumdaydı: Vedel, "La consommation alimentaire", 482; Maczak, "Un voyageur", 335.

[46] Torras, "Old and the new", 96; Gerber, *Social origins*, 47-48; Öztürk, *Tânzîmat döneminde*, 62-64.

[47] Reher, *Town and country*, yedinci bölüm; Tamur, *Ankara keçisi*, altıncı bölüm; Leiser, "Travelers' accounts", 14.

[48] Köylü hareketliliği için bkz. Vassberg, *Village*, dördüncü bölüm; Reher, *Town and country*, yedinci bölüm.

[49] Stoianovich, "Conquering Balkan orthodox merchant", 248-54; Şen, *Osmanlı panayırları*, 8-16; Panzac, "International and domestic maritime trade", 199-200; Reimer, "Ottoman Alexandria", 128-34; Ringrose, *Spain, Europe*, 89-90.

[50] Carter, "Cracow's wine trade", 551-53; Braudel, *Mediterranean*, 1: 199-214.

[51] Cenova'nın ipek ticareti için bkz. Kirk, *Genoa*, 115-16, 127-28.

[52] Lane, *Venice*, 418-21; Kirk, *Genoa*, altıncı bölüm.

[53] Sella, "Rise and fall", 108-12; için bkz. Cenova woolen trade: Heers, "La mode", 1107-14.

[54] Day, "Levant trade", 809-10; Spufford, *Money*, 367-69.

[55] Reid, *Southeast Asia*, 2: 24-26; Barendse, *Arabian Seas*, 224-31.

[56] Üretimi yaymak stratejilerden sadece biriydi. Venedikli işadamları rekabet güçlerini arttırmak için lüks mallarda uzmanlaşmaya ve hidrolik enerjiyle çalışan makineleri kullanarak işgücü açığını kapatmaya da aynı ölçüde başvurdular.

[57] Venedik ve Cenova'da 13. yüzyılda kuzey kumaşları ticareti için bkz. Chorley, "Cloth exports of Flanders", 350-53.

[58] Spufford, *Power and profit*, 255-58, 269-74. Bunun sonucunda Doğu Akdeniz'de sanayilerin karşılaştığı güçlükler için bkz. Ashtor, "Venetian supremacy", 5-53.

[59] Rakam 1420'lere aittir: Mazzaoui, *Italian cotton*, 46.

[60] 15. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı topraklarına yönelik Floransa yün ihracatının artışı için bkz. Hoshino ve Mazzaoui, "Ottoman markets", 19-21; Atasoy vd., *İpek*, 182-90; mübadelenin gerçekleştiği Champagne ve Brie panayırları için bkz. Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 111-15.

[61] Lane, *Venice*, 309-12.

[62] Molà, *Silk industry*, onbirinci bölüm; Crouzet-Pavan, *Venice triumphant*, 178.

[63] Kriedte, *Peasants, landlords*, 72-77; Lewis, "Proto-industrialization", 155-58.

[64] Spufford, *Power and profit*, 116-19, 248-55; Pounds, *Historical geography*, 136-37, 172-74, 234-37; Epstein, *Genoa*, 275-76.

[65] Bir lüks mal sayılan ipekli kumaşlar çoğunlukla iç çamaşır, çarşaf ve hafif giysiler için kullanılan pamuklulara oranla rekabete daha açıktı: Bautier, *Economic development*, 212-16.

[66] Owen, *Middle East*, 6-7; McGowan, *Economic life*, 21-24.

[67] Gerber, *Social origins*, 46-50; Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, onuncu bölüm; Wolff, "Esquisse"; Fukasawa, *Toilerie et commerce*, 21-28.

[68] İki dalgaya ilişkin bir karşılaştırma için bkz. Wee, ed., *Rise and decline of urban industries*.

[69] Vries, *Economy of Europe*, 103-4. Batı Akdeniz'deki ipek ve pamuk üretiminin de 13. ve 14. yüzyıllarda havzanın zanaatkârlarına çok gerek duyulan bu malzemeleri sağladığını belirtmek gerekir: Mazzaoui, *Italian cotton*, 138.

[70] Munro, "Medieval woolens", 228-324; Pirenne, *Histoire économique*, 390-94; Allsen, *Culture and conquest*, 101-2.

[71] Bautier 14. ve 15. yüzyıllarda dokumacılara ve kumaş imalatçılarına sunulan yünün Fransız-Flaman sanayisinin altın çağındaki miktarın yaklaşık üç ila beş katı olduğunu tahmin etmektedir: *Economic development*, 210.

[72] Abulafia, *Mediterranean emporium*, 216-19.

[73] Mazzaoui, *Italian cotton*, 134-35; Thomson, *Distinctive industrialization*, 29-31; Alp ve Apenin yünü Toskana ve Lombardiya'daki sanayilerin ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli değildi.

[74] Hunt, *Medieval super companies*, 57-58.

[75] Bautier, *Economic development*, 213; 13. yüzyıldan itibaren lüks giysilere dönük talepteki sıçrama ve and on the linen industry in Schwaben'de keten çarşaf sanayisinin durumu için bkz. Spufford, *Power and profit*, 116-19, 254-55.

[76] "Venedik 1400'lerde hinterlandındaki birçok kenti sadece kendisinden alım yapmaya zorlayarak pamuk arzı üzerinde bir tekel kurdu." Mazzaoui, *Italian cotton*, 46.

[77] Wright, "Nature", 196-98.

[78] Mazzaoui, *Italian cotton*, 158.

[79] 13. yüzyıldaki Flandre-Milano/Floransa yünlü dokuma imalatı ekseni için bkz. Lopez, *Commercial revolution*, 130-37; Mısır'da demografik gerilemenin sanayi üretimine etkisi için bkz. Lopez vd., "England to Egypt", 116-17.

[80] Chassagne, *Coton et ses patrons*.

[81] Ashtor, *Social and economic history*, 319; McNeill, *Venice*, 76; Faroqhi, "Notes", 405-17; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 8: 54, 59, 83, 94, 124, 140, 146, 165-66, 247, 262-63, 337.

[82] Mazzaoui, *Italian cotton*, 44-45.

[83] Thomson, *Distinctive industrialization*, 26-31; Ashtor, "Catalan cloth", 227-57.

[84] Ashtor, *Social and economic history*, 310.

[85] Turan, *Türkiye-İtalya*, 100.

[86] Mazzaoui, "Cotton industry", 267.

[87] Laiou, "Agrarian economy", 324, 327.

[88] Wee, "Structural changes", 24-25; Melchior-Bonnet, *Mirror*, birinci bölüm; Crouzet-Pavan, *Venice triumphant*, 171-82; McCray, *Glassmaking*; Bloom, *Paper*. Cenova yünlü sanayisinin 15. yüzyıldaki gelişimi için bkz. Heers, "La mode", 1114-17.

[89] Mazzaoui, *Italian cotton*, yedinci bölüm.

[90] Bautier, *Economic development*, 213; Fondaco dei Tedeshi aracılığıyla yürütülen işlerin yıllık brüt değeri 1470'te bir milyon dukaydı: Crouzet-Pavan, *Venice triumphant*, 119-20; Stromer, "Un clé du succès des maisons de commerce", 29-49.

[91] Mazzaoui, *Italian cotton*, 137.

[92] Spufford, *Power and profit*, 332; Stromer, "Nuremberg", 216-17.

[93] Thomson, *Distinctive industrialization*, 29-31.

[94] Epstein, *Genoa*, 232.

[95] Dotson, "Problem of cotton", 58-59.

[96] Lane, *Venice*, 309-10.

[97] Braude, "International competition", 437-51; Le Flem, "Vraies et fausses splendeurs", 525-36; Todorov, *Balkan city*, on üçüncü bölüm.

[98] Houtte, *Economic history*, 180-81; Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 181-82.

[99] Le Flem, "Vraies et fausses splendeurs", 525-36; Wilson, "Cloth production". İspanyol yünlü imalatçıları yaklaşık 1610'dan itibaren mallarını yurtdışına pazarlamada güçlük çekerken, içeride de ithal kumaşların rekabeti durumlarını daha da kötüleştirdi: Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 202.

[100] Rapp, "Unmaking", 502-3; Munro, "Spanish *merino* wools", 475-76.

[101] Braudel vd., "Le déclin", 58-62; Faroqhi, "Crisis and change", 455-56.

[102] Kriedte, *Peasants, landlords*, 75; Çizakça, "Price history", 259-60.

[103] Çizakça, "Incorporation of the Middle East", 35-78.

[104] Kostis, "Structure sociales", 110.

[105] Bursa'daki fiyatlar için bkz. Çizakça, "Price history", 259: şekil 10.3; Selanik'teki fiyatlar için bkz. Braude, "International competition", 442, 446: grafik II; Segovia'daki fiyatlar için bkz. Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 310-12: tablo A4.1.

[106] Kriedte, *Peasants, landlords*, 72; Vries, *Economy of Europe*, 18-19: şekil 3.

[107] Braudel, *Civilization and capitalism*, 2: 309-14; Thomson, *Distinctive industrialization*, 35.

[108] Kriedte, *Peasants, landlords*, 74.

[109] Thomson, *Distinctive industrialization*, 40; Cenevre ipek sanayisinin bir kırsal ev sanayisine dönüşümü için bkz. Mottu-Weber, *Économie et refuge*.

[110] Blanchard, "Long sixteenth century", 26.

[111] Braudel, *Identity*, 2: 544; Le Roy Ladurie, *Peasants*, 70-71.

[112] Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 204.

[113] La Force Jr., *Development*, 22-23; Thomson, *Distinctive industrialization*, 39.

[114] La Force Jr., *Development*, 15-16.

[115] Braudel, *Identity*, 2: 511.

[116] Davis, "English imports", 202.

[117] Braudel vd., "Le déclin", 28-35.

[118] Slicher van Bath, *Agrarian history*, 206-21; Pamuk, *Monetary history*, 123: grafik 7.2; Berov, "Changes in price conditions", 168-78.

[119] Genç, "Ottoman industry", 68-78.

[120] Sereni, *History*, 206-9.

[121] Wallerstein, *Modern world-system*, 2: 194-95; ev sanayilerinin kapsamı için bkz. Kellenbenz, "Industries rurales", 833-82.

[122] Yünlü sanayisindeki gidişatın 17. yüzyılda birdenbire tersine dönüşü için bkz. Bilinkoff, *Ávila of Saint Teresa*; Kostos, "Structure sociales", 108-9.

[123] Braudel, *Identity*, 2: 556.

[124] Braudel aslında Akdeniz'in solmasını kıyılarındaki yaygın sanayileşmeyle ilişkilendirir: Braudel, "Remarques", 427-30.

[125] Panova, "Zur frage der handelsbeziehungen", 103-14.

[126] Johnson, *Life and death*, 12; Thomson, *Clermont-de-Lodève*, 6-7.

[127] Kostis, "Salonique", 131-42; Palairet, *Balkan economies*, 38-39; Todorov, *Balkan city*, on üçüncü bölüm.

[128] Gelabert, "Urbanization", 202 d. 70.

[129] Ciriacono, "Silk manufacturing", 125.

[130] Sella 17. yüzyılda İspanyol yönetimindeki Lombardiya'yı ekonomik bakımdan hâlâ canlı gibi gösterirken, aslında duruma bölgedeki kentler değil, kırsal sanayi ve ticaret açısından bakar: Sella, *Crisis and continuity*. İmalatın geniş bir alana yayılmasıyla birlikte, loncalar arasındaki eski sınırlar aşındı. Loncaların kendi ayrıcalıklarının başka loncalarca ihlal edildiği yolundaki şikâyetleri 17. ve 18. yüzyılların gittikçe sık karşılaşılan bir özelliğiydi. Mum imalatçıları kasapların donyağı satmasından, sirke üreticileri bu alana yeni girmiş olanların sirke satmasından yakınmaktaydı; ipekli kumaş çeşitleri *boğasi* ve *dimi*'yi dokuyan ustalar karşılıklı olarak öbür tarafın kendi kumaşını üretmesini önlemeye çalışmaktaydı: Baer, *Fellah and townsman*, 178-79.

[131] Ne de olsa, göçebeler dokumalarla "sarılmış", yani kalıcı konutlara özgü du-

varların, mobilyaların ve kapıların yerini halıların, perdelerin, minderlerin ve çadırların aldığı bir evrende yaşamaktaydı. Dokuma sanayisi için "hareket halinde şölen" sayılırlardı; zira sadece bedenlerini değil, evlerini de dokumalarla sarmaktaydılar: Golombek, "Draped universe"; Żygulski Jr., *Ottoman art*, 160, 173.

[132] Todorov, *Balkan city*, on üçüncü bölüm; Casey, *Kingdom of Valencia*, 80.

[133] Braudel, *Identity*, 2: 448-49.

[134] Thomson, "Take-off", 703-5.

[135] Quataert, *Ottoman manufacturing*, 27-29, 49-52.

[136] Leon, "La réponse", 231; Owen, *The Middle East*, 7.

[137] Fukasawa, *Toilerie et commerce*, 52-53; Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı sanayi", 519-22; Palairet, "Désindustrialisation", 254-65; Oğuz, *Türkiye halkının*, 4: 278, 284-87.

[138] Genç, "17.-19. Yüzyıllarda sanayi", 276-87; Doğru, *XVIII. Yüzyıla kadar*, 153-55.

[139] Nieuwenhuis, *Politics and society*, 103.

[140] Issawi, *Economic history*, 152-53.

[141] Stoianovich, "Balkan peasants", 26-27; Abdel Nour, "Notes", 321-25; Lawless, "Economy and landscapes", 521-22.

[142] McNeill, *Venice*.

[143] Archives Nationales, Paris [AN], Affaires Etrangeres [Aff. Etr.], Bı 1028, Seyde, le 26 avril 1751; Bı 1029, Seyde, le 31 decembre 1753; Bı 1039, Seyde, le 26 juillet 1782; and Bı, Tripoly, le 25 mars 1745.

[144] AN, Aff. Etr., Bi 1041, Seyde, le 31 decembre 1789; Cohen, *Palestine*, 23. Kentsel sanayilere pamuk akışında yeniçerilerin 18. yüzyılda oynadığı rol için bak Bodman Jr., *Political factions*, 63.

[145] Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı sanayi", 212-22; La Force, "Royal textile factories", 338-39; Wallerstein, *Modern world-system*, 2: 28-29.

[146] Heyberger, *Les chrétiens*, 24; Dalsar, *Türk sanayi*, 162, 365; Yılmaz, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı", 1662-64; Demir, *Antakya*, 130, 133-34, 139, 142-43; Oğuz, *Türkiye halkının*, 4: 140-43.

[147] Affaires Etrangeres (Paris), Correspondance commerciales, Tripoly 15, le 22 juin 1811; Tripoly 15, fin mai 1812; Tripoly 15, le 11 novembre 1812; Tripoly 18, le 25 janvier 1827.

[148] Bodman Jr., *Political factions*, 28.

[149] Ali Bey, *Travels*, 2: 307.

[150] Casey, *Kingdom of Valencia*, 85; Ciriacono, "Silk manufacturing", 178-99.

[151] Yüksel, *Osmanlı sosyal*, 103-12; Yediyıldız, *Institution du vaqf*, 95-96.

[152] Braudel, *Identity*, 1: 44-49.

[153] Landsteiner, "Crisis", 323-34.

[154] Phillips, *Short history*, dördüncü bölüm.

[155] Pounds, *Historical geography*, 170.

[156] Houston, *Western Mediterranean world*, 92-93, 213-14, 221.

[157] Brown, *In the shadow of Florence*.

[158] Lamb, *Climatic history*, 436-37, 460-61.

[159] Sereni, *History*, 214. Osmanlı imparatorluğunda işlenebilir topraklar ve onlara dikilmiş ağaçlar üzerindeki intifa ve mülkiyet haklarının birbirine karışması bir dizi hukuksal sorun yarattı: *Fetava-i Feyzullah*, 398, 416-18.

[160] Houston, *Western Mediterranean world*, 532.

[161] Fagan, *Little Ice Age*, birinci bölüm.

[162] Craeybeckx, *Un grand commerce*; Pirenne, "Un grand commerce", 588-609.

[163] Carter, "Cracow's wine trade", 553-70.

[164] Phillips, *Short history*, dördüncü bölüm; Lachiver, *Vins, vignes*, 57-110; Hunt ve Murray, *History of business*, 48.

[165] Pounds, *Historical geography*, 279-80; Pfister vd., "Documentary evidence", 55-110; önemli bir aktarma merkezi olan Kraków'da İspanyol, Portekiz ve Fransız şaraplarının artan payı için bkz. Carter, "Cracow's wine trade", 553.

[166] Bira tüketimindeki artış için bkz. Montanari, *Culture of food*, 115; Unger, *Beer*, 127-33.

[167] Montanari, *Culture of food*, 123-24.

[168] Houtte, *Economic history*, 196; Fagan,

Fish on Friday, 241-44.

[169] Childs, *Anglo-Castilian trade*.

[170] Rebora, *Çatal kültürü*, 96-97; Flandrin, "Le goût", 369-401.

[171] Laurioux, "Medieval cooking", 301.

[172] Zeytinyağı sadece yemek pişirmede değil, aydınlatmada, sabun yapımında ve kumaş imalatında da kullanılırdı. Aynı şekilde bağlardan yararlanma yolları sırf üzüm elde etmekle sınırlı değildi. Osmanlı beslenmesinde üzüm şurubu, sirke, kuru üzüm ve (çok sevilen *müselles* ve *şıra* gibi) üzüm suyu çeşitleri de aynı önemli yer tutardı: Goffman, *İzmir*, 42-43; Üçel-Aybet, *Avrupalı seyyahların*, 151; Busbecq, *Turkish letters*, 53-54. 16. yüzyılda Osmanlı gemilerindeki kölelere peksimet ve zeytinyağının yanı sıra sirke ve kuru üzüm de verilirdi: *Osmanlı'da bir köle*, 170; Ünsal, *Ölmez ağacın*, 48; Arıkan, "Ayvalık", 585-86.

[173] Nader, *Liberty*, 63; Olague, *L'Espagne*, 277-78.

[174] Phillips, *Cuidad Real*, 41-43; 18. yüzyılda Livorno'nun şarap ithal ettiği yerler Katalonya, Languedoc, Provence, Napoli ve Korsika'ydı: Filippini, "La mer", 298-99; Asdrachas, "Le surplus rural", 39.

[175] Houston, *Western Mediterranean world*, 143; zeytin ağaçlarının yayılışı engellere çattı, ama Tendilla'da 1571'de kırk bin ağacın mahvına yol açan sert donlara rağmen yavaşlamadı: Nader, *Liberty*, 166.

[176] Roth, *House of Nasi*, 81-82, 183; Tavernier, *Topkapı Sarayında*, 138; Thévenot, *1655-56'da Türkiye*, 218; 16. yüzyılın ikinci yarısında Kanuni Sultan Süleyman döneminde "*şarapdâr*" *makamının artan önemi* için bkz. Bilgin, *Osmanlı saray mutfağı*, 22-23. İspanya'daki durum için bkz. Hamilton, *American treasure*, 242.

[177] "Cádiz, Doğu Akdeniz, Mora ve Girit zeytinyağı Provence'taki mutfakları ve sabunhaneleri istila etti." Le Roy Ladurie, *Peasants*, 229-30; Triantafyllidou, "L'industrie du savon", 85-87; Ze'evi, *Ottoman century*, 106-68. Girit'te zeytinyağı 18. yüzyılda adanın başta gelen ihraç ürünü olarak şarabın yerini aldı: Green, *Shared world*, 118. Osmanlı diyarından Marsilya'ya ithal edilen zeytinyağının payı için bkz. Boulanger, *Marseille*, ek, lix-lxii.

[178] Ege'de zeytinciliğin 17. ve 18. yüzyıllarda ulaştığı boyut için bkz. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 8: 294; Tournefort, *Tournefort seyahatnamesi*, 1: 61-65, 74, 103, 126, 135-36, 167, 200, 219, 234, 244; 2: 9, 254, Yeni Kastilya'da zeytinciliğin durumu için bkz. Olague, *Histoire d'Espagne*, 277-78; Rebora, *Çatal kültürü*, 96. Karadeniz kıyılarında zeytincilik ve bağcılık için bkz. Sakaoğlu, *Çeşm-i cihan*, 75; İngiliz tüccarların zeytinyağı, kuru üzüm ve ipek ithalatı için bkz. Pagano de Divitiis, *English merchants*, dördüncü bölüm.

[179] Camperosi, *Magic harvest*, 88; Chorley, *Oil, silk*, 19-20, 33; Romano, *Commerce et prix de blé*, birinci kısım.

[180] Grandin, "La savonnerie traditionelle", 145.

[181] Zeytinyağı ve şarap ticareti için bkz. Constable, *Trade and traders*, 182-83, 213-15; Constable, *Housing the stranger*, 141-44, 276-78.

[182] Wallerstein, *Modern world-system*, 2: 13-14.

[183] Valensi, *Tunisian peasants*, 114.

[184] Le Roy Ladurie, *Peasants*, 223-27; Balkanlar'da dağ eteği köylerinde dutlukların, zeytinliklerin ve bağların rolü için bkz. Lawless, "Economy and landscapes of Thessaly", 520; Yunan yarımadası ve Ege'den kuru üzüm ihracatının artışı için bkz. Vergopoulos, *Le capitalisme difforme*, 117; Goffman, *İzmir*, 46-48.

[185] Le Roy Ladurie ve Goy, *Tithe*, 112.

[186] Romano, "Italy in the crisis", 188; Georgelin, *L'Italie*, 81-85.

[187] Houston, *Western Mediterranean world*, 593-94, 435, 214; Braudel, *Identity*, 1: 45; Sereni, *History*, 251, 261; Apulia için bkz. Galt, "Social class", 424-25. İspanya'dan ve İtalyan yarımadasından Marsilya'ya zeytinyağı ihracatı için bkz. Boulanger, *Marseille*, 49-59.

[188] Asmaların ve ağaçların birlikteliği için bkz. Sereni, *History*, 96, 98, 136; Planhol, "Grandeur et décadance", 314-29.

[189] Braudel, *Mediterranean*, 2: 249.

[190] Yüksel, *Osmanlı sosyal*, 113; 18. yüzyıla varıldığında bu mülklerin çoğu el değiştirmişti: Yediyıldız, *Institution du vaqf*, 95.

[191] Slicher van Bath, *Agrarian history*, 217, 236.

[192] Yüksel, *Osmanlı sosyal*, 112.

[193] Gerber, *Social origins*, 33-36; Özdeğer, *1463-1640 yılları Bursa*.

[194] Orhonlu, *Osmanlı imparatorluğu'nda aşiretlerin*, 4-6.

[195] Camperosi, *Magic harvest*, 88, 103.

[196] Yerasimos, *Sultan sofraları*, 13-17; Ünsal, *Ölmez ağacın*, 49-55; Saraçoğlu, *Bitki örtüsü*, 67-74; Artan, "Aspects", 145-53.

[197] Leeuwen, *Notables and clergy*, 11 d. 9; borçların ödenmesinde sabun alımına sıklıkla başvuruluşu için bkz. Rafeq, "Impact of Europe", 431; Rafeq, "Damascus", 674-75; Ashtor, "Profits from trade", 251-53. Antakya kentinde bir Zeytin Kapısı vardı: Demir, *Antakya*, 146, 150, ayrıca 134, 142-43.

[198] Ze'evi, *Ottoman century*, 132.

[199] Anadolu platosu ve civarı içinde kalan Amasya ve Yozgat'ta eşraf kesiminin mütevazı servetleri sırasıyla of 28.000 ve 82.000 kuruştu; ikincisinde rakamın daha yüksek oluşunun sebebi servette hayvanların önemli bir yer tutmasıydı. Anadolu'nun batı kıyılarında siyasal yönüyle pek tanınmayan ve serveti zeytinyağı ticaretine dayanan Müridoğlu 690.000 kuruşa sahipti: Sakaoğlu, *Anadolu derebeyi*, 109-13; Cezar, "Bir âyanın muhallefatı"; Faroqhi, "Wealth and power", 92-93. Bu şahsın genç ve yaşlı olmak üzere 19.000'den fazla zeytin ağacı vardı. Eşrafın daha az tanınan mensupları bile 1723-24'te önemli sayıda zeytin ağacına sahipti: Hama'lı Abdülkadir Efendi'nin sayısız dut ve nar ağacının yanı sıra toplam 11.598 zeytin ağacı vardı. Halepli Zehrâvî ailesi zeytinyağı üretimi ve ticaretindeki konumuyla sivrilmişti: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi: *736*: 151 (n\ 75); Salati, "Urban notables", 193-94. Yunanistan'daki Kalamatas eşrafından Panayot Benakis'in servetinin kaynağı (zeytin, dut ve incir ağaçlarından oluşan) meyve bahçeleri ve bostanlardı. Ekili toprakları ise 37 hektardı, yani meyve bahçelerinin kapladığı 54 hektardan çok daha azdı: Veinstein, "Le patrimoine foncier", 228-31. İpek üretilen Cebel Lübnan'da Yusuf Kerem 1860'larda geride 100.000 kuruş değerinde tereke bırakmıştı; 18. yüzyılda ipek ticaretiyle uğraşanlar daha zengindi: AE, CC, Registre no 18, "Inventaire des biens que possede cheikh Youssef Karam", le 12 mars 1867; Chevallier, "Que possedait un cheikh" ve *La société du Mont Liban*, 147. Bu kişilerin ortak yanı hepsinin tefecilik yapması ve çoğu durumda gelirinin yarısından fazlasını bundan elde etmesiydi.

[200] Owen, *Middle East*, 65-66, 92; 19. yüzyılın dönümünde ve ilk yarısının konjonktüründe tarım fiyatlarının sanayi fiyatlarına göre nispeten yükselişi için bkz. Rostow, *World economy*, 113, 123-24; Schilcher, *Families in politics*, 75-78.

[201] Herr, *Rural change*, 736-37.

[202] Marino, *Pastoral economics*, 68, 71; Orhonlu, *Osmanlı imparatorluğu'nda aşiretlerin*. Hayvancılığın gerileyişi kuzey bölgelerine oranla Akdeniz'de daha belirgindi: Braudel, *Identity*, 2: 194-97.

[203] Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, üçüncü bölüm.

[204] Gonzáles, "Andalusia", 134-35.

[205] Erder ve Faroqhi, "Population rise", 322-45; Pascual, "Janissaries", 359-65.

[206] Le Roy Ladurie ve Goy, *Tithe*, sekizinci bölüm; Neveux, "Dîme et production", 512-18.

[207] Berov, "Changes in price conditions", 175-76; Weisser, "Agrarian depression", 154; Wallerstein, *Modern world-system*, 2: birinci bölüm; Braudel vd., "Le décline", 29: tablo 1, 31.

[208] McGowan, *Economic life*, 38-39; Carter,

"Commerce", 376-83.

[209] Gerber, *Social origins*, 64.

[210] Hütteroth, "Role", 343-54; Weisser, "Agrarian depression", 149-54; Nasuh Paşa'nın hayvan varlığı için bkz. Öz, *Osmanlı'da alevi*, 54-55.

[211] Braudel, *Identity*, 2: 293-95.

[212] Braudel, *Identity*, 2: 194-97.

[213] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi: *328* (1731), 124; *355* (1710), 19; *335* (1760), 208-9; *335* (1760), 267-68; *335* (1760), 213-14; *335* (1760), 266-67; *377* (1786), 121; *376* (1819), 269.

[214] Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, beşinci bölüm; Gerber, *Social origins*, 31-33; Raymond, *Osmanlı döneminde*, 132-33.

[215] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi: *355* (1714), 233; *352* (1774-75), 97-98; *352* (1784), 76; *352* (1774-75), 97-98; *352*: (1784), 76; *369* (1786), 40-41; *369* (1786), 45; *377* (1786), 114-15; *ayrıca bkz.* Klein, *Mesta*, 341-42.

[216] Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 72; Darling, *Revenue-raising*, 110; Marino, *Pastoral economics*, 137-39.

[217] Slicher van Bath, "Les problèmes fondamentaux", 33.

[218] Orhonlu, *Osmanlı imparatorluğu'nda aşiretlerin*, 7-11; Klein, *Mesta*.

[219] Wallerstein, *Modern world-system*, 2: 13-17.

[220] Yem ürünlerinin 16. yüzyıldan itibaren öne çıkışı için bkz. Ambrosoli, *Wild and the sown*, 101-2, 202-3.

[221] İstanbul ve Edirne'den kuzeye ve kuzey-batıya doğru açılan kara güzergâhları için bkz. Atasoy vd., *İpek*, 177.

[222] Hayvan yemlerinin sağlanması ve saklanması özenle ifade edilir: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi: *736* (1723-24), 151; *580* (1753-54), 23; *512* (1764), 391; *513* (1769), 668; *368* (1775), 387-88; *587* (1813), 39.

[223] Stoianovich ve Haupt, "Le maïs"; Sereni, *History*, 219.

[224] Sarpaki, "Palaeoethnobotanical approach"; Wright, *Mediterranean feast*, 11-12; Glick, *Irrigation*, 11-30.

[225] Pirinç üretiminin düzenlenişi için bkz. İnalcık, "Rice cultivation", 69-141.

[226] Aymard, "Rendements et productivité", 475-97; Sereni, *History*, 235.

[227] Braudel, *Civilization and capitalism*, 2: 265-72.

[228] Wallerstein, *Modern world-system*, 2: 135.

[229] Kirk, *Genoa*, 34-35.

[230] Goffman, *Ottoman empire*, 199-206.

[231] Rapp, *Industry*, 10; Braudel vd., "Le déclin", 60-61.

[232] Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 183-85; Mathers, "Family partnerships".

[233] Braudel, *Identity*, 2: 558.

[234] İnalcık, "Ottoman state", 196-99. Buna bağlı olarak korsanlık faaliyetlerinin artışı için bkz. Fontenay, "La place de la course", 1321-47.

[235] Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 328, 331.

[236] Goffman, *Ottoman empire*, 192.

[237] Boyajian, *Portuguese trade*, 177-79; Kamen, *Empire*, 343.

[238] Kirk, *Genoa*, 254 d. 95.

[239] Kirk, *Genoa*, beşinci bölüm.

[240] Faroqhi, "Crisis and change", 584-85; McGowan, *Economic life*, 32-44; Raymond, *Artisans et commerçants*, 2: beşinci bölüm.

[241] Barbir, *Ottoman rule*, üçüncü bölüm; Faroqhi, *Pilgrims and sultans*, 79-82; Flynn ve Giraldez, "Cycles of silver". Bölgenin kentsel ekonomileri açısından hac ticaretinin önemi için bkz. Raymond, *Osmanlı döneminde*, 21-22.

[242] Pamuk, *Monetary history*, 99-101.

[243] Eldem, *French trade*; Crecelius ve 'Abd al-Aziz Badr, "French ships", 251-86; Dogo, "Merchants", 87-89.

[244] Braudel, *Identity*, 2: 565; ihraç edilebilir tarımdal fazla hacminin yetersiz oluşunun sonuçları için bkz. Keyder, *State and class*, 29-32.

[245] Stoianovich, "Conquering Balkan orthodox merchant"; Ringrose, *Spain, Europe*, 380-81; Braudel, *Identity*, 2: 561-62.

[246] Kasaba, *Ottoman empire*, altıncı bölüm.

[247] Eldem, *French trade*, bölüm 5-6.

[248] Kafadar, "Death in Venice", 191-218; Earl, "Commercial development", 28-44; Carter, "Commerce", 370-94; Braunstein, "Le commerce", 1270-78.

[249] Godinho, "Le repli vénetien", 283-300.

[250] Malowist, "Le commerce du Levant", 349-56; Montanari, *Culture of food*, 110-16.

[251] 1550-1650 döneminin gümüş akışları için bkz. Flynn ve Giraldez, "Cycles of silver", 399-405.

[252] Pagano de Divitiis, *English merchants*, üçüncü bölüm.

[253] Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 188.

[254] Ringrose, *Spain, Europe*, 89-90.

[255] Braudel, *Identity*, 2: 558.

[256] Carter, *Trade and urban development*, 302-15.

[257] Steensgaard, *Asian trade*, dokuzuncu bölüm; Malowist, "Commerce du Levant", 349-56; Atasoy vd., *İpek*, 177; İnalcık, "Ottoman state", on ikinci bölüm.

[258] Herzig, "Iranian raw silk", 73-89.

[259] Wake, "Changing patterns", 361-403. İstanbul'da tüketilen baharat türlerinin sayısı 16. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar yükseldi: Barkan, "İstanbul saraylarına"; Yücel, *1640 tarihli es'âr defteri*; Artan, "Aspects", 121.

[260] Kołodziejczyk, "Export of silver", 105-12; Stoianovich, "Conquering Balkan orthodox merchant", 248-54.

[261] Stoianovich, "A route type"; Kellenbenz, "From Melchior", 611-22.

[262] Braudel, *Identity*, 2: 478, 557.

[263] İnalcık, "Osmanlı pamuklu", 16-37.

[264] Goffman, *İzmir*, 25-49; Faroqhi, "Crisis and change", 505-6.

[265] Braudel, *Identity*, 2: 564.

[266] Ringrose, "Impact", 761-91.

[267] Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 331.

[268] Panzac, *La peste*, 119-28. *Ayrıca bkz.* Tavernier, *Tavernier seyahatnamesi*, 40-42 Yerasimos'un giriş yazısı.

[269] Tadić, "Le commerce en Dalmatie", 250-54; Berov, "Transport costs", 89-90.

[270] Kafadar, "Death in Venice", 197-98.

[271] Hagen, "Seventeenth-century crisis", 302-35.

[272] "Baltık ticaretindeki fazlanın bir bölümü Doğu, Orta ve Batı Avrupa arasındaki bir dizi bağlantılı alışverişle, ama bu durumda Polonya ve Almanya'dan geçen kara güzergâhıyla Avrupa'ya ulaşmış olsa gerek. Kuzey limanlarıyla alışverişte batı bilançosunun açık vermesine rağmen, kara trafiğindeki lehte bilançoyla bu kısmen telafi edilmiş olabilir — tabii ödemeler Leipzig panayırları aracılığıyla gerçekleştirilerek". Braudel, *Mediterranean*, 2: 214-15, 93; *ayrıca bkz.* Beachy, *Soul of commerce*, 32-37.

[273] Braudel, *Out of Italy*, 16.

[274] Şen, *Osmanlı panayırları*, 69-84; Palairet, "Désindustrialisation", 255-56; Paskaleva, "Contribution", 275-77; Ciercerska-Chapowa, "Échanges commerciaux", 261-87.

[275] Braudel, "En Méditerranée", 452; Lawless, "Economy and landscapes", 520-21; Braudel, *Civilization and capitalism*, 2: 157.

[276] Dogo, "Merchants", 85-96.

[277] Barrett, "World bullion flows", 250-51; Akdeniz yoluyla Çin'e dönük bu iki gümüş akışı dalgası (1540-1640 ve 1700-1750) için bkz. Flynn ve Giraldez, "Silver", 25-28, 36-37.

[278] Şen, *Osmanlı panayırları*, dördüncü bölüm; Stoianovich, "A route type", 210-14.

[279] İtalyan yarımadasından çıkan barok akımı kuzeye, "turquerie" akımı ise batıya doğru yayıldı: Braudel, *Out of Italy*, 122-36; Desmet-Grégoire, *Büyülü divan*; *ayrıca bkz.* Arel, "Gothic towers".

[280] Felloni, *Gli investimenti*, sekizinci bölüm.

[281] Boulanger, *Marseille*, 197.

Dördüncü Bölüm

[1] Mack Smith, *Medieval Sicily*, 1: 183-86; Bennassar, *Valladolid*, 1: 39-51; Berthier, *Sucreries de Maroc*, 277.

[2] Cohn Jr., "Inventing Braudel's mountains", 387; Houston, *Western Mediterranean world*, 125; Samsonowicz, "Relations commerciales", 38-39; Obuchowska-Pysiowa, "Trade between Cracow and Italy", 633-53.

[3] Nencini, *Florence*, 126-33; Braudel, *Mediterranean*, 1: 63-68.

[4] Grove ve Rackham, *Nature*, 337; *ayrıca bkz.* Walling and Webb, "Patterns of sediment yield", 74: şekil 4.2; McNeill, *Mountains*, 340-41.

[5] Sereni, *History*, 139.

[6] Rodrigo ve Esteban-Parra, "Attempt", 397-418; Emecen, *XVI. Asırda Manisa*, 168, 171, 174, 204, 206, 209, 227-28.

[7] Pfister ve Glazer, "Climatic variability", 5-53.

[8] Küçük Buz Çağı'nda taşkınların sayısındaki artış için bkz. Grove ve Rackham, *Nature*, 131-33; Braudel, *Identity*, 2: 239.

[9] Sereno, "Ecology", 310.

[10] Appuhn, "Inventing nature", 865-66; Fransa'da 16. yüzyılın ikinci yarısında ormansızlaşmanın vardığı boyut için bkz. Devèze, *La vie*, 2: 9-55.

[11] Nader, *Liberty*, 166.

[12] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 162; Yusuf, *Economic survey*, 28-29; İnalcık, "Ottoman state", 120-26; Saraçoğlu, *Akdeniz*, 247-48.

[13] Thirgood, *Man and the Mediterranean*, 47-48; Musgrave, *Land and economy*, 102-3. Burada donanma için kereste arayışının açıkçası genel ormansızlaşmanın iyi bir göstergesi olmadığını vurgulamak gerekir, çünkü donanmalar özel kereste türleri peşindeydi. Ticari gemi yapımcıları daha az seçiciydi.

[14] Appuhn, "Inventing nature", 879-88; Braudel, *Mediterranean*, 1: 131; Lane, *Ships and shipbuilders*, 230-33.

[15] Phillips, *Six galleons*, 21, 79, 81; Bennassar, *Vallodolid*, 1: 34-35.

[16] Houston, *Western Mediterranean world*, 113-14; Goodman, *Spanish naval power*, ikinci bölüm.

[17] Imber, "Navy of Süleyman", 230-31, 269-75; Bostan, *Osmanlı bahriye*, 102-24; Planhol, *L'Islam et la mer*, 208-11 T. C. Çevre ve Orman Bakanlığı; *Osmanlı ormancılığı*, 1: 3-11. İbn Battûta Tancî (*İbn Battûta*, 1: 402) kereste ticaretine değinir. 18. yüzyılda Karaman'dan Giritve Mısır'a kereste gönderilirdi. Triantafyllidou, "L'industrie du savon", 85-87; Faroqhi, *Towns and townsmen*, 147. "Anadolu'nun Karadeniz ve Toros kıyı sıradağlarının" ağaç kesimine açılışı Selçuklu döneminde başladı: Redford, *Landscape*, 107.

[18] Galloway, "Mediterranean sugar", 187-88; Houston, *Western Mediterranean world*, 113.

[19] Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 49-51; Thirgood, *Man and the Mediterranean*, 32. Hayvancılıkla uğraşan göçebeler araziyi yakarak tesviye ederlerdi; ama "ormanların dirilme yönündeki baskılarına karşın bu biçimin korunmasını" da sağlarlardı. Pyne, *Vestal fire*, 94, 99, 102-3.

[20] İnalcık, "Ottoman state", 34-41; Orhonlu, *Osmanlı imparatorluğu'nda aşiretler*, 17; Emecen, *İlk Osmanlılar*, 180-85.

[21] Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkiyye*, 286-304; Özel, "Population changes", 187-88.

[22] Refik, *Onuncu asr-ı hicri 'de*, 113; Bostan, *Osmanlı bahriye*, 102-18.

[23] Bostan, *Beylikten imparatorluğa*, 198.

[24] Emecen, *İlk Osmanlılar*, 110-12; Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri*, 14 d. 26.

[25] Öz, "Agriculture in the Ottoman empire", 36; Emecen, *Manisa kazası*, 154-57, 226-27; *ayrıca bkz.* Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkiyye*, 308-14.

[26] Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkiyye*, 343.

[27] Barkey, *Bandits and bureaucrats*, 245-46.

[28] Orhonlu, *Osmanlı imparatorluğu'nda aşiretler*, 37 d. 33.

[29] İspanya için bkz. Nader, *Liberty*, 23; Braudel, *Identity*, 2: 239-41.

[30] Arıkan, "XV.-XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da çeltük", 479-80; *ayrıca bkz.* Kurt ve Erdoğru, *Çukurova*, xxxvii; Ener, *Tarih boyunca*, 212.

[31] Emecen, *XVI. Asırda Manisa*, 258-60; Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkiyye*, 383-85; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 8: 60.

[32] Kütükoğlu, "XVI. Yüzyıl İzmir", 497-504; Emecen, *XVI. Asırda Manisa*, 125, 226, 237; Cook, *Population pressure*, 87-95; İnalcık, "Ottoman state", 34-35.

[33] Foss, *Ephesus*, 171-72; Güney Alpler'de 1550'lerden sonra yaşanan benzer gelişmeler için bkz. Sclafert, *Cultures en Haute Province*, 178-79.

[34] "Kentin [Aya Solug/Ephesos] Osmanlı yönetiminde gerilemesinin sebebi büyük ölçüde sıtmadır." Foss, *Ephesus*, 186.

[35] Arıkan, "XIV.-XVI. Yüzyıllarda Ayasulug", 121-77; Goffman, *İzmir*, 50-76.

[36] Kuşadası'nın öne çıkışına ilişkin ayrıntılar için bkz. Kiel, "Kuşadası", 403-16.

[37] Arıkan, "XIV.-XVI. Yüzyıllarda Ayasulug", 121-77; Emecen, "Ayasuluk", 226-27.

[38] Foss, *Ephesus*, 178-79.

[39] Roman Campagna'ya geçmişte sıtmanın sıklıkla uğrayışı için bkz. Celli, *History of malaria*.

[40] Horden ve Purcell, *Corrupting sea*, 178-82.

[41] Crouzet-Pavan *La mort lente de Torcello* kitabında kentin ortadan kalkış sürecini ayrıntılı olarak anlatır.

[42] Orta İtalya'nın kuzey kesiminde toprak erozyonu için bkz. Musgrave, *Land and economy*, 80.

[43] Grove ve Rackham, *Nature*, 335; Russell, "Geomorphology", 198-201.

[44] Mükemmel bir değerlendirme için bkz. Grove ve Rackham, *Nature*, 135-36, 336; Horden ve Purcell, *Corrupting sea*, 192; bu sulak ortamın Vistül bölgesine etkisi için bkz. Dunin-Wąsowicz, "Environnement et habitat", 1026-42.

[45] *Villages désertés*; Vryonis Jr., "Nomadization", 41-71.

[46] McNeill, "Great powers", 192; Duby, *Rural economy*, 297-300.

[47] Eski Roma dünyasında kırsal yerleşmelerin sayısındaki artış için bkz. Randsborg, *First millennium*, 68-69. Makedonya'da yamaçlarda tarım yapılması 11. ve 14. yüzyıllar arasında orman sınırını yukarıya itti: Lefort, "Rural economy", 270.

[48] Wickham, *Mountains*, 6; Lefort, "Rural economy", 265; Davies, "Patterns of transhumance", 155-68.

[49] Appuhn, "Inventing nature", 865.

[50] Lamb, *Climate history*, on üçüncü bölüm; Grove, *Little Ice Age*, 415-19; Xoplaki vd., "Variability of climate", 604-69.

[51] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 190.

[52] Jennings, "Population, society", 149-250; Ogilvie, "Physiography and settlements", 191-93; Aşağı Tuna ve Karpat vadileri ile Konya ovalarında 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar yaşanan alüvyonlaşma için bkz. Grove, *Little Ice Age*, 388; Ali Bey, *Travels*, 1: 312.

[53] Arıkan, "Osmanlı imparatorluğu'nda ihracı". Bu dönemde vakıfların topladığı aşardaki artış için bkz. Güran, *Ekonomik vemalî*, 65.

[54] Le Conte de Dienne, *Histoire du desséchement*, 364-411; Braudel, *Mediterranean*, 1: 61-62.

[55] Gerber, *Social origins*, 86; Ener, *Tarih boyunca Adana*, 228; Lawless, "Economy and landscapes", 520.

[56] Sereni, *History*, 192; Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 13.

[57] Simpson, *Spanish agriculture*, 63.

[58] Grove ve Rackham, *Nature*, 133.

[59] Braudel, *Mediterranean*, 1: 399.

[60] Ener, *Tarih boyunca Adana*, 219-28; Volney, *Travels*, 2: 90-91; Beaufort, *Karamania*.

[61] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9: 162; Tournefort, *Tournefort*, 2: 246; Arıkan, "1821 Ayvalık isyanı", 571-600; Ancel, *La macédoine*, 38-55; Atasoy ve Raby, *İznik*, 23; Ali Bey, *Travels*, 1: 324.

[62] Venzke, "Rice cultivation", 175-271; Murphey, "Tobacco cultivation", 205-26; Rabbath, *Documents inédits*, 1: 42.

[63] Delille, *Croissance*, 179-87; Camperoni, *Magic harvest*, 6-9.

[64] Bu manzara değişiminin en iyi tasviri için bkz. Sereni, *History*.

[65] Bloch, *French rural history*, 18-19; Osmanlı topraklarındaki yerleşim hızı için bkz. Barkan, "Osmanlı", 305-86; Doğru, *Eskişehir*, 41-43; İnalcık, "Ottoman state", yedinci bölüm.

[66] Jordan, *Great famine*, 159-60; Brodman, *Charity*, 33.

[67] Le Roy Ladurie, *Histoire humaine*, 1: 91-181; Nader, *Liberty*, 165.

[68] Sonraki iki buçuk yüzyılda da Karadeniz tekrarlanan derin don olaylarından kurtulamadı; son olay 1862'de meydana geldi: Tchihatchef, *İstanbul ve Boğaziçi*, 146-66.

[69] Sereni, *History*, 157.

[70] Nader, *Liberty*, 165-66; Alpler'in eteklerinde yer alan Katalonya ile İtalya'nın orta ve kuzey kesimlerinin yanı sıra Pireneler bölgesi 16. yüzyılın ilk yarısından, Andalucia ve Garonne de ikinci yarısından itibaren taşkınlara uğradı: Brázdil vd., "Flood events", 276-78.

[71] Davis, *Pursuit of power*, 1-29; Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 120-22.

[72] Hütteroth ve Abdulfattah, *Historical geography*, 1-16; Öz, "Agriculture", 32-40; Salomon, *La campagne*, 9-15; Gentil da Silva, *En Espagne*, birinci bölüm.

[73] Gentil da Silva, "L'histoire économique", 196-203.

[74] Wallerstein and Tabak, "Ottoman empire", 120-27.

[75] Grossi, *Alternative to private property*, sekizinci bölüm.

[76] McGowan, *Economic life*, 58-73.

[77] McNeill, "Tragedies of privatization", 222-34.

[78] Le Roy Ladurie, *Histoire humaine*, 1: 17-20.

[79] Lamb, *Climatic history*, 435-49; Le Roy Ladurie 1500-1560 dönemini "dört mevsimin dönüşü"yle özdeşleştirir: *Histoire humaine*, 1: 158-62.

[80] Doğu Akdeniz'de 1700-1710 arasında yaşanan badireler için bkz. Desmet-Grégoire, *Büyülü divan*, 156; Le Roy Ladurie, *Histoire humaine*, 2: on sekizinci bölüm.

[81] Fagan, *Floods, famines*, 186.

[82] Değişkenlik 1600-1740 arasında yüksekti: Serre-Bachet, "Middle Ages temperature", 221; *ayrıca bkz.* Serre-Bachet, "Dendroclimatic evidence", 361-62.

[83] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 207.

[84] Ener, *Tarih boyunca Adana*, 212, 228; Hinderink ve Kıray, *Social stratification*, 11-13; Akgündüz vd., *Arşiv belgeleri*, 284-89; Eberhard, "Nomads and farmers", 37.

[85] Georgelin, *Venise*.

[86] Büyük malikânelerin ve tahıl tarlalarının bulunduğu Apulia ile zeytinliklerin, bağların ve meyve bahçelerinin bulunduğu Campagna'nın karşıt özellikleri için bkz. Delille, *Famille et propriété*.

[87] Hegemonya döngüleri için bkz. Braudel, *Civilization and capitalism*, 3; Wallerstein, *Modern world-system*, 2: birinci bölüm, 3: birinci bölüm.

[88] İnalcık, "Ottoman state", on dördüncü bölüm.

[89] Farnie, *East and west of Suez*.

[90] Ciriacono, "Land reclamation"; Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 185-91.

[91] Houston, *Western Mediterranean world*, 144-62; Sapancalı, *Karaman*, 75-76.

[92] Kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Vries, *Economy of Europe*, birinci bölüm; İspanya için bkz. Elliott, "Decline of Spain", 52-75; Yun Casalilla, "Spain", 301-21.

[93] Goldstone, *Revolution*, 25-26.

[94] Dönemin temel yönelimleri için bkz.

Abel, *Agricultural fluctuations*, 158-93; Slicher van Bath, *Agrarian history*, 206-20; Wallerstein, *Modern world-system*, 3: 13-34.

[95] Fagan, *Little ice age*, 23-44. Küçük Buz Çağı artan feodal baskının yol açtığı dertlere tüy dikti; köyler zaten terk edilmeye başlamıştı. Eski Kastilya'nın iç ovalarında köylerin boşalması için bkz. Ruiz, *Crisis and continuity*, 319-22.

[96] Dunin-Wąsowicz, "Environnement et habitat", 1026-45.

[97] Bautier, *Economic development*, 171, 188-89.

[98] Le Roy Ladurie, *Histoire humaine*, 1: 41-62; Lamb, *Climate history*, 195-99.

[99] Bu olayın kapsamlı tarihi için bkz. Jordan, *Great famine*, 7-23; *ayrıca bkz.* Lucas, "Great European famine", 343-77; Alexandre, *Le climat*, 805-8

[100] Le Roy Ladurie, *Peasants*, 13; Larenaudie, "Les famines".

[101] Lamb, *Climate history*, 207.

[102] Cohn Jr., "Inventing Braudel's mountains", 386-88. Camargue gittikçe sağlıksız hale geldi: Georges, *La région du Bas-Rhône*, 606; Fransız Alpleri'nde dağlar ekonomiye 14. ve 15. yüzyıllarda açıldı; 15. yüzyılın sonunda da tekrar kapandı: Bergier, "Le cycle médieval", 163-264.

[103] Herlihy, *Medieval and renaissance Pistoia*, 43, 46-47; Yver, *Le commerce*, 140-41; Fransa'da erozyona karşı başvurulan önlemler için bkz. Sclafert, *Cultures en Haute Province*, dördüncü bölüm.

[104] Lefort, "Rural economy", 270.

[105] Glick *huerta* tarımındaki krizi iklim değişkenliğine bağlar: *Irrigation and society*, 135, 137-45.

[106] Grove, "'Little Ice Age,'" 128-29.

[107] Tabakoğlu, *Türk iktisat tarihi*, 177, 184; Lamb, *Climatic history*, 145; Lefort, "Rural economy", 269.

[108] Geyer, "Physical factors", 43-44.

[109] Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir*, 90-91; Tunçdilek, "Orta Sakarya", 183-84; Yediyıldız, *Ordu kazası*, 36-37; Bryer, "Late Byzantine rural", 53-59.

[110] Montanari, *Culture of food*, 71-82; Braudel, *Civilization and capitalism*, 1: 190-94.

[111] Ünver, *Fatih külliyesi*, 80-87; Barkan, "Edirne ve civarındaki", 246-47.

[112] Bergier, "Le cycle médievale".

[113] Cohn Jr., "Inventing Braudel's mountains", 368; McNeill, *Mountains*, 86-93.

[114] Le Roy Ladurie, *Peasants*, 15; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 7: 102, 119.

[115] Le Roy Ladurie, *Peasants*, 250.

[116] Cohn Jr., *Creating the Florentine state*, üçüncü bölüm.

[117] Barriendos Vallvé ve Martin-Vide, "Secular climatic oscillations", 473-87; soğuk yılların dağılımı için bkz. Le Roy Ladurie, *Times of feast*, 238; Luterbacher ve Xoplaki, "500-Year winter temperature", 138-39: şekil 2; Touchan vd., "Reconstructions of spring/summer precipitation", 95-96; Grove ve Conterio, "Climate", 276-84.

[118] Petrusewicz, *Latifundium*; Stoianovich, "Land tenure", 398-411; Lawless, "Economy and landscapes", 518-19.

[119] Barker, *Biferno*, 292; Sella, "Au dossier des migrations", 547-54; Braudel, *Mediterranean*, 1: 69.

[120] Sahipsiz topraklar "esas olarak açık ve bataklık alanlardaydı." Hütteroth, "Role", 348; *çiftlik*ler sulak ve bakımsız ovalarla el ele gitti: Ancel, *La macédoine*, 12.

[121] Gerber, *Social origins*, 67-90; Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 89.

[122] Pounds, *Historical geography*, 331.

[123] Rabbath, *Documents inédits*, 1: 42.

[124] Braudel, *Mediterranean*, 2: 100.

[125] Greene, "Northern invasion", 51-52; Panzac, "Le contrat d'affrètement maritime", 359-62; Morineau, "Naissance d'une domination", 144-84.

[126] Rueda Hernanz, "Disentailment in Spain", 1-31; İslamoğlu ve Keyder, "Agenda", 31-55; Owen, *Middle East*, 1-23.

[127] Issawi, *Economic history*, 44.

[128] Scammel, *World encompassed*, 147.

[129] Braudel, *Identity*, 2: 375-78; Frank, "Mul-

tilateral merchandise trade", 407-38; Friedmann, "World market", 545-86.

[130] Day, "Monetary crisis", 43-58.

[131] Chaunu, *European expansion*, 290-92; Baltık tahılının bölgeye girişiyle tahıl fiyatlarında görülen düşüş için bkz. Tits-Dieuaide, *La formation des prix*.

[132] Israel, *Dutch Republic*, 315-18.

[133] Öztürk, *Askeri kassama*, 249; fiyatların genel gidişatı için bkz. Pamuk, *Ottoman monetary*, 123; İspanya için bkz. García Sanz, "Castile 1580-1650", 20-21.

[134] Ege bölgesinde buğday fiyatları 18. yüzyıl ortalarından itibaren tedricen yükselmeye başladı: Balta, "Bread in Greek territories", 185: tablo 1, 186: diyagram 1.

[135] Sursuk ailesinin geniş mülkleri için bkz. Owen, *Middle East*, 267-68; Andalucia malikâneleri için bkz. Simpson, *Spanish*, 41-44.

[136] Woude, "Future", 243-56; Kasaba ve Tabak, "Fatal conjuncture", 88-89.

[137] Slicher van Bath, *Agrarian history*, 206-20.

[138] Ekonomik konjonktürün 18. yüzyıldaki değişimi için bkz. Revel, "Au XVIIe siècle", 348-61.

[139] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 295. Provence *région du feu* olarak anılmaktaydı: Pyne, *Vestal fire*, 110.

[140] Örneğin bkz. Rosenthal, *Fruits*, 52; Braudel, *Mediterranean*, 1: 68-69.

[141] Braudel, *Mediterranean*, 1: 64.

[142] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 194-96. Pampolona'da geçim sıkıntısının yaşandığı yıllar 1605, 1606, 1614, 1630, 1631, 1643, 1684, 1692, 1710, 1712, 1793, 1794 ve 1796'ydı.

[143] Andalucia'nın Atlantik kesimindeki dağ köylerinden toplanan ondalık vergilerin 1550'den 18. yüzyıl sonlarına kadar ova köylerine oranla yüksek oluşunun sebepleri için bkz. Ponsot, "En Andalousie occidentale", 105-7.

[144] Sözgelimi, İberya Akdeniz'inde en yüksek noktalara 1570-1638, 1760-1800 ve 1830-70'te ulaşıldı: Barriendos Vallvé ve Martin-Vide, "Secular climatic oscillations", 473-87; Le Roy Ladurie 1551'de başlayan bir soğuma döneminin 18. yüzyıl başlarındaki sıcak bir ara evreyle 1809'a kadar devam ettiğini ileri sürer: Le Roy Ladurie, *Times of feast*, beşinci bölüm.

[145] Braudel, *Mediterranean*, 1: 63; Girit'teki kuraklıklar ve seller için bkz. Grove ve Conterio, "Climate of Crete", 241-42.

[146] Çulpan, *Türk taş köprüleri*, ikinci kısım: dördüncü bölüm.

[147] Matar, ed., *In the lands of Christians*, 130-31, 141.

[148] Sereni, *History*, bolum 56; Enggass, "Land reclamation", 125-43.

[149] 950-1350 dönemindeki yayılma için bkz. Bartlett, *Making of Europe*, 292-306; ayrıca bkz. Slicher van Bath, *Agrarian history*, 132-45; Devroey, "Le cerealiculture", 221-53.

[150] Bu ortam değişiminin klasik anlatımı için bkz. by Braudel, *Mediterranean*, 1: 60-85, 399.

[151] Bunu ustalıkla belgeleyen Hütteroth, İç Anadolu'yu öncü şerit olarak nitelendirir: "Influence", 19-47; Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 13.

[152] Briffa, "European tree rings", 151-68; Jones ve Bradley, "Climatic variations", 652-53; Lamb, *Climatic history*, 145-46; Grove ve Conterio, "Climate of Crete", 241-42.

[153] Barriendos Vallvé ve Martin-Vide, "Secular climatic oscillations", 473-87; Braudel, *Mediterranean*, 1: 272-73. Caudine vadisindeki ovaların hepsi 17. ve 18. yüzyıllarda bataklık sorunlarına boğulmuştu; Paluda, Acquara ve Acqua Vivala gibi yer adları bunu doğrular: Delille, *Croissance*, 49. Girit ve sıtmalı ovaları için bkz. Brumfield, "Osmanlı Girit'inde tarım", 63. Taşkınlar ile tarımsal üretim arasındaki ilişki için bkz. McCloy, "Flood relief and control", 1-18.

[154] Planhol, *De la plaine pamphylienne*, 111; Soysal, "Onaltıncı yüzyılda Adana", 177-

78; Amiran, "Pattern of settlement", 198.

[155] Houston, *Western Mediterranean world*, 158-62; Curtin, *Death by migration*, 132-40; Zulueta, "Malaria", 7; Bruce-Chwatt, "History of malaria", 20-21.

[156] Houston, *Western Mediterranean world*, 152-54.

[157] Nader, *Liberty*, 166; Bennassar, *Valladolid*, 1: 39-51.

[158] Vilar, *La Catalogne*, 1: 573.

[159] Hanna, *Making big money*, 84-97; Raymond, *Artisans et commerçants*, 1:129-56; *ayrıca bkz.* Faroqhi, *Towns and townsmen*, onuncu bölüm.

[160] Pascual, "Janissaries", 357-69; Masters, *Origins*, 157-58. Saruhan'da 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın ikinci yarısı arasında tımar sayısı hiç değişmeden 674 seviyesinde kalırken, zeamet sayısı neredeyse üç katına ulaşarak 15'ten 41'e çıktı: Arıkan, "Un sancak anatolien", 331.

[161] Vassberg, *Village*, 164; Nader, "Noble income", 425-26; Casey, *Kingdom*.

[162] Le Roy Ladurie, *Peasants*, üçüncü bölüm.

[163] İkinci bölümde belirtildiği üzere, kuzey tahılının 1590'da Akdeniz'e girmesinde ana aktörlerden biri olan Portekizli tüccar Ximenez'in bile tarıma yatırım yapmak üzere servetini Floransa'ya geri götürmesi çarpıcı bir örnektir. Böyle kişiler aslında Floransalı olmuştu artık: Braudel, *Mediterranean*, 2: 725-34; Sereni, *History*, elli sekizinci bölüm; Le Roy Ladurie, *Tithe*, 114.

[164] Braudel vd., "Le déclin", 28-30.

[165] Wallerstein, *Modern world-system*, 2: 14-15.

[166] Özel, "Population changes", 190-91; Halep sancağında 18. yüzyılda göçebe toplulukların sayısı için bkz. Murphey, "Some features of nomadism", 194-96.

[167] Darling, *Revenue-raising*, beşinci ve altıncı bölümler; Nader, *Liberty*, dördüncü bölüm; Murphey, *Ottoman warfare*, 188-89.

[168] Dienne, *Histoire du desséchement*, 198-99.

[169] Aşağı Arno'daki Fucecchio bataklıklarının 16. yüzyıl sonlarında I. Ferdinando'nun düklük döneminde kurutuluşu için bkz. McArdle, *Altopascio*.

[170] Ciriacono, "Land reclamation", 282, 291; Le Roy Ladurie, *Paysans*, 270-71; Felemenk'in tarım alanları 19. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl arasında üçte bir oranında, yaklaşık 100.000 hektar büyüdü. Bu arazilerin çoğu 1600-1650 arasında ıslah edildi: Fagan, *Little Ice Age*, 107.

[171] Sereni, *History*, 187-88; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9: 78, 109, 162, 207. Evliyâ Çelebi havanın güzel olduğu ve sıtmanın bulunmadığı yerleri özenle not düşer.

[172] Kıray, "Social change", 179.

[173] Kıray, "Social change", 179.

[174] Lovett, "Golden age", 745.

[175] Houston, *Western Mediterranean world*, 597.

[176] Bruce-Chwatt, "History of malaria", 11-19; Sıtma sivil halkın yanı sıra ruhban kesimi de vurdu. 1387'de olduğu gibi, 1623'te de yedi kardinal sıtmadan öldü: Delort, *Les animaux*, 195-96.

[177] Braudel, *Civilization and capitalism*, 2: 287. Roma kırsal kesiminin onda biri ekiliydi: Romano, "Italy", 189.

[178] Bloch, *French rural history*, 19-20.

[179] Stoianovich, "Balkan peasants", 26-27.

[180] İzeddin ibn Şeddâd'ın bölgeye ilişkin tasvirine (*Description de la Syrie*, 91-101) göre, 13. yüzyıl ortalarında böyle bir durum yoktu.

[181] Goyau, *Un précurseur*, 56; Rabbath, *Documents inédits*, 1: 221.

[182] İç ovalardaki sıtma koşulları için bkz. Jennings, "Population, society", 156; *ayrıca bkz.* Jennings, *Christians and Muslims*, 188-91; Pyne, *Vestal fire*, 132; Pascual, "Une neige", 59.

[183] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9: 78, 109, 162, 207; Volney, *Voyage*, 2: bölüm 8-13; Swinburne, *Travels*, 85-86.

[184] İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta*, 1: bölüm 10-12, 32; Constable, *Housing the stranger*, 69; İbni Cübeyr, *Endülüsten kutsal*

topraklara, 224-32; Le Strange, *Palestine*, 11-24.

[184] Crosby, *Ecological imperialism*, 65-67.

[185] Volney, *Travels*, 1: 374.

[186] Örneğin bkz. Ali Bey'in Filistin izlenimleri, *Travels*, 2: 209.

[187] Swinburne, *Travels*, 65.

[188] Simpson, *Spanish agriculture*, 65-66.

[189] Ringrose, *Spain, Europe*, 190-93.

[190] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 195.

[191] Suriye'nin kıyı şeridinde ve iç kesiminde kırsal borçluluk düzeyi için bkz. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi: *355* (1710), 19; *355* (1710), 20, *355* (1710), 35; *355* (1710), 43; *355* (1710), 83; *355* (1711), 96; *355* (1711), 128: *355* (1712), 142: *355* (1712), 285; *364* (1717), 88; *364* (1717), 88; *364* (1718), 101; *364* (1718), 175; *364* (1719-20), 258; *360* (1762), 131; *347* (1769-70), 47; *360* (1769-70), 73. *Ayrıca bkz.* Le Roy Ladurie, *Peasants*, 252-56; Elliott, "Decline of Spain", 378.

[192] Le Roy Ladurie, *Peasants*, 257, 237-38.

[193] Gerber, *Social origins*, 24-25; Kula, *Measurements and men*, 30-31; Latron, *La vie rurale*, birinci bölüm.

[194] Sereni, *History*, 234-35.

[195] Sereni, *History*, 191-92.

[196] Sella, *Crisis*, 106-7; Camporesi, *Magic harvest*, 7-8.

[197] Sicilya'dan 1710'da ihraç edilen tahıl 1580'deki düzeyin onda biriydi: Revel, "Au XVIIe siècle", 358; Morineau, "Les mancenilliers de l'Europe", 143-48; Romano, *Commerce et prix du blé*, 65, 142-43; Carrière ve Buti, "Un aspect du commerce international", 116; Bonaccorso vd., "Spatial variability of drought", 273-96.

[198] Pelizzon, "Grain flour", 166.

[199] Murphey, "Provisioning Istanbul", 249 d. 9.

[200] Sauvaget, *Alep*, 1: 193 d. 707.

[201] Eldem, *French trade*, 109.

[202] Stoianovich, "Mode de production maghrebin", 92.

[203] Valensi, *Tunisian peasants*, 220-23.

[204] Andalucia'da 1680'lerde bir kamusal tahıl ambarı (*pósito*) oluşturmaya yönelik planlar vardı: Pérez, "Cordoban textile", 149-50. Palermo'da 17. yüzyılın sonunda ekmek sabit fiyatla satılmaktaydı: Mack Smith, *History of Sicily*, 2: 274. Tahıl piyasalarının 17. ve 18. yüzyıllarda değişen niteliği için bkz. Pelizzon, "Grain flour", 154-80; Filippini, "La mer", 297-300; Quaglia, "Controls over food", 449-57.

[205] Semple, *Geography*, 366.

[206] Braudel, *Civilization and capitalism*, 1: 125-27; Braudel, *Identity*, 2: 375-77: Pelizzon, "Grain flour", 160-80; Tielhof, *'Mother of all trades.'*

[207] Faroqhi, *Pilgrims and sultans*, 106-7; Raymond, *Artisans et commerçants*, 1: 307-11.

[208] Braudel, *Mediterranean*, 1: 127; Güran, *19. Yüzyıl*, 26-27; Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân*, 248.

[209] McGowan, *Economic life*, 27-32.

[210] Çavdar için bkz. Weisser, *Peasants*, 67-68; Musgrave, *Land and economy*, 72-73; Sella, *Crisis*, 107; pirinç için bkz. Sereni, *History*, 210-12; Arıkan, "XV.-XVI. yüzyıllarda", 479-80; darı için bkz. Emecen, *XVI. Asırda Manisa*, 242.

[211] Beldiceanu ve Beldiceanu-Steinherr, "Riziculture", 9-28.

[212] Braudel, *Mediterranean*, 1: 62; Houston, *Western Mediterranean world*, 151.

[213] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 294.

[214] Örneğin, Halep sancağında geçici yerleşmelerinden ayrılmaya zorlanan köylülerin 1725'te 150 mandası ("camış") vardı: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi: *328* (1725), 54-55. Manda vakıf kayırlarında en çok sözü edilen hayvandır: Adana ve Misis için bkz. *335* (1760), 257-58; *359* (1762), 87; *360* (1762), 124; *367* (1766), 233; *377* (1785), 214-15; Antakya için bkz. *578* (1773-74), 81; *363* (1775-76), 59-60; *363* (1176-77), 114; Halep ve Trablusşam için bkz. *323* (1735), 172; *352* (1774-75), 97-98;

Şam için bkz. *352* (1785), 282-83; Konya zenginlerinin daha iyi çeki hayvanlarına yatırım yaptığı 16. yüzyıl sonlarında çiftliklerde öküzün yerini manda almaktaydı. Faroqhi, "*Vakıf* administration", 167; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 8: 60; Ali Bey, *Travels*, 275, 305, 310, 319. Miletos yakınlarında 11. yüzyılda mandaların kullanılmaktaydı: Lefort, "Rural economy", 235.

[215] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 222.

[216] Nagata, *Iarıhte âyânlar*, 136-42.

[217] Sereni, *History*, 196-98.

[218] Glamann, "European trade", 467.

[219] Veinstein, "On the *çiftlik* debate", 48.

[220] *Çiftlik tartışması* için bkz. Keyder ve Tabak, ed., *Landholding*.

[221] Yediyıldız, *Institution du vaqf*, beşinci bölüm.

[222] Petrusewicz, *Latifundium*, 12.

[223] Le Roy Ladurie ve Goy, *Tithe*, 93-119.

[224] Le Roy Ladurie, *Peasants*, 12-13. Doğu Akdeniz'de de çorak araziler ve bataklıklar ıslah edilmek üzere aşiretlere verildi. Yusuf, *Economic survey*, 28-29.

[225] Hunt, *Medieval super-companies*, 132-37; Morgan, *Merchants of grain*.

[226] Dağlık alanların yaklaşık 1000'den 1800'e kadar artan çekiciliğine ve daha sonra aşırı dolmasına ilişkin uzun erimli bir değerlendirme için bkz. McNeill, *Mountains*, yedinci bölüm.

[227] Wagstaff, *Evolution*, 242-46.

[228] Stoianovich, "Land tenure"; Sereni, *History*, 235, 264; Lawless, "Economy and landscapes", 519-20.

[229] İber ve İtalyan yarımadalarında ortak arazilerin tasfiyesi için bkz. McNeill, "Tragedies of privatization", 223-24.

[230] Osmanlı imparatorluğunda metruk ya da çorak toprakların tarım arazilerine çevrilişi için bkz. İnalcık, "Emergence of big farms", 19-22.

[231] "Yeniden feodalleşme" için bkz. Marino, *Pastoral economics*, 137-39; yerelleşen hayvancılık için bkz. Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 73-90; Osmanlı topraklarındaki büyük çiftliklerde hayvancılığın ulaştığı boyut için bkz. Veinstein, "On the *çiftlik* debate", 49.

[232] Le Roy Ladurie ve Goy, *Tithe*, 71-92, 120-53.

[233] Hütteroth, "Pattern" ve *Ländliche siedlungen*, sekizinci bölüm. Aynı şey Akdeniz kıyısındaki Kilikya ovası için de söylenebilir: Tarsus bölgesinin 1890'da 38.000 olan nüfusu 1550'lerde toplam 50.000 gibi daha yüksek bir düzeydeydi. Batısına düşen Adana da iskân edildi ve geniş bataklıkların varlığına rağmen, kıyı ovası kısmen ekime açıldı: Akgündüz, *Arşiv belgeleri*, 247-50; Soysal, "Onaltıncı yüzyılda", 179; Sümer, "XIX. Yüzyılda Çukurova'da", 231-35.

[234] Baehrel, *Une croissance*, 109-10; Sereni, *History*, 248-49, 336-37; Rosenthal, *Fruits*, 42-43; Nîmes'te 2.300 hektarlık sulak alan 18. yüzyılın ilk yarısında kurutuldu: Blanchemanche, *Batisseurs de paysages*, 189.

[235] Braudel, *Identity*, 2: 263-64.

[236] Rosenthal, *Fruits*, 52.

[237] Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 57; Sereni, *History*, 248-49; Georgelin, *L'Italie*, 76-78.

[238] Osmanlı topraklarında 17. ve 18. yüzyıllarda ormansızlaşma ve "baltalık orman"lar için bkz. T.C. Çevre ve Orman Bakanlığı, *Osmanlı ormancılığı*, 1: 105-15, 2: 11-19. Kıbrıs'ta ağaçların büyük çapta yakılışı için bkz. Pyne, *Vestal fire*, 132-33; Fransa'da ormanların donanmaya sağladığı kereste miktarındaki gerileme için bkz. Bamford, *Forests*.

[239] Richards, "Land transformation", 164: tablo 10-1.

[240] Karmon, "Settlement", 9. Bataklıkların çoğu 1860'larda hâlâ kurutulmamıştı: *Rambles in the deserts*, 148.

[241] Rosenthal, *Fruits*, 52.

[242] Vries, *Economy of Europe*, 33-36; Raymond, *Artisans et commerçants*, 2: 307-16.

[243] Sereni, *History*, 221; Le Roy Ladurie, *French peasantry*, 412.

[244] Le Roy Ladurie, *French peasantry*, 329-30; Sereni, *History*, 221; Yediyıldız, *Institution du vaqf*, 26, 124. 19. yüzyıl vaşlarında vakıflar imparatorluktaki arazilerin üçte ikisine sahipti: Barnes, *Introduction*, 42-43.

[245] İnalcık, "Emergence", 25; McGowan, *Economic life*, 145-46.

[246] Braudel, *Identity*, 1: 117.

[247] Vergopoulos, *Le capitalisme difforme*.

[248] Portekiz'de, Osmanlı imparatorluğunda ve İspanya'da toprakların periyodik yeniden dağıtımı için bkz. Silbert, *Portugal méditerranéen*; Owen, *Middle East*, 256-59; McNeill, "Tragedies of privatization", 222-34.

[249] Herr, *Eighteenth century*, 110.

[250] Gilmore, "Class consciousness", 151.

[251] Moriceau, *Terres mouvantes*, 72-74.

[252] Ali Bey'in 1816'daki anlatımı, *Travels*, 2: 306; Kinnear, *Journey*, 169; Saraçoğlu, *Akdeniz*, 475-76, 484-85.

[253] Sereni, *History*, 248-49; Snowden, "Mosquitos".

[254] Ciriacono, "Venise et la Hollande", 295-320; Ciriacono, "Venetian economy", 120-35.

[255] Rosenthal, *Fruits*, 41.

[256] İskenderun bataklıklarını kurutma girişimleri için bkz. *Accounts & Papers* (1859), oturumlar, 2, c. 30: 820.

[257] Braudel, *Mediterranean*, 1: 66, 68-69.

[258] Rosenthal, *Fruits*, 39.

[259] Braudel, *Mediterranean*, 1: 41 d. 9.

[260] Rocco, *Quinine*, 78-79.

[261] Hobhouse, *Seeds of change*, 3-40.

[262] Emecen, *İlk Osmanlılar*, 121-32; Le Roy Ladurie ve Goy, *Tithe*, 71-92; Bartlett, *Making of Europe*, altıncı bölüm.

[263] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 185; Herlihy, *Pistoia*, 50.

[264] Dienne, *Histoire du desséchement*, 77-78.

[265] Glick, *Irrigation*, birinci kısım.

[266] Dienne, *Histoire du desséchement*, 262.

[267] Sereni, *History*, 92-93.

[268] Sereni, *History*, 92-93.

[269] Wickham, *Mountains*, 24-25.

[270] Duby, *Rural economy*, 81-84; Bois, *La grande depression*, 15-21; Lefort, "Rural economy", 270.

[271] Wickham, *Mountains*, 6.

[272] Moreno, "La colonizzazione", 986-1006.

[273] Grove ve Rackham, *Nature*, 334-36.

[274] Herlihy, *Medieval and Renaissance*, 40-43.

[275] Cohn Jr., "Inventing Braudel's mountains", 409-10; Barker, *Mediterranean valley*, 286-87.

[276] Bizans egemenliği altındaki bazı bölgelerde ormanlar yoğun biçimde işlendi: Girit, Kıbrıs, Suriye, Toroslar, Makedonya ve büyük olasılıkla Anadolu'nun kuzeydoğu kesimi ile Arnavutluk kıyıları. Dunn, "Exploitation", 258-61.

[277] Rosenthal, *Fruits*, 40-41.

[278] Le Roy Ladurie, *Peasants*, 246-50; Sereni, *History*, 267-72.

[279] Arel, "Gothic towers", 212-18; Arel, "Ege bölgesi", 787-98; Kasaba, "Migrant labor", 116.

[280] Hanson, *Trade in transition*, altıncı bölüm.

[281] Rostow, *World economy*, 147; Palairet, *Balkan*, 36.

[282] Gerber, *Social origins*, 86-90; Ancel, *La macédoine*, beşinci bölüm.

[283] Richard, "Land transformation", 163-78: tabs. 10-1 and 10-2.

[284] Lewis, "Frontier", 267.

[285] Houston, *Western Mediterranean world*, 151, 152-54.

[286] Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 57; Braudel, *Identity*, 2: 263-64. Rumeli'de *çiftlik kurmanın hız kazanması bölgeye yeni ırgatlar çekti*. Gazi Evrenos vakfına ait *çiftliklerin sayısı* 1702-04'te tarımsal mülklerinin ancak yüzde 10'unu bulurken, 19. yüzyılın sonunda yüzde 50'sini aştı ve böylece dağlardan gelen göçlerin bir bölümünü emdi. Yenice-i Vardar gölü çevresinde ve Vardar ırma-

ğının aşağı çığırlarında sıtma tehlikesine rağmen, Selanik ovasına Pindos dağları gibi uzak yerlerden ırgatlar geldiğini gösteren bulgular vardır: Demetriades, "Problems of land-owning", 44-45, 55.

[287] Mulhall, *Dictionary of statistics*, 8. [Bu dipnot kitabında aslında mizanpaj hatasıyla atanmamış olup, yeri tarafımızca belirlenmiştir. -en.]

[288] Stoianovich, "Balkan peasants", 26-27.

[289] *Accounts & papers*, (1906), 93, Güneydoğu Anadolu'dan gelen "diplomat ve konsolos raporları", 9.

[290] *Accounts & papers* (1858), 30, "1857 yılında Halep ticareti üzerine rapor", 429.

[291] Owen, *Middle East*, 267-68; Gerber, *Social origins*, 79. Tepeler toprak kapatma sürecinin dışında kaldı.

[292] Anadolu'nun Akdeniz kıyısındaki Erdemli'de göçebe kışlaklarının işlenebilir topraklara çevrilişi için bkz. Szyliowicz, *Political change*, 23-24.

[293] Simpson, *Spanish agriculture*, 67.

[294] Rosenthal, *Fruits*, 52-53; Ribera del Ebro boyunca 18. yüzyılda sulamaya ve akaçlamaya dönük projelerin başlatılışı için bkz. Pérez Sarrion, "Hydraulic policy", 138-42; Simpson, *Spanish agriculture*, altıncı bölüm; 20. yüzyıldaki girişimler için bkz. Naylon, "Irrigation and internal colonization", 178-91.

[295] Braudel, *Identity*, 1: 45.

[296] Grigg, *Agricultural systems*, 141.

[297] Lewis, "Malaria", 286-88.

[298] Simpson, *Spanish agriculture*, 135-36.

[299] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 185.

[300] Houston, *Western Mediterranean world*, 152-54.

[301] Sereni, *History*, 248-49.

[302] Braudel, *Mediterranean*, 1: 61-62.

Beşinci Bölüm

[1] Siyasal hareketlerdeki çıkışlar ve inişler ile bunların demografik temeli için bkz. Goldstone, *Revolution*, 159-69, 356-59.

[2] Griswold, *Great Anatolian rebellion*, ikinci bölüm; Faroqhi, "Crisis and change", 416-19; Elliot, *Imperial Spain*, 333-49; Braudel, *Identity*, 2: 387-89. Olağanüstü vergiler zamanla olağan vergilere dönüştü: *millones* vergisi için bkz. Elliott, *Imperial Spain*, 285-86; Osmanlı "tekâlif-i şakka" için bkz. McGowan, *Economic life*, 155-57. Osmanlı imparatorluğunda 16. yüzyıl sonlarındaki ve 17. yüzyıl başlarındaki çalkantılı döneme renk veren mutlu gelecek akımları için bkz. Stoianovich, "Prospective", 94-104.

[3] Braudel, *Mediterranean*, 1: 323; Appleby, "Epidemics and famine", 643-63; Pirenne, "Stages". Değişimin yönü 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarıyla sınırlı kalmadı. Palermo'da 17. yüzyılın sonunda ekmek sabit fiyatlarla satılmaktaydı: Mack Smith, *History of Sicily*, 2: 274. Andalucia'da 1680'lerde bir kamusal tahıl ambarı (*pósito*) oluşturmaya yönelik planlar vardı: Pérez, "Cordoban textile", 149-50. 1571'de kamuya ait 3.371 ve hayır kurumlarına ait 2.865 *pósito* vardı; bunların çoğu "iki Kastilya, Léon ve Andalucia'daydı." Herr, *Rural change*, 31-33; *ayrıca bkz.* Herr, "Villages désértes", 212-13

[4] Braudel, *Identity*, 2: 398-99; Hufton, "Social conflict", 308-9.

[5] Pelizzon, "Grain flour", 144-46; Geremek, *Poverty*, 151; Abdel Nour, *Introduction à l'histoire*, 232-35.

[6] Faroqhi, "Crisis and change", 438-39; Orhonlu, *Osmanlı imparatorluğu'nda aşiretlerin*, 39-52. Çoğu kez başarısız olsa da, gıda kaynaklarının belirlenmiş dağıtım kavşaklarının dışına yönelişini caydırıcı önlemler de bir başka yaygın yöntemdi: Refik, *Onuncu asr-i hicrî'de*, 81-82, 83-84, 91-92.

[7] Vries, *Economy of Europe*, 148-64. Kırsal kesime darbe vuran aksilikler ana ve ikincil kentlerin nüfuslarını şişirmeye devam etti. Doğu Akdeniz'de kentsel

nüfusun toplam nüfus içindeki oranı 18. yüzyılın sonunda yüzde 10 ila 20 arasındaydı. Sözgelimi, Halep 17. ve 18. yüzyıllarda kimi zaman nüfusun üçte birine yakın kesimini yok eden ürün azlıkları ve salgınlar yüzünden bir dizi ölümcül darbe yedi. Ama bu kent toparlanmaktan hiç geri kalmadı ve her seferinde neredeyse hemen bu sürece girdi; nüfusu 80.000 ila 100.000'e ve hatta bazen 120.000'e ulaştı: Issawi, *An economic history*, 100; Abdel Nour, *Introduction à l'histoire*, 66-74. İspanya'da Karayipler'e yönelik göçlere rağmen, 1600'de yüzde 11,4 olan kentsel nüfus oranı hafif bir düşüşle 1800'de yüzde 11,1'e indi: Gelabert, "Urbanization and deurbanization", 182, 190.

8 Tilly, *Coercion, capital*, 88-91.

9 Salibi, *House of many mansions*, 104-7; Heyberger, *Les chrétiens*, 30.

10 Chehab, "Reconstructing", 117-24.

11 Fukasawa, *Toileries et commerce*, 52-53; Abdel Nour, *Introduction à l'histoire*, 276-79; Chevallier, *La société*, 210-14; Steensgaard, *Asian trade*, 175-93.

12 Dalsar, *Türk sanayi*, 162, 295; dağ toplulukları için zanaat ve el sanatı işleri bir "yan uğraş" haline geldi: McNeill, *Mountains*, 119-23.

13 Frêche Yukarı Languedoc'ta buğdayın 17. ve 18. yüzyıllarda ticari bir düzeyde yetiştirildiğini ortaya koymaktadır: Frêche, *Toulouse et la région*.

14 Le Roy Ladurie ve Goy, *Tithe*, 183-84; Braudel, *Civilization and capitalism*, 3: 330, 338.

15 "Kastilya 15. yüzyıl sonlarında ve 16. yüzyıl başlarında İspanya'ya çekidüzen vermişti. 17. yüzyıl sonlarında ilk kez İspanya'nın bu sefer Kastilya'ya yeniden çekidüzen verme olasılığı doğdu." Elliott, *Imperial Spain*, 371.

16 Ringrose, "Impact", 761-91.

17 Elliott, *Imperial Spain*, 370-72.

18 Lovett, *Early Habsburg*, 275.

19 Herr, *Rural change*, 18.

20 Sereni, *History*, 178; Chorley, *Oil, silk*, 19-24.

21 Casey, "Moriscos", 36, 37-39; dönüşümlü kuraklık ve yağış evreleri için bkz. *Climatic history*, 468-69.

22 Phillips ve Phillips Jr., *Spain's Golden fleece*, onuncu bölüm.

23 Casey, *Kingdom of Valencia*, 60.

24 Ringrose, *Spain, Europe*, 194-96, 210, 215; Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 83-84.

25 Casey, *Kingdom of Valencia*, 56. "İspanya'da yetkililerin pirinç ekinin yayılmasını kontrol altına almaya ya da sınırlamaya yönelik girişimleri vardı. Bunun ardında büyük ölçüde bataklıklarla ilişkili olan ve gittikçe yeni çeltik tarlalarına bağlanan sıtma istilalarının ağırlaşacağı korkusu yatmaktaydı." Valencia ve İspanya'da pirinç ekimi için bkz. Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 207.

26 Ama kırsal kesime çöken tehdit bertaraf edildiğinde veya denetim altına alındığında, kırsal alanlardan kaçış neredeyse tersine döndü. 17. yüzyılın ilk yarısında önemli sayıda tımarlı mülk bir talip bile olmaksızın boş ve sahipsiz kaldı: Howard, "Ottoman tımar system", 221-22.

27 Le Roy Ladurie, *French peasantry*, 239-50; Le Roy Ladurie, *Peasants*, 68, 91-94; Braudel, *Mediterranean*, 1: 67; Wright, *Mediterranean feast*, 479, 615.

28 Kestanenin yanı sıra şalgam ve patates de tahıl açığını kapatacak ürünler olarak rağbet gördü: Molinier, *Stagnations et croissance*; *ayrıca bkz.* McNeill, *Mountains*, 130.

29 Moreno, "La colonizzazione", 1002-3. Apeninler'de yoksulların beslenmesinde kestanenin önemi için bkz. Camperosi, *Magic harvest*, 7; Montanari, *Italian cuisine*, 85; Huffton, "Social conflict", 307-8. Anadolu'da da kestane unu kullanılan birçok tahıl ikamesinden biriydi: Ünsal, *Nimet*, 123.

30 Epstein, *Genoa*, 219; Planhol, *Historical geography*, 219-22.

[31] Kestane kuşağında kilometrekare başına 46 kişi gibi yüksek nüfus yoğunluğu olağandışı değildi: Brueton-Governatori, "Alimentation et idéologie", 1181-89; Korsika'nın Castagniccia yöresi için bkz. Planhol, *Historical geography*, 219.

[32] Dut ağacı dikimi ve bağların yayılışı ile bu ikili gelişmenin Vivarais'teki ekonomik yaşama etkisi için bkz. Molinier, *Stagnations et croissance*.

[33] Tenenti, *Piracy*, 3-31; Fontenay, "La place de la course", 1321-47; Grove ve Rackham, *Nature*, 77.

[34] Salgın hastalıklar için bkz. Delille, *Croissance*, 101-47; Biraben, *Les hommes et la peste*, 1: ikinci kısım.

[35] Dols, "Second plague pandemic", 162-89. Edirne'de 17. yüzyıl ortalarındaki veba salgını için bkz. Bobovius, *Topkapı Sarayı'nda yaşam*, 49; Manisa bölgesinde 1677 yazında veba salgının yol açtığı nüfus kaybına ilişkin Cornelius de Bruyn'un anlatımı için bkz. Üçel-Aybet, *Osmanlı dünyası*, 373. Veba tehdidi yüzünden insanlar İzmir'den civardaki yüksek kesimlere, temiz ve suyunun yanı sıra emsalsiz meyveleriyle tanınan Belen'e ve Trablusşam'dan Cebel Lübnon'a taşındı: Tavernier, *Tavernier seyahatnamesi*, 118, 165-66; Rahme, "Some socio-economic observations", 427-28.

[36] Delille, *Famille et propriété*. Pirî Reis dağların genellikle en değerli yaylalarının adlarıyla anıldıklarını aktarır: Pirî Reis, *Kitab-ı bahriye*, 1: 267.

[37] Randsborg, *First millennium*, 71; Potter, "Valley and settlement", 287; Moreno, "La colonizzazione", 1000-1002; Grove ve Rackham, *Nature*, 133. Haut Languedoc'ta buğdayın 17. ve 18. yüzyıllardaki rolü için bkz. Vedel, "La consummation alimentaire", 479-82.

[38] Aín köyüne ilişkin ustalıklı araştırma için bkz. Butzer, "Realm of cultural-human ecology", 685-701.

[39] Bu demografik yönelimler Valencia'daki genel yönelimlerle tam uyumluydu: Casey, *Kingdom of Valencia*, 4-34; Cabrillana, "Villages désértes", 510.

[40] Butzer, "Realm of cultural-human ecology", 687.

[41] *Ayrıca bkz.* Whited, *Forests and peasant*, 38-39.

[42] Dağlık bölgelerin ve yarımadanın 18. yüzyılda toparlanıp mütevazı bir büyüme sürecine girmesinin ve "ormanların gittikçe bozulması"nın bir sonucu olarak, çıplaklaşma 19. yüzyılda doruğuna çıktı: Thirgood, *Man*, 50.

[43] Ringrose, *Spain, Europe*, 286.

[44] Butzer, "Realm of cultural-human ecology", 692: tablo 42-1.

[45] McNeill, *Mountains*, 1-11; Terzi, "Güzelhisar-ı Aydın", 158-60. Aynı dönemde Karadeniz dağlarından iniş için bkz. Planhol, "Les migrations".

[46] Moreno, "La colonizzazione", 1000-1002; Rhodes, "Tobacco cultivation", 208; Weulersse, *Le pays des Alaouites*, 232, 324-26; Hourani, "Ideologies", 170-79.

[47] Owen, *Middle East*, 7, 110-12, 171. Osmanlı yönetimindeki Anadolu ve Suriye'de ekili alanlar 1840'lardan 1880'lere kadar önemli ölçüde genişledi: Issawi, *An economic history*, 133. İspanya'da 1836-1900 arasında "kiliseye ve belediyelere ait yaklaşık 10 milyon hektar arazi" satıldı: Simpson, *Spanish agriculture*, 67.

[48] Demiryollarının ticari tarıma etkisi için bkz. Ringrose, *Spain, Europe*, 303-4; Sereni, *History*, 291-94; Issawi, *Economic history*, 53-60.

[49] Akdeniz'in öbür ucunda bir tepebaşı köyünün benzer gelişim çizgisi için bkz. Touma, *Un village de montagne*. Bilecik için bkz. Öztürk, *Tanzîmât döneminde*.

[50] Crosby, *Columbian exchange*, beşinci bölüm.

[51] Bu dalganın en iyi tasviri için bkz. Watson, *Agricultural innovation*.

[52] Braudel, *Mediterranean*, 1: 103-4.

[53] McNeill, *Mountains*, 93-101; Tabak, *"Ars longa"*, 23-48.

[54] Bechmann, *Trees and men*, dördüncü bölüm.

[55] Hobhouse, *Seeds of change*, 43-91, 141-87.

[56] Çin'de de tepelik ve verimsiz topraklar "kıtlıktan kurtarıcı ürünler" olarak anılan tatlı patates, mısır ve yerfıstığı ekimine ayrıldı. Anderson, *Food of China*, 96-98.

[57] Bu ürünlerin izlediği "kaçamak yol" için bkz. Warman, *Corn & capitalism*, 112-31.

[58] Bu süreci bütün zenginliğiyle anlatan çığır açıcı çalışma için vak. Sereni, *History*, altıncı kısım.

[59] Planhol, *Historical geography*, 348-49.

[60] Braudel tekelin bu "karanlık kuşağı"nı "kapitalizmin kayrılan alanı" olarak nitelendirir: *Civilization and capitalism*, 1: 24; *ayrıca bkz.* Wallerstein, "Braudel and capitalism", 354-61.

[61] Le Roy Ladurie, *Peasants*, 250; McGowan, "Age of the *ayans*", 658-79.

[62] Goubert, *Conquest of water*, 21-26.

[63] Planhol, *Historical geography*, 148; Fuller, *Buarij*, 3-10.

[64] Brandes, "Maize", 331-36.

[65] Montanari, *Culture of food*, 135.

[66] Le Roy Ladurie ve Zysberg, "Géographie des hagiotoponymes".

[67] Montanari, *Culture of food*, 26-30, 35-35.

[68] Wright, *Mediterranean feast*, 60-61.

[69] Khanzadian, *Atlas*, 56; Tabak, "Agrarian fluctuations", 143-44. Kuzey Afrika için bkz. Rosenberger, *Société, pouvoir*, 117-18.

[70] Fagan, *Floods, famines*, 200.

[71] Lunde, "New world foods", 53-54; Toussaint-Samat, *History of food*, 172-73; Rebora, *Çatal kültürü*, 124-25.

[72] Pelizzon, "Grain flour", 154-60; ekimde *meteil, basjalade, bréchet* ve *mélarde* gibi tahıl çeşitlerini karıştırmamın gördüğü rağbet için bkz. Braudel, *Identity*, 2: 268. Tarihsel emsaller için bkz. Bolens, "Pain quotidien", 462-74. *Ayrıca bkz.* Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 206-7; Braudel, *Civilization and capitalism*, 1: 167-68.

[73] Capatti ve Montanari, *Italian cuisine*, 49-51; Camporesi, *Magic harvest*, 100; McCann, *Maize and grace*, 23-27; Wright, *Mediterranean feast*, 615-16.

[74] Sereni, *History*, 181.

[75] McNeill, "American food crops", 48-52; Valensi, *Tunisian peasants*, 127. Yeni ürünlerin girdikleri bölgelerin genel tarımsal çehresini değiştirmedeki rolleri için bkz. Thirsk, *Alternative agriculture*, ikinci kısım; bahçeciliğin ve çok ürünlü tarımın rolü için bkz. Sereni, *History*, bölüm 62-64; Braudel, *Identity*, 2: 267-68.

[76] Crosby, *Columbian exchange*, 172.

[77] Burckhardt, *Travels*, 15-16; Sereni, *History*, 192.

[78] Montanari, *Culture of food*, 130-31; Braudel, *Identity*, 2: 266-74.

[79] Semple, *Geography*, 342.

[80] Daha serin ve yağışlı koşullardan dolayı çavdarmahmuzu mantarının çavdara musallat olduğu Alpler'in ve Pireneler'in kuzeyinde böyle bir durum her zaman söz konusu değildi: Matossian, *Poisons*, dördüncü ve beşinci bölümler.

[81] Pirinç de arazi ıslahının bir aracı olarak kullanıldı: Houston, "Social geography", 36-40; Rosenberger, "Arab cuisine", 218.

[82] Montanari, *Culture of food*, 131.

[83] Capatti ve Montanari, *Italian cuisine*, 50-51, 43-44; Morineau, "La pomme de terre", 1781; Geremek, *Poverty*, 220-29. Patates 1650'den önce çoğunlukla davar yemi olarak kullanılan bir bahçe ürünüydü. Bölgeye girdiği 1530'lardan daha geniş ölçekte benimsendiği 1650'lere kadar yavaş ama önüne geçilemez bir süreçle bir tarla ürününe dönüştü. Bahçelerden tarlalara terfi edişi halka getirdiği rahatlamadan dolayı siyasal iktidar merkezlerince yürekten desteklendi.

[84] Blum, *Lord and peasant*, 334-35; Stoianovich ve Haupt, "Le maïs", 84-93.

[85] Beldicaunu-Steinherr, "Fiscalité et formes de possession", 279-80; Slicher van Bath, *Agrarian history*, 330-31.

[86] Mısır hemen her zaman arpadan daha ucuzdu ve arpa da buğdaydan daha

ucuzdu. Karadeniz kıyısındaki Ordu kazasında 1547'de mısırın kilesi 60 akçeye satılırken, kile fiyatı arpa için 80, buğday için de 100 akçeydi. Doğu Akdeniz kıyısındaki Sayda'da 1812'de mısırın fiyatı buğday fiyatının yarısı kadar ve arpa fiyatından düşüktü (kesin rakamlarla garara başına mısır 40 kuruş, arpa 50 kuruş ve buğday 80 kuruş). Bu rakamların düşük değerli tahıllarda fiyat artışının daha hızlı olduğu büyüme dönemlerine ait olması, 17. ve 18. yüzyıllarda mısırın daha ucuz olduğuna işaret etmektedir. Ordu için bkz. Yediyıldız, *Ordu kazası*, 199; Sayda için bkz. Adel, *Documents diplomatiques*, birinci kısım, 3: 107.

87 Brandes, "Maize", 331-36.

88 McNeill, "American food crops", 52.

89 Crosby, *Columbian exchange*, 176.

90 Polen analizleri mısırın Anti-Lübnan Dağları'nda 18. yüzyılda geniş çapta yetiştirildiğini göstermektedir: Bottema, "A pollen diagram", 259-68.

91 Osmanlı yönetimi daha hafif vergi vaatleriyle yeni ürünlerin denenmesine aktif destek verdi: Tabakoğlu, *Türkiye iktisat tarihi*, 360; Montanari, *Culture of food*, 137-40.

92 Stoianovich, "Le maïs", 273.

93 Montanari, *Culture of food*, 107, 134-35.

94 Long, "Mexican contribution", 37-49.

95 Crosby, *Columbian exchange*, 176-78, 189; Lunde, "New world foods", 48-55; baklagiller ve ilkbahar ürünleri için bkz. Glick, *Irrigation*, 11-30.

96 Braudel, *Identity*, 2: 269.

97 Zhukovsky, *Türkiye'nin ziraî bünyesi*, on birinci bölüm; Hoogasian ve Matossian, *Armenian village life*, 45; Appleby, "Agrarian capitalism", 574-94.

98 Akdeniz bölgesi baklagillere zaten oldukça aşinaydı; çünkü geçmişte bu ürünlere besşiklik etmişti ve çoğu kez sakınlerinin beslenmesinde bakla önemli yer tutmuştu: May, *Ecology of malnutrition*, 476-77; Stoianovich, "Le maïs", 1029-30; Turkowski, "Peasant agriculture", 110-11.

99 Long, "Mexican contribution", 37-49; Crosby, *Columbian exchange*, 168.

100 Sereni, *History*, 181.

101 Appleby, "Grain prices", 882-84.

102 Khanzadian, *Atlas de géographie*, 56: Mısırın bölgeye girişi nadassız iki yıllık ürün ekimine olanak verdi.

103 Warman, *Corn & capitalism*, 105; McNeill, *Mountains*, 89-90; Hobhouse, *Seeds of change*, 192.

104 Braudel, *Identity*, 2: 269; Morineau, "Malthus", 154-55; Mısır'da pamuk plantasyonlarında çalışan köylülerin temel gıdası mısırdı: Richards, "Political economy of *Gutswirtschaft*", 501-2; Stoianovich, "Land tenure", 403-4.

105 Hohenberg, "Maize in French agriculture", 79-80.

106 McNeill, "American food crops", 51.

107 Lunde, "New world foods", 47-55.

108 Watson, *Agricultural innovation*.

109 Horden ve Purcell, *Corrupting sea*, 203, 222.

110 Hemardinquer, *"Turcicum frumentum"*, 22--28; Lunde, "New world foods", 51.

111 Osmanlı topraklarında bir botanikçi mısırla ilk kez 1570'lerde Suriye'nin Trablusşam kenti civarında karşılaştı: Dannenfeldt, *Leonhard Rauwolf*. Mısırın daha 15. yüzyıl sonlarında veya 16. yüzyılın dönümünde Memlûk yönetimi altındaki Kilikya ovasında deneysel düzeyde yetiştirildiğini savunan kaynaklar da vardır; bu bölge o sırada idari bakımdan Trablusşam'a bağlıydı. *Ayrıca bkz.* Touissant-Samat, *History of food*, 172-73.

112 Murphey, "Tobacco cultivation". *Ayrıca bkz.* McGowan, "Age of the *ayans*", 689; Sanders, *Balkan village*, 107; Benedict, *Ula*, 67-71.

113 Bilbao, "L'expansion", 594-608; McNeill, "American food crops", 51.

114 Stoianovich ve Haupt, "Le maïs", 84-93; Rosenberger, "Cultures complementaires", 487-89.

115 Sereni, *History*, 181.

116 AE, CC, Beyrouth, Reg no 1, le 31 de-

cembre 1826; Cunningham, ed., *Early correspondence*, 52; Vital Cuinet de *La Turquie d'Asie* adlı kitabında mısır ekiminin darı ekiminden çok daha yaygın olduğunu aktarır.

[117] Braudel, *Identity*, 2: 267-68.

[118] Ayvansarâyi, *Mecmuâ-i tevârih*, 18.

[119] Griswold, "A sixteenth-century Ottoman foundation", 190.

[120] Murphey, "Tobacco cultivation", 205-6.

[121] Tzounis, *Les tabacs turcs*, 3-4; Philip, *Der Türkische tabak*.

[122] Tzounis, *Les tabacs turcs*, 13-19.

[123] Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı*, 243.

[124] Bodman Jr., *Political factions*, 40-41.

[125] Ekiminin ve tüketiminin hızla artması sonucunda Osmanlı devletinin başlıca gelir kaynakları arasına giren bu yeni ticari ürünün 19. yüzyılın sonunda Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin gözetimi altına alınması garip bir cilveydi. Tütünden alınan vergileri toplama yetkisi Osmanlı devletinin dünya sermaye piyasalarına borçlarını ödeme gibi açık bir amaçla bu kuruma verildi.

[126] Kuzey Akdeniz'in çoğu kesiminde kişi başına ekmek tüketimi 17. ve 18. yüzyıllarda 500 gram dolayındayken, katkı malzemelerinin oranındaki artışla birlikte bu rakam 19. yüzyılda 700 ila 800 grama yükseldi: Bennassar ve Goy, "Consummation alimentaire", 419-25.

[127] Örneğin, arazilerin yüzde 65'inin dutluklara ayrıldığı Bilecik'te 553 hektarlık (5.530 dönümlük) alandın sadece yüzde 17,2'si nadasa bırakılmaktaydı: Öztürk, *Tanzîmât döneminde*, 73-75; *ayrıca bkz.* Ron, "Agricultural terraces", 1: 33-49; 2: 111-22; Issawi, *Economic history*, 215-16.

[128] Braudel, *Civilization and capitalism*, 1: 118.

[129] Galassi, "Reassessing Mediterranean".

[130] Özellikle ağaçlara sarılmış asmalardan oluşan uzmanlık bağlarına ilişkin bir başka değinme için bkz. Sereni, *History*, 213.

[131] Dandini, *Voyage*, 34.

[132] Planhol, "Grandeur et décadance", 314-29.

[133] 17. yüzyılın açılışı için bkz. Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri*, 8: 395-96, 398, 405, 411; 18. yüzyıl için bkz. Feyzullah Efendi, *Fetava-i feyziyye*.

[134] Ze'evi, *Ottoman century*, 130-31; Singer, *Palestinian peasants*, 84-85.

[135] Dönemin yağışlı iklimi neme gerek duyan darıya iyi yaradı. Eremya Çelebi'ye göre, İstanbul'da 1657'de ambarları dolduran ve ekmek yapımında kullanılan üç ana tahıl buğday, arpa ve darıydı: Ünsal, *Nimet*, 67.

[136] Musgrave, *Land and economy*, 80.

[137] Musgrave, *Land and economy*, 129, 101; Vassberg, *Village*, 55-57.

[138] Moreno, "La colonizzazione", 986-1006.

[139] Semple, *Geography*, 343.

[140] Rosenberger, "Cultures complementaires", 485-87.

[141] Faroqhi, "Rural society, 2", 170; Moldavya'da darı ekiminin yükselişi ve gerileyişi için bkz. Neamtu, *Le technique*, 216-18. Manisa'da ekim alanları dikkate değer bir artış gösteren darının üretimi 1531-1575 arasında 336 kileden 1.016 kileye çıktı. Erzincan ve Kemah'taki artışlar daha çarpıcıydı: Darı üretimi ilkinde 1530'da 6.894 kileyken, 1568'de 12.887 ve 1591'de 17.032 kileye çıktı; ikincisinde ise 1530-1591 arasında 436 kileden 13.201 kileye yükseldi: Emecen, *XVI. Asırda Manisa*, 242; Miroğlu, *Kemah sancağı*, 191-92.

[142] Algar, "Food", 300-301.

[143] Semple, *Geography*, 344.

[144] Volney, *Travels*, 1: 296.

[145] Cohn Jr. ve Epstein, *Portraits*.

[146] Braudel, *Mediterranean*, 1: 55-60; Pitt-Rivers, *People of the Sierra*, 42.

[147] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 160; Güçer, *XVI.-XVII. Asırlarda*, 3-4.

[148] Semple, *Geography*, 344.

[149] Tanoğlu, "Türkiye'nin irtifa", 47-48; Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, 9-11.

[150] Güran, *Osmanlı dönemi*, 6-16.

[151] Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti, *1325 senesi*, 7; Akalın, "Türkiye'nin arazi varlığı", 3-14.

[152] 17. yüzyılın dönümünde vadilerin yoğun biçimde işlenişi için bkz. Potter, "Valleys and settlement", 213-14; Vita-Finzi, *Mediterranean valleys*, 101-2; "çekirdekleşme" için bkz. Grove ve Rackham, *Nature*, 73-74.

[153] Göçebelerin kurduğu geçici yerleşmeler de geniş alanları kapladı ve yükseltı hatlarına göre bir dağılım gösterdi. Kalıcı ve geçici olarak yerleşilen alanların yanı sıra yazlık ve kışlık otlaklar coğrafi bakımdan dağınıktı, ama yapısal anlamda sıkıca birbirine bağlıydı: Kolars, "Tradition, season". Cebel Lübnan'ın sakinleri sabun imalathanelerinde mevsimlik çalışmak üzere aşağıya inerlerdi: Rahme, "Some socio-economic observations", 421-26.

[154] Houston, *Western Mediterranean world*, 592; Amiran, "Pattern of settlement", 73-74.

[155] Planhol, *Historical geography*, 242.

[156] Delort ve Walter, *Histoire de l'environnement*, 228-32. İçdeniz kıyılarında ekonomik hareketlilik düzeyinin gerilediği 6. ve 7. yüzyıllar bir "orman kıtlığı" vardı: Montanari, *Culture of food*, 27.

[157] Sereni, *History*, 139.

[158] Phillips ve Phillips Jr., *Spain's golden fleece*, üçüncü bölüm; Marino, *Pastoral economics*, 69; 16. yüzyılda kışları Kuzey Suriye'nin düzlüklerinde geçiren koyun sayısı 2 milyon, Cebel Lübnan'da ise yarım milyondu: Orhonlu, *Osmanlı*, 21 n. 52; Touma, *Paysans*, 610.

[159] Lefort, "Rural economy", 265.

[160] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 35, 60-61; Devèze, "L'équilibre agrosylvo-pastoral", 333-43.

[161] İklim değiklikleri yüzünden dağlık bölgelerde tarım sınırının aşağıya inişi için bkz. Sereno, "Ecology", 307-11.

[162] Warman, *Corn & capitalism*, sekizinci bölüm.

[163] Grove ve Rackham, *Nature*, 66-67.

[164] McNeill, *Mountains*, üçüncü bölüm; Planhol, *Historical geography*, 148.

[165] Bechmann, *Trees and man*, 295-96; Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 60.

[166] Lane, *Ships and shipbuilders*, on ikinci bölüm.

[167] Herlihy, *Pistoia*, 39, 50-51. Binyılın dönümünden itibaren dağ köylerinin aşağıya kayarak ovalara taşınmasını sağlayan süreç 14. ve 15. yüzyıllarda yavaşladı: Delille, *Croissance*, 49. Yerleşmelerin ırmak vadilerinden ve bataklık alanlardan daha yüksek kesimleri taşınmasını getiren benzer bir yöneliş Orta Avrupa'nın alçak kesimlerinde yaşandı: Dunin-Wąsowicz, "Natural environment", 92-103.

[168] Aynı dönemde Fransa'daki benzer düzenlemeler için bkz. Sclafert, *Cultures en Haute Province*, 37-40.

[169] Montanari, *Culture of food*, 34-35, 77.

[170] *Alpi Fiorentine* için bkz. Cohn Jr., *Creating*, birinci ve üçüncü bölümler.

[171] Ourfelli, "Le Maghreb".

[172] McNeill, *Mountains*, 86-87.

[173] Geyer, "Physical factors", 42-43; Dunn, "Exploitation", 244; Wickham, "European forests", 540-41.

[174] Ağaç alanların bozuluşu için bkz. Bechmann, *Trees and men*, 295-96.

[175] Wickham, *Mountains*, 147.

[176] Planhol, *Les fondements*, 225-29.

[177] Le Roy Ladurie, *Montaillou*, 133-49; Braudel, *Mediterranean*, 1: 40.

[178] Cohn Jr., *Creating*, 26.

[179] Cebel Lübnan'da köy topraklarının kapsamı için bkz. Touma, *Un village*, 28-30; teraslama için bkz. Touma, *Paysans*, 589, 636.

[180] Riley-Smith, *Feudal nobility*, 44; Prawer, "Étude", 34-35; Kaplan, *Les hommes*, 95-

101; Lefort, "Les villages", 294; Cahen, "La communauté rurale", 25.

[181] Cahen, *Pre-Ottoman Anatolia*, 159.

[182] Braudel, *Identity*, 1: 133; Derlange, "Hameaux", 167-73.

[183] Adanır, "Mezra'a".

[184] Pesez ve Le Roy Ladurie, "Le cas français", 164-66.

[185] Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *387 Numaralı Muhâsebe*, 2: 19.

[186] Grossman ve Safrai, "Satellite settlements", 446-61; Lindner, *Nomads and Ottomans*, 87; Koç, *XVI. Yüzyılda*, 37; Özel, "Population changes", 187.

[187] Koç, *XVI. Yüzyılda*, 37. Tarsus'ta da aşiret örgütlenmelerinin ("cemaat") sayısı 142'den 50'ye, tarım için kullanılan mezraların sayısı 219'dan yaklaşık 90'a indi: Faroqhi, "Tarsus and the tahrir", 81. Karaman at celeplerince 16. yüzyılın dönümünde otlak olarak kullanılan mezralar 1523'e doğru ekili alanlara dönüştü: Lindner, *Nomads and Ottomans*, 87.

[188] İnalcık, *Hicrî 835 tarihli*, xxix; Adanır, "Mezra'a".

[189] İstanbul'da 1620'lerde İngiliz sefiri olan Sir Thomas Roe'nun verdiği bu rakam 16. yüzyılın ikinci yarısı içindir: Creasy, *History of the Ottoman Turks*, 1: 322.

[190] *Kitâb-i Müstetâb* yazarının 1620'ler hakkında verdiği bilgiler için bkz. Yücel, *Osmanlı devlet teşkilâtına*, 19-29; ikinci rakamı aktaran Creasy'dir. Volney ise Halep sancağında doruk noktasında 3.200'e varan köy sayısının 18. yüzyılın sonuna doğru 400'e indiğini ileri sürer: *Travels*, 2: 90-91; d'Arvieux 1.200 köyden 300'ünün harap ve metruk olduğunu aktarır: *Mémoires*, 6: 144. Kıbrıs'ta 16. yüzyılda var olan 850 köyden yalnız 550'si 18. yüzyılda da varlığını sürdürmekteydi: Luke, *Cyprus*, 26.

[191] Houston, *Western Mediterranean world*, 242-43.

[192] Burckhardt, *Travels*. Akdeniz kıyısında terk edilen arazilerin tarım aşarı, muhtemelen onu ekenlerce ödenmek üzere Megri [Fethiye] topraklarına bağlı kaldı: Faroqhi, "Rural society, 1", 105-6.

[193] Grossman ve Safrai, "Satellite settlements", 446-61.

[194] Tanoğlu, "İskân coğrafyası", 1-32; Tunçdilek, "Types", 52-70; İnalcık, "Ottoman state", 162-67; Burckhardt, *Travels*, 129.

[195] Venzke, "Question of declining", 251-64.

[196] İnalcık, "Ottoman state", 143-53.

[197] İnalcık, "Ottoman state", 162-67.

[198] Braudel, *Identity*, 1: 130-31.

[199] Alpler'de "dikey biyotik bölümleme"ye işlerlik kazandıran "karma üretim stratejileri" için bkz. Viazzo, *Upland communities*, 17-24.

[200] Houston, *Western Mediterranean world*, 240-42; Braudel, *Identity*, 1: 133-35; Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 60-62; Sereno, "Ecology", 312.

[201] Benedict, *Ula*, 58-60; Kasaba, "Migrant labor", 119-21.

[202] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 171.

[203] Amiran, "Pattern of settlement", 73-74.

[204] İnalcık, "Ottoman state", 164; Benedict, *Ula: An Anatolian town*, 58-59; Khalidi, ed., *All that remains*, 124-26, 159-60, 508-9. Gulick'in analiz ettiği ikili köyle yapısı 17. yüzyılın başında yerine oturmuştu: *Social structure*, 31-32, 146.

[205] Planhol, *Historical geography*, 148.

[206] Pitt-Rivers, *People of the Sierra*, 42.

[207] Aladdin, "Deux *fatwâ*-s du shayh", 18-20; Burckhardt, *Travels*, 299.

[208] Vassberg, *Village*, 171-75; Salomon, *Campagne*.

[209] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 176.

[210] Rafeq, "Economic relations".

[211] Baer, *Fellah and townsman*, 271-72.

[212] Suraiya Faroqhi Osmanlı imparatorluğunda büyük ölçekli kırsal ayaklanmalarına rastlanmamasının temelinde yatan sebebin bu hareketlilik olduğunu ileri sürer: Faroqhi, "Crisis and change"; *ayrıca bkz.* Heyberger, *Les chrétiens*, 26-

37; Touma, *Paysans*, 588-90; İspanya için bkz. Vassberg, *Village*; kırsal kesimin istikrarına katkıda bulunan "hareketlilik kültürü" için bkz. Reher, *Town and country*.

[213] Petrusewicz, *Latifundium*, 14; Aymard, "L'Europe moderne", 426-35.

[214] Semple, *Geography*, 342.

[215] Bolluk zamanlarında bile bu köylerdeki ekonomik faaliyetlerin yüzde 50'ye yakın bölümü dağlık alanların farklı kesimlerinde yürütülmekteydi: Touma, *Un village de montagne*, 28-30; Kolars, "Tradition, season".

[216] Grossman ve Safrai, "Satellite settlements", 451.

[217] Simpson, *Spanish agriculture*, 65-66.

[218] Pesez ve Le Roy Ladurie, "Le cas français".

[219] Delille, *Famille et propriété*, 377-78.

[220] Sereni, *History*; Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 180-81; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 8: 60.

[221] Bu olguyu en iyi yansıtan şey Toros Dağları'nın yanı sıra Cebel Lübnan'da su değirmenleri sayısındaki artıştır: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi: *2113* (1609-10), 2; *589* (1616-17), 211; *779* (1688-89), 140; *355* (1710), 24; *578* (1715), 10; *639* (1718-19), 1164; *609* (1720-21), 38; *735* (1720-21), 46; *735* (1737-38), 211; *737* (1741), 207; *803* (1745), 29-30; *608* (1745), 23; *580* (1753-54), 23; *512* (1764), 391; *513* (1770), 668; *608* (1791-92), 264. 19. yüzyıl sonlarında Filistin'de adı "değirmen" anlamındaki *tahuneh* ya da *tewahin* ile başlayan were 137 yer vardı: Conder ve Kitchener, *Survey*, 75-76.

[222] Hanson, *Trade in transition*; Ancel, *La macédoine*, altıncı bölüm.

[223] Horden ve Purcell, *Corrupting sea*, 222.

[224] Ticari pamuk ekimi için *bkz.* Stoianovich, "Conquering Balkan", 260.

[225] Akgündüz vd., *Arşiv belgeleri*, 72, 75; Refik, *On ikinci asr-ı hicride*, 102-3. Ege kıyılarında, özellikle de Manisa bölgesinde pamuk ekim alanları 1620'lerden itibaren genişleyerek, daha önce susam ekilen yerleri de kapsamaya başladı: Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da*, 41. Mum, pamuk ve pamuk ipliği ihracatındaki kısıtlamalar 1740'lerde kaldırılıdı: Arıkan, "Osmanlı imparatorluğu'nda ihracı", 279-306.

[226] Demetriades, "Problems of land-owning", 43-57.

[227] Braudel, *Mediterranean*, 2: 725.

[228] Stoianovich, "Land tenure", 398-411; *ayrıca bkz.* McGowan, *Economic life*, 75-79.

[229] Owen, *Middle East*, 6-7.

[230] Karmon, "Settlement", 9. Bataklıların çoğu 1860'larda hâlâ kurutulmamıştı: *Rambles in the deserts*, 148.

[231] Keyder, "Small peasant", 53-107; daha önceki girişimler için *bkz.* Ener, *Tarih boyunca*, 219; Sümer, "XIX. Yüzyılda Çukurova", 232.

[232] Faroqhi, "Notes", 405-17.

[233] Venzke, "Rice cultivation", 179-89.

[234] Valencia ve İspanya'da pirinç ekimi için *bkz.* Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 207.

[235] Montanari, *Culture of food*, 130-31; Toussaint-Samat, *History of food*, 162.

[236] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 206-8.

[237] Pirincin (ve ipeğin) kuzeye doğru ilerleyişi için *bkz.* Sereni, *History*, 134, 188, 210, 235; Romano ("Italy in the crisis", 192) çeltik tarlalarını 17. yüzyıl Lombardiya'sında tek somu değişim olarak saptar.

[238] Faroqhi, "Tarsus", 79.

[239] Murphey, *Regional structure*, 228; *Accounts & Papers* (1869-70), c. 67, ikinci kısım.

[240] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 207-8.

[241] Braudel, *Civilization and capitalism*, 1: 117.

[242] Vergopoulos, *Le capitalisme difforme*, 69-70.

[243] Vergopoulos, *Le capitalisme difforme*, 62-64; Planhol, "Les migrations", 583-600; Karadeniz dağlarından göçler için *bkz.*

Planhol, "Aspects", 302; Fuller, *Buarij*, 9.

[244] Petmezas, "Patterns", 581.

[245] Palairet, *Balkan economies*, 56.

[246] Perevolotsky ve Seligman, "Role of grazing"; Kolars, "Locational aspects".

[247] Barker, *Mediterranean valley*, 286.

[248] Sereni, *History*, 251-58; Sereno, "Ecology", 310.

[249] Houston, *Western Mediterranean world*, 116.

[250] Slicher van Bath, *Agrarian history*, 207.

[251] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 352; Vogt, "Aspects", 83-91.

[252] Houston, *Western Mediterranean world*, 220, 462.

[253] Thirgood, *Man and forest*, 52-53, 114; Richards, "Land transformation", 164.

[254] Appleby, "Grain prices", 884-87.

[255] Bunu III. Mehmed (1595-1640) döneminde yaşamış bir Ermeni rahip olan Grigor aktarır: Öz, *Osmanlı'da alevi*, 47-48; Andreasyan, "Celâlilerden kaçan", 45-49.

[256] Stoianovich, "Prospective: Third and fourth", 99.

[257] Braudel, *Civilization and capitalism*, 1: 66; *ayrıca bkz.* Marks, *Tigers, rice, silk.*

[258] Laoust, *Les gouverneurs de Damas*, 219; hayvan varlığı için *bkz.* Rabbath, *Documents inédits*, 2: 196; Adel, *Documents diplomatiques*, 1: 320.

[259] Akdeniz dağ ormanlarında yaban hayvanların yanı sıra kaplanlar da vardı. Kütahya'da yaz otlakları "Kaplan Alanı Yaylağı" gibi adlar taşırdı: Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri*, 3; hem Tournefort, hem de Evliyâ Çelebi Akdeniz bölgesinde ve Ağrı Dağı'nda kaplanların varlığından söz eder; *ayrıca bkz.* Leake, *Journal*, 112.

[260] Redford, *Landscape*, 38-39.

[261] Braudel, *Identity*, 2: 265-66.

[262] McNeill, *Mountains*, 311-25; Eyice, "J. von Hammer-Purgstall", 544; Mikesell, "Deforestation", 22-23.

[263] Biger ve Liphschitz, "Historical geography", 4-18.

[264] Planhol, "Expansion", 94; Beals, "Remnant cedar forests", 679-80.

[265] Margalit, "Some aspects", 18. Orman kaynaklarından yoksun olan Filistin'in kereste ihtiyacı 1870'lere kadar Doğu Akdeniz'den, daha sonra bu bölgenin dışından sağlandı: Biger ve Liphschitz, "Historical geography".

[266] Lamb, *Climatic history*, 463.

[267] Grove ve Rackham, *Nature*, 84; Issawi, *An economic history*, 119; Alouche, *Évolution d'un centre*, 129-30.

[268] Mulhall, *Dictionary of statistics*, 8.

[269] Stoianovich, "Balkan peasants", 26-27.

[270] Demetriades, "Problems of land-owning", 44-45, 55.

[271] Barnes, *Introduction*, 91.

[272] Baer, *Fellah and townsman*, 259-60.

[273] Houston, *Western Mediterranean world*, 592.

[274] Thirgood, *Man and forest*, 100; Issai, *An economic history*, 54-57.

[275] Bu kitlesel göç hareketinin iyi bir anlatımı için *bkz.* Clay, "Labor migration".

[276] Planhol, *Les fondements*, 100-103.

[277] Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı*, 68; Quataert, "Agricultural trends", 76-77; Lewis, *Nomads and settlers*, 105; *ayrıca bkz.* Latron, *La vie rurale.*

[278] Issawi, *Economic history of Turkey*; Hütteroth, *Ländliche siedlungen*, 72-80.

[279] Salibi, *House of many mansions*, 104-7; Alouf, *Histoire de Baalbek*, 96.

[280] Cahen, "La communauté rurale", 17-18; 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında *mushâ* dinamikleri için *bkz.* Firestone, "Land-equalizing *mushâ*", 91-129; Gulick, *Social structure*, 64.

[281] Weulersse, *Les paysan*, 109-19.

[282] Tökin, *Türkiye köy iktisadiyatı.*

[283] Baer, "Dismemberment of *awqaf*", 306; *ayrıca bkz.* Keyder, "Small peasant", 94-98.

[284] Baer, *Fellah and townsman*, 272; *ayrıca bkz.* Bouron, *Les Druses.*

[285] Saâdé, *L'Agriculture à Lattaquié*, 29-31; bu göçün siyasal sonuçları için *bkz.* Weul-

lersse, *Le pays des Alaouites*, 1: 113-15.

[286] Hütteroth, "Influence", 22-25; Thoumin, "Le Ghab", 517-18.

[287] Braudel, *Identity*, 1: 69.

[288] Viazzo, *Upland communities*, 289-90; Montemayor, "Les migrations"; Sella, "Au dossier des migrations".

[289] Baer, *Fellah and townsman*, 182-83; Ochsenwald, *Hijaz railroad*, 34.

[290] Orhonlu, *Osmanlı imparatorluğu'nda aşiretlerin*, 113-20; Gould, "Burning of the tents"; Dumont, "La pacification", 108-30.

[291] Braudel, *Identity*, 1: 45.

[292] Grigg, *Agricultural systems*, 141.

[293] Houston, *Western Mediterranean world*, 593.

[294] Delano Smith, *Western Mediterranean Europe*, 171-72.

[295] Delille orijinal biçimleriyle *boule de neige* ve *coulée* ibarelerini Caudine vadisinin 17. ve 18. yüzyıllardaki durumuna ilişkin analizinde kullanır: *Croissance*, 49.

[296] Le Roy Ladurie, "Le cas français", 165; Braudel, *Identity*, 1: 45.

Sonuç

[1] Febvre, "Patate et pomme de terre", 643-45.

[2] Curtin, *Rise and fall*, birinci bölüm.

[3] Birinci binyılın sonlarında tepebaşı yerleşmelerin ortaya çıkışı için *bkz.* Randsborg, *First millennium*, 180; Planhol, *Historical geography*, 147-48.

[4] Bu şaşırtıcı değildi, çünkü Amerika en önemli gıda ürünlerinden bazılarını yetiştirirken; Akdeniz dünyaya çok az ekim bitkisi sundu: Crosby, *Columbian exchange*, 170; Grove ve Rackham, *Nature*, 66-67.

[5] Moğol patlaması ve sonrası için *bkz.* Adshead, *Central Asia*, 53-126.

[6] Braudel, *Mediterranean*, 1: 103-10.

[7] Watson, *Agricultural innovation*, 103-4.

[8] Barbar istilalarından sonra paganlar ile Hıristiyanlar, bira içme ile şarap içme arasındaki çığır açıcı kapışma için *bkz.* Montanari, *Culture of food*, 18-21.

[9] Pounds, *Historical geography*, 279-80.

[10] Thirgood, *Man and the Mediterranean*, 72-80.

[11] *Villages desertés*.

[12] Thirgood, *Man and the Mediterranean*, 33-34.

[13] Crosby, *Ecological imperialism*, 70-103.

[14] Lunde, "Pillars Of Hercules", 7.

[15] Musgrave ve Musgrave, *Empire of plants*, 15-33; McGowan, "Age of the *ayans*", 736, 738.

[16] Crosby, *Columbian exchange*, 180, 189-90.

[17] Sereni, *History*, 300.

[18] Crosby, *Ecological imperialism*, 146-96; Crosby, *Columbian exchange*, beşinci bölüm.

[19] Stoianovich, "Land tenure", 404-6.

[20] Lunde, "Leek-Green Sea", 12-19.

[21] Montanari, *Culture of food*, 133-40.

[22] Morineau, "La pomme de terre", 1767-85.

[23] Headrick, *Tools of empire*, üçüncü bölüm.

[24] Curtin, *Death by migration*, 62-68.

[25] Abernethy, *Dynamics*, 53.

[26] 1870-1914 dönemi için *bkz.* Curtin, *Death by migration*, 132-40.

[27] Vergopoulos, *Capitalisme difforme*; Keyder, "Cycle of sharecropping", 130-45.

KAYNAKÇA

Abdel Nour, Antoine. "Habitat et structures sociales à Alep aux XVIIe et XVIIIe siècles", Abdelwahab Bouhdiba ve Dominique Chevallier, ed. *La ville arabe dans l'Islam.* Tunus, 1982.

—. *Introduction à l'histoire urbaine de la Syrie ottomane (XVIe–XVIIIe siècle).* Beyrut, 1981.

—. "Notes sur quelques questions de métrologie concernant la Syrie à l'époque ottomane", *Arabica* 24 (3), 1977.

Abel, William. *Agricultural fluctuations in Europe: From the thirteenth to the twentieth centuries.* New York, 1980.

Abernethy, David. *The dynamics of global dominance: European overseas empires, 1415-1980.* New Haven, 2002.

Abou el-Rousse Slim, Souad. *Le métayage et l'impot au Mont-Liban (XVIIIe et XIXe siècles).* Beyrut, 1987.

Abulafia, David. *The Western Mediterranean kingdoms, 1200–1500: The struggle for dominion.* New York, 1997.

—. *A Mediterranean emporium: The Catalan kingdom of Majorca.* New York, 1994.

—. "The Levant trade of the minor cities in the thirteenth and fourteenth centuries: Strengths and weaknesses", *Asian and African Studies* 22 (1-3), 1988.

—. "Southern Italy and the Florentine economy, 1265-1370", *Economic History Review* 34 (3), 1981.

Abu-Lughod, Janet. *Before European hegemony: The world system A.D. 1250–1350.* New York, 1989.

Abun-Nasr, Jamil M. *A history of the Maghrib in the Islamic period.* New York, 1987.

Adanır, Fikret. "Tradition and rural change in southeastern Europe during Ottoman rule", Daniel Chirot, ed. *The origins of backwardness in eastern Europe.* Berkeley, 1989.

—. "Mezra'a: Zu einem problem der siedlungs- und agrargeschichte sudosteuropas im ausgehenden mittelalter und in der fruhen neuzeit", Ralph Melville vd., ed. *Deutschland und Europa in der Neuzeit.* Stuttgart, 1988.

Adel, Ismail. *Documents diplomatiques et consulaires relatifs à l'histoire du Liban et des*

pays du Proche-Orient du XVIIe siècle à nos jours. Beyrut, 1975-.

Adshead, S. A. M. *Central Asia in world history*. New York, 1993.

—. *Salt and civilization*. New York, 1992.

—. *China in world history*. New York, 1988.

Aghassian, Michel ve Kéram Kévonian. "Le commerce arménien dans l'Océan Indien aux 17e et 18e siècles", Denys Lombard ve Jean Aubin, ed. *Marchands et hommes d'affaires asiatiques dans l'Océan Indien et la mer de Chine, 13e-20e siècles*. Paris, 1987.

Ahrweiler, Helene. *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions de Byzance au VIIe-XVe siècles*. Paris, 1966.

Akalın, İlhan. "Türkiye'nin arazi varlığı ve toprak potansiyeli", *Tarım topraklarının amaç dışı kullanılmasının önlenmesi semineri*. Ankara, 1984.

Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi*. 2 cilt. Ankara, 1971.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri*, c. 8. İstanbul, 1996.

Akgündüz, Ahmet vd. *Arşiv belgeleri ışığında Tarsus ve eshâb-ı kehf*. İstanbul, 1993.

Aladdin, Bakri. "Deux *fatwâ*-s du shayh abd al-Ganî al-Nâbulusî (1143/1731)", *Bulletin d'études orientales* 39-40, 1987-88.

Alexandre, Pierre. *Le climat en Europe au moyen âge*. Paris, 1987.

Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, Marie-Mathilde. "Une relation vénetienne sur l'Empire otoman à l'époque de Soliman le Magnifique", J.-L. Bacque-Grammont ve Emeri van Donzel, ed. *Comité international d'études pré-Ottomanes et ottomanes*. İstanbul, 1987.

Algar, Ayla. "Food in the life of the tekke", Raymond Lifchez, ed. *The Dervish lodge: Architecture, art, and Sufism in Ottoman Turkey*. Berkeley, 1992.

Ali Bey. *Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria, and Turkey between the Years 1803 and 1807*. 2 cilt. Londra, 1816.

Allsen, Thomas. *Commodity and exchange in the Mongol Eurasia: A cultural history of Islamic textiles*. New York, 1997.

Alouche, Richard. *Évolution d'un centre de villégiature au Liban (Broummana)*. Beyrut, 1970.

Alouf, Michel M. *Histoire de Baalbek*. Beyrut, 1970.

Altan, Mustafa Haşim. *Belgelerle Kıbrıs Türk vakıflar tarihi (1571-1974)*. 2 cilt. Kıbrıs, 1986.

Ambrosoli, Mauro. *The wild and the sown: Botany and agriculture in Western Europe, 1350-1850*. New York, 1997.

Amiran, D. H. K. "The pattern of settlement in Palestine", *Israel Exploration Journal* 3 (2-3), 1953.

Ancel, Jacques. *La macédoine: son évolution contemporaine*. Paris, 1930.

Anderlind, Leo. "Ackerbau und thierzucht in Syrien, insbesondere in Palastina", *Ze-*

itschrift des Deutchen Palästina-Vereins 9, 1866.
Anderson, E. N. *Food of China.* New Haven, 1988.
Anderson, Perry. *Lineages of the absolutist state.* Londra, 1974.
Anderson, Sonia P. *An English consul in Turkey: Paul Rycault at Smyrna, 1667-1678.* Oxford, 1989.
Andreasyan, Hrand D. "Celâlilerden kaçan Anadolu halkının geri gönderilmesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya armağan.* Ankara, 1976.
Andrews, Jean. "Diffusion of Mesoamerican food complex to southeastern Europe", *Geographical Review* 83 (2), 1993.
Anes, Gonzalo. "The agrarian depression in Castile in the seventeenth century", I. A. A.
Thompson ve Bartolome Yun Casilla, ed. *The Castilian crisis of the seventeenth century.* New York, 1994.
Anon. *Rambles in the deserts of Syria and among the Turkomans and Bedaweens.* Londra, 1864.
Anoyatis-Pelé, D. "Aperçu sur le coût du transport terrestre dans les Balkans au XVIIIe siècle (1715-1820)", *Économies méditerranéennes: équilibres et intercommunications XIIIe-XIXe siècles*, c. 2. Atina, 1985.
Antoine, Jean-Marc, Bertrand Desailly ve Jean-Paul Metaillie. "Les grands *aygats* du XVIIIe
siècle dans les Pyrenes", B. Bennassar, ed. *Les catastrophes naturelles dans l'Europe médiévale et moderne.* Toulouse, 1996.
Appleby, Andrew B. "Epidemics and famine in the Little Ice Age", *Journal of Interdisciplinary History* 10 (4), 1980.
—. "Grain prices and subsistence crises in England and France, 1590-1740", *Journal of Economic History* 39 (4), 1979.
—. "Agrarian capitalism or seigneurial reaction? The Northwest of England, 1500-1700", *American Historical Review* 80 (3), 1975.
Appuhn, Karl. "Inventing nature: Forests, forestry, and state power in Renaissance Venice", *Journal of Modern History* 72, 2002.
Arbel, Benjamin. "Maps of the world for Ottoman princes? Further evidence and questions concerning 'The "Mappomondo" of Hajji Ahmed,' " *Imago Mundi* 54, 2004.
—. "Cypriot population under Venetian rule (1473-1571)", reprinted in Benjamin Arbel.
Cyprus, the Franks and Venice (13th-16th centuries). Londra, 2000.
—. *Trading nations: Jews and Venetians in the early modern eastern Mediterranean.* Leiden, 1995.

—. "Slave trade and slave labor in Frankish Cyprus", *Studies in Medieval and Renaissance History* 14, 1993.

—. "Venetian trade in fifteenth-century Acre: The letters of Francesco Bevilaqua (1471–1472)", *Asian and African Studies* 22 (1–3), 1988.

Arel, Ayda. "Gothic towers and baroque mihrabs: The post-classical architecture of Aegean Anatolia in the eighteenth and nineteenth centuries", *Muqarnas* 10, 1993.

—. "Ege bölgesi âyânlık dönemi mimarisi hakkında bir ön araştırma", *IV. Araştırma sonuçları toplantısı*. Ankara, 1986.

Arenson, Sarah. "Food for a maritime empire: Venice and its basis in the middle ages, 1250–1350", Klaus Friedland, ed. *Maritime food transport*. Köln, 1994.

Arıkan, Zeki. "Un *sancak* anatolien au temps de Soliman le Magnifique: la situation économique et sociale du Saruhan", Gilles Veinstein, ed. *Soliman le Magnifique et son temps*. Paris, 1992.

—. "Osmanlı imparatorluğu'nda ihracı yasak mallar (memnu meta)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na armağan*. İstanbul, 1991.

—. "XIV.–XVI. Yüzyıllarda Ayasuluğ", *Belleten* 54 (209), 1990.

—. "XV.–XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da çeltük uretimi", *V. Milletlerarası Türkiye sosyal ve iktisat tarihi kongresi*. Ankara, 1989.

—. "1821 Ayvalık isyanı", *Belleten* 52 (203), 1988.

Arrighi, Giovanni. *The long twentieth century: Money, power, and the origins of our times*. New York, 1994.

Artan, Tulay. "Aspects of Ottoman elite's food consumption", Donald Quataert, ed. *Consumption studies in the history of the Ottoman empire*. Albany, 2000.

Arvieux, Laurent d'. *Mémoires du chevalier d'Arvieux*. 6 cilt. Paris, 1735.

Ascherson, Neal. *Black Sea*. New York, 1995.

Asdrachas, Spyros. "Le surplus rural dans les régions de la Méditerranée orientale", *Actes du IIe Colloque international d'histoire. Économies méditerranéennes: équilibres et intercommunications*, c. 2. Atina, 1985.

Ashtor, Eliyahu. "Catalan cloth in the late medieval Mediterranean markets", *Journal of European Economic History* 17 (2), 1988.

—. "The wheat supply of the Mamluk kingdom", *Asian and African Studies* 18 (3), 1984.

—. "Levantine alkali ashes and European industries", *Journal of European Economic History* 12 (3), 1983.

—. "Levantine sugar industry in the later Middle Ages: A case of technological decline", Abraham L. Udovitch, ed. *The Islamic Middle East, 700–1900: Studies in economic and social history*. Princeton, 1981.

—. *A social and economic history of the Near East in the middle ages*. Berkeley, 1976.

—. "An essay on the diet of various classes in the medieval Levant", R. Forster ve O. Ranum, ed. *Biology of man in history*. Baltimore, 1975.

—. "Profits from trade with the Levant in the fifteenth century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 38 (2), 1975.

—. "The Venetian supremacy in Levantine trade: Monopoly or pre-colonialism?", *Journal of European Economic History* 3 (1), 1974.

—. *Les métaux précieux et la balance des payements de Proche-Orient à la basse époque*. Paris, 1971.

Atasoy, Nurhan. *1582 Surname-i hümayûn: Düğün kitabı*. İstanbul, 1997.

Atasoy, Nurhan, W. B. Denny, L.W. Mackie ve H. Tezcan. *Ipek: Imperial Ottoman silks and velvets*. Londra, 2001.

Atasoy, Nurhan ve Julian Raby. *İznik seramikleri*. Londra, 1989.

Aymard, Maurice. "L'Europe moderne: feodalité ou feodalités", *Annales E.S.C.* 36 (3), 1981.

—. "From feudalism to capitalism in Italy: The case that doesn't fit", *Review* 6 (2), 1977.

—. "Rendements et productivité agricole dans l'Italie moderne", *Annales E.S.C.* 28 (2), 1973.

—. *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*. Paris, 1966.

Aynural, Salih. *İstanbul değirmenleri ve fırınları: Zahire ticareti 1740–1840*. İstanbul, 2002.

Ayvansarâyi, Hafiz Hüseyin. *Mecmuâ-i tevârih*. Ed. Fahri C. Derin ve Vâhid Çabuk. İstanbul, 1985.

Babinger, Franz. *Mehmed the Conqueror and his time*. Princeton, 1978.

Baehrel, Rene. *Une croissance. La Basse-Provence rurale de la fin du seizième siècle à 1789*. Paris, 1988.

Baer, Gabriel. "The dismemberment of *awqaf* in early nineteenth-century Jerusalem", Gad G. Gilbar, ed. *Ottoman Palestine 1800–1914*. Leiden, 1990.

—. *Fellah and townsman in the Middle East*. Londra, 1982.

Bağcı, Serpil. "Gerceğin saklandığı yer: Ayna", *Sultanın aynaları*. İstanbul, 1998.

Balard, Michel. "A Christian Mediterranean: 1000–1500", David Abulafia, ed. *The Mediterranean in history*. Los Angeles, 2003.

—. "Le système portuaire génois d'outre-mer (XIIe–XVe siècle)", Simonetta Cavaciocchi, ed. *I porti come impresa economica*. Floransa, 1988.

—. *La Romanie génoise (XIIe–début du XVe siècle)*. 2 cilt. Roma, 1978.

Balard, Michel vd. "Le transport des denrées alimetaires en Méditerranée à la fin du moyen âge", Klaus Friedland, ed. *Maritime food transport*. Köln, 1994.

Balta, Evangelia. "Bread in Greek territories during Ottoman rule", E. Balta. *Problèmes et approches de l'histoire ottoman.* İstanbul, 1997.

—. "Du document fiscal à l'economie agricole: les cultures à Santorin au XVIIIe s"., *Historia* 6, 1986.

Bamford, Paul W. *Forests and French sea power, 1660–1789.* Toronto, 1956.

Barbir, Karl K. *Ottoman rule in Damascus, 1708–1758.* Princeton, 1980.

Barendse, R. J. *The Arabian seas: The Indian Ocean world of the seventeenth century.* Armonk, NY, 2002.

—. "Trade and state in the Arabian Seas: A survey from the fifteenth to the eighteenth century", *Journal of World History* 11 (2), 2000.

Barkan, Ömer L. "İstanbul saraylarına ait muhasebe defterleri", *Belgeler* 9 (13), 1979.

—. "The price revolution of the sixteenth century: A turning point in the economic history of the Near East", *International Journal of Middle Eastern Studies* 6 (1), 1975.

—. "Edirne askeri kassamı'na ait tereke defterleri (1545–1659)", *Belgeler* 3 (5–6), 1966.

—. "Edirne ve civarındaki bazı imaret tesislerinin yıllık muhasebe bilançoları", *Belgeler* 1 (2), 1964.

—. "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottomane au XVe et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1), 1957.

—. *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı imparatorluğu'nda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları.* İstanbul, 1943.

Barkan, Ömer L. ve Enver Meriçli. *Hüdavendigâr livası tahrir defterleri,* c. 1. Ankara, 1988.

Barker, Graeme. *A Mediterranean valley: Landscape archeology and* Annales *history in the Biferno valley.* New York, 1995.

Barker, John W. "Late Byzantine Thessalonike: A second city's challenges and responses", *Dumbarton Oaks Papers* 57, 2003.

Barkey, Karen. *Bandits and bureaucrats: The Ottoman route to state centralization.* Ithaca, 1994.

Barnes, John Robert. *An introduction to religious foundations in the Ottoman empire.* New York, 1986.

Barrett, W. "World bullion flows, 1450–1800", James Tracy, ed. *The rise of merchant empires: Long-distance trade in the early modern world, 1350–1750.* New York, 1990.

Barriendos Vallvé, Mariano ve Javier Martin-Vide. "Secular climatic oscillations as indicated by catastrophic floods in the Spanish Mediterranean coastal area (14th–19th centuries)", *Climatic Change* 38 (4), 1998.

Bartlett, Robert. *The making of Europe: Conquest, colonization and cultural change, 950–1350*. Princeton, 1993.

Bates, Daniel G. *Nomads and farmers: A study of the yörük of southeastern Turkey*. Ann Arbor, MI, 1973.

Bautier, Robert-Henri. *The economic development of medieval Europe*. New York, 1971.

Baykara, Tuncer. *Hinis ve Malazgird sancakları yer adları (XVI. yüzyıl)*. Ankara, 1991.

Beachy, Robert. *The soul of commerce: Credit, property, and politics in Leipzig, 1750–1840*. Boston, 2005.

Beals, E. W. "The remnant cedar forests of Lebanon", *Journal of Ecology* 53 (3), 1965.

Beaufort, Francis. *Karamania, or, a brief description of the south coast of Asia-Minor and of the remains of antiquity*. Londra, 1818.

Bechmann, Roland. *Trees and man: The forest in the Middle Ages*. New York, 1990.

Behrens-Abouseif, Doris. "European arts and crafts at the Mamluk court", *Muqarnas* 21, 2004.

Beldiceanu, N. ve Irène Beldiceanu-Steinherr. "Riziculture dans l'Empire ottoman (XIVe–XVe siècles)", *Turcica* 9–10 (2), 1978.

Beldiceanu, N. ve P. Ş. Năsturel. "Les biens du monastère Sainte-Sophie de Trébizonde dans plusieurs bandon du pays à la charnière de la conquête (1461)", *Byzantion* 60, 1990.

Beldiceanu-Steinherr, Irène. "Les laboureurs associés en Anatolie (XVe–XVIe siècles)", J.-L. Bacque-Grammont ve Paul Dumont, ed. *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*. Paris, 1983.

—. "Fiscalité et formes de possession de la terre arable", *Journal of the Social and Economic History of the Orient* 19 (3), 1976.

Belfanti, C. M. "Town and country in central and northern Italy, 1400–1800", S. R. Epstein, ed. *Town and country in Europe, 1300–1800*. New York, 2001.

Benadusi, Giovanna. *A provincial elite in early modern Tuscany: Family and power in the creation of the state*. Baltimore, 1996.

—. "Career strategies in early modern Tuscany: The emergence of a regional elite", *Sixteenth Century Journal* 25 (1), 1994.

Benedict, Peter. *Ula: An Anatolian town*. Leiden, 1974.

Beniston, M. vd. "Climatic change at high elevation sites: An overview", *Climatic Change* 36 (3–4), 1997.

Bennassar, B. ve J. Goy. "Consommation alimentaire (XVIe–XIXe siècle)", *Annales E.S.C.* 30 (2–3), 1975.

Bennassar, Bartolome. *Valladolid au siècle d'or, une ville de Castille et sa campagne au XVIe siècle*. 2 cilt. Paris, 1967.

Bennassar, Bartolome, ed. *Les catastrophes naturelles dans l'Europe médiévale et mo-*

derne. Toulouse, 1996.

Bensch, Stephen P. *Barcelona & its rulers, 1096–1291*. New York, 1995.

Bergier, Jean-Francois. "Le cycle médiévale: des sociétés féodales aux Etats territoriaux", Paul Guichonnet, ed. *Histoire et civilisations des Alpes*, c. 1: *Destin historique*. Toulouse, 1980.

Berindei, Mihnea ve Gilles Veinstein. *L'Empire ottoman et les pays roumains, 1544–1545: étude et documents*. Paris, 1987.

Berner, Samuel. "Florentine society in the late sixteenth and early seventeenth centuries", *Studies in the Renaissance* 18, 1971.

Berov, Ljuben. "Transport costs and their role in trade in the Balkan lands in the 16th–19th centuries", *Bulgarian Historical Review* 3 (4), 1975.

–. "Changes in price conditions in trade between Turkey and Europe in the 16th–19th century", *Études balkaniques* 10 (2–3), 1974.

Berthier, P. *Les anciennes sucreries du Maroc*. Rabat, 1966.

Biger, Gideon ve Nili Liphschitz. "Foreign tree species as construction timber in nineteenthcentury Palestine", *Journal of Historical Geography* 21 (3), 1995.

–. "Historical geography and botany: Timber in the nineteenth-century old city of Jerusalem", *Palestine Exploration Quarterly* 123, 1991.

Bilbao, Luis Maria. "L'expansion de la culture de maïs et le déplacement des centres de gravité économique dans le Pays Basque-Espagnol", Annalisa Guarducci, ed. *Agricoltura e transformazione dell'ambiente, secoli XIII–XVIII*. Floransa, 1984.

Bilgin, Arif. *Osmanlı saray mutfağı (1453–1650)*. İstanbul, 2004.

–. "Osmanlı sarayında tüketilen iki zıt tadın baş temsilcileri: Tuz, şeker ve bal", E. G. Naskalı ve Mesut Şen, ed. *Tuz kitabı*. İstanbul, 2004.

Bilinkoff, Jodi. *The Ávila of Saint Teresa: Religious reform in a sixteenth-century city*. Ithaca, 1989.

Biraben, Jean Noel. *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. 2 cilt. Paris, 1975–76.

Birmingham, David. *Trade and empire in the Atlantic, 1400–1600*. New York, 2000.

Bishko, J. "Castilian as plainsman: The medieval ranching frontier in La Mancha and Extremadura", Archibald R. Lewis, ed. *The new world looks at its history*. Austin, 1963.

Blanchard, Ian. " 'The long sixteenth century,' circa. 1450–1650", Madrid'de 24–28 Ağustos 1998'de düzenlenen XII. Uluslararası Kongre'ye sunulan bildiri.

–. "The continental European cattle trades, 1400–1600", *Economic History Review* 39 (3), 1986.

Blanchemanche, Philippe. *Batisseurs de paysages: terrassement, épierrement et petite hydraulique agricoles en Europe, XVIIe–XIXe siècles*. Paris, 1990.

Bloch, Marc. "The problem of gold in the Middle Ages", M. Bloch, *Land and work in Medieval Europe*. Berkeley, 1967.

—. *French rural history: An essay on its basic characteristics*. Berkeley, 1966.

Bloom, Herbert I. *The economic activities of the Jews in Amsterdam in the seventeenth and eighteenth centuries*. Williamsport, PA, 1937.

Bloom, Jonathan M. *Paper before print: The history and impact of paper in the Islamic world*. New Haven, 2001.

Blum, Jerome. *Lord and peasant in Russia, from the ninth to the nineteenth century*. Princeton, 1961.

Bobovius, Albertus. *Topkapı Sarayı'nda yaşam*. İstanbul, 2002.

Bodman, Herbert L., Jr. *Political factions in Aleppo, 1760–1826*. Chapel Hill, 1963.

Bogucka, Maria. "Amsterdam and the Baltic in the first half of the seventeenth century", *Economic History Review* 26 (3), 1973.

Bois, Guy. *La grande dépression médiéval XIVe et XVe siècles. Le précédent d'une crise systémique*. Paris, 2000.

Bojović, Boško. "Dubrovnik et les Ottoman (1430–1472)", *Turcica* 19, 1987.

Bolens, Lucie. *La cuisine andalouse, un art de vivre XIe–XIIIe siècle*. Paris, 1990.

—. "Pain quotidien et pains de disette dans l'Espagne musulmane", *Annales E.S.C.* 35 (3–4), 1980.

Bonaccorso, B. vd. "Spatial variability of drought: An analysis of the SPI in Sicily", *Water Resources Management* 17 (4), 2003.

Bostan, İdris. *Beylikten imparatorluğa Osmanlı denizciliği*. İstanbul, 2006.

—. *Osmanlı bahriye teşkilatı: XVII. yüzyılda Tersâne-i Âmire*. Ankara, 1992.

Bottema, S. "A pollen diagram from the Syrian Anti Lebanon", *Paleorient* 3, 1975–77.

Boubaker, Sadok. "L'économie de traite dans la régence de Tunis au début du XVIIIe siècle: le comptoir du Cap-Nègre avant 1741", *Revue d'histoire maghrébine* 16 (53–54), 1989.

Boulanger, Patrick. *Marseille, marché international de l'huile d'olive: un produit et des hommes de 1725 à 1825*. Marsilya, 1996.

—. "Marines marchands en Méditerranée occidentale: le commerce de l'huile d'olive", *La Méditerranée au XVIIIe siècle*. Aix-en-Provence, 1987.

Boyajian, James C. *Portuguese trade in Asia under the Habsburgs, 1580–1640*. Baltimore, 1993.

—. *Portuguese bankers at the court of Spain, 1626–1650*. New Brunswick, 1983.

Brandes, Stanley. "Maize as a culinary mystery", *Ethnology* 31 (4), 1992.

Braude, Benjamin. "Rise and fall of Salonica woollens, 1500–1650: Technology transfer and western competition", *Mediterranean Historical Review* 6 (2), 1991.

—. "International competition and domestic cloth in the Ottoman empire,

1500–1650: A study in underdevelopment", *Review* 2 (3), 1979.

Braudel, Fernand. *Memory and the Mediterranean.* New York, 2001.

—. "Le siècle des Génois s'achève-t-il en 1627?", Fernand Braudel, *Autour de la Méditerranée.* Paris, 1996.

—. *Out of Italy, 1450–1650.* Paris, 1991.

—. *The identity of France.* 2 cilt. New York, 1988–90.

—. *Civilization and capitalism, 15th–18th century.* 3 cilt. New York, 1981–84.

—. *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II.* 2 cilt. New York, 1972.

—. "Remarques sur la Méditerranée au XVIIIe siècle", *Cahiers de Tunisie* 4, 1956.

Braudel, Fernand, Pierre Jeannin, Jean Meuvret ve Ruggiero Romano. "Le déclin de Venise au XVIIIe siècle", *Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII.* Venedik, 1961.

Braudel, Fernand ve Frank Spooner. "Prices in Europe from 1450 to 1750", M. M. Postan, ed. *The Cambridge economic history of Europe,* c. 4. Cambridge, 1967.

Brauer, Ralph W. "Boundaries and frontiers in medieval Muslim geography", *Transactions of the American Philosophical Society* 85 (6), 1995.

Braunstein, Philippe. "A propos de l'Adriatique entre le XVIe et le XVIIIe siècle", *Annales E.S.C.* 16 (5), 1970.

Brázdil, Rudolph vd. "Flood events of selected European rivers in the sixteenth century", *Climatic Change* 43 (1), 1999.

Bresc, Henri. *Un monde méditerranéen. Économie et société en Sicile 1300–1450.* 2 cilt. Roma, 1986.

Briffa, R. "European tree rings and climatic change in the 16th century", *Climatic Change* 43 (1), 1999.

Brimblecombe, Peter. "Climate conditions and population development in the Middle Ages", *Saeculum* 39 (2), 1988.

Brodman, James William. *Charity and welfare: Hospitals and the poor in medieval Catalonia.* Philadelphia, 1998.

Brown, Judith C. *In the shadow of Florence: Provincial society in Renaissance Pescia.* New York, 1982.

Bruce-Chwatt, L. J. "History of malaria from prehistory to eradication", Walther H. Wernsdorfer ve Ian McGregor, ed. *Malaria: Principles and practice of malariology.* New York, 1988.

Brueton-Governatori, Ariane. "Alimentation et idéologie: le cas de châtaigne", *Annales H.S.S.* 39 (6), 1984.

Brumfield, Allaire. "Osmanlı Girit'inde tarım ve yerleşme, 1669–1898", U. Baram ve Lynda Carroll, ed. *Osmanlı arkeolojisi.* İstanbul, 2004.

Brummett, Palmira. *Ottoman seapower and Levantine diplomacy in the age of discovery.* Albany, 1994.

Brumont, Francis. *La Bureba à l'époque de Philippe II: essai d'histoire rurale quantitative.* New York, 1977.

Brunelle, Gayle K. "Immigration, assimilation, and success: Three families of Spanish origin in sixteenth century Rouen", *Sixteenth Century Journal* 2 (2), 1989.

Bryer, Anthony. "Byzantine porridge", H. Mayr-Harting ve R. I. Moore, ed. *Studies in medieval history presented to R.H.C. Davis.* Londra, 1985.

Bull, W. E. "The olive industry of Spain", *Economic Geography* 12 (2), 1936.

Burckhardt, John Lewis. *Travels in Syria and the Holy Land.* Londra, 1812.

Burns, Robert I. "Immigrants from Islam: The Crusaders' use of Muslims as settlers in thirteenth-century Spain", *American Historical Review* 80 (1), 1975.

Busbecq, Ogier Ghislain de. *The Turkish letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, imperial ambassador at Constantinople, 1554–1562.* Oxford, 1968.

Busch, Silvia Orvietani. *Medieval Mediterranean ports: The Catalan and Tuscan coasts, 1100 to 1235.* Boston, 2001.

Busch-Zantner, Richard. *Agrarverfassung, gesellschaft und siedlung in Südosteuropa.* Leipzig, 1938.

Butzer, Karl. "The realm of cultural-human ecology: Adaptation and change in historical perspective", B. L. Turner vd. *Earth as transformed by human action: Global and regional change in the biosphere over the past 300 years.* New York, 1990.

Byrne, Eugene H. "Genoese trade with Syria in the twelfth century", *American Historical Review* 25 (2), 1920.

Cabrera, B. E. "The medieval origins of the great landed estates of the Guadalquivir valley", *Economic History Review* 42 (4), 1989.

Cabrillana, N. "Villages désértes en Espagne", *Villages désertés et histoire économique, XIe–XVIIe siècles.* Paris, 1967.

Cahen, Claude. *Orient et Occident au temps des croisades.* Paris, 1983.

—. "La communauté rurale dans le monde musulman médieval", *Recueils de la Société Jean Bodin*, c. 42: *Les communautés rurales.* Paris, 1982.

—. "Monetary circulation in Egypt at the time of the Crusades and the reform of Al-Kamil", A. Udovitch, ed. *The Islamic Middle East, 700–1900: Studies in economic and social history.* Princeton, 1981.

—. *Pre-Ottoman Turkey: A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071–1330.* New York, 1968.

—. "Quelques problèmes concernant l'expansion économique musulmane au haut moyen âge", *Settimani de Spolete*, 1964.

Cameron, Rondo. "Europe's second logistic", *Comparative Studies in Society and His-*

tory 12 (4), 1970.

Camporesi, Piero. *The magic harvest: Food, folklore, and society*. Cambridge, MA, 1993.

Capatti, Alberto ve Massimo Montanari. *Italian cuisine: A cultural history*. New York, 2003.

Carrère, Claude. "Marseille, Aigues-Mortes, Barcelone, et la competition en Méditerranée occidentale au XIIIe siècle", *Anuario de estudios medievales* 10, 1980.

—. *Barcelone. Centre économique à l'époque des difficultés,1380–1462*. 2 cilt. Paris, 1967.

Carrière, Charles ve G. Buti. "Un aspect du commerce international du blé: les échanges entre Marseille et l'Andalousie pendant la crise frumentaire de 1753", Jean-Louis Miege, ed. *Les céréales en Méditerranée*. Marsilya, 1993.

Carter, F. W. *Trade and urban development in Poland: An economic geography of Cracow, from its origins to 1795*. New York, 1994.

—. "Cracow's wine trade (fourteenth to eighteenth centuries)", *Slavonicand East European Review* 65 (4), 1987.

—. "The commerce of the Dubrovnik Republic, 1500–1700", *Economic History Review* 24 (3), 1971.

Casale, Giancarlo. "The Ottoman administration of the spice trade in the sixteenth century Red Sea and Persian Gulf", *Journal of the Social and Economic History of the Orient* 49 (2), 2006.

Casey, James. *The Kingdom of Valencia in the seventeenth century*. New York, 1979.

—. "Moriscos and the depopulation of Valencia", *Past and Present* 50, 1971.

Celli, Angelo. *The history of malaria in the Roman campagna from ancient times*. Londra, 1933.

Cezar, Yavuz. "Bir âyanın muhallefatı: Havza ve Köpru kazaları ayânı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (müsadere olayı ve terekenin incelenmesi)", *Belleten* 41 (161), 1977.

Chapoutot-Remadi, Mounira. "L'agriculture dans l'empire mamluk au moyen âge d'apres al-Nuwayri", *Les cahiers de Tunisie* 12 (85–86), 1974.

Chassagne, Serge. *Coton et ses patrons: France, 1760–1840*. Paris, 1991.

Chaudhuri, K. N. *Trade and civilization in the Indian Ocean: An economic history from the rise of Islam to 1750*. New York, 1985.

Chaunu, Pierre. *European expansion in the later Middle Ages*. New York, 1979.

—. *L'Espagne de Charles Quint*. 2 cilt. Paris, 1973.

Chaunu, Pierre ve Huguette Chaunu. "The Atlantic economy and the world economy", Peter Burke, ed. *Essays in European economic history 1500–1800*. Oxford, 1974.

Chehab, Hafez. "Reconstructing the Medici portrait of Fakhr al-Din al-Ma'ani", *Muqarnas* 11, 1994.

Chevallier, Dominique. *La société du Mont Liban à l'époque de la révolution industrielle en Europe*. Paris, 1971.

—. "Que possédait un cheikh maronite en 1859? Un document de la famille el-Khazen", *Arabica* 7, 1960.

Childs, Wendy R. *Anglo-Castilian trade in the later middle ages*. Manchester, 1978.

Chorley, G. P. H. "The agricultural revolution in northern Europe, 1750–1880: Nitrogen, legumes, and crop productivity", *Economic History Review* 34 (1), 1981.

Chorley, Patrick. "*Rascie* and the Florentine cloth industry during the sixteenth century", *Journal of European Economic History* 32 (3), 2003.

—. "The cloth exports of Flanders and Northern France during the thirteenth century: A luxury trade?", *Economic History Review* 40 (3), 1987.

—. *Oil, silk, and Enlightenment: Economic problems in XVIIIth century Naples*. Naples, 1965.

Ciercerska-Chapowa, Teresa. "Échanges commerciaux entre la Pologne et la Turquie au XVIIIe
siècle", *Folia orientalia* 14, 1972–73.

Çiftçi, Cafer. *Bursa'da vakıfların sosyo-ekonomik işlevi*. İstanbul, 2004.

Cipolla, Carlo. *Neşeli öyküler*. İstanbul, 2000.

—. "The decline of Italy: The case of a fully matured economy", *Economic History Review* 5 (2), 1952.

Ciriacono, Salvatore. "Land reclamation: Dutch windmills, private enterprises, and state intervention", *Review* 18 (2), 1995.

—. "The Venetian economy and its place in the world-economy of the 17th and 18th centuries: A comparison with the Low Countries", Hans-Jürgen Nitz, ed. *The early-modern world-system in geographical perspective*. Stuttgart, 1993.

—. "Venise et la Hollande, pays de l'eau (XVe–XVIIIe siècle)", *Revue historique* 285 (2), 1991.

—. "Silk manufacturing in France and Italy in the XVIIth century: Two models compared", *Journal of European Economic History* 10 (1), 1981.

Çizakça, Murat. "Cash *waqfs* of Bursa, 1555–1823", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 38 (3), 1995.

—. "Tax farming and financial decentralization in the Ottoman economy, 1520–1697", *Journal of European Economic History* 22 (2), 1993.

—. "Incorporation of the Middle East into the European world-economy", *Review* 8 (3), 1985.

—. "Price history and Bursa silk industry: A study in Ottoman industrial decline", *Journal of Economic History* 40 (3), 1980.

Clay, Christopher. "Labor migration and economic conditions in nineteenth-cen-

tury Anatolia", *Middle Eastern Studies* 34 (4), 1998.

Clayburn, La Force, Jr. *The development of the Spanish textile industry, 1750–1800.* Berkeley, 1965.

—. "Royal textile factories in Spain, 1700–1800", *Journal of Economic History* 24 (3), 1964.

Cohen, Amnon. *Economic life in Ottoman Jerusalem.* New York, 1989.

—. *Palestine in the 18th century.* Kudüs, 1973.

Cohen, Amnon ve Bernand Lewis. *Population and revenue in the towns of Palestine in the sixteenth century.* Princeton, 1978.

Cohn, Samuel K., Jr. *Creating the Florentine state: Peasants and rural rebellion 1348–1434.* New York, 1999.

—. "Inventing Braudel's mountains: The Florentine Alps after the Black Death", Samuel K. Cohn Jr. ve Steven A. Epstein, ed. *Portraits of medieval and renaissance living: Essays in memory of David Herlihy.* Ann Arbor, MI, 1996.

Coleman, D. C. "An innovation and its diffusion: The 'new draperies,' " *Economic History Review* 12 (3), 1969.

Conder, C. R. ve R. E. Kitchener. *The survey of western Palestine.* Londra, 1881.

Constable, Olivia Remie. *Housing the stranger in the Mediterranean world: Lodging, trade and travel in late Antiquity and the Middle Ages.* New York, 2003.

—. *Trade and traders in Muslim Spain: The commercial realignment of the Iberian peninsula, 900–1500.* New York, 1996.

Cook, Michael. *Population pressure in rural Anatolia, 1450–1600.* Londra, 1972.

Cox, Oliver. *The foundations of capitalism.* New York, 1959.

Craeybeckx, Jan. *Ungrand commerce d'importation: les vins de France aux anciens Pays-Bas, XIIIe–XVIe siècles.* Paris, 1958.

Creasy, E. S. *History of the Ottoman Turks.* Londra, 1854.

Crecelius, Daniel ve Hamza 'Abd al-Aziz Badr. "French ships and their cargoes: Sailing between Damiette and Ottoman ports 1777–1781", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37 (1), 1994.

Crosby, Alfred. *Ecological imperialism: The biological expansion of Europe, 900–1900.* New York, 1986.

—. *Columbian exchange: Biological and cultural consequences of 1492.* Westport, CT, 1972.

Crouzet-Pavan, Elisabeth. *Venice triumphant: The horizons of a myth.* Baltimore, 2002.

—. *La mort lente de Torcello.* Paris, 1995.

Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie.* Paris, 1890.

Çulpan, Cevdet. *Türk taş köprüleri: Ortaçağdan Osmanlı devri sonuna kadar.* Ankara, 1975.

Cunningham, A. B., ed. *The early correspondence of Richard Wood, 1831–1841.* Londra, 1966.

Curtin, Philip. *The rise and fall of the plantation complex.* New York, 1991.

—. *Death by migration: Europe's encounter with the tropical world in the nineteenth century.* New York, 1989.

Cvetkova, Bistra A. *Les institutions ottomanes en Europe.* Wiesbaden, 1978.

Dale, S. *Indian merchants and Eurasian trade, 1600–1750.* New York, 2002.

Dalsar, Fahri. *Türk sanayi ve ticaretinde Bursa'da ipekçilik.* İstanbul, 1960.

Dandini, Jerome. *A voyage to Mount Libanus.* Londra, 1698.

Dannenfeldt, Karl H. *Leonhard Rauwolf: Sixteenth-century physician, botanist, and traveler.* Cambridge, MA, 1968.

Darling, Linda. *Revenue-raising and legitimacy: Tax collection and finance administration in the Ottoman empire, 1550–1650.* Leiden, 1996.

d'Arrigo, R. ve H. Cullen. "A 350-year reconstruction of Turkish precipitation", *Dendrochronologia* 19 (2), 2001.

David, Elizath. *Harvest of the cold months: The social history of ice and ices.* New York, 1995.

Dàvid, Géza. "16–17. Yüzyıllarda Macaristan'ın demografik durumu", *Belleten* 59 (225), 1995.

Davies, Elwyne. "The patterns of transhumance in Europe", *Geography* 26, 1941.

Davis, James C. "Venetian shipbuilders and the fountain of wine", *Past and Present* 156, 1997.

—. *Pursuit of power: Venetian ambassadors' reports on Spain, Turkey, and France in the age of Philip II, 1560–1600.* New York, 1970.

—. *The decline of the Venetian nobility as a ruling class.* Baltimore, 1962.

Davis, Mike. *Late Victorian holocausts: El Niño famines and the making of the third world.* New York, 2001.

Davis, Ralph. "English imports from the Middle East, 1580–1780", M. A. Cook, ed. *Studies in the economic history of the Middle East.* New York, 1970.

Davis, Timothy. "Changes in the structure of the wheat trade in the seventeenth century Sicily and the building of new villages", *Journal of European Economic History* 12 (2), 1983.

Day, Gerald W. *Genoa's response to Byzantium, 1155–1204: Commercial expansion and factionalism in a medieval city.* Urbana, 1988.

Day, John. "The Levant trade in the middle ages", Angeliki E. Laiou, ed. *The economic history of Byzantium, from the seventh through the fifteenth century*, c. 2. Washington, DC, 2002.

—. "The 'general crisis' and the great depression", John Day. *Money and finance in*

the age of merchant capitalism. New York, 1999.

–. "The monetary crisis of the seventeenth century crisis on colonial Sardinia", John Day. *Money and finance in the age of merchant capitalism.* New York, 1999.

–. "An outline of money from the Middle Ages to the industrial revolution", John Day. *Money and finance in the age of merchant capitalism.* New York, 1999.

–. "Problem of the standard in preindustrial Europe", John Day. *Money and finance in the age of merchant capitalism.* New York, 1999.

–. "Peuplement, cultures et régimes fonciers en Trexenta (Sardaigne), XIII–XVIIIe siècles", Annalisa Guarducci, ed. *Agricoltura e transformazione dell'ambiente secoli XIII–XVIII.* Floransa, 1988.

–. "Introduction", John Day, ed. *Études d'histoire monetaire, XIIe–XIXe siècles.* Lille, 1984.

–. *Les douanes de Gênes, 1376–1377.* 2 cilt. Paris, 1963.

–. "Prix agricoles en Méditerranée à la fin du XIVe siècle", *Annales E.S.C.* 16 (4), 1961.

Defourneaux, Marcelin. *Daily life in Spain in the golden age.* Stanford, 1979.

Delano Smith, Catherine. "Climate or man? The evidence of sediments and early maps for the agents of environmental change in post-medieval period", Catherine Delano Smith ve Martin Perry, ed. *Consequences of climatic change.* Nottingham, 1981.

–. *Western Mediterranean Europe: A historical geography of Italy, Spain and southern France since the Neolithic.* Londra, 1979.

Delbet, M. E. "Paysans en communauté et en polygamie de Bousrah (Esky Cham) dans le pays de Haouran", F. LePlay, ed. *Les ouvriers de l'Orient.* Tours, 1877.

Delille, Gérard. *Famille et propriété dans le Royaume de Naples, XVe–XIXe siècle.* Roma, 1985.

–. *Croissance d'une société rurale: Montesarchio et la vallée Caudine aux XVIIe et XVIIIe siècles.* Naples, 1973.

Delort, Robert. *Les animaux ont une histoire.* Paris, 1993.

Delort, Robert ve Francois Walter. *Histoire de l'environnement européen.* Paris, 2001.

Delumeau, J. *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié de XVIe siècle.* 2 cilt. Paris, 1962.

–. *L'alun de Rome, XVe–XIXe siècles.* Paris, 1962.

Dembińska, Maria. *Food and drink in medieval Poland: Rediscovering a cuisine of the past.* Philadelphia, 1999.

Demetriades, Vassilis. "Problems of land-owning and population in the area of Gazi Evrenos Bey's *wakf*", *Balkan Studies* 22 (1), 1981.

Demir, Ataman. *Antakya through the ages.* İstanbul, 1996.

Demirel, Ömer. *II. Mahmud döneminde Sivas'ta esnaf teşkilâtı ve üretim-tüketim ilişkileri.* Ankara, 1989.

Derlange, Michel. "Hameaux et communautés d'habitants en Provence orientale sous l'Ancien- Régime", *Bastides, bories, hameaux: l'habitat dispersé en Provence.* Mouans-Sartoux, 1986.

Dernschwam, Hans. *İstanbul ve Anadolu'ya seyahat günlüğü.* Ankara, 1992.

Desmet-Grégoire, Helene. *Büyülü divan. 18 yüzyıl Fransasında Türkler ve Türk dünyası.* İstanbul, 1991.

Devèze, Michel. "L'équilibre agro-sylvo-pastoral du XIIIe au XVIIIe siècle en Europe moyenne et Europe méridionale", A. Guardicci, ed. *Agricoltura e transformazione dell'ambiente, secoli XIII–XVIII.* Firenze, 1984.

—. *L'Espagne de Philippe IV (1621–1665).* Paris, 1970.

—. *La vie de la forêt.* 2 cilt. Paris, 1961.

Devroey, Jean Pierre. "Le céréaliculture dans le monde franc", *L'ambiente vegetale nell'alto medioevo.* Spoleto, 1990.

Deyon, Pierre. "Variations de la production textile aux XVIe et XVIIe siècles: sources et premiers résultats", *Annales E.S.C.* 18 (5), 1963.

Dienne, Louis Édouard Marie Hippolyte, Kont. *Histoire du desséchement des lacs et marais avant 1789.* Paris, 1891.

Dogo, Marco. "Merchants between two empires: The Ottoman colonies of Trieste in the XVIIIth century", *Études balkaniques* 33 (3–4), 1997.

Doğru, Halime. *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar nahiyesi.* Ankara, 1997.

—. *XVIII. Yüzyıla kadar Osmanlı kentlerinin sosyal ve ekonomik görüntüsü.* Eskişehir, 1995.

—. *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü sancağı.* İstanbul, 1992.

Dollinger, Philippe. *The German Hansa.* Stanford, 1970.

Dols, Michael. "The second plague pandemic and its recurrence in the Middle East: 1347–1894", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 22 (2), 1979.

—. *The Black Death in the Middle East.* Princeton, 1977.

Dotson, John E. "A problem of cotton and lead in medieval Italian shipping", *Speculum* 57 (1), 1982.

Doumani, Beshara. *Rediscovering Palestine: Merchants and peasants in Jabal Nablus, 1700–1900.* Berkeley, 1995.

Dowd, Douglas. "The economic expansion of Lombardy, 1300–1500: A study in political stimuli to economic change", *Journal of Economic History* 21 (2), 1962.

Dozier, Craig L. "Establishing a framework for development in Sardinia: The Campadino", *Geographical Review* 47 (4), 1957.

Duby, Georges. *Rural economy and country life in the medieval West.* Columbia, 1968.

Dufourcq, Charles-Emmanuel. *L'Espagne catalan et le Maghrib aux XIIIe et XIVe siècles.* Paris, 1966.

Dumont, Paul. "La pacification du sud-est anatolien en 1865", *Turcica* 5, 1975.

Dunin-Wąsowicz, Teresa. "Natural environment and human settlement over the central European lowlands in the 13th century", P. Brimblecombe ve C. Pfister, ed. *The silent countdown: Essays in European environmental history.* Berlin, 1990.

—. "Environnement et habitat: la rupture d'équilibre du XIIIe siècle dans la grande plaine européenne", *Annales E.S.C.* 35 (5), 1980.

Dunn, Archie. "Exploitation of woodland and scrubland in the Byzantine World", *Byzantine and Modern Greek Studies* 17 (1993).

Earle, Peter. "The commercial development of Ancona, 1479–1551", *Economic History Review* 22 (1), 1969.

Eberhard, Wolfram. "Nomads and farmers in southeastern Turkey", *Oriens* 6, 1953.

Edwards, Camilla, Karen Livingstone ve Andrew Petersen. "Dayr Hanna: An eighteenth century fortified village in Galilee", *Levant* 25, 1993.

Edwards, John. *Christian Córdoba: The city and its region in the late Middle Ages.* Cambridge, 1982.

Ehrenberg, Richard. *Capital and finance in the age of the Renaissance: A study of the Fuggers and their connections.* Londra, 1928.

Eldem, Edhem. *French trade in Istanbul in the eighteenth century.* Boston, 1999.

Elliott, J. H. *Imperial Spain, 1469–1716.* Londra, 1970.

—. "The decline of Spain", *Past and Present* 20, 1961.

Emecen, Feridun. *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu beylikler dünyası.* İstanbul, 2003.

—. "Manisa", *İslam Ansiklopedisi*, c. 7. İstanbul, 2003.

—. *Unutulmuş bir cemaat: Manisa yahudileri.* İstanbul, 1997.

—. "Ayasuluk", *İslam Ansiklopedisi*, c. 4. İstanbul, 1991.

—. *XVI. Asırda Manisa kazası.* Ankara, 1989.

Ener, Kasım. *Tarih boyunca Adana ovasına bir bakış.* İstanbul, 1964.

Enggass, Peter M. "Land reclamation and resettlement in the Guadalquivir Delta-Las Marismas", *Economic Geography* 44 (2), 1968.

Enjalbert, Henri. "Comment naissent les grands crus, Bordeaux, Porto, Cognac", *Annales E.S.C.* 8 (3–4), 1953.

Epstein, S. R. "Cities, regions, and the late medieval crisis: Sicily and Tuscany compared", *Past and Present* 130, 1991.

—. *An island for itself: Economic development and social change in late medieval Sicily.* New York, 1991.

Epstein, Steven A. *Genoa and the Genoese, 958–1528.* Chapel Hill, 1996.

Erder, Leila ve Suraiya Faroqhi. "Population rise and fall in Anatolia, 1550–1620",

Middle Eastern Studies 15 (3), 1979.

Erdoğru, M. Akif. "Konya Mevlevî Dergâhı'nın mali kaynakları ve idaresi üzerine düşünceler ve belgeler", *Tarih Dergisi*, 1996.

—. "Antalya ve havalisi tarihi için bir kaynak: Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Teke", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 10, 1995.

—. "Akşehir sancağındaki dirliklerin III. Murad devrindeki durumu ve 1583/991 tarihli Akşehir Sancağı İcmal Defteri", *OTAM* 1 (1), 1990.

Erevnìdes, Pávlos. "Politika mutfağında tavuk göğsü", *Yemek ve kültür* 1, 2005.

Ergenç, Özer. "XVIII. Yüzyılda Osmanlı sanayi ve ticaret hayatına ilişkin bazı bilgiler", *Belleten* 52 (203), 1988.

Establet, Colette, Jean-Paul Pascual ve André Raymond. "La mesure de l'inégalite dans la société ottomane: utilisation de l'indice de gini pour Le Caire et Damas vers 1700", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37 (2), 1994.

Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehemmed Zillî. *Evliyâ Çelebi seyâhatnâmesi*. 9 cilt. İstanbul, 1995–2005.

Eyice, Semavi. "J. von Hammer-Purgstall ve seyahatnamesi", *Belleten* 46 (183), 1983.

Fagan, Brian. *Fish on Friday: Feasting, fasting, and the discovery of the New World*. New York, 2006.

—. *The Little Ice Age: How climate made history, 1300–1850*. New York, 2000.

—. *Floods, famines and emperors: El Niño and the fate of civilizations*. New York, 1999.

Farnie, D. A. *East and west of Suez: The Suez Canal in history, 1854–1956*. Oxford, 1969.

Faroqhi, Suraiya. "Anayol kavşağında Bursa: İran ipeği, Avrupa rekabeti ve yerel ekonomi", Suraiya Faroqhi, *Osmanlı dünyasında üretmek, pazarlamak, yaşamak*. İstanbul, 2003.

—. "Tarımsal değişimin bir göstergesi olarak doğal afet: Edirne bölgesinde sel, 1100/1688–89", Elizabeth Zachariadou, ed. *Osmanlı imparatorluğu'nda doğal afetler*. İstanbul, 2001.

—. "Crisis and change, 1590–1699", Halil İnalcık ve Donald Quataert, ed. *An economic and social history of the Ottoman empire*. New York, 1994.

—. *Pilgrims and sultans*. Londra, 1994.

—. "Wealth and power in the land of olives: Economic and political activities of Müridzade Hacı Mehmed Ağa, notable of Edremit", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, ed. *Landholding and commercial agriculture in the Middle East*. Albany, 1991.

—. "Notes on the production of cotton and cotton cloth in sixteenth- and seventeenth-century Anatolia", Huri İslamoğlu-İnan, ed. *The Ottoman empire and*

the world-economy. New York, 1987.

—. *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia*. New York, 1984.

—. "Tarsus and the tahrir", *Journal of Ottoman Studies* 13, 1983.

—. "Rural society in Anatolia and the Balkans during the sixteenth century, II", *Turcica* 11, 1979.

—. "Sixteenth-century periodic markets in various Anatolian sancaks: İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın and Menteşe", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 22 (1), 1979.

—. "Rural society in Anatolia and the Balkans during the sixteenth century, I", *Turcica* 9 (1), 1977.

—. "*Vakıf* administration in sixteenth century Konya: The *zaviye* of Sadreddin-i Konyevî", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17 (2), 1973.

Febvre, Lucien. "Patate et pomme de terre", *Annales d'histoire social* 29 (2), 1940.

Felloni, Guiseppe. "The population dynamics and economic development of Genoa, 1750–1939", Richard Lawton ve Robert Lee, ed. *Population and society in western European port-cities*. Liverpool, 2002.

—. *Gli investimenti finanziari genovesi in Europa tra il Seicento e la Restaurazione*. Milan, 1971.

Fernández-Armesto, Felipe. *Civilizations: Culture, ambition, and the transformation of nature*. New York, 2001.

—. *Before Columbus: Exploration and colonization from the Mediterranean to the Atlantic 1229–1492*. Philadelphia, 1987.

Feyzullah Efendi. *Fetava-i feyziyye*. İstanbul, 1266/1848.

Filippini, Jean Pierre. "Les nations à Livourne XVIIe–XVIIIe siècles", Simonetta Cavaciocchi, ed. *I porti come impresa economica*. Floransa, 1988.

—. "La mer et le ravitaillement de Livourne au XVIIIe siècle", Micheline Galley ve Leïla Ladjimi Sebai, ed. *L'homme mediterranéen et la mer*. Tunus, 1985.

Firestone, Ya'akov. "The land-equalizing *mushâ'* village: A reassessment", Gad G. Gilbar, ed. *Ottoman Palestine, 1800–1914*. Leiden, 1990.

Flandrin, Jean-Louis. "Le goût et la nécessité: sur l'usage des graisses dans les cuisines d'Europe occidentale (XIVe–XVIIIe siècle)", *Annales E.S.C.* 38 (2), 1983.

Fleet, Kate. *European and Islamic trade in the early Ottoman state: The merchants of Genoa and Turkey*. New York, 1999.

—. "Ottoman grain exports from western Anatolia at the end of the fourteenth century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 40 (3), 1997.

Flynn, Dennis ve Arturo Giraldez. "Silver and Ottoman monetary history in global perspective", *Journal of European Economic History* 31 (1), 2002.

—. "Cycles of silver: Global economic unity through the mid-eighteenth cen-

tury", *Journal of World History* 13 (2), 2002.

—. "Silk for silver: Manila-Macao trade in the 17th century", *Philippine Studies* 44 (1), 1996.

Fontenay, Michel. "La place de la course dans l'économie portuaire: l'exemple de Malte et des ports barbaresques", *Annales E.S.C.* 43 (6), 1988.

Fortea Pérez, Jose Ignatio. "The textile industry in the economy of Córdoba at the end of the seventeenth and the start of the eighteenth centuries: A frustrated recovery", I. A. A. Thompson ve Bartolome Yun Casilla, ed. *The Castilian crisis of the seventeenth century*. New York, 1994.

Foss, Clive. *Ephesus after antiquity: A late antique, Byzantine and Turkish city*. New York, 1979.

Fossier, Robert. "Europe's second wind", Robert Fossier, ed. *The middle ages, 1250–1520*. New York, 1986.

Franc, J. *La colonisation de la Mitidja*. Paris, 1928.

Frêche, Georges. *Toulouse et la région et la région Midi-Pyrénées au siècle des lumières (vers 1670–1789)*. Paris, 1974.

Friedmann, Harriet. "World market, state, and family farm: Social bases of household production in the era of wage labor", *Comparative Studies in Society and History* 20 (4), 1978.

Fukasawa, Katsumi. *Toilerie et commerce du Levant d'Alep à Marseille*. Paris, 1987.

Fuller, Anne H. *Buarij, portrait of a Lebanese Muslim village*. Cambridge, MA, 1961.

Galassi, F. "Reassessing Mediterranean agriculture: Retardation and growth in Tuscany, 1870–1914", *Revista di storia economica* 3, 1986.

Galloway, John H. *The sugar cane industry: An historical geography from its origins to 1914*. New York, 1989.

—. "The Mediterranean sugar industry", *Geographical Review* 67 (2), 1977.

Galloway, Patrick R. "Long-term fluctuations in climate and population in the preindustrial era", *Population and Development Review* 12 (1), 1986.

Galt, Anthony H. "Social class in a mid-eighteenth-century Apulian town: Indications from the Catasto Onciario", *Ethnohistory* 33 (4), 1986.

García-Arenal, Mercedes ve Gerard Wiegers. *A man of three worlds: Samuel Pallache, a Moroccan Jew in Catholic and Protestant Europe*. Baltimore, 2003.

García Sanz, Angel. "Castile 1580–1650", I. A. A. Thompson ve Bartolome Yun Casilla, ed. *The Castilian crisis of the seventeenth century*. New York, 1994.

Gascon, Richard. *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520–environs de 1580)*. 2 cilt. Paris, 1971.

—. "Quelques aspects du rôle des Italiens dans la crise du foires de Lyon du dernier tiers du XVIe siècle", *Cahiers d'histoire* 5 (1), 1960.

Gelabert, Juan E. "Urbanization and deurbanization", I. A. A. Thompson ve Bartoleme Yun Casallila, ed. *The Castilian crisis of the seventeenth century*. New York, 1994.

Genç, Mehmet. "18. Yüzyılda Türkiye'den Fransa'ya yapılan pamuklu ihracatı ile ilgili bir araştırma hakkında düşünceler", Mehmet Genç. *Osmanlı imparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. İstanbul, 2000.

—. "Ottoman industry", Donald Quataert, ed. *Manufacturing in the Ottoman empire and Turkey, 1500–1914*. Albany, 1994.

—. "17.–19. Yüzyıllarda sanayi ve ticaret merkezi olarak Tokat", S. Hayri Bolay vd., ed. *Türk tarihinde ve Türk kültüründe Tokat*. Ankara, 1987.

—. "18. Yüzyılda Osmanlı ekonomisi ve savaş", *Yapıt* 4–5, 1984.

Gentilcore, R. Louis. "The reclamation of Agro Pontino, Italy", *Geographical Review* 60 (3), 1970.

Gentil Da Silva, Jose. *Banque et crédit en Italie au XVIIe siècle*. 2 cilt. Paris, 1969.

—. *En Espagne. Développement économique, subsistance, déclin*. Paris, 1965.

—. "L'histoire économique et sociale de l'empire Ottoman et de la Méditerranée", *Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen Bulletin* 12 (2), 1963.

Georgelin, Jean. *L'Italie à la fin du XVIIIe siècle*. Paris, 1989.

—. *Venise au siècle des lumières*. Paris, 1978.

Georges, Pierre. *La région du Bas-Rhône, étude de géographie régionale*. Paris, 1935.

Gerber, Haim. *Economy and society in an Ottoman city: Bursa, 1600–1700*. Kudüs, 1988.

—. *Social origins of the modern Middle East*. Boulder, CO, 1987.

Gerbet, Marie Claude. *L'élevage dans la royaume de Castille sous les rois Catholiques (1474–1516)*. Madrid, 1999.

Geremek, Bronislaw. *Poverty: A history*. Cambridge, MA, 1994.

Gertwagen, Ruth. "Port of Modon", Alexander Cowan, ed. *Urban Europe, 1500–1700*. New York, 1998.

Geyer, Bernard. "Physical factors in the evolution of the landscape and land use", Angeliki E. Laiou, ed. *The economic history of Byzantium, from the seventh through the fifteenth century*, c. 1. Washington, DC, 2002.

Gibb, H. A. R. ve H. Bowen. *Islamic society and the West*, c. 1. Londra, 1962.

Gilmore, David. "Class consciousness of the Andalusian rural proletarians in historical perspective", *Ethnohistory* 24 (2), 1977.

Gioffrè, Domenico. *Gênes et les foires de changes, de Lyon à Besançon*. Paris, 1960.

Glahn, Richard von. *Fountain of fortune: Money and monetary policy in China, 1000–1700*. Berkeley, 1996.

Glamann, Kristof. "European trade 1500–1750", Carlo M. Cipolla, ed. *The Fontana*

economic history of Europe, c. 2: The sixteenth and seventeenth centuries. Londra, 1974.
Glazer, Rüdiger. "On the course of temperature in central Europe since the year 1000 A.D.", *Historical Social Research* 22 (1), 1997.
Glick, Thomas F. *Irrigation and society in medieval Valencia*. Cambridge, MA, 1970.
Godinho, Vitorino Magalhães. "Portugal and the making of the Atlantic world: Sugar fleets and gold fleets, the seventeenth to the eighteenth centuries", *Review* 28 (4), 2005.
—. "La guerres du blé au Maroc", *Historia Economica y Social I*, 1968.
—. "Le repli vénetien et égyptien et la route du Cap, 1496–1533", *Éventail de l'histoire vivante: Hommage à Lucien Febvre*, c. 2. Paris, 1953.
Goffman, Daniel. *The Ottoman empire and early modern Europe, 1300–1700*. New York, 2002.
—. "İzmir", Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters. *The Ottoman city between East and West: Aleppo, İzmir, and Istanbul*. New York, 1999.
—. *İzmir and the Levantine world, 1550–1650*. Seattle, 1990.
Goitein, S. D. *Mediterranean society: The Jewish communities of the Arab world as portrayed in the documents of the Cairo Geniza*. Berkeley, 1967–.
Gökbilgin, Tayyib. "Venedik devlet arşivindeki vesikalar külliyatında Kanunî Sultan Süleyman devri belgeleri", *Belgeler* 1 (2), 1964.
—. *XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa livası: Vakıflar, mülkler, mukataalar*. İstanbul, 1952.
Gökçe, Turan. *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) kâzası*. Ankara, 2000.
Gökyay, Orhan Şaik. *Kâtip Çelebi'den seçmeler*. İstanbul, 1968.
Goldsmith, Raymond. *Premodern financial systems: A historical comparative study*. New York, 1987.
Goldstone, Jack A. *Revolution and rebellion in the early modern world*. Berkeley, 1991.
—. "Urbanization and inflation: Lessons from the English price revolution of the 16th and 17th centuries", *American Journal of Sociology* 89 (5), 1984.
Goldthwaite, Richard A. "The Florentine wool industry in the late sixteenth century: A case study", *Journal of European and Economic History* 32 (3), 2003.
—. *Wealth and the demand for art in Italy, 1300–1600*. Baltimore, 1993.
—. "The Medici Bank and the world of Florentine capitalism", *Past and Present* 114, 1987.
Golombek, Lisa. "The draped universe of Islam", Priscilla Soucek, ed. *Content and context of visual arts in the Islamic world*. University Park, PA, 1988.
Gonzáles, A. García-Baquero. "Andalusia and the crisis of the Indies trade, 1610–1720", I. A. A. Thompson ve Bartolome Yun Casilla, ed. *The Castilian crisis of the seventeenth century*. New York, 1994.

Goodman, David. *Spanish naval power, 1589–1665: Reconstruction and defeat.* New York, 1997.

Goodman, Jordan. "Financing pre-modern European industry: An example from Florence, 1580–1660", *Journal of European Economic History* 10 (2), 1981.

Goubert, Jean-Pierre. *The conquest of water: The advent of health in the industrial age.* Princeton, 1989.

Goubert, Pierre. "Sociétés rurales françaises du XVIIIe siècle. Vingt paysanneries contrastées: quelques problèmes", *Conjoncture économique structures sociales. Hommage à Ernest*

Labrousse. Paris, 1974.

—. "Les campagnes françaises", Fernand Braudel ve Ernest Labrousse, ed. *Histoire économique et sociale de la France*, c. 2: *1660–1789.* Paris, 1970.

Gould, Andrew G. "The burning of the tents: The forcible settlement of nomads in southern Anatolia", Heath W. Lowry ve Donald Quataert, ed. *Humanist and scholar: Essays in honor of Andreas Tietze.* İstanbul, 1993.

Goy, Joseph ve Anne-Lise Head-Köenig. "Une expérience. Les revenus décimaux en France méditerranéenne XVIe–XVIIIe siècle", *Études rurales* 36, 1969.

Goyau, Georges. *Un précurseur: François Picquet. Consul de Louis XIV en Alep.* Paris, 1942.

Göyünç, Nejat. *XVI. Yüzyılda Mardin sancağı.* Ankara, 1991.

Grandin, Thierry. "La savonnerie traditionnelle à Alep", *Bulletin d'études orientales* 36, 1984.

Grant, Christina Phelps. *The Syrian desert: Caravans, travel and exploration.* Londra, 1937.

Greene, Molly. "Resurgent Islam: 1500–1700", David Abulafia, ed. *The Mediterranean in history.* Los Angeles, 2003.

—. "Beyond the northern invasion: The Mediterranean in the seventeenth century", *Past and Present* 174, 2002.

—. *A shared world: Christians and Muslims in the early modern Mediterranean.* Princeton, 2000.

Greenwood, Antony. "Istanbul's meat provisioning: A study of the celebkeşan system", doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 1988.

Grigg, D. B. *The agricultural systems of the world: An evolutionary approach.* Cambridge, 1974.

Griswold, William J. "Climatic change: A possible factor in the social unrest of seventeenth century Anatolia", Heath W. Lowry ve Donald Quataert, ed. *Humanist and scholar: Essays in honor of Andreas Tietze.* İstanbul, 1993.

—. *The great Anatolian rebellion, 1591–1611.* Berlin, 1983.

—. "A sixteenth-century Ottoman foundation", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 27 (2), 1983.

Grossi, Paolo. *An alternative to private property: Collective property in the juridical consciousness of the nineteenth century*. Chicago, 1981.

Grossman, David ve Zeev Safrai. "Satellite settlements in western Samaria", *Geographical Review* 70 (4), 1980.

Grove, A. T. "The 'Little Ice Age' and its geomorphological consequences in Mediterranean Europe", *Climatic Change* 48 (1), 2001.

Grove, Jean M. *The Little Ice Age*. New York, 1988.

Grove, Jean M. ve Annalisa Conterio. "The climate of Crete in the sixteenth and seventeenth centuries", *Climatic Change* 30 (2), 1995.

—. "Climate in the eastern and central Mediterranean, 1675 to 1715", Burkhard Frenzel vd., ed. *Climatic trends and anomalies in Europe, 1675–1715*. Stuttgart, 1994.

Guarini, Elena Fasano. "Center and periphery", *Journal of Modern History* 67, 1995.

Güçer, Lutfi. *XVI.–XVII. Asırlarda Osmanlı imparatorluğu'nda hububat meselesi ve hububattan alınan vergiler*. İstanbul, 1964.

—. "Onaltıncı yüzyılın sonlarında Osmanlı imparatorluğu dahilinde hububat ticaretinin tabi olduğu kayıtlar", *İktisat Fakültesi Mecmuası* 13 (1–4), 1951–52.

Guiral-Hadziiossif, Jacqueline. *Valence, port méditerranéen au XVe siècle (1410–1525)*. Paris, 1986.

Guirescu, Constantin C. "The Genoese and the lower Danube in the XIIIth and XIVth centuries", *Journal of European Economic History* 5 (3), 1976.

Gulick, John. *Social structure and cultural change in a Lebanese village*. New York, 1955.

Gümüşçü, Osman. *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) kazasında yerleşme ve nüfus*. Ankara, 2001.

Güran, Tevfik. *Ekonomik ve mali yönleriyle vakıflar*. İstanbul, 2006.

—. *19. Yüzyıl Osmanlı tarımı*. İstanbul, 1998.

—. *Osmanlı dönemi tarım istatistikleri 1909, 1913 ve 1914*. İstanbul, 1997.

Gutmann, Myron P. *Toward the modern economy: Early industry in Europe, 1500–1800*. Philadelphia, 1988.

Hagen, William W. "Seventeenth-century crisis in Brandenburg: The Thirty Years' War, the destabilization of serfdom, and the rise of absolutism", *American Historical Review* 94 (2), 1989.

Hamilton, Alastair, Alexander H. de Groot ve Maurits H. van den Boogert, ed. *Friends and rivals in the East: Studies in Anglo-Dutch relations in the Levant from the seventeenth to the early nineteenth century*. Boston, 2000.

Hamilton, E. J. *American treasure and the price revolution in Spain, 1501–1650*. Camb-

ridge, MA, 1934.

Hanna, Nelly. *Making big money in 1600: The life and times of Isma'il abu Taqiyya, Egyptian merchant*. Syracuse, 1998.

Hanson, J. R. *Trade in transition: Exports from the third world*. New York, 1980.

Harik, Ilya. *Politics and change in a traditional society: Lebanon, 1711–1845*. Princeton, 1968.

Harreld, Donald. *High Germans in the Low Countries: German merchants and commerce in golden age Antwerp*. Boston, 2004.

—. "Atlantic sugar and Antwerp's trade with Germany in the sixteenth century", *Journal of Early Modern History* 7 (1–2), 2003.

Harvey, A. "Economic conditions in Thessaloniki between the two Ottoman occupations", Alexander Cowan, ed. *Urban Europe, 1500–1700*. New York, 1998.

Hathaway, Jane. "The wealth and influence of an exiled Ottoman eunuch in Egypt: The waqf inventory of 'Abbas Agha", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37 (4), 1997.

Hattox, Ralph S. "Some Ottoman *tapu defters* for Tripoli in the sixteenth century", *al-Abhath* 19, 1981.

Headrick, Daniel. *The tools of empire: Technology and European imperialism in the nineteenth century*. New York, 1981.

Heers, Jacques. *Jacques Coeur, 1400–1456*. Paris, 1997.

—. *Gênes au XVe siècle. Civilisation méditerranéenne, grand capitalisme, et capitalisme populaire*. Paris, 1971.

—. "La mode et les marchés des draps de laine: Gênes et la montagne à la fin du moyen âge", *Annales E.S.C.* 26 (5), 1971.

Hemardinquer, J. J. "*Turcicum frumentum:* une survivance du principe d'autorité?", *Candollea* 19, 1964.

Hendy, Michael F. *Studies in the Byzantine monetary economy, c. 300–1450*. New York, 1985.

Herlihy, David. *Medieval and Renaissance Pistoia: The social history of an Italian town, 1200–1430*. New Haven, 1967.

Herlihy, David ve Christiane Klapisch-Zuber. *Tuscans and their families: A study of the Florentine catasto of 1427*. New Haven, 1985.

Herlihy, Patricia. *Odessa: A history, 1794–1914*. Cambridge, MA, 1986.

—. "Russian wheat and the port of Livorno, 1794–1861", *Journal of European Economic History* 5 (1), 1976.

Herr, Richard. *Rural change and royal finances in Spain at the end of the old regime*. Berkeley, 1989.

—. "Villages désértes en Espagne au XVIIIe siècle", *Annales E.S.C.* 41 (1), 1986.

Herzig, Edmund. "The Iranian raw silk trade and European manufacture in the seventeenth and eighteenth centuries", *Journal of European Economic History* 19 (1), 1990.

Hess, Andrew. "The battle of Lepanto and its place in Mediterranean history", *Past and Present* 57, 1972.

—. "The evolution of the Ottoman seaborne empire in the age of oceanic discoveries, 1453–1525", *American Historical Review* 75 (7), 1970.

Heyberger, Bernard. *Les chrétiens de proche-orient au temps de la réforme catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe–XVIIIe siècles).* Roma, 1994.

Heyd, Uriel. *Studies in old Ottoman criminal law.* Oxford, 1973.

Heyd, William. *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge.* 2 cilt. Leipzig, 1885–86.

Hezârfen Hüseyin Efendi. *Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i Al-i Osmân.* Ed. Sevim İlgürel. Ankara, 1998.

Hinderink, Jan ve Mübeccel Kıray. *Social stratification as an obstacle to development: A study of four Turkish villages.* New York, 1970.

Histoire économique du monde méditerranéen, 1450–1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel. Toulouse, 1973.

Hobhouse, Henry. *Seeds of change: Five plants that transformed mankind.* New York, 1987.

Hocquet, Jean-Claude. "Ships, sailors, and maritime activity in Constantinople (1436–1440)", *Journal of European Economic History* 30 (3), 2001.

—. *Le sel et la fortune de Venise.* 2 cilt. Villenuve d'Ascq, 1978–79.

Hohenberg, Paul H. "Maize in French agriculture", *Journal of European Economic History* 6 (1), 1977.

Holt, P. M. "The treaties of the early Mamluk Sultans with the Frankish states", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 43 (1), 1980.

Hoogasian, Susie ve Mary Kilbourne Matossian. *Armenian village life before 1914.* Detroit, 1982.

Hopwood, Keith. "Manavgat valley: Perspectives on social history", J.-L. Bacque-Grammont, İlber Ortaylı ve Emeri van Donzel, ed. *CIÉPO Osmanlı öncesi ve Osmanlı araştırmaları Komitesi VII. Sempozyumu bildirileri.* Ankara, 1994.

Horden, Peregrine ve Nicholas Purcell. *The corrupting sea: A study of Mediterranean history.* Malden, MA, 2000.

Hoshino, Hidetoshi ve Maureen Fennell Mazzaoui. "Ottoman markets for Florentine woolen cloth in the late fifteenth century", *International Journal of Turkish Studies* 3 (2), 1985–86.

Hoszowski, Stanislas. "L'Europe centrale devant la révolution des prix XVIe et

XVIIe siècles", *Annales E.S.C.* 16 (3), 1961.

Hourani, Albert. "Ideologies of the mountain and the city", Roger Owen, ed. *Essays on the crisis in Lebanon.* Ithaca, 1976.

Hourani, George. *Arab seafaring in the Indian Ocean in ancient and early medieval times.* Princeton, 1995.

Houston, J. M. *The western Mediterranean world: An introduction to its regional landscapes.* New York, 1967.

–. "Social geography of rice cultivation in Spain", *Indian Geographical Journal* 25, 1951.

Houtte, J. A. van. "Les grands itinéraires du commerce (XIIIe–XVIIIe siècles)", Anna Vannini Marx, ed. *Transporti e sviluppo economico (secoli XIII–XVIII).* Floransa, 1986.

–. *An economic history of the Low Countries, 800–1800.* New York, 1977.

Howard, Debbie. "Death in Damascus: Venetians in Syria in the mid-fifteenth century", *Muqarnas* 20, 2003.

Howard, Douglas A. "The Ottoman *tımar* system and its transformation, 1563–1656", doktora tezi, Indiana Üniversitesi, 1987.

Hubert, Dominique. "Les *qaysâriyya* de textile: une equipment de la ville", *Bulletin d'études orientales* 36, 1984.

Huetz de Lemps, Alain. *Vignobles et vins du Nord-Ouest de l'Espagne.* 2 cilt. Bordeaux, 1967.

Hufton, Olwan. "Social conflict and the grain supply in eighteenth century France", *Journal of Interdisciplinary History* 14 (3), 1983.

Hunt, Edwin S. *The medieval super-companies: A study of the Peruzzi company of Florence.* New York, 1994.

Hunt, Edwin S. ve James M. Murray. *A history of business in Medieval Europe, 1200–1550.* New York, 1999.

Hütteroth, Wolf-Dieter. "The role of the Ottoman empire in the early modern world-system", Hans-Jürgen Nitz, ed. *The early-modern world-system in geographical perspective.* Stuttgart, 1993.

–. "The pattern of settlement in Palestine in the sixteenth century", Moshe Maoz, ed. *Studies on Palestine during the Ottoman period.* Kudüs, 1975.

–. "The influence of social structure on land division and settlement in inner Anatolia", Peter Benedict vd., ed. *Turkey: Geographic and social perspectives.* Leiden, 1974.

–. *Ländliche siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert jahren.* Göttingen, 1968.

Hütteroth, Wolf-Dieter ve Kamal Abdulfattah. *Historical geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the late 16th century.* Erlangen, 1977.

Hybel, Nils. "The grain trade in northern Europe before 1350", *Economic History Review* 55 (2), 2002.

İbn Battûta Tancî. *İbn Battûta seyahatnâmesi.* 2 cilt. İstanbul, 2000.

İbni Cübeyr. *Endülüsten kutsal topraklara.* İstanbul, 2003.

İlgürel, Mücteba. "Hububat kaçakçılığı", Tuncer Baykara, ed. *XIV. CIÉPO Sempozyumu bildirileri.* Ankara, 2004.

Imber, Colin. "The Navy of Süleyman the Magnificent", *Archivum Ottomanicum* 6, 1980.

İnalcık, Halil. "The Ottoman state: Economy and society, 1300–1600", Halil İnalcık ve Donald Quataert, ed. *An economic and social history of the Ottoman empire.* New York, 1994.

—. "The emergence of big farms, *çiftliks*: State, landlords, and tenants", J.-L. Bacque- Grammont ve Paul Dumont, ed. *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman.* Louvain, 1983.

—. "Rice cultivation and the *çeltükci-re'âyâ* system in the Ottoman empire", *Turcica* 14, 1982.

—. "Osmanlı pamuklu pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar rekabetinde emek maliyetinin rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979–80.

—. "The impact of the *Annales* school on Ottoman studies and new findings", *Review* 1 (3–4), 1978.

—. *Hicrî 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-ı Arvanid.* Ankara, 1954.

İpşirli, Mehmed ve Mohammed Da'oud el-Tamimi. *The Muslim pious foundations and real estates in Palestine.* İstanbul, 1982.

İrepoğlu, Gül. *Levni.* Ankara, 1998.

İslamoğlu, Huri ve Suraiya Faroqhi. "Crop patterns and agricultural production trends in sixteenth-century Anatolia", *Review* 2 (3), 1979.

İslamoğlu, Huri ve Çağlar Keyder. "Agenda for Ottoman history", *Review* 1 (1), 1977.

İslamoğlu-İnan, Huri. *State and peasant in the Ottoman empire.* Leiden, 1994.

Israel, Jonathan. "Trade, politics, and strategy: The Anglo-Dutch wars in the Levant (1647–1675)", Alastair Hamilton vd., ed. *Friends and rivals in the East: Studies in Anglo-Dutch relations in the Levant from the seventeenth to the early nineteenth century.* Boston, 2000.

—. *The Dutch Republic: Its rise, greatness, and fall, 1477–1806.* New York, 1995.

—. *Dutch primacy in world trade, 1585–1740.* New York, 1989.

Issawi, Charles. *The Fertile Crescent, 1800–1914: A documentary study.* New York, 1988.

—. *An economic history of the Middle East and North Africa.* New York, 1982.

—. *The economic history of Turkey, 1800–1914.* Chicago, 1980.

İzeddin ibn Şeddâd. *Description de la Syrie du Nord.* Trans. Anne-Marie Edde-Terasse. Şam, 1984.

Jacoby, David. "Foreigners and the urban economy in Thessalonike, ca. 1150–ca. 1450", *Dumbarton Oaks Papers* 57, 2003.

—. "Changing economic patterns in Latin Romania: The impact of the west", Angeliki E. Laiou ve Roy Parvez Mottahedeh, ed. *The crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim world.* Washington, DC, 2001.

—. "Genoa, silk trade and silk manufacturing in the Mediterranean region (ca. 1100–1300)", A. R. Calderoni Masetti, C. Di Fabio ve M. Mercenaro, ed. *Tessuti, oreficerie, miniature in Liguria, XIII–XV xecolo.* Bordighera, 1999.

—. "Silk production in the Frankish Peloponnese: The evidence of the fourteenth century surveys and reports", H. A. Kalligas, ed. *Travellers, officials in the Peloponnese.* Monemvasia, 1994.

Jacquart, Jean. "Le rôle de la grande exploitation dans la formation des paysages des plaines limoneuses de la France du Nord (c. 1450–c. 1800)", Annalisa Guarducci, ed. *Agricoltura e transformazione dell'ambiente secoli XIII–XVIII.* Floransa, 1988.

Jarcho, Saul. *Quinine's predecessor: Francesco Tortini and the early history of cinchona.* Baltimore, 1993.

Jeannin, Pierre. "The sea borne and the overland routes to northern Europe in the XVIth and XVIIth centuries", *Journal of European Economic History* 11 (1), 1982.

Jennings, Ronald C. *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean world, 1571–1640.* New York, 1993.

—. "Pious foundations in the society and economy of Ottoman Trabzon, 1565–1640", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 33 (3), 1990.

—. "The population, society, and economy of the region of Erciyes Dağı in the sixteenth century", J.-L. Bacque-Grammont ve Paul Dumont, ed. *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman.* Paris, 1983.

—. "Urban population in Anatolia in the sixteenth century: A study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle Eastern Studies* 7 (1), 1976.

Johnson, Christopher. *The life and death of industrial Languedoc, 1700–1920.* New York, 1995.

Jones, P. D. ve R. S. Bradley. "Climatic variations over the last 500 years", Raymond S. Bradley ve Philip D. Jones, ed. *Climate since A.D. 1500.* New York, 1992.

Jordan, William Chester. *The great famine: Northern Europe in the early fourteenth century.* Princeton, 1996.

Kafadar, Cemal. *Between two worlds: The construction of the Ottoman state.* Berkeley, 1995.

—. "A death in Venice (1575): Anatolian muslim merchants trading in the Serenissima", *Journal of Turkish Studies* 10, 1986.

Kal'a, Ahmet, ed. *İstanbul ahkâm defterleri: İstanbul tarım tarihi*, c. 1: *1743–1757*. İstanbul, 1997.

Kalligas, Haris. "Monemvasia, seventh–fifteenth centuries", Angeliki E. Laiou, ed. *The economic history of Byzantium, from the seventh through the fifteenth century*, c. 2. Washington, DC, 2002.

Kamen, Henry. *Empire: How Spain became a world power, 1492–1763*. New York, 2003.

—. "Mediterranean and the expulsion of Spanish Jews", *Past and Present* 119, 1988.

—. "The decline of Spain: A historical myth?", *Past and Present* 81, 1973.

Kaplan, Michel. *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle*. Paris, 1992.

Karmon, Y. "The settlement of the northern Huleh valley since 1838", *Israel Exploration Journal* 3 (1), 1953.

Karpov, S. P. "The grain trade in the southern Black Sea region: The thirteenth to the fifteenth century", *Mediterranean Historical Review* 8 (1), 1993.

Kasaba, Reşat. "Migrant labor in Anatolia, 1750–1850", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, ed. *Landholding and commercial agriculture in the Middle East*. Albany, 1991.

—. *The Ottoman empire and the world-economy*. Albany, 1988.

Kasaba, Reşat, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak. "Eastern Mediterranean port cities and their bourgeoisies: Merchants, political projects, and nation-states", *Review* 10 (1), 1986.

Katele, Irene. "Piracy and the Venetian state: The dilemma of maritime defense in the fourteenth century", *Speculum* 63 (4), 1988.

Kedar, Benjamin. *Merchants in crisis: Genoese and Venetian men of affairs and the fourteenth century depression*. New Haven, 1976.

Kellenbenz, Hermann. "From Melchior Manlich to Ferdinand Cron: German Levantine and Oriental trade relations (second half of XVIth and beginning of XVIIth centuries)", *Journal of European Economic History* 19 (3), 1990.

—. *The rise of the European economy: An economic history of continental Europe from the fifteenth to the eighteenth century*. New York, 1976.

—. "Industries rurales en Occident de la fin du moyen âge au XVIIIe siècle", *Annales E.S.C.* 18 (5), 1963.

—. "Le déclin de Venise et les relations économiques de Venise avec les marchés au nord des Alpes (fin du XVIeme–commencement du XVIIIème siècle)", *Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII*. Venedik, 1961.

Kennedy, Hugh. *Crusader castles*. Cambridge, 1994.

Kévonian, Kéram. "Marchands arméniens au XVIIe siècle, à propos d'un livre arménien publié à Amsterdam en 1699", *Cahiers du monde russe et soviétique* 16 (2), 1975.

Keyder, Çağlar. *State and class in Turkey: A study in capitalist development.* New York, 1987.

—. "Small peasant ownership in Turkey: Historical formation and present structure", *Review* 7 (1), 1983.

—. "The cycle of sharecropping and the consolidation of small peasant ownership in Turkey", *Journal of Peasant Studies* 10 (2), 1983.

Khalidi, Walid, ed. *All that remains: The Palestinian villages occupied and depopulated by Israel in 1948.* Washington, DC, 1992.

Khanzadian, Z. *Atlas de géographie économique de Syrie et du Liban.* Paris, 1926.

Kiel, Machiel. "Kuşadası: Genoese colonial town of the 1300s or Ottoman creation of the 17th century?", Tuncer Baykara, ed. *CIÉPO XIV. Sempozyumu bildirileri.* Ankara, 2004.

—. "H'rzgrad-Hezargrad-Razgrad: The vicissitudes of a Turkish town in Bulgaria", *Turcica* 21–22, 1991.

—. "The *vakıfnâme* of Rakkas Sinân Beg in Karnobat (Karin-abad) and the Ottoman colonization of Bulgarian Thrace (14th–15th century)", *Journal of Ottoman Studies* 1, 1980.

Kinnear, John MacDonald. *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the years 1813 and 1814.* Londra, 1818.

Kıray, Mübeccel. "Social change in Çukurova: A comparison of four villages", P. Benedict, E. Tümertekin ve F. Mansur, ed. *Turkey: Geographic and social perspectives.* Leiden, 1974.

Kirk, Thomas. *Genoa and the sea: Policy and power in an early modern maritime republic, 1559–1684.* Baltimore, 2005.

—. "A little country in a world of empires: Genoese attempts to penetrate the maritime trading empires of the seventeenth century", *Journal of European Economic History* 25 (2), 1996.

Klein, Julius. *The Mesta: A study in Spanish economic history.* Cambridge, MA, 1920.

Koç, Yunus. *XVI. Yüzyılda bir Osmanlı sancağının iskân ve nüfus yapısı.* Ankara, 1989.

Kolars, John. "Locational aspects of cultural ecology: The case of the goat in non-western agriculture", *Geographical Review* 56 (4), 1966.

—. "Tradition, season, and change in a Turkish village", doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 1963.

Kołodziejczyk, Dariusz. "The export of silver coin through the Polish-Ottoman border and the problem of the balance of trade", *Turcica* 28, 1996.

Komlos, John. "The New World's contribution to food consumption during the industrial revolution", *Journal of European Economic History* 27 (1), 1998.

Köprülü, Fuad. *Osmanlı devleti'nin kuruluşu*. Ankara, 1988.

Kortepeter, Carl M. "Ottoman imperial policy and the economy of the Black Sea region in the sixteenth century", *Journal of the American Oriental Society* 86 (2), 1996.

Kostis, Kostas. "Salonique et le commerce de la laine au XVIIIe siècle", Louis Bergeron, ed. *La croissance régionale dans l'Europe méditerranéenne XVIIIe–XXe siècles*. Paris, 1992.

—. "Structure sociales et retard économique: Salonique et l'économie de la laine XVIe–XVIIIe siècles", *Études balkaniques* 26 (1), 1990.

Krekić, Barisa. "Le port de Dubrovnik (Raguse), entreprise d'Etat, plaque tournante du commerce de la ville (XIV–XVIe siècles)", Simonetta Cavaciocchi, ed. *I porti come impresa economica*. Floransa, 1988.

Kriedte, Peter. *Peasants, landlords and merchant capitalists: Europe and the world economy, 1500–1800*. New York, 1983.

Kriedte, Peter, Hans Medick ve Jürgen Schlumbohm. *Industrialization before industrialization: Rural industry in the genesis of capitalism*. New York, 1981.

Krueger, Hilmar G. "The wares of exchange in the Genoese-African traffic of the twelfth century", *Speculum* 12 (1), 1937.

Kula, Witold. *Measures and men*. Princeton, 1986.

Kurt, Yılmaz. *Çukurova tarihinin kaynakları*, c. 1: *1525 tarihli Adana sancağı mufassal tahrir defteri*. Ankara, 2004.

—. "Ramazanoğulları'nın vakıfları", *X. Türk Tarih Kongresi*. Ankara, 1991.

Kurt, Yılmaz ve Akif Erdoğru. *Çukurova tarihinin kaynakları*, c. 4: *Adana evkaf defteri*. Ankara, 2000.

Kütükoğlu, Mübahat. "XVI. Yüzyıl İzmir kazasında cemaat adı taşıyan köyler", *V. Milletlerarası Türkiye sosyal ve iktisat tarihi kongresi*. Ankara, 1989.

Labaki, Boutros. *Introduction à l'histoire économique du Liban. Soie et commerce extérieur en fin de période ottomane (1840–1914)*. Beyrut, 1984.

Labib, Subhi. "Egyptian commercial policy in the Middle Ages", M. A. Cook, ed. *Studies in the economic history of the Middle East*. New York, 1970.

Lachiver, Marcel. *Vins, vignes et vignerons*. Paris, 1988.

Ladero Quesada, Miguel Angel. "Aristocratie et régime seigneurieal dans l'andalousie du XVe siècle", *Annales E.S.C.* 38 (6), 1983.

Lagardère, Vincent. *Campagnes et paysans d'al-Andulus (VIIIe–XVe siècles)*. Paris, 1993.

Laiou, Angeliki E. "The agrarian economy, thirteenth–fifteenth centuries", Angeliki E. Laiou, ed. *The economic history of Byzantium, from the seventh through the fifteenth*

century, c. 1. Washington, DC, 2002.

—. "Byzantine trade with Christians and Muslims and the crusades", Angeliki E. Laiou ve Roy Mottahedeh. *The crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim world*. Washington, DC, 2001.

Laiou-Thomadakis, Angeliki E. "The Byzantine economy in the Mediterranean trade system: Thirteenth–fifteenth centuries", *Dumbarton Oaks Papers* 34, 1980–81.

—. *Peasant society in the late Byzantine empire: A social and economic history*. Princeton, 1977.

Lamb, H. H. *Climate history and the modern world*. Londra, 1997.

—. *Climatic history and the future*. Princeton, 1977.

Landsteiner, Erich. "The crisis of wine production in late sixteenth-century Central Europe: Climatic causes and economic consequences", *Climatic Change* 63 (1), 1999.

Lane, Frederic. "Oceanic expansion: Force and enterprise in the creation of oceanic commerce", F. Lane, *Profits from power: Readings in protection rent and violence-controlling enterprises*. Albany, 1979.

—. "Public debt and private wealth: Particularly in sixteenth-century Venice", F. Lane, *Profits from power: Readings in protection rent and violence-controlling enterprises*. Albany, 1979.

—. *Venice: A maritime republic*. Baltimore, 1973.

—. "Venetian shipping during the commercial revolution", *American Historical Review* 38, 1937.

—. *Ships and shipbuilders of the Renaissance*. Baltimore, 1934.

Laoust, Henri. *Les gouverneurs de Damas sous les mamlouks et les premiers ottomans (658–1156/1260–1744). (Traduction de d'ibn Tulun et d'ibn Gum'a)*. Şam, 1952.

Lapidus, Ira. "Grain economy of Mamluk Egypt", *Journal of the Social and Economic History of the Orient* 12 (1), 1969.

—. *Muslim cities in the later Middle Ages*. Cambridge, MA, 1967.

Larenaudie, M.-J. "Les famine en Languedoc aux XIVe et XVe siècles", *Annales du Midi* 64, 1952.

Latron, André. *La vie rurale en Syrie et au Liban*. Beyrut, 1936.

Laurioux, Bruno. "Medieval cooking", Jean-Louis Flandrin ve Massimo Montanari, ed. *Food: A culinary history*. New York, 1999.

Lawless, Richard I. "The economy and landscapes of Thessaly during Ottoman rule", Francis W. Carter, ed. *An historical geography of the Balkans*. New York, 1977.

Le Flem, Jean-Paul, "Vraies et fausses splendeurs de l'industrie segovienne (vers 1460–vers 1650)", Marco Spallanzi, ed. *Produzione, commercio, e consumo dei panni di lana (nei sècoli XII–XVIII)*. Floransa, 1976.

Le Roy Ladurie, Emmanuel. *Histoire humaine et comparée du climat.* 2 cilt. Paris, 2004–6.

—. *The French peasantry 1450–1660.* Berkeley, 1987.

—. *Montaillou: Cathars, Catholics in a French village.* Londra, 1979.

—. "Un concept: l'unification microbienne du monde (XIVe–XVIIe siècles)", *Revue suisse d'histoire* 23, 1973.

—. *The peasants of Languedoc.* Urbana, 1972.

—. *Times of feast, times of famine: A history of climate since the year 1000.* New York, 1971.

Le Roy Ladurie, Emmanuel ve Joseph Goy. *Tithes and agrarian history from the fourteenth to the nineteenth centuries.* New York, 1982.

Le Roy Ladurie, Emmanuel ve André Zysberg, "Géographie des hagiotoponymes en France", *Annales E.S.C.* 38 (6), 1983.

Le Strange, G. *Palestine under the Moslems: A description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500.* Beyrut, 1965.

Leake, William Martin. *A journal of a tour in Asia Minor.* Londra, 1824.

Lees, Lynne H. ve Paul M. Hohenberg. "Urban decline and regional economies: Brabant, Castile, and Lombardy, 1550–1750", *Comparative Studies in Society and History* 31 (3), 1989.

Lefort, Jacques. "Les villages de Macédoine orientale au moyen âge", Jacques Lefort, Cécile Morrison ve Jean-Pierre Sodini, ed. *Les villages dans l'empire byzantine (IVe–XVe siècle).*

Paris, 2005.

—. "The rural economy, seventh–twelfth centuries", Angeliki E. Laiou, ed. *The economic history of Byzantium, from the seventh through the fifteenth century,* c. 1. Washington, DC, 2002.

—. "Une exploitation de taille moyenne au XIIIe siècle en Chalcidique", *Aphiérôma ston Niko Svôrôno,* c. 1. Rethymnon, 1986.

Leiser, Gary. "Travellers' accounts of mohair production in Ankara from the fifteenth through the nineteenth century", *The Textile Museum Journal,* 1993–94.

Leon, Pierre. "La réponse de l'industrie", Fernand Braudel ve Ernst Labrousse, ed. *Histoire économique et sociale de la France,* c. 2: *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660–1789).* Paris, 1970.

Leuween, Richard van. *Notables and clergy in Mount Lebanon: The Khazin sheikhs and the Maronite church (1736–1840).* New York: E. J. Brill, 1994.

Lewicki, Tadeusz. *West African food in the Middle Ages.* New York, 1974.

Lewis, Archibald. *Nomads and crusaders, A.D. 1000–1368.* Bloomington, 1988.

—. "The closing of the mediaeval frontier 1250–1359", *Speculum* 33 (4), 1958.

Lewis, Gwynne. "Proto-industrialization in France", *Economic History Review* 47 (1), 1994.

Lewis, Norman N. *Nomads and settlers in Syria and Jordan, 1800–1980*. New York, 1987.

—. "The frontier of settlement in Syria, 1800–1950", Charles Issawi, ed. *The economic history of the Middle East 1800–1914*. Chicago, 1966.

—. "Malaria, irrigation and soil erosion in Central Syria", *Geographical Review* 39 (2), 1949.

Lewison, Anthony ve Catherine Ungar. "Constructions en pièrre sèche dans un système agropastoral, Cipière, Alpes-maritimes", *Bastides, bories, hameaux. L'habitat dispersé en Provence*. Mouans-Sartoux, 1986.

Lindner, Rudi Paul. *Nomads and Ottomans in medieval Anatolia*. Bloomington, 1983.

Lombard, Maurice. *L'Islam dans sa première grandeur VIII–XI siècle*. Paris, 1971.

Long, Janet. "The Mexican contribution to the Mediterranean world", *Diogenes* 159, 1992.

Lopez, Robert. *The commercial revolution of the Middle Ages, 950–1350*. New York, 1976.

—. "Market expansion: The case of Genoa", *Journal of Economic History* 24 (4), 1964.

—. "Silk industry in the Byzantine empire", *Speculum* 20 (1), 1945.

Lopez, Robert S., Harry Miskimin ve Abraham Udovich. "England to Egypt, 1350–1500: Long-term trends and long-distance trade", M. A. Cook, ed. *Studies in the economic history of the Middle East*. New York, 1970.

Lopez, Robert S. ve Irwin W. Raymond. *Medieval trade in the Mediterranean world*. New York, 2001.

Lovett, A. W. *Early Habsburg Spain 1517–1598*. New York, 1986.

—. "The golden age of Spain: New work on an old theme", *Historical Journal* 24 (3), 1984.

—. "The Castilian bankruptcy of 1575", *Historical Journal* 23 (4), 1980.

Lucas, H. S. "The great European famine of 1315–17", *Speculum* 5, 1930.

Luke, Harry. *Cyprus under the Turks, 1571–1878*. Londra, 1921.

Lunde, Paul. "The leek-green sea", *Aramco World* 56 (4), 2005.

—. "New world foods, old world diet", *Aramco World* 43 (3), 1992.

—. "Pillars Of Hercules", *Aramco World* 43 (3), 1992.

Luterbacher, J. ve E. Xoplaki, "500-Year winter temperature and precipitation variability over the Mediterranean area and its connection to the large-scale atmospheric circulation", Hans-Jürgen Bolle, ed. *Mediterranean climate: Variability and trends*. New York, 2003.

Lybyer, A. H. *The government of the Ottoman empire in the time of Suleiman the Magnificent*. Cambridge, MA, 1919.

MacFarlane, Alan ve Gerry Martin. *Glass: A world history*. Chicago, 2002.

Mack, Rosamond E. *Bazaar to piazza: Islamic trade and Italian art, 1300–1600*. Berkeley, 2001.

Mack Smith, Denis. *A history of Sicily*. 2 cilt. Londra, 1968.

MacKay, Angus. *Money, prices and politics in fifteenth-century Castile*. Londra, 1981.

Maczak, Antoine. "Un voyageur temoin des prix", *Histoire économique du monde méditerranean 1450–1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*. Toulouse, 1973.

Madden, Thomas. *Enrico Dandolo and the rise of Venice*. Baltimore, 2003.

Magdalino, Paul. "The maritime neighborhoods of Constantinople: Commercial and residential

functions, sixth to twelfth centuries", *Dumbarton Oaks Papers* 54, 2000.

—. "The grain supply of Constantinople, ninth–twelfth centuries", Cyril Mango ve Gilbert Dagron, ed. *Constantinople and its hinterland*. Brookfield, VT, 1995.

Makkai, László. "Grand domaine et petites exploitations, seigneur et paysan en Europe au Moyen Age et aux temps modernes", Peter Gunst ve Tamás Hoffmann, ed. *Eight International Economic History Congress: "A" Themes*. Budapeşte, 1982.

Mallett, Michael E., *Florentine galleys in the fifteenth century*. Oxford, 1967.

Małowist, Marian. "Le commerce du Levant avec l'Europe de l'Est au XVIe siècle: Quelques problèmes", *Histoire économique du monde méditerranean 1450–1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*. Toulouse, 1973.

—. *Croissance et régression en Europe: XIVe–XVIIe siècles*. Paris, 1972.

Mantran, Robert. *17. Yüzyılın ikinci yarısında İstanbul. Kurumsal, iktisadi, toplumsal tarih denemesi*. 2 cilt. Ankara, 1990.

Margalit, Hanna. "Some aspects of the cultural landscape of Palestine during the first half of the nineteenth century", *Israel Exploration Journal* 13 (1), 1963.

Marino, John A. "Economic structures and transformations", John A. Marino, ed. *Early modern Italy, 1550–1796*. New York, 2002.

—. *Pastoral economics in the Kingdom of Naples*. Baltimore, 1988.

Marks, Robert B. *Tigers, rice, silk, and silt: Environment and economy in late imperial South China*. New York, 1998.

Marques, A. H. de Oliveira. *Daily life in Portugal in the late Middle Ages*. Madison, 1971.

Martín, F. Ruiz. *Lettres marchandes échangées entre Florence et Medina del Campo*. Paris, 1965.

Martin, Jean-Marie. *La pouille du VIe au XIIe siècle*. Roma, 1993.

Martin, M. E. "The Venetian-Seljuk Treaty of 1220", *English Historical Review* 95 (375), 1980.

Martines, Lauro. *Power and imagination: City-states in Renaissance Italy*. New York, 1970.

Masson, Paul. *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*. New York, 1967.

Masters, Bruce. *The origins of western economic dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic economy in Aleppo 1600–1750*. New York, 1988.

Matar, Nabil, ed. *In the lands of the Christians*. New York, 2003.

Mathers, Constance Jones. "Family partnerships and international trade in early modern Europe: Merchants from Burgos in England and France, 1470–1570", *Business History Review* 62 (3), 1988.

Matossian, Mary Kilbourne. *Poisons of the past: Molds, epidemics, and history*. New Haven, 1989.

Matschke, Klaus-Peter. "Commerce, trade, markets, and money: Thirteenth–fifteenth centuries", Angeliki E. Laiou, ed. *The economic history of Byzantium, from the seventh through the fifteenth century*, c. 2. Washington, DC, 2002.

Matthee, Rudolph. *The politics of trade in Safavid Iran: Silk for silver, 1600–1730*. New York, 1999.

May, Jacques M. *The ecology of malnutrition in the Far and Near East*. New York, 1961.

Mayerson, Philip. "The role of flax in Roman and Fatimid Egypt", *Journal of Near Eastern Studies* 56 (3), 1997.

Mazower, Mark. *Salonica, city of ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430–1950*. New York, 2005.

Mazzaoui, Maureen Fennell. *The Italian cotton industry in the later middle ages, 1100–1600*. New York, 1981.

—. "Cotton industry of northern Italy in the late middle ages", *Journal of Economic History* 32 (1), 1972.

McArdle, Frank. *Altopascio: A study in Tuscan rural society, 1587–1784*. New York, 1978.

McCann, James. *Maize and grace: Africa's encounter with a new world crop, 1500–1200*. Cambridge, MA, 2005.

McCloy, Shelby T. "Flood relief and control in eighteenth-century France", *Journal of Modern History* 13 (1) 1941.

McCray, W. Patrick. *Glassmaking in Renaissance Venice: The fragile craft*. Brookfield, 1999.

McGowan, Bruce. "Age of the *ayans*", Halil İnalcık ve Donald Quataert, ed. *An economic and social history of the Ottoman empire*. New York, 1994.

—. *Economic life in Ottoman Europe: Taxation, trade and the struggle for land, 1600–1800*. New York, 1981.

—. "Food supply and taxation on the Middle Danube (1568–1579)", *Archivum Ottomanicum* 1 (1), 1976.

McIntosh, Terence. *Urban decline in early modern Germany: Schwäbisch Hall and its region, 1650–1750*. Chapel Hill, 1997.

McNeill, John. "The great powers and the global environment in the twentieth century", F. Tabak, ed. *Allies as rivals: The U.S., Europe, and Japan in a changing world-system*. Boulder, CO, 2005.

—. "Tragedies of privatization: Land, liberty, and environmental change in Spain and Italy, 1800–1900", John F. Richards, ed. *Land, property, and the environment*. Oakland, CA, 2002.

—. *The mountains of the Mediterranean world: An environmental history*. New York, 1992.

McNeill, William. "How the potato changed history", *Social Research* 66 (1), 1999.

—. "American food crops in the Old World", Herman J. Viola ve Carolyn Margolis, ed. *Seeds of change: A quincentennial commemoration*. Washington, DC, 1991.

—. *Venice: The hinge of Europe, 1081–1797*. Chicago, 1974.

Melchior-Bonnet, Sabine. *The mirror: A history*. New York, 2002.

Merçil, Erdoğan. *Türkiye Selçukluları'nda meslekler*. Ankara, 2000.

Meriwether, Margaret L. *The kin who count: Family and society in Ottoman Aleppo, 1770–1840*. Austin, 1999.

Mikesell, Marvin M. "The deforestation of Mount Lebanon", *Geographical Review* 59 (1), 1969.

Miller, William. "The Genoese in Chios, 1346–1566", *English Historical Review* 30 (119), 1915.

Mintz, Sidney. *Sweetness and power: The place of sugar in modern history*. New York, 1991.

Miquel, Andre. *Le géographie humaine du monde musulman jusqu'au au milieu de 11e siècle*. 3 cilt. Paris, 1980.

Miroğlu, İsmet. *Kemah sancağı ve Erzincan kazası (1520–1566)*. Ankara, 1990.

Mitler, Louis. "The Genoese in Galata: 1453–1682", *International Journal of Middle East Studies* 10 (1), 1979.

Molà, Luca. *The silk industry of Renaissance Venice*. Baltimore, 2000.

Molinier, Alain. *Stagnations et croissance: le Vivarais aux XVIIe–XVIIIe siècles*. Paris, 1985.

Mollat, Michel. *Jacques Coeur, ou, l'esprit d'entreprise au XVe siècle*. Paris, 1988.

Montanari, Massimo. *The culture of food*. Cambridge, MA, 1994.

Montemayor, J. "Les migrations françaises en Espagne au XVIIIe siècle: démographie, économie et société", Irad Malkin, ed. *La France et la Méditerranée. Vingt-sept*

siècles d'interdépendance. New York, 1990.

Morana, Antonio Maria. *Relazione del commercio d'Aleppo ed altre scale della Siria e Palestina*. Venedik, 1797.

Moreno, Diego. "La colonizzazione dei 'Boschi Ovada,' XVI–XVII secoli"., *Quaderni storici* 24 (3), 1973.

Morgan, Dan. *Merchants of grain*. New York, 1977.

Moriceau, Jean-Marc. *Terres mouvantes. Les campagnes françaises du féodalisme à la mondialization, 1150–1850*. Paris, 2002.

Morilla Critz, Jose, Alan L. Olmstead ve Paul W. Rhode. " 'Horn of plenty': The globalization of Mediterranean horticulture and the economic development of southern Europe, 1880–1930", *Journal of Economic History* 59 (2), 1999.

Morineau, Michel. "Malthus: There and back from the period preceding the Black Death to the 'industrial revolution,' " *Journal of European Economic History* 27 (1), 1998.

—. *Incroyable gazettes et fabuleux métaux: les retours des trésors americains d'après les gazettes hollandaises*. New York, 1985.

—. "Naissance d'une domination marchands européens, marchands et marché du Levant aux XVIIIe et XIXe siècles", M. Morineau, *Pour une histoire économique vraie*. Lille, 1985.

—. "Les mancenilliers de l'Europe", Pierre Deyon ve Jacques Jacquard, ed. *Les hésitations de la croissance, 1580–1740*, c. 2 of Pierre Leon, ed. *Histoire économique et sociale du monde*. Paris, 1978.

—. "La pomme de terre au XVIIIe siècle", *Annales E.S.C.* 25 (6), 1970.

Mottu-Weber, Liliane. *Économie et refuge au Genève au siècle de la Réforme. La draperie et la soierie (1540–1630)*. Geneva, 1987.

Moutaftchieva, Vera P. *Agrarian relations in the Ottoman empire in the 15th and 16th centuries*. Boulder, CO, 1988.

—. *Le vakif-un aspect de la structure socio-économique de l'Empire ottoman (XVe–XVIIe s.)*. Sofia, 1981.

Mulhall, Michael G. *The dictionary of statistics*. Londra, 1892.

Munro, John. "Spanish *merino* wools and the nouvelles draperies: An industrial transformation in the late medieval Low Countries", *Economic History Review* 58 (3), 2005.

—. "The monetary origins of the 'price revolution': South German silver mining, merchantbanking and Venetian commerce, 1470–1540", Dennis Flynn, Arturo Giraldez ve Richard von Glahn, ed. *Global connections and monetary history, 1470-1800*. Brookfield, VT, 2003.

—. "The monetary origins of the 'Price Revolution' before the influx of Spanis-

h-American treasure: The south German silver-copper trades, merchant-banking, and Venetian commerce, 1470–1540", Dennis O. Flynne, Arturo Giraldez ve Richard von Glahn, ed. *Global connections and monetary history, 1470–1800*. Aldershot, 2003.

—. "Medieval woolens: Textiles, textile technology, and industrial organization, c. 1000–1500", David Jenkins, ed. *The Cambridge history of western textiles*. New York, 2002.

—. "Medieval woolens: West European woollen industries and their struggles for international markets, c. 1000–1500", David Jenkins, ed. *The Cambridge history of western textiles*. New York, 2002.

Murphey, Rhoads. *Ottoman warfare, 1500–1700*. New Brunswick, 1999.

—. "The Ottoman resurgence in the seventeenth-century Mediterranean: The gamble and

its results", *Mediterranean Historical Review* 8 (2), 1993.

—. "Provisioning Istanbul: The state and subsistence in the early modern Middle East", *Food and Foodways* 2 (1), 1988.

—. "Tobacco cultivation in northern Syria and conditions of its marketing and distribution in the late eighteenth century", *Turcica* 17, 1985.

—. "Some features of nomadism in the Ottoman empire: A survey based on tribal census and judicial appeal documentation from archives in Istanbul and Damascus", *Journal of Turkish Studies* 8, 1984.

—. *Regional structure in the Ottoman economy*. Wiesbaden, 1980.

Musgrave, Peter. *Land and economy in Baroque Italy: Valpolicella, 1630–1797*. Leicester, 1992.

Musgrave, Toby ve Will Musgrave. *An empire of plants*. New York, 2000.

Nader, Helen. *Liberty in absolutist Spain: The Habsburg sale of towns, 1516–1700*. Baltimore, 1990.

—. "Noble income in sixteenth-century Castile: The case of the Marquises of Mondejar, 1480–1580", *Economic History Review* 30 (3), 1977.

Naff, Alixa. "A social history of Zahle, the principal market town in nineteenth-century Lebanon", doktora tezi, California Üniversitesi, Los Angeles, 1973.

Nagata, Yuzo. *Tarihte âyânlar: Karaosmanoğulları üzerine bir inceleme*. Ankara, 1997.

—. "16. Yüzyılda Manisa köyleri: 1531 tarihli Saruhan Sancağına ait bir tahrir defteri incelemesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 32, 1979.

Naylon, John. "Irrigation and internal colonization", *The Geographical Journal* 133 (2), 1967.

Neamtu, Vasile. *Le technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle*. Bükreş, 1975.

Nencini, Franco. *Florence: The last days of the flood.* Floransa, 1966.
Neveux, Hugues. "Dîme et production céréalière: l'exemple du Cambrésis (fin XIVe–debut XVIIe siècle)", *Annales E.S.C.* 28 (2), 1973.
Nicol, Donald M. *Byzantium and Venice: A study in diplomatic and cultural relations.* New York, 1988.
Nieuwenhuis, Tom. *Politics and society in early modern Iraq.* The Hague, 1982.
Nolte, Christiane. "Andalusia, country of missed chances or paradise lost", Hans-Heinrich Nolte, ed. *Internal peripheries in European history.* Göttingen, 1991.
Obuchowska-Pysiowa, H. "Trade between Cracow and Italy from the customs-house registers of 1604", *Journal of European Economic History* 9 (3), 1980.
Ochsenwald, William. *The Hijaz railroad.* Charlottesville, 1980.
Ogilvie, Alan A. "Physiography and settlements in southern Macedonia", *Geographical Review* 11 (2), 1921.
Ogilvie, Sheila. *State corporatism and proto-industry: The Württemberg Black Forest, 1580–1792.* New York, 1997.
Oğuz, Burhan. *Türkiye halkının kültür kökenleri*, c. 4: *Dokuma ve giyim teknikleri.* İstanbul, 2004.
Olague, Ignacio. *Histoire d'Espagne.* Paris, 1958.
Oral, M. Zeki. "Selçuk devri yemekleri ve ekmekleri", M. Sabri Koz, ed. *Yemek kitabı: Tarih-halk bilimi-edebiyat.* İstanbul, 2003.
Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı imparatorluğu'nda aşiretlerin iskânı.* İstanbul, 1987.
Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti Kalemi Mahsus Müdüriyyeti İstatistik Şubesi. *1325 senesi Asya ve Afrika-i Osmani zira'at istatistiği.* İstanbul, 1327/1909.
Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. *387 numaralı Muhâsebe-i vilâyet-i Karaman ve Rûm defteri (937/1530)*, c. 2. Ankara, 1997.
—. *438 numaralı Muhâsebe-i vilâyet-i Anadolu defteri (937/1530)*, c. 2: *Bolu, Kastamonu, Kengiri ve Koca-ili livâları.* Ankara, 1994.
Osmanlı'da bir köle, Brettenli Michael Heberer'in anıları, 1585–1588. İstanbul, 2003.
Ouerfelli, Mohamed. "Les migrations liées aux plantations et à la production du sucre dans la Méditerranée à la fin du Moyen Âge", Michel Balard ve Alain Ducellier, ed. *Migrations et diasporas méditerranéennes.* Paris, 2002.
—. "Le Maghreb: zone de passage et de diffusion des plantes cultivées d'origine orientale en Méditerranée occidentale au Moyen Âge", *Mésogeios* 8, 2000.
Owen, Roger. *The Middle East in the world economy, 1800–1914.* Londra, 1981.
Öz, Baki. *Osmanlı'da alevi ayaklanmaları.* İstanbul, 1992.
Öz, Mehmet. "16. Yüzyıl Osmanlı Anadolusu'nda tarımsal verimlilik meselesi", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, c. 3. Ankara, 2002.
—. "15–16. Yüzyıllarda Anadolu'nun sosyal tarihine dair araştırmalar: Genel bir

değerlendirme", *Uluslararası kuruluşunun 700. yıldönümünde bütün yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*. Konya, 2000.

—. "Agriculture in the Ottoman classical period", K. Çiçek, ed. *The Great Ottoman Turkish Civilisation*, c. 2. Ankara, 2000.

—. *XV–XVI. Yüzyıllarda Canik sancağı*. Ankara, 1999.

Özbaran, Salih. *Yemen'den Basra'ya sınırdaki Osmanlı*. İstanbul, 2004.

Özdağ, Mustafa. *Osmanlı imparatorluğu'nda dağlı isyanları*. Ankara, 1983.

Özdeğer, Hüseyin. *1463–1640 Yılları Bursa şehri tereke defterleri*. İstanbul, 1988.

—. *Onaltıncı asırda Ayıntâb livâsı*. İstanbul, 1988.

Özdemir, Rıfat. *XIX. Yüzyılın ilk yarısında Ankara*. Ankara, 1986.

Özel, Oktay. "Population changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th centuries: The 'demographic crisis' reconsidered", *International Journal of Middle Eastern Studies* 36 (2), 2004.

Özkaya, Yücel. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı kurumları ve Osmanlı toplum yaşantısı*. Ankara, 1985.

Öztürk, Nazif. *Türk yenileşme tarihi çerçevesinde vakıf müessesesi*. Ankara, 1995.

Öztürk, Rifat. "Osmanlı döneminde Antakya'nın fiziki ve demografik yapısı, 1709–1860", *Belleten* 63 (221), 1994.

Öztürk, Said. *Tanzîmât döneminde bir Anadolu şehri: Bilecik*. İstanbul, 1996.

—. *Askeri kassama ait onyedinci asır İstanbul tereke defterleri*. İstanbul, 1995.

Pagano de Divitiis, Gigliola. *English merchants in seventeenth-century Italy*. New York, 1997.

Palairet, Michael. *The Balkan economies c. 1800–1914: Evolution without development*. New York, 1997.

—. "Désindustrialisation à la périphérie: études sur la région des Balkans au XIXe siècle", *Histoire, économie et société* 4 (2), 1985.

Pamuk, Şevket. *İstanbul ve diğer kentlerde 500 yıllık fiyatlar ve ücretler, 1469–1998*. Ankara, 2000.

—. *A monetary history of the Ottoman empire*. New York, 2000.

Panova, Snezka. "Zur frage der handelsbeziehungen zwischen den Bulgarischen und den Rumänischen landen im XVII. jahrhundert", *Études balkaniques* 11 (1), 1975.

Panzac, Daniel. "Le contrat d'affrètement maritime en Méditerranée: Droit maritime et pratique entre Islam et Chrétienté (XVIIe–XVIIIe siècles)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 45 (3), 2002.

—. "International and domestic maritime trade in the Ottoman empire during the 18th century", *International Journal of Middle Eastern Studies* 24 (2), 1992.

—. *La peste dans l'Empire ottoman, 1700–1850*. Leiden, 1985.

Pascual, Jean-Paul. "The janissaries and the Damascus countryside at the be-

ginning of the seventeenth century according to the archives of the city's military tribunal", Tarif Khalidi, ed. *Land tenure and social transformation in the Middle East*. Beyrut, 1984.

–. "Une neige à Damas au XIXe siècle", *Bulletin d'Études orientales* 28, 1975.

Pascual, Jean Paul ve Colette Establet. *Des tissus et des hommes. Damas vers 1700*. Şam, 2005.

Paskaleva, Virginia. "Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques de l'Empire ottoman avec les états européens au cours du XVIIIe et la première moitié du XIXe s"., *Études historiques* 4, 1968.

Pedani, Maria Pia. "The Ottoman empire and the Gulf of Venice", Tuncer Baykara, ed. *CIÉPO XIV. Sempozyumu bildirileri*. Ankara, 2004.

Pedro'nun zorunlu İstanbul seyahati. İstanbul, 1996.

Pelizzon, Sheila. "Grain flour, 1590–1790", *Review* 23 (1), 2000.

Perevolotsky, Avi ve No'am G. Seligman. "Role of grazing in Mediterranean rangeland ecosystems", *BioScience* 48 (12), 1998.

Pérez Sarrion, G. "Hydraulic policy and irrigation works in Spain in the second half of the eighteenth century", *Journal of European Economic History* 24 (1), 1995.

Peristiany, J. G., ed. *Mediterranean family structures*. New York, 1976.

Pesez, Jean-Marie ve E. Le Roy Ladurie, "Le cas français: vue d'ensemble", *Villages désertés et histoire économique, XIe–XVIIe siècles*. Paris, 1967.

Petersen, A. D. "Khirbat Ja'thun: An Ottoman farmhouse in western Galilee", *Palestine Exploration Quarterly* 127, 1995.

Petmezas, Socrates D. "Patterns of protoindustrialization in the Ottoman empire: The case of eastern Thessaly, ca. 1750–1860", *Journal of European Economic History* 19 (3), 1990.

Petrusewicz, Marta. *Latifundium: Moral economy and material life in a European periphery*. Ann Arbor, MI, 1996.

Pfister, Christian. "Fluctuations climatiques et prix cerealiers en Europe du XVIe au XXe siècle", *Annales E.S.C.* 63 (1), 1988.

Pfister, Christian ve Rudiger Glazer. "Climatic variability in sixteenth century Europe and its social dimension", *Climatic Change* 43 (1), 1999.

Philip, E. B. *Der Türkische tabak*. Münih, 1926.

Phillips, Carla Rahn. *Six galleons for the King of Spain: Imperial defense in the early seventeenth century*. Baltimore, 1986.

–. "Spanish wool trade, 1500–1780", *Journal of Economic History* 42 (4), 1982.

–. *Ciudad Real, 1500–1750: Growth, crisis, and readjustment in the Spanish economy*. Cambridge, MA, 1979.

–. "The Spanish wool trade, 1500–1700", *Journal of Economic History* 42 (4),

1977.

Phillips, Carla Rahn ve William D. Phillips Jr. *Spain's golden fleece: Wool production and the wool trade from the Middle Ages to the nineteenth century*. Baltimore, 1997.

Phillips, Rod. *A short history of wine*. New York, 2002.

Pike, Ruth. *Enterprise and adventure: The Genoese in Seville and the opening of the New World*. Ithaca, NY, 1966.

—. "The Genoese in Seville and the opening of the New World", *Journal of Economic History* 22 (4), 1962.

Pirenne, Henri. *Histoire économique et sociale du moyen âge*. Paris, 1969.

—. *A history of Europe*. New York, 1955.

—. "Un grand commerce d'exportation au Moyen Age: les vins de France", *Annales d'histoire économiques et sociale* 5, 1933.

—. "Stages in the social history of capitalism", *American Historical Review* 19 (3), 1914.

Pirî Reis. *Kitab-ı bahriye*. 3 cilt. İstanbul, 1988.

Pistarino, Geo. "The Genoese in Pera Turkish Galata", *Mediterranean Historical Review* 1, 1986.

Pitcher, Donald. *Osmanlı imparatorluğu'nun tarihsel coğrafyası*. İstanbul, 1999.

Pitt-Rivers, Julian. *The people of the Sierra*. Chicago, 1961.

Piuz, Anne-Marie. "Marchands genevois du monde Méditerranéen", *Histoire économique du monde méditerranean, 1450–1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*. Toulouse, 1973.

Planhol, Xavier de. *Le paysage animal: l'homme et la grande faune: une zoo-géographie historique*. Paris, 2004.

—. *L'Islam et la mer. La mosquée et le matelot VIIe–XXe siècle*. Paris, 2000.

—. *L'eau de neige. Le tiède et le frais*. Paris, 1995.

—. *An historical geography of France*. New York, 1994.

—. "Grandeur et décadance du vignoble de Trébizonde", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 22 (3), 1979.

—. *Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam*. Paris, 1968.

—. "Aspects of mountain life in Anatolia and Iran", S. R. Eyre ve G. R. Jones, ed. *Geography as human methodology by example*. New York, 1966.

—. "Expansion et problèmes de l'agriculture turque", *Revue de géographie de Lyon* 35 (1), 1960.

—. "Geography, politics, and nomadism in Anatolia", *International Social Science Journal* 11, 1959.

—. *De la plain pamphyliennes aux lacs pisidiens: nomadisme et vie paysanne*. Paris, 1958.

—. "Les migrations de travail en Turquie", *Revue de géographie alpine* 40 (4), 1952.

Ponsot, Pierre. "En Andalousie occidentale. Les fluctuations de la production du blé sous l'Ancien Régime", *Études rurales* 34, 1969.

Potter, T. W. "Valleys and settlement: Some new evidence", *World Archaeology* 8 (2), 1977.

Pounds, N. J. G. *An historical geography of Europe.* New York, 1990.

Powers, D. S. "Revenues of public *waqfs* in sixteenth-century Kudüs", *Archivum Ottomanicum* 9, 1984.

Prawer, Joshua. "Étude de quelques problèmes agraires et sociaux d'une seigneurie croisée au XIIIe siècle", *Byzantion* 22–23, 1952.

Pryor, John. *Geography, technology, and war: Studies in the maritime history of the Mediterranean, 649–1571.* New York, 1988.

Pyne, Stephen J. *Vestal fire: An environmental history told through fire, of Europe and Europe's encounter with the world.* Seattle, 1997.

Quaglia, A. M. Pult. "Controls over food supplies in Florence in the late XVIth and early XVIIth centuries", *Journal of European Economic History* 9 (2), 1980.

Quataert, Donald. *Ottoman manufacturing in the age of industrial revolution.* New York, 1993.

—. "Agricultural trends and government policy in Ottoman Anatolia, 1800–1914", *Asian and African Studies* 15 (1), 1981.

Rabbath, Antoine. *Documents inédits pour servir à l'histoire du Christianisme en Orient (XVI–XIX siècle).* 2 cilt. Paris, 1905–10.

Rabie, Hassanein. "Some technical aspects of agriculture in medieval Egypt", A. Udovitch, ed. *The Islamic Middle East, 700–1900: Studies in economic and social history.* Princeton, 1981.

Raby, Julian. *Venice, Dürer, and the oriental mode.* Totowa, NJ, 1982.

Rackham, A. T. ve Oliver Grove. *The nature of Mediterranean Europe: An ecological history.* New Haven, 2001.

Rafeq, Abdal Karim. "Impact of Europe on a traditional economy: The case of Damascus 1840–1870", J.-L. Bacqué-Grammont ve Paul Dumont, ed. *Économie et sociétés dans l'empire ottoman (fin du XVIIIe–debut du XXe siècle).* Paris, 1983.

—. "Economic relations between Damascus and the dependent countryside, 1743–71", A. L. Udovitch, ed. *The Islamic Middle East, 700–1900: Studies in economic and social history.* Princeton, 1981.

Rahme, Joseph G. "Some socioeconomic observations on the relationship between the mountain and the coast in early 17th century Ottoman Syria", *ARAM* 10 (1–2), 1998.

Randsborg, Klavs. *The first millennium A.D. in Europe and the Mediterranean: An arche-*

ological essay. New York, 1991.

Ranke, Leopold von. *The Turkish and Spanish empires in the 16th and 17th centuries*. Londra, 1845.

Rapp, Richard T. *Industry and economic decline in seventeenth-century Venice*. Cambridge, MA, 1977.

—. "The unmaking of the Mediterranean trade hegemony: International trade rivalry and the commercial revolution", *Journal of Economic History* 35 (3), 1975.

Rau, Virginia, "The settlement of Madeira and the sugar cane plantation", *A.A.G. Bijdragen* 11 1964.

Raymond, André. *Osmanlı döneminde Arap kentleri*. İstanbul, 1995.

—. *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*. 2 cilt. Şam, 1973–74.

Rebora, Giovanni. *Çatal kültürü: Avrupa mutfağının kısa tarihi*. İstanbul, 2003.

Redford, Scott. *Landscape and the state in medieval Anatolia: Seljuk gardens and pavilions of Alanya, Turkey*. Oxford, 2000.

Refik, Ahmed. *Anadolu'da Türk aşiretleri (966–1200)*. İstanbul, 1989.

—. *On ikinci asr-i hicri'de İstanbul hayatı*. İstanbul, 1988.

—. *Onuncu asr-i hicrî'de İstanbul hayatı*. İstanbul, 1988.

Reher, David Sven. *Town and country in pre-industrial Spain: Cuenca, 1550–1870*. New York, 1990.

Reid, Anthony. *Southeast Asia in the age of commerce, 1450–1680*. 2 cilt. New Haven, 1988–93.

Reimer, M. J. "Ottoman Alexandria: The paradox of decline and the reconfiguration of power in eighteenth-century Arab provinces", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37 (2), 1994.

Revel, Jacques. "Au XVIIe siècle: le declin de la Méditerranée?", Irad Malkin, ed. *La France et la Méditerranée. Vingt-sept siècles d'interdépendance*. Brill, 1990.

Reyerson, K. "Montpellier and Genoa: The dilemma of dominance", *Journal of Medieval History* 20, 1994.

Reynard, Pierre Claude. "Charting environmental concerns: Reactions to hydraulic works in eighteenth-century France", *Environment and history* 9, 2003.

Ricci, Giovanni. *Türk saplantısı: Yeniçağ Avrupa'sında korku, nefret ve sevgi*. İstanbul, 2005.

Richard, John F. "Land transformation", B. L. Turner vd., ed. *The earth as transformed by human action: Global and regional changes in the biosphere over the past 300 years*. New York, 1990.

Richards, Alan. "The political economy of *Gutswirtschaft:* A comparative analysis of East Elbian Germany, Egypt, and Chile", *Comparative Studies in Society and History* 21 (4), 1979.

Richards, Gertrude, ed. *Florentine merchants in the age of Medici.* Cambridge, MA, 1936.

Riley-Smith, Jonathan. *The feudal nobility and the kingdom of Jerusalem, 1174–1277.* Hamdon, CT, 1973.

Ringrose, David. *Spain, Europe, and the "Spanish miracle", 1700–1900.* New York, 1996.

—. "The impact of a new capital city: Madrid, Toledo, and New Castile, 1560–1660", *Journal of Economic History* 33 (4), 1973.

Rocco, Fiametta. *Quinine: Malaria and the quest for a cure that changed the world.* New York, 2004.

Rodrigo, F. S. ve M. J. Esteban-Parra. "An attempt to reconstruct the rainfall regime of Andalusia (Southern Spain) from 1601 A.D. to 1650 A.D. using historical documents", *Climatic Change* 27 (4), 1994.

Rogers, J. Michael. "To and fro: Aspects of Mediterranean trade and consumption in the 15th and 16th centuries", *Revue du monde musulman et de la méditerranée* 55–56 (1–2), 1990.

Romano, Ruggiero. "Italy in the crisis of the seventeenth century", Peter Earl, ed. *Essays in European economic history, 1500–1800.* Oxford, 1974.

—. *Commerce et prix du blé à Marseille au XVIIIe siècle.* Paris, 1956.

—. "A propos du commerce du blé dans la Méditerranée des XIVe et XVe siècle", *Éventail de l'histoire vivante. Hommage à Lucien Febvre,* c. 1. Paris, 1953.

Ron, Z. "Agricultural terraces in the Judean heights", *Israel Exploration Journal* 16 (1); 16 (2), 1966.

Rose, Susan. "Islam versus Christianity: The naval dimension, 1100–1600", *Journal of Military History* 63 (3), 1999.

Rosenberger, Bernard. *Société, pouvoir et alimentation. Nourriture et précarité au Maroc précolonial.* Rabat, 2001.

—. "Arab cuisine and its contribution to European culture", Jean-Louis Flandrin ve Massimo Montanari, ed. *Food: A culinary history.* New York, 1999.

—. "Cultures complementaires et nourritures de substitution au Maroc (XV-XVIIIe siècle)", *Annales E.S.C.* 35 (3–4), 1980.

Rosenberger, Bernard ve Hamid Triki. "Famines et épidémies au Maroc aux XVIe et XVIIe siècles", *Hespéris tamuda* 14, 1973.

Rosenthal, Jean-Laurent. *The fruits of revolution: Property rights, litigation, and French agriculture, 1700–1860.* New York, 1992.

Rostow, W. W. *The world economy: History and prospect.* Austin, 1978.

Roth, Cecil. *The house of Nasi: The duke of Naxos.* Philadelphia, 1948.

Rueda Hernanz, Germán. "Disentailment in Spain, 1766–1854", *Iberian Studies* 19

(1–2), 1990.
Ruiz, Teofilo F. *Crisis and continuity: Land and town in medieval Castile*. Philadelphia, 1994.
Russell, Richard Joel. "Geomorphology of the Rhone delta", *Annals of the Association of American Geographers* (32) 2, 1942.
Saâdé, Edouard. *L'agriculture à Lattaquié*. Beauvais, 1905.
Sahillioğlu, Halil. "Yeniçeri çuhası ve II. Bayezıd'in son yıllarında yeniçeri çuha muhasebesi", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2–3, 1973–74.
Şahin, İlhan ve Feridun Emecen. *II. Bâyezid dönemine ait 906/1501 tarihli Ahkâm Defteri*. İstanbul, 1994.
Sakaoğlu, Necdet. *Çeşm-i cihan Amasra*. İstanbul, 1999.
—. *Anadolu derebeyi ocaklarından Köse Paşa hanedanı*. İstanbul, 1984.
Sakellariou, Eleni. "The cities of Puglia in the fifteenth and sixteenth centuries: Their economy and society", Alexander Cowan, ed. *Mediterranean urban culture, 1400–1700*. Exeter, 2000.
Salati, Marco. "Urban notables, private *waqf* and capital investment: The case of the 17th century Zahrâwî family of Aleppo", *Le waqf dans l'espace islamique*. Şam, 1995.
Salibi, Kemal. *A house of many mansions: The history of Lebanon reconsidered*. Berkeley, 1988.
Salomon, Noel. *La campagne de nouvelle Castille à la fin du XVIe siècle*. Paris, 1964.
Salvemini, Gaetano. "Florence in the age of Dante", *Speculum* 11 (3), 1936.
Samsonowicz, Henryk. "Changes in the Baltic zone in the XIII–XVI centuries", *Journal of European Economic History* 4 (3), 1975.
—. "Relations commerciales entre la Baltique et la Méditerranée", *Histoire économique du monde méditerranéen, 1450–1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*. Toulouse, 1973.
Sánchez Léon, Pablo. "Town and countryside in Castile, 1400–1650", S. R. Epstein, ed. *Town and country in Europe, 1300–1800*. New York, 2001.
Sanders, Irwin T. *Balkan village*. Lexington, 1949.
San José, Carmen Trillo. "El paisaje vegetal en la Granada islámica y sus transformaciones tras la conquista castellana", *Historia agraria* 17, 1999.
Sapancalı, Hüseyin. *Karaman: Ahval-i içtimaiyye, coğrafiyye ve tarihiyyesi*. Ankara, 1993.
Saraçoğlu, Hüseyin. *Bitki örtüsü*. İstanbul, 1972.
—. *Akdeniz bölgesi*. İstanbul, 1968.
Sardella, Pierre. *Nouvelles et spéculations à Venise au début du XVIe siècle*. Paris, 1948.
Sarpaki, Anaya. "The palaeoethnobotanical approach: The Mediterranean triad or is it a quartet?", Berit Wells, ed. *Agriculture in ancient Greece*. Stockholm, 1992.

Sauvaget, Jean. *Alep. Essai sur le développement d'une grande ville syrienne*, c. 1. Paris, 1941.

Savaş, Saim. *Bir tekkenin dinî ve sosyal tarihi: Sivas Ali Baba Zaviyesi*. İstanbul, 1992.

Scammel, G. L. *The world encompassed*. Berkeley, 1981.

Schefer, C., ed. *Le voyage d'outremer de Bertrandon de la Broquière*. Paris, 1892.

Schick, Leon. *Un grand homme d'affaire au début du XVIe siècle: Jacob Fugger*. Paris, 1957.

Schilcher, Linda Schatkowski. *Families in politics: Damascene factions and estates of the 18th and 19th centuries*. Wiesbaden, 1985.

Schweigger, Salomon. *Sultanlar kentine yolculuk 1578–1581*. İstanbul, 2004.

Sclafert, Therese. *Cultures en Haute-Provence. Déboisements et patûrages au Moyen Age*. Paris, 1959.

Seikaly, S. "Land tenure in 17th century Palestine: The evidence from the al-Fatawa al-Khairiyya", Tarif Khalidi, ed. *Land tenure and social transformation in the Middle East*. Beyrut, 1984.

Sella, Domenico. *Italy in the seventeenth century*. New York, 1997.

—. *Crisis and continuity: The economy of Spanish Lombardy in the seventeenth century*. Cambridge, MA, 1979.

—. "Au dossier des migrations montagnardes: l'exemple de la Lombardie au XVIIIe siècle", *Histoire économique du monde méditerranean, 1450–1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*. Toulouse, 1973.

—. "Crisis and transformation in Venetian trade", Brian Pullan, ed. *Crisis and change in the Venetian economy in the sixteenth and seventeenth centuries*. Londra, 1968.

—. "The rise and fall of the Venetian woollen industry", Brian Pullan, ed. *Crisis and change in the Venetian economy in the sixteenth and seventeenth centuries*. Londra, 1968.

Semple, Ellen Churchill. *The geography of the Mediterranean region: Its relation to ancient history*. New York, 1931.

Şen, Ömer. *Osmanlı panayırları (18.–19. yüzyıl)*. İstanbul, 1996.

Sereni, Emilio. *History of the Italian agricultural landscape*. Princeton, 1997.

Sereno, P. "Ecology and marginal lands: A former phase of retreat of settlement and agricultural limits in the western Italian Alps", B. K. Roberts ve R. E. Glasscock, ed. *Villages, fields, and frontiers*. Oxford, 1983.

Şer'iye sicilleri, c. 2. İstanbul, 1989.

Serrão, Joel. "Le blés des îles atlantiques: Madère et Acores aux Xve et XVIe siècles", *Annales E.S.C.* 9 (3), 1954.

Serre-Bachet, Francoise. "Middle ages temperature reconstructions in Europe: A

focus on northeastern Italy", *Climatic Change* 26 (2–3), 1994.
Serre-Bachet, Francoise ve J. Guiot. "Summer temperature changes from tree rings in the Mediterranean area during the last 800 years", W. H. Berger ve L. D. Labeyrie, ed. *Abrupt climatic change: Evidence and implications.* Boston, 1985.
Serre-Bachet, Francoise, J. Guiot ve L. Tessier. "Dendroclimatic evidence from southwestern Europe and northwestern Africa", Raymond S. Bradley, ed. *Climate since A.D. 1500.* New York, 1992.
Şeşen, Ramazan. *İslam coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri.* Ankara, 2001.
Sezer, Hamiyet. "Tepedelenli Ali Paşa'nın çiftlikleri üzerine bir araştırma", *Belleten* 62 (233), 1998.
Silbert, Albert. *Le Portugal méditerranéen à la fin de l'Ancien régime du XVIIIe au début du XIXe siècles.* Paris, 1966.
Simon, Bruno. "Le blé et les rapports vénéto-ottomans au XVIe siècle", J.-L. Bacque-Grammont ve Paul Dumont, ed. *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman.* Louvain, 1983.
Simpson, James. *Spanish agriculture: The longsiesta, 1765–1965.* New York, 1995.
Singer, Amy. *Constructing Ottoman beneficence: An imperial soup kitchen in Jerusalem.* Albany, NY, 2002.
—. *Palestinian peasants and Ottoman officials: Rural administration around sixteenth-century Jerusalem.* New York, 1994.
Sivignon, Michel. *Les pasteurs du Pinde septentrional.* Lyon, 1968.
Slicher Van Bath, B. H. "Les problèmes fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe occidentale", *A.A.G. Bijdragen* 12, 1965.
—. *The agrarian history of western Europe.* Londra, 1963.
Snowden, Frank M. "Mosquitos, quinine, and the socialism of Italian women, 1900–1914", *Past and Present* 178, 2003.
Sombart, Werner. *Jews and modern capitalism.* New Brunswick, 1982.
Soysal, Mustafa. "Onaltıncı yüzyılda Adana ilinin "Mufassal Defteri'ne göre sosyal ve ekonomik yapısı üzerine bir araştırma", *Belleten* 52 (202), 1988.
Spruyt, Hendrik. *The sovereign state and its competitors.* Princeton, 1994.
Spufford, Peter. *Power and profit: The merchant in medieval Europe.* New York, 2003.
—. *Money and its use in medieval Europe.* New York, 1988.
Steensgaard, Niels. "Asian trade and world economy from the 15th to 18th centuries", Teotonio R. de Souza, ed. *Indo-Portuguese history: Old issues, new questions.* New Delhi, 1985.
Stein, Stanley J. ve Barbara H. Stein. *Silver, trade, and war: Spain and America in the making of early modern Europe.* Baltimore, 2000.
Stoianovich, Traian. "A route type: The Via Egnatia under Ottoman rule", Elizabeth

Zachariadou, ed. *The Via Egnatia under Ottoman rule (1380–1699).* Rethymnon, 1996.

—. "Prospective: Third and fourth levels of history" in *Between East and West: The Balkan and Mediterranean worlds*, c. 4: *Material culture and mentalités: Land, sea and destiny.* New Rochelle, 1995.

—. *Balkan worlds: The first and last Europe.* Armonk, 1994.

—. "Balkan peasants and landlords and the Ottoman state: Familial economy, market economy, and modernization", *Between East and West: The Balkan and Mediterranean worlds*, c. 2: *Economies and societies: Land, lords, states and middlemen.* New Rochelle, 1992.

—. "Mode de production maghrébin de commandement ponctuel", *Between East and West: The Balkan and Mediterranean worlds*, c. 2: *Economies and societies: Land, lords, states and middlemen.* New Rochelle, 1992.

—. "L'Espace maritime segmentaire de l'Empire ottoman", *Actes du IIe Colloque international d'histoire: Économies méditerranéennes équilibres et intercommunications*, c. 1. Atina, 1985.

—. "Commerce et industrie ottomans et maghrébins: pôles de diffusion et aires d'expansion", J.-L. Bacque-Grammont ve Paul Dumont, ed. *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman.* Paris, 1983.

—. "Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie de bazar 1500–1800", *Bulletin de l'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen* 12 (2), 1974.

—. "Le maïs dans les Balkans", *Annales E.S.C.* 21 (2), 1966.

—. "The conquering Balkan orthodox merchant", *Journal of Economic History* 20 (2), 1960.

—. "Land tenure and related sectors of the Balkan economy, 1600–1800", *Journal of Economic History* 13 (4), 1953.

Stoianovich, Traian ve G. C. Haupt. "Le maïs arrive dans les Balkans", *Annales E.S.C.* 17 (1), 1962.

Stouff, L. *La table provençale: boire et manger en Provence à la fin du Moyen Age.* Avignon, 1996.

Stradling, R. A. *Spain's struggle for Europe, 1598–1668.* Rio Grande, 1994.

Stromer, Wolfgang von. "Une clé du succès des maisons de commerce d'Allemagne du Sud: le grand commerce associé au Verlagssystem", *Revue historique* 285 (1), 1991.

—. "Nuremberg in the international economics of the Middle Ages", *Business History Review* 44 (2), 1970.

Subrahmanyam, Sanjay ve Luis Filipe F. R. Thomaz, "Evolution of empire: The Por-

tuguese in the Indian Ocean during the sixteenth century", James Tracy, ed. *The political economy of merchants empires: State power and world trade, 1350–1750*. New York, 1991.

Sümer, Faruk. "XIX. yüzyılda Çukurova'da içtimai hayat", J.-L. Bacque-Grammont vd., ed. *CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslarası Komitesi, VII. Sempozyumu bildirileri*. Ankara, 1994.

Swinburne, Henry. *Travels through Spain in the years 1775 and 1776*. Londra, 1779.

Szyliowicz, Joseph. *Political change in rural Turkey: Erdemli*. Paris, 1966.

Tabak, Faruk. "Informalization and the long term", Faruk Tabak ve Michaelina Crichlow, ed. *Informalization: Process and structure*. Baltimore, 2000.

—. "*Ars longa, vita brevis?* A geohistorical perspective on *Pax Mongolica*", *Review* 19 (1), 1996.

Tabakoğlu, Ahmet. *Türk iktisat tarihi*. Ankara, 1986.

—. *Gerileme dönemine girerken Osmanlı maliyesi*. İstanbul, 1985.

Tadić, Jorjo. "Le commerce en Dalmatie et à Raguse et la décadence économique de Venise au
XVIIème siècle", *Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII*. Venedik, 1961.

Tamur, Erman. *Ankara keçisi ve Ankara tiftik dokumacılığı*. Ankara, 2003.

Tanoğlu, Ali. "İskân coğrafyası: Esas fikirler, problemler ve metod", *Türkiyat mecmuası* 11, 1954.

—. "Türkiye'nin irtifa kuşakları", *Türk Coğrafya Dergisi* 9–10, 1947.

Tate, Jihane. *Une waqfiyya du XVIIIe siécle à Alep. La waqfiyya d'al Hâgg Mûsâ al-Amîrî*. Şam, 1990.

Tavernier, Jean-Baptiste. *Tavernier seyahatnamesi*. Ed. Stefanos Yerasimos. İstanbul, 2006.

—. *Topkapı sarayında yaşam*. İstanbul, 1984.

T. C. Çevre ve Orman Bakanlığı. *Osmanlı ormancılığı ile ilgili belgeler*. 3 cilt. Ankara, 1999–2003.

Tchihatchef, Pierre A. de. *İstanbul ve Boğaziçi*. İstanbul, 2000.

Teall, John L. "The grain supply of the Byzantine empire, 330–1025", *Dumbarton Oaks Papers* 13, 1959.

Tenenti, Alberto. *Piracy and the decline of Venice, 1580–1615*. Berkeley, 1967.

Tenenti, Alberto ve Corrado Vivanti. "Les galères marchands vénitiennes XIVe–XVIe siècles", *Annales E.S.C.* 16 (1), 1961.

Terzi, Arzu. "Güzelhisar-ı Aydın: Portrait of a western Anatolian town", Hayashi Kayoko ve Mahir Aydın, ed. *The Ottoman state and societies in change*. New York, 2004.

Thévenot, Jean. *1655–56'da Türkiye*. İstanbul, 1978.

Thijs, A. K. L. "Technologie et productivité de l'industrie textile à Anvers (XVIe-XVIIIe siècles)", Sara Mariotti, ed. *Produttività e technologie nei secoli XII-XVII*. Floransa, 1981.

Thirgood, J. V. *Man and the Mediterranean forest: A history of resource depletion*. New York, 1981.

Thiriet, Freddy. *La Romanie vénetienne au moyen age. Le développement et l'exploitation du domaine coloniale vénetien (XIIIe-XVe siècles)*. Paris, 1975.

Thirsk, Joan. *Alternative agriculture: A history from the Black Death to the present day*. New York, 1997.

Thomson, J. K. J. "Explaining the 'take-off' of the Catalan cotton industry", *Economic History Review* 58 (4), 2005.

—. *A distinctive industrialization: Cotton in Barcelona, 1728-1832*. New York, 1992.

. *Clermont-de-Lodève, 1633-1789*. New York, 1982.

Thoumin, Richard. "Le Ghab", *Revue de géographie alpine* 24, 1936.

Tielhof, Milja van. *The 'mother of all trades': The Baltic grain trade in Amsterdam from the late sixteenth to the early nineteenth century*. Boston, 2002.

Tilly, Charles. *Coercion, capital, and European states, AD 990-1990*. Cambridge, MA, 1990.

Tits-Dieuaide, M.-J. *La formation des prix céréalieres en Brabant et en Flandre au XVIe siècle*. Brussels, 1975.

Todorov, Nikolai. *The Balkan city, 1400-1900*. Seattle, 1983.

Todorova, Maria N. "Was there a demographic crisis in the Ottoman empire in the seventeenth century?", *Études balkaniques* 24 (2), 1988.

Togan, Zeki Velidi. *Umumî Türk tarihi'ne giriş*. İstanbul, 1981.

Tökin, Ismail Husrev. *Türkiye köy iktisadiyatı*. İstanbul, 1990.

Topping, Peter. "Le régime agraire dans le Pelopennese latin au XIVe siècle", *L'Hellénisme contemporain* (2eme serie) X, 1956.

Torras, J. "The old and the new: Marketing networks and textile growth in eighteenth century Spain", Maxine Berg, ed. *Markets and manufacturers in early industrial Europe*. Londra, 1991.

Touchan, Ramzi. "Reconstructions of spring/summer precipitation for the eastern Mediterranean from tree-ring widths and its connection to large-scale atmospheric circulation", *Climate Dynamics* 25, 2005.

Touma, Toufic. *Paysans et institutions féodales chez les druses et les maronites du Liban du XVIIe siècle à 1914*, c. 2. Beyrut, 1972.

—. *Un village de Montagne au Liban: Hadeth al-Jobbé*. Paris, 1958.

Tournefort, Joseph de. *Tournefort seyahatnamesi*. Ed. Stefanos Yerasimos. İstanbul, 2005.

Toussaint-Samat, Maguelonne. *History of food.* Cambridge, MA, 1992.
Tracy, James. "Habsburg grain policy and Amsterdam politics: The career of Sheriff Willem Dirkszoon Baerdes, 1542–1566", *Sixteenth Century Journal* 14 (3), 1983.
Triantafyllidou, Yolande. "L'industrie du savon en Crète au XVIIIe siècle: aspects économiques et sociaux", *Études balkaniques* 11 (4), 1975.
Tucci, Ugo. "Le commerce vénetien du vin en Crète", Klaus Friedland, ed. *Maritime food transport.* Köln, 1994.
—. *Lettres d'un marchands vénitien: Andrea Berengo (1553–1556).* Paris, 1957.
Tunçdilek, Necdet. "Orta Sakarya vadisinin iktisadi tarihi hakkında", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 17, 1960.
Tuncer, Hadiye. *Yabani bitkiler sözlüğü,* c. 1. Ankara, 1978.
Turan, Şerafettin. *Türkiye-İtalya ilişkileri: Selçuklular'dan Bizans'ın sona erişine.* İstanbul, 1990.
—. "Venedik'te Türk ticaret merkezi", *Belleten* 32 (126), 1968.
—. "Osmanlı imparatorluğu ile iki Sicilya Krallığı arasındaki ticaretle ilgili gümrük tarife defterleri", *Belgeler* 4 (7–8), 1967.
Turkowski, Lucian. "Peasant agriculture in the Judaean Hills", *Palestine Exploration Fund Quarterly* 101 (2), 1969.
Tzounis, Alexandre. *Les tabacs turcs.* Naples, 1905.
Üçel-Aybet, Gulgun. *Avrupalı seyyahların gözünden Osmanlı dünyası ve insanları, 1530–1699.* İstanbul, 2003.
Ülker, Necmi. "XVII. Yüzyılın ikinci yarısında İzmir'deki İngiliz tüccarlarına dair ticari problemlerle ilgili belgeler", *Belgeler* 14 (18), 1989–92.
—. "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda ipek ticaretinde İzmir'in rolü ve önemi", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na armağan.* İstanbul, 1991.
Uluçay, Cağatay. *XVII. Yüzyılda Manisa'da ziraat, ticaret, ve esnaf teşkilatı.* İstanbul, 1942.
Unger, Richard. *Beer in the Middle Ages and the Renaissance.* Philadelphia, 2004.
Ünsal, Artun. *Nimet geldi ekine: Türkiye'nin ekmeklerinin öyküsü.* İstanbul, 2003.
—. *Ölmez ağacın peşinde: Türkiye'de zeytin ve zeytinyağı.* İstanbul, 1999.
Ünver, Suheyl. *Fatih külliyesi ve zamanı ilim hayatı.* İstanbul, 1949.
Uzuncarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri.* Ankara, 1988.
Valensi, Lucette. *The birth of the despot: Venice and the Sublime Porte.* Ithaca, 1993.
—. *Tunisian peasants in the eighteenth and nineteenth centuries.* New York, 1985.
Vanacker, Claudette. "Géographie économique de l'Afrique du Nord selon les auteurs arabes, du IXe siècle au milieu du XIIe siècle" *Annales E.S.C.* 28 (3), 1973.
Vassberg, David E. *Land and society in Golden Age Castile.* New York, 1983.

—. "The sale of *tierras baldías* in sixteenth-century Castile", *Journal of Modern History* 47 (4), 1975.

—. *The village and the outside world in Golden Age Castile: Mobility and migration in everyday rural life*. New York, 1966.

Vatin, Nicolas. *Rodos şövalyeleri ve Osmanlılar: Doğu Akdeniz'de savaş, diplomasi ve korsanlık*. İstanbul, 2004.

Vaughan, D. M. "Campaigns in the Dauphiny Alps, 1588–1747", *English Historical Review* 28 (110), 1913.

Vedel, Jacques. "La consommation alimentaire dans le Haut Languedoc aux XVIIe et XVIIIe siècles", *Annales E.S.C.* 30 (2–3), 1975.

Veinstein, Gilles. "Sur la draperie juive de Salonique (XVIeme–XVIIeme siècles)", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée* 66, 1992.

—. "On the *çiftlik* debate", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, ed. *Landholding and commercial agriculture in the Middle East*. Albany, 1991.

—. "Le patrimoine foncier de Panayote Benakis, Kocabasi de Kalamata", *Journal of Turkish Studies* 8, 1984.

Venzke, Margaret L. "Rice cultivation in the plain of Antioch in the 16th century", *Archivum Ottomanicum* 12, 1987–92.

—. "The question of declining cereals' production in the sixteenth century: A sounding on the problem-solving capacity of the Ottoman cadasters", *Journal of Turkish Studies* 8, 1984.

—. "The sixteenth-century Ottoman *sanjaq* of Aleppo: A study of provincial taxation", doktora tezi, Columbia Üniversitesi, 1981.

Vergopoulos, Kostas. *Le capitalisme difforme et la nouvelle question agraire. L'exemple de la Grèce moderne*. Paris, 1979.

Verlinden, Charles. "La Crete, debouche et plaque tournante de la traite des esclaves aux XVIe et XVe siècle", *Studi in onore de Amintore Fanfani*, III. Medioevo, 1957.

—. "Italian influence in Iberian colonization", *Hispanic American Historical Review* 33 (2), 1953.

Vernet, Robert. "Les relations céréalières entre le Maghreb et la peninsule iberique du XIIe au XVe siècle", *Anuario de estudios médievales* 10, 1980.

Viazzo, Pier Paolo. *Upland communities: Environment, population and social structure in the Alps since the sixteenth century*. New York, 1989.

Vilar, Pierre. *A history of gold and money, 1450–1920*. Londra, 1976.

—. *La Catalogne dans l'Espagne moderne*. 3 cilt. Paris, 1962.

Vincent, Bernard. "Consummation alimentaire en Andalousie orientale (les achats de l'hôpital royal de Guadix, 1581–1582)", *Annales E.S.C.* 30 (2–3), 1975.

Vita-Finzi, Claudio. *The Mediterranean valleys: Geological changes in historical times*.

Londra, 1969.

Vogt, J. "Aspects of historical soil erosion in western Europe", P. Bramblecombe ve C. Pfister, ed. *The silent countdown: Essays in European environmental history*. Berlin, 1990.

Volney, C.-F. *Voyage en Syrie et en Egypte pendant les années 1783, 1784 et 1785*. 2 cilt. Paris, 1787.

Vries, Jan de. *European urbanization, 1500–1800*. Cambridge, MA, 1984.

—. *The economy of Europe in the age of crisis, 1600–1750*. New York, 1976.

Vries, Jan de ve Ad van der Woude. *The first modern economy: Success, failure, and perseverance of the Dutch economy, 1500–1815*. New York, 1997.

Vryonis, S., Jr. "Nomadization and Islamization in Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers* 29, 1975.

Wagstaff, J. M. *The evolution of Middle Eastern landscapes: An outline to A.D. 1840*. Londra, 1985.

Wake, C. H. "The volume of European spice imports at the beginning and the end of the fifteenth century", *Journal of European Economic History* 15 (3), 1986.

—. "The changing patterns of Europe's pepper and spice imports, c. 1400–1700", *Journal of European Economic History* 8 (2), 1979.

Walker, P. C. Gordon. "Capitalism and the reformation", *Economic History Review* 8 (1), 1937.

Wallerstein, Immanuel. "Charles V and the nascent world-economy", Hugh Soly, ed. *Charles V, 1500–1558*. Antwerp, 1999.

—. "The west, capitalism, and the modern world-system", *Review* 15 (4), 1992.

—. "Braudel on capitalism, or everything upside down", *Journal of Modern History* 63 (2), 1991.

—. *The modern world-system*. 3 cilt. New York, 1974–88.

Wallerstein, Immanuel ve Faruk Tabak, "The Ottoman empire, the Mediterranean, and the European world-economy", K. Çiçek, ed. *The Great Ottoman Turkish Civilisation*, c. 2. Ankara, 2000.

Walling, D. E. ve B. W. Webb. "Patterns of sediment yield", K. J. Gregory, ed. *Background to palaeohydrology*. New York, 1983.

Warman, Arturo. *Corn & capitalism: How a botanical bastard grew to global dominance*. Chapel Hill, 2002.

Watson, Andrew M. "Arab and European agriculture in the Middle Ages: A case of restriction diffusion", Del Sweeney, ed. *Agriculture in the Middle Ages: Technology, practice, and representation*. Philadelphia, 1995.

—. *Agricultural innovation in the early Islamic world: The diffusion of crops and farming techniques, 700–1100*. New York, 1983.

Weatherford, Jack. *Genghis Khan and the making of the modern world.* New York, 2004.
Weber, Max. *General economic history.* New Brunswick, 1981.
Wee, Herman van der. "Structural changes in European long-distance trade, and particularly in the re-export trade from south to north, 1350–1750", James D. Tracy, ed. *The rise of merchant empires: Long-distance trade in the early modern world, 1350–1750.* New York, 1993.
—. "Anvers et les innovations de la technique financière aux XVIe et XVIIe siècles", *Annales E.S.C.* 22 (5), 1967.
Wee, Herman van der, ed. *The rise and fall of urban industries in Italy and in the Low Countries (late Middle Ages-early modern times).* Leuven, 1998.
Weisser, Michael R. "Rural crisis and rural credit in XVIIth-century Castile", *Journal of European Economic History* 16 (2), 1987.
—. "The agrarian depression in seventeenth-century Spain", *Journal of Economic History* 41 (1), 1982.
—. *The peasants of the Montes: The roots of rural rebellion in Spain.* Chicago, 1972.
Weulersse, Jacques. *Les paysans de Syrie et du Proche Orient.* Paris, 1946.
—. *Le pays des Alaouites.* Paris, 1940.
Whited, Tamara. *Forests and peasant politics in modern France.* New Haven, 2000.
Wickham, Chris J. "European forests in the early middle ages: Landscape and land clearance", *L'ambiente vegetale nell'alto medioevo,* c. 2. Spoleto, 1990.
—. *The mountains and the city: The Tuscan Appennines in the early Middle Ages.* New York, 1988.
Wiet, Gaston. "Les marchands d'épices sous les sultans mamlouks", *Cahiers d'histoire Égyptienne,* 8, 1955.
Wigley, T. M. L., P. D. Jones ve P. M. Kelly. "Scenario for a warm, high-CO2 world", *Nature* 283 (3), 1980.
Wilson, C. H. "Cloth production and international competition in the seventeenth century", *Economic History Review* 13, 1960.
Wink, Andre. *Al-Hind: The making of the Indo-Islamic world.* 2 cilt. Boston, 2002.
Wittek, Paul. "Ankara bozgunundan İstanbul'un zaptina (1402–1455)", *Belleten* 7 (27), 1943.
—. *The rise of the Ottoman Empire.* Londra, 1938.
Wolff, Phillipe. "Esquisse d'une histoire de la draperie en Languedoc du XIIe au début du XVIIe siècle", Marco Spallanzani, ed. *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana (nei secoli XII–XVIII).* Floransa, 1976.
—. "Un grand commerce médieval: les céréales dans le bassin de la Méditerranée Occidentale: remarques et suggestions", *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón.* Madrid, 1959.

Woude, A. van der. "The future of west European agriculture: An exercise in applied history", *Review* 15 (2), 1992.

Wright, Clifford A. *A Mediterranean feast: The story of the birth of the celebrated cuisines of the Mediterranean from the merchants of Venice to the Barbary Corsairs*. New York, 1999.

Wright, William J. "The nature of early capitalism", Bob Scribner, ed. *Germany: A new social and economic history, 1450–1630*. New York, 1996.

Wyczánski, Andrzej. "La consommation alimentaire en Pologne au XVIe siècle", Jean-Jacques Hemardinquer, ed. *Pour une histoire de l'alimentation*. Paris, 1970.

Xoplaki, Eleni, P. Maheras ve J. Lutherbacher. "Variability of climate in Meridional Balkans during the periods 1675–1715 and 1780–1830 and its impact on human life", *Climatic Change* 48, 2001.

Yediyıldız, Bahaeddin. "Hızır Paşa oğlu Mehmed Paşa vakfının mahiyeti", *X. Türk Tarih Kongresi*, c. 4. Ankara, 1993.

—. *Institution du vaqf au XVIIIe siècle en Turquie*. Ankara, 1985.

—. *Ordu kazası sosyal tarihi*. Ankara, 1985.

Yerasimos, Stefanos. *Sultan sofraları: 15. ve 16. yüzyılda Osmanlı saray mutfağı*. İstanbul, 2002.

Yılmaz, Serap. "XVIII. Yüzyılda Osmanlı imparatorluğu'nda ipekli dokuma endustrisine genel bir bakış ve Fransa ile ipekli kumaş ticareti", *X. Türk Tarih Kongresi*, c. 4. Ankara, 1993.

Yinanç, Refet ve Mesut Elibüyük. *Maraş tahrir defteri (1563)*. 2 cilt. Ankara, 1988.

Yolalıcı, M. Emin. *Samsun eşrafından Hazinedâr-zâde es-seyyid Abdullah Paşa'nın terekesi*. Samsun, 1987.

Yücel, Yaşar. *Osmanlı devlet teşkilâtına dair kaynaklar*. Ankara, 1988.

Yücel, Yaşar, ed. *1640 tarihli es'âr defteri*. Ankara, 1982.

Yüksel, Hasan. *Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında vakıfların rolü üzerine bir araştırma (1585–1683)*. Sivas, 1998.

—. *Osmanlı taşra hayatına ilişkin olaylar: Berber Bedirî'nin günlüğü (1741-1762)*. Sivas, n.d.

Yun Casalilla, Bartolome. "Spain and the seventeenth-century crisis in Europe", I. A. A. Thompson ve Bartolome Yun Casalilla, ed. *The Castilian crisis of the seventeenth century*. New York, 1994.

Yusuf, Muhsin D. *Economic survey of Syria during the tenth & eleventh centuries*. Berlin, 1985.

Yver, George. *Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale au XIIIe & au XIVe siècle*. New York, 1903.

Zachariadou, Elizabeth A. *Trade and crusades: Venetian empire and the emirates of Men-*

teshe and Aydin (1300–1415). Venedik, 1983.
Zachariadou, Elizabeth, ed. *The Via Egnetia under Ottoman rule 1380-1699.* Rhtymnon, 1996.
Ze'evi, Dror. *An Ottoman century: The district of Jerusalem in the 1600s.* Albany, 1996.
Zhukovsky, P. *Türkiye'nin zirai bünyesi.* Ankara, 1951.
Ziadeh, Nicola A. *Urban life in Syria under the early Mamlûks.* Beyrut, 1953.
Zulueta, J. de. "Malaria and Mediterranean history", *Parassitologia* 15 (1–2), 1973.
Żygulski, Zdzisław, Jr. *Ottoman art in the service of the empire.* New York, 1992.

DİZİN

A

Adrianopolis. ***bkz.*** **Edirne**

Adriya Denizi 35, 62

Afrika 48, 53, 80, 83, 87, 89, 91, 99, 102, 135, 145, 147, 156, 157, 159, 160, 161, 163, 166, 168, 170, 194, 204, 206, 211, 228, 242, 260, 297, 309, 315, 398, 404, 418, 420, 423, 430, 457, 508

ağaçlık alanlar 312, 335, 381

ağaç ürünleri 38, 50, 52, 53, 157, 176, 200, 223, 224, 326, 352, 354, 383, 396, 398, 403, 410

Aigues-Mortes 64, 429, 478

akaçlama 48, 54, 278, 280, 294, 295, 309, 313, 315, 375, 379, 383, 392, 393, 403

akçe 183, 184, 185, 287, 426

Akdeniz üçlüsü 160, 223, 231

Akdeniz ürünleri 134, 161, 223

Akkâ 102, 103, 106, 135, 140, 141, 159, 210, 268, 292

Akkerman 168, 244

Akkoyunlu Türkleri 154

Alaeddin Keykubad 68

Alaiye 297

Albacete 309

Albufera (Valencia) 321

alçak araziler 42, 46, 100, 176, 266, 267, 291, 292, 307, 321, 336, 367, 373, 376, 390

alçak kesimler 262, 322, 364

Aleksios I, Bizans imparatoru 69

Aleviler 348, 387

Algarve 145

Alicante 92, 149, 161

Aljarefe 227

alkali 162, 430, 470

altın 21, 24, 28, 30, 31, 34, 38, 43, 52, 53, 64, 69, 73, 83, 88, 89, 95, 101, 119, 133, 134, 145, 147, 150, 154, 156, 159, 161, 166, 168, 189, 197, 198, 225, 231, 239, 249, 251, 269, 272, 273, 285, 310, 336, 338, 340, 360, 362, 395, 397, 438

Amalfi 68, 69, 135

Amerika 9, 31, 114, 128, 220, 223, 244, 251, 259, 298, 347, 348, 361, 395, 400, 401, 404, 410, 412, 415, 464

Amerikan gümüşü 24, 170, 238, 240

Amerikan İç Savaşı 333

Amiens 115

Amik Ovası (Antakya) 306, 309, 529

Ammiana 265

Amsterdam 23, 25, 29, 35, 36, 53, 98, 105, 111, 118, 121, 126, 166, 173, 223, 224, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 250, 269, 277, 284, 286, 417, 426, 475, 498, 520, 521

Ancona 169, 484

Ankara 2, 13, 14, 196, 199, 220, 309, 419, 435, 437, 468, 469, 470, 472, 473, 475, 480, 483, 484, 488, 489, 490, 491, 493, 495, 498, 499, 501, 503, 505, 507, 508, 509, 510, 515, 517, 519, 521, 523, 524, 525, 526

Antakya 237, 268, 306, 313, 319, 356, 388, 440, 442, 451, 482, 509

Antalya 259, 306, 389, 435, 485

Antep 183, 220, 319

Anvers 23, 24, 25, 29, 36, 90, 103, 105, 125, 126, 127, 128, 131, 145, 166, 173, 174, 176, 180, 191, 213, 226, 243, 284, 415, 520, 524

Apeninler 152, 332, 455

Apulia 42, 84, 99, 159, 160, 206, 283, 441, 447

Aragón 22, 61, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 78, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 157, 189, 229, 270, 309, 331, 399, 432, 524

arazi ıslahı 45, 129, 135, 180, 261, 266, 281, 283, 288, 291, 295, 303, 308, 311, 313, 317, 321, 387, 389, 391, 393, 404

Ardennes 36

Arles 295, 308, 313

Arnavutluk 311, 350, 453

arpa 183, 235, 237, 341, 342, 346, 349, 457, 458, 459

Arras 115

asiento 25, 26, 27, 240

Aslanlar Körfezi 78, 152

asma 178, 179, 326, 327, 332, 336, 383

Asor Adaları 153, 172

Astrahan 118

aşiretler 377, 445, 446

atlar 123, 341

Atlas Dağları 157, 356

Atlas Okyanusu 62

Augsburg 90, 107, 174, 180, 208, 211, 215, 216

Ávila 218, 436, 439, 474

Avlona 84

Avusturya 28, 35, 54, 226

Ayas 137, 382

Aydın 261, 262, 432, 456, 486, 519

Azak Denizi 135

B

Bafra 350

bağcılık 146, 158, 159, 176, 178, 198, 227, 228, 229, 249, 327, 381, 398, 441

Bağdat 137, 167, 397

bağlar 65, 133, 158, 159, 176, 177, 198, 226, 227, 228, 229, 268, 331, 354, 398, 417, 434, 448

bahçecilik 42, 114, 230, 339, 348, 352, 402, 410

bahçe tarımı 363

bakır 31, 201

baklagiller 43, 236, 335, 345, 401, 412, 432, 458

Balear Adaları 101

balkabağı 344, 345, 347, 348

Balkanlar 46, 70, 95, 103, 106, 110, 111, 119, 141, 154, 160, 163, 168, 171, 175, 184, 185, 199, 204, 206, 209, 213, 214, 215, 219, 220, 236, 237, 247, 250, 260, 261, 291, 305, 307, 337, 342, 347, 349, 350, 370, 376, 382, 385, 387, 388, 401, 405, 424, 441

Baltık Denizi 27, 100, 342

Baltık tahılı 125, 166, 278

Barselona 68, 69, 85, 87, 92, 115, 135, 157, 164, 173, 194, 197, 204, 215, 216, 220, 242, 298, 328, 332, 420

Bask bölgesi 85

Basra Körfezi 88, 135, 167, 260, 350

bataklıklar 11, 38, 41, 46, 186, 263, 268, 291, 295, 296, 314, 321, 452

Bavyera 83

Bekaa 388

Bender Abbas 244

Bergamo 165, 193

Bergen 286

Beyrut 79, 135, 138, 140, 211, 245, 325, 351, 467, 468, 499, 500, 501, 510, 516, 520, 526

Beysan 309, 377
Bilbao 92, 173, 458, 474
bira 226, 464
biracılık 98
Birleşik Eyaletler. *See* **Felemenk**
Biskay Körfezi 85
Bizans imparatorluğu (Bizans) 63, 64, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 82, 101, 122, 136, 139, 154, 159, 264, 281, 316, 360, 363, 364, 365, 421, 430, 453, 521
Bizerte 228
Bohemya 21, 83, 106, 186, 199, 210, 245
Bologna 227, 229
Bon Burnu 228
Bordeaux 158, 159, 233, 484, 494
Bourges 64
Brabant 115, 149, 158, 208, 501, 520
Bradley 48, 313, 449, 496, 517
Brašov 168, 244
Braudel 7, 13, 14, 30, 31, 40, 96, 252, 409, 410, 411, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 436, 437, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 476, 480, 490, 493, 501, 503, 511, 515, 516, 523
Braudel, Fernand 476
Brenner Geçidi 34, 35, 54, 118, 199, 207, 210, 246
Brescia 165, 258
Bretanya 85
Brezilya 103, 104, 113, 145, 351
Brie panayırları 437
Britanya 42, 47, 120, 231, 275, 278, 412
Buda 248
buğday 9, 38, 43, 50, 80, 82, 134, 135, 152, 153, 156, 172, 178, 180, 183, 205, 222, 223, 231, 232, 235, 236, 237, 267, 280, 286, 287, 290, 296, 298, 300, 301, 305, 318, 319, 328, 330, 331, 332, 338, 339, 340, 342, 345, 346, 352, 374, 375, 384, 400, 412, 427, 431, 432, 434, 435, 449, 458, 459
Burgonya 34, 225
Burgos 76, 149, 173, 176, 177, 239, 293, 421, 504
Bursa 78, 116, 193, 194, 196, 204, 213, 214, 229, 244, 421, 425, 432, 435, 436, 439, 442, 479, 481, 485, 488, 509
Büyük Veba Salgını 45, 73, 74, 76, 79, 80, 81, 83, 140, 142, 144, 147, 151, 157, 163, 164, 171, 186, 207, 210, 280, 282, 297, 316, 317, 329, 334, 363, 427

C

Cabo Verde 83, 172, 429
Cádiz 28, 42, 66, 92, 112, 240, 243, 244, 251, 285, 434, 441
Calabria 139, 249, 299
Camera frumenti (Venedik) 80
Campidano (Sardinya) 99
cam yapımı 92
Cantabria (İspanya) 125, 176, 259
Cartagena 149, 259
Cebel Ensariye 221, 332, 348
Cebelitarık Boğazı 64, 102, 343
Cebel Lübnan 41, 230, 249, 325, 326, 332, 338, 339, 343, 349, 352, 353, 356, 383, 388, 442, 460, 462
Cebel Nablus 306
Celâli ayaklanmaları 185
Ceneviz çağı 29, 31, 44, 65, 96
Cenevre 29, 53, 105, 107, 109, 191, 213, 338, 439
Cenova 25, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 44, 53, 60, 61, 63, 65, 68, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 90, 91, 93, 94, 97, 98, 101, 102, 103, 105, 106, 112, 119, 121, 122, 123, 134, 135, 136, 144, 145, 147, 150, 152, 153, 155, 156, 162, 164, 190, 203,

204, 208, 209, 211, 212, 219, 240, 243, 250, 261, 273, 317, 323, 339, 378, 410, 415, 419, 420, 421, 428, 429, 431, 432, 437, 438

Compagnie d'Afrique (Fransa) 300

contadi 126, 129, 165, 213

contado 36, 99, 129, 130, 193, 203, 211, 294

Continental, firma 305, 425

Córdoba 116, 196, 213, 291, 426, 431, 433, 484, 487

Ç

çavdar 237, 301, 305, 341, 342, 354, 355

çekirge 281

çiftlikler 281, 303, 304, 336, 385, 401, 448

Çin 24, 123, 135, 202, 350, 426, 444, 457

çok ürünlü tarım 49, 353, 392

Çukurova 306, 389, 434, 446, 452, 462, 498, 499, 519

D

dağ etekleri 306

dağıtım sistemi 119, 193, 219

Danzig 42, 243, 257

darı 9, 235, 339, 341, 342, 345, 349, 354, 355, 451, 459

davar 302, 457

değerli mal ticareti 52, 75, 80, 85, 98, 200, 240, 243

Denizli (Lâzıkiyye) 261, 262, 489

Doğu Hint Kumpanyası (İngiliz) 28

dokuma 34, 53, 78, 83, 84, 92, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 115, 116, 125, 130, 139, 147, 148, 149, 163, 165, 169, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 327, 333, 410, 432, 433, 438, 525

domates 347, 348

Dubrovnik (Ragusa) 84, 247, 422, 475, 478, 499

Ducci 125

Duoro vadisi 33

Durance 258

dut ağaçları 229, 327, 364

E

Edirne 42, 282, 296, 351, 434, 435, 443, 448, 456, 472, 485, 489

Ege Denizi 63, 76, 263

ekmeklik ürünler 37, 177

Epir (Yahya) 311, 350

Erciyes Dağı 306, 496

Ermeni tüccarlar 27

Erozyon 418

Erzurum 381, 496

Esparaguera 216

Evliyâ Çelebi 146, 260, 268, 295, 297, 417, 429, 437, 438, 441, 446, 447, 448, 450, 452, 462, 463, 485

F

Famagusta (Kıbrıs) 137

Fas 144, 146, 154, 157, 164, 172, 293, 349

fasulye 9, 198, 335, 344, 345, 347, 349, 401

Febvre, Lucien 486

Felemenk (Felemenk Birleşik Eyaletleri) 27, 31, 33, 34, 35, 36, 42, 65, 92, 93, 98, 99, 101, 108, 115, 119, 192, 216, 224, 225, 226, 239, 241, 243, 244, 245, 251, 261, 277, 278, 285, 286, 287, 301, 313, 411, 450

Filistin 42, 140, 295, 346, 358, 370, 377, 389, 451, 462, 463

Flandre 36, 105, 110, 115, 118, 149, 160, 169, 206, 208, 339, 432, 438, 520

Floransa 34, 36, 52, 63, 64, 70, 71, 72, 73,

78, 79, 80, 81, 86, 107, 110, 122, 126, 129, 135, 144, 147, 152, 153, 162, 165, 169, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 214, 215, 227, 229, 244, 247, 257, 317, 325, 362, 419, 421, 426, 432, 437, 438, 450, 471, 474, 482, 486, 494, 496, 499, 500, 508, 520, 524

Foça 86, 160, 261

Foggia (Apulia), 99, 231

François I, Fransa kralı (1494–1547) 64, 490

Frankfurt 110, 216, 247, 250

Frankfurt-am-Main 250

Fransa 8, 28, 30, 31, 35, 53, 54, 64, 69, 100, 111, 115, 118, 126, 127, 136, 173, 204, 209, 214, 216, 220, 226, 229, 239, 244, 250, 251, 258, 299, 300, 308, 309, 310, 314, 315, 319, 320, 323, 326, 338, 340, 348, 352, 359, 369, 370, 391, 405, 417, 419, 433, 434, 436, 437, 445, 448, 452, 460, 488, 525

Fransa kralı 69

Fugger ailesi 107, 211

G

galere da mercato (Venedik) 168

Galicia 176

Gaskonya 33, 85, 159, 226, 349, 398

Gazze 142

Gdansk 247

Gelibolu 296

gemi yapımı 45, 98, 259, 260, 261, 276, 362

gıda ürünleri 52, 89, 336, 339, 340, 344, 345, 346, 347, 352, 396, 400, 401

Girit 27, 41, 53, 87, 101, 102, 109, 128, 139, 141, 143, 145, 146, 159, 178, 211, 398, 399, 422, 429, 441, 449, 453, 476

Gnienzo 247

Goa 88

göç 8, 37, 56, 101, 132, 146, 182, 192, 193, 194, 234, 262, 283, 310, 317, 324, 329, 332, 333, 351, 360, 364, 365, 371, 373, 379, 381, 383, 385, 386, 387, 388, 391, 427, 463

göçmenler 137, 157, 328, 331, 361, 375, 377, 386, 387, 388, 390, 391, 403

Granada 86, 139, 154, 162, 163, 515

granum de Romania 152, 156

Guadalajara 194, 219

Guadalquivir ırmağı 258

gümüş 21, 24, 25, 28, 29, 31, 44, 66, 88, 91, 93, 101, 119, 128, 161, 166, 168, 174, 175, 179, 191, 202, 210, 240, 241, 246, 249, 251, 431, 444

Gümüşgerdan ailesi 219

Güney Çin Denizi 135

H

Habsburg 22, 23, 27, 30, 31, 35, 62, 63, 64, 65, 87, 88, 89, 91, 94, 98, 100, 121, 126, 166, 167, 169, 170, 213, 244, 246, 249, 251, 293, 323, 326, 421, 426, 436, 455, 502, 507, 521

Habsburg imparatorluğu 31, 87

hac yolculuğu 241, 443

Haçlı seferleri 68, 297, 365, 428

Halep 123, 126, 140, 142, 182, 183, 197, 204, 206, 221, 222, 227, 234, 239, 244, 245, 247, 263, 285, 293, 296, 300, 309, 313, 325, 344, 351, 387, 388, 389, 450, 451, 454, 455, 461

Hama 140, 220, 221, 300, 387, 388, 442

Hamburg 98, 110, 247, 424

Hanse Birliği 85

Hartz 158

Havana 259

hayvanlar 9, 38, 50, 134, 223, 312, 346, 347, 382

hayvan yemi 40, 277, 281, 339, 340, 341, 342, 346, 349, 362, 381

Hazar Denizi 139

Hersek 351

Hesap Günü Kitabı 225

Hint Okyanusu 22, 24, 28, 51, 62, 65, 68, 75, 86, 87, 88, 96, 101, 102, 110, 123, 133, 135, 136, 137, 138, 140, 167, 190, 202, 204, 205, 212, 223, 238, 239, 241, 243, 334, 341, 347, 350, 352, 361, 395, 397, 400, 401, 426

huerta 327, 370, 431, 448

Humus 221, 387, 388

Hüdavendigâr 183, 435, 472

Hürmüz 88, 167, 168, 244, 245

İ

İbn Battûta 431, 445, 450, 495

İbrahim Paşa 309, 377

içkiler 226

iç ticaret 285

iltizam 37, 294, 303, 304, 317

İngiltere 11, 114, 135, 139, 172, 208, 225, 226, 301, 495. ***bkz.*** **Britanya**

ipek 22, 27, 31, 53, 69, 78, 79, 86, 92, 93, 94, 97, 102, 106, 107, 108, 116, 138, 139, 148, 151, 162, 163, 167, 168, 169, 190, 193, 194, 195, 196, 204, 205, 206, 211, 214, 216, 217, 220, 221, 222, 224, 230, 240, 241, 249, 252, 285, 325, 326, 327, 332, 350, 383, 415, 419, 429, 432, 434, 436, 437, 438, 439, 441, 442, 521

ipekböcekçiliği 198, 221, 222, 230, 325, 327

ipek ticareti 22, 94, 437

İráklion 82, 159

İskandinavya 226

İskenderiye 21, 64, 75, 79, 88, 135, 138, 139, 154, 159, 167, 201, 211, 244, 245

İskenderun 268, 296, 453

İspanya 8, 23, 32, 36, 47, 89, 125, 126, 169, 172, 178, 179, 208, 216, 227, 231, 233, 234, 235, 284, 291, 312, 314, 319, 320, 321, 344, 349, 357, 358, 369, 370, 376, 378, 380, 391, 415, 431, 434, 436, 441, 446, 447, 449, 453, 455, 456, 462

İstanbul (Konstantinopolis) 4, 14, 63, 64, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 85, 86, 87, 91, 98, 103, 135, 136, 139, 141, 144, 145, 150, 163, 164, 167, 174, 189, 192, 227, 239, 244, 246, 287, 300, 301, 323, 350, 351, 391, 421, 426, 431, 432, 434, 435, 443, 444, 447, 459, 461, 468, 470, 471, 472, 474, 475, 476, 479, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 488, 489, 490, 491, 495, 497, 503, 507, 508, 509, 510, 511, 513, 515, 516, 519, 520, 521, 522, 524, 525

İsveç 114, 301

İsviçre 211, 226, 258

işgücü 100, 107, 144, 152, 158, 159, 193, 196, 199, 205, 210, 220, 283, 311, 312, 316, 338, 358, 359, 360, 363, 369, 371, 372, 376, 379, 385, 386, 388, 389, 390, 391, 437

İtalya 8, 36, 62, 77, 78, 81, 107, 109, 110, 115, 120, 121, 147, 149, 157, 161, 194, 226, 228, 252, 265, 293, 295, 304, 306, 318, 319, 321, 327, 346, 349, 359, 363, 374, 381, 391, 405, 418, 420, 421, 422, 423, 427, 428, 429, 438, 446, 447, 521

ithal ikamesi 202, 210, 362, 424

İzmir 14, 53, 112, 192, 206, 236, 239, 243, 246, 247, 250, 261, 263, 285, 301, 351, 382, 432, 435, 436, 441, 444, 446, 456, 489, 499, 521

J

Jucar ırmağı 327

Jura 235, 391

K

Kafkasya 168, 348, 388

Kahire 64, 68, 72, 75, 88, 112, 137, 138, 142, 159, 167, 221, 234, 243, 244, 245, 246, 397

kahve 92, 241, 348, 351

Kanarya Adaları 68, 172

Kanuni Sultan Süleyman, Osmanlı padişahı (1520–66) 64, 122, 441

karabuğday 236

Karaburun 263

Karadağ 351, 391

Karadeniz 9, 34, 37, 47, 71, 74, 75, 76, 77, 82, 83, 86, 93, 100, 121, 123, 136, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 152, 153, 163, 164, 171, 185, 205, 206, 207, 210, 244, 247, 260, 261, 270, 271, 281, 300, 301, 333, 342, 343, 349, 350, 352, 353, 377, 392, 397, 404, 421, 424, 428, 429, 432, 441, 445, 447, 456, 458, 462

Karakoyunlu Türkleri 430

Karaman 260, 366, 445, 447, 461, 491, 496, 508, 515

Karayip 91, 113, 119, 128, 132, 172, 232, 285, 336

Karesi beyliği 76

Karl 22, 64, 86, 107, 167, 169, 194, 469, 472, 477, 481

Kars 381, 389

Kastamonu 220, 508

Kastilya 22, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 52, 61, 62, 64, 65, 72, 77, 83, 86, 96, 97, 98, 122, 125, 127, 129, 164, 166, 170, 171, 173, 177, 178, 180, 184, 189, 219, 227, 229, 235, 238, 240, 251, 259, 279, 291, 326, 327, 330, 367, 370, 419, 427, 431, 432, 433, 434, 441, 448, 454, 455

Katalonya 76, 84, 114, 139, 141, 155, 164, 176, 179, 194, 206, 209, 211, 212, 229, 242, 251, 293, 298, 323, 326, 425, 437, 441, 447

Kayseri 183, 496

keçi 38, 282, 316, 331, 341, 381, 395

Kefe (Kırım) 71, 75, 86

kenevir 117, 205, 218

kereste 45, 259, 260, 282, 316, 355, 362, 383, 445, 452, 463

kestane 299, 326, 328, 329, 332, 383, 455

kestane ağaçları 332

keten 42, 117, 118, 203, 205, 206, 207, 208, 218, 252, 293, 438

Kıbrıs 82, 86, 87, 97, 101, 102, 106, 109, 113, 117, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 206, 211, 292, 297, 300, 306, 383, 398, 399, 428, 429, 430, 452, 453, 461, 468

Kırım Savaşı 333

kırmızıbiber 348

Kıta Ablukası 231

kıtlık 39, 127, 131, 162, 184, 280, 340, 341, 346, 349, 353, 398

Kızıldeniz 24, 65, 88, 135, 138, 260, 428

Kızılırmak 183

Kilikya 42, 137, 140, 176, 182, 268, 276, 292, 295, 296, 318, 355, 377, 387, 388, 391, 452, 458

Kilis 220, 319

kinin 48, 404

Kisrevan 325, 329, 371, 388

Komnenos hanedanı 68

Konstantin 300

Konya 182, 183, 185, 278, 306, 308, 312, 389, 435, 446, 452, 485, 486, 509

korsanlık 329, 443, 522

Korsika 42, 99, 292, 329, 441, 456

koyun 38, 133, 149, 178, 198, 206, 209, 225, 233, 234, 235, 282, 296, 304, 316, 331, 341, 363, 381, 395, 460

köleler 98, 429

Kraków 34, 35, 53, 110, 121, 143, 148, 225, 247, 434, 440

kraliyet maliyesi 22, 70, 238

Kudüs 140, 141, 159, 344, 356, 480, 488, 494, 512

kumaş 53, 79, 104, 106, 160, 162, 163, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 202, 204, 207, 208, 209, 212, 214, 215, 216, 217, 226, 239, 325, 326, 374, 377, 436, 438,

439, 441, 525
kuraklık 258, 276, 281, 343, 455
kurtlar 312
kuru üzüm 53, 228, 331, 441
Kuşadası 264, 446, 498
Kuzey Afrika (Magrip) 53, 80, 83, 87, 89, 91, 99, 102, 156, 157, 159, 160, 161, 163, 170, 194, 204, 206, 211, 228, 260, 297, 309, 315, 398, 418, 420, 423, 430, 457
Küçük Buz Çağı 8, 10, 11, 40, 41, 42, 45, 47, 48, 54, 55, 56, 117, 223, 224, 226, 232, 237, 257, 258, 265, 266, 267, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 279, 282, 283, 289, 290, 291, 292, 295, 301, 302, 304, 305, 306, 308, 310, 314, 316, 319, 329, 338, 342, 354, 355, 356, 357, 361, 375, 381, 383, 393, 398, 400, 403, 411, 412, 417, 445, 448
küçük ev sanayileri 107, 111, 116, 215

L

Lajazzo 137, 209
Lajazzo (Ayas) 137
La Mancha 224, 474
Languedoc 34, 48, 115, 117, 178, 179, 193, 194, 197, 206, 219, 228, 265, 280, 289, 292, 294, 295, 298, 302, 306, 326, 329, 349, 392, 431, 441, 455, 456, 496, 500, 501, 522, 524
La Rochelle 229
Lazkiye 221, 350, 351, 387, 388
Leiden 109, 204, 469, 471, 473, 481, 486, 494, 495, 498, 509
Leipzig 34, 35, 53, 110, 216, 247, 248, 250, 444, 473, 477, 493
Leipzig panayırları 444
Levant Kumpanyası (Britanya) 28, 217
Liege 36, 115
Liguria 74, 78, 81, 86, 121, 159, 193, 328, 329, 355, 378, 496
Livorno (Leghorn) 28, 79, 93, 112, 120, 177, 239, 243, 285, 419, 441, 492
Lizbon 28, 29, 125, 127, 132, 133, 164, 168, 173, 416, 427, 433
Lodi Barışı (1454) 71, 165, 270
Loire ırmağı 258
Lombardiya 35, 54, 63, 69, 74, 81, 151, 165, 193, 202, 207, 227, 229, 232, 237, 267, 283, 299, 349, 378, 438, 439, 462
loncalar 439
Londra 109, 118, 204, 206, 278, 392, 468, 469, 471, 473, 477, 478, 480, 481, 482, 484, 485, 488, 489, 490, 498, 500, 501, 502, 503, 506, 508, 513, 516, 517, 519, 520, 522, 523, 524
Louis XIV, Fransa kralı (1643–1715) 193, 490
Lublin 247
Luis Perez 125
Lusignan 141, 143, 144, 145, 148
Lwów 110, 168, 244, 247, 434
Lyon 24, 25, 29, 30, 64, 74, 76, 105, 118, 191, 193, 213, 216, 222, 240, 245, 246, 326, 415, 419, 487, 488, 511, 517

M

Macaristan 83, 101, 181, 211, 225, 226, 245, 481
Maccarese 321
Madeira 21, 33, 83, 91, 144, 145, 153, 159, 162, 172, 399, 429, 513
Madrid 87, 98, 103, 227, 246, 293, 324, 326, 474, 488, 514, 524
Magistrato dell'Abbondanza (Floransa) 80
Magrip 91, 144, 154, 421, 423
Makedonya 100, 153, 175, 227, 281, 293, 311, 350, 351, 371, 430, 433, 446, 453
Malàga 42, 158, 161
malaguetta 147
Malta 102, 141, 143, 220, 399
Manastır 192

Manchester 278, 392, 479
Manila 22, 487
Manisa 183, 184, 192, 193, 261, 262, 268, 435, 436, 445, 446, 451, 456, 459, 462, 484, 507, 521
Manş 37, 55, 115, 125, 147, 195, 203, 213, 236, 239, 280, 346, 381, 398, 404
Manş Denizi 37, 55, 147, 195, 203, 213, 398
Mardin 220, 434, 490
Maremma 257, 268, 292, 299, 311, 379
marranos 23
Marsilya 33, 64, 80, 85, 87, 94, 121, 211, 241, 242, 300, 324, 326, 441, 475, 478
Maruniler 388
Massif Central 296, 359, 391
Medina del Campo (Kastilya) 25, 173, 176, 503
Mekke 88, 301
Meloria 71
Memlûk imparatorluğu 72, 156
Menderes (Büyük Menderes) ırmağı ve vadisi 41, 182, 183, 258, 261, 262, 263, 352
Meriç vadisi 311
Merini hanedanı 146, 172, 423
Merkab 221
Meseta 77, 154, 170, 173, 177, 259, 326
Mesta (Kastilya) 38, 47, 53, 109, 154, 159, 234, 235, 259, 260, 284, 307, 415, 443, 498
metalürji 92, 360
mevât (çorak) topraklar 186, 284, 304, 307, 320
meyve bahçeleri 198, 229, 282, 331, 349, 354, 442
mısır 9, 198, 235, 236, 237, 302, 307, 335, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 346, 347, 348, 349, 352, 355, 361, 375, 401, 402, 457, 458, 459
Mısır 77, 80, 100, 117, 140, 146, 156, 185, 249, 301, 331, 341, 342, 343, 347, 348, 349, 377, 400, 428, 430, 438, 445, 457, 458
Milano 23, 24, 34, 63, 81, 107, 162, 165, 203, 215, 241, 244, 436, 438
Ming 24, 123, 202
Minorka 74
Mitice 43, 258, 278, 293, 321
Modon 139, 230, 431, 488
Moedernegotie (ana ticaret) 33, 42, 163, 287
Moğol imparatorluğu 123
Moldavya 225, 301, 459
Montluel 25
Montpellier 85, 204, 228, 282, 358, 422, 513
Mora 139, 141, 153, 160, 227, 441
Moriskolar 326
Moya 216
Murad II, Osmanlı padişahı (1421–51) 184, 485
Murcia 149, 177, 194, 196, 306, 309
Musul 220

N

Nablus 182, 306, 348, 483
nadas 271, 299, 373
Nantes 313
Napoli 38, 47, 63, 70, 79, 80, 86, 159, 164, 227, 234, 249, 260, 284, 299, 310, 323, 360, 423, 424, 427, 441
Napolyon 32, 43, 46, 47, 93, 221, 268, 275, 292, 319
Napolyon dönemi 43
Napolyon savaşları 93
Narbonne 84, 295
narenciye 327, 328, 404
Negroponte 82, 139, 141, 143, 153, 155, 164
Nice 378

nobili vecchi (Cenova) 27, 109, 122, 166, 167, 238, 240
Normandiya 313, 315
Nueva España 125, 128, 173, 227
Nürnberg 35, 107, 109, 110, 215, 216, 247, 250

O

Odessa 286, 426, 492
Oran 22, 86
Oristano Körfezi 381
Orleans 258
ormanlar 39, 309, 331, 453
ormansızlaşma 45, 54, 258, 260, 261, 266, 363, 452
Ortaçağ (Küçük) İklim Optimumu 275
ortakçılık 9, 287, 299, 311, 355, 366, 371, 379, 386, 389, 400, 405, 412
Osmanlı hanedanı 27, 77, 85, 87, 167
Osmanlı imparatorluğu 27, 64, 87, 118, 180, 181, 299, 309, 381, 417, 421, 425, 427, 434, 442, 443, 445, 446, 454, 462, 464, 470, 472, 485, 488, 491, 508, 509, 511, 521, 525
otlaklar 170, 175, 186, 233, 281, 295, 312, 327, 331, 360, 391, 460
Otuz Yıl Savaşı 106, 215, 247

Ö

öküz 327, 353
Öküz Mehmed Paşa 263

P

Padua 193
Palencia 219
Pamfilya 182, 276, 292, 435
pamuk 9, 33, 34, 52, 56, 78, 83, 84, 90, 91, 92, 97, 98, 101, 102, 103, 105, 106, 115, 116, 117, 133, 134, 138, 139, 140, 141, 146, 147, 148, 149, 150, 154, 157, 161, 162, 163, 166, 168, 169, 187, 194, 195, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 241, 249, 252, 269, 270, 274, 302, 318, 332, 333, 334, 340, 347, 363, 376, 377, 378, 380, 397, 398, 399, 400, 410, 424, 425, 428, 429, 438, 440, 458, 462
Paris 30, 64, 158, 240, 246, 391, 419, 440, 468, 470, 471, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 482, 483, 484, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 496, 497, 498, 499, 501, 502, 503, 505, 506, 508, 510, 511, 512, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525
patates 9, 339, 347, 348, 349, 352, 361, 401, 455, 457
Patras 228, 249
pazen 34, 83, 105, 106, 147, 149, 203, 205, 207, 208, 210, 211, 212, 215, 216
Peloponnesos 143, 159
Perigord 228
Perpignan 173
Peru 47, 314, 351
Philippe le Bel, Fransa kralı (1268–1314) 136
Phokaia 86
Piacenza (Besançon) panayırları 25, 118, 240, 436, 488
Piedmont 193, 378
Pireneler 37, 41, 326, 386, 391, 447, 457
pirinç 56, 151, 236, 237, 269, 276, 302, 307, 321, 327, 328, 341, 342, 348, 356, 363, 376, 378, 379, 380, 431, 451, 455, 462
Pistoia 280, 315, 362, 448, 453, 460, 492
Piza 68, 70, 71, 73, 135, 165, 209, 419, 432
plantasyon 33, 52, 89, 116, 117, 141, 209, 341, 344, 396, 398, 400, 402, 410
polenta 339, 340
Polonya 42, 83, 99, 112, 121, 186, 245, 247, 273, 287, 305, 348, 424, 444

Pontino bataklıkları 302
Portekiz 22, 83, 86, 98, 101, 102, 126, 144, 145, 146, 147, 164, 172, 205, 208, 243, 350, 427, 429, 440, 453
Potosí gümüşü 232
Poznan 247
Provence 48, 77, 87, 100, 139, 155, 159, 170, 171, 179, 206, 228, 232, 249, 251, 268, 278, 296, 298, 308, 312, 313, 314, 315, 324, 357, 365, 369, 381, 386, 418, 441, 449, 471, 475, 483, 502, 516, 518
Puglia 43, 79, 80, 99, 114, 152, 164, 169, 230, 260, 277, 298, 299, 432, 515

R

Ragusa (Dubrovnik) 26, 84, 89, 168, 169, 248
Reconquista 81, 84, 132, 149
Reims 115
Rheinland 83, 115, 158, 226
Rialto (Venedik) 63, 66
Roanne 258
Rodos 141, 143, 431, 522
Roma 68, 156, 171, 185, 211, 230, 301, 314, 446, 450, 471, 476, 482, 493, 503
Roman Campagna 42, 295, 296, 446
Romanya 42, 78, 80, 82, 99, 100, 136, 139, 152, 153, 154, 162, 163, 164, 174, 177, 349, 400
Roussillon ovası 43
Rumeli 175, 176, 249, 320, 371, 379, 384, 388, 453
Rusya 154, 281

S

sabun 53, 82, 151, 159, 160, 227, 230, 441, 442, 460
Sakız 86, 139, 145, 160, 211, 221, 263, 419
Samsun 350, 525
Sandomir 247
San Pablo 314
São Tomé 83, 101, 144, 145, 146
Sardinya 42, 47, 69, 73, 74, 75, 77, 80, 81, 83, 89, 99, 100, 156, 157, 164, 220, 284, 292, 299, 321, 381
Sayda 140, 325, 351, 458
sazlıklar 38, 264
Schwaben 83, 103, 147, 203, 208, 210, 438
sebzeler 332
Segovia 112, 192, 193, 213, 214, 215, 219, 425, 439
Selanik 43, 68, 87, 112, 116, 163, 164, 167, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 213, 218, 219, 301, 306, 321, 351, 385, 439, 454
serflik 100, 286, 304, 412, 424
Serravalle 35
Sevilla 23, 24, 25, 29, 31, 32, 64, 87, 88, 93, 103, 112, 128, 159, 164, 166, 168, 173, 196, 227, 240, 243, 251, 327, 422, 431
Sırbistan 101, 161, 371
sıtma 8, 48, 263, 269, 281, 293, 296, 297, 302, 314, 316, 321, 333, 376, 385, 450, 454, 455
Sicilmasa 166
Sicilya 42, 47, 62, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 83, 84, 86, 89, 99, 100, 102, 116, 117, 126, 130, 139, 144, 149, 152, 153, 155, 156, 157, 162, 163, 164, 167, 177, 206, 220, 237, 270, 281, 284, 297, 298, 299, 323, 336, 398, 421, 422, 424, 429, 430, 431, 451, 521
Sicilya Krallığı 521
Siena 268
Sierra de Espadán 330
Sierra Espuña 41
Silezya 42, 83, 99, 287
Simat de Valldigna 327
sirke 439, 441
sivrisinek 38, 264, 292, 404
sulak alanlar 38, 264, 265, 291, 418

sulama 56, 80, 140, 313, 314, 315, 334, 379, 397

Sur 140, 141, 436, 522

Suriye 63, 77, 83, 140, 159, 176, 182, 184, 206, 209, 244, 249, 309, 318, 320, 348, 350, 351, 377, 387, 391, 422, 431, 451, 453, 456, 458, 460

süpürgedarısı 346

Ş

Şam 138, 176, 180, 186, 197, 204, 221, 230, 241, 245, 293, 308, 351, 371, 382, 452, 496, 500, 510, 513, 515, 519

şarap 9, 68, 79, 82, 156, 158, 159, 160, 163, 170, 172, 173, 178, 224, 226, 229, 232, 326, 328, 331, 332, 355, 395, 432, 441, 464

şeker 9, 33, 52, 83, 86, 90, 91, 98, 102, 103, 104, 113, 117, 118, 138, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 148, 150, 152, 157, 160, 161, 162, 166, 169, 187, 207, 260, 273, 327, 336, 340, 397, 398, 399, 402, 410, 428, 429, 474

şekerkamışı 21, 101, 102, 117, 133, 134, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 148, 162, 168, 170, 210, 252, 260, 274, 293, 334, 340, 347, 363, 428, 429

Şiddetli Fırtınalar Burnu (Ümit Burnu) 92

Şuf 325, 329

T

tafta 326

tahıl 26, 33, 39, 42, 43, 44, 47, 49, 50, 53, 54, 73, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 89, 98, 99, 100, 112, 113, 114, 120, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 200, 222, 223, 224, 225, 227, 229, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 245, 252, 253, 257, 267, 269, 273, 274, 275, 279, 280, 281, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 293, 294, 296, 298, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 312, 323, 324, 329, 330, 331, 333, 335, 339, 340, 341, 342, 345, 346, 347, 348, 352, 353, 354, 357, 370, 372, 375, 376, 378, 380, 384, 385, 388, 389, 390, 395, 398, 400, 403, 404, 411, 412, 416, 417, 418, 421, 422, 423, 425, 427, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 447, 449, 451, 454, 455, 457, 459

tahıl borsası (Amsterdam) 126, 284

Tana 136, 142

Tarrasa 216

taşkın 41, 43, 259, 265, 281, 291, 293, 307, 315, 354, 370, 383

tek ürünlü tarım 185, 227, 392

Tenerife 33

tepe yerleşmeleri 336

tereyağı 431, 432

terra ferma (Venedik) 129, 165, 168, 203, 213, 232, 294, 312, 340

Tesalya 99, 153, 163, 175, 182, 194, 197, 267, 311, 318, 352

Thorun 247

tımar sistemi 100

Timurlenk 61

Tirol 208, 211

Tirso (Sardinya) 321

Tokat 197, 220, 488

Toledo 177, 196, 213, 219, 293, 327, 514

toprak erozyonu 54, 257, 261, 271, 354, 446

Torcello 265, 446, 480

Toros Dağları 41, 221, 383, 387, 462

Toskana 63, 66, 74, 81, 100, 126, 165, 207, 212, 224, 228, 257, 258, 272, 280, 281, 282, 284, 292, 315, 316, 327, 362, 421, 437, 438

Toulouse 347, 455, 469, 474, 487, 493, 503, 511, 515, 516

Trablusgarp (Libya) 22, 166

Trablusşam (Suriye) 140, 141, 176, 230, 245, 297, 428, 451, 456, 458

Trakya 99, 154, 175, 261, 311, 371, 430

Trieste 93, 483

Tuna 136, 154, 175, 245, 306, 311, 446

Tunus 62, 144, 159, 166, 227, 228, 230, 234, 249, 300, 467, 486

Turia 296

tuz 26, 138, 265, 309, 359, 428

tütün 229, 268, 307, 332, 335, 343, 348, 349, 350, 351, 352, 361, 387, 400

U

Ulm 107, 211

un 7, 8, 10, 19, 21, 24, 25, 27, 28, 29, 35, 53, 64, 70, 83, 85, 95, 103, 111, 136, 142, 143, 170, 174, 193, 215, 216, 220, 222, 227, 239, 240, 261, 263, 268, 302, 329, 347, 378, 392, 401, 409, 421, 422, 431, 432, 442, 444, 456, 463, 468, 475, 479, 498, 502, 506, 518, 521, 524

Urfa 220, 300, 319

uzun mesafeli 63, 89, 130, 247, 266, 316, 328, 371, 374

Ü

ürün rotasyonu 37, 335, 345, 396, 400, 402

üzüm 9, 38, 53, 133, 134, 157, 173, 224, 226, 228, 249, 277, 327, 331, 332, 336, 345, 354, 441

V

vakıflar (meşruta) 175, 181, 304, 453, 468, 491

Valencia 85, 149, 155, 177, 196, 219, 222, 237, 268, 281, 293, 296, 298, 309, 315, 321, 326, 327, 329, 330, 422, 437, 440, 455, 456, 462, 478, 489

Venedik 7, 10, 22, 26, 27, 28, 29, 32, 34, 35, 39, 52, 53, 54, 60, 61, 63, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 118, 119, 121, 122, 123, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 138, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 152, 153, 154, 156, 157, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 174, 179, 190, 191, 201, 202, 203, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 222, 227, 232, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 250, 251, 252, 261, 273, 277, 278, 285, 294, 310, 312, 313, 323, 339, 340, 349, 396, 399, 410, 415, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 437, 438, 476, 489, 497, 506, 519, 521, 526

Veneto (Venetia) 29, 53, 81, 104, 105, 106, 131, 193, 259, 265, 303, 335, 339, 340, 343, 378

Ventoux 41

vergilendirme 153, 175, 294

verlagssystem 114

Verona 105, 165, 193, 354

Via Egnatia 111, 118, 249, 425, 517, 518

Vinland 224

vitamin eksikliği 343

Viyana 98, 247, 248, 424

Voltaggio 35

Y

yağmurlar 257, 258, 271, 272, 280, 281, 417

Yahudi 27, 94, 118, 189, 190, 191, 192, 193, 249, 426, 436

Yahudiler 189

yaylacılık 175, 231, 360

yem tahılı 355

Yeşilırmak 183

Yozgat 366, 442

yulaf 235, 236, 237
Yunanistan 53, 349, 350, 358, 359, 391, 442
Yüz Yıl Savaşı 61, 71, 266, 270, 419

Z

zanaatkârlar 189, 192, 217
Zara 139
zeytinağaçları 133, 159, 225, 227, 364
zeytincilik 441
zeytinyağı 33, 53, 159, 160, 163, 172, 173, 201, 224, 226, 228, 230, 232, 249, 252, 398, 431, 432, 441, 442, 521
Zirin 306, 389
Zürih 211

"Sanayi Devriminden önce, Atlantik ekonomisinin yükselmeye başladığı yüzyıllarda, daha önceki dönemlerin merkezi Akdeniz havzasında neler nasıl değişti? Tabak bu soruya Braudel'inkini izleyen bir yöntem ve çerçeve kullanarak yanıtlar arıyor. İklim değişiklikleri ve coğrafyadan siyaset ve ekonomiye, şehir devletleri ve imparatorluklara, tarımsal yapılardaki uzun dönemli değişikliklere kadar uzanan geniş bir tabloyu yetkinlikle tahlil ederek özgün yanıtlar geliştiriyor. Sadece Akdeniz tarihine değil, Osmanlı tarihine ve genel olarak tarihe ilgi duyanlar için de önemli ve kalıcı bir kitap."

Şevket Pamuk

"Faruk Tabak *Solan Akdeniz*'i araştırtıp yazarken çevresel tarih daha emekleme çağındaydı. Aradan geçen zaman içinde yöre coğrafyasının insan toplumuna etkileri, dünya ve yöresel tarihin gelişmesinde iklim ve iklim değişikliklerinin oynadığı rol, toplumların doğasal felaketler ve salgın hastalıklarla nasıl baş ettikleri (ya da edemedikleri) gibi konular tarih çalışmalarının merkezine oturdu. Faruk Tabak Akdeniz yöresinin az çalışılmış bir dönemini böyle bir perspektiften inceleyerek hem Osmanlı ve yakın doğu çalışmalarında yeni bir çığır açtı hem de hepimize ve özellikle kendisinden sonra gelen nesillere yeni ve verimli çalışma alanları gösterdi."

Reşat Kasaba

"Dünya ekonomisinin merkezi olmaktan çıktığı yüzyıllarda Akdeniz'in yeni şartlara nasıl adapte olduğunu inceleyen bir başyapıt. Topografik, ekolojik ve ekonomik faktörleri odağına alan Tabak, onaltıncı yüzyıldan sonra Akdeniz'in bütünlüğünü korumayı başardığını maharetle gözler önüne seriyor. Tarihin bir türlü enterdisipliner olarak okutulamadığı bir ülkede tüm tarihseverler için elzem bir kitap!"

Emrah Safa Gürkan

Faruk Tabak Akdeniz'in tarihini, Braudel'in peşinden, ezberleri bozarak yeniden yazıyor: Ovalar, tahıllar, iklim değişiklikleri ve şehirler ekolojik tarihin bu öncü eserinde dile geliyor. Bugünkü şekliyle Akdeniz'in ortaya çıkışını, uzun erimli tarihsel eğilimler ekseninde, sabırla tasvir ediyor. Modern çağın eşiğinde, kapitalist dünya sisteminin teşekkülü sürecinde Akdeniz'in soluşunu ticaretin, doğanın, tarımın, devletlerin çoklu ritmi eşliğinde resmediyor.

9 786057 452252

Kapak Resmi: Ali Yaycıoğlu

Telemak

telemakkitap